MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: A Szapolyaiak

Szerkesztette
Fodor Pál és Varga Szabolcs

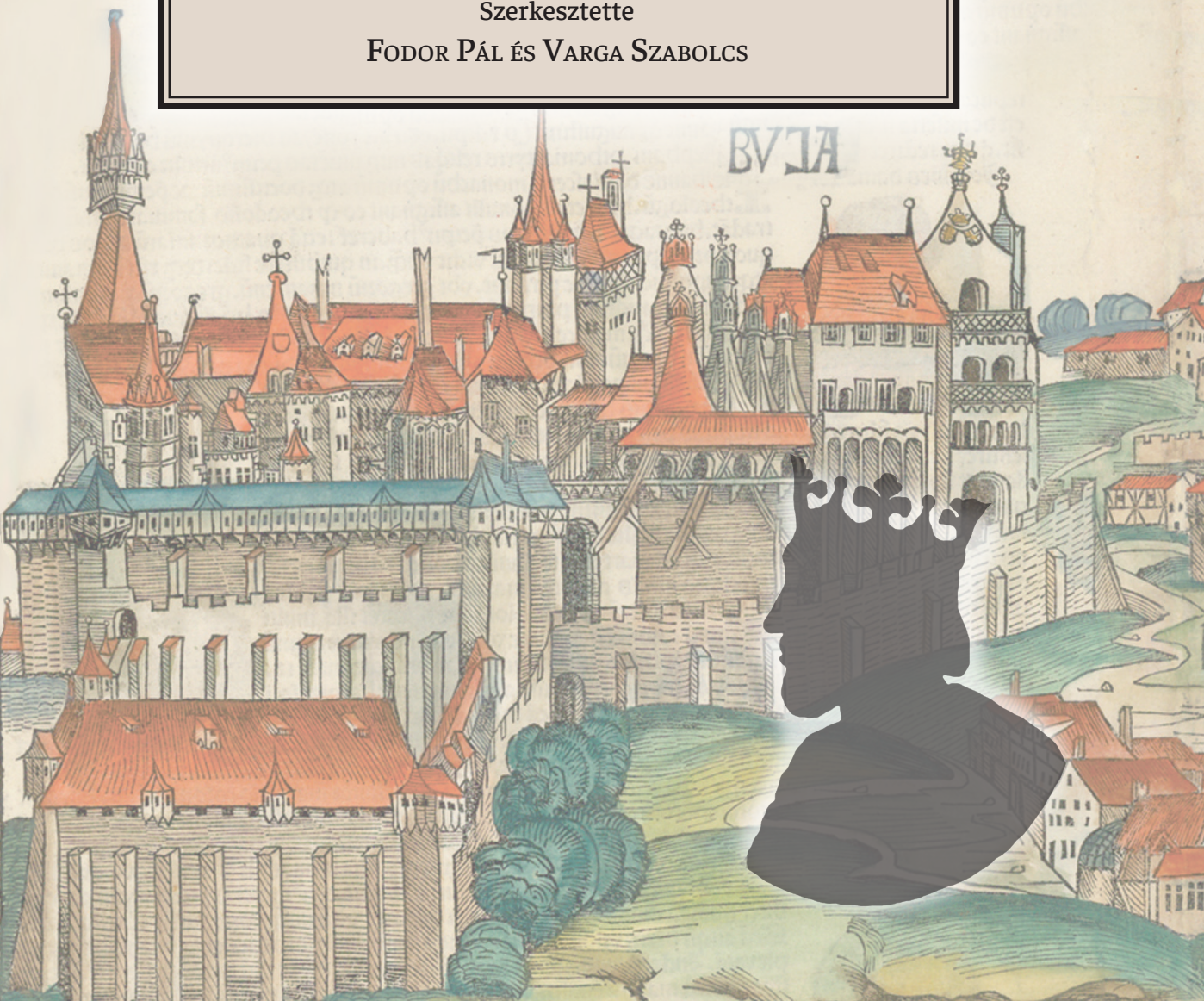

A Szapolyaiak leszármazási táblája

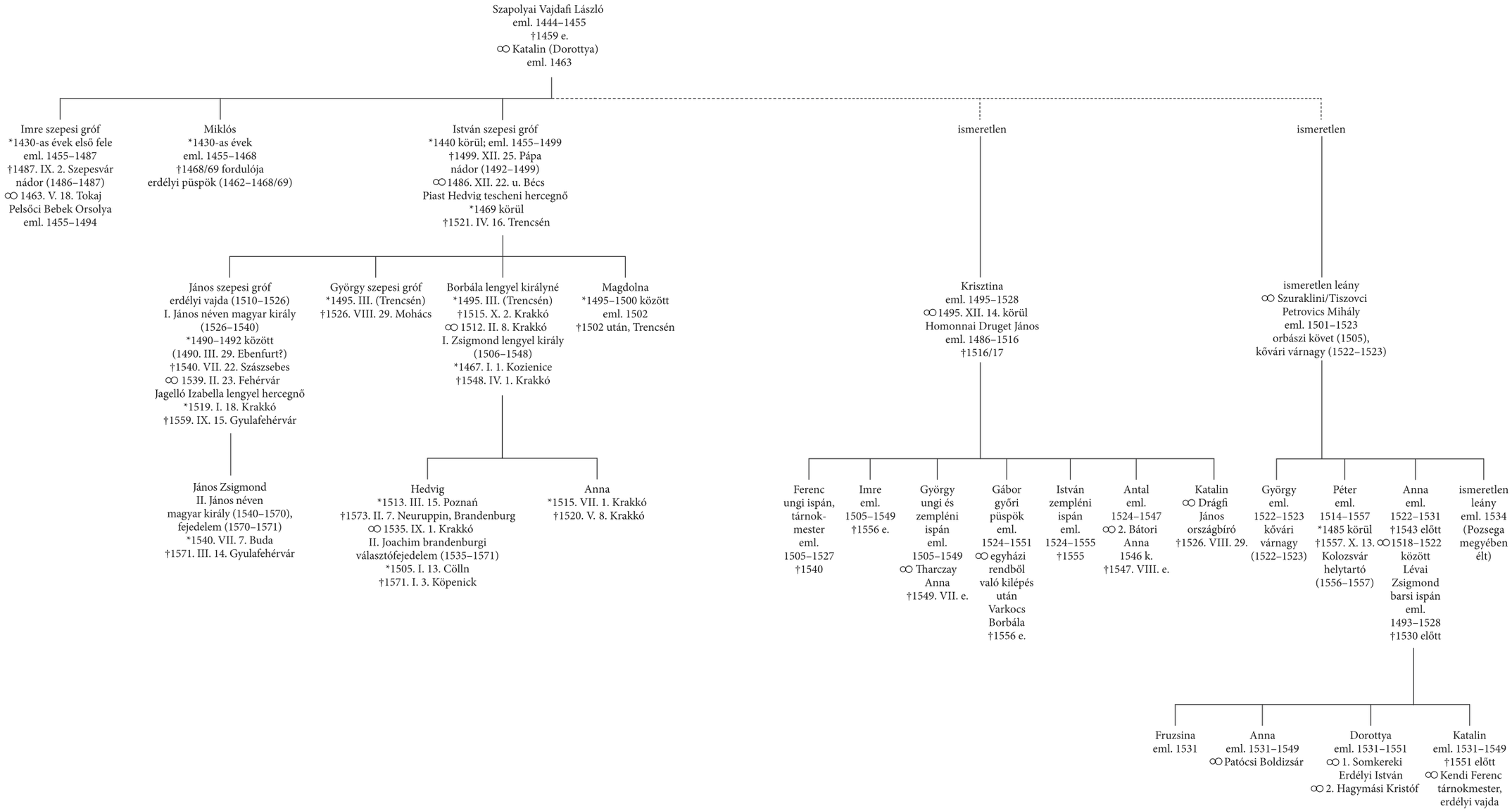

EGY ELFELEDETT MAGYAR KIRÁLYI DINASZTIA: A SZAPOLYAIAK

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Sorozatszerkesztő

Fodor Pál és Pap Norbert

EGY ELFELEDETT MAGYAR KIRÁLYI DINASZTIA: A SZAPOLYAIAK

Szerkesztette

Fodor Pál és Varga Szabolcs

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest
2020

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Kiválósági Együttműködési Programjának
„Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című
(az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem
együttműködésében megvalósuló) projektje keretében jelent meg.
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

© Szerkesztők, szerzők, 2020
© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020

ISBN 978-963-416-220-9
ISSN 2676-895X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella
Térképek: Nagy Béla
Tördelés: Marafkó Bence
Borító: Horváth Imre
Nyomdai munka: Prime Rate Kft., Budapest
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Fodor Pál – Varga Szabolcs
Előszó 7

Neumann Tibor
Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig 13

Neumann Tibor
„Szinte királyi ház". A Szapolyai-család reprezentációja,
cím- és címerhasználata Mohács előtt 47

Kenyeres István
A Szapolyai-család birtokai 1526 előtt 73

C. Tóth Norbert
Szapolyai János erdélyi vajda török ellenes harcai (1510–1526) 99

Fodor Pál – Oborni Teréz
Két nagyhatalom között – a Szapolyaiak magyar királysága 113

Varga Szabolcs
A hűséges rokon: Petrovics Péter a Szapolyaiak szolgálatában 145

Kasza Péter
Útkeresés kényszerpályán:
Szapolyai János diplomáciai törekvései (1526–1540) 171

H. Németh István
Szapolyai János várospolitikája 183

Gálfi Emőke
Szapolyai János és az erdélyi városok 201

B. Szabó János
A Szapolyaiak hadserege Szapolyai János és II. János korában 213

Csepregi Zoltán
Egyházi irodalom és reformáció
a Szapolyai-uralkodók országrészében (1526–1570) 243

Ács Pál
Magyar nyelvű irodalom a Szapolyaiak országában 261

Kasza Péter
A Szapolyai-kor latin nyelvű irodalma 273

Varga Szabolcs
Hatalom és reprezentáció János király udvarában 285

Bubryák Orsolya
A Szapolyaiak „hagyatéka” 311

Varga Szabolcs
A Szapolyaiak emlékezete 335

Névmutató 367

Földrajzinév-mutató 377

ELŐSZÓ

E tanulmánykötet a magyar történetírás régi adósságának törlesztése, egyben számvetés is, amely a Magyar Királyság történetében több mint száz éven át meghatározó szerepet játszó Szapolyai-család vitatott történelmi szerepének újragondolására vállalkozik. Adósságról van szó, mert hiába adott a család I. János király (1526–1540) személyében megkoronázott, II. János (1540–1571) esetében pedig választott királyt az országnak, az utókor meglehetősen mostohán bánt velük. János király életútjáról még nem készült átfogó monográfia, és János utódai, a „Szapolyai-örökösök", azaz Izabella és fia országának történelme is további kutatásokra szorul. A Szapolyaiak természetesen nem ismeretlenek a magyar történelmi emlékezetben, ám a 16. század első felében felemelkedett család szerepét soha nem próbálta meg egységben láttatni a magyar történettudomány. Éppen ezért beszélhetünk számvetésről is, hiszen az elmúlt esztendők részletkutatásai alapján most jutottunk el oda, hogy az új eredményeket az olvasók elé tárjuk. A magyar történelem egyik legnagyobb fordulópontjának tartott eseményéhez, az 1526. évi mohácsi csatához kapcsolódó kutatások révén szinte törvényszerűen irányult a figyelem a Szapolyai-dinasztia felé. E munka gyümölcse ez a tizenhat tanulmányt számláló kötet, amelyből mindenekelőtt kibontakozik a Szapolyaiak késő középkori felemelkedésének története, de nagy hangsúlyt kap János király uralkodóként betöltött történelmi szerepének újraértékelése is. A dinasztia tagjainak sorába vitathatatlanul beletartozik János király felesége, majd özvegye, Jagelló Izabella királyné, hiszen Buda eleste után jó ideig gyámként és anyakirálynőként fia nevében ő uralkodott a keleti országrészben. A királynő életútját, uralkodói jelentőségét sorozatunk első angol nyelvű kötete értékeli: Máté Ágnes – Oborni Teréz (eds.), *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Tanulmányaink egy része kitekint továbbá a királynő halála utáni időszakra, amikor is a keleti Magyar Királyság II. János választott király uralma alatt állt.

*

„Minden Egész eltörött, / Minden láng csak részekben lobban” – írta Ady Endre a 20. század elején a *Kocsi-út az éjszakában* című, megrendítő erejű versében, és ez a gondolat nagyon ráillik a Szapolyaiakra, illetve a Szapolyaiak korára. Mindez talán nem véletlen, hiszen rendkívül hasonló a két történelmi helyzet: a család a középkori Magyar Királyság széttöredezésének korában, az Oszmán Birodalom folyamatos csapásai alatt került trónra, a vers pedig az első világháború elvesztése és az ország újbóli feldarabolásának előestéjén született.

Föltehető azonban a kérdés, vajon hogyan értékelhető a Szapolyaiak teljesítménye a korszak nagy töréspontjai, a mohácsi csata és a Buda eleste körüli évtizedekben. Erre próbál – korántsem a teljesség igényével – választ adni ez a kötet. A tanulmányok sorát végigolvasva két kérdést érdemes kiemelni. Az egyik a Szapolyai-család sikertörténete, amely egészen a magyar trónig juttatta egyik tagját, a másik pedig, hogy miképp értékelhetjük a dinasztia tagjainak – elsősorban János királynak – uralkodói teljesítményét.

Az első kérdésre eleddig nem készült átgondolt, alapos, mindenre kiterjedő válasz, ugyanis a Szapolyaiak felemelkedését a hazai történettudomány nem vette rendszeres vizsgálat alá. Mindez azért meglepő, mert történetírásunk mindig kiemelt jelentőséget tulajdonított a nemzeti királyi dinasztiáknak. Magyarországon ilyennek számítottak Árpád fejedelem örökösei (1000–1301), így tekintettek Hunyadi (I.) Mátyásra (ur. 1458–1490), és ide kell sorolnunk a Szapolyaiakat is (1526–1571). A másik oldalra kerültek az idegen királyi családok, az Anjouk (1301–1382), a Luxemburgiak Zsigmond révén (ur. 1387–1437), a Habsburgok (1437–1457; 1526–1918) és a Jagellók három tagja, I. és II. Ulászló, valamint II. Lajos (1440–1444; 1490–1516; 1516–1526). Utóbbiakkal itt és most csak érintőlegesen foglalkozunk, bár a Szapolyaiak megítélése egyáltalán nem volt független a Jagellók és a Habsburgok korabeli teljesítményétől és annak emlékezetétől.

Ha megvizsgáljuk, miképp viszonyult a magyar történelmi emlékezet az Árpád-házi uralkodókhoz, illetve Mátyás királyhoz, és miként vélekedett a Szapolyaiakról, éles kontrasztot figyelhetünk meg. Amíg az előbbiek megítélése egyöntetűen pozitív, és uralmukat évszázadok óta a magyar nemzet virágkorának tartjuk, addig a Szapolyaiak és korszakuk e kedvező megítélésben nem részesült. Szemérmesen hallgattunk róluk, és meg sem próbáltuk beemelni őket „nemzeti” dinasztiaként a magyar emlékezet pantheonjába. Valljuk be, a magyar közgondolkodás méltatlannak tartotta őket arra, hogy nagy királyaink mellett szerepeljenek, így esetükben a magyar nemességből való származás nem jelentett egyértelműen pozitív megítélést. Jelzésértékű, hogy a nápolyi Anjouk – I. Károly (1301–1342) és I. Lajos (1342–1382) – időszaka sokkal kedvezőbb besorolást kapott, náluk fel sem merül holmi stigmaként az idegen származás. Ezzel szemben a Szapolyaiak kapcsán már a kortársak arról suttogtak, hogy János személyében egy szláv eredetű uralkodó fejére került a magyarok Szent Koronája. Hiába adta magát a Hunyadiak és a Szapolyaiak párhuzamba állítása, hiába tekintett János király magára a Hunyadiak uralmának folytatójaként, hiába újította fel a nagy törökverő hadvezér, Hunyadi János síremlékét a gyulafehérvári székesegyházban, hiába irtózott a

magyar köznemesi elit épp ezekben az évtizedekben a leginkább mindattól, ami idegen, a Hunyadiak dicsfényéből semmi nem sugárzott a családra.

János király, a család nagy ívű felemelkedése ellenére, nem lett a Hunyadiak uralmának folytatója – de tegyük hozzá, Mátyásénál jóval szűkösebb mozgástere ezt nem is tette volna lehetővé –, ám ezt a családi előmenetel építésének évtizedeiben senki sem tudta megjósolni. A Szapolyai-család első generációjának teljesítménye még valóban összevethető a Hunyadiak néhány évtizeddel korábbi pályafutásával. A Mátyás király környezetében udvari karriert befutó Szapolyai Imre és István, illetve utóbbinak a fiai, János és György sikert sikerre halmozott. Az első generáció Szapolyai István nádori tisztségével eljutott a magyar politikai hierarchia csúcsára, ahonnan a királyi cím lehetett a következő lépcsőfok. Ugyancsak az első generáció munkáját dicséri, hogy olyan birtokállományt és elismertséget sikerült szereznie a családnak, hogy a következő nemzedékből János már a magyar koronára is sikerrel pályázott.

A családnak tehát nem kellett szégyenkeznie, ha tagjainak politikai-kormányzati teljesítményét vizsgáljuk, és ugyanez jellemzi a családtagok műveltségre való igyekvését is. A Szapolyaiak befolyását megalapozó Imre „deák" tudásával és szakértelmével vívta ki Hunyadi János és Mátyás bizalmát. János király maga is kitűnően tudott latinul, ismerte az antik auktorokat, míg fia, II. János már egészen magas szintű műveltségre tett szert, igaz, nagyrészt Lengyelhonban, hogy hazatérve a Gyulafehérvár melletti Szászsebesen egy egyetem alapítását is megkísérelje. A családtagoknak a korabeli főúri, majd uralkodói reprezentáció és a mecenatúra terén sem kellett szégyenkezniük. Legfontosabb rezidenciáikban, Szepesváron és Trencsénben jelentős építkezéseket hajtottak végre. Váraik és birtokaik a Hunyadiak ősi fészkével, Vajdahunyad várával vonhatók párhuzamba. A Szepesvárba érkezők joggal érezhették azt, hogy egy nagyra hivatott, komoly ambíciókat dédelgető család udvarába csöppentek. A szepeshelyi templomban épített kápolnájuk örök időkre hirdette az alapítók dicsőségét és istenfélő vallásosságát, miközben az általuk támogatott számos pálos kolostorban is imába foglalták a nevüket. Egyházi alapításaik és építkezéseik révén országszerte ismert volt a Szapolyaiak farkast ábrázoló címere, a Szepességben pedig, melynek grófi címét 1465-től viselték, néhány évtized alatt kialakult a család birtokainak központi magja, amelyet szinte saját királyságként kormányozhattak a családfők.

Keveset tudtunk eddig arról, hogy vajon milyen gazdái voltak a Szapolyaiak a saját birtokaiknak. A kötetben olvasható legújabb kutatások révén azonban nem kétséges, hogy jól kormányozták birtokaikat, gondosan foglalkoztak uradalmaik fejlesztésével, és törekedtek azok minél hatékonyabb működtetésére. A sikeres gazdálkodás eredményeképp komoly bevételekre tettek szert, ebből sikerült finanszírozniuk a fényűző életvitelt, a ranghoz illő reprezentációt, a költséges udvartartást és magánhadsereget. A Szapolyaiak kétségkívül a Magyar Királyság leggazdagabb családjának számítottak, ezt tudták is magukról, és ennek híre az egész országban ismert volt. Így egyáltalán nem meglepő, hogy midőn 1512-ben Szapolyai István és Piast Hedvig tescheni hercegnő lánygyermeke, Borbála, Jagelló (I.) Öreg Zsigmond lengyel király felesége lett, a család bekerült

az európai királyi dinasztiák szűkebb elitjébe. E téren a Szapolyaiak bizony lekörözték a Hunyadiakat, hiszen emlékezzünk csak arra, hogy Mátyásnak milyen nehezen sikerült rangban megfelelő feleséget találnia magának. Közel tizennyolc év uralkodás és több győztes háború kellett ahhoz, hogy Aragóniai Beatrixot oltár elé vezethesse 1476-ban. Szapolyai János ezzel szemben már a hatalom megragadásakor királyi rokonsággal bírt, ő maga pedig agglegényként készen állt arra, hogy egy jó házassággal tovább erősítse a család európai beágyazottságát.

A családtagok politikai teljesítményéről az e kötetben olvasható tanulmányok tanúsága szerint adhatunk számot. A Szapolyai-család tagjai összességében véve sikerrel hajtották végre a különböző országos és uralkodói megbízatásokat. Legyen szó Imre kincstartói feladatairól vagy István nádori tevékenységéről, a család nem okozott csalódást. Sőt István már „királycsinálóként" egyengette Jagelló (II.) Ulászló útját a magyar trónig. János erdélyi vajdaként pedig még rajtuk is túltett. 1510–1526 között Erdély tartományt biztos kézzel irányította és védelmezte a külső támadásokkal szemben. 1514-ben határozott fellépéssel vetett véget a Dózsa György vezette parasztlázadásnak, illetve aktív katonai és diplomáciai tevékenységgel őrizte meg a tartomány biztonságát. Komoly katonai erővel és hadvezéri tekintéllyel rendelkezett, így 1526-ban, amikor II. Lajos király halálával megnyílt a trónhoz vezető út, nem volt kérdés, hogy országhatáron belül a Szapolyaiak családjából származó János az egyetlen méltó és alkalmas személy a trónra. A kérdés csupán az volt, hogy ami itthon, a Magyar Királyságban elegendőnek bizonyult, a vagyon, a presztízs és a katonai erő, vajon mire lesz elegendő az európai nagypolitikában a Habsburgok és az oszmánok között. Rövidre zárva az első kérdésre adandó választ: a Szapolyaiak valós politikai teljesítmény révén, a Hunyadiakhoz hasonló módon szerezték meg a Magyar Királyság trónját.

Lehet, hogy a két dinasztia hatalomhoz vezető útja hasonló volt, ám a nemzetközi helyzet gyökeresen eltért 1526-ban ahhoz képest, amivel Mátyás híveinek 1458-ban szembe kellett nézniük. Nem ugyanazok voltak a nyugati határon túl élő Habsburgok, és az Oszmán Birodalom élén álló Szulejmán szultán sem a távoli Isztambulból szemlélte a Magyar Királyságot, hanem éppen hazafelé tartott Buda üszkös romjai alól, amikor János megválasztására összegyűltek az életben maradt magyar előkelők. Az új királynak sokkal kedvezőtlenebb helyzetben kellett megragadnia a kormányrudat, és csak rossz, illetve még rosszabb forgatókönyvek léteztek a jövőre nézve. Amíg Mátyásnak elég volt a saját familiárisainak ereje ahhoz, hogy maga mögé állítsa az országot és távol tartsa az ellenségeit a tróntól, addig János királynak ez soha nem sikerült. Egységes támogatás híján valójában ő már soha nem lehetett az egész ország királya, és amikor a más jogalapra hivatkozva, de szintén törvényesen megválasztott Habsburg (I.) Ferdinánd seregei megindultak ellene, kiderült, hogy Jánosnak még arra sincsen elegendő ereje, hogy a trónját megvédje. A család hatalma és befolyása kevés volt ahhoz, hogy megtartsa a rábízott országot. A magyar királyságát megőrizni akaró János király a szultántól békét, de segítséget is remélt az ellenfelével szembeni harchoz, amikor 1528-ban, a kényszerű körülmények közepette szövetséget kötött vele. Hiába volt azonban a rangos család, az óriási birtokállomány, a hazai támogatottság,

János király egy feltörekvő, az európai királyi udvarok számára idegen dinasztia sarjaként nem arathatott sikert. Lehetőségei korlátozottak voltak: az oszmánok visszaverésére az ország egészének birtokában sem rendelkezett volna elegendő erővel, az európai udvarokban pedig udvarias távolságtartással kezelték közeledési kísérleteit. Így hiába a dinasztia első másfél nemzedékének eredménye, az 1526 utáni események gyorsan erodálták a család népszerűségét.

Évszázadok óta foglalkoztatja a magyar történettudományt, miként lehetne definiálni a Szapolyaiak királyságát, I. János királynak és fiának, János Zsigmondnak az 1526–1571 között fennálló államát. Nem könnyű ugyanis azt a folyamatot még magyar nyelven, hazai olvasóknak sem bemutatni, melynek során a teljesen jogszerűen megválasztott János király Magyar Királyságából fia halálakor, alig öt évtized múlva, Erdélyi Fejedelemség lett. Ha ez igaz a Kárpát-medencére, hatványozottan megállja a helyét a nemzetközi történetírásban, ahol analógiák alapján szinte érthetetlen ennek a változásnak a bemutatása. Pedig a mai közép-európai viszonyok megértésének a kulcsa a térség kora újkori átalakulásában rejlik, így veszélyesen leegyszerűsíti a magyar államfejlődést az a gondolat, amely kizárólag a két világbirodalom metszéspontjában álló területként kezeli a kora újkori Magyar Királyságot, és nem veszi figyelembe annak belső, a középkorból szervesen továbbalakuló életét. Emiatt már az elején fontos leszögezni, hogy I. János nem holmi „ellenkirályként" volt jelen a magyar politikatörténetben 1526–1540 között, hanem teljes jogú, szuverén uralkodóként bírta az országot. Érdemes lenne uralkodásának jellegét összehasonlítani a nagy és sikeres nemzeti királynak tartott Anjou (I.) Károly (1308–1342) első tizenöt évével vagy Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) eléggé döcögősre sikerült kezdeteivel, hogy reálisabb képet kapjunk országlásáról.

Tény és való, egy uralkodó sikerességét a célszalag átszakításakor, azaz a halál pillanatában lehet először tényszerűen megállapítani, és ebben a Szapolyaiak látszólag nem álltak túl jól. János 1540-ben bekövetkezett elhunyta után alig egy évvel már oszmán katonák téblábóltak a királyság székvárosának, Budának a falai mögött. A magára maradt özvegy királyné szánalomra méltó módon vonult el palotájából kelet felé, karján az alig egyéves új királlyal. Ez a kép olyannyira beleégett a magyar történelmi emlékezetbe, hogy hovatovább a Szapolyaiak hatalmáról – vagy éppen gyengeségéről – megkomponált legfontosabb toposszá merevedett. Természetesen az egésznél sokkal rosszabb a fél ország birtoklása, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy voltak rosszabb forgatókönyvek is: Szulejmán szultán akár be is kebelezhette volna a Magyar Királyság keleti felét – legalábbis nem látjuk azt a haderőt, amely ellen tudott volna neki állni. Másrészt Habsburg I. Ferdinándnak sem jutott nagyságrendekkel nagyobb szelet Szent István birodalmából. A magyar királyok jobb napokon Pozsonyból és Bécsből 120 000 négyzetkilométert felügyeltek, míg a történelmi Erdély területe ennek körülbelül a felét tette ki. Ám a Szapolyaiak királyságaihoz bizony hozzá kell számítani a Magyar Királyság kezükben maradt, Tiszán túli részeit, az úgynevezett Partiumot, amely így együttesen már több mint 100 000 négyzetkilométert tett ki, és így már nem olyan nagy az eltérés.

Amennyiben az országok teljesítőképességét vizsgáljuk meg alaposabban, abban sincsen szégyellnivalója a Szapolyaiaknak. János király egy rövid időszakot (1527–1528) leszámítva az ország nagyobb és ezáltal gazdagabb felét tartotta markában. 1534-ig még Szlavóniában is komoly tábora volt, és a Dunántúl jó részét is ő uralta. Buda elvesztése után a reálpolitika logikája alapján a Dunától nyugatra fekvő részek elvesztek Izabella és kormánya számára, ám a megmaradt területek, Máramaros sóbányái, Erdély nemesfémbányái, a szász városok kézműipara, a Maros mente termékeny földjei kellő gazdagságot biztosítottak az ország keleti felét birtokló Szapolyai családtagoknak. Izabella királynő uralma alatt tovább fejlődött Kolozsvár, Lippa, valamint Várad, és összességében az özvegy kezén maradt részekben a városias települések folyamatos fejlődéséről beszélhetünk. Ugyanez elmondható a külkereskedelemről, hiszen az utak továbbra is nyitva álltak a Lengyel Királyság, Moldva, Havasalföld, az Oszmán Birodalom felé. Sőt miként erre már évtizedek óta felfigyelt a magyar történetírás, a Szapolyaiak királyságából induló kereskedők nyugati kapcsolataikat is megőrizték. Megkockáztathatjuk, hogy a tizenöt éves háború általános pusztításaiig, illetve a II. Rákóczi György elhibázott lengyel expedíciója utáni büntetőhadjáratokig Erdély belseje és a hozzá tartozó keleti vármegyék kevésbé voltak kitéve az állandó támadásoknak. Ezzel együtt a kortársak tisztában voltak azzal, hogy Gyulafehérvár nem Bécs, illetve sokkal inkább gyümölcsöző a Habsburgok monarchiájának keleti határain élni, mint az Oszmán Birodalom északi tartományában, de ezért a helyzetért nem a Szapolyaiakat terheli a felelősség.

„Egyetlen biztos nap sem ragyogott fel rám, az egyik baj előfutára lett a következőnek" – kiáltott fel egyszer kétségbeesetten János király, és lehet, hogy e szavakkal egyáltalán nem túlzott a történetet megörökítő Bethlen Farkas. A Szapolyaiak a magyar történelem legsúlyosabb időszakában szerezték meg a királyságot, és olyan helyzettel találták szemben magukat, amelyet szövetségesek híján, saját erőből nem tudtak sikeresen megoldani. Az utólagos előrelátás bölcsességétől vezérelve még azt is megkockáztathatjuk, hogy az Oszmán és a Habsburg Birodalom egymásnak feszülő erejéből Magyarország számára előálló gordiuszi csomót senki más sem tudta volna átvágni, azaz az ország integritását egy sokkal jobb és ügyesebb kormányzattal sem sikerült volna megőrizni.

A tanulmányokat végigolvasva mégis az az érzésünk, hogy a Szapolyai-család tagjai, bár igazán elismert dinasztiává nem tudtak válni, elvégezték, amit rájuk mért a sors. Kiszolgáltatottságuk ellenére megtestesítették a Magyar Királyság mindinkább fikcióvá váló egységét, és uralmuk a keleti országrészben átmentette mindazokat a társadalmi-politikai-kormányzati struktúrákat, amelyekben tovább élhetett a magyar állam a Kárpát-medence keleti karéjában, és megfelelő alapját képezhette az Erdélyi Fejedelemségnek. Ha ez volt az ő történelmi küldetésük, akkor azt sikerrel teljesítették.

Fodor Pál *Varga Szabolcs*

Neumann Tibor*

KÉT NÁDOR ÉS EGY VAJDA, AVAGY A SZAPOLYAIAK ÚTJA A KIRÁLYI TRÓNIG

A HOMÁLYBA VESZŐ SZÁRMAZÁS

A történeti kutatást érthető módon évszázadok óta foglalkoztatja a Szapolyaiak származása és páratlanul gyors felemelkedése. Az addigi ismeretlenség és a Mátyás király (1458–1490) trónra lépése után néhány év leforgása alatt bekövetkező gyarapodás között akkora szakadék tátongott, hogy azt források híján csak találgatásokkal lehetett feltölteni: elődeink a Szapolyaiakat vagy régi nemesi családokhoz kötötték, vagy egyenesen az uralkodóházzal, a Hunyadiakkal való rokonságát feltételezték.[1] A mai kor kutatójának el kell ismernie, hogy a család származásával kapcsolatos kérdésekre még mindig nem tud megnyugtató válaszokat adni: a régi genealógiai szakirodalom, illetve a család történetével foglalkozó tanulmányok adatainak és következtetéseinek kritikus megrostálása után, a tévedések kizárását követően alig néhány forrásadat marad, amelyre támaszkodni lehet.[2] Néhány újabb szempontra ugyan fel lehet és fel is kell hívni a figyelmet, de amíg nem kerülnek elő újabb források, lehetőségeink bizony korlátozottak, eredményeink bizonytalanok maradnak. Ezzel együtt néhány dolgot azért mondhatunk.

---

* Tudományos főmunkatárs, BTK Történettudományi Intézet; neumann.tibor@btk.mta.hu.

1 Wagner Károly Kaplai János oroszországi vajdától származtatta őket: Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani. IV*. Posonii et Cassoviae, 1778, 3–4. Birtoktörténeti megfontolások alapján többen a Pozsega megyében birtokos Borics nemzetségből vagy más helyi rokonságból eredeztették őket: Wertner Mór, Családtörténeti adalékok. *Erdélyi Múzeum* 21 (1904) 24–30; Thallóczy Lajos, *Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527*. Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára, IV.) Budapest, 1915 (= *Jajca oklt.*), cvi; Juraj Ćuk, Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga vijeka. *Rad JAZU* 100 (1924) 60, 81–84. A 18–19. században vadabbnál vadabb elképzelések születtek származásukra, ezek felsorolásától ezúttal eltekintek. A Hunyadiakkal való rokonságra lásd alább.

2 A család leszármazásával kapcsolatos régi hagyományokra és az azokkal való leszámolás szükségességére lásd Neumann Tibor, Régi genealógiai legendák nyomában. Szapolyai István nádor házasságai, leányai és leánytestvérei. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.), *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, 2012, 431–438.

A kortársak és az utókor számára egyaránt ismert volt, hogy a család gyökerei a Magyar Királyság egyik déli határmegyéjébe, Pozsegába (ma: Požega, Horvátország) nyúlnak vissza.[3] A magyar ajkakon Szapolyává és Zápolyává alakuló Zapolje ma is létező kicsiny település Nova Gradiškától keletre. A középkorban e néven azonban még egy nagyobb, a Psunj-hegység és a Száva között elterülő birtokot értettek, amelynek területén a 15. század végére több falu is létrejött: a későbbi királyi család egy 1523. évi oklevél alapján a Zapoljétől délre fekvő Bodovaljcin, valamint az újkorban létrejött Staro Petrovo Selo területén rendelkezett kisebb-nagyobb birtoktestekkel.[4] A régi Zapolje területén kialakuló falvakban több Szapolyai nevű rokonság is élt. Közülük kiemelkedik a Dénesfi család, amelynek egyik 14. századi tagja, Péter († 1378) a boszniai, győri és veszprémi püspökségig emelkedett, királyát, I. Lajost (1342–1382) elsősorban diplomataként szolgálva.[5] Ám János király ősei sem hozzá, sem más Szapolyai néven feltűnő családhoz nem köthetők. János nagyapja, Vajdafi László 1444-ben és 1455-ben tűnik fel helyi birtokosként,[6] ezt megelőzőleg a családról – hiába vizsgáljuk át a teljes Pozsega megyei forrásanyagot – semmilyen írásos nyom nem maradt. Vajon pusztán a rossz forrásadottság miatt, vagy azért, mert az 1440-es évek előtt nem is Pozsega megyében éltek?

Mikor 1527-ben a Jánossal szemben álló magyar országnagyok segítségkérő levelet írtak – nyilván mások mellett – VIII. Henrik (1509–1547) angol királynak, abban nemcsak Jánosról, hanem családja felemelkedéséről is szót ejtettek. Mint írták, a király „atyja, István alacsony sorból származott és Boszniából gyermekként került Magyarországra, ahol némi idő után pártfogói támogatásával Mátyás király kegyelmébe férkőzött, és a bőkezű uralkodótól jelentős gazdagságra, jelentős befolyásra tett szert. Ám a most szüntelen sóhajokkal és gyásszal siratott királyunk apja, Ulászló kegyelméből és bőkezűségéből már rendkívülivé növelte vagyonát, mert még a nádori tisztséget is, amely második a király után, megszerezte magának.”[7] A szöveg természetesen egyszerűsítő – a család vagyo-

3 Lásd pl. Forgách Ferenc (*Francisci Forgách de statu reipublicae Hungaricae commentarii*. [Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, XVI.] Pest, 1866, 168.) és Istvánffy Miklós (*Nicolai Isthvanfi Pannoni historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* Coloniae Agripinae, 1622, 185.) műveit. Vö. *Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis commentarii de temporibus suis*. Ed. Vlado Rezar. Zagreb, 2001, 239 (286. fejezet).

4 A kérdést, illetve a Szapolyaiak Pozsega megyei történetét egy egyelőre kéziratban lévő munkámban tárgyalom részletesen: Neumann Tibor, *Szapolya és a Szapolyaiak*. Kézirat. Az 1523. évi oklevelet lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 232623.

5 Neumann Tibor, Péter püspök és rokonsága (Az első Szapolyaiak). In: *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica Tomus CXXVII.* Szeged, 2007, 59–70; vö. Uő, A Szapolyaiak erdélyi ága – a Mikeszászai Horvát család. In: *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica Tomus CXXXII.* Szeged, 2011, 73–88.

6 1444: MNL OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 33790; 1455: MNL OL DL 34077.

7 *„Est hoc in regno Ioannes comes Scepusiensis, cuius pater Stephanus obscuro natus loco ex Bosna puer in Hungariam adducitur, ac post aliquod temporis spatium in regis Mathie gratiam patronorum opera insinuatus magnas opes a principe liberali, magnam auctoritatem est consequutus, sed Wladislai regis eius, quem nunc assiduo gemitu et merore desideramus, patris gratia et liberalitate mirum in modum suas auxerat facultates, nam palatini quoque magistratum, cuius secunda est a rege auctoritas, obtine-*

nát valójában István bátyja, Imre alapozta meg –, és magától értetődően igyekszik minél rosszabb színben feltüntetni a Szapolyaiakat, amihez az esetleges boszniai származás – azaz annak hangsúlyozása, hogy a család nemcsak alacsony sorból, de ráadásul külhonból is származott – különösen hatékony eszköznek bizonyulhatott. Ennek ellenére hiba lenne egyből elvetni a boszniai származás lehetőségét, amelyről egy történetírónál is olvashatunk. Az 1560-as, 1570-es években alkotó Forgách Ferenc közli, hogy János király ugyanúgy boszniai eredetű volt, mint közeli rokona, Petrovics Péter. Magyarázata azonban tisztán mutatja, hogy a közvélemény szemében a Boszniával határos Pozsega megyéből való származás – megerősítést nyerve esetleg Szapolyai Imre boszniai kormányzóságának az emlékéből és a Petrovicsokkal való családi kapcsolatból – is átalakulhatott boszniai eredetté, különösen a János királlyal szembeni, 1527-ben tapasztalható propagandisztikus híresztelések hatására: „mert János pátriája, Szapolya mezőváros, amelyről családja a nevét vette, szintén Jajcához közel terült el".[8] A történetírók másik része a családot Pozsega megyeinek vagy nem éppen szabatos, de a korszakban bevett módon szlavóniainak tekinti, mint például 1563-ban készült emlékiratában Hans Dernschwam.[9] Istvánffy Miklós nem csupán a Pozsega megyei Szapolyát tekintette János király pátriájának,[10] de még Forgách kéziratában is kijavította Bosznia királyságát Pozsega megyére.[11] Ez a javítás annyiban bizonyosan hibás volt, hogy Petrovics Péter tényleg bosnyák – egészen pontosan Orbász megyei – származású volt,[12] de ez a tény a Szapolyaiak tekintetében csupán arra szolgál bizonyítékul, hogy sok más pozsegai családhoz

bat." Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Länderabteilungen, Ungarische Akten (= UA), Allgemeine Akten (= AA), Fasc. 3, Konv. C. fol. 34r–36v. (A forrás másolatát évekkel ezelőtt Lakatos Bálinttól kaptam meg, amit ezúton is köszönök neki.)

8 Petrovics „*natione erat ex Bossinae regno ad Jaiczam, uti et Johannes rex*; *nam et Zapolia oppidum paternum, Jaicza haud procul aberat, ab quo familia Johannis cognomen accepit*". *Francisci Forgách de statu reipublicae,* 168.

9 „*seind windischer Art, und aus dem Ort Zapolln genant geburtig.*" Hans Dernschwam, Beschreibung des Mitternhaus im Neusohl gelegen. In: Johann Christian von Engel, *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I.* Halle, 1797, 193–194. Megjegyzem, a szöveg kiadója a Zapolje közelebbi meghatározására szánt *in Poszka* (ti. Pozsega) kifejezést hibásan *in Bosna*-ra javította (uo. 194.), és Pray György emiatt, valamint a Petrovics rokonságra tekintettel vélte a Szapolyai-családot bosnyáknak. Georgius Pray, *Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars I.* Posonii, 1806, 312, 360.

10 *Nicolai Isthvanfi Pannoni historiarum,* 185.

11 *Francisci Forgách de statu reipublicae,* 168.

12 Péter apja 1501-ben Orbász megyében hatalmaskodik: Thallóczy Lajos – Horváth Sándor (szerk.): *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710*. Budapest, 1912, 255–257, 1505-ben pedig Orbász megye országgyűlési követe: C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). Budapest, 2017 (= *Arch.* II.), 516. Az előnevükben használt Zraklin vagy Zuraklin nem azonosítható, de nyilván megfeleltethető annak a *Zaraklyn* várnak, amelyet I. Lajos király 1379-ben cserével szerzett meg a Zákányi család őseitől. Az akkori helymeghatározás szerint a vár „Szlavóniában, Bosznia határán" terült el, ami leginkább Orbász megyére vonatkoztatható (MNL OL DL 100172; DL 100354.).

hasonlóan őket is szoros szálak fűzték a Száva túlpartján elterülő orbászi, illetve boszniai területek nemességéhez.

Nem tudjuk tehát egyértelműen eldönteni, volt-e valóságalapja a magyar országnagyok 1527. évi, Szapolyai István boszniai származására vonatkozó kijelentésének. A források 1440 előtti hallgatása, illetve az Orbász megyei rokonság nem zárja ki a lehetőséget, igaz, nem is bizonyítja. A birtoktörténeti összefüggésekből akár az is felmerülhetne, hogy János király ősei az 1421-ben kihalt Nevnai Treutel család Zapolje környéki birtokait szerezték meg maguknak, és így csak 1421 után költöztek a névadó Szapolyára.[13] Ám még ha el is fogadjuk ezt a bizonytalansággal terhelt felvetést, akkor sem jutunk közelebb a megoldáshoz: Vajdafi családnevük alapján éppúgy származhattak egy erdélyi (al)vajdától, mint egy, a szomszédos Boszniai Királyságban (al)vajdai tisztséget betöltő nemestől.[14]

A sok bizonytalanság mellett viszont két állítást is megfogalmazhatunk. Az egyik, hogy Szapolyai Imre és István érzelmileg szorosan kötődtek Pozsega megyéhez: jóllehet az 1460-as évektől a család birtokainak súlypontja már a Magyar Királyság északi felére esett, Imre az 1470-es években egy váruradalmat (Kővár) is vásárolt a megye északnyugati részén, öccse pedig az 1490-es évektől – miként halála után majd fia, János is – fontosnak érezte, hogy legalább névleg betöltse a távoli megye ispáni tisztségét.[15] Ez világosan amellett szól, hogy Pozsega megyét szülőföldjüknek tekintették. A másik észrevétel a család nyelvhasználatára vonatkozik. Több nemesi családot ismerünk, amely Szapolyáról a 15–16. század folyamán az ország más vidékeire költözött. Nevüket magyar nyelvi környezetben „nemzetiségükre" utaló ragadványnévvel látták el: ketten a *Horvát*, egyikük a *Bosnyák* elnevezést kapta.[16] Ez arra utal, hogy a Szapolyai testvérek anyanyelve bizonyára a Pozsega megyében beszélt szláv nyelv volt, és magyarul alighanem gyermekkorukban tanultak meg. Szláv nyelvtudással bizonyára könnyebb volt elsajátítani a cseh nyelvet is, amelyet István későbbi nádor – Eschenloer sziléziai történetíró beszámolója szerint – jól beszélt.[17] Közvetve kapcsolódik ehhez az, hogy mivel évtizedekkel később István Sziléziából hozott magának feleséget, a

13 Erre részletesen lásd Neumann, *Szapolya és a Szapolyaiak*. (A bizonytalanságot az okozza, hogy Szapolyai Imre az 1470-es években megszerezte az egykor ugyancsak a Nevnai Treutelek birtokában álló Pozsega megyei Kővár várat is, és a Zapolje környéki birtokok vagy azok egy része a vár tartozékaiként is a kezükre kerülhettek.)

14 Vö. Horváth Richárd, Szatmár és a Szapolyaiak. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.), *„Erősségénél fogva várépítésre való". Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011, 345. Azt viszont kizártnak tartom, hogy a család nevében a Szlavóniában uradalmi körzet elöljárójaként gyakori vajdai tisztség (Wertner, Családtörténeti adalékok, 25–26.) jelenik meg, hiszen a ragadványnév arra volt hivatott, hogy a család tekintélyét, presztízsét emelje.

15 *Arch.* II. 185.

16 Neumann, A Szapolyaiak erdélyi ága, 85–86. (Szapolyai/Mikeszászai Horvát és Szapolyai/Ilméri Horvát családok). Szapolyai Bosnyák András 1511-ben Szabolcs megyében szerzett birtokot, lásd MNL OL DF 253825, 601. fénykép.

17 *„Er was ein Hunger vnd kundt wol behemisch, adir tewtsch künde er nicht."* Peter Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau. Teilband II. Chronik ab 1467.* Herausgegeben und eingeleitet von Gunhild Roth. Münster–New York–München–Berlin, 2003. 983–984. A forráshelyet idézi: Gyöngyössy Márton, Egyszarvú vagy farkas? Még egyszer a Szapolyaiak címerhasználatáról. *Turul* 86 (2013) 66.

Trencsénben élő család nyelve természetesen nem a magyar, hanem a cseh lett, így János királyról és testvéreiről is elmondható, hogy a csehet ugyanúgy anyanyelvi szinten beszélték, mint a magyart.

IMRE DEÁK, A KORMÁNYZÓ

A Szapolyaiak rendkívüli felemelkedése Vajdafi László legidősebb fiához, Imréhez köthető. Az 1430-as évek elején, mint láttuk, feltehetően Pozsega megyében született nemes korai, 1458 előtti pályafutásáról nagyon keveset tudunk.[18] Az 1465. évi grófi címadományozás narrációja szerint ifjú korától a király apja, Hunyadi János kormányzó „gondoskodása közepette és iránymutatása szerint nevelkedett, ahol tehetsége és becsületessége miatt titkári feladatkörben" adta hűségének első tanújeleit.[19] Ugyanerre utal egy 1490. évi milánói követjelentés is, mely szerint az igen alacsony sorból származó Imre a királyi – valójában nyilván kormányzói – kancellárián kezdte pályafutását.[20] A kormányzó szolgálatába alighanem az 1450-es évek elején állhatott. Igen valószínű ugyanis, hogy az az ismert híradás, miszerint apja 1455 előtt egy erődített udvarházat épített ki a Pozsega megyei Tiszovc területén,[21] már Imre emelkedő karrierjének volt a következménye. Ugyanerre utal az is, hogy a Szapolyai testvérek első királyi adományukat több Pozsega és Orbász megyei birtokra – bizonyára Hunyadi közbenjárására – még V. László 1457. évi halála előtt kapták.[22]

De milyen módon jutott az ifjú Pozsega megyei nemes a kormányzó környezetébe? Nem tartom valószínűnek azt a széles körben elterjedt felvetést, mely szerint Imre Mátyás király közeli rokona, sőt Hunyadi János kormányzó törvénytelen fia lett volna. Jóllehet ez valóban logikus magyarázatot nyújtana arra, mi segítette elő a Szapolyaiak példátlanul gyors felemelkedését, miért szerepelnek egymás mellett egyes korabeli kőfaragványokon a Hunyadi- és Szapolyai-címerek, és végül, miként maradt a család a király kegyelmében annak ellenére, hogy Mátyás-

18 Imre rövid életrajzát lásd Horváth Richárd, Imre Szapolyai (c. 1435 – 12 September 1487). In: *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition Catalogue.* Budapest, 2008, 269–270; pályafutását 1465-ig részletesebben: Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 345–356.

19 *„hic namque a iuvenili aetate sua apud quondam illustrem genitorem nostrum et inter curam et inter directionem eius enutritus, priusquam ob ingenii morumque honestatem inter secretaria officia constitutus prima fidelitatis fundamenta iecit ac futurae de se spei in ipsius parentis nostri oculis clarissimum specimen dedit, nec fefellit iudicium eius."* MNL OL DF 286487, fol. 19v–21r; vö. Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani. I.* Viennae, 1774, 145–147. Persze bizonytalan, értelmezhető-e a *secretaria officia* titkári feladatokként, de bizonyosan bizalmi beosztást jelent.

20 *„il quale da vilissima conditione vene in cancellaria regia, et dopoi reuschi in tanta dignita."* Nagy Iván – Nyáry Albert (szerk.), *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából. I–IV.* (Monumenta Hungariae Historica). Budapest, 1875–1878 (= *MDE*), IV. 196.

21 1455: MNL OL DL 34077.

22 Dátum nélküli bejegyzés V. László oklevéléről a Szapolyai-család oklevéljegyzékében. Varjú Elemér, A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban. In: Forster Gyula (szerk.), *Magyarország műemlékei. I.* Budapest, 1905, 94: 1. jegyzet. (Az oklevéljegyzék feldolgozását lásd Kenyeres István e kötetben megjelentetett tanulmányában.)

ellenes összeesküvésekben is részt vettek.[23] Ellene szól ugyanakkor az, hogy még a jól értesült itáliai követjelentések sem tudnak a király és Imre közötti rokoni kapcsolatról, ami nem jelenthet mást, mint hogy arról a királyi udvarban sem tudtak, magyarán a kortársak – akárcsak a közeli utókor – láthatóan nem kötötték össze a Szapolyaiak felemelkedésének és Imre származásának a kérdését.

Ha nem ezt az igazolhatatlan és egyszersmind valószínűtlen elméletet fogadjuk el, más magyarázat után kell néznünk. Adódik is ilyen: 1451-ben Hunyadi János egyik vezető familiárisát, akit Brankovics György szerb despotához küldött követségbe Szendrőre, Orbovai Lászlónak hívták, aki ugyancsak Pozsega megyéből származott.[24] Ez ugyan még lehetne a véletlen műve, ám figyelembe kell vennünk, hogy a Lászlótól származó Orbovai Jakusith család címere csaknem azonos azzal, amelyre addigi – kardot tartó kart és kocsikereket ábrázoló – címerét 1459 körül Imre meglepő módon felcserélte (a címerpajzsban farkas látható mögötte hatágú csillaggal, előtte holdsarlóval).[25] Így komolyan felmerül az a lehetőség, hogy Orbovai valójában Szapolyai Imre anyai nagyapja vagy nagybátyja volt, és közeli rokonát ő juttatta be a kormányzó környezetébe. Imre kezdeti lépéseit egyengethette emellett nagynénje férje, Szvinnai Albert nádori jegyző, korának egyik ismert ügyvédje is,[26] aki 1455-ben éppen Orbovaival együtt részesült egy Pozsega megyei birtokról szóló királyi adományban.[27] De nem

23 Kubinyi András azt feltételezte, hogy a Szapolyai testvérek közül a legidősebb Imre valójában Hunyadi János kormányzó törvénytelen fia lehetett. Kubinyi András, Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. *História* 21:7 (1999) 21–22; Uő, *Mátyás király* (Tudomány-Egyetem). Budapest, 2001, 17–18; Engel Pál, *Szent István birodalma.* (História Könyvtár. Monográfiák) Budapest, 2001, 259; Kubinyi András, A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 229. A Hunyadi–Szapolyai rokonság feltehetően Hunyadi János gyulafehérvári, Szapolyai-címert is ábrázoló síremlékének hatására terjedt el a szakirodalomban (vö. Varjú Elemér, A Hunyadiak, 95–96.). Időközben azonban kiderült, hogy a síremléket János király készíttette 1533-ban, és a Szapolyai-címer emiatt van rajta: Ritoókné Szalay Ágnes, Hunyadi János [† 1456] gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.), *Történelem–kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Budapest, 2000, 297–298. Bizonytalannak érzem, hogy az 1471. évi összeesküvésben a Szapolyaiak részt vettek-e, lásd alább.

24 Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon. X.* Pest, 1853 (= Teleki X.), 311. Orbovai Jakab (Jakus) fia László 1414 (MNL OL DL 10282.) és 1466 (MNL OL DL 34216.) között szerepel a forrásokban, 1469-ban már néhai (MNL OL DL 34219.). 1438-ban Tolna megye alispánjaként mutatható ki, valószínűleg Újlaki Miklós, esetleg a Garaiak szolgálatában: Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak). Budapest, 1996, 208.

25 Az Orbovai Jakusith család 1607. évi címere ugyanez, csak a farkas a szájában egy bárányt tart: Géza Csergheő, *Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone* (J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch). Nürnberg, 1893, 265, valamint 201. tábla. Vö. Neumann Tibor, A Szapolyai család legrégebbi címere. *Turul* 84 (2011) 124–125. A Szapolyaiak címerére lásd a reprezentációról szóló fejezetben írtakat.

26 A rokonságot az említett 1455. évi oklevél (MNL OL DL 34077.) igazolja (vö. Kubinyi, A Szapolyaiak, 229.). Szvinnai 1446 és 1448 között Pozsony város ügyvédje volt a kúrián (MNL OL DF 242075, 242100, 242190, 292781.). Utoljára 1470-ben szerepel (MNL OL DL 88509.).

27 MNL OL DL 33880.

zárhatjuk ki a sorból Perneszi Pál alnádort sem, aki – igaz, lehet, hogy csak az 1450-es évek végén – Imre unokatestvérét, Szapolyai Orsolyát vette nőül.[28]

Nem sokkal Hunyadi János 1456. augusztusi halála után a még mindig csak húszas éveiben járó Szapolyai a Hunyadiak Szatmár megyei bányavárosa, Nagybánya élén állt várnagyként és feltehetően már ekkor kamaraispánként is.[29] Szintén a szepesi grófi diploma beszéli el, hogy Hunyadi László kivégzése, majd Mátyás fogsága idején Imre – némi túlzással – egyedüliként nem hagyta el az összeomlás szélén álló Hunyadi-házat,[30] egy másik, 1462. évi királyi oklevél pedig azt emeli ki, hogy ugyanekkoriban, tehát 1457 körül sikeresen védte meg az ostrom alá vett Nagybányát.[31] Nem kizárt, hogy a pénzverő kamarával rendelkező bányaváros megtartása és az onnan származó pénzek biztosítása sorsdöntő jelentőségű volt a Hunyadiak győzelmében,[32] ami Mátyás trónra lépésével utat nyitott Imre további emelkedése előtt. Miként a középkorban számos udvari szereplőt, Szapolyait is haláláig azzal a névvel – Imre deák *(litteratus)* – illette a hazai közvélemény, és ezáltal a külföldi források is, amelyet udvarba kerülésekor, pontosabban, amikor személye országszerte ismertté vált, viselt.[33] A keresztnevéhez illesztett jelző – az alsóbb egyházi rendek esetleges felvétele mellett – a kortársak számára a hivatali írásbeliségben, valamint az ő esetében a gazdasági kérdésekben való jártasságot jelenthette.

Az 1458 elején trónra lépő Mátyás király először a pénzügyigazgatásban alkalmazta családja hű familiárisát, méghozzá igen fontos beosztásban: erdélyi sókamaraispánként, amely tisztségben a firenzei gazdasági szakember, Angello Manini lett a társa.[34] Úgy tűnik, hogy 1458 végén Imre társával együtt már a teljes magyarországi sótermelést és -értékesítést felügyelte,[35] és minden bizony-

28 Neumann, A Szapolyai család legrégebbi címere, 125: 23. jegyzet. A korábban a Garaiak szolgálatában álló Perneszi 1464–1465-ben Szapolyai szlavón vicebánjaként mutatható ki: C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). Budapest, 2016 (= *Arch.* I.), 93.

29 Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 346.

30 MNL OL DF 286487, fol. 19v–21r; vö. Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani, I.* 145–147.

31 Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 346.

32 Nagybánya V. László király számára történő elfoglalásának szükségességét említi egy 1457. május 9-i levél, mely szerint Jiskrát és Drágfi Miklóst mozgósították emiatt: MNL OL DL 48282, idézi: Pálosfalvi Tamás, Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. *Századok* 149 (2015) 418.

33 Néhány példa olasz nyelvű forrásokban: boszniai kormányzósága idején, 1464-ben: *Jemmeridiach* (vestigia.hu, Infocus [= Vestigia] 3091. sz., idézi: Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526.* [The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, 63.] Leiden–Boston, 2018, 217). Az 1470-es években, a király báróinak felsorolásakor: *Emericho diako* (Vestigia 2935.). 1490-ben: *Hermerico diaco id est letterato* (Vestigia 246; vö. *MDE* IV. 196.). Hans Dernschwam 1563-ben készült német nyelvű művében: *Embrich*/*Emrich Diagkh*/*Diagk* (Dernschwam, Beschreibung, 193–194.).

34 Draskóczy István, *A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2018, 44–45, 365.

35 Egy 1459. január 19-i oklevél őt és Angellót a *comites universarum camerarum salium nostrorum* tisztségnévvel illette (Teleki X. 613.), vö. Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2012

nyal megtartotta emellett a nagybányai pénzverő kamara irányítását is.[36] Ha felidézzük, hogy Mátyás uralkodása idején a sómonopólium évi mintegy nyolcvan-százezer aranyforint bevételt biztosított az uralkodó számára,[37] könnyen felmérhető a tisztség jelentősége. Aligha kelthetett meglepetést ezek után a kortársak előtt Mátyás azon döntése, amellyel 1459 tavaszán Szapolyait nevezte ki az ország kincstartójává.[38] Hamarosan Imre megkapta az uralkodótól első váruradalmát, a Zemplén megyei Tokajt, amely rövid időre a család – bárói tisztséghez méltó – rezidenciája is lett,[39] és ekkoriban eszközölhette ki a fentebb már említett új, farkasos címert is.

Ekkortól Szapolyai Imre további emelkedése megállíthatatlannak tűnt. Ennek alapját tulajdonképpen két tényező határozta meg: egyrészt a Hunyadiak, azaz előbb János kormányzó, majd ennek köszönhetően Mátyás király feltétlen, bizonyára ki is érdemelt bizalma Imre iránt. Antonio Bonfini nem véletlenül sorolja fel Imrét a király atyai barátai között, sőt közülük is elsőnek tekinti.[40] Másrészt ott volt a király uralmának első éveiben tapasztalható, belháborúkkal terhes politikai helyzet, amely Mátyást arra kényszerítette, hogy tehetséges kincstartója kezében a szokottnál jelentősebb anyagi erőforrásokat és tetemes haderőt összpontosítson. A fiatal Szapolyai vált – a Felső Részek főkapitányi tisztségével felruházva – az ország északkeleti részein dúló harcok első számú vezetőjévé.[41] Imre jó szervezőként feltehetően kiválóan értett a harcokhoz szükséges pénz előteremtéséhez, amelyet aztán a kor szokásai szerint a királyon kért számon, aki adósságát újabb és újabb várak és városok eladományozásával, illetve zálogba bocsátásával, valamint az olykor jogalap nélkülinek tűnő, erőszakos foglalások tudomásul vételével viszonzott.[42] Jóllehet Imre kiváló hadszervező lehetett, a hadakozás mindennapi terhét rendszerint helyetteseire, köztük első-

(= *Szapolyai oklt.*), 41. Ezt magam úgy értelmezem, hogy a máramarosi sóbányák felett is felügyeletet gyakoroltak. Országos hatáskörű sókamaraispánok a megelőző időszakban is előfordultak, különösen a Manini család tagjai között: Draskóczy, *A magyarországi kősó*, 41, 365. Az oklevél egyben kizárja annak lehetőségét, hogy Imrét már 1458-ban kinevezték kincstartónak (vö. Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 346.). Felmerült korábban, hogy a kincstartóság 1458–1459. évi üresedése idején Szapolyai Imre irányította volna az ország pénzügyeit (*Arch.* I. 128: 421. jegyzet), de erre egyelőre nem került elő egyértelmű bizonyíték, igaz, a biztosan befolyó bevételek zömét valóban ő kezelte.

36 A fentebbi, 1457-re vonatkozó adatokon túl csak egy 1458. júniusi (DL 81297.) és 1459. májusi forrás igazolja Imre nagybányai kamaraispánságát, de utóbbi esetben már kincstartó is volt (*Szapolyai oklt.* 41–42.). Mivel első sókamaraispáni említése 1458. augusztusból való, a folyamatosság nem bizonyos, de természetesen elképzelhető. Vö. Soós Ferenc, A középkori Magyarország gazdasági- és pénzügyigazgatási tisztségviselői. *Numizmatikai Közlöny* 112–113 (2013–2014) 103.

37 Draskóczy, *A magyarországi kősó*, 66–67.

38 *Arch.* I. 129.

39 A család szerzeményeiről lásd Kenyeres István e kötetben megjelenő tanulmányát.

40 Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995, 401 (3. 10. 10.), 408 (3. 10. 210.).

41 A tisztségre és Szapolyai tevékenységére lásd Horváth Richárd, A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137 (2003) 929–954.

42 Ennek plasztikus leírása konkrét példákkal: Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 345–356.

sorban testvérére, az ízig-vérig katona Istvánra bízta.[43] Másik öccse, Miklós († 1468–1469) számára 1462-ben a gazdag erdélyi püspökséget járta ki.[44] Hármuk tevékenységének eredménye nemcsak az északkeleti országrész fokozatos pacifikálásában nyilvánult meg, hanem 1465-ig újabb fél tucat erősség és uradalom – köztük az impozáns szepesi vár – különböző jogcímen történő megszerzésében is,[45] ami a birtokok tekintetében a gazdagabb bárókkal emelte egy szintre a *homo novus* Szapolyaiakat.

Imre életében az újabb változást az 1463. év hozta el. Mialatt Mátyás király III. Frigyes császárhoz (1440–1493) küldött követségének tagjaként a Szent Korona visszaszerzéséről tárgyalt,[46] II. Mehmed szultán (1451–1481) elfoglalta Boszniát és kivégeztette annak utolsó szuverén királyát. A magyar király a terület visszafoglalására év végén hadjáratot vezetett a Száván túlra, melynek eredményeképpen Észak-Bosznia és Jajca évtizedekre magyar uralom alá került. Az új szerzemény élére kormányzói ranggal Szapolyai Imrét nevezte ki, akit a terület védelmének hathatósabb megszervezése érdekében dalmát-horvát-szlavón bánná is tett, valamint kezére adta a zágrábi püspökség és a vránai perjelség hatalmas szlavóniai birtokait.[47] Ha a Szapolyaiak tényleg Boszniából származtak, annak bizonyára szerepe lett volna Imre kormányzói kinevezésében; de a pozsegai szülőföld, a helyi kapcsolatok és a szláv nyelv ismerete így is segíthette új feladatköre ellátásában. A család bizonytalan származása miatt nehéz ma már megmondani, milyen szempontokra tekintettel ambicionálta Szapolyai a tisztség elnyerését. Annyi bizonyos ugyanakkor, hogy egy királyság kormányzói tisztségének betöltése nem lekicsinylendő presztízst biztosított a korban, amely elegendőnek tűnt ahhoz, hogy Imre hamarosan az évek óta viselt kincstartói tisztségtől is megváljon.[48]

A kormányzóságban azonban nem tudta hosszú távon megvetni a lábát. Mátyás 1464. tavaszi koronázása után újabb hadjáratot vezetett Boszniába. Noha Szapolyainak jelentős szerepe volt a törökök által ostromolt Jajca felmentésében és Szrebernik elfoglalásában, olybá tűnik, hogy Zvornik év végi ostromának sikertelenségéért a király később őt tette felelőssé. Konfliktusuk hátterében persze

43 Horváth, A Felső Részek, passim.

44 C. Tóth Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig.* (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 27.) Győr, 2017, 59. Elképzelhető, hogy bátyja kincstartósága idején Miklós nagybányai kamaraispánként tevékenykedett: Soós, A középkori Magyarország, 103; vö. Gyöngyössy, Egyszarvú, 69–70.

45 A család birtokgyarapodására lásd Kenyeres István e kötetben megjelenő tanulmányát.

46 Horváth, Imre Szapolyai, 269.

47 A boszniai hadjáratokra és a kormányzóság létrehozására lásd E. Kovács Péter, Jajca 1464. évi ostroma. In: Hausner Gábor (szerk.), *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Budapest, 2005, 403–418; Pálosfalvi, *From Nicopolis*, 208–223. Vö. Richárd Horváth, The Castle of Jajce in the Organization of the Hungarian Border Defence System under Matthias Corvinus's. In: Ante Birin (ured.), *Stjepan Tomašević (1461.–1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenog 2011. godine u Jajcu.* Zagreb, 2013, 89–98.

48 *Arch.* I. 129, különösen 423. jegyzet.

más is állhatott, de az tény, hogy Imre 1465 elején elhagyta Boszniát és visszatért északkelet-magyarországi birtokaira.[49] Mindennél jobban mutatja ugyanakkor befolyását, hogy Mátyás király inkább megállapodásra törekedett vele: egy Milánóba küldött jelentés szerint a június 17-e előtti napokban a király és a kormányzó Budán kibékültek egymással, és hasonlóan V. László király és Hunyadi János kormányzó 1453. évi megállapodásához, Szapolyai lemondott a kormányzóságról, Mátyás pedig kárpótlásul grófi címet adományozott neki.[50]

Az ekkor létrehozott szepesi grófság jelentőségét a család életében nem lehet túlhangsúlyozni. A Magyar Királyságban nem volt szokás főnemesi címeket adományozni: a birodalmi mintákból táplálkozó, a 15. század közepén kialakult magyar grófi cím ugyan további hatalmat nem biztosított viselőjének, ám komoly presztízsjogokkal ruházta fel őt. Megillette a vörös viasz használati jog, a tisztségviselő bárókénál magasabb címzés (tekintetes és nagyságos, latinul *spectabilis et magnificus*), vagy éppen az a bírói immunitás, amely a gróf és a grófság felett csak a király ítélkezését engedélyezte.[51] A régi magyar bárói családok ekkoriban még nem törekedtek e cím elnyerésére, inkább azoknak volt igazán fontos, akik ezzel kívánták ellentételezni alacsony származásukat. Szapolyai sorban ötödikként nyerte el a grófi rangot Hunyadi János (1453) és Szilágyi Mihály (1458) kormányzókat, Vitovec János cseh zsoldosvezért (1462), végül a régi családból származó Újlaki Miklóst (1465) követően.[52] Imre a grófi címet a nemrégiben megszerzett, a lengyel határ közelében lévő szepesi várra és kerületére kérte, amelyet ekkortól haláláig elsődleges rezidenciájának tekintett. Ettől fogva magát a „szepesi föld grófjának" *(comes perpetuus terre Scepusiensis)* címezte.[53]

A kiegyezés láthatóan nem teremtett teljes békét az uralkodó és Szapolyai között. Bár felmerült a kutatásban, hogy Imre visszatért volna a kincstartói méltóságba, ez valószínűtlen: okleveleiben magát sohasem nevezi így, ráadásul 1465–1467 között mindegyik kiadványa Budától távol kelt.[54] Noha a család jól láthatóan megtarthatta birtokait és megőrizhette befolyását azok körzetében, a Szapolyai testvérek néhány évre kiestek az egyre erősödő Mátyás közvetlen környezetéből. Alighanem ez is arra késztette őket, hogy részt vegyenek a király-

49 Pálosfalvi, *From Nicopolis,* 217–223.

50 Vestigia 3094, idézi Pálosfalvi, *From Nicopolis*, 223.

51 Neumann Tibor, Hercegek a középkor végi Magyarországon. In: Zsoldos Attila (szerk.), *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) Székesfehérvár, 2016, 95–98. Részletesebben lásd a család reprezentációjáról szóló tanulmányt.

52 A magyarországi grófi címek eredetére legutóbb lásd Tibor Neumann, Treffen in Konstanz. Der Grafentitel „zu Castell" der ungarischen Familie Kórógy im 15. Jahrhundert. In: Peter Bahl – Eckart Henning (Hrsg.), *Herold Jahrbuch. Neue Folge 20. Band.* Berlin, 2015, 129–140. (A fenti listába nem számítottam bele a Kórógyiak németországi, illetve a Tallóciak horvátországi címszerzését.)

53 *Szapolyai oklt*. passim. Részletesen lásd a család reprezentációjáról írott tanulmányt a kötetben.

54 *Arch.* I. 129: 426–427. jegyzet. – Az itt említett MNL OL DL 64412. sárosi oklevél 1466-ból, amely az alispánt Szapolyai kincstartó emberének nevezi, ugyan elgondolkodtató, ám nem illeszkedik a többi megyei oklevél szóhasználatához, és a fenti érvek is helyessége ellen szólnak. Nem látok rá magyarázatot, miért titkolta volna el kincstartói tisztségét levelei címzettje elől. Ekkoriban kelt kiadványait lásd a Szapolyai oklevéltárban.

lyal szemben támadt 1467. évi erdélyi összeesküvésben.[55] A lázadás felszámolása után az uralkodó 1468 februárjában újra megállapodott Imrével, és – a többi főúri részvevőhöz hasonlóan – kegyelmében részesítette, amnesztiát biztosítva egyúttal minden familiárisának is.[56]

Úgy tűnik, éppen ez az év, 1468 hozta meg a változást a király és Imre kapcsolatában: ettől kezdve Szapolyai ismét jelentős feladatokat kapott az uralkodótól. Testvérével együtt részt vett a cseh hadjáratokban,[57] 1471-től pedig az ország Lengyel Királyság felőli védelmét irányította. Újra gyakran megfordult a fővárosban, illetve a király környezetében,[58] igaz, újabb bárói tisztségben Mátyás 1486-ig nem részeltette. A kettejük közötti, ismét bizalmasnak tűnő viszonyt nemcsak Imrének a királyi tanács ülésein való gyakori részvétele[59] és öccsének a hadvezetésbe való visszatérése igazolja, hanem az is, hogy a külföldön hadakozó uralkodó az 1470-es években többször is Imrét bízta meg azzal, hogy távolléte idején gondoskodjon az ország védelmét és belső békéjét érintő ügyekről.[60] Itt szükséges megjegyezni, hogy Imre az 1471. évi Vitéz-féle összeesküvésben feltehetően nem vett részt, vagy ha igen, akkor ezúttal sokkal óvatosabban járt el és hamar ki is hátrált belőle.[61]

De miért nem társult ehhez az egyértelmű befolyáshoz konkrét bárói tisztség? Minden bizonnyal azért, mert a király a boszniai kormányzóság után csak alacsonyabb presztízzsel járó tisztséget adhatott volna neki, amit feltehetően Imre sem ambicionált, megelégedve az őt még a főurak közül is kiemelő grófi címmel. Erre utal az is, hogy noha 1465-ben lemondott a kormányzóságról, továbbra is mindenki kormányzónak szólította, mint például a német nyelvű királyi városok polgárai, akik mindvégig egyszerűen *der gubernator*ként tettek róla említést.[62] Rangoni Gábor egri püspök, akivel együtt 1477-ben követként a császárhoz küldték, „Imre gróf úrként, a kormányzóként", az ország legbefolyáso-

55 Horváth, Imre Szapolyai, 269.

56 Két ilyen kegyelemlevél maradt fenn 1468. február 10-ről: MNL OL DL 73132, valamint MNL OL Q 283, Mohács előtti oklevélmásolatok V., 1468. év. – A király és Imre kibékülésére lásd Bonfini, *A magyar történelem,* 424. (4. 1. 230.) – Az 1467. évi lázadásra és a királyi kegyelmekre lásd Nógrády Árpád, Mennyit ér a kegyelemlevél? In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.), *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 40; Analecta Mediaevalia, III.) Budapest, 2009, 235–249.

57 Bonfini, *A magyar történelem,* 429–436.

58 *Szapolyai oklt*. passim.

59 Kubinyi András, Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. *Századok* 122 (1988) 167, 207.

60 Horváth, Imre Szapolyai, 269; C. Tóth Norbert, *A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2016, 143–145.

61 A szakirodalomban felmerült, hogy Imre eleinte rokonszenvezett az összeesküvéssel, feltehetően Bonfini bizonytalan közlése alapján (Bonfini, *A magyar történelem,* 437 [4. 3. 10.]), lásd pl. Kubinyi, Törvénytelen gyermekek, 22; Horváth, Imre Szapolyai, 269. Az 1471. évi összeesküvésről készült legrészletesebb munka is csak a király oldalán említi Imrét: Huszti József, *Janus Pannonius*. Pécs, 1931, 239–255.

62 Pl. 1466, Lőcse: MNL OL DF 214325. (*Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526.* Összeállította Iványi Béla. I. kötet. 1319-től 1501-ig. Budapest, 1910, 1624. sz.); 1489, Pozsony: „*Herr Stefan des gubernator bruder*" (DF 277104, 57. fénykép) stb.

sabb vezetőinek egyikeként emlékezett meg róla,[63] maga Mátyás király pedig róla és Garai Jóbról szólva hangsúlyozta a pápa előtt, hogy „mindketten hatalmasok és az ország főbb bárói közül valók", akiknek nézeteltérése az országnak és neki is károkat okozhat.[64] A jelenség – a kormányzói tisztség és a rendkívüli befolyás együtt – a külföldi követeket is megtévesztette: az 1470-es években egy milánói követjelentés, amely a nádor után másodikként említi „Imre deákot", egyenesen az ország kormányzójának tekinti, aki a forrás szerint 32 várat birtokolt ekkoriban.[65] A ferrarai követ még a nádori tisztség mellé is odabiggyesztette 1486 végén, hogy az ország kormányzójáról van szó.[66] Mindebből adódóan a szakirodalomban jogosan alakult ki az a benyomás, hogy Imrében a késő Mátyás-kor egyik szürke eminenciását kell látnunk.[67]

Egy tisztség volt csupán, amely nem jelentett volna visszalépést Imre számára, nevezetesen a nádorság. A tisztséget már 1458 óta betöltő Gúti Ország Mihály 1484 végén bekövetkező halála tette lehetővé azt, hogy bő egy évvel később, 1486 elején meg is választják nádornak.[68] Sokáig azonban nem élvezhette ezt a hivatalt. Szapolyai másfél évvel később, 1487. szeptember 2-án, feltehetően ötvenes éveinek második felében hunyt el rezidenciáján, Szepesváron.[69] Feleségétől, Pelsőci Bebek Orsolyától ismereteink szerint nem születtek gyermekei, egyetlen örököse így öccse, István lett. 1487-re a Szapolyaiak – nem számítva a király törvénytelen fiát, a Hunyadi-vagyont megöröklő Corvin János herceget, akinek Mátyás az 1480-as években rendkívüli módon felduzzasztotta a vagyonát – az ország legnagyobb birtokkal rendelkező főúri családja lettek: Imre 1465 után is szépen gyarapította uradalmait házasságával, vásárlásokkal, szerződésekkel.[70] A vagyon, a grófi cím és a nádori tisztség együttesen lehetett az oka annak, hogy halálát követően öccse kifejezetten a latin *illustris,* magyarul *méltóságos* jelzővel emlegette őt, ami a korszakban csupán a hercegeknek és a fejedelmeknek járt ki.[71]

63 *„domino comite Emerico gubernatore ac eodem Nicolao Banfi precipuis principibus regni Hungarie". MDE* II. 361.

64 *„cum uterque sit potens et de maioribus baronibus huius regni". MDE* IV. 320. Garai és Szapolyai nézeteltérésére lásd Horváth Richárd, Pápától a pápáig. Garai–Szapolyai várbirtok változások Veszprém megyében a Mátyás-korban. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.), *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprém, 2010, 345–368.

65 Vestigia 2935.

66 *„fratello del conte Pallatino Gubernatore dil Regno". MDE* IV. 230.

67 Kubinyi, Bárók a királyi tanácsban, 178.

68 *Arch.* I. 80.

69 Halálának napját egy breviárium elejére bemásolt, szepesi eredetű naptár őrizte meg: Varjú Elemér, A gyulafejérvári Batthyány-könyvtár. Hetedik közlemény, egy melléklettel és a szöveg közt öt hasonmással. *Magyar Könyvszemle* 9 (1901) 28. Vö. *Arch.* I. 80: 17. jegyzet.

70 Vö. a Garai család Veszprém megyei birtokainak az esetével: Horváth, Pápától a pápáig.

71 Neumann, Hercegek, 96.

KINCSTARTÓ ISTVÁN

Egy 1490 elején kelt milánói követjelentés a legifjabb Szapolyai testvért, a későbbi János király apját, Istvánt „48-50 éves, erős testalkatú ember"-ként jellemezte,[72] amelyből könnyen kiszámolható, hogy 1440–1442 körül születhetett, lényegében egykorú volt Mátyás királlyal. A külső megjelenésére utaló megjegyzés sem kelt bennünk meglepetést: Imre és István híres szepesi síremlékei hű tükrei a kettejük között évtizedeken át megfigyelhető családi munkamegosztásnak, melyben a vékony Imre mellett óriásnak ható Istvánnak természetszerűleg a katonai feladatok jutottak osztályrészül. A kor kiváló történetírója, Antonio Bonfini Imrét egyenesen Odüsszeuszhoz, Istvánt Agamemnónhoz hasonlította.[73]

István gyermekkoráról mit sem tudunk: Hans Dernschwam ma már ellenőrizhetetlen állítása szerint karrierjét az esztergomi várban kezdte, ahol gyalogoskapitányként és ajtónállóként tevékenykedett, bátyja innen segítette be a királyi udvarba.[74] Ha hihetünk az olasz forrásnak, alig volt 18-20 éves, amikor testvére nevében a Felső Részek kapitányaként már hadjáratot vezetett az ország északkeleti vidékére.[75] Ekkor vált országszerte ismert katonává, és mivel bátyja ekkoriban a kincstartói tisztséget töltötte be, a kor névadási szokásaival összhangban a Kincstartó István név ragadt rá, amivel talán haláláig, de 1492. évi nádori kinevezéséig egészen bizonyosan illették, miközben a kincstartói tisztséget sosem töltötte be.[76]

Az öt év kapitányság (1460–1465) után – bátyja királlyal való konfliktusa következtében – három évre eltűnt Mátyás hadvezetéséből. 1468-ban azonban ő is visszatért: előbb a cseh hadjáratokban, majd a lengyelek ellen harcolt.[77] A lengyel front lezárását követően a király ismét a cseh korona tartományaiba vezényelte: 1475. április 21-én Szilézia, valamint Felsőlausitz (a Hat város) főkapitányává nevezte ki, ami mellett okleveleiben a sziléziai schweidnitzi és jaueri her-

72 *„homo de eta de 48 in 50 anni, grande de statura".* *MDE* IV. 196.

73 Bonfini, *A magyar történelem,* 429 (4. 2. 90.); vö. Bonfini másik jellemzésével: „A mi időnkben itt [ti. a Szepességben] messze tájon Imre, a testőrkapitány, akit nádornak neveznek, meg öccse, István királyi gróf uralkodik nagy területen, egyikük mély bölcsességével és bőséges gyakorlati tapasztalatával tűnik ki, a másik hűségben, derekasságban, fegyverforgatásban kiváló." Bonfini, *A magyar történelem,* 20 (1. 1. 395).

74 *„derselbe Embrich Diagk hat seinem Bruder Istwahn oder Stephan an Khunig Matthiassen Hoff geholfen, ist zuvor zu Gran auf dem Schloss ein Trabanten Hauptman gewest, und Thorsteher".* Dernschwam, Beschreibung, 194.

75 Horváth, A Felső Részek, 953–954.

76 Pl. 1478, Pozsony: *„quinssttarto Ysstfan oder schatzgubernator."* MNL OL DF 277096, 115. fénykép. – Az 1488. évi veszprémi adójegyzékben ugyancsak *Kenchthartho* Istvánként szerepel: Solymosi László, Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából – A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.* Veszprém, 1984, 201. Az 1490. évi, előbb említett követjelentésben szereplő *„Stefano Renchardi"* alak második fele is egyértelműen a kincstartó szó torzulásaként értelmezhető (*MDE* IV. 196.).

77 Bonfini szerint a cseh és lengyel háborúkban István „egy csatában sem hiányzott a király mellől". Bonfini, *A magyar történelem,* 447, vö. 429, 436, 443. A lengyelek elleni harcokat említi a trencséni oklevél is, amelynek tartalmát Bonfini is ismerteti: MNL OL DL 17981. (1477). A lengyelek elleni védelmi intézkedésekre lásd még *Szapolyai oklt*. passim.

cegségek kapitányi címét is feltüntette. Gyakran volt távol tartományaitól, ezért azok kormányzatát többször – csak névleg alá beosztott – királyi kapitányok vitték.[78] Ebben az időszakban lép ki István bátyja árnyékából: a később rezidenciájává váló Trencsén várának 1477. évi megszerzését az erről szóló oklevél szerint már az ő folyamatos hadi érdemeinek a számlájára kell írni, Imre ezúttal csak másodlagos kedvezményezettként szerepelt.[79]

Az olmützi békekötést követően, 1480 legelején – hivatalosan csak nyáron – Filipec János püspök vette át tőle a főkapitányságot,[80] Mátyás ugyanis az ausztriai háborúkban igényelte hadvezére jelenlétét: az elkövetkező éveket Szapolyai itt harcolta végig.[81] Bécs 1485. évi elfoglalása után nem sokkal az uralkodó kinevezte Ausztria főkapitányává,[82] amely tisztséget a király 1490. áprilisi haláláig megtartotta, sőt még azt követően is betöltötte néhány hónapon át.[83]

Bátyja 1487. szeptemberi halálának hírére a főkapitány Pápáról néhány nap alatt Szepesvárra lovagolt és a temetést követően átvette az irányítást a teljes családi vagyon felett, elkülönítve rangjához illő birtokokat az özvegy, Bebek Orsolya számára.[84] István ezzel az ország legtekintélyesebb bárójává vált. A már idézett 1490. eleji követjelentés szerint a Mátyáshoz igen hűségesnek, sőt a király szövetségesének mondott főúr 30 ezer aranyforint éves jövedelemmel rendelkezett.[85] Hatalmának és tekintélyének számos jelét adják a korszak forrásai, elég csak a bátyja halála után, 1488–1489-ben kelt királyi oklevelek méltóságsoraira utalni, amelyek összeállításakor a kancellária alkalmazottai – formabontó módon – gyakran fontosnak érezték, hogy a tisztségviselő bárók között Szapolyai is helyet kapjon a hagyományosan báróinak nem minősülő szepesi és trencséni *comes* tisztségekkel (a latin szó grófot és ispánt egyaránt jelentett).[86] Tovább

78 Luděk Březina, *Mezi králem a stavy. Dolnolužické zemské fojtství na prahu novověku (1490–1620)*. Praha, 2016, 46–49; Mlada Holá, Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína. In: Lenka Bobková et al., *České koruna na rozcestí. K dějinám Horní a Dolní Lužice a Dolního Slezska na přelomu středověku a raného novověku (1437–1526)*. Praha, 2010, 119–125. (Köszönettel tartozom Petr Kozáknak cseh szakirodalmi segítségéért.)

79 MNL OL DL 17981; vö. Kenyeres István, A Szapolyai család és Trencsén. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról*, 177–179.

80 Holá, Integrační tendence, 119–125.

81 1480 márciusában már a Radkersburg körül folyó harcok főkapitánya: Kubinyi András, Adalék a katonák fegyelmezéséhez Mátyás hadseregében és a királyi kapitány hatásköre. In: Uő, *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete.* (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) Budapest, 2007, 106–111. 1485 áprilisában a király Szapolyaira mint *capitaneus gentium nostrarum* hivatkozik: *Sopron szabad királyi város története. I. rész 6. kötet. Oklevelek és levelek 1482-től 1520-ig.* Közli Házi Jenő. Sopron, 1928. 30.

82 Legkésőbb 1485 decemberében: Kubinyi András, Mátyás király ausztriai kormányzata. *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 118.

83 *Szapolyai oklt.* passim.

84 MNL OL DF 215336, vö. *Arch.* I. 80: 17. jegyzet. – Neumann Tibor, *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2019, 143, 400. sor.

85 *MDE* IV. 196. – Ugyanezt az éves jövedelmet adja meg egy másik ekkoriban kelt jelentés: uo. 212.

86 *Arch.* I. 266–272.

erősítette a család presztízsét, hogy 1486-ban – bizonyára Mátyás király támogatásával – István feleségül vehette a sziléziai Teschenben uralkodó Piast hercegek sarját, a nála közel három évtizeddel fiatalabb Hedvig hercegnőt.[87] Noha 1486 tavaszán István és Hedvig lemondott a hercegség örökösödési jogáról,[88] a házasság később gyermekeiknek, köztük Jánosnak, királyi vérvonalat biztosított és rokonságot teremtett több európai dinasztiával is.[89] A lakodalomra 1486 decemberében Bécsben, a király és a királyné jelenlétében került sor, akik gazdagon megjutalmazták az „ifjú" párt.[90]

Mátyás 1490. április 6-i halála után a trónharcokból végül győztesként kikerülő cseh király, Jagelló II. Ulászló (1471/1490–1516) első dolga volt, hogy Szapolyait, akit a magyar rendek Ausztria védelmével bíztak meg, maga mellé állítsa. Május elején kelt kötelezvénye alapján a főkapitány nem adta olcsón támogatását: a lengyel királyoknak elzálogosított szepességi királyi városokat kérte Ulászlótól cserébe,[91] amelyek szerencsésen kerekítették volna ki a szepesi grófságot. Az ezt követő hónapok ausztriai eseményei az ország előtt feltehetően nem öregbítették hírnevét: a közvélemény egy része úgy vélte, hogy Ausztria jelentős része, Bécs és Bécsújhely a hanyagsága miatt veszett el.[92] Nehéz megítélni, mennyire volt helyes Szapolyai ausztriai stratégiája.[93] Valószínűsíthető, hogy az ausztriai seregek egy részét átcsoportosította a Magyar Királyság János Albert lengyel hercegtől, trónkövetelőtől fenyegetett északkeleti részére,[94] ahol birtokainak zöme is elterült. Nagyrészt e csapatoknak volt köszönhető, hogy Ulászló nem veszítette el ezt az országrészt.

A másfél évnyi, hullámzó intenzitású lengyel–magyar küzdelmek – mely alatt Szapolyai ismét a Felső Részek főkapitánya lett[95] – 1492. január 1-jén zárultak le, amikor is Szapolyai és Jan Haugvic egyesített serege Eperjes mellett legyőzte a lengyel herceget,[96] akinek aranyozott lándzsáját Szapolyai Budára küld-

87 Hedvig életére lásd Veronika Kucharská, *Ducissa. Život kňažnej Hedvigy v časoch Jagelovcov*. Bratislava, 2014.

88 *Szapolyai oklt.* 165–166.

89 A házasság jelentőségére részletesen lásd a család reprezentációjáról szóló fejezetet.

90 *MDE* III. 229–231, vö. uo. 257; Wertner, Családtörténeti adalékok, 29–30.

91 Kubinyi András, Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33 (1991) 17, 49.

92 Bonfini, *A magyar történelem*, 544 (5. 2. 85.). Vö. Istvánffy leírásaival: Nagy Gábor, Szapolyai István és János alakja Isthvánffi Miklós Historiaejában. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról,* 267–270.

93 Kubinyi, Két sorsdöntő, 29–30.

94 Vö. Neumann Tibor, A kassai hadjárat. II. Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491). In: Pósán László – Veszprémy László (szerk.), *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, 2016, 395: 214. jegyzet.

95 Horváth, A Felső Részek, 950–951. Szapolyai 1491 második felében még arra is engedélyt kapott Ulászlótól, hogy főkapitányként birtokokat foglalhasson le és adományozhasson a nevében: Neumann Tibor – Pálffy Géza, Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 80 (2009) 213–215, valamint MNL OL DF 269681.

96 Neumann Tibor, Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény). *Századok* 145 (2011) 303–306.

te Ulászló királynak.[97] A győzelmet követően, március végén az országgyűlés öt év üresedés után ismét nádort választott, amelyre aligha lehetett alkalmasabb jelölt, mint az előző nádor öccse, István szepesi gróf,[98] aki egyszersmind feladatul kapta az általa a lengyelektől visszafoglalt Sáros vár – és ezzel együtt bizonyára a teljes régió – védelmét is, aminek fejében a kincstár éves fizetést utalt ki a számára.[99] Részben ezzel összefüggésben az 1490-es években számtalan felvidéki megye ispánságát viselte.[100]

István nádor az 1490-es évek egyik kulcsszereplője volt. Nem csupán rangja, nádori és koronaőri (1493 őszétől) tisztsége, a különböző szerződésekkel és vásárlásokkal folyamatosan gyarapodó roppant birtokvagyona, a számtalan általa kormányzott megye ispáni tisztsége és rendkívül kiterjedt familiárisi hálózata emelte ki a többi főúr közül, hanem a trónharcok óta a kincstár adósságai fejében a kezén maradó jelentős királyi jövedelmek – például az észak-magyarországi harmincadok vagy Nagyszombat és Szakolca királyi városok – birtoklása is.[101] Ő számított a kincstár első számú hitelezőjének, amiért cserébe gyakran engedélyt kapott arra, hogy birtokain a királyt megillető adókat a maga részére hajtsa be.[102] Mindez a királyi hatalom szempontjából rendkívüli veszélyeket hordozott, amit az 1493–1495. évek történései jól mutattak: a nádor számos főúrral együtt szembehelyezkedett a király mellett kormányzó főpapi-főúri csoportosulással, ami csaknem belpolitikai káoszba sodorta az Oszmán Birodalommal éppen hadban álló országot. A nádor önkényesen várakat foglalt el Corvin János hercegtől, és kis híján beavatkozott szövetségese, a lázadónak kikiáltott Újlaki Lőrinc herceg oldalán, aki ellen a király büntetőhadjáratot vezetett.[103] Lőrinc veresége után azonban a nádor 1495 májusában kibékült az uralkodóval.[104] Ekkortól kezdve Szapolyai mindvégig kimutatható Ulászló környezetében: 1497-ben, mikor a király első csehországi utazására indult, távolléte idejére István

97 MNL OL DF 245150.

98 *Arch.* I. 81.

99 Neumann, *Registrum proventuum,* 343: 2037. jegyzet. Sáros vár Szapolyaiak általi birtoklására lásd Neumann Tibor, Várat vennék, de miből? Perényi Imre szerzeményei az 1490-es években. In: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve.* LIX. évfolyam I. Nyíregyháza, 2017, 101–102.

100 *Arch.* II. passim.

101 Neumann Tibor, „Minden időkben kegyelmes uratok kívánunk lenni". A királyi városok adóztatása a 15. század végén. In: Kádas István – Weisz Boglárka (szerk.), *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2017, 30–31. Az 1490-től birtokolt nagyszombati, szakolcai és bártfai harmincadokra, illetve az 1491-től kezelt kassai főharmincadra lásd *Szapolyai oklt*. 181, 186, 192, 257. és passim.

102 Neumann, *Registrum proventuum*, passim.

103 Szapolyai és Corvin János konfliktusára lásd Neumann Tibor, A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért). *Századok* 148 (2014) 387–426; a Lőrinc herceg elleni hadjáratra Fedeles Tamás, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 27.) Szeged, 2012.

104 Neumann, A gróf és a herceg magánháborúja, 409–411.

nádort nevezte ki helytartójának.[105] Ebben az évben hallunk először a Szapolyai-család esetleges királyi ambícióiról: a nádort az országgyűlésen azzal vádolták meg, hogy Ulászló halála esetén fiából királyt akar csinálni.[106]

István nádor Pápa várában, 1499 karácsonyán hunyt el, körülbelül hatvanévesen: a papok éppen az első éjszakai misére kívánták hívni, mikor holtan találták. Az erről beszámoló olasz nyelvű jelentés szerint a kortársak ezt a méltatlan halált – hiszen szerettei nem voltak jelen – Isten büntetésének tekintették, amiért a nádor egyházzal szembeni törvényt vagy ítéletet hozott.[107] A halála előtt két nappal kelt végrendelet-kiegészítés szövegén érződik, hogy a nagybeteg nádor nem volt bizonyos abban, kiskorú fiai hiánytalanul megöröklik-e vagyonát és befolyását. A nádor, hangsúlyozva a királynak és az országnak tett megannyi szolgálatát, fiait a király és az ország legbefolyásosabb urai oltalmára bízta, hatalmas adósságokat engedett el az uralkodónak és a rendeknek, előbbire pedig értékes ajándékokat is hagyott.[108] Igyekezete teljesen érthető volt, hiszen halála után az országban mindenki arra számított, hogy „fiai nem kapnak meg mindent utána, mivel sok dolga volt, ami a koronáé, és a király úr ezeket mind akarja, és már utasítást is adott Trencsén elfoglalására, és halad tovább a többihez".[109]

NÁDORISPÁNFI JÁNOS

István nádor halálakor még mind a négy gyermeke, János, György, Borbála és Magdolna kiskorú volt, ezért a családi birtokok irányítását hosszú évekre özvegye, Hedvig hercegnő vette át.[110] Alighanem neki köszönhető, hogy a család jelentősebb veszteségek nélkül kezdhette meg az új évszázadot. Nem tudjuk pontosan, mikor került sor a nádor halálával előállt belpolitikai helyzet megvitatására a királyi tanácsban, talán már 1500 februárjában.[111] A fentebbi, február 3-án kelt olasz jelentés ellenére a forrásokban nem hallunk birtoklefoglalásokról, inkább valamiféle megegyezésre lehet gyanakodni a király és a Szapolyai-család között. Az kétségtelen, hogy a koronajavak közül a zálogjogon birtokolt Nagyszombat és

105 *Arch.* I. 79.

106 Fraknói Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. (A magyar nemzet története, IV.) Budapest, 1896, 363. A fejedelmi ambíciókra lásd a kötetben a család reprezentációjáról írott tanulmányomat.

107 1500. február 3-i olasz nyelvű jelentés a modenai levéltárban: Vestigia 1457. (Köszönöm Domokos György segítségét az olasz szöveg értelmezésében.) A forrás valószínűleg az 1498. évi törvényre utal, amelyet a főurak és a nemesek a főpapok nélkül hoztak: *Decreta regni mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, 1490–1526.* (The Laws of Hungary. Series I, Vol. 4.) From the manuscript of Ferenc Döry edited and translated by Péter Banyó and Martin Rady with the assistance of János M. Bak. Idyllwild, 2012 (= *DRMH* IV.), 84–137, különösen 86.

108 *Szapolyai oklt*. 255–258.

109 „*li figlioli non haveranno el tucto perche teneva multe cose spectante alla corona, el S(igno)re Re li vole tucte et gia ha comenzato ad occupurae*[\] *Trengine et seque per l'altri*". Vestigia 1457.

110 Életrajzát lásd Kuchárska, *Ducissa*.

111 A király január 19-én magához hívatta – nyilván mások mellett – Várdai Miklóst, mert olyan ügyek merültek fel, amelyeket meg kívánt tárgyalni vele: MNL OL DL 82159. A Trencsénbe visszatérő Hedvig hercegnő is magához hívatta vezető familiárisait: *Szapolyai oklt*. 259.

Szakolca király városok, valamint Sáros vára a Szapolyaiak kezén maradt, az 1490-es években István által kezelt kassai főharmincad azonban gyorsan – legkésőbb májusra – visszakerült az uralkodóhoz.[112] A királynak és környezetének döntenie kellett azon tucatnyi megye ispáni tisztségének sorsáról is, amelyet addig a nádor töltött be. A döntés észszerű volt: csak azok a megyék maradtak a Szapolyaiak kezén, ahol ők voltak a legnagyobb birtokosok, vagy ők birtokolták azt a várat, amelyhez az ispáni tisztség hagyományosan tartozott. Ezek – Trencsén, Turóc, Gömör, Torna, Szepes, Zemplén, és kivételként a család pátriája, Pozsega – az idősebb Szapolyai fiú, János kezére kerültek. A többi megye élére a király az udvartartás tagjaiból nevezett ki ispánokat.[113] Az előbbi döntés, úgy tűnik, a megyei nemesség körében nem mindenhol aratott osztatlan sikert, talán nem kívántak megmaradni egy gyermek, illetve édesanyja irányítása alatt: az 1500. őszi bácsi országgyűlésen több megye követei is felszólaltak János gróf ispánságai ügyében. A király és tanácsa ugyanakkor Zemplén megye nemességének az év végén megparancsolta, hogy döntése értelmében továbbra is Jánost fogadják el ispánjuknak.[114] Egy-másfél éven belül azonban engedett a megye kívánságának, és a gróf helyére Pálóci Antalt nevezte ki ispánnak.[115]

Az új családfőnek, Jánosnak a kortársak kétségtelenül fényes jövőt jósolhattak. Szepesi grófi címét, apjától örökölt vagyonát és édesanyja királyi származását[116] az országlakosok szemében tovább emelhette az apja és nagybátyja által betöltött nádori tisztség is: Jánost a 16. század első évtizedében, az erdélyi vajdaság megszerzéséig bel- és külföldön egyaránt „Nádorispánfi Jánosnak" nevezték,[117] ami egyszersmind jól mutatja a nádori tisztség korabeli súlyát és rangját. De hány éves volt pontosan János, mikor névlegesen a Szapolyai-ház feje lett?

János király születésének időpontja mind a mai napig bizonytalan. Régi helyi hagyomány szerint Szepes várában született, ahol a 18. században a várat felkeresők még bölcsőjét is megtekinthették.[118] Az idővel ehhez kapcsolódó 1487. évi

112 MNL OL DF 269286.

113 Abaújban Perényi Imre asztalnokmestert, Sárosban Semsei Ferenc, Ungban Sztritei László palotásokat. Külső-Szolnok megye ispánsága bizonytalan. Lásd *Arch.* II. passim. Fennmaradt egy keltezetlen fogalmazvány, melyben Ulászló király a Felső Részek egyik megyéje élére nevezi ki János grófot, pontosabban apja halálával a kezén hagyja az ispánságot. MNL OL DF 263781.

114 MNL OL DF 216337; kiadását lásd *Arch.* II. 484–485.

115 *Arch.* II. 374.

116 Ezekről lásd a család reprezentációját tárgyaló tanulmányomat a kötetben.

117 A ragadványnevet magyarul egyelőre csak egy 1504. évi forrásból ismerem, *Nagrespanffy* alakban (*Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II.* Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891, II. 593.), de ugyanerre utal például az, hogy egy 1505. évi olasz követjelentés „*il conte Paladim Zouene*" (Wenzel Gusztáv, Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudosításai II. *Történelmi Tár* 12 [1877] 136.), egy 1506. évi pedig „*il fiol dil conte palatino*" (uo. 144.) névvel illeti. Ugyanígy szerepel Budai Kakas János egyik egykorú feljegyzésében is: „*filio palatini Iohanne vocato*" (Kubinyi András, Budai Kakas János és történeti feljegyzései. In: Uő, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* [METEM Könyvek, 22.] Budapest, 1999, 209.).

118 Matthias Bél, *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Norimbergae, 1723, 100. János születésének kérdését legutóbb Veronika Kucharská tekintette át: V. Kucharská, *Ducissa*, 40–43.

születési dátum[119] azonban egyértelműen téves, mivel egy olasz nyelvű követjelentés, amely Mátyás király 1490. április 6-i halálát követően készült, hangsúlyozza, hogy Szapolyai Istvánnak még nincsen fia.[120] Éppenséggel az időbeli közelség miatt ez nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy Paul Eber 1550-ben, Wittenbergben megjelent kalendáriuma János király születéséről helyes időpontot őrzött meg, mikor azt 1490. március 29-re tette. A bejegyzés nemcsak azt hangsúlyozza, hogy azon évben született János, amikor meghalt Mátyás király, hanem közli, hogy egy olyan helyen látta meg a napvilágot, amely Bécstől nyolc mérföldre, Magyarország határai felé terült el.[121] A helymeghatározás alighanem a Bécs központjától mintegy ötven kilométerre fekvő Ebenfurtra illik, amely Szapolyai István felesége, Hedvig hercegnő rezidenciája volt 1490 késő nyaráigőszéig, míg a német csapatok közeledtére férje át nem költöztette Trencsénbe.[122] Az Eber-féle adattal nemcsak az vág egybe, hogy 1505 őszén egy Marino Sanudonál fennmaradt velencei követjelentés Jánost 15 évesnek tekintette,[123] hanem az is, hogy egy-egy 1490. májusi és novemberi oklevél is említi név nélkül, elvi szinten István egy fiának öröklési jogát.[124] Kétségtelen ugyanakkor, hogy János nevével először egy 1492. szeptemberi oklevélben találkozhatunk,[125] ezért fel lehetne hozni érveket egy későbbi, 1492 körüli születés mellett is. Ezt támaszthatná alá Ercole Pio egri püspöki kormányzó 1510-ből származó közlése, aki az általa személyesen is ismert szepesi grófról írva a 18 éves életkort adta meg.[126] Noha magam Eber adatának helyességét tartom a legvalószínűbbnek, és így János három hónappal apja halála után tölthette be tizedik életévét, bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy 1490–1492 között született.[127] Vele ellentétben testvéreinek, Györgynek és Borbálának a születése, ha nem is napra pontosan, de egyértelműen meghatározható: ők ikrekként látták meg a napvilágot 1495 tava-

119 Wagner, *Analecta Scepusii,* IV. 33–34. Vö. Wertner, Családtörténeti adalékok, 29–30.

120 *MDE* IV. 196.

121 Paulus Eber, *Calendarium historicum.* Vittebergae, 1573. 123.

122 *MDE* IV. 211. Ebenfurt rezidencia szerepéről lásd a család reprezentációjáról írott tanulmányomat jelen kötetben.

123 Wenzel, Marino Sanuto, 136.

124 Itt kell megjegyeznem, hogy 1490 novembere és 1492 szeptembere között nem ismerek olyan Szapolyaiakat érintő, birtokjogi jellegű oklevelet, amelyben feltétlenül szerepelnie kellett volna Jánosnak, ha élt volna. Az viszont kétségtelen, hogy az 1490. novemberi, Trencsén várról rendelkező királyi oklevél úgy rendelkezik, hogy a Szapolyai István által zálogjogon birtokolt uradalom István, illetve egy fiúörököse haláláig nem váltható vissza, ami utalhat arra, hogy Istvánnak ekkor már volt egy fia (MNL OL DL 19691.). Hasonló a helyzet Ulászló király cseh nyelvű májusi kötelezvényével, lásd Kucharská, *Ducissa* 42–43.

125 MNL OL DL 50614. Vö. Neumann Tibor, Dózsa legyőzője. Szapolyai János erdélyi vajdasága (1510–1526). *Székelyföld* 18:11 (2014) 95.

126 Domokos György, *A jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolói Magyarországról 1508–1510*. Budapest, 2019, 165.

127 Nyilvánvaló, hogy minél későbbi egy adat János életkoráról, annál kevésbé bízhatunk meg pontosságában. Például egy-egy velencei követ 1519-ben 32, 1525-ben 34 évesnek becsülte a vajdát: Balogh István, *Velenczei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Szeged, 1929, XXXII, LXXI. Vö. C. Tóth Norbert, Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* 146 (2012) 448.

szán,[128] és a néhány évesen elhunyt Magdolna őket követte valamikor István nádor életének utolsó esztendeiben.[129]

A Szapolyai testvérek neveltetéséről és fiatalkoráról keveset tudunk. Kétségtelen, hogy a korszellemnek és apjuk döntésének megfelelően a két fiút katonának nevelték. Későbbi adományleveleik alapján István nádor ezt a feladatot vezető familiárisaira bízta, többek között Tornaljai Jánosra, akit János gróf később Erdélybe is magával vitt és az ottani udvartartása irányításával bízott meg,[130] illetve Ládonyi Imrére, aki feltehetően a család trencséni udvarának volt az elöljárója.[131] Nevelői azonban nem hanyagolták el elméleti taníttatásukat sem: Jánosnak fennmaradt két 1517-ben kelt saját kezű levele, amelyekből jól látható, hogy kiválóan tudott latinul írni, és nyilván beszélni is.[132] György ugyancsak gyakorlottnak tűnő kézzel írta alá okleveleit.[133] Szüleik származásából adódóan a magyar és a cseh nyelveket egyaránt anyanyelvi szinten bírták.[134]

A család történetében az 1504. év sorsfordító jelentőségű volt. Az év elején a fiúörökössel még nem rendelkező II. Ulászló királyt szélütés érte,[135] és ekkortól egyre gyakrabban betegeskedett, ami az országban súlyos aggodalmakat támasztott, hiszen a hatályos nemzetközi szerződések értelmében a trónt a népszerűtlen Habsburg Miksa római király örökölte volna.[136] Ráadásul 1504. október 4-én elhunyt Mátyás király fia, Corvin János herceg, majd néhány hónapra rá fia, Kristóf is,[137] ami újabb lendületet adott a Szapolyaiak királyi ambícióinak, hiszen vagyonuk és származásuk révén immáron csak ők emelkedtek ki a hazai arisztokráciából. Közismert, hogy Hedvig hercegnő ekkoriban igen nagy erővel látott hozzá, hogy kihasználja a kínálkozó alkalmat. Fiát, Jánost Ulászló király leányával – egyben saját keresztlányával –, Anna hercegnővel, míg a fiatalabb György grófot a Hunyadi-vagyon örökösével, Erzsébettel igyekezett eljegyezni.[138] Közben, aligha függetlenül a Szapolyaiak terveitől, felbolydult az ország és a sorra meghirdetett országgyűléseken a nemesség egyre hangosabban követelte, hogy tárgyaljanak a trónöröklés kérdéséről, megakadályozandó Miksa térnyerését. A válságos belpoli-

128 Kucharská, *Ducissa,* 43–44. Az itt szereplő február 20. körüli adatot inkább márciusra módosítja az, hogy Beatrix királyné április 3-án kért információt a visegrádi várnagytól, megszületett-e már a nádorné gyermeke (MNL OL DL 102659.). Az, hogy Borbála György ikertestvére volt, egy 1495. nyári oklevélből adódik, amely már mindkettőjüket említi (*Szapolyai oklt*. 220.), és nem valószínű, hogy utólag keletkezett volna antedatálással.

129 1502-ben még élt és Borbála után szerepel a neve: MNL OL DF 274757. (Az oklevél ismeretét Pálosfalvi Tamásnak köszönöm.)

130 *Szapolyai oklt*. 384–385; vö. DL 38785.

131 *Szapolyai oklt.* 483–484.

132 Neumann Tibor, János király saját kezű levelei. *Turul* 85 (2012) 110–114.

133 Lásd a Szapolyai oklevéltár mellékletében szereplő oklevélfényképeket.

134 Lásd feljebb, a bevezető fejezet végén.

135 Wenzel, Marino Sanuto, 109.

136 Szabó Dezső, *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526.* Budapest, 1917, 81–109; vö. Tringli István, Der Weg des ungarischen Hofs zur Doppelheirat. In: Bogusław Dybaś – István Tringli (Hrsg.), *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch–Jagiellonischen Doppelvermählung.* (21st-Century Studies in Humanities) Budapest, 2019, 247–253.

137 Neumann Tibor, Mátyás herceg (Szerény adalék a Hunyadi családfához). *Turul* 88 (2015) 72.

138 Stanisław A. Sroka, *Jadviga Zapolya*. Kraków, 2005, 45–53; Kucharská, *Ducissa,* 115–116.

tikai helyzetet Zsigmond lengyel herceg, Ulászló király öccse oldotta meg, aki 1505 nyarán Magyarországra érkezett és vállalta az udvar, illetve a Szapolyaiak közötti közvetítést.[139] A Trencsénbe látogató Zsigmond felajánlotta Hedvig hercegnőnek, hogy feleségül veszi leányát, Borbálát, cserébe feltételezhetően azt kérte, hogy a Szapolyai-ház mondjon le az Anna királylánnyal tervezett házasságról és vegyen részt a helyzet konszolidálásában. Hedvig az ajánlatot bizonyára elfogadta, és ennek hatására Budán a királyi pár is kiegyezett János gróffal.[140] Az uralkodó ezt követően országgyűlést hívott össze Mihály-napra (szeptember 29.), amelynek utolsó napján, október 13-án a király közvetlen környezetének részvételével a rendek kimondták, hogy Ulászló fiúörökös nélküli halála esetén csak magyar nemzetiségű uralkodót választanak (ez az úgynevezett rákosi végzés). A 15 éves Szapolyai 2000 lovassal vett részt az országgyűlésen Miksa várható támadására hivatkozva,[141] és noha a döntésről szóló okmány nem említi nevét, magától értetődő volt, hogy ha magyar királyt választanának, az nagy valószínűséggel ő lenne.

A rákosi végzés éle természetesen nem Ulászló, hanem Miksa ellen irányult, aki miközben jogai védelmére támadást indított Magyarország ellen, titkos tárgyalásokat is folytatott a magyar királyi párral. Noha Lajos herceg 1506. július 2-i születése Miksa trónigényének és a Szapolyaiak ez irányú ambícióinak kérdését hosszú időre levette a napirendről, az 1506 első felében zajló rövid német–magyar háború János életútja szempontjából még egy jelentős változást hozott: ekkor választották meg először az ország egyik főkapitányává, ahol a társa Perényi Imre nádor lett.[142] Úgy tűnik, 1507-ben újra mindketten megkapták e tisztséget, amelyet még 1508-ban is viseltek.[143] Természetesen aligha János katonai tapasztalatai álltak e kinevezések mögött, sokkal inkább családja hatalma és a rákosi országgyűlésen is megmutatkozó katonai ereje. Az országos vagy rendi tisztségeknél maradva, nem tudjuk, hogy Szapolyai István halála után az általa betöltött koronaőri tisztség elkerült-e a családtól. Az azonban bizonyos, hogy 1508-ban már János gróf volt a koronaőr Perényi Imre nádor társaságában, így magától értetődő volt, hogy Lajos herceg fehérvári koronázásán ők tartották a Szent Koronát a kisgyermek feje fölött, majd a ceremóniákat követően ők is

139 Szabó, *Küzdelmeink,* 93–94; Tringli, Der Weg, 250.

140 Tringli, Der Weg, 250.

141 Wenzel, Marino Sanuto, 136, *Szapolyai oklt*. 275; vö. Szabó, *Küzdelmeink,* 91. Egy keltezetlen, az 1515. évi források közé keveredett jelentés töredék ugyancsak említi, hogy Szapolyai 2000 lovassal érkezett az országgyűlésre, és a felbolydulás okát abban jelölte meg, hogy Bakóc bíboros a királylány és Miksa egyik unokájának házasságkötésén fáradozik. Vestigia 1810.

142 Lásd erre vonatkozóan a főkapitányok okleveleit: *Szapolyai oklt*. 282–287; vö. Kubinyi, Budai Kakas János, 209.

143 Mikó Gábor, Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy *Hármaskönyvének* elkészültéhez. *Történelmi Szemle* 56 (2014) 461–462. Szapolyai főkapitányi tisztségének 1508. évi okleveles említése: MNL OL DL 37838.

szállították azt vissza a visegrádi várba.[144] Innentől kezdve egészen a mohácsi csatáig a Szapolyai testvérek folyamatosan kimutathatók koronaőrként.[145]

A 16. század első évtizede annak ellenére a család további gazdagodását hozta, hogy Szapolyai György és Corvin Erzsébet házassága végül nem valósult meg,[146] és utóbbi halála lehetőséget teremtett Ulászló királynak, hogy a Hunyadi-örökség nagy részét 1509-ben Corvin János özvegyének kezével együtt saját unokaöccsének, György brandenburgi őrgrófnak biztosítsa.[147] Ám hosszas tárgyalásokat követően a Szapolyaiaknak még így is sikerült megszerezni a Corvin hagyatékból 1505–1507 között a liptói hercegség várait (Likavát és Árvát), amivel együtt járt a liptói és árvai ispánság is,[148] majd 1509-ben a debreceni uradalmat.[149] János befolyásáról és népszerűségéről tökéletes látleletet biztosít Estei Hippolit bíboros egri kormányzójának, Ercole Piónak az 1510. évi tatai országgyűlésről írott néhány jelentése. Ebben vissza-visszatérő gondolat Pio részéről, hogy az Itáliában tartózkodó bíboros a saját érdekében jól tenné, ha ajándékok küldésével maga mellé állítaná a szepesi grófot (a méltó ajándék egy olasz páncél lehetne, mivel János nagyon szereti a fegyvereket). Szapolyai igen előkelő társaságba került: hasonló összefüggésben csak Perényi Imre nádor, Szatmári György pécsi püspök, titkoskancellár, valamint a király és gyermekei szerepelnek. Közben megtudjuk, hogy a gróf „fiatal, de igen nagy úr, és az egész országban nagyon tisztelik", hogy óriási a népszerűsége az országban, az urak és a nemesség körében egyaránt, „boldog, aki a kedvére tehet". Megtudjuk még róla, hogy az országgyűlésre szép nagy sereggel érkezett, Tata előtt találkozott Bakóc Tamás bíborossal, aki, ha a király betegsége miatt kormányzót kellene választani, ebben őt támogatja (a másik jelölt Perényi Imre nádor). Továbbá, alátámasztandó a javaslatát, megosztja azt a hírt is, hogy János húgát állítólag eljegyezte a lengyel király.[150] Ezek után korántsem lehetett meglepő a kortársak számára, hogy miután Szentgyörgyi Péter gróf nemsokára lemondott betegsége miatt az

144 Stephanus Brodericus, *Epistulae.* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque arvorum, Series nova) Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus Kasza. Budapest, 2012, 46–47.

145 Vö. Iván László, *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád, 2004, 200.

146 Corvin özvegye familiárisainak bevallása szerint a megállapodást végül Hedvig hercegnő nem ratifikálta: MNL OL DL 37809. Később a király Erzsébet Pálóci Mihállyal való házasságát támogatta: MNL OL DL 37811. Erzsébet azonban nem sokkal az eljegyzést követően elhunyt. Lásd Kucharská, *Ducissa* 88–90.

147 Ennek politikai körülményeire lásd legutóbb Tibor Neumann, Dienstleister der Dynastie. Die neue Aristokratie von König Wladislaw II. und der Wiener Fürstentag. In: Dybaś–Tringli (Hrsg.), *Das Wiener Fürstentreffen*, 181–183.

148 Neumann, A gróf és a herceg, 421–423; *Szapolyai oklt*. 266–272; *Arch.* II. 144.

149 Domokos, *A Jámbor Herkules,* 27; vö. *Szapolyai oklt.* 300.

150 Domokos, *A Jámbor Herkules,* 156, 165, 169, 174. (A források értelmezéséért hálával tartozom a szerzőnek.)

erdélyi vajdaságról,[151] a tartomány élére a király 1510. november elején Szapolyai Jánost nevezte ki,[152] ami új fejezetet nyitott a gróf életében.

„LIBERATOR REGNI"

A korszakban az erdélyi vajdaság a nádorság után az ország második legfontosabb bárói tisztségét jelentette. Pozícióját a késő középkorban több intézkedés is erősítette: egyfelől az 1460-as évektől a vajda viselte egyúttal a székely ispáni tisztséget is, miáltal bővült területi hatóköre és megnövekedett az alá tartozó katonai erő létszáma is.[153] Másfelől többször a vajda töltötte be a harmadik legjelentősebb tisztséget, az országbíróságot is, mint 1479-től Bátori István, vagy 1500-tól Szapolyai elődje, Szentgyörgyi Péter gróf, ami a vajdák tekintélyét tovább emelhette.[154] Az Erdély élére helyezett tisztségviselők személyében egy valami mindig közös volt: olyan nagybirtokos bárók voltak, akiket kortársaik méltán tekintettek jó katonának és hadvezérnek. A vajdának ugyanis védelmeznie kellett Erdélyt a gyakori oszmán támadásoktól, olykor be kellett avatkoznia a két – a magyar korona hűbéresének tartott – román államalakulat, Havasalföld és Moldva ügyeibe,[155] valamint szükség esetén seregeivel az Erdélytől nyugatra fekvő határszakasz katonai parancsnokának, az Alsó Részek főkapitányának is a segítségére kellett sietnie.[156] Ezek a katonai feladatok, kiegészülve a tartomány belső békéjét biztosító kormányzati és kisebb részt bírói teendőkkel,[157] a tisztség betöltőjétől megkövetelték, hogy ideje nagy részét ne a királyi udvarban vagy saját otthonában, hanem tartományában töltse.

Szapolyai János vajdai kinevezése több szempontból is különlegesnek tűnik. Több évszázados történelme során aligha volt Erdélynek ilyen fiatal – legfeljebb 20 éves – vajdája. Abban is különbözött elődeitől, hogy nem hosszas katonai tapasztalatokkal a háta mögött érkezett a tartományba: jóllehet, mint láttuk, 1506-ban, illetve 1507–1508-ban a nádorral együtt az ország egyik főkapitánya

151 Szentgyörgyi vajda betegségére lásd Lakatos Bálint, Haag, Mrakes, Cuspinianus és Helianus. A német és francia követek tárgyalásai a magyar elittel az 1510-es tatai országgyűlés idején. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 17.* Tata, 2011, 234. A székelyeknek János vajdává és székely ispánná történő kinevezéséről küldött királyi levél említi, hogy Szentgyörgyi maga kérvényezte leváltását: Jakó Zsigmond, Az erdélyi vajdák kinevezéséről. In: Uő, *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* (METEM Könyvek) Budapest, 1997, 84.

152 *Arch.* I. 88.

153 *Arch.* I. 83.

154 *Arch.* I. 87–88.

155 A János vajdasága idejére eső mozgósítások felsorolását lásd Neumann, Dózsa legyőzője, 99–100.

156 A kölcsönös segítségnyújtásra lásd elsősorban egy 1493. évi levél szövegét: *„Ceterum disposui, quod dominus Paulus rursus ad Themeswar descendat cum ea auctoritate et dispositione, quam habuit tempore domini nostri regis Mathie etc. et quod quandocunque opus erit, partibus illis Transsilvanis personaliter et cum omnibus viribus regiis ac suis succurrat, idem wayvode illi Transsilvani eidem domino Paulo facere debebunt etc."* MNL OL DF 283439. Vö. Pálosfalvi, *From Nicopolis,* 273.

157 Feladataira lásd Neumann, Dózsa legyőzője. A középkor végi erdélyi vajdai tisztségre lásd Oborni Teréz, *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században.* (A magyar országgyűlések története) Budapest, 2018, 20–38.

volt, ez inkább szólt családja rangjának és hatalmának, mint katonai alkalmasságának. Magától értetődő, hogy az 1510. évi kinevezés hátterében is ez a politikai racionalitás húzódott meg: a korszak felfogása szerint alighanem szükségszerű volt, hogy a nagyhatalmú család immár felnőtt sarjának országos tisztséget – és azon belül is az egyik legjelentősebbet – kell adni, és nem csak azért, hogy bizonyíthassa korona iránti hűségét, kormányzati és katonai rátermettségét. Ugyanennyire fontos szempont lehetett az is, hogy közvetlen feladatot vállalva az ország kormányzatából, a Szapolyai-ház helyi és regionális szinten is hozzájáruljon annak mindennapi stabilitásához. Ha János valóban oly népszerű volt az országban, mint azt forrásaink sejtetik, sokan üdvözölhették, hogy a király felelősségteljes feladatot bízott rá, egyes politikai érdekcsoportok pedig talán annak örültek, hogy a vajdát állandó feladatai a korábbiaknál távolabb tartják majd a budai udvartól. Mindemellett muszáj megjegyezni azt is, hogy a leggazdagabb bárók kinevezése határvédelmi feladatokra már csak azért is észszerű döntés volt, mivel az udvar nem mindig tudta időben fizetni tisztségviselőit, és így a tartomány védelmének költségét a bárónak sokszor meg kellett előlegeznie az udvar számára.[158] Nagyságrendileg Szapolyait is az 1494-ből és 1504-ből ismert feltételekkel nevezhette ki a király: feltehetően évi 12 ezer forint zsoldot kapott, amelyből állandó jelleggel 200 nehézlovas katonát kellett fegyverben tartania.[159] Persze emellett az ő irányítása alá tartozott a szászok, a székelyek és az erdélyi nemesek változó nagyságú, de esetenként akár több ezer főre rúgó serege is.[160]

Fiatal kora, esetleges katonai tapasztalatlansága, illetve az az érdekes véletlen, hogy a Szapolyaiak egyedül Erdélyben nem rendelkeztek birtokokkal, láthatóan egyáltalán nem hátráltatták János grófot a tisztség betöltésében. 1526-ig tartó vajdasága – most persze egyszerűsítéssel élve – úgy jellemezhető, hogy helyi szinten a tartomány kormányzata, azon része legalábbis, amely a vajdán múlott, olajozottan működött.[161] Az a János vajdasága előtti évtizedekben gyakori jelenség, hogy a vajdák ilyen-olyan, egyre inkább elmérgesedő konfliktusokba keveredtek az erdélyi nemesekkel, a szászokkal vagy a székelyekkel, az ő vajdasága alatt tudomásunk szerint ritkábban és kisebb intenzitással fordult elő.[162]

158 A jelenségre számos példát lehetne hozni. Lásd pl. *Arch.* I. 125, 140–141.

159 Neumann, *Registrum* 340. (2031. sor), *Jajca oklt.* 183.

160 Lásd ehhez a kötetben C. Tóth Norbert és B. Szabó János tanulmányait.

161 Neumann, Dózsa legyőzője, 96; Neumann Tibor, Bulgária–Erdély–Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.), *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). Budapest, 2015, 106.

162 Az 1519. évi csíkszéki székely lázongásokra, illetve az erdélyi nemesek és a székelyek 1524. évi, vajda elleni tárgyalásainak forrásaira lásd Neumann, Dózsa legyőzője, 96, 100; társadalmi hátterükre: Jakó Zsigmond, A székely társadalom útja a XV–XVI. században. In: Uő, *Társadalom, egyház, művelődés,* 42. A korábbi konfliktusokra néhány példa: Horváth Richárd – Neumann Tibor, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2012, 116–117; Neumann Tibor, Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején. In: Hegyi Géza – W. Kovács András (szerk.), *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. sz.).* Kolozsvár, 2012, 231–234. A király 1504-ben Szentgyörgyi Péter vajdasága idején hosszú idő után újra külön székely ispánt nevezett ki, aki 1507-ig volt

Ennek alighanem több oka is volt, Szapolyainak a ma már nem vizsgálható személyes karizmáján túl elsősorban a család országos hatalmi súlya, amelyet még inkább megerősített 1512-ben a Jagelló-házzal való házassági kapcsolat: Zsigmond lengyel király és Szapolyai Borbála esküvőjére a vajda erdélyieket is meghívott.[163] Az elégedetlenkedők alighanem kétszer is meggondolták, fellépjenek-e az ország leghatalmasabb, a királyi családdal is rokonságban álló bárójával szemben, aki természetesen nemcsak családja familiárisaival kormányozta tartományát, hanem számos helyi előkelőt is a szolgálatába fogadott,[164] és külön udvartartást tartott fenn Erdélyben, nagyrészt Kolozsváron.[165]

Bár elődje, Szentgyörgyi Péter a haláláig (1517-ig) megtartotta a nagy presztízst biztosító országbírói tisztséget, és azt utána sem Szapolyai, hanem Újlaki Lőrinc herceg kapta,[166] bőven kárpótolta ezért, hogy legkésőbb 1513-tól többször is országos főkapitánnyá választották. A valóságban ez azt jelentette, hogy ő volt a főparancsnoka az ország főpapjai, főurai és megyéi által kiállított seregeknek (vagy azok egy részének), és időlegesen valószínűleg a többi végvári katonai tisztségviselő felettesének is számított.[167] Ebben az időszakban (1513–1516) az ő kezén volt a szörényi bánság is.[168] Jóllehet ezúttal nem foglalkozhatunk Szapolyai török ellenes katonai expedícióival,[169] közismert, hogy a vajda kortársak általi megítélését leginkább előmozdító eseménysor, a Dózsa György-féle felkelés is egy törökök ellen tervezett hadjáratból fejlődött ki.

Az 1514. évi keresztes hadjárat pontos célja mind a mai napig bizonytalan, hiszen a törökök ellen vonuló keresztesek mozgalma még a határ elérése előtt felkelésbe torkollott.[170] Az ugyanakkor bizonyos, hogy az események közvetlen előzményei az 1512-től folyamatos magyar–török hadiállapotban, illetve a szreberniki bánság 1512. őszi elvesztésében, valamint ezek következményeiben ra-

tisztségben: *Arch.* I. 123; vö. Kubinyi András, Tárcai János, az utolsó székely ispán (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány). *Mediaevalia Transilvanica* 7–8 (2003–2004) 128–136. Drágfi és Szentgyörgyi esetében az erdélyi rendekkel való konfliktusuk hátterében alapvetően az állt, hogy ritkán keresték fel a tartományukat, csak ha a hadi helyzet miatt feltétlenül szükséges volt, és elhanyagolták a rendek számára mindig is központi kérdést jelentő igazságszolgáltatást. Vö. pl. az 1506. évi segesvári unió végzéseit: Oborni Teréz, Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében. In: Uő, *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben (tanulmányok)*. (Udvartörténet kötetei, IV.) Budapest, 2011, 20.

163 *Szapolyai oklt*. 328. (Meghívó Szeben városának és a Hét Szász Széknek.) A házasság jelentőségéről a család reprezentációját áttekintő fejezetben bővebben írok.

164 *Arch.* I. 88. és *Arch.* II. 391–418; *Szapolyai oklt*. passim.

165 Neumann, Dózsa legyőzője, 95–96.

166 *Arch.* II. 90–91.

167 Az 1513. évi kinevezésre lásd Mikó, Ismeretlen országgyűlési emlék, 466–470. A főkapitányokra lásd C. Tóth, *A Magyar Királyság nádora,* 218–221. Szapolyai hatáskörére: Neumann, Bulgária–Erdély–Temesvár, 112–114.

168 *Arch.* I. *153.*

169 Lásd a kötetben C. Tóth Norbert írását.

170 A Dózsa-féle felkelésre legutóbb lásd a *Keresztesekből lázadók* című, fent már hivatkozott kötet tanulmányait. Vö. Pálosfalvi, *From Nicopolis,* 345–348; valamint Lakatos Bálint, Dózsa György, Jean Hannart és a „ceglédi kiáltvány". Három újabb forrás az 1514. évi parasztháború eseménytörténetéhez. *Történelmi Szemle* 58 (2016) 277–302.

gadhatók meg. A királyi udvar ugyanis egyre nehezebben tudta fizetni az ország védelmében a határon állomásoztatott csapatokat.[171] Mialatt a végvári katonatiszt, Dózsa György által vezetett keresztes sereg – a toborzás május 15-i felfüggesztésétől radikalizálódva – a Csanád megyei Nagylaknál legyőzte Bátori István temesi ispán csapatait (május 23–24.), majd kivégeztette az elfogott csanádi püspököt (május 28.),[172] Szapolyai János éppen Bulgáriában, feltehetően Vidin környékén portyázott, bizonyára azért, hogy zavart keltsen a török határvédelmi szervezetben, míg a keresztesek a frontra érkeznek. Mivel 1513 elejétől kezdve ő volt az ország egyik főkapitánya, aligha kétséges, hogy a keresztes hadjárat főparancsnoka is ő lett volna. A bulgáriai hadjáratról június 3-án tért vissza Karánsebesre, és rögtön elkezdte szervezni a Dózsával szembeni ellenállást: serege egy részével feltehetően megerősítette Temesvárt, másik részével pedig gyorsan visszatért Erdélybe, hogy mindenképpen a Maros-vidéket fokozatosan megszálló és kelet felé tartó Dózsa elé kerüljön.[173] Noha az utókor számára az a tény, hogy a felkelést mindössze két hónap alatt sikerült elfojtani, azt a hamis érzetet keltheti, hogy a keresztesek gyors bukása eleve elrendelt volt, kétségtelen, hogy ehhez kellett az erdélyi vajda-főkapitány határozottsága és ekkor már meglévő katonai tapasztalata is.

A fokozódó veszély hatására Szapolyai – a rendekkel ilyenkor szokásos tárgyalásokat mellőzve – a megszokottnál nagyobb létszámú erdélyi sereg gyors mozgósítását rendelte el, a „hátország" nyugalma érdekében pedig tartományában lényegében statáriumot hirdetett a keresztesekhez csatlakozni kívánó személyek ellen. A június 18-án Nagyenyednél gyülekező sereg egy részét azonban kénytelen volt Erdélyben hagyni. Dózsa ugyanis, mialatt a keresztes főseregggel Temesvár felé fordult, a Váradot kifosztó Lőrinc papot a Szilágyságon keresztül Észak-Erdélybe küldte, hogy a vajdát seregei megosztására kényszerítse. Ez ugyanakkor nem akadályozta meg Szapolyait abban, hogy július 15-én csapataival megjelenjen Temesvár alatt, ahol talán egy rövid csata után elfogatta, majd az elrettentetés céljából brutális kínzások közepette kivégeztette Dózsát. Ezt követően visszaindult Erdélybe, serege egy részét Tomori Pál irányítása alatt Várad felé irányítva. Nem sokkal később, július 18. és 26. között a vajda Erdélyben hagyott serege is győzelmet aratott, véres csatában Lőrinc papot a Kolozsvár melletti Szamosfalvánál győzve le, néhány nappal később pedig Tomori is felszámolta a Bihar megyei felkelő gócokat, amivel a felkelés eseményei lényegében lezárultak.[174] A felkelés elfojtásából a vajda öccse, György gróf is kivette a részét, aki június végén a király védelmére egy gyalogossereg élén vonult be Budára, majd júliusban főkapitányi címmel a mozgalom dél-dunántúli felszámolására indult.[175]

---

171 Neumann, Bulgária–Erdély–Temesvár, 112–118.

172 C. Tóth Norbert, Az apátfalvi-nagylaki csata. A keresztes fősereg útja Pesttől Nagylakig. In: C. Tóth–Neumann (szerk.), *Keresztesekből lázadók*, 81–101.

173 Neumann, Bulgária–Erdély–Temesvár, 105–126.

174 Uo. 126–153.

175 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa

A keresztesek felkelése annak kezdeti sikerei miatt óriási riadalmat keltett a nemességben: a felkelők kétségtelenül nem kímélték az útjukba eső, ellenségnek kikiáltott nemesek életét és vagyonát. A vajda ennek megfelelően valóságos diadalmenetben érkezhetett az őszi országgyűlésre, ahol a hálás nemesség az ország megmentőjének *(liberator regni)* nyilvánította és még háztartásonként 20 dénár adót is megszavazott a részére.[176] A vajda az országgyűlésen megkapta a „királyi felség főkapitánya"[177] címet, amely Hunyadi János egykori tisztségét idézte fel,[178] és nyilvánvaló, hogy a nemesség valóban a jövő törökverő hősét látta a fiatal erdélyi vajdában. Szapolyaitól nem is állt távol e szerep gondolata. Egy négy évvel később kelt, egyik familiárisához intézett levelében, nyilván politikai ellenfelei felé fogalmazva meg kritikát, és érzékelve, hogy átmenetileg csökkent az Oszmán Birodalom magyar végvárvonalra nehezedő nyomása, úgy nyilatkozott, „vegyétek biztosra, hogy ezt a szultánt két forinttal, azaz ha két vagy legfeljebb három forintos adót rendelnénk el és adnánk, a tengeren túlra űzhetnénk".[179] Nyilvánvaló, hogy már korábban is kitapintható népszerűsége 1514-ben ért a csúcsára, ám az ebből származó politikai tőkét az 1515. májusi, a Nándorfehérvártól nem messze elszenvedett zsarnói vereség[180] miatt nem tudta maradéktalanul kamatoztatni. Ennek egyértelmű jele, hogy jóllehet a főkapitányi tisztséget saját kiadványaiban II. Ulászló 1516. márciusi haláláig rendre feltüntette,[181] az 1514. évi dekrétum végleges példányából – amelyet a király csak később, a zsarnói kudarc, illetve az 1515. nyári bécsi fejedelemtalálkozó után bocsátott ki – kimaradtak a főkapitányi jogkörre vonatkozó cikkelyek,[182] azaz láthatóan gyengült a vajda közvetlen befolyása az udvar politikájára. Nem kizárt természetesen, hogy ehhez hozzájárult húga, Borbála lengyel királyné 1515. október elején bekövetkezett halála is.[183] Igen feltűnő ugyanakkor, hogy a vajda rövid időre éppen a bécsi kongresszus után tűnik fel az Ausztriával határos Sopron megye ispánjaként, aminek magyarázatával még adós a kutatás.[184]

Érszegi. Budapest, 1979, 135, 137, 149, 161. Szapolyai Györgynek az az év nélküli, július 22-én, az Ivánc birtok melletti haditáborban kelt oklevele, melyben a gonosztevők elleni jelenlegi hadjárat főkapitánya címet viseli, valószínűleg az 1514. évi eseményekhez köthető: *Szapolyai oklt*. 531.

176 Wenzel, Marino Sanuto, 282; *DRMH* IV., 178.

177 Mikó Gábor, Az 1514. évi Lukács-napi országgyűlés törvénykönyvének megszületése. A dekrétum eredeti változata. In: C. Tóth–Neumann (szerk.), *Keresztesekből lázadók,* 295.

178 Pálosfalvi, *From Nicopolis*, 349.

179 *„certi sitis, quod ipsum cesarem cum duobus florenis, hoc est, si duos aut ad maximum tres ordinaremus et daremus, ultra mare pellere possemus et aufugare."* *Szapolyai oklt*. 408.

180 Lásd C. Tóth Norbert írását jelen kötetben.

181 *Szapolyai oklt*. 363, 372, 374.

182 Mikó, Az 1514. évi, 290–292.

183 A dátumra lásd Stanisław Sroka, A Szapolyai család genealógiája. *Turul* 79 (2005) 99.

184 *Arch.* II. 230, 236. Az ügy ismeretéhez feltétlenül hozzátartozik az, hogy Nagypalugyai Trenka György, akitől Szapolyai átvette a soproni ispánságot, ezt követően éppen az 1511-ben Szentgyörgyi Péter országbírótól a Szapolyaiak zálogába került (MNL OL DF 254594; vö. MNL OL DL 106083, fol. 58.) Pozsony megyei Vöröskő vár zálogbirtokosaként mutatható ki (Slovenský Národný Archív, Pozsony, Hodnoverné miesto Bratislavskej Kapituly, Prot. V. extraseriale fol. 230v–231r; *Szapolyai oklt*. 475–476, 479–480.).

AZ ISMERETLEN VAJDA

Magától értetődő, hogy Szapolyai dióhéjban eddig felvázolt katonai és kormányzati szerepvállalása egyáltalán nem függetleníthető aktuális belpolitikai tevékenységétől, a többi jelentős politikai szereplővel kialakított baráti és szövetségesi kapcsolataitól vagy éppen másokkal szembeni konfliktusaitól. El kell azonban ismernünk, hogy a Szapolyai-ház, illetve elsősorban János – nyilvánvalóan távolról sem statikus – politikai viszonyrendszeréről alapkutatások híján egyelőre nagyon keveset tudunk, és legfeljebb összefüggéseiből kiragadott momentumokat tudnánk felvillantani. Annak idején Kubinyi András joggal hangsúlyozta, hogy a Jagelló-kori belpolitika nem írható le egy-egy udvari és nemesi, vagy Habsburg- és nemzeti párt küzdelmével, hanem különböző, gyorsan változó összetételű, gyakran ligába tömörülő érdekcsoportokkal kell számolnunk, és emellett az is egyértelmű, hogy Szapolyai általában nem a nemességgel, hanem különböző főpapi és főúri csoportosulásokkal tartott. Más kérdés persze, hogy nagyon is igyekezett a nemesség hangadóit a maga oldalára állítani és rajtuk keresztül – gyakran sikerrel – befolyásolni az országgyűlési történéseket és az ország közhangulatát.[185]

Ha mindenképpen el kívánjuk helyezni a vajdát a politikai palettán, egyelőre legfeljebb egy-két általánosabb kijelentést tehetünk. Talán legstabilabbnak Bátori Istvánhoz fűződő, ellenségesnek semmiképpen sem mondható kapcsolata tűnik,[186] akit a király vele egy időben nevezett ki temesi ispánnak és az Alsó Részek főkapitányának, és akivel az 1510-es években több török elleni akció során hangolták össze lépéseiket. Kapcsolatukat a régebbi szakirodalom – különösen 1526 utáni ellentéteik visszavetítésével – kifejezetten ellenségesnek, viszálykodásukat az ország számára ártalmasnak írta le.[187] Holott együttműködésük számos esetben kimutatható, katonai ténykedésük mellett például az 1519. évi nádorválasztás során is. Perényi Imre halálát követően Szapolyai előtt először nyílott lehetőség arra, hogy apja után ő is megszerezze az ország legfontosabb tisztségét, a nádorságot. A vajda részt is vett az országgyűlésen, tagja volt Bátorival együtt annak a ligának, amely többek között éppen arra szövetkezett, hogy a nádorválasztás során együttesen érvényesítse érdekeit. Ám végül a választás előtt János visszatért Erdélybe. Ez egyértelműen jelzi, hogy önként mondott le a tisztség megszerzésének lehetőségéről, amelyre végül fegyvertársát, Bátori Istvánt választották meg.[188] A különös választás hátterében rejlő okok egyelőre ismeretlenek. Nem tudok másra gondolni, mint hogy az udvarban egyes érdekcsoportok a királyi hatalom és saját befolyásuk érdekében mindenáron meg kívánták

185 Kubinyi András, A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Budapest, 1986, 77–80. Vö. Uő, Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Neumann–Rácz (szerk.), *Honoris causa*, 126.

186 Kubinyi, A magyar állam, 78: 108. jegyzet. Egyik legjobb, régóta ismert forrása együttműködésüknek: *Szapolyai oklt*. 409–411.

187 C. Tóth, Egy legenda nyomában, 443–448.

188 Uo. 453, 457–458.

akadályozni Szapolyai további térnyerését a kormányzatban. Arra azonban hajlandónak mutatkoztak, hogy a vajda egyik általuk is elfogadható szövetségesét emeljék a nádorságba. A választás előtti, ismeretlen tartalmú kompromisszum ugyanakkor hozzájárult saját vajdai tekintélye növekedéséhez: ekkor kapta meg a királytól azt a felhatalmazást, hogy tartományában a koronára szállt birtokokat – bizonyos mennyiségi korlátok között – az uralkodó nevében eladományozhatja, ami – noha kizárólag Szapolyai személyére szabott kiváltság volt – később beépült az 1526 utáni vajdák jogosítványai közé.[189]

A vajda és Bátori nádor együttműködése Nándorfehérvár 1521. évi eleste után is jól dokumentált. Ők ketten voltak a végvár visszavételére indított és később járvány miatt félbeszakadt hadjárat főparancsnokai, majd az év végi országgyűlésen ismét az ország főkapitányainak választották őket. A tisztséget egészen 1523 tavaszáig, a királyi pár hazatéréséig töltötték be,[190] mialatt Szapolyai két sikeres hadjáratot is vezetett Havasalföldre, hogy megossza a határ menti török alakulatok figyelmét.[191] Az 1525. májusi főúri ligának is mindketten tagjai voltak.[192] Nem kizárt, hogy valóban ez a mindvégig kitapintható szövetséges – baráti?[193] – viszony volt az oka annak, hogy János király 1530-ig nem nevezett ki saját nádort: mintha a Ferdinánd király mellé állt Bátori átállására várt volna.[194]

Hozhatunk példákat természetesen a vajdával többször is súlyos nézeteltérésbe keveredett politikai szereplőkre is. Ilyen volt II. Lajos király (1516–1526) két nevelője, Bornemissza János budai várnagy és pozsonyi ispán, valamint a király unokabátyja, György brandenburgi őrgróf is. Előbbi már 1518-ban Bátori és Szapolyai esküdt ellensége volt,[195] 1522–1523-ban pedig nagy erőkkel támadta az akkor helytartóként működő Bátori nádort és a vajdát, az ország két főkapitányát, ami hozzájárult előbbi elmozdításához.[196] Az őrgróffal feltehetően akkor romlott meg a Szapolyaiak viszonya, amikor 1509-ben II. Ulászló kívánságára feleségül vette Corvin János herceg özvegyét, és vele megkapta a Hunyadi-birtokok zömét, amelyre a Szapolyaiak is igényt tartottak. Az őrgróf a viszályt úgy kívánta rendezni, hogy felajánlotta János grófnak testvére, Margit kezét, a tár-

189 Tibor Neumann, The Beginnings of the Voivode of Transylvania's Right of Donation. *Banatica* 26 (2016) 279–296.

190 C. Tóth, Egy legenda nyomában, 453–455.

191 C. Tóth Norbert, Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai. Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 125 (2012) 987–1014.

192 C. Tóth, Egy legenda nyomában, 456.

193 Vö. János vajda és testvére, György gazdag ajándékaival a nádor 1523. februári esküvőjén: C. Tóth Norbert, Ajándékok az ifjú párnak. Bátori István és felesége, Zsófia mazóviai hercegnő nászajándékai. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica Tomus CXLII.* Szeged, 2017, 79.

194 Uo. 462.

195 *Szapolyai oklt*. 409–410; Szabó Dezső, *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest, 1909, 122–125; C. Tóth, Egy legenda nyomában, 452–453.

196 C. Tóth, Egy legenda nyomában, 458–459. A forrásokat lásd *Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523)*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II; Forráskiadványok, 50.) Közzéteszi: C. Tóth Norbert. Budapest, 2010, passim.

gyalások azonban nem zárultak eredménnyel.[197] A Dózsa-felkelés leverése után, 1514-ben a hatalma csúcsán álló vajda nem volt hajlandó visszabocsátani az őrgrófnak a keresztesektől visszafoglalt Arad megyei Lippa és Solymos várakat, amelyek egykor ugyancsak Corvin János uradalmai közé tartoztak. Ulászló király kérésére Zsigmond lengyel király vállalta a közvetítést unokaöccse és sógora között, bizonyára a nyár eleji pozsonyi királytalálkozó idején.[198] Noha ismerünk egy megállapodás-tervezetet, amelyben a vajda beleegyezett abba, hogy a várakat az őrgróftól 27 ezer forintért megvásárolja,[199] a megegyezésre végül nem került sor. Lippa és Solymos rendezetlen ügyét végül 1516-ban – ekkor már a császári és lengyel királyi követek közvetítésével – Perényi Imre nádor oldotta meg, aki a vajda nevében előbb megvásárolta a várakat az őrgróftól 22 ezer forintért,[200] majd a Szapolyaiak kezén lévő, egykor családja birtokát képező sárosi várért és 11 ezer forintért átadta azokat a vajdának és családjának.[201]

A Jagelló-kori főúri szövetségek kérdésköre – amelyen belül János vajda aktuális politikai törekvései és pozíciója is elhelyezhető, személyisége pedig esetleg jobban megismerhető lenne – egyelőre egy sokismeretlenes egyenletet képez, amelynek megoldókulcsát csak hosszas jövőbeli kutatások adhatják meg.[202] Nem csupán a főúri szövetségeket kell jobban megismernünk, hanem össze kell vetnünk az ezekből leszűrődő ismereteket a Szapolyai-család különböző hitel- és birtokügyleteivel is. Az ugyanis teljesen egyértelmű, hogy az ország legvagyonosabb családja az uralkodónak és az udvarnak, valamint a politikai elit egyes tagjainak egyaránt gyakran nyújtott hitelt, illetve alakított ki velük üzleti kapcsolatot. A kormányzat „erős emberei" közül például Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda, országbíró, Perényi Imre nádor vagy Szatmári György kancellár különösen gyakori kapcsolatban állt a családdal,[203] mindebből azonban természetesen

197 Reinhard Seyboth, *Die Markgraftümer Ansbach und Kulmbach unter der Regierung Markgraf Friedrichs des Älteren 1486–1515.* Göttingen, 1985, 398. A vajda később, talán 1520-ban, kérőként jelentkezett Kázmér brandenburgi őrgrófnál, lásd a család reprezentációjáról írott fejezetet. Ellentéteikre lásd még pl. MNL OL 37930. (1513)

198 Vö. MNL OL DL 37968.

199 *Szapolyai oklt*. 366–369.

200 MNL OL DL 37990–991. A megállapodást Miksa császár is üdvözölte: MNL OL DL 37992.

201 MNL OL DL 22779; Hermann Zsuzsanna, *Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 21.) Budapest, 1961, 45–46. Vö. Neumann, Várat vennék, 102; vö. MNL OL DL 37976.

202 A sok felhozható példa mellett bizonytalan az is, miként értelmezhető az az 1523-tól megfigyelhető jelenség, hogy a vajda számos familiárisa Mária királyné szolgálatában tűnik fel. Kubinyi András felvetette, hogy vagy a vajda kényszerült átengedni az embereit, vagy szövetséget kötött a királynéval: Kubinyi, A magyar állam, 86.

203 Néhány példa a felsoroltak és a Szapolyaiak hitel- és üzleti ügyeiből: *Szapolyai oklt*. 297–298. (8000 forint kölcsön Perényi Imrének Siklós vár megváltására), MNL OL DL 21515. (7000 forint kölcsön Szentgyörgyi Péternek és Kristófnak), MNL OL DF 254594. (papíron 36 100 forint Szentgyörgyi Péternek morvaországi várai megváltására), *Szapolyai oklt*. 450–451. (Szatmári György hitelezőként megkapta Torna várát János vajdától zálogban, lásd még a debreceni uradalom 1509. évi, Szatmári általi eladását a Szapolyaiknak feljebb).

nem következtethetünk hosszabb távú vagy állandó jellegű politikai szövetségre – időleges együttműködésre azonban feltehetően igen.

Mi az, ami a sok ismeretlen tényező ellenére általánosságban elmondható János vajda Mohács előtti politikai tevékenységéről? Leginkább a királyi hatalom és a Szapolyai-család befolyása közötti kölcsönhatást kell kiemelnünk. A szakirodalomban gyakran érződik az a felfogás, amely a Szapolyaiakat a legnagyobb hatalmú magyar főúri családok egyikeként látja és láttatja, pedig nem fér kétség ahhoz, hogy a család messze kiemelkedett a magyar arisztokrácia soraiból, némi túlzással „állam volt az államban": máshol hatalmi súlyukat a Cilleiek 1436 előtti helyzetéhez hasonlítottam,[204] de természetesen a Hunyadiak is többé-kevésbé alkalmas párhuzamnak tűnhetnek. Éppen ebből adódóan a királyi hatalom jobb híján két stratégiát követhetett velük szemben: egyfelől lehetőség szerint gátolni igyekezett további erősödésüket, másfelől szövetségesévé téve vagy legalább együttműködésüket biztosítva fel kívánta használni erejüket az ország kormányzatában. Teljesen egyértelmű, hogy a Hunyadi-vagyon György brandenburgi őrgrófnak történő eladományozásával Ulászló király éppen egy Szapolyaiakat ellensúlyozó hatalmi tényezőt kívánt létrehozni, amellyel erősíteni kívánta fia, II. Lajos majdani belpolitikai pozícióját.[205] (E politika letéteményeseinek, a fiatal uralkodó két nevelőjének a konfliktusai a vajdával tehát magától értetődőek voltak.[206]) De a fent említett 1519. évi nádorválasztás vagy Újlaki Lőrinc herceg hatalmas, a Szapolyaiak által szintén megszerezni kívánt birtokvagyonának király általi lefoglalása és eladományozása 1525–1526-ban[207] ugyanezt a tendenciát mutatja. Másfelől az is egyértelmű, hogy az Ulászló által támogatott, 1512-ben megvalósuló Jagelló–Szapolyai házasság, amely a család nemzetközi és hazai tekintélyét egyaránt rendkívüli módon megerősítette, ugyancsak arra volt hivatott, hogy biztosítsák a Szapolyaiak hűségét a magyar király felé, miként azt a Zsigmond király és a Szapolyai testvérek között a lakodalom után létrejött szövetség oklevele is *expressis verbis* hangsúlyozza.[208] Ugyanide sorolható János 1510. évi erdélyi vajdai kinevezése is; de az már meghaladta volna az udvar számára kívánatosnak vélt mértéket, ha emellé öccse, György is megkapja a dalmát-horvát-szlavón bánságot, amire sem 1512-ben, sem azt követően nem kerülhetett sor.[209] János vajdasága volt tehát az oka annak, hogy György gróf soha nem is viselt országos méltóságot: a család rangjából adódóan egy vajdaságnál vagy bánságnál kisebb tisztséget ő sem ambicionált. Ez azonban nem jelenti azt, hogy

204 Lásd a kötetben a család reprezentációjáról írott tanulmányt.

205 Vö. Neumann, Dienstleister, 181–183.

206 Erdélyben a hunyadi és a fogarasi uradalom már Szapolyai kinevezése előtt Brandenburgihoz, illetve Bornemisszához került, ami a két főúr számára a tartományban is némi befolyást biztosított.

207 Fraknói Vilmos, *Werbőczi István 1458–1541.* (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1899, 224; Kubinyi, Országgyűlési küzdelmek, 141.

208 Wladyslaw Pociecha, *Krolowa Bona 1494–1557. Czasy i ludzie odrodzenia. II.* Poznań, 1949, 429–430.

209 1512-ben Zsigmond király járt közben György báni kinevezéséért: *Acta Tomiciana. Tomus secundus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum*. H. n., 1852, 61–62. Vö. Pálosfalvi Tamás, Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: Neumann–Rácz (szerk.), *Honoris causa,* 286.

nem teljesített időnként kormányzati megbízatásokat, gondoljunk csak 1524. évi kiküldött bírósságára Zala megyében.[210] A királyi hatalom tehát valamiféle egyensúlyi helyzet kialakítására törekedett, egyszerre korlátozta és támogatta a Szapolyaiak hatalmi törekvéseit. Ez teljesen természetesnek tűnik annak fényében, hogy az országot békében kormányozni egy Szapolyaiakkal való nyílt szakítás után alighanem lehetetlen lett volna, amit az 1505. évi események is jól példáztak. Nyilvánvalóan ez a megfontolás állt 1523-ban a királyi pár azon döntése mögött, hogy János vajdát – Bátori nádortól eltérően – végül nem mozdították el tisztségéből, holott annak bekövetkeztétől maga is tartott. Sőt még a kezén lévő koronajavak visszaadatására sem került sor, és aligha azért, mert – amint arra Szapolyai a király és a királyné előtt joggal hivatkozott – a családnak mindről volt kiváltságlevele.[211] Kétségtelen, hogy a Szapolyaiak túlzott hatalma, amely javarészt Mátyás uralkodásának idejére és az 1490. évi interregnumra vezethető vissza, a két Jagelló király részéről állandó és bonyolult politikai lavírozást tett szükségessé.

Érdemes a Jagelló királyok és a Szapolyaiak kapcsolatát a másik irányból is megvizsgálni. Korántsem kívánom idealizálni utóbbiak szerepét, de az kétségtelen, hogy a család fejedelmi ambíciói ilyen vagyon, hatalom és dinasztikus kapcsolatok mellett természetesek voltak, és naivitás lenne, ha erre a jelenségre valamiféle moralizáló szemlélettel tekintenénk, pálcát törve a birtokok folyamatos gyarapítása vagy a politikai befolyás növelése iránti igény felett. A kérdés inkább az, igaz-e vagy tartalmaz-e igazságot a Ferdinánd-párti urak már említett, 1527. évi levelében felhozott vádözön, amelyet a vajdára zúdítottak, és amely közvetve befolyásolta az utókor ítéletét is. A levél szerint apja halála után János semmilyen lehetőséget nem hagyott ki, hogy az öreg Ulászlót akadályozza a hatalom gyakorlásában, sőt arra törekedett, hogy halálával megszerezze a trónt. A király halálát követően a még gyermek Lajos ellen is folyamatosan szervezkedett, pártokat támogatott pénzzel és ígéretekkel, amivel ugyancsak akadályozta a király uralkodását. „Akkora megvetést érzett a királyokkal szemben", hogy Erdély elöljárójaként a gazdag tartomány jövedelmeiből nekik semmit sem juttatott, és a hatalmas erdélyi hadsereggel sohasem kívánt a király és az ország megsegítésére vonulni. Alkalmatlansága és lázongása miatt – szól a konklúzió – egyedül ez az egy ember tehet arról, hogy az ország elveszett, és ha másként cselekedett volna, bizony még Lajos király is élne.[212] Kétségtelen, hogy a kettős királyválasztásból adódóan tendenciózus szöveg részigazságok felhasználásával hoz létre egy hamis képet. Hiányzik belőle, hogy a család sohasem lázadt fel az

210 Oklevelei élén az „*in comitatu Zaladiensi per regiam maiestatem iudex specialiter deputatus*" cím szerepel. Az első oklevele november 9-én (MNL OL DL 36746.), az utolsó december 21-én (MNL OL DL 67897.) kelt.

211 Kubinyi, A magyar állam, 84–85. A szerző felveti, hogy a várható török támadások miatt sem lehetett leváltani a teljes „kormányt", mint Csehországban: uo. 86; vö. Uő, Országgyűlési küzdelmek, 131. A Szapolyai János kezén lévő koronajavak kérdése az egész korszakban visszatérő kérdés volt, lásd pl. *DRMH* IV. 178; Kubinyi, A magyar állam, 92–93; Uő, Országgyűlési küzdelmek, 130, 141, 145.

212 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 3, Konv. C. fol. 34v–35r.

uralkodó ellen, Lajos herceg születését követően királyi ambícióikat láthatóan háttérbe szorították; az ország törökökkel, illetve a király és környezete keresztesekkel szembeni védelméből határozottan kivették a részüket; teljesen valótlan állításnak tűnik, hogy a vajda korlátozta a kincstár számára az erdélyi jövedelmek beszedését, a mohácsi csatából való távolmaradásra[213] utaló vádat pedig általánosságban a vajda számos hadjárata cáfolja. Kétségtelen, hogy Szapolyai támogatott politikai csoportokat, de arra a kérdésre, hogy ezzel a királlyal szemben szervezkedett volna, vagy csak saját befolyását kívánta biztosítani, egyértelmű választ csak a későbbi kutatások adhatnak.

Az egészen bizonyos, hogy mikor 1526 novemberében János vajdát királlyá választották, nemcsak kiemelkedő hatalmát méltányolták, hanem figyelembe vették katonai és kormányzati tapasztalatait, és aligha kérdéses, hogy erőteljesen befolyásolta kortársait a személyét övező hadvezéri dicsfény is, amely népszerűvé tette az országban. Korábbi életútja és katonai tevékenysége éppenséggel nem teszik hihetőbbé azt a korabeli, mind a mai napig ható híresztelést, hogy szándékosan maradt távol az ütközettől, cserben hagyva nemcsak királyát, hanem a magyar sereg egyik főparancsnokaként a csatában végül elesett öccsét is. Így tanulmányomat azzal a nem titkoltan történelmietlen és szubjektív hangvételű kijelentéssel zárom, hogy ha Szapolyai megérkezett volna a mohácsi csatába, ma a történeti köztudatban a török elleni küzdelem egyik sikeres, de végül hősi halált halt szimbóluma lenne.

213 A kérdéskörre lásd C. Tóth Norbert tanulmányát jelen kötetben.

Neumann Tibor*

„SZINTE KIRÁLYI HÁZ"

A SZAPOLYAI-CSALÁD REPREZENTÁCIÓJA, CÍM- ÉS CÍMERHASZNÁLATA MOHÁCS ELŐTT

Mikor a lengyel királyi udvarban felidézték az 1512. esztendő eseményeit, első helyen természetesen I. Zsigmond király (ur. 1506–1548) és Szapolyai Borbála (1495–1515) februári esküvőjének részleteit ismertették. A királyné jellemzését szülei bemutatásával kezdték: a néhai Szapolyai István trencséni urat, szepesi grófot és nádort, mint írták, roppant gazdagsága, katonai és politikai sikerei, valamint nagy létszámú katonai kísérete méltán tették híressé, *„nevében, vagyonában és hatalmában csaknem egyenlő volt a királyokkal"*, akit a tescheni herceg leánya, Hedvig két fiúval, a *„hadi dicsőségre született"* Jánossal és Györggyel, valamint egy leánnyal, Borbálával ajándékozott meg.[1] A hangsúly persze alighanem a „csaknem" *(prope)* szócskán van: a lengyel krónikás csak finoman utalt rá, hogy a házasság a király bátyja, II. Ulászló cseh és magyar király (ur. 1471/1490–1516) kérésére jött létre, és célja a Jagelló-dinasztia, pontosabban a gyermek II. Lajos magyarországi uralmának hosszú távú biztosítása volt, és azt sem hallgatta el, hogy voltak, akik nem érezték azt elég előkelőnek *(impar)*.[2] De vajon rangon

* Tudományos főmunkatárs; BTK Történettudományi Intézet; neumann.tibor@btk.mta.hu.

1 *„Erat in Hungaria Stephanus de Zapola, dominus in Threnczin, comes perpetuus Scepusiensis, idem palatinus Transilvanie [!], amplissimo patrimonio dives, possessionibus, arcibus, civitatibus, thesauris diu repositis, rebus etiam feliciter gestis clarus, clientelis virorum militarium circumfusus; cuius nomen, conditio, potentia par prope regio statui erat. Is accepta in coniugium illustri virgine Hedvigi, filia Casimiri [!], ducis Thessnensis, susceperat ex ea Georgium et Janussium filios, ad belli gloriam natos, filiam vero unicam Barbaram." Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Polonie, magni ducis Lithvanie, Russie, Prussie, Masovie domini* … per Stanislaum Gorski. I–X. Posnaniae, 1852–1899 (= *Acta Tomiciana*), I. 1.

2 Nem kívánom itt a házasság politikai előzményeit taglalni (vö. Rekettyés Mária, Adalékok Szapolyai Borbála lengyel királyné trónra jutásának előzményeihez és uralkodásához. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica* 9:3 [2004] 119–135.), de az kétségtelen, hogy már 1505-ben felmerült a házasság terve (Tringli István, Der Weg des ungarischen Hofs zur Doppelheirat. In: Bogusław Dybaś – István Tringli [Hrsg.], *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch–Jagiellonischen Doppelvermählung.* [21st-Century Studies in Humanities] Budapest, 2019, 250.), egy olasz nyelvű jelentés pedig már az 1510. évi tatai országgyűlés idején biztosra vette Zsigmond és Borbála házasságkötését: Domokos György, *A jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolói Magyarországról 1508–1510*.

aluli volt-e a lengyel király számára a Szapolyai-házasság? Mit jelentett a „szinte királyi" jelző? Mert az kétségtelenül igaz, hogy a Szapolyai-családot, de elsősorban mégis a második generáció tagjait – a szöveg által is említett János és György grófokat – valóban valamiféle fejedelmi dicsfény övezte, amelynek alapja a vagyon mellett kétségtelenül a szepesi grófi cím, az egymás után betöltött nádori tisztségek, de persze elsősorban mégis a Piast- és a Jagelló-ház tagjaival kötött házasságaik voltak. Az alábbiakban ezeket a szempontokat vizsgálom meg röviden, illetve néhány példát hozok arra, miként mutatkozott meg ez a fejedelmi reprezentációs igény a korszak forrásaiban, majd ezzel összefüggésben bemutatom cím- és címerhasználatukat.

A család birtokvagyonával ezúttal nem foglalkozhatok,[3] de azt szükséges megjegyezni, hogy abban a Szapolyaiak valóban messze kiemelkedtek a magyar arisztokrácia felső rétegéből. A családalapító és élete végén a nádori tisztséget betöltő Szapolyai Imre († 1487) rekordgyorsasággal, hét év alatt teremtett szinte a semmiből jelentős birtokvagyont és szerezte meg hozzá a Magyar Királyságban ritka grófi címet (1465).[4] Innentől a királyi trón megszerzéséig (1526) hat évtized folyamatos gyarapodásnak lehetünk szemtanúi. Ha nem számítjuk Mátyás király törvénytelen fiát és trónörökösét, Corvin János herceget († 1504), a Szapolyaiakat már a Mátyás-kor végén, az 1480-as években az ország legvagyonosabb családjának tekinthetjük, de 1495-re Imre öccse, István nádor († 1499) a trónra végül sohasem kerülő herceget is maga mögé utasíthatta.[5] Nem véletlen ezek után az, hogy vagyonukat és kiemelkedő hatalmukat a korszak szokásainak megfelelően a mindennapi élet valamennyi színterén meg kívánták jeleníteni. Ennek kitűnő példáját hozza Antonio Bonfini leírása az 1494. évi lőcsei fejedelemtalálkozóról: mikor a lengyel főurak *„gazdagságuk hiú fitogtatása kedvéért drágakövekkel és gyöngyökkel aggatták tele magukat, az egyik lengyel merő igazgyöngybe öltözött, mire a nádor [ti. Szapolyai István], aki e napokban egyetlen olyan darabot sem viselt magán, amely ne került volna legalább háromezer aranyba, ezt a lengyel részéről kihívásnak érezte, és azonnal föltett egy olyan roppant értékű követ, hogy a polyák az első pillantásra legyőzöttnek ismerte el magát, és fölékszerezett ruháját, amellyel a magyarokat el akarta káprázta*tni, elégette."[6] E kiemelkedő gazdagságot hasonlóképpen kiválóan reprezentálták helyi szinten a kezükön lévő várak, melyek közül a rezidenciául használt Szepes és Trencsén az ország legimpozánsabb erődítményei közé tar-

Budapest, 2019, 174. Vö. Tibor Neumann, Dienstleister der Dynastie. Die neue Aristokratie von König Wladislaw II. und der Wiener Fürstentag. In: Dybaś–Tringli (Hrsg.), *Das Wiener Fürstentreffen*, 181–183. Lásd még a Szapolyai Jánosra vonatkozó életrajzi vázlatot jelen kötetben.

3 A család birtokvagyonára lásd Kenyeres István tanulmányát jelen kötetben.

4 A családtagok vázlatos életrajzára lásd a kötetbe írott másik tanulmányomat.

5 Engel Pál, A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. In: Uő, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003, 15–16, 52. A nádor részben Corvin kárára gyarapította vagyonát az 1490-es években, lásd Neumann Tibor, A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért). *Századok* 148 (2014) 387–426.

6 Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995 (= Bonfini), 557 (5. 4. 35.).

tozott, vagy az általuk alapított, kvalitásos szepeshelyi temetkezőkápolna, hogy csak a legismertebbeket említsük.[7] Az ország lakossága leggyakrabban mégis akkor szembesült a család kiemelkedő hatalmával, amikor valamelyik Szapolyai – a lengyel forrás által is említett – hatalmas kísérettel Budára vagy hadjáratba vonult.[8] Régóta ismeretes, hogy a család képes volt kíséretét az előkelő, gyakran várbirtokos – saját régiójukban tehát komoly befolyással rendelkező – nemesség köréből toborozni,[9] azaz lényegében ugyanabból a rétegből, amelyből a király kamarásai és palotásai is kikerültek.

Nem maradtak fenn részletes leírások olyan ceremoniális alkalmakról, amikor a Szapolyaiak játszották a főszerepet. Egy kivételt említhetünk csupán, nevezetesen Hedvig hercegnő temetési menetének színes leírását a Sperfogel-krónikából. A Trencsénből a Szepességbe vonuló, György gróf által vezetett gyászmenet az 1521. május 12-ét megelőző napokban érkezett Lőcsére,[10] több héttel a hercegnő április 16-i halála után. A város tanácsa, polgárai és papjai kivonultak az érkezők elé, és a gróf utasítására pénzt osztottak nekik. Az esőben vonuló menet élén a holttestet szállító hintó haladt, amelyet nyolc nagy fekete ló húzott, rajta pedig négy pap folyamatosan zsoltárokat olvasott. A hintó két oldalán öt-öt égő fáklyát vivő gyalogos lépdelt. Ezeket követte a gyászoló György gróf fehér lovon, majd a család három tanácsosa, a hercegnő udvaroncai hatvan lovon, 15 társzekér, amelyeken sirató asszonyok és hajadonok ültek, végül a sort harminc huszár zárta. A május 12-i temetésen a nyitrai püspökön

---

7 Tanulmányomban az írott forrásokra és a címerekre koncentráltam, a Szapolyaiakkal kapcsolatba hozható „épített örökséget” nem vizsgálom.

8 Néhány kiragadott példa: 1491 februárjában Szapolyai István 500 lovassal érkezett a Szepességbe, majd ezeken kívül 4500 gyalogossal csatlakozott a Kassa felé tartó Ulászló királyhoz, igaz, ezek egy része alighanem királyi zsoldban álló katona volt: Neumann Tibor, A kassai hadjárat. II. Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491). In: Pósán László – Veszprémy László (szerk.), *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, 2016, 391–392. Az 1505. szeptemberi országgyűlésen János gróf 2000 fővel jelent meg: Wenzel Gusztáv, Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudosításai II. *Történelmi Tár* 12 (1877) 136. Az 1510. évi tatai országgyűlésre János gróf az egri kormányzó által is megcsodált szép sereggel érkezett: Domokos, *A Jámbor Herkules,* 169 *(„una bella banda di genti”)*. A Szapolyaiakat az 1512. évi krakkói menyegzőre és koronázásra 800 lovasuk kísérte el: *Acta Tomiciana,* II. 1–2. Az 1518. évi országgyűlésen, mivel a király kérte, hogy ne nagy kísérettel érkezzen, János gróf 200 lovassal kívánt megjelenni: Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2012 (= *Szapolyai oklt.*), 410. A mohácsi csatába György gróf 300 lovast és 1200 gyalogost vezetett: B. Szabó János – C. Tóth Norbert, „Árnyékboksz az árnyékssereggel” – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 131 (2018) 300. – Nemcsak a létszámra, hanem a felszereltségre is odafigyeltek. Például János gróf 1517-ben arra kérte egyik familiárisát, hogy a legdíszesebb öltözékében csatlakozzon hozzá, és minél több lóra hozzon magával ezüst lószerszámokat is: *Szapolyai oklt*. 398.

9 Kubinyi András, A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 236–237, 248–253.

10 A leírás május 1-jei időpontot ír, de ez annak fényében, hogy április 29-én György gróf még Trencsénben tartózkodott (*Szapolyai oklt*. 452.), kétséges.

túl mintegy négyszáz pap és szerzetes vett részt, akiket György gróf fejenként 75 dénárral ajándékozott meg.[11] Persze sokan mások is eljöhettek, akikről a beszámoló nem tesz említést, hiszen fennmaradt a grófok kassai polgároknak szóló meghívója a temetésre, akikre mint a Szapolyai-ház barátaira *(velut domus nostre amicis)* számítottak.[12] A mintegy 250 kilométer hosszú út alatt bizonyára nem csak a lőcseiek nyilvánították ki tiszteletüket, így a forrás jól rávilágít arra, hogy a család sem időt, sem költségeket nem kímélt, mikor a hercegnő méltóságának kijáró temetésről gondoskodott.

GRÓFI CÍM ÉS FEJEDELMI HABITUS

A Szapolyai Imre részére 1465 júniusában kibocsátott, grófi címet adományozó oklevélnek nem maradt fenn az eredeti példánya, csak hiányos szövege több 16–17. századi formuláskönyvben.[13] Az igényesen megfogalmazott oklevél hosszan ismerteti Imre addigi érdemeit, majd az uralkodó – leszögezve, hogy az Imre által időlegesen viselt boszniai kormányzóságot immár örökletes méltóságra kívánja felcserélni – úgy fogalmaz, hogy Imrét, fiait és leszármazottait *„a szepesi vár és kerület felett ünnepélyesen örökös és szabad* comes*ekké"* nevezte ki, felsorolja az ezzel járó kiváltságokat, végül – fogadva Imrétől a magyar királyoknak járó hűségesküt – az említett *comitatus*t a szepesi várral és bizonyos városokkal együtt Imrének és örököseinek adományozza.[14] A címadományozás körülményei és az oklevél formulái nagyon hasonlítanak Hunyadi János (1453) és Szilágyi Mihály besztercei (1458), illetve Vitovec János zagorjei (1462) grófi címszerzésére,[15] magától érte-

11 Bunyitay Vince et al. (szerk.), *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából / Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I–V*. Budapest, 1902–1912 (= *ETE*), I. 34; vö. Veronika Kucharská, *Ducissa. Život kňažnej Hedvigy v časoch Jagelovcov*. Bratislava, 2014, 178–181.

12 *Szapolyai oklt*. 452.

13 Cocavianus Mátyás lőcsei formuláriuma: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 286487. fol. 19b–21a; Werbőczy-féle formuláskönyv (MNL OL DF 281415.), fol. 87v–88v. További formuláriumokban való előfordulását sorolja fel: Mikó Gábor, Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 629. Ha Wagner Károly a Cocavianus-féle szövegből adta ki az oklevelet, meglehetősen szabadon alakított rajta: Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani. I.* Viennae, 1774, 145–147. – A júniusi 17. előtti keltezésre lásd vestigia.hu, Infocus [= Vestigia] 3094. sz.

14 *„ipsum Emericum de Zapolia ac filios et heredes suos universos super castro et districtu Scepusiensi in perpetuos et liberos comites – observatis omnibus illis ceremoniis, quae in talibus observandae sunt – solenniter creamus et praeficimus […] praefatum comitatum Scepusiensem cum castro Scepusiensi ac civitatibus NN appellatis […] memorato Emerico suisque heredibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus."* MNL OL DF 286487. fol. 20v. – A címadományozó oklevélre és értelmezésére legutóbb lásd Locsmándi Dániel, A Szapolyaiak szepesi örökös ispánsága. In: Kapitány Adrienn – Locsmándi Dániel (szerk.), *Memoriae commendamus. Tanulmányok a XI. Eötvös Konferencia történeti üléseiről*. Budapest, 2011, 69–79.

15 A Hunyadiak grófi diplomája: MNL OL DL 37618, DL 14605. Szilágyi Mihályé nem maradt fenn, vö. MNL OL DL 30839. Fraknói Vilmos, *Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja*. Budapest, 1913, 93. Vitovec Jánoséra: MNL OL DF 231479. Schiller Bódog, *Az örökös főrendiség ere-*

tődő, hogy ezt a mintát követve kérte Szapolyai a grófi címet az addigi befolyását biztosító kormányzói és báni tisztségekről való lemondásért cserébe.[16]

Imre ekkortól kezdve magát okleveleiben a *comes perpetuus terrae Scepusiensis* címmel nevezte meg.[17] A *comes* szó a középkori Magyar Királyságban számos jelentést hordozott, a leggyakoribb ezek közül az 'ispán', 'megyésispán' (*comes comitatus* vagy *parochialis*) volt, akit a magyar királyok tetszésük tartamára (*durante beneplacito*) neveztek ki egy-egy megye élére. A Német Birodalomban használt grófi cím és a magyar ispáni tisztség egyértelmű megkülönböztetésére alakult ki a 15. század első felében az a gyakorlat, hogy a gróf értelemben használt *comes* szót az 'örökös', latinul *perpetuus* jelzővel látják el.[18] A Szapolyai-család főnemesi címe tehát nem „szepesi örökös ispánnak", hanem a „Szepesföld grófjának", egyszerűsítve szepesi grófnak fordítandó,[19] miként arra a Szapolyai István titulatúrájában később megjelenő párhuzamos német, illetve cseh változatok is utalnak, amelyek lényegében tükörfordítást adnak: *ewiger graf im Zips,* illetve *věčný hrabě země spišské*.[20] A címadományozó oklevélből egyértelmű, hogy a *terra Scepusiensis* nem a teljes Szepességet, illetve Szepes megyét, hanem a szepesi vár tágabb értelemben vett, addig királyi kézen lévő körzetét, a nem lengyel uralom alatt álló szász városokat és egyéb birtokokat jelentette (Lőcse városa királyi kézen maradt, szemben Késmárkkal, amely már korábban a Szapolyaiakhoz került).[21] Ennek ellenére, mivel a szepesi ispáni tisztség hagyományosan a szepesi vár birtokosát illette meg, a grófok töltötték be ekkortól a megye ispáni tisztségét is.[22]

A grófi cím jelentősége annak fényében értékelendő, hogy a középkori Magyar Királyságban nem terjedt el a főnemesi címek használata. A főurak vagy bárók közé tartozást kizárólag a betöltött bárói tisztség és a birtokvagyon nagysága határozta meg. Sem a Hunyadiak, sem a Szapolyaiak nem tettek tehát szert nagyobb befolyásra a grófi cím megszerzésével, ám az a vele járó kiváltságokkal

---

dete Magyarországon. Budapest, 1900, 318–320; vö. Pálosfalvi Tamás, Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok* 135 (2001) 459–460.

16 A politikai körülményekre lásd a kötetbe írott másik tanulmányomat.

17 *Szapolyai oklt*. passim.

18 A *comes perpetuus* kifejezés fejlődését ezúttal nem kívánom bemutatni, de az egyházfők esetében a 14. század elejétől valóban örökös ispáni tisztséget jelentett. 'Grófi' jelentésben először a Kórogyiak titulatúrájában tűnik fel az 15. század első felében: Tibor Neumann, Treffen in Konstanz. Der Grafentitel „zu Castell" der ungarischen Familie Kórógy im 15. Jahrhundert. In: *Herold Jahrbuch. Neue Folge* 20. Band. Hrsg. von Peter Bahl und Eckart Henning. Berlin, 2015, 137. – Szemléletes példa a kifejezés hazai jelentésére, hogy Újlaki Miklós boszniai király 1475-ben a görzi grófot is *perpetuus comes*nek címezte: MNL OL DF 258155. (Az adatot Pálosfalvi Tamásnak köszönöm.)

19 A hibát magam is elkövettem, lásd a *Szapolyai oklt.* magyar nyelvű fejregesztáit.

20 Lásd pl. *Szapolyai oklt*. 165, 179–186. – A grófi címekre újabban lásd Pálffy Géza, A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: Dáné Veronika – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.), *„...éltünk mi sokáig 'két hazában'..." Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen, 2012, 177–191.

21 A Szapolyaiak szepességi birtokaira lásd Engel Pál, *Magyarország a középkor végén*: *digitális térkép és adatbázis*. CD-ROM, 2001.

22 Richárd Horváth, Funkcionári spišskej župy v neskorom stredoveku 1459–1526. *Z minulosti Spiša* 20 (2012) 7–24.

együtt jól reprezentálta kiemelkedő hatalmukat, illetve kiválóan tudta kompenzálni az alacsony származásukból fakadó hátrányokat. Különösen szép példája ennek, mikor János király az egyik Habsburg Ferdinándhoz írott levelében így fogalmazott: *„Ha valaki fellapozná őseid krónikáit, azt találná, hogy te ugyanúgy grófoktól származol, mint mi."*[23] A régi főúri családok a 15. században – egy-egy kivételtől eltekintve – rendszerint még nem törekedtek arra, hogy öröklődő címeket szerezzenek maguknak. A grófi címnek már csak emiatt is sokkal nagyobb jelentősége lehetett nemzetközi színtéren, mint hazai környezetben.

Milyen reprezentatív és gyakorlati kiváltságokkal járt együtt a grófi cím? A név részévé váló és így minden tisztséget, még a nádorságot is megelőző grófi tituluson túl, amelyről már említést tettem, a Szapolyaiaknak nem csupán a főuraknak kijáró 'nagyságos' *(magnificus)*, hanem – birodalmi mintára – a 'tekintetes és nagyságos' (*spectabilis et magnificus,* németül *wohlgeborn*) megszólítás járt ki. Okleveleiket a magyar főurakkal ellentétben, akik magánkiadványaikon zöld színű viaszba nyomták pecsétjüket, az egyháznagyokhoz és a királyi család tagjaihoz hasonlóan vörös viasz pecséttel láthatták el, ami bizonyos ügyekben közhitelűnek is számított, például a bíróságok elfogadták az ilyen pecsét alatt kiállított ügyvédvallásokat. Végül a grófok felett kizárólag a 'királyi személyes jelenlét' *(personalis praesentia regia)* bírósága ítélkezhetett.[24] Mindezt kiegészítette az a fejedelmi „allűr", hogy a grófok szívesen használták aláírásukban csak a keresztnevüket és grófi méltóságukat: az 1480-as évek Közép-Európájában mindenki számára egyértelmű volt, hogy az István gróf *(Stephanus comes, Graf Stefan)* névalak Szapolyai István szepesi grófot jelenti.[25]

Szapolyai Imre életében még nem fedezhető fel a fejedelmi reprezentáció iránti igény: mind házasságában (Pelsőci Bebek Orsolya), mind nádori kinevezéséig használt megszólításában (kormányzó úr), mind bizonyos főúri minták követésében (a Tokaj melletti pálos kolostor alapítása) egy gazdag főúr képe rajzolódik ki előttünk.[26] A fordulópontot érzésem szerint a nádori tisztség 1486. évi megszerzése és öccsének, Istvánnak ugyanazon évben megkötött házassága jelentették. Bécs 1485. évi elfoglalása után az év végén István lett az osztrák hercegség főkapitánya, bátyját pedig 1486 elején az országgyűlés Mátyás király

23 *„Nam si quis annales maiorum tuorum revolveret, ex comitibus te oriundum, sicuti et nos ortos reperiet."* Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Y. IV. 55. (Istvánffy-kódex) fol. 24v. Idézi: *Szapolyai oklt*. 7.

24 Neumann Tibor, Hercegek a középkor végi Magyarországon. In: Zsoldos Attila (szerk.), *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) Székesfehérvár, 2016, 97–100.

25 Például az osztrák, morva és magyar határterületen lévő Pozsony számadáskönyveiben sem írták ki családnevét, egyszerűen Graf Stefanként emlegették. Lásd pl. MNL OL DF 277104. 85–87, DF 277105. 85. fényképek. Miksa római király, majd császár Szapolyai Jánost a későbbiekben is mint István gróf fiát emlegette: Szabó Dezső, *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526.* Budapest, 1917, 90–92.

26 Imre esküvőjére 1463 májusában került sor Tokajban: Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I.* Budapest, 1988, 118 (az adatot Péterfi Bencének köszönöm). A házasságra az első okleveles adat 1469-ből való: MNL OL DL 16947. A 'kormányzó' megszólításra lásd az életrajzáról jelen kötetbe írott összefoglalást. A tokaji pálos kolostor alapítására lásd *Szapolyai oklt*. 143–144.

szándékának megfelelően a Magyar Királyság nádorává választotta.[27] A király támogatásával a negyvenes évei közepén járó István gróf 1486 tavaszán eljegyezte a Piast-házból származó II. Přemysl tescheni herceg (1431–1477) 16-18 év körüli leányát, Hedviget, majd a bécsi királyi udvarban decemberben a lakodalmat is megtartották, amelyen Mátyás király és Beatrix királyné is gazdagon megajándékozta az „ifjú" párt.[28]

A legelőkelőbb magyar főúri családok körében már korábban is előfordult példa arra, hogy maguknak sziléziai hercegi családokból, illetve a mazóviai Piastok közül választottak feleséget. Például a nádori tisztséget betöltő Garaiak egy-egy mazóviai és tescheni, a Szentgyörgyi grófok pedig egy troppaui hercegnővel kötöttek korábban házasságot.[29] A Piastok az egyes ágak kezén lévő területek elaprózódása ellenére királyi dinasztiából származtak, így nem hiába került István nádor szepeshelyi epitáfiumába a büszke sor: *„méltó volt királyi törzsből származó feleségre."*[30] Amellett, hogy a házasság révén a későbbi János király és testvérei anyai ágon tehát királyi vérből származtak, a Szapolyaiak igen előkelő rokonságra tettek szert. 1529 körül Ferdinánd király környezetében kimutatás készült a Habsburgok és a Szapolyaiak közötti rokoni kapcsolatról. Nem is volt ez olyan távoli rokonság, mivel II. Přemysl herceg és III. Frigyes császár elsőfokú unokatestvérek voltak (egy mazóviai hercegnő testvérpárt mondhattak édesanyjuknak), miáltal Hedvig hercegnő a későbbi Miksa császár másod-unokatestvére lett. Az összeállítás arra is felhívta a figyelmet, hogy a két család első közös őse Alexandra litván hercegnő, IV. Siemowit mazóviai herceg († 1426) felesége, illetve a lengyel királyi trónt II. Ulászló néven elfoglaló Jagelló (1386–1434) testvére volt, amiből könnyen kiszámolható, hogy II. Ulászló magyar–cseh király és II. Přemysl herceg ugyancsak egymás másod-unokatestvérei voltak. A kimutatáshoz készült kommentár megemlíti természetesen a tescheni rokonságot, nevezetesen Hedvig unokatestvérét, II. Kázmér herceget (1477–1528) is.[31] Kázmér fontos szerepet játszott a Jagelló–Szapolyai házasság létrehozásában, és nagy befolyással rendelkezett a Jagellók udvarában, évtizedeken át töltve be többek között a sziléziai főkapitányságot is.[32]

---

27 Lásd az életrajzukról írott fejezetet.

28 Nagy Iván – Nyáry Albert (szerk.), *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából. I–IV.* (Monumenta Hungariae Historica). Budapest, 1875–1878 (= *MDE*), III. 229–231, vö. uo. 257; Wertner Mór, Családtörténeti adalékok. *Erdélyi Múzeum* 21 (1904) 29–30; Kucharská, *Ducissa,* 35–38.

29 A magyar családokba beházasodó hercegnőket lásd Engel Pál, *Középkori magyar genealógia*, CD-ROM. Budapest, 2001, passim; vö. Neumann, Hercegek, 112.

30 Az epitáfium közlése és magyar fordítása: Köblös József, Szapolyai István nádor Pápán írott végrendelete. In: Mezei Zsolt (szerk.), *Istennek, Hazának, Tudománynak. Tanulmányok a 95 éves Nádasdy Lajos tiszteletére.* (A Pápai Művelődéstörténeti Társaság kiadványai, 19.) Pápa, 2008, 140–141.

31 Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Länderabteilungen, Ungarische Akten (= UA), Allgemeine Akten (= AA), Fasc. 2. Konv. B. 1526. VII–IX.

32 Vö. *Acta Tomiciana,* II. 1–2, 5.

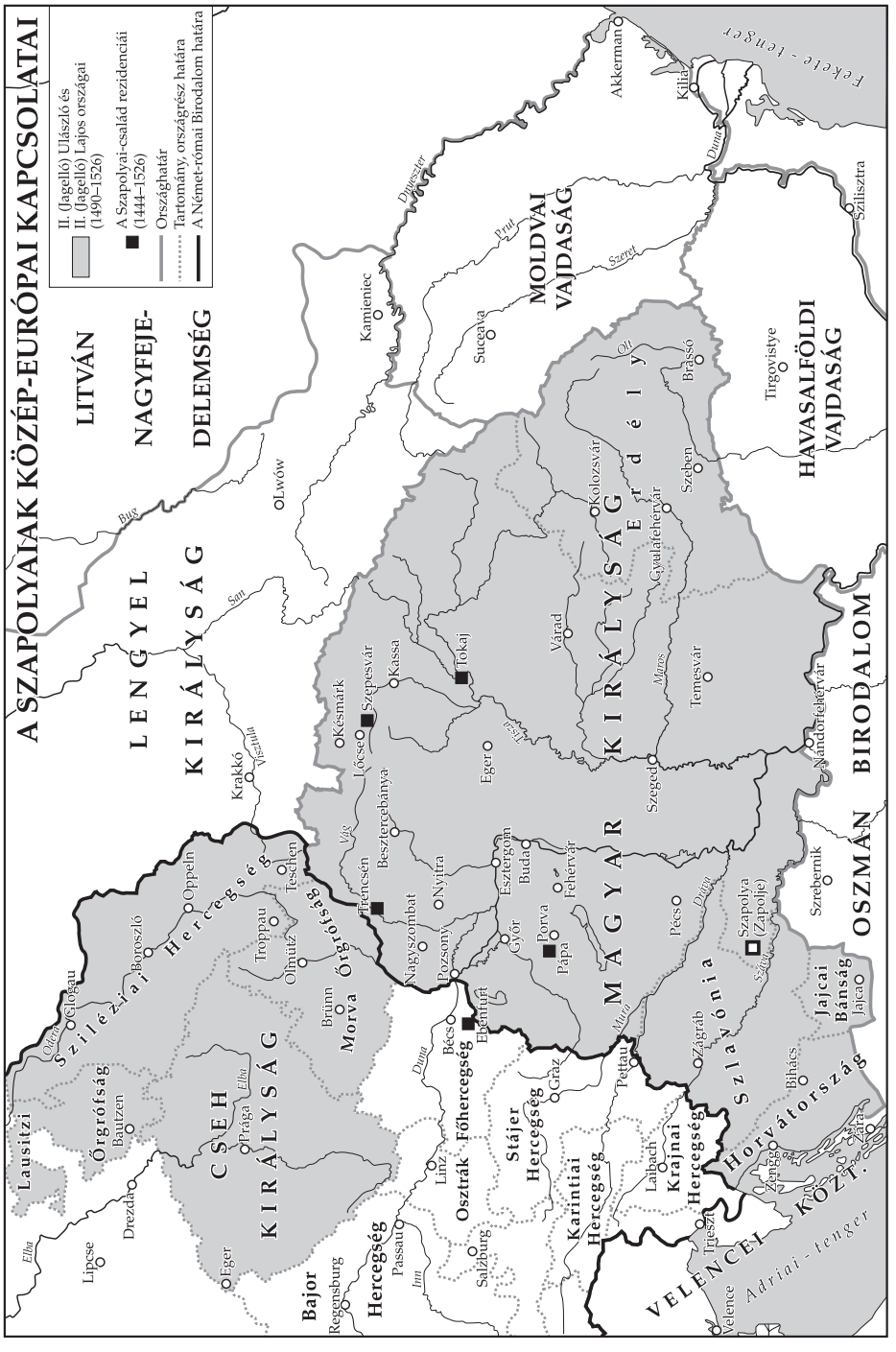
A SZAPOLYAIAK KÖZÉP-EURÓPAI KAPCSOLATAI
II. (Jagelló) Ulászló és II. (Jagelló) Lajos országai (1490–1526)
A Szapolyai-család rezidenciái (1444–1526)
Országhatár
Tartomány, országrész határa
A Német-római Birodalom határa
LITVÁN NAGYFEJEDELEMSÉG
LENGYEL KIRÁLYSÁG
CSEH KIRÁLYSÁG
MAGYAR KIRÁLYSÁG
Erdély
MOLDVAI VAJDASÁG
HAVASALFÖLDI VAJDASÁG
OSZMÁN BIRODALOM
VELENCEI KÖZT.
Horvátország
Szlavónia
Jajcai Bánság
Szilézia
Őrgrófság
Hercegség
Bajor Hercegség
Osztrák Főhercegség
Stájer Hercegség
Karintiai Hercegség
Krajnai Hercegség
Lausitzi Őrgrófság
Morva Őrgrófság
Lipcse
Drezda
Elba
Prága
Egger
Bautzen
Görlitz
Cilegau
Boroszló
Oppeln
Troppau
Olmütz
Teschen
Brünn
Regensburg
Passau
Inn
Salzburg
Linz
Duna
Bécs
Ebenfurt
Graz
Laibach
Triest
Velence
Adriai-tenger
Krakkó
Visztula
Lwów
Bug
San
Kamieniec
Dnyeszter
Prut
Suceava
Szeret
Akkerman
Fekete-tenger
Kilia
Szilisztra
Kassa
Késmárk
Szepesvár
Lőcse
Besztercebánya
Trencsén
Vág
Nagyszombat
Pozsony
Nyitra
Eger
Tokaj
Várad
Kolozsvár
Gyulafehérvár
Szeben
Brassó
Temesvár
Szeged
Nándorfehérvár
Tirgovistye
Esztergom
Buda
Győr
Porva
Fehérvár
Papa
Pécs
Dráva
Szávia
Szapolya (Zapolje)
Szrebernik
Petten
Zágrab
Bihács
Zengg
Zára
Duna
Tisza
Maros
Olt
Ipoly
Vág
Száva

A házaspár először Ebenfurtot jelölte ki rezidenciájának, amely Bécshez való közelsége miatt volt alkalmas e szerepre,[33] és csak Mátyás halála után esett választásuk az István által 1477-ben megszerzett Trencsén várára, ahonnan könnyebben kapcsolatot tudtak tartani Sziléziával, főként Teschennel, mint Szepes várából.[34] Politikai szereplésén túl a fejedelmi házasság, illetve az Imre 1487. évi halálával a családi birtokvagyon egészének megöröklése vezethetett oda, hogy István gróf tekintélye a Mátyás-kor utolsó éveire rendkívüli módon megemelkedett. Ennek legbeszédesebb bizonyítéka talán az, hogy az 1487 és 1490 között kelt magyar királyi privilégiumok méltóságsorai is gyakran feltüntetik a nevét szepesi és trencséni comesként, holott nem viselt olyan bárói tisztséget, amely helyet biztosított volna számára e névsorokban.[35] Mikor a magyar rendek az 1492. évi budai országgyűlésen hitlevelet állítottak ki Miksa római király részére, a bárói méltóság nélküli Szapolyait csak Corvin János herceg, valamint az országbírói és erdélyi vajdai tisztséget betöltő Bátori István előzte meg a sorban, az összes többi tisztségviselő bárót az ő neve után sorolták fel.[36] Néhány héttel később, nádorrá választása után persze még előrébb került volna a sorban.

István gróf esetében – elsősorban házasságából adódóan – már határozottan kimutatható a fejedelmi reprezentációra való törekvés: az 1490-es években néhai bátyját például a hercegeknek és birodalmi fejedelmeknek kijáró 'méltóságos' (*illustris,* illetve *illustrissimus*) címzéssel emlegette.[37] Feltehetően tőle (és nem özvegyétől, Hedvig hercegnőtől) származik a királyi trón megszerzésének, azaz a család királyi ambíciójának a gondolata is. Jóllehet az az 1540-es években Sigmund von Herberstein által lejegyzett, a Jánossal szemben gyakran hangoztatott vádak alátámasztására szolgáló történet, mely szerint a gróf már 1490-ben,

33 Egy 1490. évi olasz nyelvű jelentés kiemelte, hogy Szapolyainak van egy városa Bécs közelében, amelyet Mátyástól kapott ajándékba, és ahol felesége is lakik. Miksa seregeinek közeledésére feleségét másik birtokára költöztette, ahol ő „új úr" volt (vélhetően tehát Trencsénről van szó): *MDE* IV. 211. 1490-ben levelei zömében Bécsben és Ebenfurtban keltek, lásd *Szapolyai oklt*. 173–185. A kötetben szereplő másik tanulmányomban felvetettem annak lehetőségét is, hogy maga János király is itt született. Ebenfurtra mint Szapolyai-birtokra lásd még Kenyeres István jelen kötetbe írott tanulmányát.

34 Lásd az előző jegyzetet. A rezidencia kiválasztásában a Teschenhez való közelség szempontját már Kenyeres István is felvetette, de Trencsén ilyetén szerepének kialakulását 1493 utánra helyezte: Kenyeres István, A Szapolyai család és Trencsén. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról*, 177–179. A korábbi datálás mellett szólhat a méltóságsorokban 1487-től hangsúlyozott trencséni ispánság (lásd alább), amellyel összefüggésben István egyik 1490. évi oklevelében magát nemcsak szepesi grófnak, hanem trencséni ispánnak is nevezte (*Szapolyai oklt*. 186.). István első trencséni keltezése egyelőre 1490. novemberből ismert (uo. 187.). Természetesen az Ausztriához való közelség, illetve az a szempont, hogy Trencsén saját szerzeménye volt, ugyanígy közrejátszhatott a rezidencia kiválasztásában.

35 C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2016 (= *Arch.* I.), 266–272.

36 Friedrich Firnhaber, Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 3 (1849) 511.

37 Neumann, Hercegek, 96, valamint MNL OL DF 223999.

Mátyás halála után azt mondta volna kisfiának, Jánosnak, hogy ha most kicsit nagyobb lenne, ő lehetne a magyar király,[38] csupán hangzatos anekdotának tűnik, az azonban kétségtelen, hogy a nádort már 1497-ben megvádolták azzal, hogy fiának kívánja megszerezni a trónt.[39] Ez jól mutatja, hogy magát nem, de anyai ágon királyi vérből származó fiát már méltónak érezte az uralkodásra. Természetesen a család nem lázadásra gondolt, csupán számolt azzal a lehetőséggel, hogy az ekkor még gyermektelen II. Ulászló esetleges halálával és a Habsburg uralkodók iránti ellenszenv miatt egy királyválasztásnál csak ők és Corvin János herceg jöhetnének szóba. A király betegsége és Corvin 1504. évi halála még inkább kézzelfoghatóvá tette a trón megszerzésének esélyét, amelyet a híres rákosi végzés (1505. október 13.) is megtámogatott, de Ulászló király fiának, Lajos hercegnek 1506. évi megszületése húsz évre levette a napirendről a királyválasztás kérdését.[40]

Magától értetődő, hogy István nádorral ellentétben fiai, János és György grófok már beleszülettek ebbe a fejedelmi miliőbe. Hedvig hercegnő többször elemzett házassági stratégiájából, amellyel gyermekeinek a Jagelló- és a Hunyadi-házból kívánt feleséget választani,[41] jól látható, hogy a Szapolyaiaknál ekkoriban már nem jöhetett szóba az a lehetőség, hogy magyar főúri családból válasszanak házastársat. János gróf esetében többször is felmerült, hogy valamelyik brandenburgi őrgróflányt veszi nőül.[42] A hazai bárói réteg egyes tagjai ugyanakkor, hogy ezzel is közel kerüljenek a grófokhoz, még azt is vállalták, hogy előkelőnek éppen nem nevezhető rokonságukból választanak maguknak házastársat: Homonnai Drugeth János például 1495-ben István nádor egyik unokahúgát, Krisztinát vette nőül, Lévai Zsigmond pedig az 1510-es években a szintén leányági rokont, Petrovics Annát választotta. Illő hozományról a Szapolyaiak gondoskodtak: a Drugetheknek István nádor visszabocsátotta a több ezer forintos zálogösszegben a kezén lévő Ung megyei Nevicke várát, Anna pedig négyezer forintot kapott készpénzben és ingóságokban rokonaitól, János és György grófoktól.[43]

Ennek a kiemelkedő társadalmi pozíciónak számos nyoma mutatható ki a korszak forrásaiban. 1510-ben még az a hír is felröppent, hogy nagybátyján,

38 *Rerum Moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstain, Neyperg et Guettenhag*. Basileae, 1556, 148; vö. Kuchárska, *Ducissa*, 41.

39 Fraknói Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. (A magyar nemzet története, IV.) Budapest, 1896, 363.

40 Erről részletesebben lásd az életrajzi fejezetben.

41 Stanisław A. Sroka, *Jadviga Zapolya*. Kraków, 2005, 45–53; Kucharská, *Ducissa,* 115–116.

42 Brandenburgi György őrgróf 1509. évi házassági tervére János és Margit nevű testvére között lásd Reinhard Seyboth, *Die Markgraftümer Ansbach und Kulmbach unter der Regierung Markgraf Friedrichs des Älteren 1486–1515.* Göttingen, 1985, 398. Feltehetően 1520-ra keltezhető János gróf házassági ajánlata Kázmér őrgróf egyik leánya számára, amelyet a magyar király követe, Sárkány Ambrus Kölnben terjesztett elő (Brandenburg-Preußisches Hausarchiv, Rep. 41. I. W6. 5. – a két adatot Péterfi Bencének köszönöm). Sárkányról ugyanis tudjuk, hogy 1520-ban Kölnben tárgyalt V. Károly császárral: Kubinyi András, Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Pamer Nóra (szerk.) *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* Budapest, 1994, 278.

43 MNL OL DF 223999. (1495), MNL OL DL 36600. (1524).

Kázmér tescheni hercegen keresztül Szapolyai János meg akarja vásárolni a sziléziai Troppau hercegségét.[44] Egy olasz levél 1510-ben a 18 évesnek írt, tisztséget nem viselő Jánosról kiemeli, hogy ő az ország első bárója, és a nemesség körében nagy népszerűségnek örvend.[45] Nyilvánvaló, hogy ennek az „első báróságnak" és persze a Szapolyaiak jelentős katonai kíséretének köszönhető az, hogy János már 1506-ban, alig 16 évesen, Perényi nádorral együtt az ország egyik főkapitánya lett a németek elleni hadjárat idejére.[46] Ugyanez szimbolikus téren is megfigyelhető: a középkori magyarországi források között nem maradtak fenn olyan ülésrendek, amelyek meghatározták, milyen sorrendben foglaljanak helyet vagy kövessék egymást a királyi tanács ülésein vagy éppen ceremoniális alkalmakkor a részvevők. Van ugyanakkor egy forrástípus, amely mégis sokat elárul egy-egy személy hatalmi pozíciójáról: azok a sokpecsétes oklevelek, amelyek a királyi tanács vagy a rendek határozatait foglalták írásba. A rákosi végzés (1505. október 13.) oklevelén a 15 éves Szapolyai János pecsétje a világiak között a harmadik helyen látható. Csak az ország nádora, Perényi Imre, valamint országbírája és erdélyi vajdája, Szentgyörgyi Péter előzték meg, akik egyébként mindketten grófi címmel is rendelkeztek.[47] 1511-ben, mikor János már erdélyi vajda volt, az országbírói tisztségben megmaradó Szentgyörgyit megelőzve immáron a második helyen találjuk.[48] Aligha véletlen, hogy 1503-ban Anna királylány keresztelőjekor a két keresztanya János anyja, Hedvig hercegnő és Szentgyörgyi Péter felesége lett,[49] 1508-ban pedig a kis Lajos herceg koronázásán – mint koronaőrök – a gyermek feje felett Perényi Imre nádor és Szapolyai János gróf tartották a koronát.[50]

Ami a családot végül valóban „szinte királyi" házzá tette, az kétségtelenül az 1512. évi Jagelló–Szapolyai házasság volt. Könnyen felbecsülhető, mekkora tekintélyt biztosított, ha egy magyar főúr a magyar és cseh, illetve a lengyel királyt sógorainak szólíthatta, és vice versa őt is annak szólították. Mikor Zsigmond lengyel király 1515 tavaszán felkereste Pozsonyban testvérét, Ulászlót, a helyszínen tartózkodó gdański követ felsorolta a résztvevőket és egy-egy megjegyzést fűzött az ülésrendhez. Eszerint a sorban legelöl a királyi család tagjai helyezkedtek el, utánuk Bakóc Tamás bíboros, esztergomi érsek *„a királyok után mindig az első"*, őt követte Ulászló unokaöccse, a birodalmi fejedelem György brandenburgi őrgróf, *„akit a bíboros után mindig az első hely illet meg"*, közvetlenül utána pedig Szapolyai György szepesi gróf, aki Bakócon kívül az összes „püspököt", tehát még az ugyancsak jelenlévő Frangepán Gergely gróf kalocsa-bácsi érseket is megelőzte

44 *Acta Tomiciana* I. 75.
45 Domokos, *A jámbor Herkules,* 165.
46 *Szapolyai oklt*. 284–287. Lásd még a kötetben lévő életrajzi tanulmányt.
47 MNL OL DL 39335.
48 MNL OL DL 22154. Vö. Csánki Dezső, Harminczhat-pecsétes oklevél 1511-ből. *Turul* 5 (1887) 1–11, 49–59.
49 Wenzel Gusztáv, II. Ulászló magyar király házas élete. *Századok* 11 (1877) 822; Fógel József, *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Budapest, 1913, 126.
50 Stephanus Brodericus, *Epistulae.* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque arvorum, Series nova). Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus Kasza. Budapest, 2012, 46–47.

a sorban.[51] A Szapolyaiak lényegében bebocsáttatást nyertek a királyi családba,[52] amivel az is együtt járt, hogy Zsigmond révén komoly támogatóra tettek szert a magyar királyi udvarban: a lengyel király már 1512-ben arra kérte bátyját, hogy adja a dalmát-horvát-szlavón bánságot sógorának, Györgynek. Ulászló a kérést könnyedén hárította azzal, hogy a bánság betöltéséről már döntés született, ráadásul egy olyan királyi tanácsi ülésen, amelyen János gróf is részt vett.[53]

A Mohács előtti időszakban bizonyos fejedelmi „allűrök" is kimutathatók a Szapolyai grófoknál. Félretéve most azt a már apjuknál és más grófoknál, például Szentgyörgyi Péternél is kimutatható jelenséget, hogy aláírásukban csak keresztnevüket és grófi méltóságukat tüntették fel, ilyennek tekinthető az is, hogy hadjárat alkalmával ragaszkodtak a másoktól elkülönült táborozáshoz. Miként a mohácsi ütközet előtt György gróf megírta egyik bizalmasának, *„számunkra nem megfelelő az, ha mások seregeivel egy helyen gyűlünk össze, hanem legyen saját táborunk"*.[54] János gróf egy familiárisának szóló 1516. évi magánadományában hangsúlyozta is, hogy *„a jó fejedelmek"* sajátja az, ha a nekik tett szolgálatokat illőképpen viszonozzák.[55] Ugyancsak a fejedelmi ambíciókra utalhat az, hogy midőn Perényi Imre 1519. évi halála után nádorválasztásra került sor, és János gróf egy alkut követően átengedte a tisztséget Bátori Istvánnak, a királyi udvar – aligha függetlenül János kívánságától – azzal a jogkörrel kárpótolta, hogy vajdasága idején Erdélyben adományokat tehet a király nevében.[56]

A CSALÁD CÍMEREI

Az eddigiekben szórványos forrásadatok segítségével igyekeztünk megvilágítani, milyen jelenségek voltak alkalmasak arra, hogy reprezentálják a Szapolyaiak gazdagságát és hatalmát. Érdemes azt is megvizsgálni, mennyire áll az eddigiek-

---

51 *„Generosus et magnificus d. Georgius de Zapolia comes perpetuus terrae Scepusiensis, qui immediate sequebatur praelibatum dominum marchionem Brandenburgensem et post eum omnes eiusdem regni episcopi sequebantur dempto cardinali Strigoniensi, qui post reges erat primus."* Xawery Liske, Dwa dyaryusze kongresu wiedeńskiego z roku 1515. In: *Scriptores Rerum Polonicarum. IV.* Cracoviae, 1878, 167.

52 Érzékletesen fejezi ki ezt egy 1513. évi királyi oklevél, mely a Szapolyaiakkal való rokonságról így nyilatkozik: *„illustris Iohannes de Zapolya comes […], cuius affinitatem nos quoque ob generis sui nobilitatem non fuimus aspernati."* MNL OL DL 38785. (Szinte egyedülálló, hogy az oklevélben János gróf a fejedelmek és hercegek megszólítására használt méltóságos, latinul *illustris* címzést kapja meg. Ugyanebben az évben testvérével együtt a boszniai káptalan is méltóságosnak címezi őket: MNL OL DF 233512.)

53 *Acta Tomiciana* II. 61–62.

54 *„nam in uno loco simul convenire nobis cum aliorum gentibus non convenit, sed ut propria castra habeamus." Szapolyai oklt*. 525. Vö. János és csapatai táborozásával az 1510. évi tatai országgyűlés idején, amely egy Tatához közeli faluban volt: Domokos, *A jámbor Herkules*, 169. Persze lehet, hogy ezúttal a korlátozott lehetőségek tették szükségessé a külön táborozást.

55 *„nos digna mentis consideratione perpensantes perspicacique meditatione recensentes ad bonos pertinere principes suorum obsequiis subditorum dignis remunerationibus et recompensis providere seu occurrere non esse pretermittendum." Szapolyai oklt*. 384–385.

56 Tibor Neumann, The Beginnings of the Voivode of Transylvania's Right of Donation. *Banatica* 26 (2016) 279–296.

1. kép. Szapolyai Imre kincstartó 1459-ben használt gyűrűspecsétje

2. kép. Szapolyai István kapitány 1460–1465 között adatolt gyűrűspecsétje 1463-ból

kel összhangban mindaz, amit a család címereiről, illetve azok változásairól tudhatunk meg, hiszen a mindennapokban a reprezentáció legfőbb eszköze a címer volt. Mivel a Szapolyai-család címerhasználatáról 2008-ban kiváló tanulmány jelent meg,[57] a 2010-es évek elején pedig egy-egy részkérdésről vita is zajlott a *Turul* hasábjain,[58] az alábbiakban elegendőnek tűnik, hogy csak röviden mutassam be a család Mohács előtt használt címereit és azok egymáshoz való viszonyát. Az újabb szakirodalom miatt távolról sem törekedtem arra, hogy ismertessem a javarészt 19. századi kutatási előzményeket. Mindemellett természetesen fel kívánom hívni a figyelmet azokra a részletekre, amelyek még bizonytalanok vagy éppen válaszra várnak.

A legrégebbi címer: *kerék és kard*

A modern történeti kutatás kezdeteitől ismert volt, hogy a Szapolyaiakhoz két fő címerábra köthető: a farkas és az egyszarvú.[59] Az elmúlt években azonban kiderült, hogy e két, később János király uralkodói reprezentációjában is szerepet játszó címert a család csak Mátyás uralkodása idején vette használatba.[60]

57 Gyulai Éva, Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról,* 125–163.

58 Neumann Tibor, A Szapolyai család legrégebbi címere. *Turul* 84 (2011) 123–128; Gyöngyössy Márton, Egyszarvú vagy farkas? Még egyszer a Szapolyaiak címerhasználatáról. *Turul* 86 (2013) 66–71; Neumann Tibor, A Szapolyaiak címerhasználatáról. Válasz Gyöngyössy Márton írására. *Turul* 86 (2013) 71–73; Gyöngyössy Márton, Újólag a Szapolyaiak címerhasználatához. Viszontválasz Neumann Tibornak. *Turul* 87 (2014) 28–29.

59 Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani. IV*. Posonii et Cassoviae, 1778, 5–6; vö. Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, passim.

60 Megjegyzem, Gyulai Éva helyesen következtetett arra a sisak nélküli pajzshasználatból és a pajzstartó angyalból, hogy a farkast ábrázoló címer 15. századi: Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 128.

Imre első ismert pecsétjén 1459-ben még egy merőben eltérő címert láthatunk, amelynek két központi eleme a vágott pajzs alsó mezőjében elhelyezkedő fél kocsikerék, illetve a felsőben egy kardot tartó páncélos kar (1. kép). Ugyanezek a motívumok láthatók öccse, István első ismert pecsétjén is (2. kép), és ami különösen figyelemre méltó, a két nádor közeli nőrokona – talán unokatestvére –, az 1500-ban elhunyt Perneszi Pálné (Szapolyai) Orsolya síremlékén is, amely a Szapolyaiak kegyurasága alatt álló porvai (Veszprém megye) pálos apátság templomában maradt fenn (3. kép).[61] Sajnos e címer, amelyet ezek alapján kisebb kompozicionális eltérésekkel a Szapolyai Vajdafi család valamennyi tagja használhatott, más középkori tárgyi emlékeken nem tűnik fel. A két fő motívum, a fél kocsikerék és a kardot tartó kar megtalálható a Varasd megyei Bedekovich család újkori címerein,[62] de eddigi ismereteink nem támogatják azt a lehetőséget, hogy a két család között bármilyen rokonság állt volna fenn.

3. KÉP. PERNESZI PÁLNÉ (SZAPOLYAI) ORSOLYA († 1500) PORVAI SÍRKÖVE

Az új, farkast ábrázoló címer felvételének gondolata bizonyára Imrében fogant meg: ő 1461-ben már ezt használta pecsétjén, szemben Istvánnal, aki 1460 és 1465 között még családja régi jelvényét részesítette előnyben. A harmadik testvértől, Miklós erdélyi püspöktől kevés értékelhető lenyomat áll rendelkezésünkre, ám 1464-ben már ő is a farkasos címert viselte.[63]

61 Neumann, A Szapolyai család, 123–125.

62 *Der Adel von Kroatien und Slavonien.* Bearbeitet von Ivan Bojničić. Nürnberg, 1899, 13: Taf. 9–10; vö. Neumann, A Szapolyai család, 129: 40. jegyzet.

63 Neumann, A Szapolyai család, 124–125.

4. kép. Szapolyai Imre 1461 és 1478 között adatolható (kisebb) pecsétje 1462-ből

5. kép. Szapolyai István 1475 és 1492 között adatolható pecsétje 1480-ból

Az új családi címer: a farkas

A fentiek alapján Szapolyai Imre valamikor 1459 és 1461 között eszközölhette ki Mátyás királytól azt a címereslevelet, amely neki – és bizonyára testvéreinek is – új címer használatát engedélyezte.[64] A címer eredeti és egyben leggyakoribb megjelenési formája a következő: angyal tartotta pajzsban hármas halomból kinövő farkas, előtte holdsarló, mögötte hatágú csillag (4–6. kép). A kassai dóm címersorozata, illetve a márkusfalvi templom lappangó címertáblái alapján a hármas halom zöld-, a mező kék-, a farkas és a hold ezüst-, a csillag aranyszínű volt.[65]

Nem tudjuk, mi ösztönözte Imrét a címer megváltoztatására. A család származásáról írva már említettem, hogy Hunyadi János egyik vezető familiárisának, a Pozsega megyei Orbovai Jakab (Jakus) fia Lászlónak komoly szerepe lehetett abban, hogy Imre az 1450-es évek elején a kormányzó környezetébe kerülhetett, és leszármazottai, a Jakusithok a 16–17. században ugyanezt a címert viselték pajzsukon, azzal a különbséggel, hogy a farkas a szájában egy bárányt tartott.[66] Könnyen lehet, de persze nem igazolható, hogy a Szapolyai testvérek

64 Gyulai Éva szerint a címerben lévő farkas következetes jobbra fordulása felvett és nem adományba kapott jelvényre utal (Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 128.). Éppen Imre 1461 és 1478 között adatolható pecsétjén, amely a farkasos címer legrégebbi emléke, a farkas balra fordul (4. kép), de véleményem szerint mindez kompozicionális kérdés, és nem dönti el, létezett-e címeradomány. A Gyulai Éva által még nem ismert régi címer léte mégis az adományozást valószínűsíti.

65 Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 135.

66 Géza Csergheő, *Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone (J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch)*. Nürnberg, 1893, 265, valamint 201. tábla; vö. Neumann, A Szapolyai család, 124–125. A Jakusithok 17. századi címerhasználatára lásd Frederik Federmayer, *Lexikón erbov šľachty na Slovensku I. – Trenčianska stolica*. Bratislava, 2000, 92–93. Első ismert, 1568. évi pecsétlenyomatukat említi Uő, *Zbierka erbových pečatí. Pečať – prameň rodovej heraldiky a genealógie I. diel (menný index k zbierke A–L.)*. Bratislava, 2019, 257. (Köszö-

6. KÉP. SZAPOLYAI IMRE GRÓFI CÍMÉT FELTÜNTETŐ „NAGYOBB" PECSÉTJE 1476-BÓL

7. KÉP. SZAPOLYAI IMRE 1486–1487-BEN HASZNÁLT NÁDORI PECSÉTJE 1486-BÓL

anyja e családból származott: a címer megváltoztatásának egyik leggyakoribb formája a középkorban az apai címer felcserélése az anyaira.[67] Ez azonban még nem szolgál magyarázatul arra, miért tartotta fontosnak Imre azt, hogy végleg elhagyja a család eredeti jelvényét. Nem kizárt, hogy egyszerűen előkelőbbnek, illetve gyorsan emelkedő karrierjéhez és növekvő vagyonához illőbbnek érezte az ugrásra kész ragadozó ábrázolását. A pajzstartó angyallal kapcsolatban már korábban felmerült, hogy az az új címernek a kortársak szemében valamiféle előkelőséget kölcsönzött, és egy korábbi – többek között a Cilleiek, a Garaiak és a Hunyadiak által biztosított – minta követését jelentette.[68]

A farkasos címer ettől fogva a Szapolyaiak *családi*, illetve később – az egyszarvút ábrázoló címer megjelenésével – *elsődleges címerképe* lett. Idővel a heraldikai emlékeken többféle ábrázolása is megfigyelhető, különösen akkor, amikor együtt szerepel az egyszarvúval: ilyenkor elmaradhatott a hármas halom vagy a holdsarló és a csillag is, és a farkast az egyszarvúhoz hasonlóan akár teljes, ágaskodó formában is ábrázolhatták.[69]

---

nöm a szerzőnek, hogy kérésemre az 1568. évi lenyomatról készített fényképét tanulmányozásra megküldte.)

67 Bertényi Iván, Címerváltozatok a középkori Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 59 (1988) 5.

68 Zsuzsa Pekár, Gedanken über die Probleme der wappenhaltenden Engel. Imre Jakabffy (red.), *Ars Decorativa* 2. Budapest, 1974, 17–19; vö. Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 128–129. – Párhuzamként lásd például Garai László macsói bán 1447. évi függőpecsétjét: MNL OL 37604. – A pajzstartó angyalra lásd még: Farkas Csaba, I. Mátyás magyar király címeradományozó oklevele császári Császári István váradi kanonok, valamint Petneházi Benedek fiai, Mátyás, Gergely, Tamás, György és János részére. In: Avar Anton (szerk.), *A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489*. Budapest, 2018, 69.

69 A címerváltozatok felsorolását lásd Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, passim. A kassai dómban lévő Szapolyai-címertáblán a két kozmikus jelkép közül a csillagot elhagyták. Uo. 128.

8. KÉP. SZAPOLYAI ISTVÁN ÁLTAL VERETETT EZÜSTDÉNÁR (CNH II. 237.) ELŐ- ÉS HÁTLAPJA, 1485–1490 KÖZÖTT

A „szepesi egyszarvú”

Az egyszarvú megjelenésének ideje és szerepe a család címerhasználatában mind a mai napig bizonytalan és vita tárgyát képezi. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy a családtagok pecséthasználatában Imre 1486-ban vésetett nádori pecsétje (7. kép) előtt nem mutatható ki, ezért a szakirodalom nagy része a farkas időbeli elsőbbségét vallja.[70] Az eltűnt márkusfalvi címertáblák alapján a címer vörös mezőben ágaskodó ezüst egyszarvút ábrázolt.[71]

A kérdéskört az teszi bonyolulttá, hogy Mátyás király két ezüstdénárjának (CNH II. 237. és 238.)[72] előlapi köriratára egy egyszarvút ábrázoló címerpajzsot helyeztek, amelyet hagyományosan Szapolyai-címerként értelmeznek (8. kép). Az érmek keletkezését a rajta lévő *W* verdejegy és Szapolyai István (*S* mesterjeggyel) itteni tartományi főkapitánysága alapján 1485 és 1490 közé, Bécsbe szokás helyezni, de bizonytalanul az is felmerült, hogy a CNH II. 237-et valójában 1475 körül, Boroszlóban *(Wratislavia)* verték, ahol István szintén főkapitányként szolgált az 1470-es évek második felében.[73] Ha a két érmén látható egyszarvút valóban Szapolyai pénzverő tevékenységéhez kötjük (ennél hihetőbb magyarázat mindeddig nem merült fel), első pillantásra meglepő jelenségnek vagyunk tanúi: Szapolyai Sziléziában és Ausztriában egyaránt ugyanazt a farkast ábrázoló pe-

70 A korábbi szakirodalom összefoglalását lásd Gyulai, Farkas vagy egyszarvú. Az újabb szakirodalomban Gyulai Évával szemben az egyszarvút tekinti régebbinek, elsősorban numizmatikai érvek alapján: Gyöngyössy, Egyszarvú vagy farkas, 68–69. – Zárójelben jegyzem meg, hogy a nádori pecsétet Imre tisztségviselésének hibás időmeghatározása alapján gyakran tévesen 1485. évinek írja a szakirodalom.

71 Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 135.

72 Réthy László, *Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. II. kötet. Vegyesházi királyok kora.* Budapest, 1907, 30: 15. tábla.

73 Gyöngyössy Márton, A bécsi magyar dénárverés 1485–1490. In: Torbágyi Melinda (szerk.), *A numizmatika és a társtudományok IV*. Budapest, 2002, 85; vö. Uő, *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*, Budapest, 2003, 296–299; Uő, Egyszarvú vagy farkas, 68.

csétjét nyomta leveleire és okleveleire (5. kép),[74] miközben a nagyobb számban forgó és így reprezentációra ugyancsak alkalmas érmeken az egyszarvút szerepeltette. Erre az ellentmondásra mindenképpen szükséges valamilyen magyarázatot találni, amelynek egyúttal segítenie kell tisztázni a két jelvény, a farkas és az egyszarvú egymáshoz való viszonyát is a család reprezentációjában.

A megoldáshoz megítélésem szerint Imre († 1487) és István († 1499) nádorok híres szepeshelyi síremlékei vezetnek el.[75] A két nádor itteni címerhasználatának hangsúlyai, miként arra már többen is felhívták a figyelmet,[76] egészen eltérőek. Imre sírköve (9. kép) ugyanazt a „heraldikai programot" jeleníti meg, mint nádori pecsétje (7. kép): mindkét címerállat külön pajzsot kapott, de a farkas nagyobb fontosságára nemcsak az utal, hogy az elhunyt jobb oldalára került, hanem az is, hogy a zászlón is az jelenik meg. István esetében ugyancsak szembetűnő a síremlék (10. kép) és a pecséthasználat hasonlósága: a nádortól jobbra a nádori pecséten (11. kép) látható négyelt címer látható, rajta mindkét állatalakkal, ám sorrendjük felcserélődött: míg balra a gyűrűspecsétjén (12. kép) használt farkasos családi címer, zászlóján ugyanakkor az egyszarvú szerepel, ami így sokkal nagyobb hangsúlyt kap, mint Imre esetében. Ez már önmagában is utalhat arra, hogy az egyszarvú beemelése a család címerreprezentációjába Istvánnak köszönhető, de élete végén bátyja, Imre is átvette használatát.

9. KÉP. SZAPOLYAI IMRE SZEPESHELYI SÍREMLÉKE

74 Szapolyai István kör alakú pecsétjéről az első általam ismert lenyomat 1475-ből való: Archivverbund Stadtarchiv/ Staatsfilialarchiv Bautzen, Urkunden no. 497. (az oklevél színes fotóját lásd a monasterium.net oldalon); lásd még ugyanezt a pecsétet például 1480: MNL OL DL 45812; 1492: Firnhaber, Beiträge zur Geschichte, a kötet végén lévő VIII. ábra. Haláláig használt gyűrűspecsétjén is a farkas szerepel, első általam ismert lenyomata 1490-ből, Ausztriából való: Archív hlavného mesta Bratislavy, Zbierka listín a listov 3904. (MNL OL, DF 240707.) Bécs városához írott 1490. évi leveleit is ezzel zárta le (lásd ugyancsak a monasterium.net oldalon).

75 A Szapolyai-kápolnára vonatkozó igen bőséges szakirodalom felsorolását ezúttal feleslegesnek érzem (vö. Magdaléna Janovská – Vladimír Olejnik, A szepeshelyi [szepeskáptalani] Szent Márton-székesegyház. *Magyar Sion Új folyam* 12/54 [2018] 77–95, különösen 87.). A két síremlékkel kapcsolatban felhasználhattam Lővei Pál kéziratban lévő katalógusának vonatkozó tételeit, amit ezúton is nagyon köszönök a szerzőnek.

76 Legutóbb: Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 132–133; Gyöngyössy, Egyszarvú vagy farkas, 68.

10. KÉP. SZAPOLYAI ISTVÁN SZEPESHELYI SÍREMLÉKE

István négyelt nádori címerét[77] látva nehéz nem észrevenni a Hunyadiak grófi reprezentációjának hatását. 1453-ban Hunyadi János a besztercei grófi címszerzés után két nappal címerbővítésre is engedélyt kapott: az addigi családi címer, a csőrében gyűrűt tartó holló mellett ekkortól használta pecsétjein a mancsában koronát tartó, pontosabban azt átnyújtó „besztercei oroszlánt”. Az új Hunyadi címerben a pajzs – talán a fejedelmi reprezentációban követendő példának tekintett Cilleiek címerének hatására – már négyelt, amelynek első és negyedik mezejében a holló, a második és harmadik mezejében az oroszlán kapott helyet (13. kép).[78] Ha előbbit felcseréljük a farkassal, utóbbit pedig az egyszarvúval, István gróf címerét kapjuk. Az új állatalak használatba vétele ellenére mindkét család esetében az eredeti családi motívum maradt az elsődleges jelvény. Szemben a farkassal, az egyszarvú sohasem jelenik meg önállóan (kivéve a fentebb említett két ezüstdénárt, de rögtön hozzátehetjük: dénárokon a besztercei oroszlán is szerepel olykor a holló nélkül).[79] Nyugodtan kijelenthetjük ez alapján, hogy István az egyszarvúval másodlagos vagy kiegészítő címerként a család kiemelkedő presztízsét,[80] az sem kizárt, hogy éppenséggel grófi rangját (erre lásd alább) kívánta hangsúlyozni, nem mellesleg a Hunyadi-családéhoz hasonló négyelt címer a közte és Mátyás király közötti szoros bizalmi kapcsolatot is szimbolizál-

77 Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 130–131. Itt jegyzem meg, hogy a szakirodalomban Nagy Iván közlésének hatásaként olykor az olvasható, hogy a nádor pecsétjén az első és negyedik mezőben volt az egyszarvú, és a másodikban és harmadikban a farkas, de ilyen pecsétet nem ismerek (vö. Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 131; Gyöngyössy, Egyszarvú vagy farkas, 67.). Csak a lappangó márkusfalvi címertáblán szerepel így, lásd alább.

78 A Hunyadi-címereslevél legutóbbi kiadása és a címer leírása: Sölch Miklós, V. László magyar király címerbővítő oklevele Hunyadi János besztercei örökös gróf részére. In: Avar (szerk.), *A Hunyadiak címereslevelei,* 44–48.

79 A besztercei oroszlán egyedül szerepel például CNH II. 219; Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Budapest–München, 1979, 708. sz. Köszönöm Tóth Csabának, hogy konzultálhattam vele a kérdésben. – A szakirodalom említ egy 1495. évi, kizárólag egyszarvút ábrázoló gyűrűspecsétet (vö. Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 130.), de ez egy Wagner Károlyra visszamenő tévedés (Neumann, A Szapolyaiak címerhasználatáról, 71.).

80 A négyelt címerről Gyulai Éva is azt feltételezte, hogy a kortársak előkelőbbnek érezték, és komoly presztízsbeli értéke volt: Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 134.

11. KÉP. SZAPOLYAI ISTVÁN 1492–1499 KÖZÖTT HASZNÁLT NAGYOBBIK NÁDORI PECSÉTJE 1494-BŐL

12. KÉP. SZAPOLYAI ISTVÁN 1490 ÉS 1499 KÖZÖTT ADATOLHATÓ GYŰRŰSPECSÉTJE 1491-BŐL

hatta. Az az – egyébként Hunyadi János esetében is kimutatható[81] – jelenség, miszerint István síremlékén az egyszarvú és a farkas sorrendje a négyelt címerben felcserélődött, valószínűleg azzal áll összefüggésben, hogy a fedlapot már István halála után készítették el: fiai, János és György lappangó márkusfalvi címerén is ez a sorrend figyelhető meg, akárcsak János vajdai pecsétjén (16. kép). A márkusfalvi címertáblán ráadásul sisakdíszként is egy növekvő egyszarvút látunk,[82] amely funkciójában mintha az István síremlékén a zászlóban szereplő állatalakkal lenne párhuzamba állítható. Egyelőre természetesen kérdéses, hogy Szapolyai főkapitány seregei az 1470-es, 1480-as évek Sziléziájában és Ausztriájában farkasos vagy egyszarvús zászló alatt vonultak-e fel; a fentiekre, illetve az ezüstdénárokra tekintettel bármelyik lehetőség, sőt akár egyszerre mindkettő is elképzelhető, hiszen 1487-ig családfőként Imre is rendszeresen küldött csapatokat öccséhez Mátyás hadjárataiba.[83]

Kétségtelen, hogy a Hunyadi- és a Szapolyai-címer a négyelt pajzzsal és a két-két eltérő állatalakkal egy főúri (grófi) címerreprezentációs hagyományt teremtett a Magyar Királyságban. Az 1504-ben grófi (örökös ispáni) címet nyerő Perényi Imre ugyanabban az évben vésetett nádori pecsétje (14. kép) például egyértelműen Szapolyai István címerét és nádori pecsétjét tekintette mintának (az angyal tartotta négyelt pajzsban megjelenik az új címerelemként nemrégiben beemelt oroszlán is az addig használt családi címer, a hárpiafej mellett).[84] Sőt egy

81 Lásd például Hunyadi egyik 1453. évi pecsétlenyomatát: MNL OL DL 62857.

82 A márkusfalvi címertábla ábrázolásának legutóbbi elemzését lásd Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 135. Ebben az esetben fontos megjegyezni, hogy a táblát nem a család, hanem egyik vezető familiárisuk készíttette.

83 Erre jellemző példa 1482-ből: *Szapolyai oklt*. 159.

84 Az oroszlánt is tartalmazó négyelt címerről az első általam ismert lenyomat 1501-ből való: Štátny archív v Prešove, Pracovisko Archív Bardejov, Magistrát mesta Bardejova, Listy a listiny no. 3594. (MNL OL DF 216481.)

évszázaddal később, 1607-ben Thurzó György is ehhez a hagyományhoz nyúlt vissza, mikor árvai grófi kinevezése után éppen egy egyszarvúval bővítette addigi címerét (15. kép).[85] Thurzó esetében az általa benyújtott címerbővítési kérvény is fennmaradt, és ebben az egyszarvú szimbolikájáról csupán annyit árult el, hogy ez családja régi nemességére – másként fogalmazva: régisége miatti előkelőségére – utal,[86] azaz a régi családi címer mellé ekkor beemelt egyszarvúra Szapolyai Istvánhoz hasonlóan ő is úgy tekintett, mint amely képes címerreprezentációját előkelőbbé tenni. Magától értetődő, hogy a Szepességből származó Thurzók jól ismerték, illetve mintául is használták a Szapolyaiak temetkezőkápolnáját és az ott lévő síremlékeket és címereket,[87] de György persze Árva várában is találhatott régi Szapolyai-címerábrázolásokat.

13. KÉP. A HUNYADIAK CÍMERE AZ 1453. ÉVI CÍMERESLEVÉLEN

Ha a Szapolyaiak címerbővítésének okai – azaz a Hunyadiak által biztosított minta követése egy előkelőbb címerreprezentáció kialakítása érdekében – talán világosak is, pontos időpontja egyelőre nem határozható meg. Szemben a Hunyadiak esetével, erre biztosan nem akkor került sor, amikor Imre elnyerte a szepesi grófi címet (1465), hiszen egy 1476. évi lenyomatból ismerjük nyilván 1465-ben vésetett grófi („nagyobbik”) pecsétjét, és azon az egyszarvú nem

85 Thurzó György grófi címére lásd Pálffy Géza, A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata família Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53 (2011) 78–80; Uő, A grófi cím, 188–190. Az egyszarvú teljesen új címermotívum, korábban egy Thurzó-címeren sem szerepel. A címerújítás után ugyanakkor megjelenik Thurzó György pecsétjein, lásd Frederik Federmayer, Juraj Thurzó (1567–1616) (Sfragistický pohľad na biografiu uhorského magnáta). In: *Pečate a ich používatelia.* Bratislava, 2007, 146–162, különösen 155–160. A kérdéskörről Pálffy Gézával konzultáltam, amit ezúton is köszönök neki. – Az egyszarvú miatt párhuzamként említi: Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 134.

86 *„Generis vero tui nobilitatem vetustam refert monoceros”*, idézi Csízi István, *A királyi Magyarország főnemesi családjainak címerváltozatai a 16–17. században.* PhD-disszertáció. Budapest, 2012, 208.

87 Erre lásd legutóbb: Zuzana Ludiková, Az országos főméltóságot viselő Thurzók kulturális környezete. Általános és egyéni vonások. In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.), *Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. I. kötet. Tanulmányok.* Budapest, 2019, 289–290, valamint Galavics Géza, Egy evangélikus főúr, Thurzó György árvai várkápolnája mint szakrális és reprezentációs tér. In: Uo. 320–322.

14. KÉP. PERÉNYI IMRE 1504-TŐL HASZNÁLT NÁDORI PECSÉTJE 1505-BŐL

szerepel (6. kép). Imre egyébként is négy-öt évvel korábban változtatta meg címerét, ráadásul súlyos nézeteltérésbe keveredve Mátyás királlyal,[88] aligha kívánta a Hunyadi-címert mintaként felhasználni. Az egyszarvú használatának kezdetei inkább az 1480-as évekre nyúlhatnak vissza – a CNH 237-es dénár esetleges boroszlói keltezése egyelőre bizonytalan –, és az immáron bátyjától független karriert építő István tevékenységéhez kötődhet. Korábban felvetettem azt a lehetőséget, hogy a címerbővítés akkor történhetett, amikor István is elnyerte a szepesi grófi címet: az 1465. évi címadományozó oklevélben ugyanis csak Imre és leszármazottai szerepelnek a grófi rang kedvezményezettjeiként, István nem, és a királyi kancellária kiadványaiban több esetben különbséget is tettek a két testvér címe között.[89] Az ezüstdénárokon ábrázolt egyszarvú ebben az esetben a fiatalabb testvér által régóta áhított grófi címet lett volna hivatott hangsúlyozni, de mindez csupán feltevés.[90] Mindenesetre, ha a gondolatmenet helyes, az új jelvényt a család szepesi grófi címéből adódóan, a „besztercei oroszlán" mintájára nyugodtan nevezhetnénk akár „szepesi egyszarvúnak" is. Az ugyanakkor egyértelmű, hogy Szapolyai Imre, noha elfogadta az egyszarvú beemelését a család címerhasználatába, azt nem négyelt, hanem külön pajzs formájában kívánta használni, ami mögött valamilyen szubjektív érzelmi vagy ízlésbeli döntése állhatott.[91]

15. KÉP. THURZÓ GYÖRGY 1607. ÉVI CÍMERE

Régóta ismeretes, hogy 1513-ban Tornaljai János, Szapolyai János vajda, korábban pedig István nádor familiárisa engedélyt kapott arra, hogy a vajda címeréből vett egyszar-

88 Lásd erről részletesebben az életrajzáról jelen kötetben általam írott fejezetet.
89 Neumann, A Szapolyai család, 125.
90 Neumann, A Szapolyaiak címerhasználatáról, 72.
91 Párhuzamként kínálkozik például Cillei Ulrik gróf 1455. évi titkospecsétje: MNL OL 24765; vö. Pekár, Gedanken, 19.

vúval, illetve ezüst holdsarlóval és arany csillaggal bővítse régi családi címerét.[92] Kétségtelen, hogy az egyszarvú Tornaljainak a Szapolyaiak iránti lojalitását volt hivatott kiemelni, ami alapján a motívum a kortársak számára is nyilvánvaló utalás lehetett a Szapolyai-család címerére. Első pillantásra talán nehezen érthető, miért nem az elsődleges, farkast ábrázoló jelvényt kérte urától, akinek ekkoriban udvarmestere volt.[93] Persze megfogalmazhatunk egy bizonytalan feltevést: ha Szapolyai István, miként azt síremléke sejteti, valóban egyszarvút ábrázoló zászló alatt vonult hadba vagy jelent meg a királyi udvarban, teljesen érthető lett volna a vele bizalmas viszonyban álló Tornaljaitól, hogy hűségét azon motívummal szimbolizálja, amely alatt maga is számtalanszor lovagolt. Mindazonáltal a címerújításért közbenjáró és azt a királynál támogató Szapolyai János részéről is érthető lett volna, ha nem elsődleges családi címerét osztja meg Tornaljaival. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi az egyszarvú fentebb feltételezett előképe, a „besztercei oroszlán” esetében: úgy tűnik, a Hunyadi-familiáris, ugyancsak Hunyad megyéből származó Csulaiak sem a csőrében gyűrűt tartó hollót, hanem a koronát nyújtó oroszlánt kapták címerül, talán Mátyás királytól.[94]

16. KÉP. SZAPOLYAI JÁNOS ERDÉLYI VAJDA PECSÉTJE 1514-BŐL

Feltűnő ugyanakkor, hogy Tornaljai tulajdonképpen mindkét Szapolyai-címerből átvett részleteket, hiszen a holdsarló és a csillag csak a farkasos címerben szerepelt. A két címer keveredése máshol még egyértelműbben megfigyelhető, nevezetesen Szepes megye hatóságának 1526 utáni címerhasználatában. Az 1540-es évektől a megye kiadványain a négy, egy-egy gyűrűspecséten megjelenített megyei jelvény közül az egyik, ráadásul az első, egy egyszarvú volt. A legrégebbi előfordulás esetében a pajzsban egy hármas halomból kinövő egyszarvú látható, előtte holdsarlóval, mögötte csillaggal. Az 1593-tól használt megyei pecséten a négyelt címer második mezőjébe már egy ágaskodó egyszarvú került.[95] Az a gyanúm, hogy az egyszarvú szepesi megjelenése nem független a szepesi grófi címet

92 MNL OL DL 38785; vö. Gyulai, Farkas vagy egyszarvú, 134.

93 Tornaljai tisztségeire Szapolyai István, majd János szolgálatában: *Arch*. II. 107–108; Kubinyi, A Szapolyaiak és familiárisaik, 238–239.

94 Lásd Csulai Móré Fülöp pecsétjeit, ahol a mancsában koronát tartó oroszlán hármas halomból nő ki (1512: MNL Heves Megyei Levéltár, ME 826. = MNL OL DF 210752; 1524: MNL OL DL 23939.).

95 Leon Sokolovský, *Pečate a znaky stolíc na Slovensku.* Bratislava, 2010, 129–133. Vö. Kádas István, Cum sigillo nostro. A késő középkori Sáros megye pecséthasználata. *Történelmi Szemle* 59 (2017) 651–652.

17. KÉP. SZAPOLYAI JÁNOS GYŰRŰSPECSÉTJE 1516-BÓL

18. KÉP. SZAPOLYAI GYÖRGY GYŰRŰSPECSÉTJE 1524-BŐL

viselő Szapolyaiak címerétől, hanem annak közvetlen hatásaként értelmezendő, ami váratlan helyről támogatja meg a „szepesi egyszarvú" elnevezés helyességét.

A család következő generációjának tagjai, János és György grófok változtatások nélkül követték apjuk címerhasználatát: teljes címerükben, illetve János vajdaként is használt nagyobb pecsétjén a négyelt változatot szerepeltették (16. kép), de gyűrűspecsétjeiken rendre csak a farkast tüntették fel (17–18. képek), mindkét esetben angyalt használva pajzstartóként.[96] Nagyon érdekes az az észrevétel, hogy testvérük, Borbála lengyel királyné címerreprezentációjában csak a farkas szerepelt,[97] ami ismét arra utalhatna, hogy az egyszarvú grófi jelvény volt, és azt a család leánytagjai nem örökölték. 1526 novemberében a királyválasztásra érkező János következésképpen címerreprezentációjában egyszerre használta a Szapolyaiak elsődleges családi címerét (a farkast) és a család előkelőségét – esetleg a szepesi grófi rangot – hangsúlyozó jelvényt (az egyszarvút). A címertani vizsgálat végső soron megerősíti azt, amit fentebb a család reprezentációjával kapcsolatban már megállapítottunk: az 1480-as évek közepe a Szapolyai testvérek, és különösen István politikai ambícióinak a látható változását hozta.

96 Korábbi szakirodalomra hivatkozva Gyulai Éva úgy vélte, hogy Szapolyai György 1524. évi gyűrűspecsétjén a farkas nem hármas halomból, hanem koronából nőtt ki (Gyulai, Egyszarvú vagy farkas, 127.). Ezt ugyanakkor a DL–DF adatbázisban elérhető számos 1524. évi pecsétlenyomat nem erősíti meg, magam változatlanul a hármas halom használatát látom (lásd a 18. képet). Egy János gróf által kibocsátott 1502. évi oklevél gyűrűspecsétjén a pajzsban azonban valóban látszódik egy korona, de a pajzs többi része nem kivehető (MNL OL DL 46598.). – Írásomban nem foglalkoztam a családtagok – Szapolyai Imre és János – által használt gemmapecsétekkel, mivel azok függetlenek a családi címertől. Vö. Neumann, A Szapolyai család, 124, különösen 12. jegyzet. Neumann Tibor, János király saját kezű levelei. *Turul* 85 (2012) 110.

97 Gyulai Éva, Carmina in arma Zapolyana. Címerversek Szapolyai Borbála lengyel királyné (1512) és Szapolyai János Zsigmond választott király (1567) címeréről. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica Tomus IX. Fasciculus 4. Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára.* Miskolc, 2004, 64–66.

*

Ha mármost a tanulmány elején feltett kérdésre, hogy tudniillik rangon aluli házasság volt-e Zsigmond lengyel király részéről a Szapolyai-házasság, választ kívánunk adni, talán célszerű arra a párhuzamra rávilágítani, amely a Cilleiek és a Szapolyaiak között figyelhető meg. Úgy véljük, a Szapolyaiak az 1500 körüli években olyan tekintélyt, gazdagságot és politikai hatalmat mondhattak magukénak, mint a Cilleiek egy évszázaddal korábban: mindkét család grófi címmel rendelkezett és nyomasztóan nagy magánvagyonra támaszkodva igyekezett nemzetközi, illetve dinasztikus kapcsolatokat kialakítani, és igen hamar tanújelét adta fejedelmi ambícióinak is. Míg a Cilleiek 1436-ban lettek birodalmi fejedelmek,[98] amikortól addigi címerreprezentációjuk is kibővült és uralkodóivá vált,[99] a Szapolyaiaknál ez a sorsdöntő momentum 1526-ban következett be a magyar királyi trón megszerzésével. A törekvéseik sikeréhez vezető úton a legfontosabb mérföldkövek a Cilleiek esetében is a többek között a Luxemburg- és a Jagelló-dinasztiával kötött házasságok voltak, amelyekkel szövetségeseket kívántak szerezni saját hűbéruraik, a Habsburgok ellen. A Szapolyaiak jól felépített stratégiájában következésképpen aligha volt újdonság, a fejedelmi ambíciók – gazdagságukból és hatalmukból adódóan – szükségszerűek voltak, és ebből a megközelítésből a Jagellók részéről sem tekinthető a házasság *mésalliance*-nak, még akkor sem, ha Zsigmond király a korabeli európai dinasztikus kínálatból esetleg előkelőbb feleséget is találhatott volna. Az azonban már korántsem egyértelmű, hogy egy nyugat- vagy dél-európai házasság politikailag is gyümölcsözőbbnek bizonyult volna: ne feledjük, hogy a Szapolyaiak hatalmas uradalmai számos helyen érintkeztek Lengyelország határával.

A KÉPEK FORRÁSA

1. kép. ŠA Prešov, pob. Bardejov, MM Bardejov, list. Nr. 1112. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) DF 213805.[100]
2. kép. MNL OL DL 70277.
3. kép. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet felvétele.
4. kép. MNL OL DL 70266.
5. kép. MNL OL DL 45812.
6. kép. MNL OL DL 17866.
7. kép. MNL OL DL 19125.

98 A Cilleiek felemelkedésére és a birodalmi fejedelemség megszerzésére lásd Peter Štih, The Counts of Cilli, the Issue of their Princely Authority and the *Land* of Cilli. In: Uő, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History*. Leiden–Boston, 2010, 338–379.

99 Lásd például MNL OL DL 37145, DL 37147.

100 A pecsét közlése: *Historia Scepusii. Vol. I.* Ed. Martin Homza – Stanisław A. Sroka. Bratislava–Kraków, 2009, 367. 33. kép. (Štefan Péchy felvétele.) Köszönöm Martin Homzának, hogy a képet rendelkezésemre bocsátotta.

8. kép. Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár, Ltsz.: 1891. 33. (Gedai Csaba felvétele.)[101]
9. kép. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet felvétele.
10. kép. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet felvétele.
11. kép. MNL OL DL 86018.
12. kép. MNL OL DL 97807.
13. kép. MNL OL DL 24762.
14. kép. MNL OL DL 393.
15. kép. MNL OL E 148. Fasc. 828. Nr. 17.
16. kép. MNL OL DL 63001.
17. kép. MNL OL DL 22788.
18. kép. MNL OL DL 104435.

101 Köszönöm Tóth Csabának, hogy a felvételt rendelkezésemre bocsátotta.

Kenyeres István*

A SZAPOLYAI-CSALÁD BIRTOKAI 1526 ELŐTT

Tanulmányunk célja a Szapolyai-család anyagi hátterének vizsgálata. Elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy a 15. század közepétől üstökösszerűen felemelkedő család milyen gazdasági háttérrel rendelkezett a mohácsi csatát (1526) megelőző időszakban, mennyi és milyen birtokuk volt, mit lehet tudni ezek irányításáról, a befolyt jövedelmeikről. Az is fontos, hogy milyen gazdálkodási tendenciák figyelhetők meg ezeken a birtokokon, és összességében mennyi jövedelmük származhatott azokból. A Szapolyaiak gazdálkodásáról és bevételeiről rendelkezésre álló adatainkat igyekszünk összevetni más, jelentős birtokok és birtokosok jövedelmeivel, hogy reálisabb képet kapjunk a család vagyonáról.

A SZAPOLYAI-BIRTOKOK SZÁMA

Amennyiben összegezni szeretnénk a Szapolyaiak birtokgyarapodását, nem vagyunk könnyű helyzetben. Az 1494–1495. évi úgynevezett kincstartói számadások alapján az összeírásban szereplő negyvenegy vármegyében Acsády Ignác számításai szerint 157 131½ adózó porta szerepelt, ebből Szapolyai István huszonöt vármegyében 12 308½ portát birtokolt, ami országos szinten körülbelül nyolc százalékot jelentett. Ezzel az ország legnagyobb birtokosának számított, ugyanis az utána következő Corvin János „csak" 5937 portát bírt ugyanezen összeírás szerint. A forrásokat elsőként feldolgozó Acsády Ignác szerint valójában a Szapolyaiak ennél is több birtokkal rendelkeztek, a fenti adat csak az ingatlan vagyonuk minimumát jelenti. Tudjuk azonban, hogy Corvinnak sem minden birtoka szerepel ebben az összeírásban (csak nyolc megyéből) és más adatok alapján biztosra vehető, hogy Corvin birtokállománya felülmúlta a Szapolyaiakét, tehát ekkor a Szapolyaiak az ország második legnagyobb földesurainak mondhatták magukat.[1]

---

* Történész, levéltáros, Budapest Főváros Levéltárának főigazgatója; kenyeresi@bparchiv.hu.

1 Acsády Ignác, *Régi magyar birtokviszonyok, 1494–1598*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XVI/3.) Budapest, 1894, 30–35. Solymosi László meggyőzően bizonyította Acsády feldolgo-

Az adózó birtokok számához képest a Szapolyaiak hatalmi helyzetét talán jobban jellemzi a birtokolt várak száma. A Magyar Királyságban a 13. század végétől ugyanis meghatározó jelentőségű volt a várak birtoklása: mivel az nem csupán egy katonai létesítményt jelentett, hanem a várak köré szervezett uradalmak területét, az ott élő népek feletti törvénykezési és kegyúri hatalmat is. A kettő együttesen biztosította a tulajdonos katonai és gazdasági erejét, végső soron pedig az szabta meg egy-egy família helyét a hatalmi elitben, hogy hány vár/váruradalom volt a kezében.[2] Demkó Kálmán szerint Szapolyai János hetvenkét váruradalmat birtokolt, ebből Felső-Magyarországon huszonhét várat.[3] Azt, hogy a Szapolyaiak hetvenkét várat birtokoltak volna, sem Demkó nem támasztotta alá publikációjában, sem a rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk igazolni.[4] Mindenesetre Demkó huszonhét felső-magyarországi Szapolyai-várat vesz számba, amelyekhez 314 település tartozott, majd még további kilenc dunántúli, szerémségi és kelet-magyarországi várról tesz említést.[5] Szekfű Gyula a két világháború közötti meghatározó alapmunkának számító *Magyar történet*ben egy, levéltári forrásokon alapuló térképet közölt a Szapolyai-birtokokról, amelyen mintegy harminc váruradalmat tüntetett fel.[6] Barta Gábor szerint – Szekfűhöz hasonlóan – a vajdai várakat leszámítva mintegy harminc várat biztosan, hatot pedig valószínűsíthetően birtokolt.[7]

---

zási módszertanának hiányosságait, azonban a Szapolyaiak birtoklásának országos viszonylatban történő szemléltetése gyanánt mégis érdemes az általa közölt adatsort idézni. Solymosi László, Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népességszám. (A középkori megyei adószámadások forrásértéke). *Történelmi Szemle* 28 (1985) 431–432. Az 1494–1495. évi kincstartói számadásokat a 18. századi végi kiadás után legújabban – gazdag jegyzetapparátussal – Neumann Tibor tette közzé. Neumann a számadás készítése idején éppen nádor Szapolyai Imre birtokainak említésekor beazonosítja birtokait. Neumann Tibor, *Registrum proventuum Regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2019.

2 Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 82.) Budapest, 1977, 14–15; Engel Pál, Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: Uő, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok) Budapest, 2003, 101–102; Uő, Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai Magyarországon. In: Engel, *Válogatott tanulmányok*, 162–172; Horváth Richárd, Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.), *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 40; Analecta Mediaevalia, III.) Budapest, 2009, 76–84. Természetesen nem minden várhoz tartozott uradalom (pl. a határvárak, a későbbi déli végvárak stb.) és nem minden uradalomnak volt vár a központja.

3 Demkó Kálmán, Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 15 (1914) 212.

4 Demkó bizonyára a 18. század végétől adatolt történeti „hagyományhoz" ragaszkodott a Szapolyai-család 72 vára kapcsán. Ugyanennyit írt a birtokok száma tekintetében: Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacrii et profani. Pars IV*. Viennae, 1778, 3. Őt idézi például Hradszky József, *Szepesvár és környéke*. Igló, 1884, 70. A 72 vár „mítoszát" még a *Magyar Életrajzi Lexikon* is átvette: 2. kötet, L–Z. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, 1982, 707.

5 Demkó, Felsőmagyarországi várak, 212.

6 A Szekfű Gyula által tervezett térkép címe: „Zápolyai családi birtokok Imre, István és János kezén a XV. század végén és a XVI. század elején." Hóman Bálint – Szekfű Gyula, *Magyar történet*. (Második bőv. kiad.) *I–V. köt*. Budapest, 1935, [utánnyomás: 1991,] III. 33.

7 Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út, 1526–1528*. Budapest, 1983, 42–43, 211: 39. jegyzet.

Engel Pál térképes adatbázisa elemzésével az alábbi adatsort kapjuk: harmincnégy vár, hat város, negyvenhat mezőváros, négyszázkét falu és tizenkilenc puszta volt a család birtokában.[8] Hozzá kell tennünk, hogy tisztában vagyunk az egyébként kiváló Engel-féle térképadatbázis adathiányaival, ez főként a Szapolyaiak esetében a délvidéki megyék kapcsán vet fel kérdéseket, hiszen tudható, hogy a Szapolyaiak Pozsega vármegyéből származtak, de innen csupán négy birtokot találhatunk az adattárban, a szomszédos Valkóból pedig tizennégy birtokot, ugyanakkor tudható, hogy a családnak voltak az adattárban nem szereplő horvátországi és alsó-ausztriai birtokadományai is.[9] Azt is tekintetbe kell venni, hogy Engel nem minden birtokközpontot sorolt a várak közé. Ha minden adatot figyelembe veszünk, akkor a Szapolyai-várbirtokok száma a család két generációja idején elérhette a közel félszázat, azonban a mohácsi csata előtti időszakban valójában csak harmincnégy várbirtok birtoklása bizonyítható.[10]

Az Engel-féle adattárban közel huszonhétezer birtok (vár, város, mezőváros, falu, puszta) szerepel, ezeknek mindössze 1,9 százalékára mondhatjuk, hogy Szapolyai-kézen lehettek. A birtokok „minőségét" illetően azonban már meghatározó jellegzetességek mutatkoznak: az adattárban szereplő 393 váruradalomból harmincnégyet bírtak a Szapolyaiak (8,3%), az ötvenkét városból hatot (11,5%), a 842 mezővárosból pedig negyvenhatot, ami 5,5 százalékot jelent. Ezzel a birtoklási aránnyal a Szapolyaiak Mohács előtt valóban a legjelentősebb birtokosok közé tartoztak. Mint említettük, talán csak az 1504-ben elhunyt Corvin János bírhatott több jószággal,[11] illetve az 1526. évi katasztrófa előtt nem sokkal korábban (1522) az országba költözött királyné, Habsburg Mária rendelkezhetett az úgynevezett királynéi birtokok révén ezzel vetekedő birtokállománynyal.[12] Ez azt jelenti, hogy a 16. század első két évtizedében a Szapolyai-család bírt a legnagyobb, de legalábbis a legjelentősebb birtokokkal Magyarországon.[13]

---

8 Engel Pál, *Magyarország a középkor végén.* [Budapest, 2002.] Térkép. CD-Rom. Az adatokat kiegészítettem a saját kutatásaim során, az alább ismertetendő Szapolyai-oklevéljegyzék alapján nyert adatokkal.

9 Erre lásd alább a „A Szapolyaiak birtokszerzései: egy oklevéljegyzék tanulságai" című fejezetet.

10 Az egyes birtokközpontok várként (kastélyként) történő besorolása esetenként problematikus, több helyen a birtokközpontként funkcionáló megerődített mezővárost vagy kúriát is várnak tekintettek, illetve egyes várak Szapolyai-kézen történő felbukkanására sincs több esetben magyarázatunk. Lásd a Függelékben közölt várjegyzéket és az abban szereplő várakhoz fűzött jegyzeteket. A Függelékben 49 várbirtok szerepel összesen, a mohácsi csata időszakára lásd alább, 13. jegyzet.

11 Schönherr szerint mintegy 50 várat bírt Corvin. Schönherr Gyula, *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1894, 287–288.

12 István Kenyeres, Verwaltung und Erträge von Königin Marias ungarischen Besitzungen in den Jahren 1522 bis 1548. In: Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi (Hrsg.), *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. (Geschichte in der Epoche Karls V.) Münster, 2007, 179–207.

13 Ismert egy, valószínűleg a mohácsi csatát követő években (1527–1528 körül) kelt jegyzék, amely mindössze a Szapolyaiak által bírt várak neveit sorolja fel 2 oldal terjedelemben. Ebben 34 vár, illetve birtok szerepel. ELTE Egyetemi Könyvtár. Kézirattár, Litterae et epistolae originales, Nr. 244. Hivatkozza: Horváth Richárd, Szatmár és a Szapolyaiak. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.), *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* (A Jósa András Múzeum Kiadványai, 68.) Nyíregyháza, 2011, 350: 35. jegyzet. Itt

A Szapolyai-birtokrendszer egyik fontos jellemzője, hogy Erdélyt leszámítva bizonyíthatóan huszonkilenc megyére terjedt ki, azaz az ország megyéinek közel felében terültek el a család hatalmi bázisául szolgáló birtokok.

A Szapolyai-birtokok a 15. század végén három nagy tömbben helyezkedtek el: első helyen említhetjük a legelőször megszerzett nagy uradalmakat, mint például Tokajt (1459) és környékét: Regéc, Tállya, Boldogkő várait (Abaúj és Zemplén megyékben),[14] majd innen Tornán és Szádváron át egészen a Szepességig és Sárosig elnyúlva, az 1465-ben megszerzett Szepesvár központtal helyezkedett el a legnagyobb tömb.[15] A második nagyobb birtoktest az 1460-as évek közepén alakult ki és főként Veszprém megyére koncentrálódott: Pápa, Ugod, Somló és Csesznek várai körül,[16] majd ezt egészítette ki a 15. század végén az 1477-ben előbb zálogban, majd 1493-ban véglegesen megszerzett Trencsén és az északnyugati várbirtokok sora.[17] Itt érdemes megjegyezni, hogy a család eddigi tudomásunk szerint nem rendelkezett Erdélyben birtokkal, annak ellenére, hogy a család Mohács után magyar királlyá választott tagja, Szapolyai János 1510-től erdélyi vajda volt, és lehetősége lett volna helyi birtokok megszerzésére, azonban úgy tűnik, itt megelégedett a vajdát illető szolgálati (honor) birtokokkal.

A BIRTOKSZERZŐK: SZAPOLYAI IMRE ÉS ISTVÁN

A Szapolyai-család vagyonszerzése a Hunyadi Mátyás uralkodása idején meghatározó szerepet játszó két testvér, Imre és István nevéhez fűződik. A birtokok megkaparintása a legkülönbözőbb módszerekkel történt, királyi adománnyal, vétellel, birtokcserével, örökösödési szerződéssel, zálogolással és akár erőszakos birtokbavétellel. Az idősebb testvér, Imre karrierje Hunyadi János kormányzó mellett indult, litterátusnak is nevezték, azaz írni-olvasni és számolni tudó ember volt. Ez utóbbi képességeivel magyarázható, hogy először gazdasági vonalon kapott megbízásokat és lépkedett egyre feljebb. Hunyadi familiárisaként nagybányai várnagyként és kamaraispánként kezdte. Igazi karrierje Mátyás trónra lépésével indult el, először erdélyi sókamaraispán, majd királyi főkincstartó lett (1459–1464). Ezek a megbízatások arra utalnak, hogy Imre valóban értett a

köszönöm meg Horváth Richárdnak, hogy ezt a jegyzéket a rendelkezésemre bocsátotta. A jegyzék adatait lásd a Függelékben.

14 Ezen birtokok megszerzésére lásd Horváth Richárd, Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: Neumann Tibor (szerk.), *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a magyar középkorról.* [H. n.], 2001, 99–112. Tokajra uo. 100–101. Tállya, Regéc, Boldogkő megszerzése: uo. 102–103. Tokajra lásd Németh Péter, A tokaji uradalom kialakulása. *Századok* 139 (2005) 434.

15 Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 348–349.

16 Horváth Richárd, Pápától a pápáig. Garai–Szapolyai várbirtokváltozások Veszprém megyében a Mátyás-korban. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.), *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprém, 2010, 345–368.

17 Kenyeres István, A Szapolyai család és Trencsén. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről.* (Studia Miskolcinensia, 5.) Miskolc, 2004, 135–136.

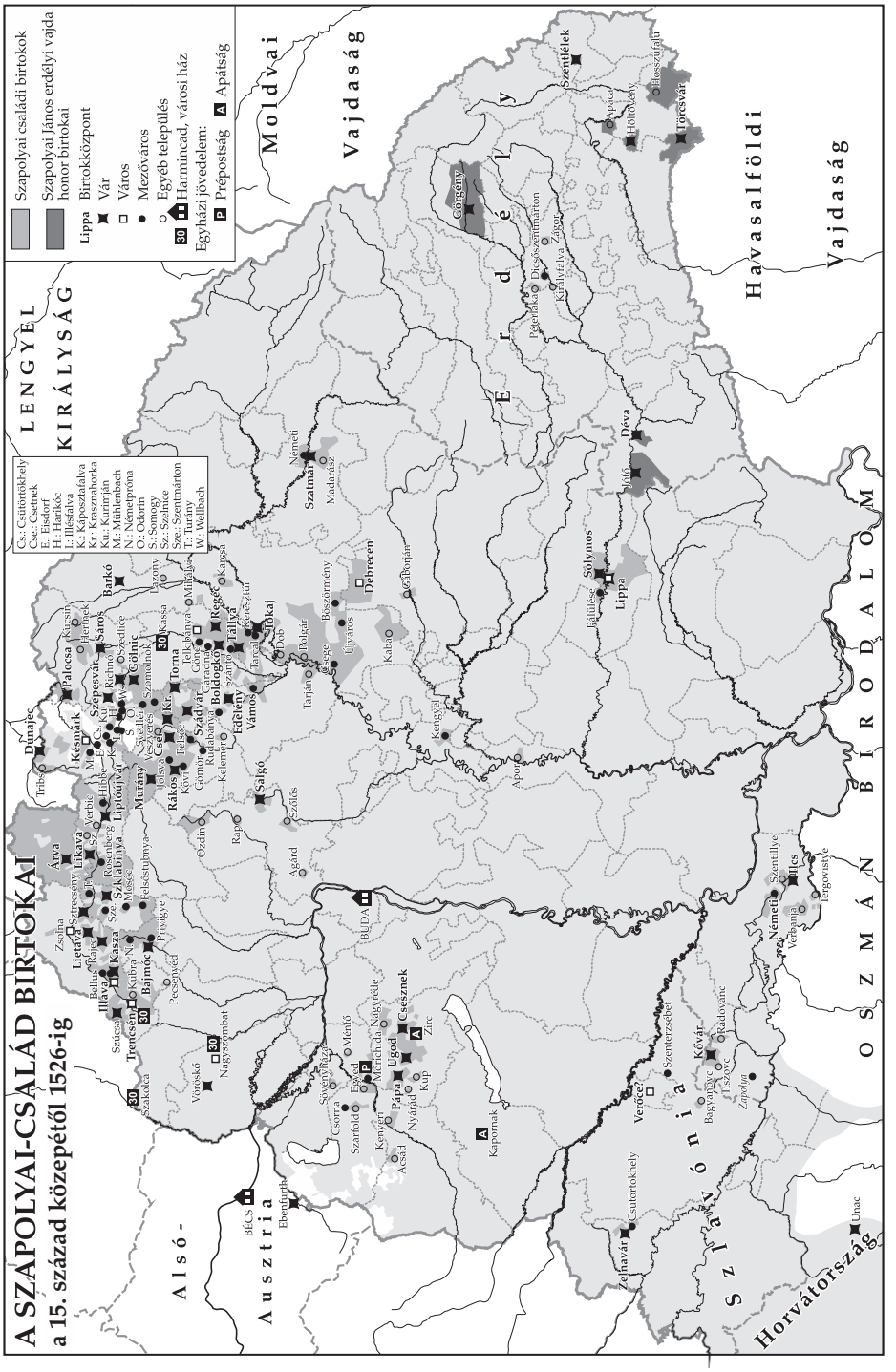
A SZAPOLYAI-CSALÁD BIRTOKAI
a 15. század közepétől 1526-ig
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Szapolyai családi birtokok
Szapolyai János erdélyi vajda honor birtokai
Birtokközpont
Vár
Város
Mezőváros
Egyéb település
Harmincad, városi ház
Egyházi jövedelem:
Prépostság
Apátság
Cs.: Csütörtökhely
Cse.: Csetnek
E.: Elsdorf
H.: Harkóc
I.: Illésfalva
K.: Káposztafalva
Kr.: Krasznahorka
Ku.: Kurimján
Né.: Németpróna
O.: Odorin
S.: Somogy
Sz.: Szélnice
Szé.: Szentmárton
T.: Turány
W.: Wellbach
Moldvai Vajdaság
Erdélyi Havasalföldi Vajdaság
OSZMÁN BIRODALOM
Szlavónia
Horvátország
Ausztria
Alsó-
BÉCS
BUDA
Dinajec
Késmárk
Palocsa
Barkó
Szepesvár
Sáros
Eperjes
Bártfa
Lőcse
Kassa
Torna
Rozsnyó
Gölnic
Regéc
Tállya
Tokaj
Boldogkő
Szántó
Edelény
Vámos
Sajó
Tarcal
Tarján
Dolgár
Bőszörmény
Debrecen
Ujváros
Kabold
Kenyérmező
Kaposvár
Somogy
Szalkszentmárton
Szalacska
Szentlélek
Holtmeny
Illésszállás
Temesvár
Déva
Hátszeg
Görgény
Deésakarácsonfalva
Királyfalva
Fogaras
Sólyomkő
Lippa
Jálics
Szentmihályfalva
Illés
Vérmező
Kővár
Csütörtökhely
Zsolna
Árva
Liptó
Rosenberg
Sklabinya
Trencsén
Bajmóc
Pelsőc
Nagyszombat
Szakolca
Vörösko
Pesenyed
Ebenfurth
Unac
Zselnavár
Csorna
Szárföld
Kenyér
Ácsád
Pápa
Ugod
Csesznek
Menfő
Nagyvázsony
Morichida
Nyárád
Kulp
Zirc
Kapornak
Sövényháza
Egyed
Veszprém
Szentgyörgyvölgy
Verbaja
Tengővíz
Bagyanfalva
Iszaóc
Zsivolya
Radovánc
Szenterzsébet

gazdasági és pénzügyekhez. 1460-ban Mátyás kinevezte a Felső Részek főkapitányának, tehát a fegyverforgatáshoz is érthetett (1460–1463), illetve 1464–1465-ben dalmát-horvát-szlavón bán, egyúttal boszniai kormányzó. Főkincstartói, illetve Felső Részek főkapitányi tisztsége idején szerezte meg a család első jelentősebb várbirtokait: Tokajt 1459-ben először zálogban, majd örökadományként, ezt követte a környéken elhelyezkedő Tállya, Regéc, Boldogkő, illetve a Szepes megyei Dunajec vára 1460 és 1464 között. Gölnicet és Rihnót 1463 körül főkapitányként foglalta el a cseh husziták elleni küzdelmek során, és erre később adománylevelet is nyert. 1464 és 1466 között kapta meg politikai támogatásáért cserébe az egykor Mátyás ellen szervezkedő Garai László nádor, a korszak egyik legnagyobb birtokosának leszármazottjától, Garai Jóbtól a dunántúli Pápa és Ugod váruradalmait. Az újabb birtokszerzések Szapolyai Imre házasságkötésének lettek az eredményei, ugyanis felesége, Bebek Orsolya kezével a fiágon 1469-ben kihalt vámosi Bebekek jelentős birtokait szerezte meg: Palocsát, Szádvárt, Murányt, Rákost, illetve a krasznahorkai váruradalom felét (a vár, mint erődítmény, a pelsőci Bebekek kezén maradt). Az utolsó jelentősebb birtokszerzések az 1470-es évek közepére estek, ekkor kapta meg Torna és a pozsegai Kővár várát (1476), majd zálogban Trencsént 1477-ben. Szapolyai Imre hivatali tisztséget az 1460-as évek után a nádorsággal vállalt 1486-tól a következő évben bekövetkezett haláláig.[18] A bizonytalan származású Szapolyai Imre a nádori tisztséggel eljutott a magyar arisztokrácia legbecsesebb pozíciójába, ahonnan már csak a királyi cím volt feljebb.

Imre öccse, Szapolyai István karrierje nem sokkal később indult be, mint bátyjáé: 1460–1465 között bátyja mellett ő is megkapta a Felső Részek kapitányi tisztét, majd részt vett Mátyás sziléziai hadjáratában. 1474–1481-ben sziléziai kormányzó, 1490-ben ausztriai kormányzó, majd 1492-től haláláig, 1499-ig nádor volt.[19] A birtokszerzések kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy Imre egy idő után az általa szerzett birtokok adományleveleibe, vételi vagy zálogolási irataiba öccsét, Istvánt is belefoglalta. István első saját szerzeménye Késmárk volt, majd Imre halála utáni birtokszerzései elsősorban a család északnyugat-magyarországi terjeszkedését szolgálták: az akkor már birtokközpontnak számító Trencsén környékén Leva (Illava), Lietava, Kasza várait előbb zálogban, majd véglegesen sikerült megkaparintania,[20] Bajmócot, Szklabinyát, Sárost Corvin Jánostól szerezte meg, és közben megvette Liptóújvárat is.[21] Fiai, János, a későbbi I. János

18 Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 346–347; Horváth, Pápától a pápáig; Horváth Richárd, Szapolyai Imre. In: Farbaky Péter et alii (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Budapest, 2008, 269–270.

19 Szapolyai Istvánról még rövid életrajz sem készült. Az életrajzi lexikon vonatkozó szócikkét lásd fentebb a 4. jegyzetet. Lásd még: Neumann Tibor, Út a királyi trónig: A Szapolyaiak: Imre, István és János király. *História* 34:2 (2012) 8–10; Uő, A Szapolyai család legrégebbi címere. *Turul* 84:4 (2011) 123–130; Uő, A gróf és a herceg magánháborúja. Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért. *Századok* 148 (2014) 387–425.

20 Fekete Nagy Antal, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. köt. Trencsén vármegye.* Budapest, 1941, 408–411.

21 Neumann, A gróf és a herceg, 390–397, 414–422.

király (1526–1540) és testvére, György csak kisebb mértékben gyarapították a családi birtokállományt, például már az apjuk által megszerezni kívánt Corvin-vagyont képező Árvával, Likavával és Debrecennel.[22]

A SZAPOLYAIAK BIRTOKSZERZÉSEI: EGY OKLEVÉLJEGYZÉK TANULSÁGAI

A Szapolyai-birtokokra vonatkozóan komplex kutatás még várat magára, egyelőre csak bizonyos részletkérdések kapcsán láttak napvilágot feldolgozások.[23] Az alábbiakban egy korántsem ismeretlen,[24] azonban részleteiben fel nem dolgozott kimutatásra támaszkodva igyekszünk következtetéseket levonni a Szapolyaiak birtokszerzéseire vonatkozóan. A forrás a címe alapján a Szapolyai-család birtokairól meglévő oklevelek regesztuma. A jegyzék datálatlan, írásképe alapján 16. század közepi. Keletkezésének körülményei nem ismertek.[25]

A szakirodalom eredményeire támaszkodva és az írás külső alakját is figyelembe véve arra gyanakodhatunk, hogy a jegyzék vagy az 1538. évi váradi béke, az 1541. évi gyalui, esetleg az 1549. évi nyírbátori Habsburg–Szapolyai egyezmény tárgyalásai során keletkezhetett. A váradi békét előkészítő tárgyalások során ugyanis János király még 1535-ben kísérletet tett arra, hogy valamennyi, egykor a család kezén egykor lévő birtokot visszaszerezze. Az 1538-ban megkötött békében I. János lemondott halála esetén az általa birtokolt országrészről I. Ferdinánd javára, de ha netán gyermeke születne, részére kárpótlást írtak elő: a Szepesvár körül kialakítandó „Szepesi hercegséggel".[26] Az 1541 végén megkötött gyalui egyezmény kapcsán lefolytatott tárgyalások során szintén napirendi téma volt János király fia, János Zsigmond kárpótlása atyja birtokaival. Ekkor főleg a váradi békében is említett szepességi hercegség körül folytak a megbeszélések, és a későbbi tárgyalásokon immár konkrét birtokok is megnevezésre kerültek: Szepesvár, Késmárk, Gölnic és Telkibánya.[27] Az 1549. évi nyírbátori egyezményben a Habsburgok már nem magyarországi javakkal, hanem egyenesen a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségekkel kívánták kárpótolni János Zsigmondot.[28] A körülmények ugyanakkor arra mutatnak, hogy a jegyzék leginkább az 1549. évi tárgyalások során készülhetett, hiszen ekkor jutott I. Ferdinánd kezére

22 Neumann, A gróf és a herceg, 422–423; Módy György, A debreceni és a tokaji uradalom. (Régiókutatási kísérlet). In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990*. Debrecen, 1992, 172.

23 Horváth, Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi; Horváth, Pápától a pápáig; Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak; Neumann, A gróf és a herceg.

24 A forrásra hivatkozik Varjú Elemér, *A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban*. Budapest, 1905, 94: 1. jegyzet. A jegyzéket felhasználta Szekfű Gyula a 6. jegyzetben említett térkép elkészítéséhez. Hóman–Szekfű, *Magyar történet,* III. 577.

25 A jegyzék lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), E 148 Neo-regestrata acta Fasc. 1596. No. 16. Az irat terjedelme 16 lap. Az alábbiakban ennek az iratnak a feldolgozására támaszkodunk. A későbbiekben tervezem a jegyzék kiadását is.

26 Oborni Teréz, *Az ördöngös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Pécs–Budapest, 2017, 52–58.

27 Uo. 116–119.

28 Makkai László – Mócsy András (szerk.), *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 1986, 430.

számos olyan terület, amelyek korábban Szapolyai-törzsbirtokok voltak, így például az 1548 végén a Thurzók zálogolásából visszaváltott, majd 1549 januárjában a király által átvett egykori rezidencia, Trencsén.[29] De idesorolhatjuk a Ferdinánd király 1549. évi felvidéki hadjáratában elfoglalt Murány várát is.[30] Ennél azonban sokkal fontosabb érv, hogy a nyírbátori egyezmény alapján a Mohács előtt országos jelentőségű birtokokkal rendelkező Szapolyaiakat a birtokok értékével arányos adományokkal kellett kárpótolni. Éppen ezért merülhetett fel az, hogy egyáltalán számba vegyék, milyen javadalmakról rendelkeztek adomány- vagy más oklevéllel a Szapolyaiak.[31]

A jegyzék összeállítója láthatólag a Szapolyai családi levéltári anyagot dolgozta fel, elsősorban arra volt kíváncsi, hogy mely uralkodóktól kaptak adományt az egyes Szapolyai családtagok az egyes birtokokra, és melyekről rendelkeztek egyéb oklevéllel (pl. zálogról vagy vételről). A Szapolyaiak családi levéltárának fennmaradása kapcsán érdemes megjegyeznünk, hogy azt a család utolsó rezidenciáján, Trencsénben őrizték, majd az 1528. évi Habsburg-ostrom utáni kapitulációs egyezmény alapján János király emberei magukkal vihették. Így az a család birtokában maradhatott, és ekkor már valószínűleg Erdélyben őrizhették.[32] A jegyzék készítője tehát az eredeti családi levéltári anyagból gyűjthette ki az oklevelekre vonatkozó adatokat. A készítő a birtokadományokról kiadott privilégiumok mellett a birtokba iktató okleveleket is számba vette, valamint egyéb, a Szapolyaiak gazdasági helyzetét jellemző iratokat is felvett jegyzékébe, így például bányaszabadalmat, harmincadok, városok bérletét, bécsi és budai házak tulajdonjogára vonatkozó iratokat, örökösödési szerződéseket és végrendeletet is.

A jegyzék összesen százötven oklevél ismertetését tartalmazza: az irat – nem mindig következetesen használt – típusát,[33] a kibocsátót és a birtokot, vagy az oklevél tárgyát határozza meg igen lakonikus rövidséggel. A kivonatot készítő

29 Kenyeres, A Szapolyai család és Trencsén, 145.

30 Sarusi Kiss Béla, *A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében*. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából, [1.]) Budapest, 2008, 37–44.

31 A jegyzék már minden bizonnyal I. János király halála után készülhetett, hiszen semmilyen módon nem említik királyi vagy éppen a Habsburg-párt által használt vajdai titulusát.

32 Azt, hogy a Szapolyai-család kincstárát és levéltárát egészen 1528-ig, a vár Ferdinánd kezére kerüléséig Trencsénben őrizték, bizonyítja a vár átadásáról szóló megegyezés két pontja is. Az első pont szerint a várban őrzött, Szapolyai János tulajdonát képező aranyból, ezüstből és más kincsekből a kapitányok kifizethetik embereiket. A harmadik pont szerint a kapitányok a várban őrzött és Szapolyait érintő privilégiumokat maguknál tarthatják, csak a Trencsén várát és a vármegyét érintő okleveleket és regisztrumokat kellett átadniuk. Štátny archív v Trenčíne Listiny, Cista III. Fasc. 10 No. 15. Az alább ismertetendő oklevéljegyzék nem sorol fel egyetlen Trencsénnel kapcsolatos, a Szapolyaiakat illető privilégiumlevelet sem, ugyanakkor ezek eredetiben fennmaradtak a Magyar Kamara Levéltárában. Lásd Trencsén elzálogosítása a Szapolyaiaknak I. Mátyás által, 1477. 08. 28. MNL OL DL 17981. A nyitrai káptalan jelentése a Szapolyaiaknak a trencséni birtokba történő beiktatásról: DL 17982. II. Ulászló adománya Trencsénről Szapolyai Istvánnak, 1493. 02. 24. DL 19967.

33 Pl. Littera privilegialis, donationalis, venditionalis, judicialis, statutorum, introductorum, emellett számos fassio is szerepel.

legnagyobb sajnálatunkra nem írta ki az iratok keletkezésének évszámát.[34] A jegyzék harmincnégy adománylevelet, hét záloglevelet, öt adásvételről és huszonkét birtokba beiktatásról kiállított hiteleshelyi oklevelet sorol fel. Ezek az oklevelek száznegyvenegy birtokot neveznek meg, ami az ismert Szapolyai-birtokok huszonkilenc százaléka, de hozzá kell tennünk, hogy számos esetben az oklevéljegyzékben csak a birtokba kapott vár neve szerepel, az ahhoz tartozó mezővárosok, falvak nem. Amennyiben megvizsgáljuk az Engel-féle adattár alapján összeállított Szapolyai-birtokok és az oklevéljegyzékben szereplő adományok szerkezetét, arra a következtetésre juthatunk, hogy a jegyzékben szereplő oklevelek feltehetőleg döntően lefedik szinte valamennyi lényeges Szapolyai-birtokot. A jegyzék az Engel által felsorolt harmincnégy várhoz képest huszonkilencre, a hat város mindegyikére, a negyvenhat mezővároshoz képest harmincnégyre vonatkozólag tartalmaz adatokat. A legnagyobb eltérés a falvak számát illetően adódik a fentiek okán: Engel négyszázkét falvat sorol fel, míg a jegyzékben csak hatvanegy ilyen települést találunk név szerint, a puszták száma esetében pedig a tizenhéthez képest öt szerepel. Ugyanakkor jegyzékünk felsorol két városi házat, egyet Budán, egyet pedig Bécsben, és négy harmincad bérletét, valamint olyan birtokokat, amelyek a Magyar Királyság területén kívül feküdtek (Ebenfurt), illetve a magyar középkorkutatás által jobban ismert déli területeken túl feküdtek (így például Orbász vagy Tinin [Knin] megyékben).[35] A fentiek alapján a rendelkezésre álló adatok lehetőséget nyújtanak arra, hogy a Szapolyaiak birtokszerzési metódusát felvázoljuk.

A jegyzék száztizenhat birtok esetében adja meg, hogy milyen úton jutottak azok a család kezére: nyolcvankilenc adományként (76,7%), tizenkettő zálogbirtokként (10,3%), tíz vásárlás (8,6%), három pedig egyezség útján, míg két birtok magánadományként került hozzájuk. A birtokok szerzésének módja persze ennél összetettebb, hiszen több birtokot először zálogban kaptak meg a Szapolyaiak, majd ezt követően szereztek rá adománylevelet (például Tokaj, Trencsén), vagy éppen adósság fejében sikerült megszerezniük, esetleg egyéb egyezség révén – többször meglehetősen erőszakos módon. Mindenesetre feltűnő, hogy a birtokok negyede zálog vagy vásárlás révén került a családhoz. A zálogolás és a birtokvételek kapcsán az oklevéljegyzék tizenhárom birtok esetében megadja a zálog vagy vétel összegeit, amelyek összesen 124 703 aranyforintot

34 Mindösszesen két alkalommal közöl a jegyzék évszámot, a birtokszerzések tekintetében azonban ezen oklevelek nem játszanak szerepet, az egyik Zsigmond lengyel király 1511. évi oklevele Szapolyai Borbála eljegyzéséről, a másik pedig I. (Nagy) Lajos egy 1366. évi oklevele, amely a Valkó megyei Németi és Szentillye birtokokról szól.

35 Orbász megyei birtokok említésére lásd alább a 40. jegyzetet. A jegyzékben szerepel a Tinin (Knin) megyei Unac várának I. Mátyás általi adományozása Szapolyai Imre és István részére *(Littera Mathie regis super castro Wnacz in comitatu Thininiensi Emerico et Stephano de Zapolya et eorum heredibus)*. A vár lokalizációja bizonytalan, feltehető, hogy a mai Bosznia és Horvátország határánál, valahol Bihać és Bosanska Dubica között feküdt. Unac a 14. század közepén Nelipić Jánosé volt. Sufflay Milán, A Nelipicsek hagyatéka. (Adalék a hamisítványok történetéhez.) Első közlemény. *Turul* 25 (1907) 78. (Itt köszönöm meg Ternovácz Bálint segítségét Unac lokalizációjához.) Magáról a Knin környéki Tinin megyéről sem sok tudható, de az 1480-as években létezhetett rövid ideig. Vö. 1485. évi említésére MNL OL DL 88712.

tettek ki, ami elképesztően nagynak számított! Az összeg I. Mátyás idejében az éves állami bevételek 18–20 százalékát,[36] a Jagelló korban 38–57 százalékát[37] tette ki! A legnagyobb zálogösszeg, 60 ezer forint a II. Ulászló által Szapolyai István részére elzálogosított kassai harmincad, a helyi pénzverőkamara, valamint Szakolca és Nagyszombat városok és az ottani harmincadok esetében került meghatározásra. Külön oklevél szólt a Beatrix királyné által Szapolyai Istvánnak elzálogosított kassai harmincadokról, amelyeket az előző oklevél is tartalmazott. Csak ennek a harmincadnak a zálogösszege 22 ezer forintot tett ki. Az I. Mátyás által Szapolyai Imre részére elzálogosított alsó-ausztriai Ebenfurt esetében is jelentős összeget kötöttek ki 26 ezer aranyforint értékben.[38] Listánkon a negyedik legnagyobb zálogösszeg a Szapolyai Imre (és István) által Szatmárért és Németiért letett 10 ezer forint.[39] A birtokvásárlások közül a Torna váráért adott 10 800 forint és a Liptóújvárért kifizetett 4000 forint a legjelentősebb.

A jegyzékben szereplő nyolcvanöt birtok esetében tudható, hogy mely uralkodó adományozta vagy adta zálogba a Szapolyaiaknak, ezek megoszlása a következő: V. László négy (4,7%), Hunyadi Mátyás ötvenkilenc (69,4%), II. Ulászló huszonkét birtokról (26%) rendelkezett. Az adatok egyértelművé teszik, hogy a Szapolyaiak fő támogatója Mátyás volt, a mintánkban szereplő birtokaik hetven százalékát tőle nyerték el, majd lényegében II. Ulászlótól kapták a fennmaradó adományokat. Eddig alig volt ismert, de a jegyzék alapján biztosra vehető, hogy a Szapolyai testvérek már V. László idejében is nyertek adományokat Pozsega és Orbász megyékben, ott, ahol törzsbirtokaikat sejti a kutatás.[40] Ami szintén fel-

36 I. Mátyás jövedelmeit 612, 628 és 678 ezer Ft-ra becsülik az 1470–1480-as évekre az ausztriai és a morvaországi hódítások nélkül. Fügedi Erik, Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116 (1982) 501; Kubinyi András, A Mátyás-kori államszervezet. In: Rázsó Gyula – V. Molnár László (szerk.), *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Budapest, 1990, 104–116; Barta János – ifj. Barta Gábor, III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok* 127 (1993) 424–425. (E szerzők korrigálták Fügedi és Kubinyi adatait Mátyás jövedelméről.)

37 A Jagellók éves jövedelmeit a kutatás a 1516-ra 219 ezer Ft-ra, az 1520-as évekre 260 és 314 ezer Ft közöttre teszi. Bak M. János, Monarchie im Wellental: Materialle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Reinhard Schneider (Hrsg.), *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Sigmaringen, 1987, 359; Kubinyi András, Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526.). In: Zombori István (szerk.), *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004, 123–124; C. Tóth Norbert, A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Weisz Boglárka (szerk.), *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 2016, 117–127.

38 Ebenfurt Szapolyai-birtoklását már Neumann is valószínűsítette, az oklevéljegyzék egyértelműen alátámasztja ezt, és a zálogösszeg is ismertté vált. Neumann, A gróf és a herceg, 393.

39 Erre lásd Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 351–352.

40 A jegyzékben szerepel V. László adománya Dravice, Felső- és Középsődubovcsác, Petőfalva és más Pozsega megyei és Orbász megyei birtokokról *(Littera Ladislai Regis qui regnavit ante Mathiam super donatione possessionis Drawycze, Felswdwbwchacz, Kezepssewdobowchac, Pethewffalwvacz et multarum aliarum in comitatu de Posega et Orbacz Emerico et Stephano de Zapolya et heredibus eorundem)*. Tehát ezek lehettek a Szapolyai testvérek első adományai még Mátyás trónra lépte előtt. Az oklevélben említett birtokok beazonosítása az ismert irodalom alapján eddig nem vezetett megbízható eredményre. Csánki említi Dubovcsacz falvat Pozsega vármegyében, az általa hivatkozott oklevelek alapján ez a birtok más családok, többek között

tűnő, hogy a jegyzék alapján II. Lajostól nem ismerünk Szapolyaiaknak szóló adománylevelet, amin politikatörténeti ismereteink alapján nem kell feltétlenül meglepődnünk.

Még egy szempontból érdemes elemeznünk az oklevéljegyzéket: a Szapolyai-család mely tagjai milyen mértékben gyarapították a családi vagyont? A jegyzékünkben szereplő birtokok közül 137 esetében tudható, hogy az adott adománynak, zálognak, vételnek melyik Szapolyai volt a kedvezményezettje. A családi vagyon első nagy gyarapítója Szapolyai Imre volt, az ő nevéhez harmincnégy birtok fűződött (24,8%), majd a családi stratégiának megfelelően az elnyert adománylevelekbe öccsét, Istvánt is kezdte belefoglaltatni: kettejük neve ötvenegy birtok esetében szerepel (37,2%), míg Szapolyai István egymaga tizenkét adomány esetében tűnik fel (8,8%). István későbbi birtokszerzéseinél az oklevelekbe fiait, Jánost és Györgyöt is rendszeresen belefoglaltatta, ez huszonöt birtok esetében igazolható (18,2%). A következő generáció, János és György összesen tizenegy birtok esetében szerepel (8%), míg János – György nélkül – négy esetben (3%) fordul elő kedvezményezettként. Adatainkat összegezve arra jutunk, hogy a jegyzékben szereplő százharminchét birtok 89 százalékát (!) Szapolyai Imre és István szerezte, míg István fiai ehhez képest elenyésző mértékben gyarapították a családi vagyont (a birtokok 11 százalékával).

A SZAPOLYAI-REZIDENCIÁK[41]

A Szapolyai testvérek, Imre és István feltehetőleg az első komoly szerzeményben, Tokajban rendezték be a család rezidenciáját, majd 1463–1464-től Késmárk lett a központ.[42] A két testvér a családi székhelyet 1466 körül azonban már Szepesvárra tette át.[43] Szepesvár hatalmas kiterjedésű, jól kiépített vára alkalmas

a Garaiak kezében voltak a 15. században. Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet*. Budapest, 1894, 407.

41 A magyarországi főúri rezidencia kritériumait Kubinyi András állította fel. Kubinyi András, Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. In: *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 221–228. Eszerint azt kell vizsgálni, hogy hol tartózkodott a főúr maga vagy családja a legtöbbet, hol voltak a reprezentációs célú beruházások, pl. palotaépítés, temetkezési hely kialakítása, honnan irányították – a sokszor távollévő főúr rokonai – a birtokokat, és hol volt a család kincstára, levéltára.

42 Kubinyi úgy vélte, hogy Szapolyai Imre Tokajban, míg öccse, István, Késmárkon rendezkedett be. Kubinyi, Nagybirtok és főúri rezidencia, 215. Szapolyai Imrétől nem ismerünk ebből az időszakból, azaz 1466 előttről Tokajban keltezett levelet, viszont fennmaradt a két Szapolyai testvér édesanyja, Szapolyai Vajdafi László özvegye, Katalin 1463-ból Tokajban, birtokigazgatási ügyben kelt levele. Ez arra utalhat, hogy a család valóban ott élt. Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.) Budapest, 2012 (= *Szapolyai oklt.*), 76. Szapolyai Istvántól ugyanakkor számos levél maradt fenn késmárki keltezéssel 1462-től (pl. *Szapolyai oklt*. 65–66, 68–69. stb.), majd pedig Szapolyai Imre is keltez Késmárkról (*„in civitate nostra Kesmark"*) oklevelet 1464-től (95–96.), ami arra utal, hogy Tokaj után ekkortól már Késmárk a rezidencia.

43 1466-tól szaporodnak meg a Szapolyai testvérek, főként Imre által Szepesvárról keltezett levelek. Ebből az évből fennmaradt egy Imre által Késmárk városának a város földesúri adójáról

volt a család központjának, a vár alatt elhelyezkedő mezőváros gazdasági hátteret nyújtott a családi rezidencia eltartásához, míg a várral szemközti magaslaton elhelyezkedő szepesi káptalan közigazgatási szempontból lehetett fontos. A prépostság temploma alkalmas volt szakrális és reprezentációs célokra, ez lett és maradt a Szapolyai-család temetkezési helye a későbbi rezidenciaváltást követően is.[44] Az is tudható, hogy Szepesváron a család tárnokházat alakíttatott ki a családi kincstár őrzésére, és itt őrizték a családi levéltárat is.[45]

Szapolyai István bátyja halála után nem sokáig tartotta meg Szepesvárt rezidenciául, hanem Trencsénbe tette át székhelyét.[46] A pontos dátumot lehetetlen meghatározni, minden bizonnyal 1492–1493 körül történt meg a váltás, ami 1494-ben véglegesült.[47] Ezt támasztja alá, hogy mivel a család Trencsénbe tette át székhelyét, szükség volt a korábbi központ, Szepesvár körüli birtokok központi igazgatásának megszervezésére. Szapolyai István ezért 1494-ben Darholtz Pál szepesi kapitányt nevezi ki a maga helyettesítésére mintegy főkapitányként a „felső részekbeli ügyei" vitelére, ezen részek jövedelmeinek kezelésére pedig Csanádi György deákot, tokaji várnagyot rendelte.[48]

A székhelyváltoztatásnak egyaránt lehettek gazdasági és kényelmi okai. Tulajdonképpen a két nagyobb birtoktömb közötti összekötő kapocs lehetett a Trencsén megyei birtokközpont, innen közelebb voltak a dunántúli uradalmak és a szlavóniai törzsbirtokok, illetve a szepesi birtokkomplexum sem esett túl messze. Trencsén mint új rezidencia – Szepesvárhoz hasonlóan – excentrikus helyzetben, azaz nem a családi birtokok „közepén" található, de mint Kubinyi András is hangsúlyozza, ez jellemző más főúri rezidenciákra is.[49]

---

szóló, Szepesvárban kelt utasítása, ami már a birtokigazgatási és családi központ áthelyezését támasztja alá. *Szapolyai oklt*. 114–115, további levelek uo. skk.

44 Kubinyi, Nagybirtok és főúri rezidencia, 215; Kenyeres, A Szapolyai család és Trencsén, 139. Ugyanakkor az egyik Szapolyai testvért, Magdolnát a trencséni várban temették el. Uo.

45 Szapolyai István nyugtája Darholtz Pál szepesi kapitánynak a szepesvári kincstár *(„domum nostram thavernicalem")* hiánytalan megőrzéséről. Torna, 1494. 06. 14. *Szapolyai oklt*. 213. Hogy a levéltár egy részét itt őrizték, az az 1528. évi ostromból tudható, mivel a vár I. Ferdinánd kezére történő átadásakor készített megállapodás alapján a várban őrzött, az ország ügyeit és a Szapolyai-családot érintő iratokat át kellett adni a Habsburg uralkodó képviselőinek, ezt a levéltári anyagot később Pozsonyban őrizték. Hradszky, *Szepesvár és környéke*, 68; Bal Jeromos, *Szepesvára története*. (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve, 13.) Lőcse, 1914, 50. Az 1548. évi LXXI. tc. el is rendelte ezen iratok felülvizsgálatát és szükség szerint a tulajdonosoknak történő visszaadását, ami arra utal, hogy itt a szepességi birtokok iratain kívül más családok és közigazgatási szervek (pl. Szepes megye) iratait őrizhették. *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1526–1608*. Budapest, 1899, 250–253.

46 Kubinyi, Nagybirtok és főúri rezidencia, 215; Károlyi János, *A trencséni vár*. Trencsén, 1910, 49; Kenyeres, A Szapolyai család és Trencsén, 135–145.

47 Szapolyai István 1492-től tartózkodik rendszeresen Trencsénben. 1492-re lásd *Szapolyai oklt*. 206–208; 1493: 209–210.

48 *Szapolyai oklt*. 212–213. Szapolyai István özvegye, Hedvig tescheni hercegnő 1500-ban Darholtz Pál betegsége idejére Máriási István sárosi várnagyot nevezte ki a Felső Részek kapitányának. Uo. 259–260.

49 Kubinyi, Nagybirtok és főúri rezidencia, 218.

A család azonban nem csak ezért tehette át a rezidenciáját Trencsénbe: a vár és a szepesvárinál impozánsabb palota jobban illett a rangjukhoz, falai között sűrűn fordultak meg hosszabb tartózkodásra is a magyar királyok, különösen Zsigmond és Mátyás.[50] Trencsén mellett szóltak jó közlekedési adottságai is: könnyedén megközelíthető a Vág völgye mentén Budáról. Felvetődhet, hogy Szapolyai István második felesége, Hedvig tescheni hercegnő kedvéért tette át székhelyét Trencsénbe. Ugyan Teschen földrajzilag közelebb van az addigi székhelyhez, Szepesvárhoz, azonban a közlekedési viszonyok, így a Jablonkai-hágón való egyszerűbb átkelés révén talán könnyebben lehetett megközelíteni Trencsénből, mint Szepesvárról. A másik tényező maga Trencsén városa lehetett. A már akkor is széles körű kiváltságokkal rendelkező, magát szabad királyi városnak tekintő Trencsén város az új rezidenciának megfelelő ellátási hátteret biztosíthatott, hiszen piaca révén könnyebb volt beszerezni azon árukat, pl. a különféle luxuscikkeket, amelyek akkoriban egy főúri udvartartás nélkülözhetetlen kellékei lehettek. Ez egyébként beleilleszthető egy olyan európai trendbe, miszerint a főúri rezidenciák igen gyakran „költöznek" jelentős városok közvetlen környezetébe. Szintén Trencsén mellett szólhatott az is, hogy a városban szedett királyi harmincadot zálogként a Szapolyaiak bírták.[51] A trencséni harmincad az egyik legjelentősebb lehetett az országban, tekintettel arra, hogy ez volt a főharmincadhely a Szilézia felé vezető fő közlekedési útvonalon, így a helyben befolyó vámbevételek révén a főúri udvartartás könnyen és állandóan juthatott pénzhez. A Szapolyaiak erődítették meg a várat, fallal vették körbe a várost és palotaszárnnyal bővítették a rezidenciát. Ezenkívül egyéb reprezentatív „beruházásokat" is végrehajtottak Trencsénben: Szapolyai István a felesége, Hedvig számára a vár mellett díszkertet építtetett, amely nyomaiban még a 16. század közepén is létezett. A másik ilyen reprezentációs objektum, a Szapolyai János által létrehozott vadaskert volt, ahová a szarvasokat a messzi Temesközből hajtották fel.[52]

A SZAPOLYAI-BIRTOKOK IRÁNYÍTÁSA

A Szapolyaiak a mindenkori rezidenciákból igazgatták birtokaikat, így az 1460-as évek közepétől az 1490-es évekig Szepesvár volt a birtokigazgatási központ, és a különböző jövedelmeket is ide szolgáltatták be.[53] Ezt követően Trencsén vára

50 Engel Pál – C. Tóth Norbert, *Itineraria Regum et Reginarum (1382–1438). Királyok és királynék itinerániumai (1382–1438).* (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozáshoz, 1.) Budapest, 2005, 155; Horváth Richárd, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490).* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 12.) Budapest, 2011, 180.

51 Az említett oklevéljegyzékben szerepel II. Ulászló Szapolyai Jánosnak kiállított záloglevele a trencséni harmincadról (ugyanebben szerepel a nagyszombati és szakolcai is). 1515-ben már biztosan a Szapolyaiak szedték be maguknak a trencséni harmincadot. Kenyeres, A Szapolyai család és Trencsén, 138.

52 Kenyeres, A Szapolyai család és Trencsén, 142–145.

53 Erre példa, hogy 1477–1479 között a késmárkiak adójának beszolgáltatásáról Szepesváron állított ki nyugtákat Szapolyai Imre. *Szapolyai oklt*. 146–147, 148–149. 1482-ben pedig úgy rendelkezett Szapolyai Imre Torna várában, hogy a késmárkiak a beszedendő adót Szepesváron fizessék be. Uo. 159–160.

nemcsak a várhoz tartozó birtokok, hanem valamennyi Szapolyai-birtok igazgatásának is a központja lett, valamint ekkor már itt őrizték a családi kincstárat és levéltárat is, bár úgy tűnik, hogy ezek egy része, mint fentebb utaltam rá, Szepesváron maradt. Számos adattal rendelkezünk arról, hogy a hatalmas Szapolyai-latifundiumokat Trencsénből kormányozták. Szapolyai István özvegye, Hedvig hercegnő mintegy két évtizeden keresztül innen irányította az ország legnagyobb birtokkomplexumát,[54] majd halála után Szapolyai György kormányozta a birtokokat Trencsénből.[55] Természetesen az igen kiterjedt birtokrendszernek voltak további igazgatási-gazdasági alközpontjai is. Ilyen maradt Szepesvár, ahová továbbra is begyűjtötték a Szepességből származó pénzbevételeket.[56] 1518–1519-ből fennmaradt a Szapolyai-birtokok északkelet-magyarországi számadása,[57] amely tartalmazza a Tokaj és környékén elhelyezkedő várbirtokok bevételeit és kiadásait. A számadás szerkezetéből arra következhetünk, hogy a zempléni, tornai, abaúji és szatmári birtokok bevételeit Tokajban gyűjtötték össze, tehát ez is egyfajta aligazgatási központja lehetett a környékbeli Szapolyai-birtokoknak. A Dunántúlon Pápa volt hasonló aligazgatási központ, ahol a pápai várnagy volt a felelős a környékbeli Szapolyai-uradalmak, így Csesznek és Ugod bevételeinek adminisztrálásáért. Ugyanakkor számos adatunk van arra vonatkozólag, hogy a pápai várnagy e birtokok jövedelmeit Trencsénbe vitte.[58]

AZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI SZAPOLYAI-BIRTOKOK GAZDASÁGI MÉRLEGE

Az alábbi elemzés forrásbázisa a fentebb már említett „tokaji" számadás,[59] amelynek datálása nem egyszerű feladat. A számadás elején a Csallóközi Mihály által Tokajon és a többi birtokon 1517-ben kocsmáltatásra kiadott bor elszámolása

54 Erre számos adatot közöl a *Szapolyai oklt.* Hedvig tescheni hercegnő első ismert utasítása Trencsénből 1500. január 17-én kelt. Uo. 259. Utolsó ismert, nem sokkal halála előtt kelt kiadványa szintén trencséni keltezésű, 1521. április 1. Uo. 451–452.

55 Szapolyai György szinte azonnal átvette a birtokok irányítását. Trencsén, 1521. 06. 09. *Szapolyai oklt*. 453–454. Utolsó, Trencsénben kelt, szintén birtokigazgatási ügyben kelt levele, 1526. 04. 29. Uo. 521–522.

56 Szapolyai István utasítása a kassai tanácsnak, miszerint 2000 Ft fizetési kötelezettségüket (amit feltehetően a Szapolyai-kézen lévő kassai harmincad bérletéért kellett fizetniük) Szepes várában róják le. Trencsén, 1496. 09. 24. *Szapolyai oklt*. 233–234.

57 A forrás jelzete: MNL OL DL 26161. A forrást többen is felhasználták, komplex elemzésére mindeddig nem került sor. Vö. még: Szabó István, *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. (Agrártörténeti tanulmányok, 2.) Budapest, 1975, 60; Nógrády Árpád, A paraszti napszámbér vásárlóértéke a középkor végi Magyarországon, In: Rácz István (szerk.), *Szabó István emlékkönyv*. Debrecen, 1998, 109. A Tokajra vonatkozó rész publikálását lásd Németh, A tokaji uradalom kialakulása, 444–446. A forrás elemzését lásd alább.

58 1519. 01. 13. *Szapolyai oklt*. 415; 1519. 10. 30.: 433; 1519. 11. 30.: 434; 1520. 02. 01.: 435; 1521. 08. 01.: 459; 1523. 09. 14.: 487; 1523. 10. 13.: 487.

59 Az alábbiakban kísérletet teszünk a „tokai" számadások (DL 26161) első komplex elemzésére, jelezve, hogy a számadáskönyv teljes szövegének kiadása és a forrás mélyebb elemzése önálló publikációt igényel.

található.[60] Csallóközi a Szapolyaiak szepességi fő ügyvivője, úgynevezett faktora volt, aki 1517 szeptemberében kapott megbízást a Tokaj és Tállya környéki bordézsma beszedésére és intézésre.[61] Ebből az következik, hogy a számadás elején a Csallóközi által az 1517. évi szüret után kocsmáltatásra kiadott borok elszámolásáról van szó. A tokaji uradalomban a 16. század közepén a borkimérés időszaka Tamás apostol vigiliájától (december 20.) a következő évi szüretig tartott, és ez így lehetett pár évtizeddel korábban is.[62] A Csallóközi által 1517 végén kocsmáltatásra kiadott bor bevételeit tehát mindenképpen 1518-ban, és annak is csak a második felében, feltehetőleg ősszel szolgáltathatták be Tokajban. A többi készpénzbevételnél csak a jövedelmek beszedésének határnapja szerepel, az alábbi időrendben: Keresztelő Szent János napja (június 24.), ekkor az egy forintos taksát (hadiadót) szolgáltatták be,[63] majd a Szent Mihály-napi (szeptember 29.), valamint a Szent Márton-napi cenzust (november 11.) fizették be. A következő év vízkeresztkor (január 6.) a félforintos taksát, majd a Szent György- (április 24.) napi cenzust és a Borsod megyében a helyi nemesek budai országgyűlésen való részvételére beszedett félforintos adóját szolgáltatták be. Ez utóbbit feltehetőleg az 1519. évi Szent György-napi budai nádorválasztó országgyűlésre történő részvétel költségeinek fedezésére rótták ki.[64] A kiadások között támpontot jelent a szervitorok fizetésének időszaka: őket ugyanis 1518. Szent Barnabás (június 11.) napjától következő év Szent Barnabásig fizették, ezenkívül kaptak asztalpénzt Szent Jakab napja (július 25.) körül a tolnai, majd karácsony napja (december 24.) körül a bácsi országgyűlésen való részvételükért. Mindkét említett országgyűlést 1518-ban tartották.[65] Ezt követően Szent György napján – nyilván 1519-ben – a budai országgyűlésen fizették azokat a szervitorokat, akik Szapolyai Jánossal és Györggyel személyesen jelen voltak. Összességében tehát arra a megállapításra juthatunk, hogy a számadás a Tokaj környéki birto-

60 *Introitus precia vinorum per Michaelem Charlokezy in Anno 1517 ad educillandam distributorum.* MNL OL DL 26161.

61 Hedvig tescheni hercegnő utasítása a tokaji és tállyai várnagyoknak és tiszteknek, hogy a tizedszedés terén engedelmeskedjenek Csallóközi Mihálynak, a szepesi ügyvivőnek *(„factor nostri generali Scepusiensis")*. Trencsén, 1517. 09. 20.; *Szapolyai oklt*. 401–402.

62 Kenyeres István, *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. (Habsburg történeti monográfiák, 2.) Budapest, 2008, 285.

63 A hadiadó egy részét *(pecunia exercitualis)* az 1498–1500. évi hadügyi reformok után a bandériumtartó urak maguk szedték be birtokaikon, a Szapolyaiak és más főurak a hadiadónak a királyt illető részét *(contributio, subsidium, taxa)* is beszedhették birtokaikon. Kenyeres István: Váruradalmi gazdálkodás a késő középkorban. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Budapest, 2008, 386–393.

64 Az 1519. évi budai nádorválasztó gyűlésen mintegy 3000 köznemes jelent meg, köztük a Szapolyaiak szervitorai. Szabó Dezső, *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest, 1909, 39–42.

65 Az 1518. évi tolnai országgyűlést valóban július 25-re, Szent Jakab napjára hívták össze, az ez évi bácsit pedig Szent Mihály napjára (szeptember 29.). Szabó, *A magyar országgyűlések*, 19, 27. A „tokaji" számadást mindeddig a szakirodalom eltérő dátumokra helyezte: Szabó István 1517-re (Szabó, *A magyar mezőgazdaság*, 60.), míg Németh Péter 1517–1519-re (Németh, A tokaji uradalom, 437: 50. jegyzet).

kok 1518–1519. évi bevételeit és kiadásait tartalmazza, feltehetőleg egy gazdasági évről van szó: 1518 júniusától 1519 júniusáig.

A számadás az alábbi uradalmak: Tokaj (23 birtok), Hernádnémeti (7 birtok), Edelény (3 birtok), Szatmár (4 birtok), Vámos (6 birtok), Tállya (8 birtok), Regéc (8 birtok), Szádvár-Krasznahorka (26 birtok),[66] Torna (16 birtok), Boldogkő (4 birtok) bevételeit és kiadásait tartalmazza. A forrás összesen 10 uradalom 105 birtokának – mint fentebb bizonyítottuk – az 1518–1519-es gazdasági évének bevételeiről és kiadásairól tájékoztat. A borkimérés, kocsmáltatás kapcsán az elszámolásokban szerepel még a fentieken kívül a murányi és rákosi uradalom és Debrecen is. A fenti uradalmak közül a tokaji, a szádvár-krasznaharokai és a tornai várbirtokok voltak a legjelentősebbek, jól kiépített várakkal és számos birtokkal rendelkeztek. A birtokkomplexum területén az alábbi mezővárosok voltak: Tokaj, Tarcal, Keresztúr, Gönc (mind tokaji uradalom), Edelény, Szatmár és Németi, Vámos (Sajóvámos), Szántó (Abaújszántó), Tállya, Torna, tehát összesen tizenegy mezőváros. Adataink arra mutatnak, hogy mind a birtokok száma, mind pedig minősége alapján a teljes Szapolyai-birtokállomány mintegy harmadáról-negyedéről esik szó a számadásokban.

1. TÁBLÁZAT. A SZAPOLYAIAK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI BIRTOKAINAK KÉSZPÉNZBEVÉTELEI, 1518–1519

Bevételek	**Ft**	**%**
Kocsmáltatás	5 932,00	53,2
Királyi taksa (dika)	3 627,16	32,5
Cenzus	1 110,05	9,9
Vám- és révdíj	173,08	1,6
Haleladás	156,00	1,4
Gabonaeladás	92,98	0,8
Rendkívüli adó	65,75	0,6
Összes	11 157,02	100,0

Az uradalmak legnagyobb pénzbevétele három tételből állt össze: egyrészt a jobbágyok által fizetett évi cenzusból, a Szapolyaiakat, mint bandériumtartó zászlósurakat megillető királyi hadiadóból (taksa, dika), illetve az új idők jeleként a birtokokon „nagyüzemben" végzett kocsmáltatásból. E három bevételi típus a birtokok készpénzbevételének 95 százalékát képezte. A többi készpénzbevétel nem volt jelentős (vámok, gabona- és haleladás, rendkívüli adó).

66 Krasznahorkát a Szapolyaiak felesben birtokolták a Bebekekkel (Horváth, Szapolyai Imre, 270.), a vár nélkül, így az uradalom jövedelmeit a szádvári várhoz szedték be. A számadás szerint tizenhét birtok tartozott Krasznahorkához és nyolc Szádvárhoz.

A számadás tartalmazza a borbevételt is, ami igen tekintélyes: 569 hordó[67] bort tett ki, és feltehetőleg döntő része az uradalmak dézsmaborából származott.

2. TÁBLÁZAT. A SZAPOLYAIAK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI BIRTOKAINAK KIADÁSAI 1518–1519

Kiadások	**Ft**	**%**
Uraságnak kifizetve	7 047,000	65,3
Szervitorok fizetése	1 948,075	18,1
Marha- és sertésvétel	757,760	7,0
Útiköltségek, egyéb kisebb igazgatási kiadások	127,290	1,2
Tokaji kúria, a regéci vár és a hernádnémeti malom építésére	123,450	1,1
Szőlőművelésre	116,910	1,1
Lovak gondozására	82,850	0,8
Szállítási költség	57,000	0,5
Adományok	55,200	0,5
Gyalogosok és őrök fizetése	47,000	0,4
Hajókra	22,970	0,2
Majorsági alkalmazottak	18,680	0,2
Familiárisok szükségleteire	7,750	0,1
Egyéb	375,50	3,5
Összesen	10 787,435	100,0
Mérleg	+369,585	3,4

A kiadások közül a legnagyobb tételt az uradalmak igazgatása és a familiárisok fizetése felett megmaradt összegek, azaz a birtokok jövedelmeinek Trencsénbe vagy a főúr más tartózkodási helyére kiküldött összegek tették ki. Összesen több mint 7000 forintról van szó, a nyolc tételből hat esetben a pénzt Trencsénbe küldték, összesen 5997 forintot, míg két alkalommal a Budán tartózkodó Szapolyai Jánosnak küldtek fel egyszer ötszáz, majd ötszázötven forintot. A birtokok tiszta jövedelmének 65 százalékát tehát közvetlenül a birtokigazgatási központba, Trencsénbe továbbították. Ez meglehetősen nagy összeg volt, hiszen itt csak a birtokok tiszta jövedelméről van szó. A számadások tartalmaznak adatokat a familiárisok, illetve ekkor már szervitoroknak hívott, a Szapolyaiak szolgálatában álló nemesekre és azok fizetésére is, ez tette ki a birtokok kiadásainak 18 százalékát.[68] Egy Szapolyai-familiáris éves fizetése általában 75 forint volt, és

67 Feltehetőleg tokaji hordókat használtak, ami a 16. század végén 271,5 literes volt. A fenti bormennyiség 1544,8 hektoliternek felelhetett meg. Bogdán István, *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* Budapest, 1991, 184.

68 Kubinyi András feldolgozta a Szapolyai-szervitorokra/familiárisokra vonatkozó adatokat, köztük a fenti számadás adatait is; vö. Kubinyi András, A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Bessenyei–Horváth–Tóth (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról*, 169–194.

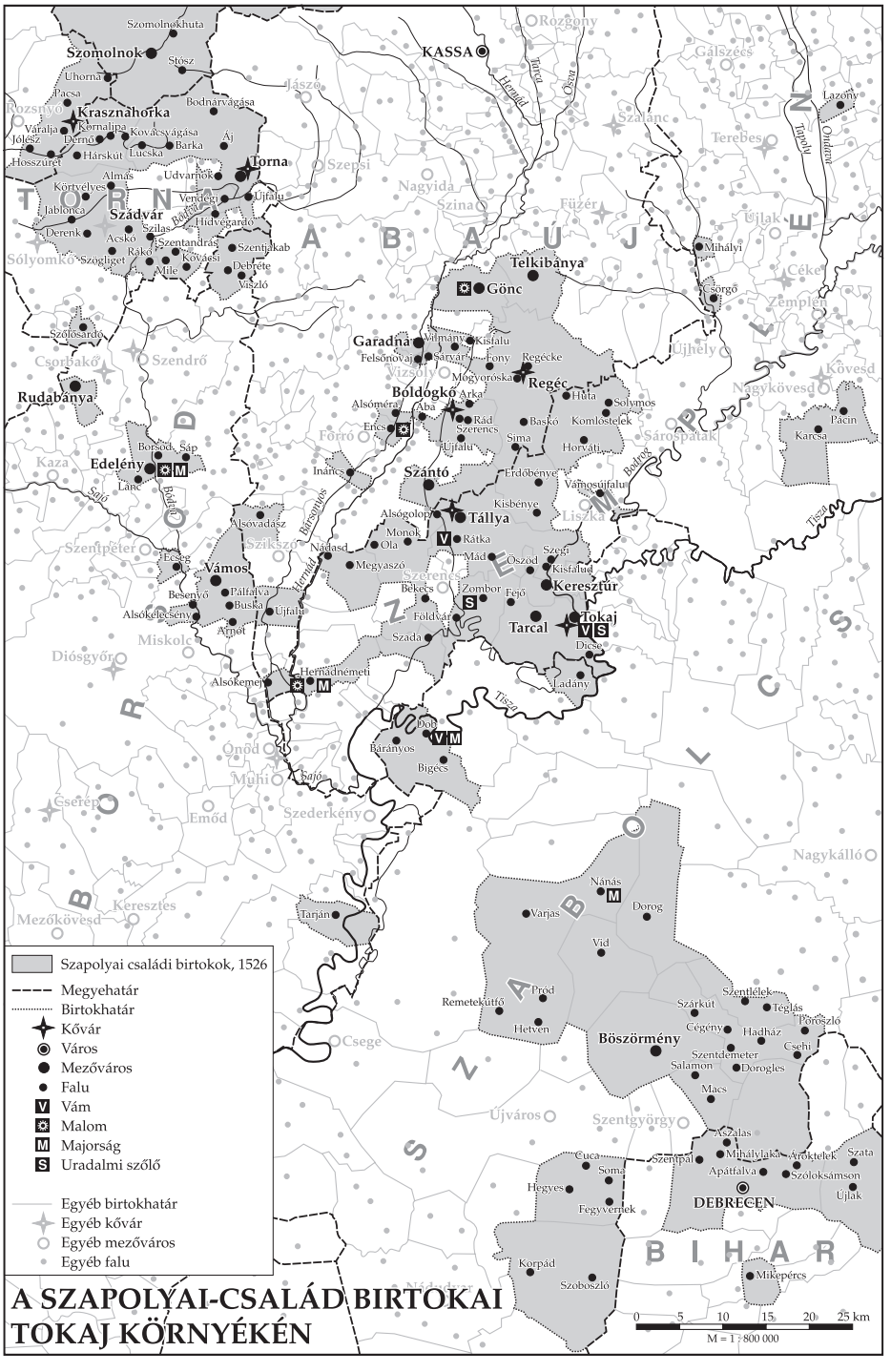
Szapolyai családi birtokok, 1526
Megyehatár
Birtokhatár
Kővár
Város
Mezőváros
Falu
Vám
Malom
Majorság
Uradalmi szőlő
Egyéb birtokhatár
Egyéb kővár
Egyéb mezőváros
Egyéb falu
A SZAPOLYAI-CSALÁD BIRTOKAI TOKAJ KÖRNYÉKÉN
0 5 10 15 20 25 km
M = 1 : 800 000
TORNA
ABAÚJ
ZEMPLÉN
BORSOD
SZABOLCS
BIHAR
SZ
KASSA
Szomolnok
Krasznahorka
Torna
Szádvár
Rudabánya
Edelény
Vámos
Tállya
Szántó
Boldogkő
Garadna
Telkibánya
Göncz
Regéc
Tarcal
Tokaj
Keresztúr
Bőszörmény
DEBRECEN

efelett további juttatásokban is részesült, de ezekből további lovasokat is el kellett tartania. A szervitorok döntő része a Szapolyaiak bandériumában szolgált és – amint fentebb utaltunk rá – az 1518. évi tolnai és bácsi, valamint az 1519. évi budai országgyűlésre kísérték el urukat. Erre külön asztalpénzt kaptak: a tolnai országgyűlésre összesen 185 forintot, a bácsira 376 forintot, a budaira pedig 145 forintot. A szervitorok közé soroltuk Csobay Ferenc uradalmi ügyész 25 forintos fizetését is *(director causarum dominarum)*.

Marha- és sertésvételre költötték a kiadások jelentős részét (7%). A számadás alapján úgy tűnik, hogy erről a területről látták el a trencséni rezidenciát élőállattal, 1518–1519-ben négy alkalommal összesen százkilencvenhét marhát és száznyolc hízott sertést hajtottak Trencsénbe, amelyeket a környéken, így Dobon vagy Nánáson vásároltak fel. A marhákat egyszer 2 forint 10 dénárért, majd 2 forint 97 dénárért, de többnyire 3 forintért, a sertést 1 forint 40 dénárért, illetve 2 forint 45 dénárért. Az állatok Trencsénbe hajtásának költsége 12 és 20 forint között mozgott. Egyébként innen látták el a visegrádi várőrséget is marhákkal és gabonával, erre azért volt szükség, mert Szapolyai János egyúttal koronaőr is volt, ezért neki kellett gondoskodnia a visegrádi őrségről, igaz, csak felerészben, mert Perényi Péter személyében volt ekkor egy másik koronaőr is. A számadás időszakában húsz marhát és ötven sertést vásároltak és hajtottak Visegrádra, emellett két alkalommal szállítottak gabonát az őrségnek. A visegrádi őrség ellátására összesen 168 forint 55 dénárt adtak ki. Részben borral is Tokaj vidékéről látták el Trencsént, a szüret után tizenhét hordó bort küldtek fel, ez volt a legnagyobb kiadási tétel a többi vár szükségleteihez képest, hiszen Tokajban csak tizenkét hordó maradt a vár szükségleteire, míg Szepesvárra például hat hordót szállítottak.

Az úti és egyéb igazgatási költségek csekély összeget tettek ki. Főként az uradalmak ügyeiben utazó várnagyok és egyéb szervitorok költségeit térítették, de küldtek kocsist kocsival Budára Szapolyai János szükségletére és a Trencsénbe sót szállítóknak. E tétel alatt fizették a két lovat Pápára vivő lovász költségeit, és ezenkívül is sok más hasonló, kis tételt jelentő, ám érdekes kiadásokról olvashatunk itt.

Feltűnő, hogy a Szapolyaiak be is fektettek uradalmaikba: ezt jelzik a Tokaj környékén művelt szőlők bérmunkában történő megművelésére, hordók vételére és javítására, a nánási és keresztúri majorságok fenntartására, a hernádnémeti malom építésére vagy Tokajon komp vásárlására kiadott összegek. Költöttek építkezésre is: így Tokajban kúriát emeltek, Regécen a várat bővítették.

A kiadások fényében a főúr céljaira megküldött 6000 forint így jelentős jövedelemnek számított, és mindez egy jól megszervezett uradalomigazgatásra utal, hiszen a kiadások alulmúlták a bevételeket, így viszonylag jelentős aktívummal zárt az uradalomkomplexum ebben az időszakban.

KITEKINTÉS: NAGYBIRTOKOK JÖVEDELMEZŐSÉGE A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Kubinyi András szerint a késő középkori Magyarországon „az uradalom bevételeinek nagy része elment a kezelési költségekre", illetve hogy „bármennyire is hatalmas birtokokkal rendelkezett egy báró, nem biztos, hogy az onnan szárma-

zó bevételei fedezhették a nagyúri reprezentációt."[69] Kubinyi véleménye szerint a nagybirtokot a komoly gazdasági bajoktól az 1498–1500 között végbement hadügyi reform mentette meg azáltal, hogy a földesurat hivatalosan is részesítette az állami hadiadóból, illetve ebben, amint az újabb kutatások is hangsúlyozzák, a földesúr által tetszés szerint kivethető rendkívüli adó, a *taxa extraordinaria* is szerepet játszott.[70]

Mint láthattuk, a Szapolyaiak esetében az állami hadiadó beszedése valóban döntő volt, a pénzbevételek harmada ebből származott. Ugyanakkor a tokaji birtokkomplexum esetében a rendkívüli adó nem játszott komoly szerepet. Azt is láthattuk, hogy a birtokok jelentős hasznot hajtottak a tulajdonosnak, és a Szapolyaiak nagyon sok pénzt tudtak kivenni a birtokokból.

Hogyan alakult azonban más, jelentős birtokállománnyal bíró földesurak esetében ez a kérdés? Az alábbiakban a Szapolyai-birtokok adatait a korszak másik nagybirtokával, a Corvin-vagyon nagy részét megszerző Brandenburgi György által bírt két nagybirtok, Gyula és Vajdahunyad, a középbirtok Varasd megyei Krapina, illetve a szakirodalomból ismert, Perényiek által bírt Ónod adataival vetjük össze.[71] Egyrészt azt vizsgáljuk, hogy mennyi készpénzbevétel származott ezekből az uradalmakból, ezek hogyan oszlottak meg a hadiadó, a rendkívüli adó (taksa), illetve az egyéb földesúri bevételek és a kocsmáltatás között. A kiadások kapcsán azt vizsgáljuk, hogy mennyi ment el a familiárisokra, szervitorokra, katonai költségekre, a birtokigazgatásra és fenntartásra, hogy tehetett-e szert jelentős jövedelemre a földesúr birtokából, vagy az ténylegesen elköltésre került az uradalomban. Vajon a Szapolyaiak gondos gazdái voltak-e a birtokaiknak, vagy lehetett volna jobban is gazdálkodni?

A felsorolt Brandenburgi-birtokok a Szapolyai-számadás korszakában az alábbiak szerint jövedelmeztek: Vajdahunyad éves átlagbevétele az 1518, 1521 és 1522. évi számadások alapján 2820 forint, a gyulai uradalomé 1524–1527 között éves átlagban 5157 forint, míg a krapinai 1515–1517 közötti átlaga 332 forint volt, azaz összesen 8309 forint. Ez a jövedelem nagyságrendileg megközelíti a Szapolyaiak tokaji jövedelmeit (11 157 forint). A Perényiek ónodi uradalma mindössze

69 Kubinyi András, *Változások a középkor végi Magyarországon*. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből, 2.) Budapest, 1993, 15.

70 Uo. 16; Kubinyi András, Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországában. *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (2000) 397–416; Nógrády Árpád, Taxa – extraordinaria? Széljegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára. In: Lengvári István (szerk.), *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs, 1996, 125–148; Uő, A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. *Századok* 136 (2002) 451–468.

71 Vajdahunyad 1521. és 1522. évi számadásait lásd Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu si documente*. (Bibioteca istorică, 39.) Bucureşti, 1973, 47–48. Gyula esetében az 1524–1527. közötti számadások feldolgozásának alapja az alábbi kivonat: Veress Endre, *Gyula város oklevéltára, 1313–1800*. Budapest, 1938, No. 138, 116–121. Krapina: MNL OL DF 267246. A Brandenburgi-birtokok gazdálkodására újabban: Kenyeres István, A gyulai uradalom a Brandenburgi-birtokok rendszerében. In: Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám (szerk.), *Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből*. Gyula, 2017, 33–51. Ónod: Szabó, *A magyar mezőgazdaság,* 64. oldalon közölt táblázat alapján.

1065 forintot jövedelmezett 1518-ban. Ebből a király által átengedett hadiadó mindenhol jelentős részt szolgáltatott: Vajdahunyadon 22 százalékot, Gyulán 24 százalékot, Krapinán 60 százalékot, míg Ónodon mindössze 11 százalékot, miközben visszaemlékezhetünk, hogy a Szapolyai-birtokokon 32 százalékot. A rendkívüli taksa Vajdahunyadon 11 százalék, Gyulán 25 százalék, Ónodon 28 százalékot tett ki, Krapinán ekkor nem vetettek ki ilyen adót, míg a Szapolyai-uradalmakban ez elhanyagolható volt. A cenzus és egyéb földesúri adók a pénzbevételek 67 százalékát tették ki Vajdahunyadon, 51 százalékát Gyulán, 40 százalékát Krapinán, 31 százalékát Ónodon és 14 százalékát a Szapolyaiak birtokain. Borkiméréssel csak Ónodon találkozunk, ott a bevételek 30 százalékát tette ki, míg a Szapolyai-birtokokon 53 százalékot hoztak. Ez utóbbi tény is arra mutat, hogy a Szapolyaiak birtokain már a kora újkorra jellemző gazdálkodást folytattak. Jól tudták, hogy a korszak legjövedelmezőbb üzletének a borkimérés, azaz kocsmáltatás számított, melynek mértékét a földesurak tetszés szerint szabhatták meg a jobbágyaik számára, így biztosítva maguknak állandó, komoly készpénzbevételt. A borbevételek fő forrása a késő közép- és kora újkorban a tized, a decima, amelyet a földesurak a maguk birtokain bérelhették az egyháztól.[72] A Szapolyaiak esetében is van arról tudomásunk, hogy birtokaikon maguk szedték be a tizedet.[73]

A birtokok kiadásairól a következő adataink vannak: Vajdahunyadon 1522-ben a várnagyok, katonaság és a szervitorok fizetésére a kiadások 37 százaléka, 1524–1525-ben Gyulán a 25 százaléka, Krapinán pedig 50 százaléka ment el. Vajdahunyadról 1522-ben 1297 Ft-ot küldtek Brandenburgi Györgynek, ami akkor a kiadások 40 százalékát tette ki, Gyuláról 1524–1525-ben pedig 1900 forintot, a kiadások 33 százalékát szolgáltatták a földesúr kezéhez. Igaz, ezek az összegek nagyságukban és arányukban is eltértek a Szapolyai-birtokon megfigyelthez képest. Látható azonban, hogy a nagyobb birtokok máshol is jövedelmezőnek bizonyultak, és a főúrnak képesek voltak az igazgatási és várfenntartási költségeken, valamint a helyi familiárisok fizetésén felül jelentős készpénzt „termelni".

A SZAPOLYAIAK JÖVEDELME MOHÁCS ELŐTT

Kérdés, hogy mekkora összegre számíthattak évről évre a Szapolyaiak a birtokaikból? Ezt források hiányában nem tudjuk megmondani, becslésekbe azonban – igaz, igen óvatosan – bocsátkozhatunk. Egyrészt fontos hangsúlyozni, hogy a főúr hatalmi pozícióit alapjában szabta meg várai, várbirtokai és szervitorai száma, ezek ellátását, a familiárisok fizetését a helyi uradalmakból, úgy látszik, meg tudták oldani. Ami az igazgatási költségek és a fizetések felett megmaradt, azzal gazdálkodhatott a tulajdonos. Láttuk, a Szapolyaiak a Tokaj környéki birtokaikból évi 7000 forintot ki tudtak venni. A dunántúli birtoktestek jövedelmezőségé-

72 Összefoglalóan lásd Kenyeres, *Uradalmak és végvárak*, 384–401; Uő, Váruradalmi gazdálkodás, 395–397.

73 Fentebb hivatkoztuk Hedvig tescheni hercegnő utasítását a tokaji és tállyai tizedszedés kapcsán, lásd 61. jegyzet.

ről pedig sokat elárul az az adat, miszerint 1520-ban az 1517–1518. évi pápai, ugodi, cseszneki várbirtokok, a mórichidai prépostság, valamint a zirci és a kapornaki apátságok jövedelmeiből a pápai várnagy 3210 forintot adott át Trencsénben Hedvig tescheni hercegnőnek.[74] Tehát e két birtokigazgatási központból, tizenhárom váruradalomból 10 ezer forint tiszta jövedelmet is beszedhettek a Szapolyaiak. Ha feltételezzük, hogy ez az összeg birtokaik feléből-harmadából folyt be, akkor minden további nélkül legalább évi 20-30 ezer forint körüli szabadon elkölthető jövedelmet feltételezhetünk az 1510–1520-as években. Ez az összeg ismereteink szerint az ország bevételeinek 10 százalékát is elérhette, tehát nem csekély jövedelemről volt szó.[75] Újfent hangsúlyoznunk kell, hogy ez az összeg magasabb is lehetett, és hozzá kell számolnunk a Szapolyai-szervitorok fizetését is, ami a tokaji számadásokból kiindulva újabb 6-8 ezer forintot jelent. A korszakban elvileg csak a prelátusok bírtak ehhez hasonló jövedelemmel: az esztergomi érsek (25–35 ezer forint), a váradi, a pécsi és az erdélyi püspök (24–26 ezer forint) várhatott – egy velencei követjelentés alapján – ekkora bevételt.[76] Ugyanakkor tudható, hogy például az esztergomi érsek bevételei 1488–1490 között éves átlagban ténylegesen 17 700 forintot tettek ki, és ezt az összeget felemésztette az érseki udvar ellátása, a szervitorok fizetése, ruházata. Az egri püspök bevételei 1500–1501-ben pedig „csak" 16 ezer forintot tettek ki.[77] A Szapolyaiak 20–30 ezer forintnyi szabadon felhasználható jövedelme tehát a korszakban biztos, hogy a legjelentősebbek közé tartozott.[78] A Szapolyaiak gazdasági erejét jelzi, hogy 100 ezer aranyforintot voltak képesek jegyajándékként kifizetni Zsigmond lengyel királynak Szapolyai Borbálával kötött házasságakor.[79] Jövedelmeik lehetővé tették számukra a reprezentációs kiadások, a birtokvételek, zálogosítások anyagi hátterének megteremtését, valamint alapot nyújtottak hitelügyletekhez is.[80]

---

74 *Szapolyai oklt*. 434.

75 Lásd fentebb a Jagellók jövedelmeiről a 37. jegyzetben írottakat.

76 Fügedi Erik, A XV. századi magyar püspökök. In: Uő, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981, 97–99.

77 Fügedi Erik, Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: Uő, *Kolduló barátok*, 114–237; E. Kovács Péter, *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508.* Eger, 1992, 7–27; Kenyeres, *Uradalmak és végvárak*, 523, 545–553.

78 Igaz Mohács előtt már nem biztos, hogy a Szapolyaik szedték be a legtöbb pénzt birtokaikból, II. Lajos ifjú felesége, Habsburg Mária a királynéi birtokok révén, amihez hozzátartoztak a körmöcbányai bányakamara és a máramarosi sókamara jövedelmei is, évi 40–45 ezer forint jövedelemmel rendelkezhetett. Kenyeres, *Uradalmak és végvárak*, 64–69; Uő, Verwaltung und Erträge von Königin Marias, 184–191.

79 Rekettyés Mária, Adalékok Szapolyai Borbála lengyel királyné trónra jutásának előzményeihez és uralkodásához. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica* 9:3 [2004] 125.

80 A források alapján úgy látszik, hogy a Szapolyaiak is küszködtek átmeneti vagy tartós pénzhiánnyal, ami miatt hitelfelvételre kényszerültek (pl. Szapolyai János 1000 Ft-os hitelfelvétele Várdai Ferenc erdélyi püspöktől, 1519. 10. 14. *Szapolyai oklt*. 431). Igaz, a hitelügyletekhez birtokaik megfelelő hitelalapot képeztek. Pl. 1521-ben Szapolyai János kénytelen elzálogosítani Torna várát Szatmári György pécsi püspöknek adóssága meg nem fizetése miatt. *Szapolyai oklt*. 450–451.

ÖSSZEGZÉS

Szapolyai János és testvére, György a mohácsi csata előtt a Magyar Királyság legjelentősebb birtokkomplexumának tulajdonosa volt. A hatalmas birtokállományt a Szapolyaiak első nagy karriert befutó generációja, Szapolyai Imre és István halmozták fel, főként Mátyás király kegyének köszönhetően. A két ifjabb Szapolyai, János és György már alig tett hozzá a nagybáty és apa birtokszerzéseihez, viszont a család pozícióit tovább erősítették. Mind az első, mind a második generáció esetén a Szapolyai testvérek közösen léptek fel és tettek szert újabb birtokokra, közös rezidenciát tartottak, ami a családon belüli erős összetartást is jelzi. A hatalmas birtokállomány Erdélyt leszámítva behálózta az országot annak északkeleti részétől a délnyugati csücskéig. Szapolyai János erdélyi vajdasága idején a vajdát illető honorbirtokok révén azonban itt is jelentős támaszpontokhoz jutott. A váruradalmak birtoklása tekintélyes katonai erőhöz és bevételhez juttatta a Szapolyaiakat, akik familiárisaik révén komoly befolyást gyakoroltak az ország területének sűrűbben lakott részein. Birtokaikon a korszakhoz mérten modern gazdaságirányítást vezettek be, invesztáltak uradalmaikba és kihasználták a korszak kínálkozó jövedelemszerzési lehetőségeit, jelentős készpénzállományhoz juttatva őket. Mindez olyan hátteret kínált számukra, mint amilyennel a Hunyadiak rendelkeztek az V. László halálát követő trónutódlási küzdelem során. A mohácsi csata után a Magyar Királyság messze leghatalmasabb és leggazdagabb főszereplője, Szapolyai János gazdasági helyzetének köszönhetően is készen állt a hatalomátvételre.

FÜGGELÉK

A Szapolyaiak által birtokolt várbirtokok jegyzéke[81]

Vár megnevezése	**Vármegye**	**Szapolyai-oklevél-jegyzék**	*Engel*: **Térkép**	**EK**	**Egyéb**
Árva	Árva	x	x	x	
Bajmóc	Nyitra	x	x	x	
Barkó	Zemplén				x[82]

81 A táblázatban jelöltem, hogy mely vár mely forrás alapján került be az összeállításba: Szapolyai-oklevéljegyzék = MNL OL E 148 Neo-regestrata acta Fasc. 1596. No. 16; Engel: Térkép = Engel, *Magyarország a középkor végén*; EK = Egyetemi Könyvtár. Kézirattár, Litterae et epistolae originales, Nr. 244. Ez utóbbi forrás 1527–1528 körül keletkezhetett, ugyanis a listán szerepel, hogy mely várakat sikerült Ferdinánd király seregeinek elfoglalnia: Likava, (Liptó) Újvár és Szepesvár mellett szerepel, hogy azok már Pekry kezén vannak. Leva (Illava) meg éppen ostrom alatt volt. Tudjuk, hogy Hans Katzianer, I. Ferdinánd parancsnoka Szepesvárt 1528. április elején vette be, míg Likavát és Liptóújvárat ugyanekkor alvezére Pekry Lajos foglalta el. Kenyeres István, A trencséni vár a XVI. században. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 2 (1995) 7–8. Itt köszönöm meg Horváth Richárdnak a Szapolyai-várak jegyzékének összeállításához nyújtott segítségét! Az Egyéb rovat alatt feltüntetett adatok forrását jegyzetben jelölöm.

Vár megnevezése	**Vármegye**	**Szapolyai-oklevél-jegyzék**	*Engel*: **Térkép**	**EK**	**Egyéb**
Boldogkő	Abaúj	x	x	x	
Csesznek	Veszprém	x	x		
Csetnek[83]	Gömör			x	
Debrecen[84]	Bihar			x	
Dunajec	Szepes	x	x	x	
Ebenfurt	Alsó-Ausztria	x			
Edelény[85]	Borsod			x	
Gölnic	Szepes				x[86]
Kasza	Trencsén	x	x	x	
Késmárk	Szepes			x	
Kővár	Pozsega	x	x		
Krasznahorka	Gömör	x	x		
Ilcs[87]	Valkó			x	
Illava (Leva)	Trencsén	x	x	x	
Lietava	Trencsén	x	x	x	
Lippa	Arad		x	x	
Likava	Liptó	x	x	x	
Liptóújvár	Liptó	x	x	x	
Murány	Gömör		x	x	
Németi (Nempti)	Valkó			x	
Ozdin	Nógrád	x	x		
Palocsa	Sáros	x	x	áthúzva[88]	
Pápa	Veszprém	x	x	x	
Pelsőc	Gömör			x[89]	
Rákos	Gömör	x	x	x	
Regéc	Abaúj	x	x	x	
Richnó	Szepes		x	x	
Salgó	Nógrád	x	x	x	
Sáros	Sáros		x		
Solymos	Arad		x	x	
Szatmár	Szatmár				x[90]
Szádvár	Torna	x	x	x	
Szepesvár	Szepes	x	x	x	
Szklabinya	Túróc	x	x	x	

Vár megnevezése	Vármegye	Szapolyai-oklevél-jegyzék	*Engel*: Térkép	EK	Egyéb
Sztrecsény	Trencsén		x	x	
Szúcsa	Trencsén		x	x	
Tállya	Zemplén	x	x	x	
Tiszovc[91]	Pozsega				x
Tokaj	Zemplén	x	x	x	
Torna	Torna	x	x	x	
Trencsén	Trencsén	x	x	x	
Ugod	Veszprém	x	x		
Unac	Knin megye	x			
Vámos	Borsod			x	
Verőce[92]	Verőce	x			
Vöröskő	Pozsony		x		

A Függelék táblázatának jegyzetei

82 Csánki, *Magyarország,* I. 333.

83 Csetnek és Pelsőc (Gömör megye) elvileg a Bebekek kezén volt ekkor, nem tudunk Szapolyai-birtoklásról.

84 Curia et castellum említése 1484-ből: Csánki, *Magyarország,* I. 595.

85 Edelény (Borsod vm.) a tokaji várbirtok-központhoz tartozott mint önálló uradalmi egység, itt feltehetőleg kisebb erődített kúria állhatott a mai kastély közelében. Engel és Csánki, *Magyarország,* I. 165. mezővárosként említi.

86 Várát említi Csánki, *Magyarország,* I. 248. Engel mezővárosként szerepelteti. A Szapolyai-család birtoklására adat 1502-ből: *Szapolyai oklt*. 262–263.

87 A Valkó megyei Ilcsről van szó, amelyet Engel faluként szerepeltet, Csánki, *Magyarország,* II. pedig nem említi a megye településeinél. Biztosan volt vára, erre utal, hogy Bárdi István Szapolyai János familiárisaként a Valkó megyei Ilcs és Németi várnagya volt. Kubinyi, A Szapolyaiak és familiárisaik, 189.

88 Az EK példányon jogosan húzták át Palocsát, mivel azt a Szapolyaiak Árva vár átadásáért cserébe lomnicai Horváth Mihálynak adták át 1505–1507 körül. *Szapolyai oklt*. 269–270; Neumann, A gróf és a herceg, 422–423.

89 Lásd 83. jegyzet.

90 Szatmár várát 1460-ból Csánki adatolja: Csánki, *Magyarország,* I. 467. A középkori szatmári vár (kastély) építésének problematikájára: Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 345, 352.

91 Csánki, *Magyarország,* II. 387, 394. Tiszovc Szapolyai-birtoklását csak az itt közölt 1455. évi adat támasztja alá, későbbi birtoklására – egyelőre – semmilyen forrással nem rendelkezünk. Engel Tiszovcot faluként említi 1470-ből a Tiszovci (Arleus) család birtokában.

92 A Szapolyai-oklevéljegyzékben szereplő Verőce birtoklása *(Littera Mathie regis quod idem donavit Emerico de Zapolya castrum Wrewcze cum oppido et possessionibus alys in comitatu de Werewcze Emerico et Stephano de Zapolya et heredibus eorum)* nem valószínű, hiszen Engel szerint az a Marcaliaké 1448–1459 között, majd az Ellerbach családé (1459–1467 k.), utána Csupor Miklósé (1467 k.–1474), majd az alsólindvai Bánffyaké (1474-től). Horváth Richárd szerint Marcali László halála után Mátyás Corvinnak adományozta, majd a Bánffyak kapták meg. Horváth, Szatmár és a Szapolyaiak, 355: 57. jegyzet.

C. Tóth Norbert*

SZAPOLYAI JÁNOS ERDÉLYI VAJDA TÖRÖK ELLENES HARCAI (1510–1526)

BEVEZETÉS

Szapolyai János erdélyi vajdának a törökök elleni harcban és a magyar határvédelemben játszott szerepét teljességre törekvően még senki sem dolgozta fel, s alapkutatások hiányában ezt a jelen tanulmány sem vállalhatja. Éppen ezért a munka egyfajta kettősséget mutat: egyfelől összefoglalja az ismert és feldolgozott hadjáratokról (bulgáriai és havasalföldi) szóló szakirodalmat, másfelől – a kutatás jövőbeni lehetőségeit felvillantva – egy esetben a teljes forrásanyagot feltárva mutatja be az eseményeket (a zsarnói kudarc). A tanulmányban csak említés szintjén foglalkozom Szapolyai János 1512–1513. évi tevékenységével – ennek feldolgozása ugyanis jelenleg zajlik –, valamint az 1524–1526 közötti években követett politikájával. Nem vizsgáltam az általános hadi helyzetet, a magyar és a török hadvezetés terveit, a két fél kémtevékenységét és a befutott hírek nyomán kialakult helyzetet, illetve csak a legszükségesebb mértékig tértem ki a két állam között a vizsgált időszakban kötött fegyverszünetekre és békékre.

AZ ELSŐ ÉVEK (1510–1513)

II. Ulászló király 1510. november 8-án (vagy előtte pár nappal) nevezte ki az alig húszéves[1] Szapolyai Jánost erdélyi vajdává.[2] János szepesi gróf kitűnő nevelésben részesült, s jóllehet korából adódóan harctéri tapasztalatokkal nem rendelkezett, járatlannak sem nevezném, hiszen 1506-ban a Miksa német-római császár elleni harcoknak Perényi Imre nádor és Somi Józsa, az Alsó Részek főkapitánya, teme-

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tagja; ctoth.norbert@gmail.com.

1 Neumann Tibor, Dózsa legyőzője – Szapolyai János erdélyi vajdasága (1510–1526). *Székelyföld* 18:11 (2014) 95.

2 Jakó Zsigmond, Az erdélyi vajdák kinevezéséről. In: Uő, *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 1997, 84; C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). Budapest, 2016 (= *Arch.* I.), 88.

si ispán mellett ő volt a harmadik főkapitánya.[3] Az erdélyi vajdai poszt Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf – egyúttal országbíró – lemondásával üresedett meg, aki betegsége miatt nem vállalta a további katonai feladatokkal járó tisztség viselését.[4] Ugyanekkor nevezték ki a másik határvédelmi parancsnokot, a temesi ispánt is, habár az Somi Józsa halála miatt immáron két éve betöltetlen volt. E posztot ecsedi Bátori István, a korábbi, ugyanilyen nevű erdélyi vajda[5] unokaöccse nyerte el.[6]

Sem a kinevezések időpontja, sem pedig a két személy családi hátterének egybeesése nem írható a véletlen számlájára. Az előbbit a katonai helyzet indokolta: a II. Bajezid szultánnal (1481–1512) kötött hétéves béke lejárt, s 1510-ben már csak egyéves fegyverszünetet sikerült tető alá hozni vele, ráadásul az örökösérőll, Szelimről érkező hírek semmi jóval nem kecsegtették a magyar hadvezetést.[7] Másfelől a határon szolgáló végvári katonák, illetve az alkalomszerűen felfogadott zsoldosok fizetése a mindenkori ispán–főkapitány, illetve vajda feladata volt, aki mindezt – mai szóval – utófinanszírozási konstrukcióban látta el. Azaz olyan katonai parancsnokokat kellett találni mindkét – illetve a dalmát-horvát-szlavón bánságot[8] is ideértve mindhárom – tisztségre, akik „önerőből" is képesek voltak ellátni a rájuk háruló feladatokat. Szapolyai János és testvére, György ekkor már az ország – a király után – kétségtelenül leggazdagabb családját képviselte, birtokaikon több mint 10 000 adózó jobbágyporta volt.[9] A képzeletbeli dobogó 2–3. helyét ecsedi Bátori György, István és András foglalta el, akik közel 8000 adózó jobbágyporta felett rendelkezhettek.[10] Mindehhez hozzátehetjük még azt is, hogy a két újdonsült parancsnok nagyjából egykorú volt: mint láttuk, János

3 Neumann, Dózsa legyőzője, 95; Szabó Dezső, Magyar országgyűlések 1505–1508. *Századok* 42 (1908) 711.

4 Lakatos Bálint, Haag, Mrakes, Cuspinianus és Helianus. A német és francia követek tárgyalásai a magyar elittel az 1510-es tatai országgyűlés idején. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 17.* Tata, 2011, 234.

5 Bátori István országbíró (1471–1493) és erdélyi vajda (1479–1493) – *Arch.* I. 87; Horváth Richárd – Neumann Tibor, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2012, 48.

6 C. Tóth Norbert, Bátori (III.) István politikai pályafutásának kezdete (1503–1511). In: Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert (szerk.), *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században*. (Báthori István Múzeum Kiadványai, 34.) Nyírbátor, 2012, 134; *Arch.* I. 124–125.

7 Fodor Pál – Dávid Géza, Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 194–199.

8 A bánság körüli zűrzavaros helyzetre lásd Pálosfalvi Tamás, Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.), *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál emlékére*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 40; Analecta Mediaevalia, III.) Budapest–Piliscsaba, 2009, 251–300; *Arch.* I. 98–100.

9 Engel Pál, A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. In: Uő, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003, 15, 52; Neumann, Dózsa legyőzője, 93–94.

10 C. Tóth Norbert, Az ecsedi Báthory család birtokgyarapítási törekvései a XV. század második felében. In: Horváth Alice (szerk.), *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*. Vác, 2007, 188–189.

1490–1491 folyamán, míg István pár évvel korábban, valamikor 1485–1490 között születhetett,[11] így életkorukból adódóan is jól megérthették egymást.

A két, állandó katonai erővel rendelkező hadparancsnok a kinevezésüktől kezdve folyamatosan együttműködött a rájuk bízott határszakasz védelmében.[12] Katonai fellépéseik összehangolása már 1511 őszén megkezdődött, amikor Szapolyai bizonyíthatóan harckészültségben tartózkodott Erdély déli részén,[13] míg Bátoriról csak sejthető, hogy minden bizonnyal ő is a saját parancsnoksága alatti területen tartózkodott, mivel általános mozgósítás volt a déli határvonalon.[14] A katonai felvonulás kiváltó oka egyébként az volt, hogy augusztusban lejárt a Portával kötött egyéves fegyverszünet.[15]

1512 őszén az oszmán seregek az egész fronton támadásba lendültek.[16] Ennek kiváltó oka még az év tavaszára nyúlik vissza. A magyar uralkodó a fegyverszünet meghosszabbítására követeket küldött II. Bajezid szultánhoz, ám mire a magyar küldöttség megérkezett Isztambulba, a szultánt a fia, Szelim lemondatta a trónról, majd meg is mérgeztette. Mivel Szelim le akart számolni testvérével, a szintén trónra áhítozó Ahmeddel, fegyverszünet helyett békét ajánlott. A magyar küldöttség azonban ragaszkodott az eredeti tervekhez, így megegyezés nélkül tértek vissza Budára.[17] Szelim ezért, hogy nyomatékosítsa erőfölényét a tárgyaló asztalnál, utasította a határ menti bégeket a magyar védelem nyugtalanítására, aminek nem várt eredményeként az egyik sereg elfoglalta a szreberniki bánság várait.[18] Ezzel nagyjából egy időben a szendrői bég az Alsó Részek főkapitányságának a területére tört be, de a temesi ispán, Bátori István október 12-én Illyéd közelében

11 C. Tóth Norbert, Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban? A Bátori család ecsedi ágának tagjai 1377–1541. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 44 (2009) 27.

12 Vö. C. Tóth Norbert, Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* 146 (2012) 450. skk.

13 Lásd 1511. szept. 5-i levelét. Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2012 (= *Szapolyai oklt.*), 324–326. Lásd még Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 59994. (perhalasztás a török elleni expedíció miatt). – Szapolyai János szept. 3-án Besztercén, okt. 11-én Tordán, nov. 11-én Kolozsváron, dec. 21-én Szászsebesen, majd 28-án már ismét Kolozsváron tartózkodott (*Szapolyai oklt*. 326–328.).

14 Lásd MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 217089; 265885.

15 Fodor–Dávid, Béketárgyalások, 194–195, 199.

16 Vö. Pálosfalvi, Bajnai Both, 291–293. Az eseményekre részletesen lásd Mikó Gábor, Oszmánellenes hadjáratok lehetőségei a 16. század elején. Kísérlet Szrebernik, Szokol és Tesanj várak visszahódítására 1513-ban. *Századok* 154:3 (2020) 577–620.

17 Fodor–Dávid, Béketárgyalások, 203.

18 Kubinyi András, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. In: Uő, *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007, 123; Mikó, Oszmánellenes hadjáratok.

győzelmet aratott a török csapatokon.[19] Szapolyai János feladatának megfelelően ez idő alatt hadinépével Erdélyt biztosította.[20]

A következő év vízkeresztkor (január 6.) tartott országgyűlésen elhatározták, hogy a szreberniki bánság visszaszerzésére hadjáratot indítanak.[21] Ezért, illetve az Oszmán Birodalomból érkező hírek hatására szinte a teljes magyar elit az év nyarán a déli végeken tartózkodott (csapataik már korábban, az év elejétől). Perényi Imre nádor július 11-én Pekrec várából intézkedett,[22] Szapolyai János pedig július 4-én Szegedről küldött parancsot a szászoknak. Levelében felszólította őket, hogy – mivel a török Szabács várának ostromára készül – hadaikkal Alvincnál gyülekezzenek.[23] Nem ez volt az egyetlen feladata a vajdának: II. Ulászló király őt rendelte ki a szörényi bánságban fekvő Pét vár és város falának javítására. A király ezért július 13-i levelében azt kérte a szászoktól, hogy küldjenek mesterembereket e munkák elvégzésére.[24] Szapolyai időközben elhagyta Szegedet, és Csanádon át – ahol július 16-án tartózkodott[25] – Dévára ment.[26] Augusztusban a boszniai török hadak törtek be, de az újonnan kinevezett dalmát–horvát–szlavón bán,[27] Beriszló Péter veszprémi püspök súlyos vereséget mért rájuk Dubicánál. Ezzel egy időben Szapolyai János erdélyi vajda, nyilván tehermentesítendő a bánt, Szendrő várát vette ostrom alá.[28] A hadjárat után, a „hadakozási idény" végeztével a vajda hazatért, illetve Budán tartózkodott, és csak az év végén érkezett vissza újra a tartományába.[29] (Lásd a következő oldalon lévő térképet.)

19 Fodor–Dávid, Béketárgyalások, 201–203; Kubinyi András, Budai Kakas János és történeti feljegyzései. In: Uő, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek, 22.) Budapest, 1999, 211; Szakály Ferenc, Nándorfehérvár 1521-es ostromához. *Hadtörténelmi Közlemények* ÚF 25 (1978) 488–489.

20 Neumann, Dózsa legyőzője, 99; vö. MNL OL DF 255177. (1512. okt. 7.), Szapolyai János dec. 25-én még Kolozsváron volt (*Szapolyai oklt*. 333.), valamikor karácsony körül Tordán kelt a nevében parancslevél (MNL OL DL 30999.).

21 Mikó Gábor, Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy *Hármaskönyv*ének elkészültéhez. *Történelmi Szemle* 56 (2014) 468.

22 MNL OL DF 232380; vö. Pálosfalvi, Bajnai Both, 299.

23 *Szapolyai oklt*. 337; Neumann, Dózsa legyőzője, 99.

24 MNL OL DF 245726. (Commissio propria domini regis).

25 *Szapolyai oklt*. 338. (1513. júl. 16.)

26 *Szapolyai oklt*. 339. (1513. aug. 30.) Aug. 8-án (MNL OL DF 277734.), szept. 1-jén (W. Kovács András – Valentiny Antal, *A Wass család cegei levéltára*. [Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 3.] Kolozsvár, 2006 [= *Wass-oklt*.], 600. sz.) és 15-én (MNL OL DL 30537.) Déván adnak ki oklevelet a nevében, de ezeket lehet, hogy még az ítélőmestere bocsátotta ki. Ezt erősíti, hogy alvajdája, Turóci Miklós is ott keltez (pl. *Wass-oklt*. 599. sz.).

27 *Arch.* I. 100.

28 Pálosfalvi, Bajnai Both, 298; Fodor–Dávid, Béketárgyalások, 208.

29 Neumann Tibor, Bulgária–Erdély–Temesvár. Szapolyai János és a paraszthábor. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.), *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2015, 110.

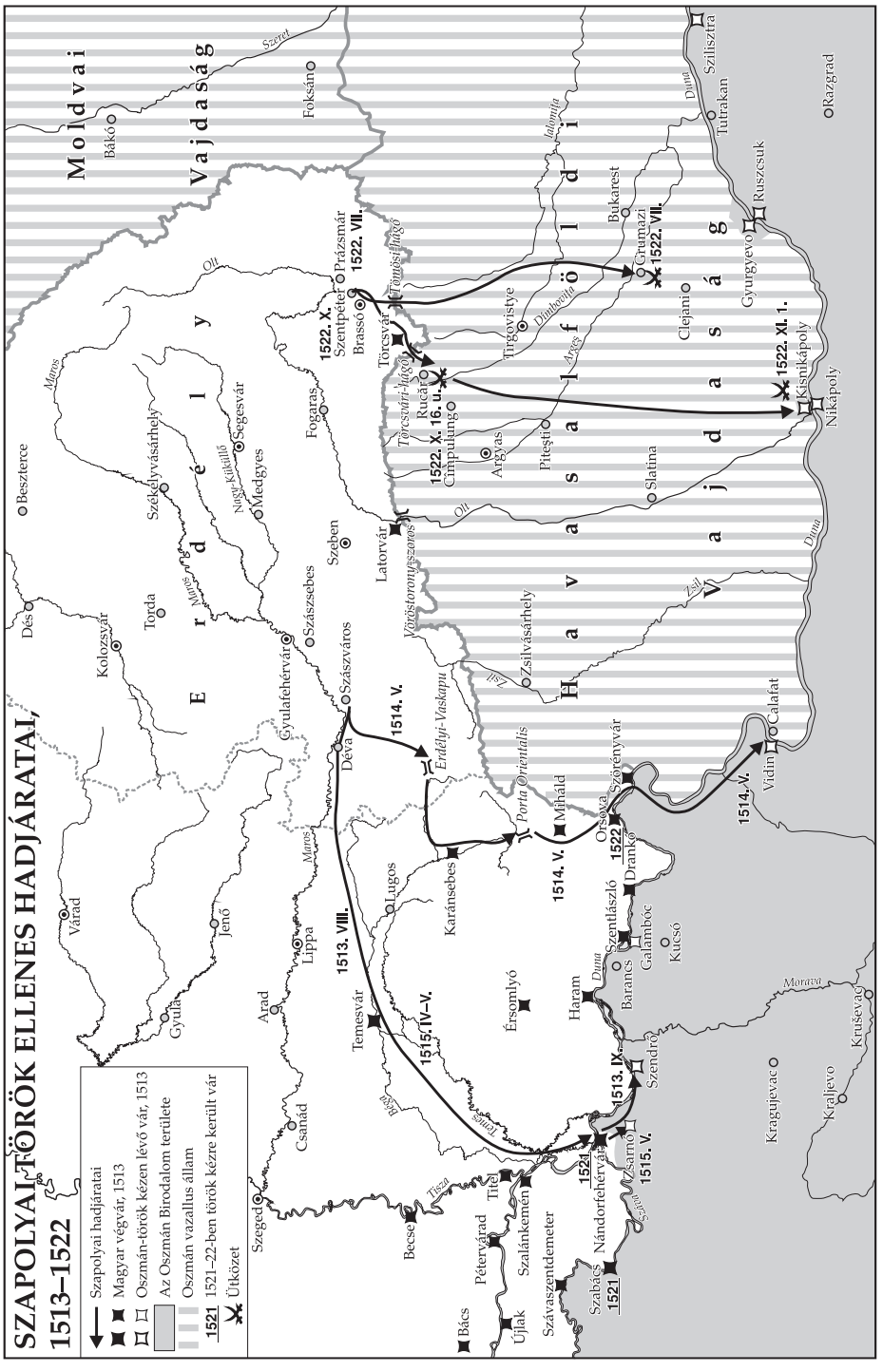
SZAPOLYAI TÖRÖK ELLENES HADJÁRATAI, 1513–1522
Szapolyai hadjáratai
Magyar végvár, 1513
Oszmán-török kézen lévő vár, 1513
Az Oszmán Birodalom területe
Oszmán vazallus állam
1521 1521–22-ben török kézre került vár
Ütközet
Moldvai Vajdaság
Erdély
Havaselvi Vajdaság
Havaselvi Alföld
Besztercze
Dés
Kolozsvár
Torda
Várad
Gyula
Jenő
Arad
Csanád
Szeged
Lippa
Temesvár
Becse
Péterváradi
Tikel
Újlak
Szalánkemén
Szávaszentdemeter
Szabács
Nándorfehérvár
Csarnó
Szendrő
Galambóc
Kucsó
Baranca
Szentlászló
Haram
Érsomlyó
Karánsebes
Lugos
Déva
Gyulafehérvár
Szászsebes
Szászváros
Szeben
Fogaras
Medgyes
Segesvár
Székelyvásárhely
Beszterce
Fokszán
Bákó
Prázsmár
Brassó
Szentpéter
Törcsvár
Törcsvári-hágó
Latorvár
Vöröstoronyszoros
Cimpulung
Rucár
Argyas
Piteşti
Tirgovistye
Dimbovita
Bukarest
Grumazi
Clejani
Slatina
Zsilvásárhely
Porta Orientalis
Erdélyi-Vaskapu
Mihald
Orsova
Szörényvár
Drankó
Viidin
Calafat
Kisnikápoly
Nikápoly
Gyurgyevo
Ruszcsuk
Tutrakan
Szilisztra
Razgrad
Kragujevac
Kraljevo
Kruševac
1513. VIII.
1514. V.
1515. IV–V.
1513. IX.
1515. V.
1521
1522
1522. X.
1522. X. 16. u.
1522. VII.
1522. XI. 1.
Maros
Körös
Tisza
Szávus
Duna
Olt
Szeret
Zsil
Ialomita
Morava

A BULGÁRIAI HADJÁRAT (1514)

Az újévet Szapolyai János minden bizonnyal Kolozsváron ünnepelte, ahonnan február végén Székelyvásárhelyre ment, ahol a székelyek részére tartott bírói közgyűlést. Ennek befejezése után Görgénybe utazott, majd két hét itt tartózkodás után folytatta útját Erdély déli részére, ahol Szászsebesen rendezkedett be.[30] Az 1514. márciusi országgyűlésen elhatározott haditerv[31] értelmében valószínűleg innen indult csapatai után, miután feltartóztatta a budai udvarból hazafelé igyekvő török követet.[32] A rablóhadjáratról – Neumann Tibor találó kifejezésével élve – „lényegében semmit sem tudunk",[33] ám közvetett értesüléseink alapján néhány dolog azért világos. A Szapolyai János vezette had május közepén léphette át az országhatárt. Mivel utóbb a hadjáratot „bulgáriai" néven emlegették, minden bizonnyal Szörénynél törtek be az Oszmán Birodalom területére, és a Duna mentén haladva Vidin várának környékéig juthattak el. A portyában ezúttal az erdélyi csapatok nem voltak jelen, hiszen nem a tartomány védelméről volt szó, ellenben különböző főpapi és főúri, valamint – talán az Alsó Részeken fekvő – megyék bandériumai részt vettek (ez megmagyarázná Dózsa seregének kezdeti sikereit is május–június folyamán).[34] A portyát – Turóci Miklós erdélyi alvajda közvetlenül a visszatérés után írt levelében – „szerencsés útnak" minősítette,[35] s ebben nekünk sincsen okunk kételkedni, a török területre történt becsapás célja egyértelműen a zavarkeltés, illetve a magyar békeajánlat nyomatékosítása lehetett az éppen Kis-Ázsiába tartó Szelim szultán számára.[36] Mire azonban a Szapolyai János vezette sereg visszaérkezett Karánsebesre, Magyarországon a helyzet gyökeresen megváltozott, és az országgyűlésen eltervezett hadmozdulatok a keresztesek lázadása miatt elmaradtak.[37]

A ZSARNÓI OSTROM (1515)[38]

Szapolyai János erdélyi vajda és királyi főkapitány[39] 1514 decemberében már ismét Kolozsváron volt, ahol egészen 1515. február elejéig maradt, valószínűleg a felkelés

30 Uo. 110; C. Tóth Norbert, Az 1514. márciusi országgyűlés. Politikatörténeti események Magyarországon a parasztháború kitöréséig. In: C. Tóth–Neumann (szerk.), *Keresztesekből lázadók*, 44–45.

31 Lásd erre C. Tóth, Az 1514. márciusi országgyűlés, 63–69.

32 Uo. 66.

33 Neumann, Bulgária–Erdély–Temesvár, 110.

34 Uo. 111–112.

35 Uo. 111: 41. jegyzet.

36 Uo. 112, 152; C. Tóth, Az 1514. márciusi országgyűlés, 65.

37 Neumann, Bulgária–Erdély–Temesvár, 151.

38 A hadjáratra összefoglalóan lásd Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526*. (The Ottoman Empire and Its Heritage, 63.) Leiden–Boston, 2018, 351–353; C. Tóth, Egy legenda nyomában, 452: 60. jegyzet

39 „*capitaneus generalis regie maiestatis*" – első alkalommal 1514. dec. 1-jén jelenik meg a cím a neve mellett (DF 245739.), a tisztségére az utolsó adat ez alkalommal 1516. márc. 8-ról ismert (*Szapolyai oklt*. 374.).

következményeinek rendezése céljából.[40] Ezután elhagyta Erdélyt, február közepén saját birtokán, Lippán találjuk,[41] majd innen a szörényi bánság területére ment, március első felében ugyanis egyik levelét már Lugoson keltezte.[42] A következő biztos adat Szapolyai hollétéről május 21-ről ismert, amikor már újra Erdélyben, Szászsebesen tartózkodott.[43] Az első információnk arról, hogy mi történt a két időpont között, Török Imre nándorfehérvári bán május 1-jei végrendeletében található: eszerint ugyanis török elleni hadjáratra indulva diktálta le testamentumát.[44] Annak bizonyítéka, hogy a török elleni hadjárat ténylegesen is lezajlott, több forrásból ismert: az első, amely egyúttal a vajda vereségéről is beszámolt, Zsigmond lengyel király május 15-én Pozsonyból feleségéhez, Borbálához – Szapolyai János húgához – küldött levele.[45] A másik Perényi Imre nádor június 13-i,[46] a harmadik pedig Szapolyai János vajda augusztus 3-i[47] parancslevelében található. Sajnos e ponton az okleveles forrásaink cserbenhagynak minket, mivel a hadjáratról semmilyen további információt nem őriztek meg.[48]

A legrészletesebb beszámolót az eseményekről a *Memoria rerum* című munkában találjuk: eszerint a János vajda, Bátori István temesi ispán, Török Imre és Paksi Mihály nándorfehérvári bánok meg „a király hadnagya", *Chertinger* László[49] vezette sereg, amelyben részt vettek a Jaksicsok és Szakolyiak katonái is, a király parancsára április 24-én indult a hadjáratra. Nándorfehérvárról a Duna mentén Zsarnó várához mentek és azt ostrom alá vették, ám a szendrői bég,

---

40 *Szapolyai oklt*. 359–360.

41 *Szapolyai oklt*. 361. (1515. febr. 18.)

42 MNL OL DF 254967. Szapolyai János 1513–1519 között egyúttal a szörényi báni tisztséget is viselte (*Arch.* I. 153.).

43 MNL OL DL 63004.

44 „*ingressus ad partes infidelium pro tuicione huius incliti regni Hungarie*." MNL OL DL 89052; kiadása: *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Budapest, 1994, 1. sz. okl.

45 „*Ceterum Mti. vre. incognitum esse nouimus, clarissimum dnum. vojevodam, germanum Mtis. vre., generum nostrum charissimum, nuper in Turcas ita adverso marte pugnasse, ut, copiarum parte amissa, prelio excedere sit coactus. Licet autem nondum nobis satis constet, quanta christianorum militum clade depugnatum sit, certum tamen est, rem ab orthodoxe pietatis hostibus bene ac prospere gestam.*" – *Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Polonie, magni ducis Lithvanie, Russie, Prussie, Masovie domini* ... per Stanislaum Gorski. I–X. Posnaniae, 1852–1899 (= *Acta Tomiciana*), III. 371.

46 „*quod quamvis superioribus diebus, tempore quo scilicet domino wayvoda Transsilvanis (!) in expeditione contra Thurcos se preparabat*." MNL OL DF 269734.

47 „*hiis novissimis diebus, tempore scilicet expeditionis nostre contra Thurcos*." MNL OL DL 63005.

48 Ez némileg meglepő, mivel 1515. május eleje és június vége között legalább tucatnyi olyan levél ismert, amelyben – mai fejjel – elvárható lenne az esemény felbukkanása: máj. 17-én a brassói követek Pozsonyból városukba küldött levelükben nem írtak erről (MNL OL DF 246708.); ugyanígy nem említett semmit erről, holott minden másról (Karintiában jobbágylázadás; a török elfoglalta Bočac és Kotor boszniai várakat) beszámolt Vajai Ferenc máj. 29-i, Pozsonyban kelt levelében (MNL OL DL 97646.).

49 Teljes nevét Pelei Tamás „kortörténeti feljegyzéséből" (Lakatos Bálint, Az erdélyi káptalan és a püspöki udvar tagjai görbe tükörben. Történeti bejegyzések Pelei Tamás főesperes Erasmus kötetében [1515–1530 k.]. *Fons* 16 [2009] 456.) és 1513-ból ismerjük, amikor az erdélyi hadinépek kapitánya volt (C. Tóth, Az 1514. márciusi országgyűlés, 46.).

Szinán „valami terekkel az föld nípível ellenek támada, velek megvíva. Ott az magyarok megfutamának, megveretínek, két fő urat elveszítenek: Paxy Mihályt és király felmondott hadnatyát nímetet és sok jeles vitézlő egyéb nípet, egísz táborokat, ágyukat, kincseket, szekereket kelle hadniok, és nagy kárral, szígyennel Nándorfejérvárra visszajüvínek, ki eljühete. Mely hadban az Színánbeg az fegyvereseket mint egy barmot úgyan elhajtatá; tíz terek, mondják, száz fegyverest hajtott előre."[50]

A névtelen szerző leírását jól kiegészíti az ellenoldalról Báli szendrői szandzsákbég jelentése Szulejmán trónörökös herceghez. Eszerint a magyar sereg, miután április 21-én átlépte a Dunát, megkezdte Zsarnó várának ostromát. A törökök a teljes ruméliai katonaságot mozgósították, akiknek Szendrőn kellett gyülekezniük. Végül nem várták be a teljes haderőt, mivel a vár védői kilátástalan helyzetükben segítséget kértek, ezért Báli bég vezetésével megindultak a magyarok ellen. A jelentés szerint az egyik török csapat a gyalogságot, a másik a tábort támadta meg, majd a heves és hosszan tartó harc után végül a Szapolyai vezette sereg kénytelen volt meghátrálni, de mindezt rendezetten tette. A magyar parancsnokok közül Paksi Mihály nándorfehérvári és Gáspár szabácsi bán a csatározásokban életét vesztette, fejüket elküldték a szultánnak.[51]

A két tudósítás, illetve a fenti okleveles források alapján nagyrészt rekonstruálhatónak látszik a hadjárat. A Szapolyai János erdélyi vajda, királyi főkapitány[52] vezette, komoly erőkből[53] álló magyar sereg április 21-én (György-nap táján)[54] indult el Nándorfehérvárról a mindössze 16 km-re fekvő Zsarnó vára ellen (ma

50 *1504–1566 Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)*. (Bibliotheca Historica) Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, 1981, 18–19. – Paksi és Csertinger haláláról Pelei is tudósít (Lakatos, Pelei Tamás, 456.).

51 Papp Sándor, A török béke kérdése a Dózsa-féle parasztháború idején. Egyed Emese – Pakó László (szerk.), *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában.* Kolozsvár, 2016, 240; a Papp által összefoglalt jelentést (amelyet minden valószínűség szerint Szulejmán herceg írt a szultáni tanács tagjainak) teljes egészében kiadta: Fodor Pál, A „hitharc oroszlánja": Jahjapasa-oglu Báli bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* 2019. tavasz, 65–67. A csatáról lásd még uo. 55.

52 Szapolyai János királyi főkapitányi címe a magyarázat arra, hogyan vezethette a szolgálati helyén bőven kívül eső területre a sereget: főkapitányi minőségében felette állt mind a bánoknak, mind pedig a temesi ispánnak, aki egyúttal az Alsó Részek főkapitánya is volt. Minderre részletesen lásd Mikó, Ismeretlen országgyűlési emlék, 466. skk.

53 Ezt támasztja alá a felsorolt magyar vezérek nevei mellett a velencei követ jelentése is, amely szerint sok katonával indultak a harcba (Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 351.).

54 Szerémi György május hónapra (Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. [Monumenta Hungarica, V.] Budapest, 1961, 71–72), míg Istvánffy Miklós július hónapra tette az időpontját (Istvánffy Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1.* [Történelmi Források, I.] Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2001, 154.). – Mindkét munka kritikával kezelendő, az utóbbira lásd Nagy Gábor, Szapolyai István és János alakja Isthvánffi Miklós Historiaejában. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről.* (Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica, Tomus XIII, Fasciculus 3.) Miskolc, 2008, 273, 276, 278.

Havala néven Belgrád része). A két közel azonos időpontot tartalmazó híradással szemben áll Török Imre már idézett május 1-jei végrendelete, amelynek szövege alapján az még az indulás előtt keletkezett.[55] Az ellentmondás – további adatok előkerüléséig – két módon oldható fel: az egyik lehetséges magyarázat az, hogy Török Imre utólag csatlakozott a sereghez, talán a török ellentámadás megindulása idején. A másik pedig az lehet, hogy a bán a török felmentő sereggel történő összecsapás előtt írta le utolsó akaratát. A vár ostroma, mivel a vereség híre május 15-re Pozsonyba ért, a felvonulással együtt legalább két hétig tarthatott, a csatára pedig valamikor május 10. előtt kerülhetett sor[56] (Nándorfehérvárról öt nap alatt megérkezhetett a hír a pozsonyi tárgyalásokra).[57]

A felmentő sereggel vívott küzdelemben magyar részről a főbb emberek közül többen is meghaltak, s jóllehet mindegyik forrásunkban két-két név szerepel, az elesettek nevei csak részben fedik egymást. Török Imre társa, Paksi Mihály nándorfehérvári bán halála mindkét idézett forrásban, illetve Pelei Tamás feljegyzéseiben, valamint Szatmári György pécsi püspök Pozsonyban, május 22-én kelt levelében[58] is szerepel. *Chertinger* László neve a *Memoria rerum*ban, Pelei Tamásnál és Szerémi munkájában szintén az elesettek között van. Paksi Gáspár neve viszont, úgy tűnik, téves azonosítás folytán került a veszteséglistára. A török jelentésben csak „szabácsi bán" szerepel,[59] aki a közkézen forgó adatokkal szemben nem lehetett Paksi Gáspár; ő ugyanis 1522-től volt aradi ispán,[60] és sohasem viselte a báni tisztséget. Az ekkor hivatalban lévő szabácsi bán, Merzini (Korbáviai) György gróf viszont – legalábbis Szerémi krónikája szerint – tényleg Zsarnó alatt esett el.[61] A hadjáratban Szapolyai János erdélyi vajdán, Bátori István temesi ispánon, Török Imre és Paksi Mihály nándorfehérvári, Merzini György szabácsi bánokon, *Chertinger* László királyi kapitányon, továbbá a – banderiátus urakon[62] – Jaksics Istvánon és/vagy Márkon[63] és Szakolyi Jánoson[64] túl még Derencsényi Miklós[65] – később a Szapolyaiak tornai várnagya és ispánja[66]

55 Lásd fentebb.

56 Máj. 2-án Pozsonyban még nem tudtak Paksi Mihály haláláról (MNL OL DL 47103.); máj. 8-án Gosztonyi János titkár Budáról küldött levelében számolt be Rozgonyi Istvánnak különböző ügyekről, de a török elleni hadjáratról nem írt (MNL OL DL 25562.).

57 Kb. 550 km, egy lovas futár napi 110 km-t általában meg tudott tenni.

58 MNL OL DL 89054.

59 Fodor, A „hitharc oroszlánja", 67.

60 C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2017 (= *Arch.* II.), 31.

61 *Arch.* I. 148.

62 Vö. 1498. évi 22. tc. – *Decreta regni mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. 1490–1526.* (The Laws of Hungary. Series I, Vol. 4.) From the manuscript of Ferenc Döry edited and translated by Péter Banyó and Martin Rady with the assistance of János M. Bak. Idyllwild, 2012, 102.

63 Engel Pál, *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. – Középkori Magyar genealógia.* (Arcanum Digitéka–CD-ROM) Budapest, 2001, Jaksics (nagylaki).

64 Uo. Gútkeled nem 1. Rakamazi ág 3. tábla: Szokoli (helyesen Szakolyi).

65 MNL OL DF 269734-5. (perhalasztást kapott a hadjárat idejére).

66 *Arch.* II. 278.

– és Alsólendvai Bánfi Jakab[67] részvételére van adatunk. A vajda hadjárata, amennyire adataink alapján látszik, az évtizedes szokásoknak megfelelően összehangolt cselekvés eredménye volt a három határvédő parancsnok között: amíg a dalmát-horvát-szlavón bán, Beriszló Péter veszprémi püspök a bánsága határain tartózkodott harckészültségben,[68] addig az erdélyi vajda és az Alsó Részek kapitánya, Bátori István megelőző támadást indított az őrzésükre bízott határszakaszok előterében a bánság tehermentesítésére.

A balul sikerült ostrom után az életben maradtak visszatértek szolgálati helyükre, így az erdélyi vajda is Erdélybe, ahol egészen október közepéig tartózkodott[69] és szervezte – a végül elmaradt – török betörés feltartóztatására a tartomány déli határainak védelmét.[70]

NÁNDORFEHÉRVÁR (1521)[71]

A zsarnói kudarc után mintegy fél évtizedes szünet következett Szapolyai János török ellenes harcaiban, s amellett, hogy két esztendő kivételével minden évben hosszabb időre felkereste tartományát, az erdélyi csapatok mozgósítására egyetlenegyszer, 1519 nyarán volt szükség Moldva védelmében, de végül fegyveres beavatkozásra nem került sor.[72]

Nándorfehérvár 1521. évi török ostromakor, majd elfoglalása idején Szapolyai, hivatali feladatának megfelelően, tartománya védelmét látta el: július végén Szászsebesen,[73] illetve az erdélyi seregek szokásos gyülekezőhelyén, Szászvárosban tartózkodott.[74] Innen augusztus végén Kolozsvárra érkezett, ahonnan párnapos időzés[75] után Lippán,[76] a Bodrog megyei Vannán (ma Svetozar Miletić, Szerbia) keresztül, ahol seregét hagyta,[77] szeptember 13-ra érkezett meg a bátai királyi táborba.[78] Itt megtárgyalták a hadi helyzetet,[79] majd a szultáni had kivonulását követően a király és tanácsadói a Mohács melletti táborban[80] – azért,

67 MNL OL DL 63005. (szervitorát említik a hadjárat résztvevőjeként).
68 Vö. 1515. ápr. 13-i Pekrecen kelt levelével (MNL OL DL 68498.), illetve II. Ulászló király ápr. 19-i levelével a szlavón rendekhez (MNL OL DF 268172.).
69 Lásd leveleit (*Szapolyai oklt.* 363–364, 366, 370, 372).
70 Neumann, Dózsa legyőzője, 100. (táblázat).
71 A török általi ostromára és elfoglalására a korábbi szakirodalommal: Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács,* 372–395.
72 *Szapolyai oklt.* 386–390 (1516), 393, 395, 397–400 (1517), 418, 420–421, 427, 431 (1519); Neumann, Dózsa legyőzője, 100. (táblázat).
73 1521. júl. 26. (*Szapolyai oklt.* 457.)
74 1521. júl. 29; aug. 4. (*Szapolyai oklt.* 458–459.)
75 1521. aug. 28–31: MNL OL DF 275293 (*Szapolyai oklt.* 460–461).
76 Margalits Ede, *Horvát történelmi repertorium. I.* Budapest, 1900, 336.
77 *Memoria rerum,* 22.
78 MNL OL DL 25632.
79 Vö. MNL OL DL 23584, MNL OL DL 25632.
80 Szept. 13-án még Bátán (MNL OL DL 23584, manu propria) vannak, Mohácson szept. 19-től (MNL OL DL 104408, Commissio propria domini regis.) szept. 30-ig (*Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540*. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth, Tiburtius Neumann, Norbertus C. Tóth. [A nyíregyházi Jósa András Múzeum

hogy azonnal megpróbálkozhassanak a végvár visszavételével – Bátori Istvánt és Szapolyai Jánost nevezték ki a visszafoglalásra induló sereg parancsnokává, illetve Újlakra fegyveres országgyűlést hirdettek.[81] Ám a hadjárat végül a seregben kitört járvány miatt elmaradt,[82] s a pécsi[83] tanácskozáson úgy határoztak, hogy azt a következő évre halasztják, de a portyázó törökök elleni védelemre a nádort Péterváradra küldik, míg Szapolyai János hadával a Szerémségben marad.[84] Mindemellett Erzsébet-napra országgyűlést hívtak össze Budára. A király október végén elhagyta Pécset – 26-án még ott volt[85] – és visszatért Budára (november 3.),[86] Szapolyai november 8-án már a Bács megyei Nagytaranyán (ma: Savino Selo SRB közelében elpusztult település) volt,[87] és Bátori is valamikor ekkor ment Budára.[88]

A HAVASALFÖLDI HADJÁRATOK (1522)[89]

Az 1521. évi Erzsébet-napi országgyűlésen mind Bátorit, mind Szapolyait megtették a következő évi török ellenes hadjárat főkapitányainak, akik a király Csehországba történt távozása után tevőlegesen is kézbe vették az ország védel-

kiadványai, 67.] Nyíregyháza, 2011, 322) mutatható ki a király. Valószínűleg okt. 2-án még ott volt az udvar, vö. Kubinyi András, Főúri étrend tábori körülmények között. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) Budapest, 2002, 249–261. – A tanácskozásra lásd Szakály Ferenc, *A mohácsi csata*. (Sorsdöntő történelmi napok, 2.) Budapest, 1975, 17.

81 *„Stephanum de Bathor palatinum et Joannem comitem Scepusiensem, vojevodam Transilvanie, capitaneos hujus expeditionis generales pari auctoritate prefecimus eosque primum ad civitatem Vilak misimus, ubi die dominico proximo* (okt. 6.) *conventum optimatum, procerum ac totius nobilitatis nostro edicto celebrabitur."* – *Acta Tomiciana,* V. 401. 1521. okt. 1. Mohács, II. Lajos király levele Zsigmond lengyel királyhoz. – Szapolyai okt. 18-án Újlakon tartózkodott (*Szapolyai oklt.* 461).

82 Istvánffy, *Magyarok dolgairól*, 183.

83 A király okt. 6-tól (MNL OL DL 31164, commissio propria; parancsa Szapolyai János főkapitányhoz) mutatható ki.

84 *„Wayvoda Transilvanus ad confinia recessit cum paucis, si quid efficere poterint, palatinus adhuc in vado circa Peterwaradya iacet."* Thallóczy Lajos – Áldásy Antal (szerk.), *A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526.* (Magyarország melléktartományainak oklevéltára, 2.) Budapest, 1907, 355. 1521. okt. 7. Pécs, Bebek János levele Dóci Ferenc óvári várnagyhoz; vö. még Istvánffy, *Magyarok dolgairól*, 182. – Mindezt Szabó Dezső úgy interpretálta, hogy a vajda otthagyta Lajos királyt Pécsett (Szabó Dezső, *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest, 1909, 47.).

85 MNL OL DL 86102. (manu propria). – Valószínűleg még 28-án is Pécsen van (MNL OL DL 86756; Szalaházi Tamás beregszászi plébános, királyi titkár relációja).

86 MNL OL DL 47438. (Móré Fülöp egri nagyprépost, királyi titkár relációja). – Szabó Dezső szerint már okt. 13-án Budán volt a király (Szabó, *A magyar országgyűlések*, 47; a MNL OL DL 23589. számú oklevél alapján, amelynek dátuma [*in festo Colomanni*] valóban ez, de mivel másolatról van szó, szinte teljesen bizonyos, hogy a másoló annak idején félreolvasta az ünnep nevét).

87 *Szapolyai oklt.* 463.

88 *Memoria rerum,* 23.

89 Minderre részletesen lásd C. Tóth Norbert, Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai. Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 125:4 (2012) 987–1014.

mének irányítását. Megkezdték a katonák toborzását, a végvárak felkészítését, illetve a felmerülő személyi kérdésekben is döntöttek, így Szörény vár élére Gerlistyei Miklós helyére Kállai Vitéz Jánost nevezték ki, és oda, valamint Titelbe gyalogos katonákat küldtek, Temesvárra pedig Macedóniai Miklóst rendelték. Mindezek után Szapolyai János az országos kincstartók által biztosított pénzből felfogadott 1500 zsoldos katonájával a királyi pár Budáról távozása után nem sokkal megindult szolgálati helyére, Erdély védelmére.

Nándorfehérvár elfoglalásával szinte egy időben elhunyt Havasalföld uralkodója, Neagoe Basarab. A vajdai székben utódja ugyan fia, Teodosie lett, de több trónkövetelő is megjelent az országban. Noha a Havasalfölddel határos területek vezetője, Mehmed szilisztrai szandzsákbég kezdetben Teodosie pártján avatkozott be a trónharcokba, 1521 decemberében a bég mégis kivégeztette a vajdát. A trónt rövid időre Radu de la Afumaţi szerezte meg, ám ő sem élvezte Mehmed bég támogatását, sőt 1522 márciusában egy Clejani nevű helységnél vereséget szenvedett tőle, és Erdélybe menekült. A magyar királyi udvar nem szemlélte tétlenül az eseményeket. Jóllehet a királyi pár, II. Lajos és Mária 1522. február végén Csehországba ment megkoronázásuk és más ottani ügyeik elintézése végett (majd csak 1523. április végén térnek vissza), az ország két főkapitánya, ecsedi Bátori István nádor, temesi ispán és az Alsó Részek főkapitánya meg Szapolyai János szepesi gróf, erdélyi vajda megtette a szükséges ellenlépéseket.

Szapolyai János 1522. március közepén indult el Budáról szolgálati helyére, Erdélybe, és az év hátralévő időszakát Brassó környékén töltötte az erdélyi és más zsoldos hadak társaságában. Mivel Erdély védelme szempontjából kiemelt fontosságú volt, hogy Havasalföld trónján magyarbarát vajda üljön, Szapolyai Raduval együttműködésben megpróbált változtatni a helyzeten. Az első hadjárat, amelyre 1522. július 7–18. között került sor, részleges eredményt hozott: a béget Grumazi helységnél legyőzték, és sikerült Radut visszahelyezni a vajdaság élére, de Mehmed bég még augusztus elején visszatért, és három csatában (Ghergiţa, Bukarest és Slatina) legyőzte Radut, aki ismét Erdélybe menekült. A második hadjáratra ősszel került sor. Ezúttal már komoly előkészületek történtek a biztosabb eredmény eléréséhez: egyrészről a hadjáratot őszre tették (október 14.–november 14.), másrészt a két főkapitány összehangolta hadmozdulatait. Amíg Bátori István erődemonstrációt hajtott végre az Alsó Részeken, addig Szapolyai Raduval együtt betört Havasalföldre, és először a Törcsvári-hágó kijáratánál, Rucârnál legyőzte Mehmed bég teljes seregét, majd ezt követően a győztes sereg kettévált. Radu országa fővárosa, Tîrgovişte felé vezette csapatait, és a várostól kb. 50 km-re délkeletre fekvő Didrihnél vívta meg a döntő csatát Mehmed bég maradék seregével. A győzelme teljes volt, az oszmánok visszamenekültek a Duna mögé, Radu pedig újra elfoglalta fejedelmi székhelyét.

Mindeközben Szapolyai János erdélyi vajda erőltetett menetben folytatta útját dél felé, s Piteştin keresztül mintegy 210 km megtétele után november 1-jén már a Kisnikápoly alatti ostromtáborban tartózkodott. A vár elfoglalása ugyan nem sikerült, de környékét felprédálva ugyanazon az útvonalon tért vissza Magyarországra hatalmas zsákmánnyal. A két hadjárat eredményeképpen, habár a harcok még a következő két évben is ki-kiújultak, és Radu többször is kénytelen

volt Erdélybe menekülni a vajdaságát ért török betörések elől, neki, illetve a vajdai székben utódainak sikerült megőrizniük Havasalföld korlátozott függetlenségét a Portával szemben.

Figyelemre méltó és biztosan nem véletlen egybeesés, hogy Bátori István temesi ispán éppen akkor tartózkodott a déli végeken (október–november), azon belül is Futakon, amikor Szapolyai a szomszédos fejedelemségben, Havasalföldön (október 16.–november 13.) harcolt. Mindez egyébként azt jelenti, hogy a magyar hadvezetés szintén tisztában volt az ellenség figyelmének megosztásában rejlő lehetőségekkel. Nem lehet véletlen, hogy 1526 nyarán javaslatot tettek a havasalföldi diverzióra.[90]

MOHÁCS (1526)[91]

Az 1526-os év eseményeit a jelen összegzésben nincsen mód részletesen ismertetni, mivel a csata előtti időszak történései a források szintjén még nincsenek feltárva. Így meg kell elégednünk azzal, hogy a Szapolyai János által kibocsátott levelek révén rekonstruáljuk a vajda vonatkozó évi mozgását augusztus végéig. (A szándékosan késett-e el a vajda a mohácsi csatából – történelmietlen – kérdést nem fogom érinteni, a modern történeti irodalom erre már megadta választ.)[92] Szapolyai János 1525. november végétől tartományában, Déván tartózkodott, részt vett Radu havasalföldi vajdának a Basarab leányával kötött esküvőjén, illetve rendelkezett a mondott vajdaság területén fekvő előretolt helyőrség, Pojnár (Poienari) vár ügyében.[93] Innen székhelyét Szebenbe tette át, ahonnan – néhány „kirándulás" után – márciusban távozott[94] az erdélyi hadak kijelölt mozgósítási helyére, Enyedre.[95] Az enyedi tartománygyűlésről Szászsebesre ment, ahonnan szemmel tartotta Erdély déli határait és beszámolt a helyzetről, illetve a törökök szándékáról II. Lajos királynak.[96] Ugyanekkor kezdték meg a felkészülést a török betörés kivédésére.[97] A következő hónap közepére Medgyesre hirdetett tartománygyűlést,[98] ahol immáron arról döntötték, hogy a teljes erdélyi haderőt mozgósítják a török várható támadása miatt.[99] Szapolyai János Medgyesről Szebenen keresztül[100] tért vissza Szászsebesre, ahol július végéig mutatható ki a jelenléte.[101] Közben rövid időre visszatért Medgyesre, mivel a királytól érkező követ július 27-én az itteni részleges tartománygyűlésen tájékoztatta a megjelenteket a király(i tanács) határozatáról. Ennek nyomán úgy

90 B. Szabó János, *A mohácsi csata*. (Corvina Tudástár) [Budapest,] 2006, 169–170.
91 Összefoglalóan lásd Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács,* 424–444.
92 B. Szabó, *A mohácsi csata*, 168–171.
93 *Szapolyai oklt.* 506–508 (1525. dec. 1.).
94 1526. jan. 2., 17; febr. 25. (*Szapolyai oklt.* 518; 510–511.)
95 Neumann, Dózsa legyőzője, 100; *Szapolyai oklt.* 512–513 (1526. márc. 12–13.).
96 1526. márc. 16.–ápr. 29. (*Szapolyai oklt.* 514–515, 517–519.)
97 *Szapolyai oklt.* 521. (1526. ápr. 29.)
98 *Szapolyai oklt.* 520. (1526. ápr. 29.)
99 *Szapolyai oklt.* 522–524; Neumann, Dózsa legyőzője, 100.
100 1526. máj. 24–25. (*Szapolyai oklt.* 522–523.)
101 1526. jún. 10.–júl. 31. (*Szapolyai oklt.* 524, 527–528.)

határoztak, hogy az erdélyi haderő nagy része augusztus 9-re Kolozsvár városánál gyülekezzen,[102] hogy onnan Magyarországra menjenek tovább. A vajda augusztus 11-től mutatható ki a városban[103] és valamikor 24-e[104] után indulhatott el gyorskocsin a királyhoz (amint arról Brodarics István munkájában részletesen beszámolt).[105]

ÖSSZEGZÉS

Szapolyai János másfél évtizedes erdélyi vajdasága nemcsak a kortársak, de az utókor szemszögéből is sikeresnek minősíthető. A tartományt ezen idő alatt egyetlen török betörés sem érte, sőt a vajda volt az, aki – a királyi udvar egyetértésével és megbízására – több alkalommal is hadjáratot, portyát vezetett az Erdéllyel határos, illetve távolabbi vidékekre. A vezetésével lezajlott beütések és hadjáratok a zsarnóit leszámítva sikeresek voltak, sőt a két egyazon évben lebonyolított havasalföldi expedíciója minden szempontból kiemelkedik a kor hadtörténetéből. A török ellenes harcokon túl sikeres hadvezéri hírnevét már igen korán sikerült megalapoznia azzal, hogy nagyobb áldozatok nélkül felszámolta az 1514-es felkelést, és e dicsfényen a következő évi zsarnói fiaskó sem rontott érdemben. Mindezek következtében a török ellenes harcokat folytatni kívánó magyar nemesség számára kézenfekvőnek tűnhetett a hadjáratokban már bizonyított Szapolyai János magyar királlyá tétele.

102 *Szapolyai oklt.* 528; Neumann, Dózsa legyőzője, 100.
103 *Szapolyai oklt.* 530.
104 E napon még Kolozsváron volt (*Szapolyai oklt.* 531.).
105 Brodarics István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel történt mohácsi összecsapásáról*. Ford. Kardos Tibor. In: Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete*. Budapest, 1976, 30.

Fodor Pál* – Oborni Teréz**

KÉT NAGYHATALOM KÖZÖTT – A SZAPOLYAIAK MAGYAR KIRÁLYSÁGA

A KELETI ORSZÁGRÉSZ KÜLÖNVÁLÁSA (1526–1541)

Nándorfehérvár elvesztése (1521) és a mohácsi vereség (1526) nyomán megkezdődött a középkori magyar állam széthullása. Nyugati és északi részén Habsburg Ferdinánd vetette meg a lábát, aki uralkodói igényeit a Jagellókkal kötött dinasztikus szerződésekre alapozta. Keleti felén Szapolyai János erdélyi vajda (1510–1526) körül gyülekeztek azok az erők, amelyek az állami önállóság megmentését tűzték ki célul egy magyar nemzetből választott király vezetésével. Utóbbiak a törvényerőre nem emelkedett 1505. évi országgyűlési határozatra hivatkoztak, mely szerint a Jagelló-dinasztia kihalása után *„soha semmi idegen és bármi nyelvű nemzetségből királyunkul senkit nem választunk, hanem urunkká, királyunkká csupán és egyedül e kormányzási hivatalra képes magyart, s csupán Rákos mezején és nem másutt teszünk”*.[1] A Szerémséget török csapatok szállták meg, és ugrásra készen figyelték az ország belsejében zajló eseményeket.[2]

Az ellenkirályok kezdettől fogva nem egy súlycsoportba tartoztak. A kedvezőtlen erőviszonyokat János király azzal egyenlítette ki, hogy – a történelemben először – oszmán protektorátus alá helyezte Magyarország uralma alatt álló részét (1528).[3] Noha a János követe, Hieronymus Łaski által Konstantinápolyban megkötött szövetség kezdetben még jelképes adófizetési kötelezettséggel sem járt, János és országa a Portától függő helyzetbe kényszerült. A szövetségkötést megelőző európai diplomáciai puhatolózások, amelyekre János király igen nagy súlyt helyezett, nem jártak sikerrel. A széles körű és rendkívül aktív Habsburg diplomáciai hálózat János követeit ellehetetlenítette, de a legnagyobb európai udvarokban amúgy is távolságtartással fogadták az új dinasztiát képviselő,

* Tudományos tanácsadó, BTK Történettudományi Intézet; a BTK főigazgatója; fodor.pal@btk.mta.hu.
** Tudományos főmunkatárs, a Kora újkori témacsoport vezetője, BTK Történettudományi Intézet; egyetemi docens, ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék; oborni.terez@btk.mta.hu.

1 Kubinyi András, Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok* 140:2 (2006) 361–363.

2 Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História Könyvtár. Monográfiák, 27.) Budapest, 2010, 32–76.

3 Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út.* (Gyorsuló idő) Budapest, 1983.

mégoly művelt és felkészült követeket is.[4] Łaski még Konstantinápolyba indulása előtt így írt János király kényszerű döntéséről barátjának, Jan Tarnówski lengyel hetmannak: *„Ha ezt a felséget cserbenhagyják szövetségesei, félő, hogy idegen nemzetek barátságára fog törekedni, és mivel koronás királyoktól nem tud segítséget szerezni, megkapja azt attól a fejedelemtől, aki lenvásznat visel a fején."*[5] A magyar királyságért folytatott harcban Ferdinánd is próbálta elnyerni a szultán jóindulatát. 1528. május végén Konstantinápolyba érkeztek követei, Habardanecz János és Sigmund Weichselberger, hogy fegyverszünetet eszközöljenek ki a szultántól. A Portán hónapokig visszatartott követek nem hoztak kedvező választ királyuknak, sőt az oszmán betörések folytatódtak az általa uralt területekre. Ferdinánd ekkor Jagelló I. Zsigmond lengyel királyhoz fordult, arra kérve őt, hogy közvetítse a szultán felé újabb ajánlatát: hajlandó lenne évi 40 000 vagy akár 100 000 forintot is fizetni a Magyarország fölötti uralomért.[6]

Bár végül erre nem került sor, János király szövetségkötése és Ferdinánd portai diplomáciai tapogatózásai egyértelműen jelezték azt, ami 1526 óta amúgy is nyilvánvaló volt: Magyarország és Közép-Európa sorsa többé nem a magyar politikai vezetés döntéseitől, hanem az oszmán és a Habsburg nagyhatalom küszöbön álló összecsapásának kimenetelétől függ.

A háború első szakasza, amelyben az oszmánok a Ferdinánd törzsterületére és a Bécs városára mért csapással kívánták kiütni riválisukat a nyeregből (1529–1532), lényegében döntetlenül végződött. Az oszmán támadások kudarca állandósította az ország kezdetben mindenki által ideiglenesnek tartott megosztottságát. A török csapatok oltalmában lassanként János gyenge lábakon álló királysága is megszilárdult, olyannyira, hogy végül Ferdinánd is kénytelen lett tárgyalni és kiegyezni vele (váradi béke, 1538). 1540–1541-ben a nagyhatalmak újrakezdték a harcot, és az 1566-ig folyó várháborúkban számtalanszor nekirugaszkodtak, hogy kiterjesszék területeiket a másik rovására. Ám minden erőfeszítésük mellett is keveset tudtak változtatni a korábban kialakult erőviszonyokon: az 1570-es évekre visszavonhatatlanul kialakult a török korra jellemző hármas politikai struktúra: a Magyar Királyság, az oszmán-török hódoltság és a török vazallus Erdélyi Fejedelemség.

Az eddigiek alapján könnyen az a benyomás támadhat, hogy János oszmánoktól függő királysága közvetlenül, nagyobb zökkenők nélkül nőtt át a hasonló státusú, a Szapolyaiak uralma alatt maradó keleti királyságba, majd az Erdélyi

4 Összefoglalóan: Bárdossy László, *Magyar külpolitika a mohácsi vész után.* Budapest, 1943; Barta, *A Sztambulba vezető út;* Botlik Richárd, Statileo János diplomáciai küldetései János király (1526–1540) uralkodásának idejéből. *Századok* 147:4 (2013) 813–854; Uő, Szapolyai János londoni váltója. Adalékok a mohácsi csata utáni angol–magyar szövetség pénzügyi hátteréhez. In: Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.), *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára.* Budapest, 2009, 65–76.

5 Barta, *A Sztambulba vezető út,* 165.

6 Barta Gábor, Bevezetés. In: *Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronymus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásáról.* (Régi Magyar Könyvtár. Források, 5.) A kötetet összeállította Barta Gábor. A tanulmányokat és a jegyzeteket írta Barta Gábor és Fodor Pál. A dokumentumokat fordította Barta Gábor és Kun József. Budapest, 1996, 23–30.

Fejedelemségbe.[7] Kivált, ha figyelembe vesszük a személyi folytonosság nyilvánvaló jeleit: mindkét államban a Szapolyai-dinasztia uralkodott, mindkettőben meghatározó szerepet játszott Fráter György, mindkettő azonos társadalmi erőkre támaszkodott stb.[8] Ez azonban csak a mából visszanézve tűnik ilyen egyszerűnek. Ha közelebbről és változásukban vesszük szemügyre a kor meghatározó erőinek: az oszmán és a bécsi udvarnak, valamint a magyar nemességnek a politikai elképzeléseit, akkor azt látjuk, hogy eredetileg egyikük terveiben sem szerepelt a Magyar Királyság kettészakítása, egy önálló vagy vazallus keleti magyar királyság létrehozása, sőt eleinte mindent megtettek ennek elkerülése érdekében. Nem véletlen, hogy Buda elestét követően három küzdelmes évtizedre volt szükség ahhoz, hogy Magyarország keleti feléből a Szapolyaiak uralkodása alatt létrejöjjön egy új nevet viselő magyar állami entitás, az Erdélyi Fejedelemség. A továbbiakban azt követjük nyomon, hogy milyen távlati célokkal bocsátkoztak harcba a különböző erők, s mit tudtak megvalósítani azokból, továbbá, hogy a két nagyhatalom szorítása közepette hogyan alakult a Szapolyai-dinasztia által uralt keleti Magyarország sorsa.

Az oszmánok és Magyarország

1520. évi trónra lépésekor Szulejmán szultán másfél millió km^2-nyi, három kontinensre kiterjedő, 10–12 milliós népességű birodalmat örökölt atyjától.[9] Kincstára kimeríthetetlennek tetszett, hadserege pedig legyőzhetetlennek (a keresztény világban az a hír járta, hogy a törökök „vasból vannak"). A félelmetes ármádia Szelim uralkodása (1512–1520) idején a Fekete-tenger vidékén, a Közel-Keleten és a Földközi-tenger keleti medencéjében szinte mindent meghódított, amit érdemes volt. A hadsereg Európában (Ruméliában) állomásozó része ugyancsak részesedni kívánt a birodalmi hadjáratokkal együtt járó zsákmányból, ezért egyre hangosabban követelte a nyugati hódítások felújítását. A követelés találkozott Szulejmán elképzeléseivel is. Az egységes európai politika (a keresztes eszme) szétesése, a pápai tekintély hanyatlása, a Habsburgok és Valois I. Ferenc francia király harca az európai főhatalomért olyan alkalomnak tűnt, amit hiba lett volna elszalasztani. Szulejmánt beavatkozásra ösztönözte a dinasztia politikai hagyománya is. Az oszmán állam Bizánc elfoglalása (1453) óta Róma örökösének tekintette magát. A szultánok Hódító Mehmedtől (1451–1481) kezdve azt hirdették, hogy keletről érkező új Nagy Sándorként az ő hivatásuk lesz a bizánci és a római birodalom egyesítése. Szulejmán az 1520-as évek elején úgy ítélte meg, hogy rendelkezésére áll az a gazdasági és katonai erő, amellyel a siker reményében vághat neki a nagy álom, az egyetemes világbirodalom megteremtésének. Magyarország

7 Ezt az álláspontot képviseli a román történetírásban például Viorel Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers.* (East European Monographs, DLXII.) New York, 2000, 163–164, 168–170, 214 stb.

8 Barta Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése.* (Magyar História) Budapest, 1979; Oborni Teréz, *Az ördöngös Barát. Fráter György* (*1482–1551*). Pécs–Budapest, 2017.

9 Az alábbiakhoz: Pál Fodor, *The Unbearable Weight of Empire*: *The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy* (*1390–1566*). Budapest, 2016^2.

megtámadása és elfoglalása csak az első lépcsőfok volt e grandiózus tervben. A két említett diadal (Nándorfehérvár, Mohács) azonban annyira megnövelte az ifjú szultán és nagyvezíre, Ibrahim pasa önbizalmát, hogy úgy határoztak: nem bajlódnak a lábaiknál heverő és ettől fogva a birodalom részeként kezelt Magyarország megszállásával. Ehelyett egyenesen a szomszédos nagyhatalom: a Habsburg Birodalom ellen fordulnak, s ha azon is átgázolnak, Magyarország egy csapásra, újabb hadjáratok nélkül betagolható lesz a birodalomba. Hogy a nyugatra induló seregek felvonulási útját és ellátását biztosítsák, átmenetileg felkarolták János magyar királyságát is; ám a formailag szövetséges, ténylegesen vazallus államot az oszmán vállalkozás sikere esetén rövid úton felszámolták volna.

A Bécs elfoglalására indított 1529. és 1532. évi hadjáratok során kiderült, hogy a szultán alaposan túlbecsülte erőit. Az oszmán sereg páratlan teljesítményt nyújtva elmasírozott ugyan Bécsig, illetve Ausztria határáig, ám tartós és eredményes hadműveletekre ilyen távolságban már nem volt képes. Az 1532. évi események azt is világosan jelezték, hogy a Habsburgok a Német Birodalomra támaszkodva képesek megfelelő ellenerőt mozgósítani, ha az oszmánok közvetlenül fenyegetik törzsterületeiket. Mégis több mint húsz év és újabb balsikerek kellettek ahhoz, hogy Szulejmán szultán levonja a nyugati kaland kézenfekvő tanulságait. Miután az 1530-as években győzelmet aratott az iráni és az V. Károly császár ellen nyitott földközi-tengeri fronton, ismét Közép-Európa ellen fordult, és próbálta ott folytatni, ahol 1532-ben abbahagyta. 1541-ben megszállta Budát, hogy közelebb hozza ellátó bázisait Bécshez, majd 1543-ban ismét a Habsburg főváros ellen indult. Ezúttal azonban el sem jutott odáig, a következő, 1545-re tervezett bécsi hadjárat előkészületeit pedig menet közben leállíttatta. Ugyanebben az évben fegyverszünetet, két év múlva pedig békét kötött a Habsburg testvérekkel, s ebben évi adó fejében átengedte Ferdinándnak azokat a magyar területeket, amelyeket a Habsburg *de facto* ellenőrzött. Ezzel azonban azt is beismerte, hogy nemcsak a nyugati világ, hanem Magyarország teljes meghódítására sem képes, noha *de jure* élete végéig *egész* Magyarország urának tartotta magát.

Amíg Szulejmán nem vetett számot a realitásokkal, addig az általa támogatott vagy kreált magyar államtorzók léte a hajszálon függött. János király országa csak azért nem tűnt el a történelem süllyesztőjében 1532 után, mert a keleten és a tengeren hadakozó szultán átmenetileg felhasználhatta Ferdinánd uralmi törekvéseinek ellensúlyozására. Ennek ellenére 1541-ben, amikor érdekei úgy kívánták, kíméletlenül felszámolta. Ma már tudjuk, hogy 1541-ben Szulejmán azzal a szándékkal jött Budára, hogy Szapolyai országrészét mindenestől megszállja, a törökpárt vezetőit pedig fogságba vesse. A magyar főváros elfoglalása után azonban módosította koncepcióját; a hódítás fő irányából kieső Tiszántúlt és Erdélyt János király fiának, az akkor II. János (Zsigmond) néven királlyá választott gyermeknek és Fráter Györgynek (II. János gyámjának), a Temesközt pedig Petrovics Péternek engedte át. A királyfi és két embere azonban már nem szövetséges magyar vezetőként, hanem oszmán *szandzsákbég*ként kapta hivatalát, azzal a feladattal, hogy előkészítse a közvetlen török megszállást a keleti részeken is, ami azután lett volna esedékes, ha a szultán megtörte Ferdinánd hatalmát.

Hogy Szulejmán egyáltalán nem gondolt egy keleti vagy erdélyi vazallus magyar állam létrehozására, az abból is nyilvánvaló, hogy 1540-ben határozottan elutasította Maylád István erdélyi főúr erre vonatkozó javaslatát és felajánlkozását.[10]

A Habsburgok és Magyarország

Az 1527-ben trónra lépett Ferdinánd Szulejmánhoz hasonlóan évtizedeken át illúziókat kergetett.[11] Megválasztása előtt az ország egységének helyreállítását és a török kiűzését ígérte híveinek. A magyar trónra a Habsburg- és a Jagellódinasztiák közötti keresztirányú örökösödést is szabályozó szerződésekre hivatkozva aspirált. Jogtörténeti irodalmunk azonban már régebben felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a család Jagelló Anna királynéi státusára alapozott igénye ezekkel a szerződésekkel nem támasztható alá. Az 1515. évben megerősített korábbi szerződések (1491, 1506) ugyanis II. Ulászló halála esetén annak nem leányági öröklési jogát, hanem Habsburg I. Miksa császár fiági utódai közül annak a személynek az utódlását ismerték el és helyezték kilátásba, akit majd a rendek szabad akaratukból megválasztanak. Tehát nem a nőági kapcsolat vagy a bizonytalan jogérvényű örökösödési megállapodás okán, hanem választás útján vált Ferdinánd magyar királysága minden kétséget kizáróan törvényessé.[12] Egyébként a szerződéssel kapcsolatban Habsburg oldalon is lehettek kétségek, hiszen 1515-ben a nagybeteg és korlátozottan cselekvőképes II. Ulászló magyar király helyett bátyja, I. Zsigmond lengyel király írta alá a megállapodást, aki nem lett volna erre jogosult.[13] Bár a Habsburg-dinasztia jogtudósai hosszú ideig érveltek amellett, hogy a Jagellókkal kötött dinasztikus szerződés alapján illeti meg Ferdinándot a magyar trón, sikeres megválasztását követően, 1527 nyarán már maga Ferdinánd is a választást tartotta magyar királysága törvényes alapjának.[14]

---

10 Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás.* Budapest, 1991, 78–119.

11 A korról általában: Thomas Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil I. Österreichische Geschichte 1522–1699.* Wien, 2003, főleg 123. skk; Martina Fuchs – Teréz Oborni – Gábor Ujváry (Hrsg.), *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher.* (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 5.) Münster, 2005; Alfred Kohler, *Expansion und Hegemonie. Internationale Beziehungen 1450–1559.* (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen, 1.) Paderborn, 2008; Pálffy, *A Magyar Királyság,* 50–186.

12 *„Quod ad Jus uxoris ipsius pertinet, dicimus nunquuam in Regno Hungarie feminas successisse, nisi quandoque, ad preces et ob merita patrum, maritos earum fuisse electos in Reges, libera eleccione, quod expresse asserunt Historie nostre quod hoc sit verum ipsimet in contracto cum Wladislao Rege facto constituerunt, ut filie Regum, si que masculis non extantibus, essent superstites, per ipsos exhaeredentur, et dos eis solvatur."* János király levele I. Ferenc francia királyhoz [1527]: *Magyar történelmi okmánytár a londoni könyv- és levéltárakból 1521–1717.* (Magyar Történelmi Emlékek, I; Okmánytárak, 5.) Összeszedte s lemásolta Simonyi Ernő. Pest, 1850, 142; vö. Csekey István, *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel.* Budapest, 1917, 91.

13 Botlik, Statileo János diplomáciai küldetései, 825–826.

14 *„in qua quidem Diaeta sane desuper consilio, maturaeque deliberatione praehabita, juxta arbitrium, et beneplacitum Omnipotentis Dei, pure, libere, et spontanee in verum, legitimum Hungariae regem assumti, electi et publicati fuimus [...]"* Ferdinánd levele a magyar rendekhez, 1527. június 29.: Georgius Pray, *Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars I.* Posonii, 1806, 300; vö. Pálffy, *A Magyar Királyság,*

1528–1529 folyamán a politikai-katonai helyzet előbb Ferdinándnak kedvezett, majd lengyelországi emigrációjából hazatérve ismét János király került előnyösebb helyzetbe. Az ő királyságát erősítette az 1529. évi oszmán hadjárat, amelynek során, hazafelé menet, a szultán Budán megállva ismételten János birtokába adta a várat és az országot, ezzel Magyarország területileg kettészakadt. A Dunántúl és Észak-Magyarország nagy része Ferdinánd kezére került, míg Erdéllyel együtt a keleti és a középső országrész Jánosé lett. Budán pedig egyelőre oszmán katonaság biztosította János hatalmát.

Ferdinándot hosszú uralkodása alatt végig ugyanazok a gondok akadályozták tervei kivitelezésében: a Habsburg–francia vetélkedés és a protestáns mozgalom, ami a Habsburg-ház erőit tartósan nyugaton kötötte le, s ami miatt V. Károly képtelen volt hathatós támogatásban részesíteni. Márpedig enélkül Ferdinánd országegyesítő kísérletei eleve kudarcra voltak ítélve. Ezt érezte meg maga is, amikor 1532-ben hiába kérlelte bátyját, hogy vezényeljék Magyarországra a Bécs védelmére kiállított hatalmas birodalmi sereget: *„Alig hiszem, hogy egész életemben érhetne még olyan öröm, amely ennek a csalódásnak fájdalmát valaha is feledtetni tudná velem."*[15]

Ennek ellenére makacs következetességgel próbálkozott újra és újra. Ha vesztett a harctéren, akkor diplomatáit küldte Isztambulba, ahol rendszeresen beárulta a törökpárti magyarokkal kötött szerződéseit, s több százezer forintnyi évi adókat ajánlott föl Szulejmánnak, ha elismeri Magyarország urának. Jánossal pedig az 1530-as években hullámzó intenzitással, de kitartóan folytatta a küzdelmet az ország egésze fölötti uralom megszerzéséért, a csatatereken és a tárgyalóasztaloknál egyaránt.

A két magyar király közötti tárgyalásokat a lengyel uralkodón kívül VII. Kelemen pápa is igyekezett támogatni, felváltva buzdítva a feleket a kibékülésre.[16] A lengyel közvetítéssel folyó megbeszélések 1530 októberében, Poznańban kezdődtek meg, majd Passauban, Megyeren, Bécsben, Rozgonyban és Váradon folytatódtak. A bécsi tárgyalások eredményeképpen született meg 1535. augusztus 21-én az a fegyverszünet, amely a következő év márciusáig felfüggesztette a harcokat.

János követei 1535-ben azzal a kéréssel álltak elő, hogy királyuk immár nem Ferdinánddal, hanem V. Károly császárral óhajt kapcsolatba lépni. Ez meg is történt,[17] és a császárral folytatandó tárgyalásokhoz készült alapdokumentum már előrevetítette a későbbi megállapodás részleteit.[18] A pápai diplomácia a *Res-*

52–54; Barta Gábor, Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). *Történelmi Szemle* 20:1 (1977) 1–31.

15 Barta, *Az erdélyi fejedelemség születése,* 42. Mindez akkor is igaz, ha az utóbbi évek kutatásai kiderítették, hogy a császári támogatás a korábban hittnél számottevőbb volt. Lásd Korpás Zoltán, *V. Károly és Magyarország* (*1526–1538*). Budapest, 2008.

16 Fraknói Vilmos, János király és a római Szent-szék. *Századok* 36 (1902) 795–798.

17 Sörös Pongrác, *Jerosini Brodarics István.* Budapest, 1907, 123; Oborni Teréz, Szapolyai (I.) János király diplomatája, Brodarics István. *Turul* 84:1 (2011) 21–27; Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe.* Pécs–Budapest, 2015.

18 *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. I. kötet. 1441–1538.* (Monumenta Hungariae Historica, I; Diplomataria, 2.) Összeszedte s lemásolta: Hatvani Mihály. Pest, 1857, 318. skk.

publica Christiana megvédelmezése és a közös török ellenes harc érdekében is megegyezésre buzdította a magyar királyokat. Ez János részéről nehézséget jelentett, hiszen ő 1528 óta *pro forma* a szultán szövetségese, valójában alattvalója volt. A bécsi nuncius, Giovanni Morone modenai püspök egyik 1537 szeptemberében kelt levelében azt írta a pápa titkárának, hogy Ferdinánd közölte vele: a Szentatya ne gondolja, hogy a Jánossal kötendő megegyezés valójában szövetség lesz a törökök ellen. Ha ugyanis a „vajda" akart volna szövetkezni vele a törökök ellen, a béke már létrejött volna, de János ezt a kérdést kerülte.[19] Ferdinánd úgy vélte, ha a „vajda" a törökök barátja marad, akkor országa a török hadak folytonos behatolásának lesz kitéve.[20]

A két király közötti ellenségeskedést elvben lezáró váradi béke írásba foglalását 1538. február 24-én fejezték be. A megegyezés kettéosztotta az országot a két király között, úgy azonban, hogy a majdani egyesítést is kilátásba helyezte. A békekötés idején János volt előnyösebb helyzetben, hiszen ő uralta Magyarország kétharmad részét, mégis Ferdinánd számára hozott nagyobb sikert. A békepontok ugyanis – miután leszögezték, hogy az aláíró felek kölcsönösen elismerik egymást királynak, és a *status quo* szerint megosztják az ország területét egymás között – kimondták, hogy János halála után akkor is Ferdinánd fogja örökölni az országrészét, ha időközben Jánosnak fiúgyermeke születne.[21] A trónbetöltés kérdésében egyfelől úgy rendelkeztek, hogy elismerték János halála esetére a Habsburg-ház örökösödési jogát, és kimondták, hogy Ferdinánd halála után egyenes ági leszármazottai minden különösebb jogi aktus – azaz választás – nélkül is öröklöjék a magyar királyi trónt, ha pedig az ő ága kihalna, V. Károly császár utódai következzenek sorra. Csak akkor szállhat a királyság János utódaira, ha a Habsburgok mindkét ága kihalna, és csak mindkét dinasztia kihalása után kerülhetne sor a szabad királyválasztásra (XL. pont). Másfelől pedig a békepontok kimondták, hogy Ferdinánd halála után az ő elsőszülött fiát, Miksát, *„az ország közös megegyezéssel tartozik királynak megválasztani"* (VII. pont). Ez utóbbi rendelkezés természetszerűleg ellentmond az előbbinek.[22] Jogi szempontból eleve kétségessé tette ezeket a pontokat, hogy a királyság öröklési rendjét csakis az ország rendjeinek beleegyezésével, vagyis országgyűlési döntéssel lehetett volna meghatározni, János királynak egyedül nem volt joga nyilatkoznia ebben a kérdésben.

---

19 Giovanni Morone levele a pápa titkárának, Bécs, 1537. szeptember 19.: Óváry Lipót, *III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomacziai levelezése (1535–1549)*. (Monumenta Hungariae Historica, I; Diplomataria, 16.) Budapest, 1879, 19.

20 [Ferdinánd] *„ne ha voluto, ne vole concordare senza questo capitolo, perche se il Vayvoda restasse amico del Turco, il paese suo sarebbe subietto alle continue excursioni de ditto Turco..."* Uo.

21 A békekötés iratai: Roderich Gooss, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen*. Wien, 1911, 49–113. és Károlyi Árpád, Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez 1536–1538. *Történelmi Tár* 3:1 (1878) 713–817; Uő, *Adalékok a nagyváradi béke s az 1536–38. évek történetéhez.* Budapest, 1879; Bárdossy, *Magyar külpolitika a mohácsi vész után*, 187–232.

22 Miként ezt már Fraknói Vilmos megállapította: Fraknói Vilmos, *A magyar királyválasztások története.* Budapest, 1921, 182–183.

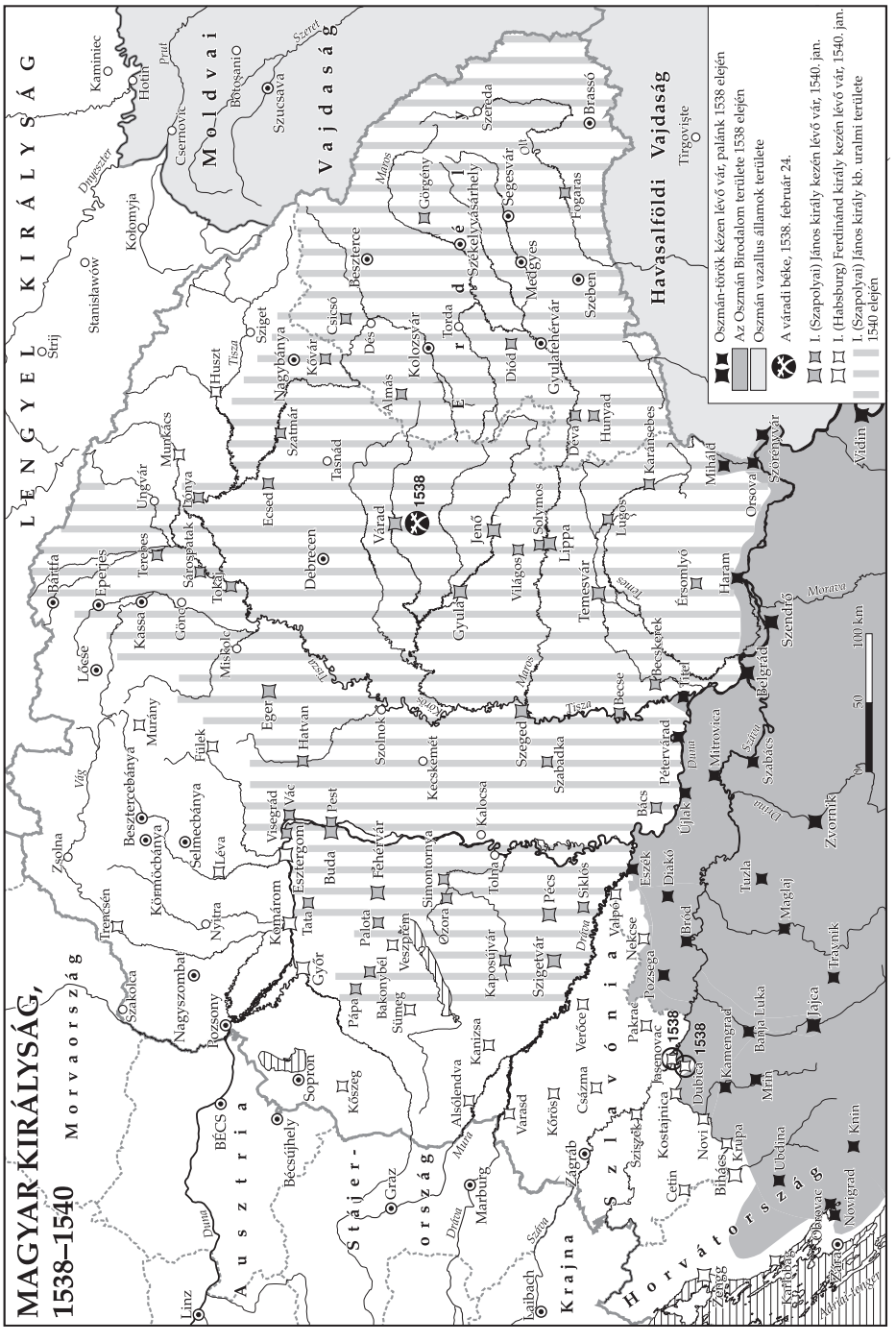
MAGYAR KIRÁLYSÁG,
1538–1540
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Morvaország
Ausztria
Stájerország
Krajna
Szlavónia
Horvátország
Moldvai
Vajdaság
Havasalföldi Vajdaság
Oszmán-török kézen lévő vár, palánk 1538 elején
Az Oszmán Birodalom területe 1538 elején
Oszmán vazallus államok területe
A váradi béke, 1538. február 24.
I. (Szapolyai) János király kezén lévő vár, 1540. jan.
I. (Habsburg) Ferdinánd király kezén lévő vár, 1540. jan.
I. (Szapolyai) János király kb. uralmi területe 1540 elején
1538
1536
50
100 km

A békepontok kihirdetésére egy általános, mindkét király hatalma alatti rendekre kiterjedő országgyűlést terveztek összehívni, amelyen – az ország egységességét szimbolizálandó – egyetlen nádor megválasztását helyezték kilátásba. János király ígéretet tett a török szövetség felszámolására, és megállapodtak arról is, hogy az országra támadó ellenséggel egyesült erővel veszik föl a harcot. Ferdinánd június 10-én, Wrocławban írta alá a váradi békét, V. Károly pedig később Toledóban. A békekötést a felek titokban kívánták tartani, ám az időközben Habsburg-szolgálatba szegődött Hieronymus Łaski 1539-ben beárulta a Portán.

A váradi békekötés valójában akkor került veszélybe, amikor János király feleségül vette Jagelló Izabellát, és egy év múlva fiúgyermekük született. János pedig, alig két héttel később, a halálos ágyán Szászsebesen úgy rendelkezett, hogy hű emberei bármi áron őrizzék meg királyságát a fia számára. Ezzel híveit kétségtelenül a váradi egyezség semmibe vételére utasította. Bethlen Farkas nem véletlenül jegyezte le, hogy János halálával *„a meg nem erősített, sem közzé nem tett váradi béke is érvényét vesztette”*.[23]

János hívei 1540 szeptemberében az akkor két hónapos gyermeket a Rákos mezején királlyá választották, bár sem ekkor, sem később nem koronázták meg.[24] A Szapolyai-párti főurak az elhunyt király első tanácsosa, Fráter György irányításával mindent megtettek annak érdekében, hogy Ferdinándot megakadályozzák az ország egésze fölötti uralom megszerzésében. Az Izabella királyné mellé Budára érkező katonaság kitartóan védte a várat Ferdinánd ostromló seregeivel szemben. De Ferdinánd sem engedett céljaiból: mint a Szent Koronával megkoronázott magyar király soha nem mondott le arról, hogy megszerezze a Szapolyaiak által uralt keleti országrészt.[25]

A magyar nemesség a két nagyhatalom szorításában

A magyar nemesség hosszú időn át a két vetélkedő nagyhatalomnál is erőteljesebben ragaszkodott az ország és az állam egységének megőrzéséhez. Ezért álltak a rendek egy emberként előbb János, majd annak veresége után ugyanolyan egyöntetűséggel Ferdinánd mögé. Ezért kísérleteztek az 1530-as évek elején az úgynevezett király nélküli országgyűléseken a két uralkodótól független politikai kiútkereséssel; ezért tiltakoztak hevesen a hatalommegosztási javaslatok és szerződések (például a váradi béke), a török fegyverszünetek és békék ellen. A magyar rendek első királyok nélküli, országgyűlés jellegű összejövetelének hátteré-

23 Bethlen Farkas, *Erdély története. II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). II–IV. könyv.* Fordította: Bodor András. A jegyzeteket írta: Kruppa Tamás. Budapest–Kolozsvár, 2002, 39.

24 Az országgyűlésről említést tesz: *Verancsics Antal összes munkái. VI. Vegyes levelek 1538–1549.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, 9.) Közli: Szalay László. Pest, 1860, 150; Bethlen, *Erdély története,* II. 53–54.

25 Ezért jutott Cristina Feneşan arra a következtetésre, hogy a váradi béke aláírásának napja az Erdélyi Fejedelemség valódi „születésnapja”. Szerinte hosszú távon ez vezetett kialakulásához, a magyar koronától való leválásához. Lásd Cristina Feneşan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*. Bucureşti, 1997, 321.

ben a királyaik között 1531 januárjában megkötött visegrádi fegyverszüneti egyezmény állt, ami óriási riadalmat és felháborodást keltett országszerte.[26] A megegyezés lényege az volt, hogy azokon a területeken, amelyeket birtokolnak, mindkét király maga uralkodjék és maga szedje be az adókat, ami egyet jelentett az ország megosztásával, még ha csupán ideiglenesen is.[27]

Az ország végleges kettészakításától való félelem a rendeket arra ösztönözte, hogy fogjanak össze, és olyan uralkodó mögé sorakozzanak föl, akitől az oszmánok elleni sikeres védelem remélhető. Szorongatott helyzetükben még a szomszédos országok és tartományok rendjeit is megkeresték, és hívták őket tanácskozásukra. Ám hamarosan (1532-re) kiderült, hogy egységes fellépésre nincs esély. A királyok ugyanis ezeket az alkalmakat is az egymás elleni propagandaharcra használták fel, az ellentétes oldalon álló főurak és főpapok pedig királyaik háttérbeli irányításától nem tudván függetlenedni, képtelenek voltak megegyezésre jutni. Magánalkuk ugyan rendre születtek a különféle főúri csoportok és a királyok között, a politikai vezetők közül jó néhányan váltottak pártot különféle előnyöket remélve és meg is szerezve a másik királytól, egységes rendi állásfoglalást az uralkodó személyéről azonban nem tudtak kialakítani.[28] A kudarchoz hozzájárult, hogy a Ferdinánd által 1531-ben helytartóvá kinevezett Szalaházy Tamás és Thurzó Elek egyöntetűen ellenezte a király nélküli országgyűléseket, hiszen Szalaházy tudni vélte, hogy ezek hátterében a szultán nagyvezíre, Ibrahim pasa áll, akinek célja az, hogy mindkét királyt letéve egy harmadik személyt – talán Perényi Pétert – segítsen a királyi trónra.[29] A sikertelenség fő oka persze az volt, hogy a királyok egyike sem volt hajlandó lemondani a magyar trónról, pedig a rendek világosan értésükre adták, hogy tragédiának tartanák az ország felosztását.[30] A magyar tanácsosok egyik Ferdinándhoz írott emlékiratukban egyenesen így fogalmaztak: *„semmi remény sincs, hogy Magyarország fennmaradjon, ha nem egy a királya."*[31]

Bár a királyok között megindult tárgyalásoknak örültek,[32] Ferdinánd hívei mégis csalódottak voltak, amikor az 1539. szeptemberi pozsonyi országgyűlésen

---

26 Bessenyei József, A *tractatus diaetalis* I. Ferdinánd uralkodása idején. In: Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Berényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István (szerk.), *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig.* Budapest, 2013, 90–91.

27 A megállapodás: Gooss, *Österreichische Staatsverträge,* 14–15; vö. Botlik Richárd, Az 1531. évi krakkói alku. Titkos megállapodás az I. Ferdinánd párti erdélyi területek katonai utánpótlásának kérdéséről. *Századok* 137:3 (2003) 597–601.

28 Részletesen lásd: Oborni Teréz, *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században.* Budapest, 2018, 60–65.

29 Ez a gyanú annyiban nem volt alaptalan, hogy Ibrahim valóban bátorította a rendi szervezkedést, de nem Perényi, hanem János támogatása érdekében; lásd Ibrahim 1531 tavaszán kelt levelét Perényihez: Fodor, *Magyarország és a török hódítás,* 175–181.

30 *„De negotiis publicis ita iudico, pacem omnino futuram, vel cum divisione, vel sine divisione regni, nam utrumque contingere posset."* Brodarics levele Nádasdy Tamáshoz, Buda, 1533. március 18.: Kujáni Gábor, Brodarics István levelezése 1508–1538. Második közlemény. *Történelmi Tár* 9 (1908) 325.

31 Bárdossy, *Magyar külpolitika,* 122.

32 *„[...] intelligimus nunc quoque suam Majestatem cum adversario suo in tractatibus pacis esse constitutam, quam quidem pacem, licet nos omnes summo desiderio cupiamus et expectemus, ex quo tamen illam non nisi unione et concordia omnium regnicolarum bono modo, bonoque ordine fieri posse cre-*

megismerhették a váradi béke pontjait. Sérelmezték, hogy a tárgyalásokon nem képviseltethették magukat, és nehezményezték az ország kettészakítását. Ezért elhatározták, hogy a János-párti urakkal újra együtt fognak gyűlést tartani annak érdekében, hogy az országot együttesen védjék meg.[33] Ferdinánd a magyar rendeknek adott válaszában ezt kategorikusan megtiltotta, és kifejtette: a váradi egyezményt azért kötötte meg, hogy az ország szétszakítottságából majd újból egység legyen, s megnyugtatta a tanácsosokat és jelenlévő híveit, hogy később, alkalmas időben szívesen bevonja őket a további alkudozásokba.[34]

A SZAPOLYAIAK ORSZÁGRÉSZE 1541–1571 KÖZÖTT

A Szapolyai-uralom alatt álló kelet-magyarországi területek államjogi helyzetét Buda 1541. évi török elfoglalása után éppen olyan hármasság jellemzi, mint a létrejöttéhez vezető, olykor egymást kioltó hatalompolitikai törekvéseket. A fentebb bemutatott szereplők közül az isztambuli udvar – mindenkori politikai-katonai sikerei függvényében változó – felfogása bizonyult meghatározónak, ezért ennek áttekintésével kell kezdenünk.

A Szapolyaiak uralta országrész az oszmán birodalmi rendszerben

Erdély és a kelet-magyarországi területrészek leválását a magyar állam testéről Szulejmán szultán óbudai táborban hozott döntései indították el 1541. szeptember elején. Ezek a döntések teljesen átírták az 1540 őszén tett portai ígéreteket. 1540. október 16-án kiállított levelében Szulejmán a magyar rendek kérésére – és kijelentve, hogy a szablya jogán Magyarország az övé – 50 000 forint évi adó ellenében a szeptemberben királlyá választott, ámde soha meg nem koronázott II. János Zsigmondot (török szóhasználattal: István királyt) megerősítette atyja „birodalmában", vagyis elismerte magyar királynak.[35] A főváros megszállása után mindezt visszavonta, és bejelentette igényét az ország középső és keleti részeire, vagyis néhai János király országrészére. Az ország közepén létrehozta a budai vilájetet, Kelet-Magyarországra és Erdélybe viszont (az eredeti tervektől eltérve) nem küldött katonaságot, hanem, mint fentebb említettük, három szandzsákra osztva három keresztény szandzsákbég gondjaira bízta. Nagyúri zászlóval *(sancak)* és kinevezési okirattal *(berat-i hümayun)* János Zsigmond kapta a történeti Erdélyt, Fráter György a Tiszántúl egyes részeit, Petrovics Péter pedig a Temesközt.[36] Mindezzel együtt Szulejmán a két román fejedelemséghez hason-

dimus." Fraknói Vilmos (szerk.), *Magyar Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Hungariae. Első kötet. (1526–1536.)* (Magyar Történelmi Emlékek, III; Magyar Országgyűlési Emlékek) Budapest, 1874 (a továbbiakban: *MOE*), 583.

33 *MOE* II. 126; lásd még: Bessenyei, A *tractatus diaetalis,* 94–95.

34 *MOE* II. 132–133.

35 Sándor Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philisophisch-historische Klasse. Schriften der Balkan-Kommission, 42.) Wien, 2003, 159–160.

36 Fodor, *Magyarország és a török hódítás,* 106–119.

lóan ezeket a területeket is saját, karddal meghódított országának tekintette, a „jól védett birodalom" szerves részének, lakóit pedig adófizető alattvalóinak *(haracgüzar, reaya, zimmi)*. A szultán szinte minden levelében hangsúlyozta, hogy János Zsigmond, lévén kicsi és alkalmatlan az uralkodásra, csak azért kaphatta meg az erdélyi szandzsákot, mert apja, János király, *„a boldogságos küszöb hűséges szolgája [értsd: vazallusa] volt"*.[37] György barátot és Petrovicsot ugyancsak azért tüntette ki bizalmával, mert sokszor meggyőződött arról, hogy *„más bégekhez hasonlóan a szultán igaz és hasznavehető szolgái"*.[38]

Szulejmán szultán tehát 1541-ben kiszakított egy hatalmas országrészt, amely magába foglalta a Tiszától keletre eső magyar területek zömét,[39] és tudatosan megosztva a lefokozott Szapolyai-dinasztia és legfőbb hívei kezébe adta. De sem a visszavont királyságért nyújtott részleges kárpótlás, sem a János királyra, néhai szövetségesére történő állandó hivatkozás nem volt őszinte: valójában Szulejmán ezután is a keleti magyar területek bekebelezésére készült, csupán egyelőre elodázta azt, hogy minden erejét a hódítás főirányába, a Habsburgokkal szemben vethesse be. Valódi szándékairól belső oszmán dokumentumok tanúskodnak világosan. Egy 1543 elejére datált lista Buda tartozékaként tünteti fel nemcsak Erdélyt, hanem a még el nem foglalt Temesvárt is (később is szokása volt az oszmán kormányzatnak, hogy „igényterületek"-et a birodalomhoz tartozóként tüntetett fel).[40] Egy másik, 1550–1551. évi listán már külön szerepel az „Erdélyi vilájet" a hozzá tartozó szandzsákokkal (ezek némelyike, mint Csanád, Becse, Temesvár stb. azonosítható, de van azonosíthatatlan nevű, s vannak olyanok is, amelyek nevét üresen hagyták).[41] A Porta az első évtizedben a három szandzsákot igen szoros ellenőrzés alatt tartotta, a magyar vezetőket úgy kezelte és utasítgatta, mint a közönséges oszmán szandzsákbégeket.

Ez a helyzet azonban a nagyhatalmi politika váratlan fordulatai miatt fokozatosan megváltozott. Míg 1541–1544-ben az oszmán hadak sikert sikerre halmoztak, s felcsillant előttük a nyugati áttörés reménye, 1545 elején, mint fentebb említettük, a szultán lefújta az újabb, minden korábbinál hatalmasabbnak tervezett hadjáratot,[42] feladta a Bécs elfoglalására és a Ferdinánd kiűzésére vonatkozó terveit, s előbb fegyverszünetet, majd 1547-ben békét kötött a Habsburg testvé-

37 Dávid Géza – Fodor Pál, *„Az ország ügye mindenek előtt való". A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. (História Könyvtár. Okmánytárak, 1.) Budapest, 2005, 225–226: 18. sz.

38 Vö. uo. 95: 59. sz.; 70: 38. sz.; 100: 62. sz.

39 Úgy tűnik, eleinte a Tisza képezte a demarkációs vonalat; lásd Dávid–Fodor, *„Az ország ügye"*, 159–160: 106. sz.

40 A listát ismerteti: Dávid Géza, A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. *Keletkutatás* 1991. tavasz, 49–50: 4. jegyzet.

41 Feridun M. Emecen – İlhan Şahin, Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957–958 (1550–1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri. *Belgeler* 19:23 (1998) 63–64; vö. Feridun M. Emecen, Osmanlıların Tuna'nın Kuzeyine Yönelik İlgileri: Erdel Örneği. In: Uő, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*. İstanbul, 2009, 230–235.

42 Mihnea Berindei – Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544–1545. Études et documents.* (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique, 14.) Paris, 1987, 17–46.

rekkel. Közben kiéleződtek az ellentétek az iráni fronton és a Perzsa-öbölben, s mindez lassanként háttérbe szorította, de egyben fel is értékelte Kelet-Magyarországot és az ottani helytartók lojalitását, akiktől a Porta az oszmán érdekek megvédelmezését várta Ferdinánd Magyar Királyságával szemben. Ám amikor Fráter György pártváltása, az annak nyomán kitört belháború és Erdély Habsburg megszállása (1551 nyara) miatt az országrész fölötti oszmán uralom összeomlani látszott, a szultán úgy döntött, végrehajtja többször elhalasztott, régi tervét. Ahogy a fentebb idézett 1550–1551-es szandzsáklista és az 1552. évi szultáni tanácsi rendeletek tanúsítják, azzal a szándékkal küldte seregeit Magyarországra 1551–1552-ben, hogy hódítsák meg és csatolják a birodalomhoz annak keleti felét is.[43] A harctéri események alakulása, a sokféle háborús lekötöttség és az erőviszonyok változása következtében azonban ezt az elgondolást menet közben (ismét) módosította, így Erdély szerencsésen megmenekült a közvetlen hódítástól, miközben azért Temesvár, a temesközi és a Maros menti várak elfoglalásával az oszmánok alaposan előretolták állásaikat. A Habsburg-megszállás alá került Erdély visszaszerzésére a szultán a továbbiakban inkább a kifárasztás és az erdélyi rendek megnyerésének politikáját vetette be, s Fráter György kiesésével tétjét ismét az időközben Lengyelországba távozott János Zsigmondra, Izabellára és Petrovics Péterre tette. Mégpedig úgy, hogy késznek mutatkozott a Szapolyai-házat és Kelet-Magyarországot eddigi megalázó (az átlagos szandzsákokéhoz hasonló) helyzetéből kiemelni és Szapolyai János királyságát e területeken újjáéleszteni. Ennek érdekében fontos gesztusokat tett, és mielőbbi visszatérésre biztatta János Zsigmondot, annak anyját, Izabellát, és fő párthíveit. Az erdélyi rendeket fenyegető levelekkel sürgette a Szapolyaiak visszahívására és uralkodóként való elismerésére. 1553 kora tavaszán János Zsigmond kérésére visszaadta neki a „karánsebesi és lugosi szandzsákot", amelynek népe még 1552 augusztusában hódolt meg a Portának. Aztán ahhoz is hozzájárult, hogy távollétében ezt Petrovics igazgassa. Az adományokat rögzítő „nemes kinevezési okirat"-okban *(berat şerif)* a „král-oglu"-nak (királyfi) mondott János Zsigmond már „Erdély és Magyarország királya"-ként szerepelt abban a reményben, hogy így az összes magyar elismeri urának, és Erdélyt könnyebb lesz visszahódítani.[44] Megküldte neki a kinevezéséhez szükséges okiratot és zászlót, 1554-ben pedig még koronát is ígért neki.[45] Miután a szultáni tanács megerősítette a kinevezést (1555. április), és az erdélyi rendek ismét fejedelmükké és királyukká választották (1556. március), János Zsigmond 1556 őszén anyjával együtt visszatért és ismét átvette a hatalmat.[46]

Ezzel Erdély és Kelet-Magyarország csatolt részei újra teljes oszmán fennhatóság alá kerültek. Formálisan, a muszlim vallásjog és a dinasztikus államfelfogás értelmében az új hatalmi alakulat fegyverrel meghódított ország maradt és úgynevezett *darü'l-zimma*ként („a védelem földje/háza"-ként) tagolódott a biroda-

43 Fodor, *The Unbearable,* 106–107.
44 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 210, 311 (1553. március 7.).
45 Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden,* 65–72, 167–170: No. 6–7.
46 Uo. 70.

lom rendszerébe. Ebből következően lakói a szultán ugyanolyan adófizető alattvalói *(reaya)* voltak, mint a birodalomban élő keresztény alattvalók, és a kollektív fejadó/vazallusi adó *(harac)* megfizetése ellenében a szultán védelmét élvezték.[47] *Zimmi* státusuk következtében nem hurcolhatták fogságba őket, kereskedőik pedig a valódi külföldiekhez képest kedvezőbb feltételekkel kereskedhettek a birodalomban. Az uralkodót a szultán szolgájának (*kul*) és az oszmán kormányzókhoz *(ümera)* hasonló tisztségviselőjének tekintették, akinek nem volt joga önálló külpolitikát folytatni.[48]

A függőség dacára a Szapolyai-korban Erdély/Kelet-Magyarország olyan fokú önrendelkezésre tett szert, amely messze felülmúlta mind azt, amellyel az 1540-es években rendelkezett, mind sok más vazallus államét. Tényleges státusa alapján inkább a *darü'l-sulh* vagy *darü'l-ahd* (a „béke" vagy „szerződés háza/földje") kategóriába tartozott, és az oszmánok és ellenségeik között átmeneti helyet foglalt el.[49] A magyar kutatás már régen csokorba szedte azokat a jegyeket, amelyek Erdélyt jócskán a *zimmi* státushoz közelebb álló román fejedelemségek fölé emelték az oszmán hierarchiában. Ezek a következők:

1. Erdély fővárosában nem tartózkodtak megszálló csapatok, a román (és a tatár) fővárosokban igen.
2. A román vajdákat közvetlenül a szultán nevezte ki, Erdélyben elvben szabadon választották, a szultán csak megerősítette.
3. A román vajdák kénytelenek voltak túszul adni a fiaikat, Erdély uralkodóit erre nem kötelezték.
4. Bár fejletlenebbek voltak, a román vajdaságok évi adója messze meghaladta Erdélyét (az utóbbi 1575-ig 10 ezer, utána 15 ezer forint volt).
5. Erdélyt nem terhelték olyan élelem- és hadianyag-beszolgáltatási kvóták, mint amelyek a románokat sújtották (leszámítva az 1540-es éveket, amikor innen is követeltek élelmet a szultáni hadjáratokhoz).

47 Az efféle adófizető vazallus államokról általában: Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace,* 406–445; Papp Sándor, Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom északnyugati határainál. Diplomatikai vizsgálat a román vajdák 'ahdnāméi körül. *Aetas* 17:1 (2002) 67–96; Gábor Kármán – Lovro Kunčević (eds.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* (The Ottoman Empire and Its Heritage, 53.) Leiden–Boston, 2013; Oliver Jens Schmitt (ed.), *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates.* Wien, 2016.

48 Dávid Géza – Fodor Pál, *„Ez az ügy fölöttébb fontos." A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565).* (História Könyvtár. Okmánytárak, 6.) Budapest, 2009, 270–271: 155. sz.; 311: 208. sz. (1565. július 9.): „Isten kegyéből Erdély területe a szultán erővel meghódított országa, a királyfi az általa adományozott zászlóval *(sancak)* birtokolja azt, s dolgai, miként a többi ümeráé, a padisah parancsaitól függenek. Hogyan lehetne akkor hasznos (értsd: érvényes) egy olyan béke, amelyet az ő beleegyezése nélkül Miksa főparancsnokaival és kapitányaival kötött?"

49 Joggal hangsúlyozza ezt Molnár Antal, *Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt.* Budapest, 2019, 47–48.

6. Az oszmán nemzetközi világban (az isztambuli diplomáciai életben) az erdélyi követek helyzete közelebb állt a szuverén államok képviselőiéhez, mint a többi vazallus államéihoz.[50]

Ezek a sajátosságok az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán napvilágra került vagy nagyobb hangsúlyt kapott tények fényében továbbiakkal bővíthetők:

1. Erdély uralkodója 1553-tól a hivatalos oszmán nomenklatúrában nem a „szandzsákbég" vagy a „vajda", hanem a „király" címet viselte *(Erdel kralı, Erdel ve Macar kralı)*, de János Zsigmondot továbbra is sokszor a „királyfi" *(kral oğlu)* megszólítással illették.[51]
2. Az erdélyi uralkodókat egy többfázisú kinevezési procedúra során előbb „kinevezési okirat"-tal *(berat)*, legvégül pedig „szerződéslevél"-lel *(ahdname*; korabeli magyar terminológiával „hitlevél"-lel, „frigyről való levél"-lel) iktatták be, a román vajdákat csak beráttal.[52]
3. Az új uralkodók beiktatásakor küldött portai felségjelvények nagyrészt megegyeztek minden vazallus állam esetében (a legfontosabbnak a zászló a csúccsal és a díszruha számított), de az inszigniák együttese egészében arra utal, hogy az erdélyi uralkodók a vezíri rangú beglerbégekkel (így a budai pasákkal), a román vajdák az átlagos beglerbégekkel álltak egy szinten.[53]
4. János Zsigmondnak a szultáni kancellária sokszor (főleg eleinte) „parancs"-ot *(hüküm)* küldött, de aztán egyre többször „nemes/nagyúri levél"-ben *(name-i şerif/hümayun)* kereste meg, ami a független uralkodóknak, a tatár kánnak vagy a mekkai serifnek járó iratfajta volt; ezzel szemben a román vajdák mindig parancsot kaptak.[54]
5. A János Zsigmondnak (és később az erdélyi vajdáknak) küldött szultáni iratok csomagolása is eltért a román vajdákétól. Az erdélyi uralkodónak eredetileg talán atlaszzacskó és ezüstkozalak (a pecsétet tartalmazó fémdoboz) járt, de János Zsigmondot gyakran tisztelték meg azzal, hogy a szuverén uralkodókat megillető brokátzacskóban és aranykozalakkal (máskor brokátzacskóban és ezüstkozalakkal) küldték el neki a szultán levelét, s így a Habsburg, a spanyol, a francia és a lengyel királlyal, az orosz fejedelemmel és a velencei dózséval azonos szintre helyezték. Ezzel

50 Bíró Vencel, *Erdély követei a portán.* Cluj–Kolozsvár, 1921; Uő, Erdély és a porta. *Századok* 57 (1923) 76–93; Georg Müller, *Türkenherrschaft in Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1929; Hegyi Klára, A törökök berendezkedése meghódított országaikban. *Történelmi Szemle* 24:3 (1981) 392–404; Géza Dávid, Administration in Ottoman Europe. In: Metin Kunt – Christine Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*. London–New York, 1995, 88.

51 Dávid–Fodor, *„Az ország ügye"*; Uők, *„Ez az ügy".*

52 Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden,* főleg 135–140, 215.

53 János B. Szabó, The Insignia of the Princes of Transylvania. In: Ibolya Gerelyes (ed.), *Turkish Flowers*: *Studies on Ottoman Art in Hungary.* Budapest, 2005, 131–142; Gábor Kármán, Kézcsók a budai pasának? Erdélyi követek Budán. *Történelmi Szemle* 56:4 (2014) 639–662.

54 Dávid–Fodor, *„Az ország ügye";* Uők, *„Ez az ügy".*

szemben a román vajdáknak a közönséges bégekhez hasonlóan egyszerű gyapot- vagy lenvászon zacskó dukált kozalak nélkül.[55]

6. A szultáni udvar nemcsak az uralkodót, János Zsigmondot, hanem az erdélyi rendeket, a „három nemzetet" is elfogadta politikai tényezőnek. Válságok és uralkodóváltás idején különösen intenzív kapcsolatot tartott velük, és támaszkodott rájuk a konszolidációban és a következő fejedelem kiválasztásában. Ez a fajta „partnerség" az ország összes politikai erőivel más vazallusoknál kevésbé figyelhető meg.[56]

Összegezve: az Erdélyt is magában foglaló Kelet-Magyarország életét az oszmán hódítás alapjaiban forgatta fel. 1541-ben a terület csak egy fokkal jutott jobb helyzetbe, mint az ország közvetlenül megszállt központi részei, hiszen kis presztízsű, egymással is marakodó szandzsákokra osztva tagolódott az Oszmán Birodalomba, és többször is csak az oszmán „nagy stratégia" váratlan fordulatai mentették meg attól, hogy a hódoltság sorsára jusson. A nagyhatalmi erőviszonyok lassú, de érzékelhető megváltozása és a birodalom sokirányú lekötöttsége azonban arra ösztökélte Szulejmánt, hogy adja fel a Kelet-Magyarország bekebelezésére vonatkozó terveit, és inkább vazallus államként támaszkodjék rá immár visszafogottabb politikai céljai eléréséhez. Ezért, jóllehet közvetlen magyarországi uralma a János-párti Magyarország felszámolásával született meg, a keleti részeken fokozatosan újjáélesztette a Szapolyaiak királyságát. Ezt szolgálta János Zsigmond visszahozatala, elismerése magyar és erdélyi királynak, s ezt az a sok engedmény, amellyel az egyik legnagyobb önállósággal rendelkező vazallus állammá emelte a területileg is megnövelt Erdélyt.[57] (A kedvezmények kiterjesztését az állandó Habsburg-fenyegetés miatt is célszerűnek látta: ez növelhette az erdélyiek Porta iránti hajlandóságát.)[58] Az 1550-es évek második felében megpróbálkozott a határok kijelölésével is,[59] s bár ebben csekély eredményt ért el,

55 Uo. A kérdés korabeli oszmán szabályozása: İstanbul, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1970, 3a–3b; vö. B. Szabó, The Insignia, 4. Az idézett kolligátum egy másik bejegyzése elárulja, hogy ez a privilégium csak János Zsigmondnak járt, utána megszüntették: *„Elrendelték, hogy az erdélyi vajdának a nemes parancsokat ezentúl vörös atlaszzacskóban és ezüstkozalakkal küldjék. A 980. év rebiülevvel első napján* [= 1572. július 12.]. *A mostani vajda neve Bátori Kristóf."* BDK Veliyüddin Efendi 1970, 12a.

56 Dávid–Fodor, *„Az ország ügye";* Uők, *„Ez az ügy";* Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden.*

57 Bizonyos téren, például a diplomáciai protokollban, még Raguzát is megelőzte (míg az erdélyi követnek megengedték, hogy a szultáni tanácsban zsámolyra *[iskemle]* üljön a pasákkal szemben, ezt a raguzai követtől megtagadták), pedig ezt tekintik a legönállóbbnak a csatlós államok közül. A városállam birodalmon belüli helyzetére általában lásd Nicolas H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III (1575–1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik.* The Hague–Paris, 1967, 29–42.

58 Joggal hívja fel erre a figyelmet Feneşan, *Constituirea,* 327–328.

59 Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden,* 216–217: 640. jegyzet; vö. Dávid–Fodor, *„Ez az ügy",* 4: 8. jegyzet, a területek lehatárolásával kapcsolatos egyik legkorábbi (1559. június 19-i) szultáni parancshoz fűzött magyarázat: „Ez az irat egy évszázadon át folyó, nyugvópontra csak Várad 1660. évi elestével jutó vita egyik legkorábbi oszmán dokumentuma. Úgy tűnik, hogy Szülejmán szultán 1553–1554-ben, miután eldöntötte, hogy az erdélyi politikai

mégis hozzájárult az új hatalmi képlet területi konszolidációjához, ami a különálló államiság egyik legfontosabb ismérve.[60] Ily módon – s ez a történelem nagy iróniája – élete végére ő lett a keleti Magyar Királyság legfőbb építőmestere és őre, aki mindent megtett azért, hogy a törökül *Erdel vilayeti*nek (Erdélyország) nevezett államalakulatban folytatódjék az általa széttört Magyar Királyság egy olyan regionális hatalomként, amely ellenőrizhető, de megáll a maga lábán, és képes eljátszani az ellensúly szerepét mind a Habsburgok Magyar Királyságával, mind a szomszédos román fejedelemségekkel szemben. Gesztusai (így János Zsigmond zimonyi fogadása és elhalmozása pazar ajándékokkal 1566-ban),[61] de még a fenyegetései is (ebből bőven részeltette az erdélyieket 1552-ben és azután) azt sugallták, hogy „önállóságuk", jólétük záloga a szultán támogatása, ő képes megvédeni őket és a „magyar utat" a német hatalomvágytól.[62] Szulejmán és a rá támaszkodó kelet-magyarországi elit sikerét jelzi, hogy bár utóda, II. Szelim, a „királyság"-ot János Zsigmond halála után „vajdaság"-gá fokozta le, a magyar felfogás szerint immár „fejedelemség"-gé vált Erdély a tragikus 1658–1660-as évekig jórészt meg tudta őrizni (olykor még növelte is) belső autonómiáját és külső mozgásterét.[63]

Habsburg–Szapolyai küzdelem a királyságért: *igények és realitás*

A Szapolyai-örökösök szultáni parancsra elhagyták Budát, és a keleti országrészben kezdték meg uralmuk megszervezését. Ferdinánd számára nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyar Királyság keleti felét a szultán döntése adta János király örököseinek kezére, az ő személyes küzdelme – ami egyúttal a Habsburg-dinasztia küz-

válságot Izabella és János Zsigmond visszahívásával oldja meg, bátorításul területi engedményeket helyezett kilátásba a későbbi Partium területén is (valószínűleg nem véletlenül tudták úgy Erdélyben, hogy a szultán nekik ígérte a Részeket; vö. Veress Endre, *Izabella királyné 1519–1559.* [Magyar Történeti Életrajzok] Budapest, 1901, 433.). Csakhogy ezt nem tudta és talán nem is akarta teljesíteni, ráadásul a szomszédos bégek folyamatosan terjeszkedtek Erdély irányába, és az 1550-es évek közepén készített szandzsák-összeírásokba számos vitatott települést vettek fel és osztottak ki javadalomként. A sokféle érdek miatt a szultáni udvar kerülte a határozott állásfoglalást, így aztán sorra adta ki […] óvatos parancsait a határviták rendezésére, hol ennek, hol annak a félnek adva igazat, amivel csak egyet ért el: a viszály állandósulását."

60 Ennek fontosságát hangsúlyozza: Kisteleki Károly, Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez. *Századok* 150:4 (2016) 1031–1032.

61 Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt.* Fordította Borzsák István. In: Kulcsár Péter (válogatás, szöveggondozás és jegyzetek, Kulcsár Margit közreműködésével), *Humanista történetírók.* Budapest, 1977, 851–855; Bessenyei József (szerk.), *Zay Ferenc: János Király árultatása, Kis Péter: Magyarázat, [Bánffy György]: Második János ... török császárhoz menetele*. Budapest, 1993, 119–131.

62 Szulejmán udvara már az 1520-as évek második felétől kezdve tudatosan játszott rá a magyarok németellenességére.

63 Az utóbbi évek egyik érdekes felfedezése, hogy míg a román fejedelemségek a sérelmek kivizsgálására és jogorvoslatára kialakított ún. „panaszügyi eljárás"-ba *(şikayet)* is ugyanúgy bekapcsolódtak, mint a birodalom muszlim alattvalói, addig ebből Erdély teljesen kimaradt; erről lásd Nándor Erik Kovács, The Legal Status of the Danubian Principalities in the 17th Century as Reflected in the Şikayet Defteris. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 25:1 (2014) 1–24.

delme is volt – az ország egésze fölötti tényleges uralomért azonban tovább folytatódott. A gyors sikerre nem sok reménye lehetett, ám Buda oszmán elfoglalása, az ország középső részének leigázása olyan támogatót állított Ferdinánd mögé, akire nem számított: Fráter Györgyöt. Azt a Szapolyai-párti vezérpolitikust, akiről Ferdinánd egy alkalommal megjegyezte, semmit nem irigyel Jánostól, csak a Barátot, mert annak a tehetsége tízezer felfegyverzett katonával felér.[64] György barát hamar bizonyított: már 1541. december végére megszövegezett szerződéssel állt elő, amely kimondta, hogy a Szapolyai-örökösök lemondanak az uralmuk alatti országrészről Ferdinánd javára, de csakis akkor, ha a Habsburg magyar király elegendő katonaságot hoz Erdélybe és kiveri a törököket az országból. A gyalui szerződés (december 29.) azonban hamvába holt, Ferdinánd nem tudott hathatós segítséget nyújtani, és az erdélyi rendek, félve az oszmán megtorlástól, 1542. decemberi országgyűlésükön visszakoztak: *„elhatároztuk, hogy a halott [király] fiát fejedelmünkül vesszük, a törököknek adót küldünk, és kérjük Ferdinándot, hogy ne vigyen minket veszélybe, ha megsegíteni nem tud, és engedje, hogy mi magunk gondoskodjunk magunkról."*[65]

A Szapolyai-örökös által birtokolt területet Erdély és a szélein elhelyezkedő, nem jelentéktelen súlyú és kiterjedésű vármegyék és nagyobb régiók alkották. Ez az országrész továbbra is a Magyar Királyság keleti része maradt, mégpedig egy választott magyar király fennhatósága alatt. Noha a János és Ferdinánd között az országot kettéosztó váradi béke nem emelkedett törvényerőre, érdemes megemlíteni, hogy abban is az egységes Magyar Királyság területi kettéosztásáról volt szó. Sem a gyalui (1541), sem a nyírbátori szerződés (1549) nem beszélt két országról. A Kárpát-medencében egyelőre nem volt más néven nevezendő állam, mint a Magyar Királyság, még akkor is, ha területén két – semmiképp nem egyenrangú – dinasztia osztozott, és mindkét király ugyanazon országok és csatolt tartományok királyának nevezte magát.

Az új főhatalom alá került keleti országrész saját rendjei általi meghatározása jól követhető a rendi országgyűlések dokumentumai alapján. Az 1542. évi első, januári országgyűlésen a jelenlévők magukat „Magyarország Tiszán túli részének és régiójának, valamint Erdélyország *(Regio et Pars Regni Hungariae ultra Thyciam et Regnum Transylvanicum)"* rendjeinek nevezték. Ugyanezen gyűlés törvénycikkelyeiben máshol „Erdélyről és a királyfi magyarországi részé"-ről *(Transylvania et portio Regni Hungariae Filii Regii)* beszéltek.[66] Később már egyszerűen csak a „mi országunk"-nak *(Regnum nostrum)* vagy „Erdélyország"-nak nevezték a területet, beleértve az Erdélyen kívüli, ide tartozó régiókat is. Az 1544. augusztusi tordai gyűlésen – amelyen a tiszántúli vármegyék közjogi értelemben is csatlakoztak a Szapolyaiak uralma alatti területekhez – „Erdély és az őfelsége fennhatósága alatti Magyarország *(Transsylvaniae et Hungariae ditionis*

64 Bethlen, *Erdély története,* II. 16.

65 Szilágyi Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. Első kötet. (1540–1556.)* (Magyar Történelmi Emlékek, III; Magyar Országgyűlési Emlékek) Budapest, 1875 (a továbbiakban: *EOE*), 172. Vö. Oborni Teréz, A gyalui szerződés. In: Font Márta – Kajtár István (szerk.), *A magyar államiság első ezer éve.* Pécs, 2000, 133–146.

66 *EOE* I. 77.

Majestatis suae)" rendjeiként hozták meg törvényeiket. A különféle elnevezések tehát rendszerint két elemet tartalmaztak: Erdélyt – olykor Erdélyország formában – és a hozzá régióként, *pars*ként vagy *portió*ként kapcsolódó, a Szapolyaiakat királyuknak elismerő magyarországi részeket. Utóbbiakat gyakorta jelölték a *ditio* kifejezéssel is, ami szintén a Magyar Királyságból uralmuk alá tartozó részt jelentette.

Az 1540-es években Izabella és fia nevében a keleti országrészben a tényleges hatalmat gyakorló György barát királyi helytartóként *(locumtenens)* mindent megtett azért, hogy Habsburg-kézre adja az ország keleti felét, mert hitt abban, hogy a dinasztia az egyetlen esély arra, hogy a törököket kiűzzék az országból. Úgy vélte, egy királyasszony és egy gyermekkirály képtelen arra, hogy az ország egységét helyreállítsa, ezért részben föladta a Szapolyaiak iránti korábbi elkötelezettségét. Egy évtizedes céltudatos diplomáciai munkáját 1549-ben koronázta siker, amikor a nyírbátori szerződésben másodszor is lemondatta Izabella királynét és fiát az általuk uralt országrészről Habsburg Ferdinánd javára. 1551-ben, egyik V. Károlynak írt levelében, visszatekintve az elmúlt évtizedre így vallott: *„én már régebben is jól tudtam, mivel tartozom a királyi gyermeknek [János Zsigmond] és mivel tartozom koronás királyomnak [I. Ferdinánd], és úgy nem kedvezhetek a gyermeknek, hogy vagy koronás királyom hatalmát vagy az ország üdvét azon okból hátrább helyezem, […] úgy vélem, halott fejedelmem fiának érdekei az ország pusztulásával együtt nem járhatnak […]."*[67]

Izabella és fia 1551 nyarán távozott Lengyelországba, s ugyanekkor adták át a Szent Koronát a Habsburgok képviseletében bevonuló Giovanni Battista Castaldo tábornoknak és kíséretének. A királynő még elérte, hogy János Zsigmond és Habsburg Johanna hercegnő között jelképes eljegyzést tartsanak Kolozsvárott, ami némi reményt jelentett a Magyar Királyság majdani visszaszerzésére. Castaldo katonai helytartóként *(locumtenens bellicus, vicesgerens in rebus bellicis)* vette át a hatalmat Ferdinánd nevében, aki az Erdélybe érkező zsoldosseregtől remélte a keleti országrész fölötti békés uralmat.[68] Castaldo titkára, Ascanio Centorio degli Hortensii az erdélyi hadjáratról írt emlékiratában hat-hétezer főnyi királyi katonaságról beszélt, megjegyezve: *„mely csekély seregről, nézetem szerint ugyanazt mondhatjuk el, amit Tigranes király állított a Lucullus vezérlete alatt ellene vonuló római hadseregről, hogy ti. követségnek sok, hadakozásra pedig kevés."*[69] Az

---

67 *„[…] Quamvis igitur ego iam antea quid puero huic regio, quid vero coronati regi meo deberem, noveram optime, nec ita puero illi favendum esse sciebam, ut vel regis coronati autoritatem vel salutem regni huius illius causa mihi posthabendam esse iudicarem; […] rationem filii demortui principis mei cum detrimento huius regni nullo modo habendam esse putavi […]"* Fráter György levele V. Károlynak, Enyed, 1551. március 31.: Károlyi Árpád, *Fráter György levelezése 1535–1551.* Budapest, 1881, 215–216.

68 Ferdinánd annak ellenére vállalkozott az erdélyi „kalandra", hogy a Habsburg Birodalom korabeli helyzete ennek egyáltalán nem kedvezett, még ha személyes pozíciója jelentősen javult is fivérével, Károllyal szemben; a birodalmi viszonyokra lásd: Guitman Barnabás – Korpás Zoltán – Tóth Ferenc – B. Szabó János, A magyarországi török várháborúk nemzetközi háttere, 1547–1556. *Világtörténet* 9(41):2 (2019) 253–293.

69 *„Facevo detto di Tigrane contra l'essercito di Lucullo che perambasciatori erano troppi, e per combattere pochi."* Ascanio Centorio degli Hortensii, *Commentarii della guerra di Transilvania.* Vinegia

újabb kutatások szerint azonban az Erdélybe és a Partiumba irányított királyi haderő összlétszáma elérhette a 10 600 főt, amelynek elégnek kellett volna lennie egy Erdély nagyságú tartomány elfoglalásához.[70] Itt azonban nem csupán a helyi lakosság fogadta ellenségesen az idegen (német, spanyol) zsoldosokat, és nem csupán a helyi politikai vezetőkkel – köztük Fráter Györggyel – nem sikerült jó kapcsolatot kiépíteniük a katonai vezéreknek, de szembe kellett nézniük a várható oszmán megtorló hadjárattal is. Erre viszont a Habsburg-zsoldoshadak nem voltak felkészülve. Miként Ferdinándnak az a reménye is füstbe ment, hogy a Portával diplomáciai úton fogadtassa el a megszállást. Pedig még azt a körmönfont érvet is bevetette, hogy ezzel nem sérült az 1547. évi béke és hatalmi osztozkodás, hiszen Erdély ugyanúgy keresztény kézen maradt, mint azelőtt (a szerződés ti. leszögezte, hogy mindkét fél megtarthatja, ami addig az övé volt).[71]

A válaszul indított oszmán hadjárat (1551–1552) pusztításai, a Portáról az Erdély rendjeihez évről évre érkező fenyegető levelek, a Habsburg-segítségbe vetett bizalom megrendülése odavezetett, hogy a rendek az 1555. decemberi marosvásárhelyi országgyűlésen elhatározásra jutottak: *„Kedves volt előttünk keresztyén fejedelem alá menni, a római császárral összeköttetésben lenni. De Isten nem akarta, hogy az állandó legyen: az ellenség közelsége, sokasága, hatalma s az attól való félelem miatt, mely ázsiai gondjaitól megszabadúlván, egész erejével minket fenyeget. Mert megizente, hogy hazánkat tűzzel-vassal emészti meg, minket, nőinket, gyermekeinket, családunkat kiirt. S hogy meg is teszi, abban bizonyos lehet, ki Lippát, Temesvárt elesni látta. Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel megsegélni bennünket, mely elégséges legyen Szolimánnak ellenállni, vagy eskünk alól feloldani kegyeskedjék felséged."*[72] Bár néhány évvel azelőtt a születőben lévő állam politikai vezetői még hatalmas felháborodással fogadták a Habsburg–török kiegyezés (1545, 1547) hírét, ettől fogva a török orientáció az erdélyi politika sarokköve lett, amitől csak ritkán tértek el, mert minden ilyen akció mérhetetlen szenvedéseket zúdított az országra.

(Venezia) 1565, 66; vö. Korpás Zoltán – B. Szabó János, „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen." Az 1550-es országegyesítési kísérlet katonai hátteréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiák Európában. In: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota (szerk.), *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568.* (Studia Agriensia, 35.) Eger, 2017, 89–116.

70 Nem számítva ezekhez a Habsburg-kormányzat által 1552-ben a magyarországi hadszíntérre küldött csapatokat; lásd Korpás–B. Szabó, „Ha követségbe jöttek," 91–92.

71 Ferdinánd többi érve a következő volt: 1. Erdély örökölt jószága, felesége, Anna révén is, akit a magyarok királynőnek fogadtak el. 2. A keresztény testvériség követelménye. 3. János király is őt jelölte ki örökösének, rá hagyta a királyi méltóságot, amit Izabella is elfogadott. 4. Ő is megfizeti azt az adót, amit Izabella, Fráter és Petrovics fizetett. 5. Ő szilárdan őrzi a békét (tekintettel arra is, hogy a szultán keleten háborúzik), de Kászim budai beglerbég folyamatosan megsérti azt. 6. Erdélyt az ottaniak és Izabella egyetértésével vette át. Mindezekre lásd: Sándor Papp, Die diplomatischen Bemühungen der Habsburger um Siebenbürgen in den Jahren 1551 und 1552. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 89 (1999) 109–133.

72 *EOE* I. 475; vö. Pálffy Géza, Egyesítendő tartományból az ellenségig: Erdély a Habsburg politikai és hadvezetés célkitűzéseiben a 16. század közepén (Báthory András 1555. évi tanácsának tanulságai). In: Violeta Barbu – Kinga S. Tüdős (ed.), *Historia manet: Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75.* Bucureşti–Cluj, 2001, 67–84.

I. Ferdinánd végül 1556. június 14-én kelt nyilatkozatában lemondott a keleti országrész fölötti hatalomról, visszaadta azt Szulejmán szultánnak, illetve Izabella királynénak és fiának.[73] A Szapolyai-örökösök 1556 októberében visszatértek Erdélybe és folytatták királyságuk megszervezését. Izabella az erdélyi rendek 1542-ben törvénybe foglalt döntése óta királynőként *(tamquam regina Hungariae legitime coronata)* és fia gyámjaként uralkodott Erdély és a hozzá csatlakozott tiszántúli vármegyék fölött.[74] Lengyel és magyar tanácsosai segítségével megszervezte a kormányzatot, diplomáciai kapcsolatokat igyekezett kiépíteni a franciákkal, sőt Ferdinánddal is próbált megegyezni (ennek érdekében ismét sürgette a János Zsigmond és Johanna hercegnő közötti házasságkötést), remélve, hogy így megtarthatja fia számára az általuk uralt országrészt. Ferdinánd célja azonban továbbra is az ország egésze fölötti uralom elérése volt. Katonai akciókat indított a Szapolyaiak uralma alatt álló Felső-Magyarország ellen, s ezeket a királynő halála (1559) után is folytatta. A hadjáratok célja II. János választott király eltávolítása és az országrészek egyesítése volt, hiszen arra részben a váradi béke értelmében, részben egyedüli megkoronázott magyar királyként továbbra is igényt tartott.[75]

II. János uralkodásának fő kérdése az volt, hogy vajon hogyan sikerül megállapodnia a magyar királlyal az általa uralt országterületnek *(ditio)* a Magyar Királyság egészéhez viszonyított közjogi helyzetéről és saját uralkodói címéről. A váradi béke óta tartó küzdelmek a két dinasztia között az 1560-as években ugyanazokkal az eszközökkel, a harctereken és a tárgyalóasztaloknál felváltva zajlottak. A harc kimenetele azonban nem csupán a két szemben álló fél hozzáállásán és készségességén múlott, mert abba a Magyarország fölötti uralmat részben birtokló Oszmán Birodalom és az oszmánokénál jóval csekélyebb, mégsem elhanyagolható befolyást gyakorló Lengyelországnak is volt beleszólása.

Zay Ferenc kassai főkapitány az 1560 és 1562 közötti fegyverszüneti egyezmény ellenére indította meg támadásait a felső-magyarországi határvidéken, és az időközben a Habsburg-párthoz csatlakozó Balassa Menyhárttal együtt jelentős területeket foglalt el. II. János oldalán jórészt csak Bihar és Máramaros vármegyék birtokosai maradtak meg.[76] Ebben a helyzetben zajlott le 1562. március 4-én a hadadi csata, amelyben II. János főkapitányai, Némethy Ferenc és somlyai Báthory István súlyos vereséget szenvedtek a királyi haderőtől. II. Jánosnak azzal sikerült időt nyernie, hogy 1562. április 12-én egy évre szóló újabb fegyverszünetet kötött, amelyet lejárta után még egy évvel meghosszabbítottak.[77] A megegyezéshez nagyban hozzájárult, hogy a budai és a temesvári pasa seregei már

---

73 I. Ferdinánd levele Verancsicsnak, Zaynak és Busbecknek, Bécs, 1556. június 15.: *Verancsics Antal összes munkái. IV. kötet. Első portai követség 1555–1557.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, 5.) Közli: Szalay László. Pest, 1859, 198–199.

74 Bethlen, *Erdély története,* II. 200–201; *EOE* II. 57.

75 Oborni Teréz, A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563. *Történelmi Szemle* 45:1–2 (2003) 109–127.

76 *EOE* II. 199–201; Lukinich Imre, Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–65. Második közlemény. *Hadtörténelmi Közlemények* 14 (1913) 584–605.

77 A fegyverszünet szövege: *EOE* II. 199–201; Gooss, *Österreichische Staatsverträge,* 159–163.

Bihar vármegyében állomásoztak, s beavatkozásuktól lehetett tartani. János Zsigmond elveszítette ugyan Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Közép-Szolnok egy részét, de levegővételhez jutott, és országrészén belül igyekezett rendet teremteni.

A tárgyalások 1563-ban már főként II. János uralkodói címeire koncentráltak. A Szapolyai-oldal által elvárt uralkodói cím a következő lett volna: „János, a néhai legkegyelmesebb Jánosnak, Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának fia, Isten kegyelméből Magyarország és Erdély fejedelme." A bécsi udvar azonban a magyar tanácsosok véleményét meghallgatva rendre ellenjavaslattal élt: „János Zsigmond, a néhai kegyelmes Jánosnak, Magyarország, Horvátország, Dalmácia stb. királyának fia, Isten kegyelméből Erdély és Magyarország részeinek fejedelme." Máskor a levelezésben visszakanyarodtak ahhoz a véleményhez, hogy legfeljebb az „Erdély hercege" *(dux Transsylvaniae)* cím fogadható el.[78]

A tárgyalások során II. János mindvégig ragaszkodott királyi címéhez, amit a következő érvekkel indokolt: először is, a török jóvoltából birtokolt összes területét a titulussal együtt kapta, és a szultán annak használatát meg is kívánja tőle; másodszor, ez a titulus atyai örökségként háramlott rá; végezetül: alattvalói, akik őt megválasztották és elismerték királynak, szintén megkívánják tőle a cím használatát. Mindezeken túlmenően e méltóság, felhatalmazás és joghatóság birtokában akarja az országát a továbbiakban is birtokolni, miként más legitim magyar királyok.[79] Ferdinánd magyar tanácsosai azon az álláspontón voltak, hogy János Zsigmond kizárólag Erdélyt tartsa meg, azt is csak élete végéig, azután pedig a tartomány kerüljön vissza a Szent Koronához.[80] Ha pedig örököse születne Ferdinánd leányától, akkor a magyar király kérésére tartozik Erdélyt átadni a cserébe már korábban megígért két hercegségért és uradalmakért.[81] Egy másik, korabeli tanácsosi vélemény azt foglalta írásba, hogy II. János nem kaphatja meg az általa kért „Magyarország és Erdély fejedelme" *(princeps)* címet, mert egyrészt e cím birtokában bizonyos jogokat is kívánhatna magának, másrészt Magyarország fejedelme csak az lehet, aki egyben Magyarország királya is. Úgy vélték, ha Ferdinánd önként lemondana a felső-magyarországi részekről, azzal a királyi címről is lemondana, és beismerné, hogy kettészakadt az ország, amelynek törökök által el nem foglalt nagyobb és jobbik része is Erdélyhez kerülne.[82]

---

78 *„Joannem Sigismundum merito posse aut debere contentari eo titulo, quo vocetur dux aut princeps Transilvaniae."* Ferdinánd válasza a Báthory István által elé terjesztett felvetésekre. Bécs, 1563. július 18. A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XIV. Közli: Szilágyi Sándor. *Történeti Lapok* 2 (1875) 854.

79 II. János levele követének, Báthory Istvánnak, Ecsed, 1563. március 2.: Georgius Pray, *Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars III. (1554–1711)* Posonii, 1806, 166–169.

80 A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XII. Közli: Szilágyi Sándor. *Történeti Lapok* 2 (1875) 825–827.

81 *„Porro Transsylvaniam quoque non nisi certis sub conditionibus illi relinquendam censeremus*: *videlicet ut eam vita sua durante teneret integram cum plena jurisdicione, ita tamen, tanquam membrum regni et corone Hungarice [...]."* Uo. 826.

82 *„[...] quod si sacra Maiestas Vestra hac in parte, postulatis ipsius filii quondam Regis Joannis consentire vellet (quod tamen nos pauci, qui sumus consiliarii nulla ratione consulere possumus) manifesta*

Ferdinánd válaszában azt is kijelentette: abszurdnak tartja, hogy II. János *electus rex*nek nevezi magát, holott ő, Ferdinánd, Magyarország megkoronázott és törvényes királya, sőt már kihirdették a rómaiak királyának, Miksának magyar királlyá koronázására összehívandó országgyűlést is, tehát így ugyanazon országnak egy időben három királya lenne. Határozottan kérte, hogy János ne csak a szultán halála után, ahogyan korábban szó volt róla, hanem azonnal mondjon le a királyi címről. Maradéktalanul követelte továbbá a Tiszán inneni és túli területeket. Ha az Erdélyen kívüli területek átadására sor kerül – írta 1563. júliusi válaszában –, akkor az egész ország számára biztosítva lesz a béke és a nyugalom. Ebben az esetben Ferdinánd János Zsigmondnak, mint Erdély hercegének vagy fejedelmének, biztosítja a birtokadományozás és -visszavétel jogát, de a Magyar Koronához ősi jogon tartozó javakból semmit el nem idegeníthet; ezeken kívül az ítélkezés és a végrehajtás jogát is megadja minden más, a herceget vagy a fejedelmet megillető jogokkal együtt.[83] Mindezen tárgyalások nem jelentik azt – folytatódik a Ferdinánd nevében készült javaslat –, hogy ő el akarná szakítani Erdélyt a Magyar Koronától, amelynek az mindig legnemesebb része volt, most is az, és a jövőben is annak kell lennie. Sőt inkább örökre szóló egybekapcsoltságát óhajtja kifejezni, méltányosnak és szükségesnek is tartja, hogy János és örökösei Ferdinándnak és örököseinek, azaz az őt követő magyar királyoknak, Erdély alávetettségének és hűségének elismeréseként eskü letételére legyenek kötelezve. Továbbá azt kívánja, hogy a későbbiekben Erdély hercegei vagy fejedelmei – mint őfelségének, a magyar királynak és utódainak alattvalói és egyben a Magyar Korona tagjai – az ország minden szükségében őfelségének, mint uruknak és fejüknek, az ország megvédelmezésében és megőrzésében segítségére legyenek, amiért cserébe a magyar királyok is Erdélynek, mint alattvalójuknak és az ország jeles tagjának, atyai jóindulattal védelmére lesznek.[84]

---

regni fieret divisio, et maior meliorque eius pars que quidem a Turcis superest, illi cederet, preter Transsylvaniam [...].” A magyar tanácsosok véleménye, 1563. július 16. A bécsi titkos levéltár okleveleiből. XIII. *Történeti Lapok* 2 (1875) 841.

83 *„Et hoc casu maiestas sua caesarea concedet ei tanquam duci vel principi Transilvaniae et haeredibus eius masculis in ipsa Transilvania liberam et plenam auctoritatem et potestatem vel pro se retinendi vel fidelibus suis subditis donandi et conferendi bona, quae successu temporis ad fiscum devolventur, dummodo nihil alienetur ex iis bonis, quae antiquitus et jure ad coronam Regni spectant, item causas dijudicandi et judicata executioni demandandi, cum aliis functionibus solitis et principi ac duci competentibus.”* A bécsi titkos levéltár okleveleiből, XIV. 855.

84 *„Caeterum cum maiestas sua caesarea per huiusmodi tractatus nequaquam cogitet Transilvaniam a corona Regni Hungariae cuius semper fuit atque etiamnum est et in posterum esse debebit nobilissimum membrum omnino separare, sed potius cum eo perpetuo coniunctum manere cupiat, aequitas ipsa suadet et necessitas etiam exposcit, quod illustrissimus dux et haeredes ac successores eius masculi maiestati suae caesareae ac dictis successoribus suis Hungariae Regibus in signum recognitionis pro ipsa Transilvania in perpetuum debito fidelitatis et subiectionis iuramento astricti sint, et tanquam subditi ac membrum maiestati eius caesareae ac dictis succesoribus suis ipsique coronae út domino et capiti in omnibus Regni necessitatibus pro conservatione et defensione eius fideliter assistant, prout viceversa maiestas sua caesarea et successores eius Reges Hungariae ipsi illustrissimo duci et dictis haeredibus suis ac saepedictae Transilvaniae tanquam subditis et praeclaro Regni membro benigna et paterna cura, protectione et defensione nusquam sunt defuturi.”* Uo. 855–856.

Az 1560-as években lezajlott számos (oszmán beavatkozást és szultániháadjáratot is kiváltó és újabb magyar területi veszteségekhez, így Szigetvár és Gyula 1566. évi elvesztéséhez vezető) katonai összecsapás és hosszú tárgyalássorozat eredményeképpen 1570-re sikerült írásba foglalni a speyeri szerződést, amely – a váradi békéhez hasonlóan – elviekben megtartotta Magyarország egységét és kilátásba helyezte – II. János fiúörökös nélküli elhunyta esetére – az országrészek Habsburg-kézen történő egyesítését. A megegyezésben II. János lemondott a „választott király" *(electus rex)* címéről, és helyébe fölvette az „Erdély és Magyarország részeinek fejedelme" *(Princeps Transylvaniae et partium regni Hungariae eidem annexarum)* címet, hozzátéve, hogy a törökökhöz írott levelekben a továbbiakban is használhatja a királyi titulust. A megállapodásban leszögezték, hogy a fejedelem és leszármazó utódai Erdélyt és a Részeket *(Partes)* békésen bírhatják „mint szabad fejedelmek" *(tamquam liberi principes)*, minden olyan joggal egyetemben, amelyeket a szabad fejedelmek bírnak (ítélkezés, végrehajtás, birtokadományozás), ámde az ország Koronájához tartozó javakból semmit sem idegeníthetnek el örökjogon (csak elzálogosíthatnak), mert ezekről a király rendelkezhet ezután is; továbbá, ha a fejedelem utód nélkül halna meg, Erdély mint birodalma „valóságos és elválaszthatatlan része" *(tanquam verum et inseparabile membrum)* szálljon vissza a magyar királyra. A szerződésbe belefoglalták, hogy a fejedelem és leszármazó utódai ő szent császári és királyi felségét az egész kereszténység fejének, Magyarország királyának, maguknál nagyobbnak és főbbnek, magát Erdélyt és a magyarországi Részeket is, melyeket a fejedelem birtokol, a „Magyar Királyság tagjá"-nak *(pro membro Regni Hungariae)* tartják és vallják. Hozzátették, hogy ha a fejedelem vagy utódai valami módon elveszítenék Erdélyt, akkor a magyar király Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségekkel kárpótolja őket. A szerződés kiindulási pontként szolgált a Habsburg magyar királyok és Erdély fejedelmei közötti szerződésekhez a következő évtizedekben is, a benne foglaltak ugyanis rendre megismétlődtek ezekben a nagyrészt titkos megállapodásokban.

A Magyar Királyság keleti területeiből az önálló fejedelemséget létrehozó speyeri szerződést II. János 1570. december 1-jén írta alá Gyulafehérváron, Miksa pedig 1571. március 10-én ratifikálta. János Zsigmond, az első erdélyi fejedelem azonban négy nappal ezután meghalt, és a rendek a Porta által 1566-ban engedélyezett szabad fejedelemválasztó jogukra hivatkozva somlyai Báthory Istvánt választották fejedelmükké. Báthory István, tartva a mindkét nagyhatalom felől várható támadástól, mintegy öt esztendeig csupán a vajdai titulust használta, ezzel jelezve mindkét nagyhatalom uralkodójának országa és önmaga alattvalói mivoltát, mert, mint vallotta: *„figyelembe véve, hogy ez a tartomány a földkerekség két leghatalmasabb uralkodója közé van helyezve, [...] másképpen nem lehet megőrizni és kormányozni, mint úgy, hogy mindkét császár kegyét elnyerjük."*[85] Megválasztását követően Báthory István azonnal hűségesküt tett I. Miksa magyar királynak, egy-

85 Bethlen Farkas, *Erdély története. III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594). VI–VII. könyv.* Fordította: Bodor András. A jegyzeteket írta: Kruppa Tamás. Budapest–Kolozsvár, 2004, 61.

úttal elismerte magát és országát II. Szelim szultán (1566–1574) alattvalójának is. A fejedelmi címet Báthory 1576-ban, immár lengyel királyként kezdte el használni; ezzel indokolható az a vélemény is, miszerint csak ekkorra tehetjük a fejedelemség létrejöttét.

A keleti Magyar Királyság állama – megszakítottság és folytonosság

A keleti országrészben II. János választott király neve alatt megszervezendő új politikai-hatalmi berendezkedésnek megvoltak az évszázadok során kialakult alkotmányos alapjai. A Magyar Királyság tartományában, Erdélyben a sajátos privilégiumokkal rendelkező rendi nemzetek a számukra összehívott részgyűléseken, másképpen tartományi gyűléseken korlátozottan rendelkezhettek magukról, közügyeikről; statútumokat is hozhattak, de miként a *Tripartitum* leszögezi: *„Az erdélyiek [...] Magyarország általános rendelkezései és törvényei ellen semmit sem határozhatnak, és joguk sincs bármit elrendelni."*[86]

Gyökeresen új helyzet állt elő azonban a keleti területek elszakításakor, amikor az itt lakóknak egy új országot kellett felépíteniük. Az erdélyi és a tiszántúli rendek az 1540-es évek országgyűlésein kezdték el az államszervezést oly módon, hogy meghozták azokat a Magyar Királyság korábbi alkotmányos rendjére, szokásjogára épülő alaptörvényeket, amelyek meghatározták az államalkotó rendi nemzeteket, az uralkodó személyét, kijelölték az egyes hatalmi ágakat gyakorolni jogosult szervezeteket és személyeket, és lefektették a kormányzat alapelemeit.[87] Az 1542. december 20-án megnyíló tordai gyűlésen a rendek megerősítették az országukat összetartó rendi szövetséget, az uniót, ami a fejedelemség fennállása alatt mindvégig magát az államot szimbolizálta.[88]

Az 1540-es évek elején a tiszántúli vármegyék pártállása és hovatartozása sokáig nem dőlt el. 1542–1543-ban a vármegyék ingadozó rendjei több közös gyűlést is tartottak, és előbb Ferdinándhoz való tartozásukat nyilvánították ki,[89] 1543. február 11-én megnyílt gyulai részgyűlésükön viszont már a Szapolyaiakat képviselő Fráter Györgyre bízták a kormányzat főbb ügyeit, elsősorban a pénzügyigazgatást és az igazságszolgáltatást.[90] A felső-magyarországi régióban ekkoriban Czeczey Lénárd, a királynő kassai kapitánya biztosította a Szapolyaiak

86 *Hármaskönyv,* Pars III. Tit. 2. § 2. Lásd összefoglalóan: Oborni, *Erdélyi országgyűlések*, 38–45.

87 Csizmadia Andor, Generalis congregatiok és diéták Erdélyben. *Jogtudományi Közlöny* 35:10 (1980) 622–636; Péter Katalin, *Az erdélyi országgyűlés a kora újkori magyar fejlődésben.* In: Benda Kálmán – Péter Katalin, *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben.* (Előadások a Történettudományi Intézetben, 6.) Budapest, 1987; Barta Gábor, Az önálló erdélyi állam első országgyűlése. *História* 2:4 (1980) 5–6; összefoglalóan: Oborni, *Erdélyi országgyűlések,* 104–118.

88 *„[...] domini Regnicolae trium nationum Transilvanarum in conventu Thordensi congregati [...] omnes unanimi consensu, longa praehabita deliberatione, paribus sententiis convenerunt, ut futuris temporibus [...] verum fraternamque amititiam servent [...] animis ac voluntatibus ad tuendum Regnum conveniant [...] mutuo protegant et defendant." EOE* I. 164.

89 *MOE* II. 466.

90 *MOE* II. 470; Lukinich Imre, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711.* Budapest, 1918, 45–47.

fennhatóságát.[91] A törökök nagyarányú térnyerése az 1540-es évek első felében viszont a Tisza vonala és Erdély között elhelyezkedő vármegyéket elszigetelte a nyugati országrésztől, ami az itt lakókat az Erdélyhez való csatlakozás felé billentette. Az államszervező országgyűlések sorában ezért is bírt kiemelt jelentőséggel az 1544. évi tordai összejövetel.[92] Az itt jelen lévő magyarországi vármegyék ugyanis kinyilvánították II. János és Izabella iránti hűségüket, és kijelentették, hogy az elkövetkező időkben az erdélyi rendek gyűlésén fognak részt venni. Ezzel a törvénybe iktatott döntéssel megtörtént az erdélyi és a magyarországi rendek közjogi egyesülése, valamint a keleti országrész rendi struktúrájának kialakulása. A rendek ekkor magukat már „Erdély- és Magyarországnak a királyi felség alá tartozó urai és nemesei egyeteme"-ként *(universitas dominorum et nobilium Regni Transsylvaniae et Hungariae ditionis Majestatis suae)* nevezték meg, gyűlésüket pedig „általános országgyűlés"-ként *(generalis congregatio)* határozták meg.[93]

Az 1545. április 24-én megnyílt tordai gyűlésen a rendek még szorosabbra fűzték az országukat összetartó erők szövetségét. Mindenekelőtt kimondták, hogy mivel mindannyiuknak egy a hazája *(„una nobis omnibus patria sit")*, így egyesült igyekezettel kell annak jólétén fáradozniuk, s ezért az ország – nyilvánvalóan Magyarország – régi szokásjoga és törvényei szerint a haza terheit a három rendnek közösen, egyelőképpen kell viselnie *(„onera Patrie, juxta antiquam Consvetudinem et Constitucionem Regni, omnes tres nationes equaliter perferant")*. A nem a Szapolyaiak joghatósága alá tartozó területekkel való kapcsolattartásra a királynőn kívül csak a helytartót, György barátot jogosították fel, illetve a királyi háramlási jog *(Jus Regium)* révén felszabaduló birtokok adományozási jogával a királynőn kívül szintén a helytartót ruházták fel. Ezzel egyértelműen Ferdinánd még meglévő – és általa a gyalui szerződés értelmében a királyt megillető felségjogként gyakorolt – adományozási jogkörét kívánták megszüntetni a Szapolyaiak *ditió*jában.[94] Az ország egysége és az adóteher-viselés egyenlősége érdekében született meg a székelyvásárhelyi részgyűlésen hozott törvénycikk is, miszerint ha az egész országot sújtó terhek viselésében két nemzet megegyezik, és azokat egyenlően vállalja, akkor azt a harmadiknak is vállalnia kell.[95]

Az 1540-es évek országszervező munkája a Szapolyai-család Lengyelországból való visszatérése után folytatódott. A rendek ezúttal Izabella hathatós részvételével folytatták az országos törvények megalkotását, amelyekre később a fejedelemség politikai berendezkedése épült. A királynő és fia első, 1556. november 25-én megnyílt gyűlésének rendkívüli jelentősége volt. Ez nem csupán elis-

91 Takáts Sándor, Czeczey Lénárd kapitány. In: Uő, *Régi magyar kapitányok és generálisok.* Budapest, 1922, 25–30.

92 Mikó Gábor, Az 1544. évi tordai országgyűlés (Adatok a Magyar királyság és Erdély 1544. évi politikatörténetéhez). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 142 (2017) 141–158.

93 *„Singulis annis celebrentur huiusmodi congregationes generales, omnibus ordinibus dicionis Maiestatis suae tam Hungaris quam Transsilvanis." EOE* I. 190.

94 Uo. 217–220.

95 Szádeczky Lajos (szerk.), *Székely oklevéltár. V. kötet. 1296–1603.* Kolozsvárt, 1896, 58–60.

merte uralkodójának a királynőt, de nevére a hűségeskü letételét fej- és jószágvesztés terhe mellett kötelezővé tette. A rendek egyúttal megteremtették a királyi család és az ország kincstárának alapjait; egy korábbi, 1542. évi végzésükre visszatekintve úgy határoztak, hogy az összes egyházi testület és személy javait az ország javára és szükségleteire, valamint a királyné és fia költségeire kell fordítani.[96] A közrend helyreállítása érdekében fontosnak tartották, hogy a felső szintű bíráskodás a régi szokásoknak megfelelően folytatódjék, s ezért bírákat, ítélőmestereket, esküdteket és királyi jogügyigazgatót kell választani, hogy utóbbira a kincstár ügyeit azonnal rá lehessen bízni, és a törvénykezés is azonnal megkezdődhessék. Az új törvények külön megszabták, milyen típusú ügyekben hogyan ítéljenek; kimondták, hogy az erdélyiekre a régi erdélyi szokásjogot kell alkalmazni, a magyarországi részek nemességére viszont azok a törvények vonatkoznak, amelyeket a pozsonyi gyűléseken hoznak.[97] Izabella kezdetben nem kívánt kincstartót kinevezni, magának tartotta meg a pénzügyek irányítását, de 1558 júniusában a rendek mégiscsak létrehozták a kincstartói hivatalt, amelyet Pókay Jakab, volt gyulafehérvári udvarbíró *(provisor)* kapott meg.[98]

A keleti királyság politikai berendezkedésének tárgyalásakor szólni kell az Izabellával és a II. Jánossal Lengyelországból érkező nagyszámú kíséretről, mert mint egy korabeli levélből kiderül, szerte az országban azt beszélték, hogy a királynő sem vajdát, sem kincstartót nem akart kinevezni, hanem minden tisztséget lengyel udvaroncaival kívánt betölteni.[99] Ez azonban csak részben volt így, bár tény, hogy Izabella Lengyelhonból érkezett embereire több jelentős tisztséget bízott, sőt egy olyan tanácsosi névsorral érkezett haza, amely még Krakkóban készült.[100] Az ország belső viszonyainak rendezését nehezítette az erdélyi főurak körében tapasztalható feszült várakozás: szinte mindannyian különféle rangos, országos tisztségeket és javadalmakat vártak a királynőtől.[101]

---

96 Az 1542. évi döntés: *EOE* I. 189–190; 1556: *„[...] ut bona episcopatuum, capitulorum, conventuum, praepositorum, aliarum item ecclesiasticarum personarum, non reddantur illis, a quibus ademtae sunt, quinpotius, quemadmodum nobis Filioque nostro Illustrissimo paribus votis et obsequentia per ipsos oblata et deputata existunt; ita in bonum et necessitates regni publicas, ex dignitate nostra, Filiique nostri Illustrissimi exponantur." EOE* II. 64–65; Gálfi Emőke, Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése. *Erdélyi Múzeum* 78:1 (2016) 26–35.

97 *EOE* II. 72–76. Vö. Bogdándi Zsolt, Az erdélyi és a partiumi jogügyigazgatók a 16. század második felében. In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás (szerk.): *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 287.) Kolozsvár, 2017, 9–24.

98 Horn Ildikó, *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2012, 94; Gálfi Emőke, A gyulafehérvári udvarbírák és az általuk igazgatott uradalom a 16. század közepén. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.), *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában.* Kolozsvár, 2016, 261–270.

99 Serédy Gáspár levele Ferdinándnak, Makovica, 1557. január 3.: Pray, *Epistolae Procerum,* III. 110.

100 Horn, *A hatalom pillérei,* 88–89. Izabella nevezetesebb lengyel politikusai az általa legjobban kedvelt Stanisław Nieżowski, aztán Stanisław Ligęza, Jan Maluski, Marcin Ostrzyński és Pawel Secygniowski voltak.

101 Meghatározó szerepet vitt és nagy befolyást remélt a Kendi testvérpár – Ferenc és Antal –, a nagyravágyó Balassa Menyhárt és Bebek Ferenc. Balassa Menyhárt életútjának új feldolgozása: Virovecz Nándor, Száműzetéstől főkapitányságig. Balassa Menyhárt és az erdélyi hatalom-

Izabella királynő 1559. szeptemberi halálát követően Ferdinánd, majd fia, Miksa újult erővel indította meg támadásait II. János uralma ellen, az ország belső rendjét pedig a székelyek lázadása (1562) borította föl. A felkelés leverése és a nyomában hozott szigorú segesvári végzések a hagyományosan egyenlő szabadságjogokra alapuló székely társadalomban törvényessé tették a jobbágy-földesúri viszonyt, és emellett a székely rendi nemzetet is szorosabban kötötték az újonnan épülő ország rendjeihez.[102] Az 1560-as évek közepén II. János számára a belső rend megtartása is nagy feladat volt, bár kancellárja és egykori nevelője, Csáky Mihály még ekkor is mellette állt, sőt még inkább segíteni tudta, amikor a rendek 1565-ben a helytartói tisztséget is ráruházták.[103] Az évtized második felében keletkezett törvények igyekeztek a belső rendet megszilárdítani, az adózást rendszeressé tenni, a közrend védelmében a belső katonai készenlétet megszervezni. A törvénykezés módját is több ízben szabályozták, meghagyva, hogy minden erdélyi nemzetnek a maga törvénynapjain és módján szolgáltassanak igazságot.[104]

Ezekben az években János Zsigmond sokat betegeskedett, így országában óhatatlanul fölvetődött az utódlás kérdése. Bár a szultán már 1566-ban, a Zimony melletti találkozáskor engedélyt adott a szabad választásra, a Portáról hazaérkező követek csak 1568 tavaszán hozták meg II. Szelim szultántól az engedélyt – annak szövege szerint – a vajdaválasztásra.[105] A szabad választás törvénybe foglalására azonban már korábban, az 1567. szeptemberi gyulafehérvári országgyűlésen sor került. A gyűlésen a testamentumos urak, a kijelölt biztosok és az egész udvartartás, valamint az összes főtisztségviselők megesküdtek arra, hogy II. János végrendeletét megtartják, és halála után egy akarattal választanak fejedelmet maguknak.[106] Elrendelték továbbá, hogy erre a nagy horderejű döntésre az ország minden főemberének, a vármegyei, székely és szász székekbeli személyeknek is esküt kell tenniük, amiről feljegyzést kell készíteni és az udvarban bemutatni. Ez a szokatlanul szigorú rendelkezés jól szemlélteti az ügy fontosságát. A *libera electio,* azaz a szabad fejedelemválasztás a későbbiekben az erdélyi állam közjogának egyik elvi alappillérévé vált, amiről a Habsburg magyar

váltás (1549–1552). *Hadtörténelmi Közlemények* 128:1 (2015) 31–54; Uő, *Balassa Menyhárt élete és a kora újkori magyar politikai kultúra*. PhD-disszertáció. Budapest, 2017.

102 *Székely oklevéltár,* II. 161–167; *EOE* II. 203–204.

103 Csáky Mihály (1492–1572) gyulafehérvári kanonok, királynéi titkár, erdélyi kancellár (1556–1572). Lásd Jakó Zsigmond, Csáky Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: Uő, *Társadalom, egyház, művelődés.* Budapest, 1997, 91–97; Horn Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története.* Budapest, 2009, 161–170.

104 Lásd például: *EOE* II. 302, 313–314, 322. skk, passim.

105 *„Similiter et Transsylvanis concessa est facultas, vajvodam ex sese deligere, si is qui nunc nunc illis praesit, Joannis regis filius sine liberis decessisset."* Verancsics Antal jelentése, 1568. *Verancsics Antal összes munkái. V. kötet. Második portai követség 1567–1568.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, 6.) Közli: Szalay László. Pest, 1860, 264.

106 *EOE* II. 264–265. és uo. 1. jegyzet. *„[...] ő felsége kegyelmesen erre intett valamünket, hogy közöttünk egybe köteleskednénk, hogy ha ő felségét az úr isten ez világból kivenné, mü magunk között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnék*; *hanem egyenlő akarattal választanánk fejedelmet magunknak, miképen ezt ő felsége az hatalmas török császárnál is megnyerte volna, és nagy költségével ez választásrúl levelet is szerzett volna."* Uo. 335. Lásd még: Rácz Lajos, *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest, 1992, 101.

királyokkal kötött megállapodások előkészítése során rendre szót ejtettek, és amit a köztük létrejött szerződésekbe is belefoglaltak.

A keleti magyar állam és a fejedelemség identitását meghatározó módon formálta az az európai összevetésben is páratlan vallási sokszínűség, amely ezekben az évtizedekben jött létre olykor heves küzdelmekben.[107] A római katolikus egyházszervezetet jelentős veszteség érte, amikor az erdélyi rendek 1542-ben, majd 1556-ban az egyház vagyonát és bevételeit szekularizálták, és úgy határoztak, hogy az állam és az uralkodói udvar költségeire kell fordítani azokat. Ennek következtében a római katolikus hívek száma az országrészben alaposan lecsökkent. Az 1550-es években már születtek a protestáns igehirdetést megengedő törvénycikkek, de az új hitelvek lánglelkű prédikátorai főként az 1560-as években folytattak heves vitákat teológiai kérdésekről. Érdekes jelenség, hogy a korai protestáns egyházszerveződés Erdélyben nemzeti alapon indult el: a szászok szebeni püspöke alá tartoztak a protestáns szászok lakta területek, míg az új vallási tanokat elfogadó magyar lakosságot egy kolozsvári székhelyű „magyar" püspök irányította, lettek légyen azok lutheránusok, a helvét hitvallás vagy a nyíltan csak 1566-ban megjelenő antitrinitarizmus hívei.[108]

Az 1540–1560-as években a Magyar Királyság széttörését átélő erdélyi rendek vallásügyi törvényhozása mögött az új állam egységének, belső rendjének és békéjének megteremtését, megóvását célzó igyekezet is meghúzódott. Ez nyilvánult meg az 1564-ben megalkotott, a szebeni és a kolozsvári, vagyis lényegében az evangélikus és a református vallási irányzatokat kettéválasztó törvénycikkben, amely kimondottan az országlakosok nyugalma érdekében született *(pro quiete regnicolarum)*.[109]

Másfelől tovább folyt a katolikusok elleni támadás: egy 1566-ban kelt országgyűlési végzés kimondta, hogy a „pápai tudományhoz" ragaszkodó egyházi személyeket, akik nem akarnak az új hitre térni, távolítsák el az országból.[110] Később, 1588-ban, az erdélyi rendek visszatekintve kijelentették ugyan, hogy senkinek sem korlátozták azt a jogát, hogy olyan hitű papot tartson a birtokán,

---

107 A magyarországi reformáció különlegességére lásd Molnár Antal, Miért világtörténelmi kuriózum a magyarországi reformáció? In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.), *Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. I. kötet. Tanulmányok*. Budapest, 2019, 15–25.

108 Mihály Balázs, Tolerant Country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion. *Hungarian Historical Review* 2:1 (2013) 85–108. Magyarul: Balázs Mihály, Toleráns ország – félreértett törvények. A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez. In: Pál József – Vajda Zoltán (szerk.), *Szegedi egyetemi tudástár 6. Bölcsészettudományok.* Szeged, 2014, 91–108. Lásd még: Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: Uő, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8.) Kolozsvár, 2016, 42.

109 *EOE* II. 231. Vö. R. Várkonyi Ágnes, Pro quiete regni – az ország nyugalmáért. *Korunk* III. folyam 6:1 (1993) 103–109.

110 Torda, 1566. március 10–17. közötti országgyűlés X. tc. *EOE* II. 302. Lásd Balázs Mihály, Az új ország és a katolikusok. In: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.), *„Éltünk mi sokáig két hazában..." Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére.* Debrecen, 2012, 37–53.

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG 1571-BEN

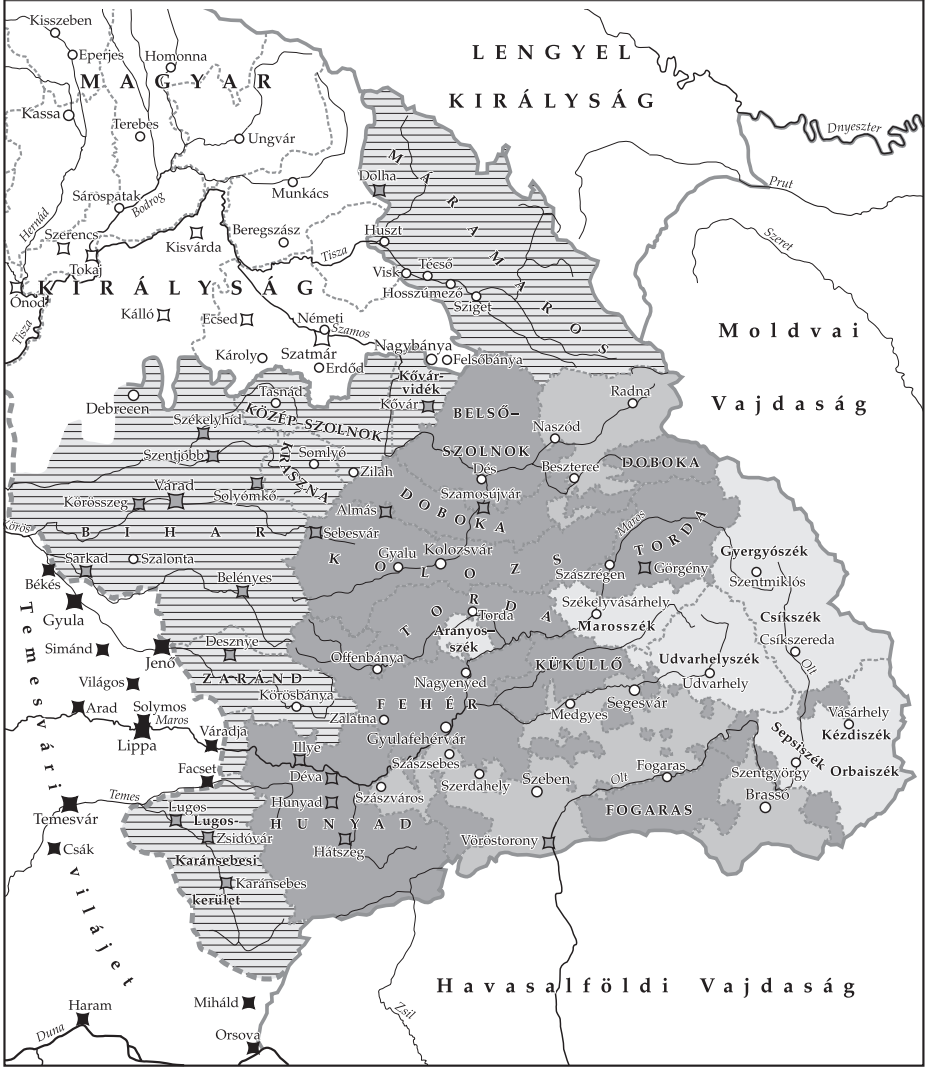

amilyet szeretne, de tény, hogy alig néhány nemesi birtokon, illetve a Székelyföld bizonyos részein maradt meg a lakosság római katolikusnak.

Az 1568 januárjában Tordán tartott országgyűlés nevezetes törvénye mérföldkő a protestáns felekezetek előretörésében, amennyiben megengedte a Biblia különböző felfogású, lelkiismereti szabadság szerinti magyarázatát, a felekezetek megjelölése nélkül.[111] Az Erdélyi Fejedelemségben a tényleges, szabályozottan működő, a négy bevett vallásfelekezet *(recepta religio)* egyenjogúságán alapuló egyházszervezet intézményesülési folyamata az 1595. évi országgyűlési törvénycikkel zárult le, amelyben először mondták ki: *„Az mi a religió dolgát nézi, végeztük országul, hogy az recepta religiók, tudniillik, catholica sive romana, lutherana, calvinistica, et ariana libere mindenütt megtartassanak."* Az országgyűlés egyúttal eltörölte azt az 1588. évi határozatot, amely a jezsuitákat kitiltotta Erdélyből, bár a rendek döntéseit nagyban befolyásolhatta, hogy a fejedelmi palota falain kívül a római katolikus fejedelem katonái várták a végeredményt.[112] Erdély ugyan nem volt mentes a felekezeti harcoktól sem ekkoriban, sem a fejedelemség későbbi évtizedeiben, a soknemzetiségű ország mégis sokféle hitben élő népességnek adott otthont. A vallási béke, a felekezetek szabadságának megőrzése mindvégig a fejedelmek belpolitikájának, az ország egyben tartásának fundamentuma maradt.[113]

Összegzés

Az oszmán hódítás nyomán kialakuló, a Szapolyai-család uralma alá helyezett keleti Magyar Királyság státusát nem lehet egyetlen nézőpontból meghatározni. A három hatalmi tényező fentiekben bemutatott törekvései és jogfelfogása egyidejűleg érvényesült, de egyik sem kizárólagosan. Oszmán szempontból a keleti Magyar Királyság – Erdélyország néven – adófizető vazallus állam volt, a birodalom integráns része, ennek minden jogi következményével. Habsburg felfogás szerint a Magyar Királyság (a Szent Korona) egysége – legalábbis elvben – továbbra is fennállt, és a királyság egyéb területei mellett tartományként Erdély is

111 *„Urunk őfelsége, miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan ez jelen valógyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása őnékie tetszik. Ezért penig senki […] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. […] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással* [elküldéssel] *fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon." EOE* II. 343.

112 Balázs Mihály, „A hit … hallásból lészön." Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Budapest, 2002, 51–73.

113 Bethlen Gábor végrendeletének egyik alapgondolata is ez: *„Ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán tisztelik, félik […] a religió felett egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését ama nagy papra bízzák, aki lakik a mennyben, és hol kinek-kinek, amint érdemben megfizet: ne legyenek papokká, ne idvezítsenek erővel senkit, legyen szabadságban az ország constitutioja szerint a négy recepta religió közül ki melyiket amplectálja." Bethlen Gábor fejedelem végrendelete.* Közölte és jegyzetekkel kísérte: Koncz József. Maros-Vásárhelytt, 1878, 16.

annak tagja *(membrum)* maradt; minthogy pedig egy király van csak (Ferdinánd), akit a Szent Koronával koronáztak meg, az ő jogait kell elfogadnia az ország egészének Kézdivásárhelytől a Lajtáig. Erdély tehát a magyar állam része, annak – és Magyarország hozzákapcsolt Részeinek – ura is a magyar király alattvalója, akinek területe csak a külső beavatkozás következtében, átmenetileg különült el. A Habsburgok és a Szapolyaiak közötti közel fél évszázados harcot a Magyar Királyság egésze fölötti uralomért az apák, Ferdinánd és János után a fiúk, Miksa és János Zsigmond nem kevesebb erővel és kitartással folytatták, mígnem a speyeri szerződés meghozta a várva várt megnyugvást azzal, hogy a Magyar Királyságból kiszakadó Erdélyi Fejedelemség és az annak élén álló fejedelem közjogi helyzetét írásba foglalta.

A magyarországi és az erdélyi rendeknek sem volt könnyű a döntés a két dinasztia között, hiszen mindkét világbirodalom császára messze volt, de fenyegető árnyékuk folyton rájuk vetült. A dinasztiák közötti fegyveres harcokat és az ebbe nagy erővel, olykor döntőbíróként beleszóló Oszmán Birodalom válaszcsapásait ugyanis az ország lakossága szenvedte meg. A kelet-magyarországi és erdélyi rendek válasza a helyzetre a vagy-vagy helyett az is-is lett: formailag behódoltak, és besorolódtak az oszmán-török vazallusok közé, a gyakorlatban pedig létrehoztak egy régi-új magyar államot és egy új magyar világot: előbb a keleti Magyar Királyságot, majd az Erdélyi Fejedelemséget. Kényszerből „tündérkertet".

Varga Szabolcs*

A HŰSÉGES ROKON: PETROVICS PÉTER A SZAPOLYAIAK SZOLGÁLATÁBAN[1]

BEVEZETÉS

Bár a Szapolyaiak alig fél évszázadon keresztül uralkodtak a Magyar Királyság és annak maradékai fölött, így is kevesen voltak szemtanúi a család összes sorsfordító eseményének. A János király mellett mindhalálig kitartó Czibak Imre 1534-ben, Brodarics István 1539-ben, Werbőczy István pedig 1541-ben hunyt el. Szintén Buda elestének az évében tűnt el a magyarországi politikai életből az inkább önmagához hű Török Bálint és Maylád István, tíz évvel később pedig Fráter György kacskaringós politikai pályafutásának végére tett pontot pár itáliai zsoldos pengéje.[2] Ekkor már több mint két évtizede feküdt pozsonyi sírjában a pályatársból engesztelhetetlen ellenséggé lett Bátori István,[3] és a János királyt többszörösen eláruló Perényi Péter, illetve Várday Pál sem volt már az élők sorában. Midőn 1557. október 13-án Kolozsvárott Petrovics Péter örökre lehunyta a szemét, a családi sorsfordulók utolsó nagy tanúja távozott a világból.[4]

Petrovics ott volt Szapolyai környezetében, amikor 1514-ben erdélyi vajdaként leverte a Dózsa György vezette lázadást, és mellette szolgált a királlyá koronázás, majd a száműzetés idején. Ott állt a halálos ágyánál, majd Buda elestekor ő kísérte unokaöccsét, a kisded II. Jánost Szulejmán szultán sátrába.

---

* Tudományos főmunkatárs, BTK Történettudományi Intézet; varga.szabolcs@btk.mta.hu.

1 A tanulmány az MTA „Kiválósági Együttműködési Program" (KEP-1/2017) „Mohács 1526–2016: Rekonstrukció és emlékezet" című projekt keretében készült. Itt szeretném megköszönni Oborni Teréznek a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

2 Oborni Teréz, *Az ördöngös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Pécs–Budapest, 2017.

3 C. Tóth Norbert, Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* 146 (2012) 443–464.

4 A pontos dátumot Bethlen Farkas művéből ismerjük: Wolfgangus de Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda*. Cibinii, 1782–1793 (= Bethlen), I. 610. *„[...] annum aetatis 70. attigisset, e vivis etiam die 13. Octobris, Regina omnium Bonorum suorum haerede constituta, Claudiopoli excessit, ibique condigno meritis suis honore sepultus, monumentoque est cohonestatus."* A *Memoria rerum* szerzője is hasonlóan nyilatkozott. *„Petrowyth Péter megszállá és eltemetik Kolosvárban [...]" 1504–1566 Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete.* Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, 1981 (= *Memoria rerum*), 105.

A trónörökös iránti hűsége mindhalálig megmaradt, 1551-ben követte a gyermeket a lengyelországi emigrációba, majd 1556-ban ő segítette az Erdélybe való visszatérését. Négy évtizedes pályafutásának legfontosabb jellemzője a Szapolyaiakhoz való töretlen hűség, amellyel szolgálta Jánost, majd annak fiát és özvegyét. E tulajdonságát még a kortárs Forgách Ferenc sem hallgatta el, aki szerint Petrovicsnál nem volt hűségben állhatatosabb és hazáját jobban szerető ember ekkoriban.[5] Hatalmas dicséret ez egy mindent és mindenkit gyűlölő, megkeseredett humanistától, még ha a további jellemzése már korántsem ennyire hízelgő. E tanulmány az ő pályafutását tekinti át azzal a céllal, hogy jobban megérthessük motivációit és a magyar politikai eseményekben betöltött szerepét.[6]

CSALÁD, SZÁRMAZÁS ÉS AZ ELSŐ ÉVTIZEDEK

Petrovics Péter hosszú pályafutásának első feléről szinte semmit nem tudunk. Politikai tevékenysége zöme 1540–1557 között zajlott, és meghatározta a pálos Fráter Györggyel, váradi püspökkel, kincstartóval, majd a keleti országrészben szinte teljhatalommal bíró kormányzóval mindinkább elmérgesedő konfliktusa. Így nem véletlen, hogy személyét általában Fráter Györgyön keresztül ítélték meg. Miképp a 19. század nagy hatású magyar történésze, Szilágyi Sándor megfogalmazta kettejük viszonyát: *„régi gyűlölet, régi versengés volt ez az erős jellemű és nagy tehetségű helytartó s a nagyravágyó, tehetségtelen, de birtokainál és állásánál fogva hatalmas bán közt."*[7] A kortársaknak – miként arra már láttunk példát – jobb véleménye volt róla, ám valójában ők sem igazodtak el rajta igazán. Bár a korban nem volt teljesen szokatlan, mégis meglepőnek tűnt, hogy nem házasodott meg, nem alapított családot, és nem tudunk nevéhez köthető hatalmas birtokszerzeményekről sem. Az őt jól ismerők a vagyonszerzésben tapasztalt visszafogottságát inkább elítélően, a humanisták által oly sokra tartott virtus hiányaként értékelték. Forgách szerint ez állt veleszületett lassúsága és félénksége mögött,[8] és efféle virtus nélküli lomhaságában, közelebbről nem részletezett kapzsiságában vagy szándékosan fitogtatott hűségében és állhatatosságában mondott le 1550-ben a hatalmáról Erdélyben, és követte Izabellát a fiával együtt külföldre.[9] Politikai ellenfele, az 1556-ban Erdélyből elűzött Bornemissza Pál ennél is tovább ment. Szerinte Petrovicsot utolsó éveiben megszállta a gonosz,

---

5 *„Hoc sane viro neque in tide constatior, neque patriae amantior esse potuit quisquam." Francisci Forgách de statu reipublicae Hungaricae commentarii.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, XVI.) Pest, 1866 (= Forgách), 168.

6 Az életrajz korábbi összefoglalása: Varga Szabolcs, Petrovics Péter. In: Szentpéteri József (szerk.), *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Budapest, 2003, 54–55.

7 Szilágyi Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. I–XXI.* Budapest, 1875–1898 (= *EOE*), I. 249.

8 *„Sed tarditae et timiditae quadam insita, quam homines modestiam interpretabuntur, saepe nocuit; pace enim et cum sunt res secundae sapiens esse quique opinione hominum potest: sed ubi res adversae cadunt, tum omnis sapientiae omnis virtutis usus atque gloria elusceit."* Forgách, 168.

9 *„An ex innata animi lentitudine et avaritia, quibus laborabat, vel ut ipse ostendebat fide et constantia, satius habuit reginam cum filio sequi, nihilque omnino egit."* Forgách, 14.

ezért minden cselekedete kegyetlen és zsarnoki volt.[10] Hans Dernschwam pedig úgy vélte, hogy politikai ambícióihoz hiányzott az esze és a vagyona.[11] Szerénység, állhatatosság és hűség az egyik oldalon, tunyaság, lassúság és kegyetlenség a másikon. De vajon mi igaz mindebből?

Bár Petrovics Péter családjáról szinte semmit nem tudunk, azt azonban szinte minden komolyabb kortárs forrás megjegyezte vele kapcsolatban, hogy szoros rokonságban állt a Szapolyaikkal és János király közeli atyafiának számított.[12] Forgách szerint anyai ágon voltak kapcsolatban, és mindkét família a középkori Boszniából származott *(„Johannem regem ex materno genere cognatione attingebat*; *natione erat ex Bossinae regno")*,[13] míg Szerémi György egyszer János testvéreként *„germanum meum Petrouit"*, máskor közeli rokonaként *(„[...] Petrus Petrouit erat carnaliter frater, hoc est attyafy germek erat cum Rege")* emlegette.[14] Így szerepel a Verancsics Antal hagyatékában magyar nyelven fennmaradt feljegyzésekben is az 1538. év eseményeinél, midőn János király *„Péter Petrowyttyot atyjafiát hivatá"* a török támadásról szóló hírek hallatán.[15] János király 1530-ban vérrokonként említette *(„qui nobis sanguine junctus est")*.[16] A pontos rokonsági fok ismeretlen, Kubinyi András feltételezte, hogy esetleg Szapolyai János valamelyik nagynénje ment feleségül Petrovics Mihályhoz, és ez a rokonsági kötelék alapja.[17] Nem zárhatjuk ki, hogy valóban unokatestvérek voltak, a közeli születési dátumok mindenesetre ezt erősítik: ha 1557-ben valóban 70 évesen hunyt el Petrovics, akkor 1487-ben születhetett, míg János valamikor 1490–1492 között látta meg a napvilágot.

Péternek ismert egy György nevű testvére, aki apja mellett a Pozsega megyei Kővár várnagyi tisztségében tűnt fel 1522-ben. Az ő családjáról azonban nincsenek ismereteink. Nem úgy, mint nővérükről, Annáról, aki 1522 májusában már bizonyosan Lévai Zsigmond barsi ispán második felesége volt,[18] és a főúr válasz-

---

10 Bornemissza Pál levele Nádasdy Tamásnak, Nyitra, 1557. szeptember 26.: Georgius Pray, *Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars III*. Posonii, 1806, 123.

11 *„[...] hätte sich in Siebenbürgen gern um viel angenommen, hat aber den Verstand noch Vermögen nicht gehabt."* Hans Dernschwam, Beschreibung des Mitternhaus im Neusohl gelegen. In: Johann Christian von Engel, *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I.* Halle, 1797, 194.

12 Erre legújabban: Neumann Tibor, Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig, lásd a jelen kötetben; köszönöm a szerzőnek, hogy megjelenés előtt használhattam a kéziratát.

13 Forgách, 168.

14 *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, I.) Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857 (= Szerémi), 66, 145.

15 *Memoria rerum*, 48.

16 Bunyitay Vince et al. (szerk.), *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából / Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I–V.* Budapest, 1902–1912 (= *ETE*), II. 62: Nr. 65.

17 Kubinyi András, A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 231. Lásd a kötetben a Neumann Tibor által készített genealógiát.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 60080.

tásában minden bizonnyal szerepet játszott, hogy új arája Szapolyai János és György közeli rokonának számított (*„soror spectabilium et magnificorum Joannis comitis vayvodae nostri Transsylvaniae et Georgii comitum perpetuorum terrae Scepusiensis"*).[19] Bár itt most nincs mód módszeresen bemutatni a Lévai rokonságot, Zsigmond első felesége, Haraszti Katalin révén egyaránt rokonságban állt apósával, Haraszti Ferenccel, Arad megye ispánjával (1507–1515), Paksy Mihály szörényi, majd nándorfehérvári bánnal, a Dóciakkal, a gyarmati Balassákkal és a gimesi Forgáchokkal.[20] Haraszti az aradi ispáni címe mellett számos más tisztséggel is büszkélkedhetett: boszniai és szörényi bán, Árva és Bars vármegye ispánja, lippai és solymosi kapitány egyaránt volt hosszú élete során, és később talán valamelyest az ő helyét örökölhette meg Szapolyai udvarában Petrovics Péter.[21] Anna és Lévai Zsigmond házasságából négy lányt ismerünk. A fiatalon elhunyt Fruzsina mellett Annát, aki Patócsi Boldizsárhoz ment feleségül, Dorottyát, aki Somkereki Erdélyi István után Hagymássy Kristóffal lépett házasságra, végül Katalint, aki Kendi Ferenc későbbi tárnokmester és erdélyi vajda hitvese lett.[22] Tudjuk, hogy a Patócsiak, a Hagymássyak és Kendi Ferenc – aki tehát Petrovics Péter unokahúgának lett a férje – a Szapolyaiak legodaadóbb híveinek számítottak az 1540–1550-es esztendőkben, és ezek szerint mindannyiukat Petrovics Annán keresztül fűzte rokoni kötelék a királyi családhoz.[23] Bár ezek a családi kapcsolatok még további tisztázásra várnak, mindez magyarázatul szolgál Petrovics Péter temesközi beágyazottságára és az erdélyi politikai életben betöltött szerepére.[24] A Szapolyaiak ezek szerint ugyanis Petrovics Annán keresztül tettek szert komoly rokonságra ezen a vidéken.

A Szapolyaiak és Petrovicsok közötti vérrokonság mellett szól a közös szülőföld is. Bár a Szapolyaiak korai családtörténetében vannak fehér foltok, a jelek nagy bizonysággal a boszniai határvidék és Pozsega irányába mutatnak. Ugyanez igaz a Petrovicsokra, akik az Orbász megyei Szuraklinról kapták előnevüket. Tudjuk, hogy Péter apja, Mihály is itt élt,[25] és e vármegye küldötteként vett részt

19 MNL OL DL 36600. Idézi: Kubinyi, A Szapolyaiak és familiárisaik, 229.

20 MNL OL DL 59988, 60030, 60039. Paksyra: C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2016, 146.

21 C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2017, 31.

22 MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 206797. 115–116. Az adatot Neumann Tibor osztotta meg velem, ezúton is köszönöm. Juhász Kálmán, *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regesták.* (Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 31–32.) Gyula, 1962, 60.

23 Jakó Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556. II.* (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II; Forráskiadványok, 17.) Budapest, 1990, 4928. reg.

24 Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai. I. kötet*. Budapest, 1896. 80–81. Patócsi már 1526 őszén János király hívei közé tartozott. Barta Gábor, Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). *Történelmi Szemle* 20 (1977) 9.

25 Az apa-fiú kapcsolatot Ludovicus Tuberótól tudjuk: *„Petrus Petreius [...] patre Michaele Petreio, viro longe fortissimo, natus." Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis commentarii de temporibus suis*. Ed. Vlado Rezar. Zagreb, 2001 (= Tubero), 239 (286. fejezet).

az 1505. évi rákosi országgyűlésen.[26] Ez a Szávától délre fekvő terület a középkori Magyar Királyság déli határvidékének számított, amely egyszerre volt határos Boszniával, a szlavóniai Kőrös vármegyével és a Szapolyaiak kapcsán előbb említett Pozsega vármegyével.[27] Ludovicus Tubero – némileg összekeverve a földrajzi neveket – Pozsegát nevezi a Petrovicsok hazájának.[28]

Érdekes, hogy a kétségkívül meglevő családi kapcsolatot maga Petrovics ritkán emlegette. Pedig a királyi trónig jutó családtagra való hivatkozás nem lett volna szokatlan. Ennek ellenére János király uralma alatt ennek nincsen nyoma. Az első ismert irat 1540. augusztus 26-án kelt, amelyben Zsigmond lengyel király úgy emlegette őt, mint *„spectabilis et magnificus Petrus Petrowicz a Zapolya comes Temessiensis"*.[29] A János király halála utáni hetekben a lengyel udvarral váltott levelezésben több alkalommal is felbukkant vele kapcsolatban ez a megnevezés. Így írta alá a szeptember 15-én kelt levelét, és Zsigmond egy október 1-jén kelt levelében is így szólította meg.[30] Petrovics a Szapolyai előnevet tehát csak a király halála után kialakuló hektikus politikai időszakban és csupán a lengyel diplomáciai érintkezésben használta, az 1540-es években újfent eltűnt a levelezésekből.

A család Orbász megyei származásából következett, hogy Petrovics, miként Szapolyai, minden bizonnyal otthonosan mozgott a szerb nyelvi és kulturális közegben. Minden bizonnyal ezzel összefüggésben kapta meg János királytól Temesvár központtal Temesközt[31] és az Alsó Részek főkapitányi tisztségét, ahol seregében már az 1530-as években is döntően rácok szolgáltak. Ismert szolgáinak és szervitorainak a nevei is erre utalnak. 1531-ben Ferdinánd körében egyértelműen rácnak tartották,[32] igaz, Hans Dernschwam vendnek *(Ein Wind)*, azaz szlavóniainak említette.[33] Mindenesetre a jó rác kapcsolatainak is köszönhette, hogy Szulejmán szultán 1541-ben meghagyta ennek a területnek az élén. Mindezekkel együtt rendkívül érdekes, hogy semmi sem utal arra, hogy udvarában történt volna bármilyen kísérlet a korabeli szerb kultúra és hagyományok ápolására. Nem állt kapcsolatban a szerb ortodox egyházi intézményhálózattal, nincs utalás a szerb fejedelmi udvar bármilyen jellegű továbbélésére a környeze-

26 Neumann, Két nádor és egy vajda, 12. jegyzet.

27 Thallóczy Lajos – Horváth Sándor (szerk.), *Alsó-szlavóniai okmánytár* (*Dubicza, Orbász és Szana vármegyék*) *1244–1710*. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria, 36.) Budapest, 1912, VI–VIII.

28 *„Petrus Petreius, ex ea regione Dalmatiae oriundus, quae inter Sauum et Drauum amneis sita aetate nostra Possega appellatur."* Tubero, 239.

29 *A lengyel Királyi Kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai. II. 1526–1541.* Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 2003, 310–311: Nr. 155.

30 Uo. 313–315: Nr. 158; 322–324: Nr. 162.

31 A Maros–Tisza–Duna által határolt területen már a 16. század elején sok szerb élt, és a birtokos nemesség soraiban is szép számmal ismertek. 1514-ben Bátori István vajda a Jaksicsokkal és a Szokolliakkal menekült el Nagylakra. *Memoria rerum*, 10.

32 *„Cum Rasciano, qui Solmos, Lyppam et Beche arces obtinet [...]"* Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Länderabteilungen, Ungarische Akten (= UA), Allgemeine Akten (= AA), Fasc. 18, Konv. A. fol. 88. Idézi: Erdélyi Gabriella (szerk.), *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez). I. 1526–1532*. (Lymbus kötetek, 1.) Budapest, 2005, 248: Nr. 54.

33 Dernschwam, Beschreibung, 194.

tében, és semmilyen szálat nem látunk a Magyarországra átköltöző Bakicsok vagy Jaksicsok felé. Pedig utóbbiakkal kézenfekvő lenne egy szorosabb viszony, hiszen a Temesvárhoz közeli Nagylakon állt a családi rezidencia, és Petrovicshoz hasonlóan ők is korán felbukkantak az új lutheri tanok támogatói között.[34] Ilyenről azonban nincs tudomásunk, ha csak azt nem tekinthetjük annak, hogy Petrovics 1543-ban Fráter Györgyöt megelőzve elfoglalta és Temesvárhoz csatolta a fiú utód nélkül elhalálozott Jaksics Márk nagylaki uradalmát.[35]

Petrovics Péter először majd harmincévesen, 1514-ben bukkan fel a forrásokban. Éppen akkor, amikor az addig Dózsa mellett harcoló szerbek átálltak János vajda seregébe. Az eseményről évtizedekkel később beszámoló Szerémi szerint mikor *„György kémlelte a vajda hadinépét, a vajda katonái megismerték őt, hogy lovon egyedül kémlel. Gyorsan utána futottak gyors lovaikon, élükön Petrovics Péterrel. Mikor ez megközelítette, lováról lándzsájával levetette Györgyöt a földre, nehéz, de nem halálos sebbel. Petrovics hízelgő szavakkal fékezte epéjét, hogy ne félj, kedves György testvérem, mert János vajda kegyelmes. Hitemre, ne rettegj! – Hogy már békésen elvezette Szepesi Jánoshoz."*[36] Közismert, hogy Szerémi szövege általában teljesen megbízhatatlan.[37] Ám Tubero még az is tudni véli, hogy Petrovics János vajda hadvezéreként szolgált Temesvár alatt.[38] Szerémi mindenesetre ennél az esetnél említi először a vajda és Petrovics kapcsolatát, hiszen Szapolyai éppen amiatt tagadja meg először Dózsa kiadását az ezt követelő nemeseknek, hogy Petrovics rá hivatkozva ígért kegyelmet az elfogott vezérnek.[39] A történet végét ismerjük, Dózsa a vérpadon végzi, Szapolyaira pedig azóta is minduntalan rávetül a hitszegő gyilkos vádja. Petrovics azonban nem különösebben profitált a parasztvezér elfogásából. Újabb évekre eltűnik a szemünk elől, és legközelebb csak 1521-ben bukkant fel Brassó várában János megbízásából,[40] majd 1525-ben említették a nevét szintén János vajda egy adománylevelében. Ebből sejtjük, hogy ekkor Erdélyben szolgált ura és rokona mellett *egregius*, azaz vitézlő méltóságként.[41] Valószínűleg csupán egyik és nem is a legfontosabb tagja volt a vajda udvarának II. Lajos király uralma idején.

---

34 W. Salgó Ágnes, Jaksics János epitaphiuma. Egy 16. századi görög gyászvers művelődéstörténeti háttere. *Magyar Könyvszemle* 116:1 (2000) 70–77.

35 Vass Előd, A vásárhelyi náhije 1560. évi és 1570. évi török összeírása. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből* 4 (1980) 8.

36 *„[...] quum Georgius scrutaret gentem vaivode, cognoverunt eum milites vaivode, solus semper equum scrutaret mox post ipsum celeriter cucurrerunt super veloces equos nomine Petrus Petrouit. Cum appropinguasset de equo suo Georgium cum hasta deposuit ad terram difficile sine lesione mortis. Et Petrouit blanda sua verba iecor suum edomauit: »Quod nil timeas. frater mi amabilis Georgi, tamen graciosus Joannes vaivoda, ad fidem meam nil perterreris.« Et duxit pacifice ad Joannem Zepusiensem."* Szerémi, 65.

37 Csorba Dávid, *Mohács – egy „mesemondó" szemével: Emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában*. Nyíregyháza, 2012.

38 *„Praeerat Sepusiensi turmae Petrus Petreius."* Tubero, 239.

39 *„Ait Joannes vaiuoda: »Georgius habet gratiam per germanum meum Petrouit sub fide mei et ipsi«."* Szerémi, 66.

40 Kubinyi, A Szapolyaiak és familiárisaik, 230.

41 Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2012, 596.

JÁNOS KIRÁLY SZOLGÁLATÁBAN

Az 1526. évi mohácsi vereség komoly átrendeződést hozott a magyar belpolitikában. Régi, nagy múltú családok tűntek el, és új személyek, mint például Nádasdy Tamás, Thurzó Elek stb. tűntek fel fontos pozíciókban. Petrovics esetében azonban még várnunk kell, neve ugyanis alig szerepel a politikai események kapcsán. Közeli családi bizalmasként Petrovics a Szapolyai-birtokok védelmében, igazgatásában vállalt kisebb-nagyobb feladatokat. Igaz, nem Trencsén, Szepesvár, Tokaj és a többi gazdag uradalom élén találjuk az 1526 végén kitört polgárháború idején, hanem szklabinyai várnagyként bukkan fel néhány hónapig, körülbelül 1527 májusáig.[42]

Petrovics hollétéről egyedül Szerémi György elszórt megjegyzéseiből értesülünk. Ezek szerint 1526–1527 fordulóján ott volt Esztergomban János király mellett, sőt Szerémi megörökített egy vele való beszélgetést. A káplán Perényi Pétert és Török Bálintot árulással vádolta, és nehezményezte, hogy János király ennek ellenére tisztségekkel halmozza el őket. Petrovics azonban megvédte urát, mondván mindketten tartoznak a királynak és ezért megbízhatók.[43] Tudjuk, és másfél évtizeddel később Petrovicsnak is szembesülnie kellett azzal, hogy ennél nagyobbat nem is tévedhetett volna a két főúr jellemével kapcsolatban.

Amennyiben hihetünk Szeréminek, Petrovics követte János királyt lengyelországi száműzetésébe, és ott volt mellette Tarnow várában, amikor Mehmed megérkezett az oszmán katonai szövetség ajánlatával.[44] 1529-ben nagy valószínűséggel szintén János király oldalán vett részt a hadjáratban. Neve legalábbis felbukkant az óbudai események kapcsán, ahol a Bécs alól visszavonuló Szulejmán találkozott ismét a királlyal, és így szemtanúja volt János király újbóli megkoronázásának.[45]

A következő évekből szintén csak pár elszórt utalásunk van Petrovics Péterre. 1530-ban János király őt küldte a szendrői Mehmed bég mellé, és így kénytelen volt végignézni, ahogy a hírek szerint 25–30 000 fős oszmán segélyhad Morvaország és Ausztria helyett magyar területeket prédált fel, és János király alattvalóit hurcolta magával.[46] 1531-ben udvari huszárként 12 főre kapott zsoldot a királytól, és ez alapján még egyáltalán nem beszélhetünk vele kapcsolatban különösebb udvari befolyásról.[47] Így némileg meglepő, hogy ugyanebben az évben seregével már Erdélyben járt, ahol ekkor bizonyíthatón az övé volt Lippa és Solymos, és talán a visegrádi fegyverszünet időszakában, ezekben a tavaszi hó-

42 MNL OL DF 268729, 268730: *„Egregius Petrus Petrowyth, castellanus castri Sclabynya."* Az adatokat Neumann Tibornak köszönöm.
43 Szerémi, 145.
44 Uo. 231.
45 Uo. 267.
46 *ETE* I. 62: Nr. 65.
47 Simon Zsolt, Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról,* 324.

napokban foglalta el Becse várát a Temesközben.[48] Habsburg Ferdinánd udvarába ekkor olyan hírek érkeztek, hogy Petrovics fontolgatja az átállást, és ezért Török Bálint temesi ispánt küldték hozzá a személyes tárgyalások lefolytatására.[49] Bármi legyen is a történet igazságtartalma, a tárgyalások végeredménye ismert: lehet, hogy Petrovicsot megdöbbentette az oszmán seregek viselkedése, ám továbbra is kitartott János király oldalán.

Nem tudjuk még, hogy pontosan mikor és hogyan, de az 1530-as évek derekán János király kinevezte Petrovics Pétert temesi ispánná *(comes Temesiensis)* és az Alsó Részek főkapitányává *(supremus capitaneus partium regni Hungariae inferiorum)*. Bár az erről szóló okirat elveszett, nem kizárt, hogy erre az aktusra 1533-ban került sor.[50] Ezt támasztja alá, hogy egy 1532 júliusában kelt zálogszerződés szerint Petrovics ekkor még csak királyi kamarás *(cubicularius regiae maiestatis)* volt.[51] Szerémi sajnos rendkívül zavarosan adja elő az 1530-as évek krónikáját, ám egy 1533. évi budai közjáték után vetette papírra az alábbi eseményt, melynek ő maga is szemtanúja volt. Amikor a királyi udvar Temesvárra ment, János rendkívül megharagudott Szerémire, és Petrovicsnak kellett kiengesztelnie az uralkodót. Ezt követően Temesváron János átadta a vár kulcsait a rokonának, kinevezte helytartójának, a lakosok pedig letették előtte a hűségesküt.[52] Petrovics ezzel bekerült a bárók rendjébe, és nem kizárt, hogy Szerémi valóban részt vett a főkapitányi beiktatásán.

Szintén az 1530-as évek krónikájához tartozik még egy történet, melynek kapcsán Petrovics neve felbukkant. A már sokat emlegetett Szerémi szerint ugyanis szerepe volt abban, hogy Bebek Imre budai prépost elvett feleségül egy görög lányt, és ez amellett, hogy óriási skandalumnak számított, a budai reformáció nyitányát is jelentette.[53] A visszaemlékezés szerint Szapolyai megharagudott Péterre és sokáig nem bocsátotta meg neki.[54] Kontrollforrás híján ez az adat nem igazolható, az azonban bizonyos, hogy János király haláláig a katolikus egyház híve maradt, míg Petrovicsról tudjuk – igaz, csak az 1550-es évek végéről –, hogy

48 Ferdinánd 1531. június 17-én kelt előterjesztésében az szerepelt, hogy Petrovics, akié Lippa és Solymos, most egy újabb várat elfoglalt. Pár nappal később Thurzó Elek és Szalaházy Tamás válaszában pedig az olvasható, hogy Petrovicsé Lippa, Solymos és Becse. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 18. Konv. A. fol. 52 és 88.

49 „*Cum Rasciano [...] tractandum videtur per Comitem Themesiensem, ut eum modis et promissis omnibus Maiestatis vestrae devinciat, ut dum licerit, paratus sit ad serviendum Maiestati Vestrae*." Uo. fol. 88. Idézi: Erdélyi, *Bethlenfalvi*, 248: Nr. 54.

50 Pálffy Géza, Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból"). *Történelmi Szemle* 39:2 (1997) 275.

51 MNL OL F 4 Bihar, Fasc. 3. Nr. 28.

52 „*Petre, hodie tibi tradidi claves arcis Themeswariensis ut sis defensor ac protector egenis, et viduis ac virginibus, ac tocius Christianitatibus et vos cives ipsum audite tanquam personam meam: Et cum civibus juramentum fecerat, fecerat mox in arce Themes*." Szerémi, 305.

53 Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. (Humanizmus és Reformáció, 34.) Budapest, 2013, 215.

54 Szerémi, 292.

a lutheri, majd a kálvini tanok buzgó támogatójává vált. Amennyiben helytálló Szerémi értesülése, ez Petrovics vallási pálfordulásának első ismert mozzanata.

János király uralmában fordulópontot jelentett a Habsburg Ferdinánddal megkötött váradi béke (1538. február 24.). Hívei számára ezt követően nyilvánvalóvá vált, hogy sorsuk a Habsburgok által mozgósítható katonai erőn múlik, mert Szulejmán szultán nem fogja szó nélkül hagyni vazallusának különutas politikáját. Ez jelentősen destabilizálta az Oszmán Birodalom határvidékén fekvő Erdélyt, a szomszédos Moldvát, ám mivel az eseménysor rendkívül szerteágazó, ezért itt csak a Petroviccsal kapcsolatos hírekre térünk ki.

János király 1538-ban attól rettegett, hogy az Oszmán Birodalom megtorló hadjáratot fog indítani a váradi béke hírére a Magyar Királyság ellen. Hasonlóan érzett Péter (Petru Rareş) moldvai fejedelem, akinek szintén volt félnivalója a szultántól Lodovico Gritti 1534. évi megölésében vállalt szerepe miatt. Szulejmán végül Moldva megleckéztetése mellett döntött, ám Péter nem várta be az oszmán seregeket, hanem erdélyi birtokaira menekült. Jánosnak ez rendkívül kínos volt, hiszen miközben Péter neki is sok bosszúságot okozott, félő volt, hogy a törökök a fejedelem üldözésére hivatkozva betörnek Erdélybe is. Ezért Szapolyai eltorlaszolta a hágókat, és Petrovicsot nevezte ki a védelem megszervezésére.[55] Ennek hírére Szulejmán kemény hangú üzenetet küldött: *„száműzött voltál és hazavittelek, királyi székbe helyeztelek, megparancsoltam minden magyarnak, hogy téged királynak ismerjen és tiszteljen [...].”*[56] János ennél jóval óvatosabban nyilatkozott válaszában, és „csak” élete és méltósága forrásának nevezte a szultánt, aki előtt azzal védekezett, hogy éppen az áruló moldvaiak ellen gyűjtötte össze a hadseregét.[57] A mi szempontunkból a lényeg, hogy Petrovics itt kapott először komolyabb katonai szerepet, és ez nem is meglepő, hiszen főkapitányként az ő kötelessége volt a déli határok védelme.

Petrovics következő ismert megbízatása már belpolitikai természetű volt. 1539-ben ugyanis Maylád István erdélyi vajda fellázadt János király uralma ellen és felkelést szított a tartományban. A komoly katonai tapasztalattal bíró főúr 1534 óta Szapolyai hű emberének számított, akit a Gritti-gyilkosságban vállalt szerepe miatt sokan tiszteltek Erdélyben. Emiatt lázadása komoly megrökönyödést váltott ki a királyi udvarban. Sajnos a vajda elképzeléseit nem ismerjük pontosan, de akciójának oka érthető. Joggal érezhette azt, hogy Erdély komoly veszélybe került. A váradi békével János felrúgta az Oszmán Birodalommal való szövetséget, a lengyel Izabellával 1539-ben kötött házassága pedig a Habsburgokkal megkötött békét tette semmissé. Így szövetségesek nélkül kellett szembenéznie két világbirodalom támadásával, és erre a feladatra Jánost már alkalmatlannak találta.[58] A király a lázadás elfojtására Petrovics Pétert és Török Bálintot

55 *„János király érti, hogy az terek Erdély felí jünne nípivel, mindjárást Péter Petrowyttyot atyjafiát hivatá, ő maga Kolosvárra nípivel szálla.” Memoria rerum*, 48.

56 *„Exulem te reduxi, in sede Regia collocavi, omnibus Hungaris, ut te Regem agnoscerent et colerent, mandavi.”* Bethlen, 267.

57 *„Agnosco semper illum vitae ac dignitatis meae auctorem.”* Bethlen, 268.

58 Legújabban az addigi szakirodalommal: Varga Szabolcs, A Maylád-féle lázadás történetének kritikai vizsgálata. In: Mátyás Balázs (szerk.), *Grastyán Endre Szakkollégium. Tanulmánykötet 2*. Pécs, 2001, 277–293.

küldte előre, akik elfoglalták és lerombolták a zendülésben szintén érintett Balassa Imre Almás (Almaşu) és Diód (Stremţ) nevű várait.[59] Amennyiben hinni lehet a János király utolsó heteiről híven beszámoló (Mindszenti) Gábornak, az uralkodó egyáltalán nem örült a katonai sikereknek, mert ő nem ilyen drasztikusan akarta letörni az ellenállást. Attól félt, hogy a túlzott katonai fellépés csak elmérgesíti a helyzetet.[60] A dolgok rendezésére azonban már nem maradt ereje, ugyanis ágynak esett és rövid szenvedés után július 22-én Szászsebesen elhunyt. Utolsó erejével azonban gyámokat nevezett ki fia mellé, és ezzel Petrovics Péter sorsát is új mederbe terelte.

1540–1541

Nem tudjuk, hogy Petrovics mikor tért vissza a büntető hadjáratból János királyhoz. Valószínűleg az április 24-én Tordára összehívott országgyűlésen még nem vett részt. Ám ezekben a hetekben már vitathatatlanul a legbelső politikai körhöz tartozott, melynek tagja volt az egyháziak közül Eszéki János, Verancsics Antal és Fráter György, a világiak soraiból pedig rajta kívül Werbőczy István és Török Bálint.[61] János király közülük választotta ki Frátert és Petrovicsot megszületett fia mellé gyámoknak, a többieket pedig megeskette, hogy támogatják véréből származó utódját.[62] Az eseményekről három évtizeddel később író Forgách mindezt azzal indokolta, hogy Péter, aki vér szerinti rokona volt, gyermektelensége és kora miatt nem adott okot a gyanakvásra.[63] Giovanni Michele Brutus némileg másként mesélte el a gyámok kinevezésének történetét. Ő Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király megrendelésére írta meg a Magyar Királyság történetét, erősen Szapolyai-párti szempontból vizsgálva az eseményeket. Nála eredetileg György volt az egyedüli gyám, és Izabella nevezte ki mellé Török Bálintot katonai erényei, Petrovicsot pedig hű tanácsai miatt.[64] Mivel Petrovics politikai pályafutásának az egyik csúcsa a János

---

59 *„cum egregio comitatu (praemisso Valentino Törökio et Petrovitio, ut invigilarent in factiosos) in Transylvaniam contendit. Itaque praemissi Duces illius obvias Emerici Balaffæ arces Diod et Almás expugnant, ac solo aequant.*" Bethlen, 315.

60 *Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról.* Az utószót Makkai László írta. Budapest, 1977, 15.

61 Uo. 20.

62 *„[...] quae mala cum humanis remediis vix levari poffe videret, Tutores constituit Petrum Petrowithium sibi sangvine junctum, et Georgium Eremitam Episcopum Váradiensem; obtestatusque est singulos Proceres per antiquum Hungarici nominis decus, ut sui sangvinis potius quam externae gentis Regem in Pannonia regnare paterentur.*" Bethlen, 321.

63 *„Petrus autem, quem sanguine attingebat, et ob aetatem jam provectiorem et perpetuam orbitatem suspicione omni vacabat.*" Forgách, 2.

64 *„At apud Reginam ita summa rerum penes Georgium erat, ut summo in honore duo essent, quorum alter nobilitate, alter praetera regia affinitate conspiciebatur: Valentinus Terek, praeter nobilitatum, cumprimis rei militaris clarus, et Petrus Petruicius, cum magni usus et consilii homo, tum fidei et virtutis spectatae, quam ad extremum usque diem magna cum constantiae laude, in tutelae administratione retinuit, Georgio datus, collega.*" *Brutus János Mihály… Magyar Históriája.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, 12–14.) Közzéteszi Toldy Ferenc – Nagy Iván. Budapest,

király halálától Buda elestéig terjedő időszak, ezért érdemes alaposabban megvizsgálni az erről szóló forrásokat.

János király halálakor Fráter és Petrovics voltak Szászsebesen, Török Bálint még Fogaras alatt tartózkodott. Így ők tájékoztatták a királynét és Zsigmond lengyel királyt, utóbbitól egyben rögtön politikai és katonai támogatást kértek. Tisztában voltak vele, hogy a legfőbb feladat ebben a helyzetben a Habsburg uralkodó támadásának elodázása és az ifjú trónörökös elfogadtatása a Portán. Ezért arra sarkallták a lengyel királyt, hogy Bécsben és Isztambulban is támogassa ügyüket, valamint I. Ferenc francia királyt nyerje meg unokája tervei számára.[65] Bár Bethlen szerint Zsigmond a válaszában buzdította a gyámokat, ez azért nem teljesen fedi a valóságot. Augusztus 13-án kelt levelében ugyanis elutasította a katonai támogatást, válasz nélkül hagyta a diplomáciai kérdéseket, és csak annyit ígért, hogy követet küld lányához, Izabellához.[66] Augusztus 17-én levelet írt Habsburg (V.) Károly spanyol királyhoz és német-római császárhoz, melyben pártfogásába ajánlotta lányát, és még ugyanezen a napon figyelmeztette Ferdinándot is, hogy ne támadja meg Izabella országát.[67] Utóbbi két levélről minden bizonnyal a gyámok nem tudtak, és a nekik szóló levél sem nyugtatta meg őket, ezért szeptember 5-én a Nagyenyed (Aiud) melletti Csáklyáról (Cetea) újabb levelet írtak Krakkóba. Ebben meglehetősen pontosan leírták, hogy milyen következménnyel jár Ferdinánd támadása, ugyanis szerintük a szultán ennek hírére azonnal lerohanja és teljesen megszállja őket.[68]

Érdekes, hogy miközben János király udvarában elég tisztán látták a fenyegető jövőt, a feladatok konkrét megszervezésével nehezen haladtak. János halála után másfél hónappal még alig 30 kilométert tett meg a Székesfehérvár felé haladó temetési menet. A tanácstalanságot az okozta, hogy kezdetben úgy gondolkodtak, csak az erdélyi felkelés leverése után indulnak Magyarországra, ám a Bécsből és Budáról érkező hírek alapján nem várhattak tovább, és egy forrongó tartományt hagytak maguk mögött.[69] Fehérvárra érve először régi szokás szerint eltemették János királyt a székesfehérvári Nagyboldogasszony-bazilikában. A királyné ezen az eseményen még nem vett részt, és minden bizonnyal maga sem gondolta, hogy ezzel az utolsó magyarországi királytemetést mulasztotta el. A menet ezek után Budára ment, és a rákosi országgyűlésen a kisdedet II. János néven királlyá választották. Bethlen szerint itt neveztek ki Izabella mellé egy triumvirátust, és ekkor került be a gyámok közé Török Bálint. Úgy határoztak, hogy *„közös akarattal döntsenek minden ügyben, mégis azzal a megkötéssel, hogy Petrovics, akit valamilyen vérségi kapcsolat fűz a királyi sarjhoz, legyen a belső ügyek*

1863–1876, III. 42. Brutusra: Papp Márta, *Brutus János Mihály és Báthory István magyar humanistái*. (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 2.) Budapest, 1940.

65 Bethlen, 325–329; *Libri Legationum*, 298–300: Nr. 142.

66 *Libri Legationum*, 302–303: Nr. 145.

67 Uo. 308–309: Nr. 151; 309: Nr. 152.

68 *„Si enim Ferdinandus et eius factio regnum hoc invaserint, Thurca procul dubio ediverso irrumpet, sicque nos in medio conterimur, penitusque opprimemur."* Uo. 314: Nr. 158.

69 *EOE* I. 6.

irányítója, György álljon az államkincstár élén, Bálint pedig leginkább a hadügyekkel foglalkozzék."[70]

A következő hetekben gyorsan követték egymást az események, és öt nagyobb központ képe rajzolódott ki, amely mind hatással volt a Magyar Királyság későbbi sorsára. Habsburg Ferdinánd azonnal nyilvánvalóvá tette, hogy számára a váradi béke betartása a legfőbb cél, azaz az ország saját kezében való egyesítése. Zsigmond király hamar letett lánya és unokája támogatásáról, és már szeptember 15-én jelezte Ferdinándnak, hogy elfogadja őt magyar királynak,[71] október 5-én pedig tudatta ezt V. Károllyal is.[72] Célja a családjának Kassára való kimenekítése és a koronáért járó méltó kárpótlás kiharcolása volt. Izabella Budán őrlődött, és hol sietve távozott volna a városból, máskor pedig kiállt fia jogigénye mellett. Azontúl külön csoportként kezelhetjük a magyar tanácsosokat, akik abban bízhattak, hogy sikerül fenntartani a János király idején kialakított politikai gyakorlatot. Azaz egyszerre tudják távol tartani a Habsburgokat és a Portát, és megmaradhatnak a mérleg nyelveként a nagyhatalmak Kárpát-medencével kapcsolatos elképzeléseiben. Az első hetekben úgy tűnt, hogy sikerrel járnak, ugyanis 1540. október 17-én Werbőczy István és Eszéki János azt az üzenetet küldték Budára, hogy Szulejmán elfogadja II. Jánost Magyarország királyának.[73] Nem tudhatták, hogy a szultán ekkor már döntött a katonai beavatkozás mellett, és üzenetei csupán a magyar fél megtévesztésére szolgáltak.[74]

A helyzetet bonyolította, hogy a Habsburg-csapatok Leonhard von Vels vezetésével megpróbálták Buda gyors megszerzésével a maguk javára fordítani a hadiszerencsét. Vels már október 5-én felszólította Izabellát, hogy azonnal szóljon neki, ha el akarja hagyni a királyi palotát.[75] Közben állandó tárgyalásban állt Fráter Györggyel és a többi tanácsossal, akiket szintén rá akart venni a vár átadására. Az Óbudán zajló tárgyalásokon október 22–23-án Petrovics is részt vett, sőt talán ő is vezette a küldöttséget, a következő napon azonban betegség miatt kénytelen volt távol maradni, így Tamás fehérvári őrkanonok helyettesítette.[76] A tárgyalások természetesen nem vezettek eredményre, és ennek okát Petrovics és kollégái Zsigmond királynak kendőzetlenül bevallották. Szerintük ugyanis az ország minden határvára a szultán kezében van, aki kinyilvánította, hogy idegent nem, csak magyart fogad el magyar királynak. Ha pedig Izabella távozik és átadja Budát a Habsburgoknak, a szultán az egész országot elpusztítja.[77]

---

70 *„quos communi suffragio arbitros omnium consiliorum esse voluerunt*; *cum hac tamen limitatione, ut Petrovithius, ceu aliqua cognatione stirpi Regiae annexus, intimorum confiliorum sit rector*: *Georgius aerario publico praesit*: *Valentino vero potissimum rei mili taris cura incumbat*." Bethlen, 345.

71 *„Nos enim serenissimo domino Romanorum regi regnum Hungariae ex animo favemus, neque nepotem in eo nostrum regnare cupimus*." *Libri Legationium*, 322: Nr. 161.

72 Uo. 334–335: Nr. 166.

73 Uo. 335–336: Nr. 168.

74 Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 68–69.

75 *Libri Legationium*, 333–334: Nr. 165.

76 Uo. 336–339: Nr. 169; 339: Nr. 170.

77 *„Si enim maiestas reginalis abierit et Buda tradatur Germanis, Thurca illico concordiam cum adversariis initam protendet, omneque regnum statim depopulabitir et desolatum reddet ac nos in nihilum rediget*." Uo. 381–383: Nr. 182.

Nehéz a tanácsosok döntésében észrevenni Petrovics Péter saját elképzeléseit. Az első hónapokban láthatólag közösen cselekedtek Fráter Györggyel, majd Török Bálinttal. Talán nem véletlen, hogy Zsigmond nem őket, hanem Werbőczy Istvánt kérte meg Izabella védelmére 1540 végén.[78] Egy helyen tudjuk, hogy Petrovics kiállt Izabella mellett György barát ellenében. Ferdinánd még októberben elküldte Niclas graf zu Salmot Izabellához, hogy kérje tőle a váradi béke betartását. Fráter György azonban Izabella helyett akart dönteni, és nem akarta beengedni a királynéhoz a grófot. *„Petrovics azonban más véleményen volt",* és Salm végül bejutott a palotába.[79]

Petrovics a Szapolyaikhoz fűződő rokonsága és a gyámi kinevezése mellett katonai ereje és a török parancsnokokhoz fűződő viszonya miatt is fontos szereplője volt az 1541. évi eseményeknek. A kortársak szerint ezer rác katonát vitt Budára, akikkel végül Kalocsa mellett telelt Mehmed béggel közösen.[80] Bár ez utóbbi nem felel meg a valóságnak, az tény, hogy 1541. február végén a temesi ispán felkereste Mehmedet, hogy kiszabadítsa a Vácról elhurcolt keresztényeket.[81] Az sem állt messze a valóságtól, hogy a Buda felmentésére igyekvő oszmán csapatokat Török Bálint és a dunai naszádosok mellett Petrovics katonái is támogatták.[82]

Láthatólag Petrovics meg volt róla győződve, hogy egyetlen esélyük a szultán támogatásával a Habsburgok visszaszorítása, és ennek a célnak megfelelően cselekedett ezekben a hetekben. A lengyel követekkel szemben egyre bizalmatlanabbá vált, és a tavasz folyamán már ő is amellett kardoskodott, hogy Izabellát el kell különíteni tőlük.[83] Áprilisban Fráterrel együtt írták alá azt az erdélyi rendeknek szóló levelet, amelyben kinyilvánították, hogy a szultán csak a Szapolyaiaknak engedi meg a tartomány feletti uralmat, így jobb, ha nem gondolkodnak más jelöltben.[84] Petrovicsnak jelentős szerepe volt Buda megtartásában. Az ő katonái fedezték fel a polgárok árulását, és augusztusban ő is ott volt Török Bálint oldalán a Szulejmán elé kilovagló magyarok között. Így szerepe volt annak a négyszáz német fogolynak az átadásában, akiket a janicsárok azonnal kivégeztek.[85]

Augusztus 29-én Petrovics neve is szerepelt a szultán által meghívottak listáján. Rokonként az ő feladata volt a gyermek Jánost Szulejmán elé vinni. A kisded azonban a sátorban várakozva keserves sírásra fakadt, ezért végül a dajkája kezében maradt a látogatás idején. A vacsora végeztével Petrovics is azok közé került, akiket Szulejmán visszatartott. Werbőczy István, Fráter György, Török

78 Uo. 396–397: Nr. 188.

79 Bethlen, 353.

80 *Memoria rerum*, 51.

81 *„Petrowicz ad eliberandos eos, qui ex oppido Waczow sunt abducti, ad exercitum Mehmethbek est profectus." Libri Legationum*, 429: Nr. 199.

82 Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band I. (1480–1574)*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband, 10/1.) Wien, 1991, 62. reg.

83 Bornemisza Tamás, Emléközet. In: *Magyar Emlékírók 16–18. század*. Válogatta és a jegyzeteket írta: Bitskey István. Budapest, 1982, 72.

84 *EOE* I. 22–23.

85 *Memoria rerum*, 56, 60.

Bálint és Batthyány Orbán társaságában egy héten keresztül tárgyaltak a magyarországi politikai helyzet rendezéséről, és ez idő alatt még az életük sem volt biztonságban.[86] Végül azonban Petrovics győztesként került ki az alkudozásokból, ugyanis nem csupán az életét kímélték meg, hanem a szultán kinevezte a Temesköz szandzsákbégjének. Azaz megtarthatta addigi bárói tisztségét, ám immár a Porta kegyéből viselhette azt.[87] Jellemző azonban az oszmán politika manipulatív taktikájára, hogy Petrovics csak szeptember 5-én, már Buda elhagyása után kapta meg a kinevezését, egészen addig attól félt, hogy visszahívják és fogságba vetik.[88] Alig egy év alatt nagyot fordult a világ Petroviccsal. A Magyar Királyság zászlósurából az Oszmán Birodalom egyik méltóságviselője lett, és Buda elvesztéséért legalább akkora felelősség terhelte, mint Fráter Györgyöt.

TEMESI SZANDZSÁKBÉG

Pontos beszámolók híján találgatásokra vagyunk utalva, hogy mi történt pontosan a szultán sátrában a Buda elfoglalása utáni napokban. Török Bálint fogságban maradt, Werbőczy néhány nappal később elhunyt, így Batthyány Orbán mellett csak a tárgyalások két nyertese, Fráter és Petrovics tudta a teljes igazságot, ám utólag mindegyikük máshogy magyarázta a szultán parancsát. A *Memoria rerum* szerzője szerint Szulejmán ezt mondta: „*Fiadnak attam Erdélyt, Lippát, Solymost, Lugost, Karánsebest és Temesvárt mind azokkal igyetemben, kiket az fráter Gyergy és Péter Petrowyth Tiszán túl János király után birtanak. Hattam is, hogy az fráter Gyergy legen tenéked és az gyermekednek énutánam, a miképen János király tinektek vót, tutora és gondviselője. Péter Petrowyth penig az hadi dologra vigyázzon, és oltalmazzon titeket fegyverrel minden ellensígtől, ki titeket bántana, míg az király fia megnövekedik.*”[89] Ez valóban visszatérés volt a János király által elrendelt állapothoz, ahol Fráter felelt a polgári közigazgatásért, Petrovics pedig a tartomány védelméért.

Másként szólt György barát 1542. január végén, a Marosvásárhelyen megtartott országgyűlésen. A megjelent nemesek előtt felolvasta a szultán parancsát, amely az ő előadásában így hangzott: „*Magyarország a Tiszán túl és Erdély a János király fiáé – négy hely: Várad, Temesvár, Fogaras és Kassa kivételével, de úgy, hogy amíg felnő, azon két országot Fráter György kormányozza. Erdély s a Magyar Királyság része a szentmihálynapi adó fejében évenként 10,000 aranyat fizet a szerencsés portára még azon esetre is, ha azontúl egy fillérje se maradna. Várad, Fogaras, Kassa tartományaival legyen a baráté, Petrovics bírja Temesvárt szancsákságúl.*”[90] Ezt vette alapul Bethlen Farkas is, aki szerint Fráter kapta a királyság irányításának fel-

86 Hargittay Emil (szerk.), *Régi Magyar Levelestár (XVI–XVII. század). I. kötet.* Budapest, 1981, 72–75; Fodor, *Magyarország*, 105–107.

87 „*Monachum Episcopum Váradiensem, quem ipse Joannes Rex constituerat suorum Tutorem, in eo munere confirmavit, addita ei Regni administrandi auctoritate*; *Petrovithium vero Tömösváriensem Praefectum constituit*.” *EOE* I. 34, 77–78.

88 *Levelestár*, 84; Fodor, *Magyarország*, 110.

89 *Memoria rerum*, 72.

90 *EOE* I. 34. Latinul a Petrovicsra vonatkozó részlet: „*Quod Castrum Themessvár cum suis pertinenciis Petro Petrowith Sua Majestas ad possidendum Szancsaksággol [...] dedit*.” Uo. 78.

adatát, Petrovics pedig a temesvári kapitányságot.[91] Sőt szerinte valójában Izabella királyné osztotta újra a hatásköröket 1542 áprilisában, hogy a gyámok közötti vetélkedésnek elejét vegye. A vérrokon Petrovics kapta Lippát és Temesvárt a rácoknak a Dunáig húzódó földjeivel egyetemben, Fráteré lett a Körös–Tisza közötti rész, Czeczey Lénárdé Kassa környéke, magának pedig megtartotta Erdélyt.[92] A Barát természetesen – nem először és nem is utoljára – elhallgatta a rendek elől, hogy a szultán őt is szandzsákbégnek nevezte ki, így az ő legitimációja sem volt más, hacsak nem annyiban, amit még a szultánnal folytatott utolsó külön megbeszélésen kialkudott.[93] Mindenesetre Fráter ambíciói és politikai sikerei hamarosan felülírták az eredeti magyar elképzeléseket, és alig néhány év alatt háttérbe szorította a királynét és körét – Petroviccsal együtt –, és szinte teljhatalommal vetette meg az új állam alapjait.

Petrovicsnak kettős érzései lehettek temesi ispáni és főkapitányi kinevezésével kapcsolatban. Azzal minden bizonnyal tisztában volt, hogy a Portán pontosan ismerték a régió jelentőségét. *„Amíg Lippa, Temesvár, Becskerek és Becse várakat el nem foglaljuk, addig a szerémi tartomány nem lesz híján a gonosztevőknek"* – írták a Portán az 1541. évi hadjárat előestéjén.[94] Avagy nem találunk az élére egy megbízható embert, gondolta a szultán néhány hónappal később, midőn elküldte *„a zászlót Petrovics úrnak a temesi szandzsákságra"*.[95] Ezzel az aktussal különleges státusba került a tartomány, melyet nem olvasztottak be a birodalomba, így birtokviszonyait és belügyeit tekintve érintetlen maradt.[96] Lakóinak talán egy darabig fel sem tűnt, hogy az Oszmán Birodalom fennhatósága alá kerültek. Ugyanez részben igaz a Temesköz vezetőjére, Petrovicsra is, aki sok esetben továbbra is úgy tett, mintha a Magyar Királyság zászlósuraként irányítaná a tartományt. Így vett részt a gyalui egyezménnyel kapcsolatos tárgyalásokon, és így hívta össze 1542. január 10-re a tordai országgyűlést.[97] A Portáról azonban folyamatosan figyelmeztették, hogy ő immár egy vazallus alattvaló, akinek nincs más dolga, mint a szultántól érkező parancsok végrehajtása. Két dolgot érdemes ezzel kapcsolatban megfontolni, amelyek eddig talán kevesebb figyelmet kaptak a kutatásokban. Az egyik a Temesköz stratégiai helyzete. E terület határos volt a Dunánál az Oszmán Birodalommal, és innen egyaránt kontroll alatt lehetett tartani a tiszai és a dunai hajóutat. A Temesköz biztosította a Kárpát-medence közepének a birtoklását, így egyáltalán nem volt mindegy, hogy ki irányítja az itteni polgári és katonai közigazgatást. Való-

91 *„Monachum Episcopum Váradiensem, quem ipse Joannes Rex constituerat suorum Tutorem, in eo munere confirmavit, addita ei Regni administrandi auctoritate*; *Petrovithium vero Tömösváriensem Praefectum constituit […]"* Bethlen, 390.

92 *„[…] quo omnem, dissidii fomitem in Regni inter Tutores tolleret, ita Regni administrationem inter illos partita est*: *Petrovithium, Regiam stirpem cognatione attingentem, foris summae rerum cum imperio, Lippae, Temesvárino, totique Rascianorum (qui antiquitus Maesi aut Scordisci et Lardani dicebantur) regioni usque ad Danubium præfecit*." Uo. 408.

93 Fodor, *Magyarország*, 106–107.

94 Uo. 98–99.

95 Uo. 107.

96 Uo. 113.

97 A meghívót így írta alá: *„Petrus Petrowyth, Comes Themesiensis parciumque Inferiorum Capitaneus generalis."* *EOE* I. 75.

színűleg Petrovicsban komolyan megbíztak a Portán, és nem tartottak attól, hogy politikai ügyeskedéseivel veszélyeztetné a tartományt. E tekintetben nem is kellett csalódniuk választottjukban, Petrovics mindvégig hűséges maradt János király politikai örökségéhez és ezzel az Oszmán Birodalomhoz. A másik megfontolás szintén összekapcsolódik a szandzsákbégi kinevezéssel. Petrovics ugyanis ennek révén szinte napi kapcsolatban állt a különböző oszmán katonai vezetőkkel, és ismerősökre tett szert Isztambulban is. A levelezésnek és a követküldésnek köszönhetően Fráter mellett még neki lehettek élő és valós kapcsolatai az oszmán elit felé. Így Erdélyben egyedül ő lehetett abban a helyzetben, hogy könnyen tudott információkat eljuttatni a törökökhöz, és neki volt a militarizált szerb lakosság révén komolyan vehető fegyveres ereje, amelyet be lehetett vetni külső és belső ellenség ellen egyaránt.

Fráter és Petrovics között az igazi különbséget a rájuk bízott tartományokból is le lehet mérni. Amíg Fráteré Várad központtal gazdagabb és sokkal több európai kapcsolattal bírt, ahonnan viszonylag könnyen elérhető volt Kassa, Krakkó és Pozsony, addig Petrovicsnak Temesvárról Belgrád és Szendrő került látótávolságba, csak már nem ellenséges végvárként, hanem mint szomszédos tartományi központ. Ezzel együtt nem becsülhetjük le Petrovics Temesközben betöltött szerepét. Jelenléte és pozíciója a magyar világ kereteinek a továbbélését jelentette a magyar etnikumát és nemességét rohamosan elveszítő tartományban. Talán nem teljesen túlzó az a megállapítás, hogy János király egykori országából *„a ráczok és temesi végvidék Petrovics személye és erélye által tartattak meg hűségben”*.[98]

Petrovicsnak már 1542-ben több komoly feladattal kellett megbirkóznia, és oszmán szempontból jól vizsgázott. A Habsburgoktól kapott leveleket engedelmesen továbbította a Portára, és ezzel kellemetlen helyzetbe hozta a Habsburg-diplomáciát.[99] Az év folyamán több parancsot kapott mozgósításra, és hogy seregeivel csatlakozzon a beglerbégek és román fejedelmek Buda felmentésére vonuló hadaihoz.[100] A következő évek szultáni parancsai alapján úgy tűnik, hogy Petrovics – Fráterhez hasonlóan – az oszmán közigazgatás engedelmes részévé vált. 1544 decemberében ugyanolyan szultáni utasítás ment Péter moldvai fejedelemnek, György barátnak és Petrovicsnak, miszerint Radult, az engedetlen havasalföldi vajdát, ha menekülni próbál, fel kell tartóztatni.[101] 1545 elején Petro-

98 *EOE* I. 122.

99 Tranquillus Andronicus 1542 végi portai tárgyalásai során Szulejmán pasa azt vágta a követ fejéhez, hogy Ferdinánd az ő embereit ellene akart ingerelni, De Fráter, Petrovics és Bathyány Orbán ezeket a leveleket továbbították nekik és velük, azaz a Portával akarnak lenni: *„Rex tuus non solum immisit in nos Hispanos et Italos, sed etiam nostros subditos literis et nuntiis contra nos sollicititat*: *regem videlicet Polonie, Moldavum, fratrem Georgium, Petrovich, Urbanum Bathiani. Hi autem omnes literas regias ad nos miserunt et volunt esse nobiscum*.” Srećko M. Džaja (unter Mitarbeit von Günter Weiß), *Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit den Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. Hrsg. von Karl Nehring. (Südosteuropäische Arbeiten, 95.) München, 1995, 29.

100 *EOE* I. 97.

101 Dávid Géza – Fodor Pál, *„Az ország ügye mindenek előtt való.” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)* Budapest, 2005, 39. (1545. január 29.) Orudzs csausz révén hasonló értelmű parancs: uo. 94–95.

vicsnak 2500 müd[102] lisztet kellett összegyűjtenie és elküldenie a belgrádi raktárakba, valamint az erdélyi adó terhére árpát szállítania Budára.[103]

A Duna mellett újratelepült Pancsova (Pančevo) kapcsán számos irat keletkezett, amelyek kellően rávilágítanak a Temesköz alig ismert belső viszonyaira. Petrovics 1545 elején panasszal élt a falu ellen, mondván jogtalanul hozták létre a lakói. Az ügy kivizsgálását a szendrői bégre bízták, és elsőként úgy határoztak, hogy szultáni hász-birtok lesz belőle, és ezzel mintegy kivették a Temesköz területéről. Petrovics azonban nem hagyta annyiban, és követe útján elérte, hogy újra elővegyék a kérdést.[104] Kiderült, hogy 1543-ban sok keresztény szökött el Kalocsáról és Bácskából, és több mint száz család akart Pancsován új életet kezdeni. A terület a Duna északi oldalán feküdt, így a Temesköz része volt, ám mivel engedély nélkül hozták létre, a Portán végül úgy döntöttek, hogy a települést szüntessék meg, és lakói térjenek vissza eredeti lakhelyükre.[105] Petrovicsnak tehát sikerült az oszmán közigazgatáson belül érvényesíteni a keresztény jogi gyakorlatot és megőriznie a tartomány integritását.

Hasonló helyzet adódott Becse település kapcsán, amely fontos kereskedelmi központnak számított a Tisza partján. Először 1545. március 29-én készült egy parancs Petrovicsnak, amelyben felszólították, hogy a várat adja át a budai beglerbégnek. Arra hivatkoztak, hogy ezt a települést egykor már meghódították, így az iszlám földjéhez tartozik. Kitűnő kikötő és átkelőhely, amely most jogtalanul van Petrovics kezében, ugyanis a folyó jobb partján található. Ezért a magyar uraknak nincsen hozzá közük, mert a szultáné.[106] A követelés később kibővült Becskerek (Zrenjanin) várának átadásával,[107] ám ez mélyen a Temesközben feküdt, így ezt a kérést már nem lehetett megmagyarázni jogi érvekkel. Petrovics azonban ez esetben is sikerrel állt ellen az újabb és újabb követeléseknek, így a két vár csak 1551 őszén került török kézre, miután Petrovics letette a hivatalát és elhagyta a régiót. Tehát nem rajta múlott Temesköz 1552. évi eleste és elvesztése, sőt szandzsákbégi kinevezés ide vagy oda, inkább a magyar érdekeknek megfelelően állt ki a rábízott tartományért.

MENEKÜLÉS ÉS VISSZATÉRÉS

Az 1540-es évek második felében a keleti országrészben egyre élesebbé vált a Fráter György és Izabella közötti konfliktus. Ebben Petrovics a királynét támogató előkelők vezéralakjának számított. 1548. április 1-jén elhunyt Zsigmond lengyel király, és ezzel egy erős szereplő kiesett a János Zsigmond országát egyensúlyban tartó politikai erők közül. A következő évben felerősödtek a Habsburg Ferdinánd és Fráter György közötti tárgyalások, melynek eredményeképp

102 Török űrmérték helyi változatokkal. Az isztambuli müd búza mérésénél 513,12 kg-ot, árpánál pedig kb. 445 kg-ot nyomott. Uo. 14: 82. jegyzet.
103 Uo. 69–72, 97.
104 Uo. 55, 99, 100, 124–125.
105 Uo. 191–192.
106 Uo. 152–153, 157–158.
107 *EOE* I. 202.

szeptember 8-án megszületett a nyírbátori szerződés. Ebben Izabella nevében a Barát megígérte, hogy lemond Ferdinánd javára a trónról, ám erről a királynét nem tájékoztatta.[108] A tárgyalásokról Petrovics értesült először, ő tájékoztatta Izabellát és a szultáni udvart is. Szulejmán 1550 nyarán döntött, és Mahmud csausz révén fermánt küldött Erdélybe, melyben Frátert megfosztotta minden tisztségétől.[109] Szeptember elején újabb követ érkezett Gyulafehérvárra, aki a királynak aranyos zászlót, Petrovicsnak pedig díszes ruhát hozott,[110] egyben utóbbit kinevezte György barát megüresedett tisztségeibe.[111] Úgy tűnt, hogy ebben a küzdelemben most Izabelláék nyertek.

Nehéz tisztán látni abban a kérdésben, hogy miért pont ekkor izzott fel újra a viszály. Forgách Ferenc meglepő magyarázattal szolgál, ugyanis szerinte Petrovics állt mindennek a hátterében. Félt, hogy esetleges halála után János örökségét széthordják, és ezért azt szorgalmazta, hogy az ország javait a feladatra kiválasztott előkelőségek őrizzék a király felserdültéig.[112] Láthatólag nem bízott Izabellában sem, hogy képes lesz megőrizni fia örökségét. György barát ugyanakkor attól tartott, hogy a gyermek felserdülése után elveszíti politikai befolyását. Forgách szerint ez a két félelem indította el az erdélyi háborúba torkolló folyamatokat.

Petrovicsot a legtöbb vád 1550–1551. évi magatartásával kapcsolatban érte. Már a kortársak is úgy értékelték, hogy 1550 szeptemberében módjában állt volna Izabella számára megszerezni a hatalmat, azonban emberi gyengeségei miatt elvesztegették ezt a lehetőséget.[113] Hiába foglalta el a nyár folyamán Alvincot és Branyicskát (Brănişca, Hunyad vm.), nem tudta megakadályozni, hogy a Barát kellő létszámú sereget gyűjtsön és megostromolja a királyné városát, Gyulafehérvárt, kikényszerítve ezzel Izabella lemondását. Pedig a nyár folyamán állandó kapcsolatban állt Rüsztem pasával, a szultán vejével, akin keresztül aján-

108 Oborni Teréz, Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). *Történelmi Szemle* 51:1 (2009) 32–33.

109 *EOE* I. 307–311; *Austro-Turcica*, 468–469: Nr. 181. Gyulafehérvár, 1550. június–július: Petrovics Rüsztem pasának. Köszöni eddigi kegyét, és figyelmezteti, hogy Fráter sok rosszat tesz. Azért is hálás, hogy Mahmudot küldte hozzá *(„quod magnificum dominum Mahmuth cum eiusmodi mandato huc mittere dignati sunt")*. Mahmudra lásd: Ács Pál, Tarjumans Mahmud and Murad: Austrian and Hungarian Renegades as Sultan's Interpreters. In: Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann (eds.), *Europa und die Türken in der Renaissance.* (Frühe Neuzeit, 54.) Tübingen, 2000, 307–317.

110 *„per eum Regi parvulo aureum vexillum, simul que Petrovithio vetes auro distinctas offert.*" Bethlen, 446.

111 *EOE* I. 263.

112 *„Nam Petrus, dum perspiceret opes regni non in publicum, neque regis usum converti, sed ad augendam propriam potentiam distrahi; tum etiam ne morte eius, incerta familiarum fide, thesauri dissiparentur: volebat ut opes regni atque thesauri ab electis ad custodiam praesantitssimus hominibus adulto regi cumularentur, conservanturque.*" Forgách, 3.

113 Uo. 14; *EOE* I. 261.

dékokkal kedveskedett a szultánnak.[114] Érdekesség, hogy 1550 júniusában Konstantinápolyban az a hír járta, miszerint Petrovics meghalt Temesváron.[115]

1550 őszén kívülről úgy tűnt, hogy nem dőlt el semmi. A rendek egyensúlyoztak a két fél között, és a Barátra, valamint Petrovicsra akarták bízni az uralkodó nevelését.[116] Ugyanakkor azt is tudni lehetett, hogy a temesi ispán az ország várait erősíti a közelgő háborúra készülve.[117] Izabella ezekben a hetekben teljes mellszélességgel kiállt Petrovics mellett, támaszának nevezte egy, a szultánnak írt levelében, és még azt is kilátásba helyezte, hogy ha kell, akkor személyesen utaznak a Portára.[118] Ugyanakkor Ferdinánd oldaláról is megtettek mindent a portai támogatás megszerzéséért. Ferdinánd arról tájékoztatta 1550 végén portai követét, Johann Malvezzit, hogy Fráterrel tárgyal, és ha sikerrel jár, akkor ő is megadná azt az adót a szultánnak, amit Izabella és Petrovics évente fizetnek.[119]

1551 januárjában Fráter végleg átvette a stratégiai kezdeményezést, és alig pár hónap alatt megszerezte a teljhatalmat Erdélyben. E hónap 22-én a váradi országgyűlésen törökösséggel vádolta meg Petrovicsot, akitől immár a kereszténységet kellett félteni.[120] Utóbbi 1551. május–júniusban – látva Castaldóék túlerejét – visszavonult Lippára, és továbbra sem támogatta Izabellát az országról való lemondásában.[121] Ebből kifolyólag nem vett részt a szászsebesi találkozón sem, ahol Izabella formálisan lemondott a hatalomról. A királyné parancsára azonban némi halogatást követően átadta a kezében levő Temesvár, Lippa, Lugos, Karánsebes és Déva várakat. Ferdinánd felajánlotta, hogy ha átáll az oldalára, akkor a kezében maradhatnak ezek a birtokok, de ő nemet mondott. Bethlen szerint ekkor maradt fenn tőle egy mondat: *„Lovásza lenne annak, aki ezeket a várakat két*

---

114 *Austro-Turcica*, 463–464: Nr. 178. 1550. június 13. Temesvár: Petrovics Rüsztemnek. Négy vadászsólymot küld a szultánnak és kettőt neki. Arra kéri, hogy járjon közben a szultánnál.

115 *„Qua era venuta nova che Petrovith de Temeswar era morto; ma non è verficata anchora."* *Austro-Turcica*, 468: Nr. 180. 1550. június 18. Konstantinápoly: Johann Malvezzi Habsburg (I.) Ferdinándnak.

116 *„filium in spem capeslendae Reipublicae edueandum Petrovithio et Georgio Monacho traderet."* Bethlen, 460.

117 *„bene sciens Petrovithium impigre arces et propugnacula Regni firmare."* Uo. 480; *„De rebus Transsylvaniae hoc nobis constat: Fratrem Georgium et Petrum Petrovith magnam discordiam inter se habere et utrinque arma sumpta esse. Quis sit secuturum, adhuc sciri non potest."* 1550. október 3. Bécs: Ferdinánd Malvezzinek. *Austro-Turcica*, 513: Nr. 193.

118 *„Io, nostro figliolo et Petro Petrovith, subditi de V..ra M.tà, siamo aparati a venir ala Gran Porta sua."* *Austro-Turcica*, 519: Nr. 195.

119 *„[...] si felicem, ut speramus, effectum haberet, nos nihilominus statuimus, Sultano et rustem Pascha aliisque paschis tantum quantum a regina Isabella et Petro Petrovith solvitur annuatim solvere, ac potius cím bona amicitia Sultani, quam bello et armis ipsam Transsylvaniam obtinere et in potestatem nostram redigere."* Uo. 542: Nr. 204.

120 *„Más urat kell keresniök ki ezt megtehesse, mert ha Petrovicscsal mindnyájan törökké akarnak is lenni ő olyan urat keres, ki az országot keresztyénűl tartja meg."* *EOE* I. 269.

121 *„Petrovithius vero cum iis, quas tunc auxilio Reginae adduxerat copiis, videns illas ad resistendum tantae potentiae impares esse, atque ad praecavendum, ne tam gravibus conditionibus, ad quas misera Regina redigebatur, sua praesentia subscribere videretur, illos non expectans ad arcem Lippam discessit."* Bethlen, 486.

éven át Szolimán erejével szemben megvédelmezné."[122] A várakért cserébe megkapta Munkács uradalmát, melyet 1552 végén vehetett át Werner Györgytől.[123]

Forgách György értesülése szerint Petrovics azzal indokolta tettét Szulejmánnak, hogy János király védelmében cselekedett.[124] Még a nyár folyamán is folyamatos lehetett a kapcsolat a Porta és Temesvár között, így akár el is fogadhatjuk a levelet és annak tartalmát. Konstantinápolyban júniusban is hű emberüknek tartották a főkapitányt.[125] Ez azonban lassan megváltozott, és a nyár végén Fráter elérte, hogy már nyíltan árulóként beszéljenek róla a portai követek.[126]

Petrovics a királynéval együtt távozott az országból, ám az összhang ekkor közel sem lehetett teljes közöttük. Gianbattista Castaldo azt hallotta Izabellától, hogy inkább meghalna, mintsem fiát Petrovicsra bízná Kassán.[127] A *Memoria rerum* szerzője is kiemelte, hogy midőn „*Petrowyth királné asszonnyal Kassára mene, az király fia mellőle el nem szakada*".[128] Alighogy a királyné és kísérete elhagyta Erdélyt, Szokollu Mehmed Péterváradnál átkelt a Dunán, majd elfoglalta Becse és Becskerek várakat, melyeket Petrovicstól addig hiába kértek.

Petrovics portai megítélése érdekesen alakult. Ahhoz képest, hogy a rábízott szandzsákot átadta az ellenségnek, nem érték miatta retorziók. Igaz, Fráter eredményes diplomáciájának köszönhetően még az addig szövetségesnek számító Rüsztem is megbízhatatlannak tartotta.[129] A következő évben egy-két Erdélybe menő szultáni parancsban is megjelent, hogy „*az egész zűrzavar a Barát és Petrovics miatt robbant ki*".[130] Ugyanakkor más forrásból kitűnik, hogy a szultán környezetében legkésőbb 1552 februárjában már tudták, hogy a Barát árulása idézte elő a helyzetet. Bár számon kérték Petrovicson, hogy miért adta át a várait, és vajon hová tűnt az igyekezete, ám elhitték neki, hogy Izabella iránti hűsége töretlen maradt. Jól tudták a Portán, mivel kell hatni az öreg temesi ispánra, mert a levél így folytatódott: „*Erdélyország továbbra is a királyfi szandzsákja. Ha összefognak egymással, fegyverrel kiűzik az osztrákokat, s a királynét és a királyfit nem éri bántódás, hanem visszahozzák őket korábbi helyükre, akkor ő is várainak és ország-*

122 „*Se non recusaturum fieri agazonum illius, qui has arces per biennium adversus vim Solymani tutatus fuerit.*" Uo. 493.

123 1552 augusztusában Izabella sürgette Ferdinándnál Munkács átadását, mert miként a királyné fogalmazott, Petrovics birtok híján cigány módra követi őt mindenhová. Barabás Samu (közli), Erdély történetére vonatkozó regesták (IV. közlemény). *Történelmi Tár* 15 (1892) 291: 275. reg.

124 „*Ad Solymanum tamen nuntium cum litteris ablegavit, quibus eum edocebat, quae agebantur. Quod vero Temesvaro et inferiori Ungaria sibi cedendum esset, id sese invitum facere, ne Johanni Secundo, qui artibus Georgii in potestate Germanorum iam esset, nex aut pernicies inferretur.*" Forgách, 14.

125 „*[…] ipse etiam Petrowytch nobis est fidelis subditus begus.*" Károlyi Árpád, Fráter György. Befejező közlemény. *Történelmi Tár* 5 (1882) 122, illetve: Petritsch, *Regesten*, 147. reg.

126 Fráter bevallotta Nádasdynak, hogy a történtekért a felelősséget a Porta előtt Petrovicsra fogja hárítani, és így is lett. „*A te arczodat – felelék neki – a hatalmas szultán fehérnek találta, s a te ellenséged Petrovics megszégyenült: mert váraiban mindenütt németekre akadtak, míg ő maga megszökött.*" *EOE* I. 347–348.

127 *EOE* I. 281.

128 *Memoria rerum*, 95.

129 „*El bassa rispose che Petrovich et fratre Georgio erano inimic et che non credeva a Petrovich*; *et disse che fratre Georgio era fedel servitore del Sig.or Turcho.*" *Austro-Turcica*, 595: Nr. 231.

130 Dávid–Fodor, „*Az ország ügye mindenek előtt való*", 574; Petritsch, *Regesten*, 188. reg.

részének birtokában marad, élvezve az uralkodó kegyeit. Ne hagyják veszni a királyfi vagyonát, óvakodjanak Ferdinánd cselvetéseitől, nehogy gondatlanságuk miatt kárt tudjon okozni."[131]

Az erdélyi helyzet hamar megváltozott. Fráter 1551 decemberében meghalt, Temesvár 1552-ben elesett, és Castaldo 1553 februárjában távozott a Habsburg-seregekkel János király országának maradékából. 1553-ban Brassóban pestis kezdődött, ez szétterjedt Szeben felé 1554-ben, ahol 1555-ben már 3200 ember halt meg.[132] Erdély népei hamar megtanulták a keserves leckét, miszerint a Habsburgok továbbra sem képesek megvédeni őket, így hamar megindult a visszarendeződés előkészítése. Castaldo már 1552 októberében arról tudósította Ferdinándot, hogy az erdélyiek el akarnak szakadni a Habsburgoktól, és Mahmud dragomán Petrovicshoz utazott János Zsigmond visszahelyezése ügyében. Petrovics is visszakapná a temesi ispánságot oly feltételekkel, ahogy korábban bírta.[133] Karácsony másnapján Gyulafehérváron olyan hírek jártak, hogy Petrovics napokon belül Munkácsra érkezik, ahol Kendi Ferenccel találkozik, és közben Izabellának is üzentek Erdélyből, hogy visszavárják.[134] Castaldo egyre jobban rettegett Kenditől, akiről joggal feltételezte azt, hogy ő Izabella pártjának legfontosabb helyi támasza. Január 4-én Ferdinándhoz írt levelében már egyenesen árulónak nevezte, és elfogatását javasolta. Közben a szultánnak adót küldő brassóiakra is panaszkodott, és a Lengyelország felől érkező Petrovicsot is le akarta fogatni Dobó Istvánnal.[135]

Az egykori temesi ispánról 1553-ban számos irat megemlékezik. Januárban még az a hír járta, hogy Munkácsra igyekszik, majd a következő hónapban még Lengyelországba küldtek neki ezer pajzsot és lándzsát erdélyi hívei.[136] Február 23-án Varkocs Tamás azt írta Castaldónak Váradról, hogy Petrovics két követe, Bakics Pál és társa Kászim temesvári beglerbéghez indult, majd onnan Konstantinápolyba utaznak tovább. Március 5-én Varkocs még ennél is konkrétabb hírekkel szolgált Ferdinándnak. Úgy értesült, a Porta megparancsolta Petrovicsnak, hogy szervezze meg a királyfi visszatérését, ehhez a szerémségi rácok 10 000 katonát ígértek. Kászim mellett Ali budai pasa és Dervis szegedi szandzsákbég számítottak Petrovics megbízóinak és legfőbb támogatóinak. A hírek szerint a szultán még Lippát is visszaadná neki.[137] Néhány héttel később olyan híresztelések is felröppentek, hogy Petrovics maga fizetne 50 000 aranyforintot a szultánnak Temesvárért, Lippáért és az Alsó Részekért cserében, és az erdélyi összeesküvők a Bihar megyei Nagykerekiben várták őt és kíséretét.[138] Petrovics végül a nyár végén bukkant fel a Partium határán, ám Debrecenből már nem

131 Dávid–Fodor, *„Az ország ügye mindenek előtt való"*, 272–273.
132 Siegler Mihály, A magyarok, az erdélyiek és a szomszédos tartományok történetének kronológiája. In: *Krónikáink magyarul. III/2.* Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Budapest, 2007, 95.
133 Barabás, Erdély történetére, 489: 319. reg.
134 Uo. 660: 368. reg.
135 Uo. 663: 378. reg.
136 Uo. 666: 393. reg.; 671: 409. reg.
137 Uo. 676: 430. reg.
138 Uo. 681: 457. reg.

jutott el Váradra, mert október 3-án Ferdinánd seregei Tahy Ferenc és Zaberdius Mátyás vezetésével elállták az útját és visszaszorították.

Petrovics 1553-ban nem jutott be Erdélybe, ezért a következő évben új útvonalon próbálkozott, immár sikerrel. Munkácson és Moldván keresztül érkezett Lugosra, miután a szultán e várost Karánsebessel[139] együtt neki adta, hogy a környékbeli rácokkal előkészítse Izabella visszatérését.[140]

1554. március 6-án Szulejmán a brassói polgároknak, Kendi Ferencnek és más erdélyi nemeseknek kinyilvánította, hogy ő János Zsigmondnak adta az országot, és ideiglenesen most Petrovics kapja meg a hatalmat szimbolizáló szandzsákot (zászlót). Legyenek hűek hozzá és a királyukhoz. Ugyanakkor a boszniai Szokollu Mehmed, a budai Tojgun, a temesvári Kászim pasáknak, a moldvai és a havasalföldi vajdáknak is elment ez a parancs.[141]

A következő másfél évben Petrovics Lugosról készítette elő a királyi család visszatérését. Az erdélyi rendek az 1555 decemberében megtartott marosvásárhelyi országgyűlésen döntöttek János király és Izabella visszahívásáról, és hivatalosan is követeket küldtek Petrovicshoz Lugosra.[142] Az idős főúr nem vesztegette az időt, követe, Hagymássy Kelemen révén már január elején válaszolt a hívásra, majd rövidesen Szászsebesre ment és ott fogadta a szászok hódolatát. Március 8-ára már ő hirdette meg ebben a városban a következő országgyűlést, melyen Izabella királyné hazaérkezéséig helytartónak választották.[143] Miként az egyik határozatban megfogalmazták: *„De míglen ő felségét mind asszonyunkkal ő felségével egyetemben méltósága szerint közinkbe behozhatjuk: ő felsége képében teszszük Petrovics Péter urunkat, kinek minden birodalmat – a királyi méltósághoz illendőket – kezében eresztünk mind városokon, várakon, falukon, sóbányákon, arany- és ezüstbányákon, harmincadokon és mindeneknek jószágokon [...] Petrovics uram ő nagysága tegyen mindenütt tiszttartókat és vármegyéken való ispánokat – törvényt is ő nagysága szolgáltasson.”*[144] Ezekben a napokban Petrovics Szulejmántól is kapott egy parancsot, miszerint készítse elő II. János visszatérését és Ferdinánd seregeit űzze ki a tartományból.[145]

Petrovics a helytartói kinevezés révén élete alkonyán felért a csúcsra. A kormányzásban egy hattagú tanács segítette, amelybe minden natio két-két tagot delegált. Magyar részről a Petroviccsal rokon Patócsi Boldizsár és Forró Miklós, a székelyek közül Kornis Miklós és Andrássy Márton, míg a szászok közül Fer-

---

139 Karánsebesnek az 1540-es években volt konfliktusa Petroviccsal, mikor több tucat polgár esküvel tett hitet Rakovicai László Habsburg-párti főbíró mellett a temesi ispán ellenében. Lakatos Bálint, Városi nemesek Karánsebesen a 15–16. század fordulóján. *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3 (2008) 78.

140 Bethlen, 553.

141 Petritsch, *Regesten,* 254. reg.

142 Bethlen, 561. Az 1556. évi eseményekre: Oborni Teréz, Bornemissza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556). In: Oborni Teréz – Á. Varga László (szerk.), *Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Eger, 2008, 349–361.

143 *„Praeterea constituunt Petrovithium Locumtenentem, ut ipse Regni negotia omnia ad adventum Reginae cum filio administret.”* Bethlen, 597.

144 *EOE* I. 570–571.

145 Petritsch, *Regesten,* 335. reg.

dinánd volt kincstartója, Haller Péter és Benkner János brassói bíró került a testületbe.[146] Valójában az ő működésükre nincs adat, Petrovics Izabella és II. János erdélyi és magyarországi helytartójaként *(„infra reditum Maiestatum suarum in iurisdictione earundem Maiestatum suarum tam in regno Hungariae quam etiam in hoc regno Transsylvaniae locumtenens")*[147] járt el, és Fráter Györgyhöz hasonlóan szinte fejedelmi jogköröket gyakorolt.

A következő hónapokban Petrovics rendkívül energikusan intézte a rábízott ország ügyeit. A Ferdinánd szolgálatában álló Dobó István ellen behívta a moldvai és havasalföldi fejedelmeket, Balassa Menyhártot pedig már március elején utasította Gyulafehérvár elfoglalására. A Szebenből szerzett katonákkal és fegyverekkel sikerült visszafoglalnia a fejedelmi székhelyet, majd Kolozsvárra utazott, és egy ott megrendezett gyűlésen törvényesen is döntöttek a királyné behozataláról.[148] A litvániai Lembergből érkező Izabellát Désen fogadta a helytartó, és október 22-én együtt léptek be Kolozsvár kapuján.[149] Forgách Ferenc felvetette annak lehetőségét, hogy élete végén Petrovics teljesen elhidegült a királynétól, aki akár meg is ölette volna őt, ha nem előzi meg a kegyes halál.[150] Ennek azonban ellentmond, hogy az agg főúr végrendeletében minden vagyonát a királynéra hagyta.[151]

Hiába írta ellenfele, Bornemissza Pál 1557 szeptemberében, hogy a királyné csak mint festett kép létezik Erdélyben, és uralkodni képtelen, mert minden Petrovics akarata szerint történik, akit a gonosz szállt meg, ezért minden cselekedete kegyetlen és zsarnoki.[152] A királynénak nem kellett attól tartania, mint egy évtizeddel korábban György barát esetében. Helytartóját valójában nem szédítette meg a hatalom, és a királyfi megérkezésével egy időben letette helytartói tisztségét. Joggal verselte róla Tinódi Sebestyén a következő strófát: *„Nagy hűvségét jó Petruit megmutatta / Csélcsapását néki lám senki nem látta, / Sőt az király fiát mindenbe táplálta / Kinek lába nyomát nagy hűséggel nyomotta."*[153] Kipróbált rokonának hűsége tananyaggá vált az ifjú uralkodó számára. Lengyelországban ugyanis a humanista Albertus Novicampianus szárnyai alá került, aki *Scopus Biblicus* címen könyvet készített, melyet neki ajánlott. Ebben megemlékezett Pet-

146 Ember Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest, 1946, 407; Trócsányi Zsolt, *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest, 2005, 26.

147 MNL OL F 5-1-1-15.

148 Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Budapest, 2002, 138–140.

149 Bethlen, 596.

150 Forgách, 168.

151 *„Regina omnium Bonorum suorum haerede constituta."* Bethlen, 610. *„Petrowyth Péter megszállá (meghala) és eltemetik Kolosvárban és minden kincse marada királné asszonra."* *Memoria rerum*, 105.

152 Bornemissza Pál levele Nádasdy Tamásnak, Nyitra, 1557. szeptember 26. *„Reginam non secus, atque tabellam pictam, nihil posse agere, aut imperare sed omnia fieri nutu Petrovich, quem putant daemone obsessum, aut potius daemonem in corpus ipsius transformatum esse. Unde omnia ipsius acta impia et tyrannica."* Pray, *Epistolae Procerum,* III. 123.

153 Tinódi Sebestyén, *Erdéli história*. Kolozsvár, 1554, 125–130. sor. Idézi: Orgona Angelika, Jan Zygmunt. János Zsigmond lengyelországi udvara. *Folia Historica* 21 (2000) 13.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG
A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN
0
150 km
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Moldvai Vajdaság
Havasalföldi Vajdaság
Erdély
Temesköz
Partium
Ausztria
Stájerország
Karintia
Krajna
Szlavónia
Horvátország
Bártfa
Lőcse
Eperjes
Kassa
Zsolna
Trencsén
Besztercebánya
Murány
Zólyom
Selmecbánya
Nagyszombat
Szendrő
Munkács
Sárospatak
Fülek
Pozsony
BÉCS
Léva
Tokaj
Huszt
Komárom
Vác
Eger
Hatvan
Kálló
Ecsed
Nyírbátor
Szatmár
Sziget
Nagybánya
Kővár
Csicsó
Esztergom
Győr
Tata
Buda
Pest
Sopron
Kőszeg
Pápa
Fehérvár
Debrecen
Kereki
Szolnok
Várad
Dés
Almás
Szamosújvár
Beszterce
Veszprém
Sárvár
Gyalu
Kolozsvár
Görgény
Torda
Székelyvásárhely
Gyula
Jenő
Nagyenyed
Diód
Segesvár
Szeged
Nagylak
Tornya
Arad
Solymos
Gyulafehérvár
Alvinc
Szászsebes
Szeben
Fogaras
Brassó
Déva
Csanád
Lippa
Temesvár
Lugos
Becse
Titel
Becskerek
Versec
Karánsebes
Pétervárad
Pancsova
Haram
Mihald
Orsova
Belgrád
Szendrő
Szabács
Tuzla
Zvornik
Banja Luka
Bihács
Krupa
Zengg
Dubica
Bród
Diakó
Eszek
Bács
Pozsega
Jasenovac
Pakrac
Szluin
Szisszek
Verőce
Siklós
Pécs
Szigetvár
Kanizsa
Simontornya
Kapronca
Varasd
Kőrös
Zágráb
Graz
Kőszeg
Sárvár
Veszprém
Győr
Sopron
Duna
Tisza
Maros
Temes
Szamos
Körös
Olt
Hernád
Garam
Vág
Nyitra
Ipoly
Dráva
Mura
Száva
Una
Unac
Sana
Sava
Az Oszmán Birodalom területe, 1540
Oszmán vazallus állam
A három részre szakadt ország részeinek hozzávetőleges határa, 1541
Oszmán kézen lévő vár, 1557
(Szapolyai) János Zsigmond kezén lévő vár, 1557
I. (Habsburg) Ferdinánd kezén lévő vár, 1557

rovicsról, és kiemelte szelídségét és önzetlenségét, mellyel János Zsigmondért még hatalmas birtokairól is lemondott.[154]

Vallási kérdésekben azonban Petrovics jelentősen eltért úrnőjének és királyának felfogásától. Nem tudjuk az okát, de Petrovics azon magyarországi előkelők közé tartozott, akik már nagyon korán a protestáns igehirdetés támogatói lettek. Miként Balázs Mihály, a téma kiváló szakértője fogalmaz: *„Petrovics Péter helytartó – bizonyára hosszabb távú politikai elképzeléseivel is összefüggésben – nem egyszerűen a reformáció támogatója volt, hanem programosan olyan prédikátorokat fogadott fel maga mellé, akik eltérő dogmatikai elképzeléseket vallottak ugyan, de egyek voltak abban, hogy semmiféle visszautat vagy kompromisszumot meg nem engedve, radikálisan és véglegesen szakítottak a katolicizmus egész intézmény- és dogmatikai rendszerével."*[155] Az ő patronáltja volt az Itáliából érkező radikális Francesco Stancaro, az unitárius teológia egyik első hirdetője, és Kálmáncsehi Sánta Márton, aki szintén egészen szélsőségesen lépett fel a templomok és a rítusok megtisztítása érdekében. Nem tudom, hogy beszélhetünk-e tudatos politikai koncepcióról a nagy valószínűséggel írástudatlan[156] Petroviccsal kapcsolatban, de 1549-ben biztosan szolgálatába fogadta Szegedi Kis Istvánt Temesváron, és 1550-ben a Csanád vármegyei Toronyban (Turnu) zsinatot tartott a környékbeli papoknak, ahol a radikálisabb, a kálvinista tanok felé megengedőbb egyházfiak véleménye győzedelmeskedett.[157] Az 1551. decemberi kolozsvári zavargások, melyek során a város ferences közösségét – egyelőre ideiglenesen – elűzték, talán Petrovics melletti kiállásként is értelmezhetők a katolikus Habsburgok megszállásával szemben.[158] E sorba illeszkedik az az adat, miszerint 1552 végén Kolozsváron Petrovics Péter egykori udvari papját – sajnos a nevét nem tudjuk – választották meg plébánosnak.[159] 1556. március 15-én, alig egy héttel Petrovics helytartói kinevezése után, Kolozsvár korai reformációja befejeződött, miután a városban lakó ferenceseket és domonkosokat kiűzték, ingatlanjaikat pedig elkobozták.[160] Utóbbiak épületében Izabella királyné adományaként egy iskola felál-

154 Orgona, Jan Zygmunt, 14. *„Illustri item ac Magnifico domino Comiti Petrowicz viro mitissimo et integerrimo, tuique amantissimo, qui propter te unum possessiones amplissimas in Hungaria demisit: caeterisque omnibus. Multo tamen te chariorem fore putato, si, ut, coepisti, pietati caeterisque virtutibus et disciplinis Principe dignis studueris. Nihil enim charius, nihil amabilius virtute." Scopus Biblicus Veteris&Novi Testamenti authore Alberto Novicampiano*. Cracoviae, Lazarus Andree excudebat, 1553, A9.

155 Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. *Credo* 14:1–2 (2008) 69.

156 Nem ismerek tőle saját nyelvű levelet vagy aláírást. Szignója helyett minden esetben csak a pecsétjét tette az iratokra. Fraknói Vilmos, *Werbőczy István életrajza*. Budapest, 1899, 320: 106. kép; Veress Endre, *Izabella királyné 1519–1559*. Budapest, 1901, 267: 82. kép. Az MNL OL F 5-1-1-15 jelzetű oklevélen is megszövegező kézírásától származik az *„idem manu propria"* szignó.

157 Kathona Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből.* (Humanizmus és Reformáció, 4.) Budapest, 1974, 217.

158 Radu Lupescu, Utriusque ordinis expulsi sunt. Kolozsvár, 1556. március 15. In: Csurgai Horváth József (szerk.), *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban*. Székesfehérvár, 2017, 295.

159 Jakó Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556. I.* (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II; Forráskiadványok, 17.) Budapest, 1990, 87.

160 Lupescu, Utriusque ordinis, 300–301.

lításáról döntöttek 1557-ben, és nem kizárt, hogy ennek felkarolása miatt hagyta Petrovics a vagyonát úrnőjére.

Petrovics vélhetően elégedetten hunyta le a szemét. A Szapolyaiak szolgálatában eltöltött évtizedek végén ő adta vissza János Zsigmondnak apja országát. Vagyont és birtokot nem gyűjtött, így nem kellett aggódnia sorsukon sem. Még látta, ahogy Kálmáncsehi Sánta Márton az ő segítségével Kálvin követőjévé tette Kolozsvár polgárságát, így Istene előtt sem kellett szégyenkeznie. Ugyanakkor azt sem rejthetjük véka alá, hogy János párthívei közül a legmegátalkodottabb renegátokat leszámítva Petrovics állt a legközelebb a Portához. Amíg Fráter György legalább igyekezett a két nagyhatalom között lavírozva a keresztény országok között tartani János király földjét, gyámtársa a szultán jóindulatában látta a megmaradás zálogát. Védelmére legyen mondva: amikor 1551-ben választásra kényszerült a Szapolyaiak és Szulejmán között, ő habozás nélkül az előbbieket követte, és ezért hajlandó volt minden birtokától és tisztségétől megválni. Ám miképp politikai pályafutása mutatja, a János király politikai örökségéhez való hűség útja is Isztambulba vezetett.

Kasza Péter*

ÚTKERESÉS KÉNYSZERPÁLYÁN: SZAPOLYAI JÁNOS DIPLOMÁCIAI TÖREKVÉSEI (1526–1540)

BEVEZETÉS

A János király trónra lépésével (1526) kezdődő és fiának, János Zsigmondnak halálával (1571) záruló Szapolyai-kor mind politika-, mind diplomáciatörténeti szempontból világosan két részre tagolható. Bár kínálja magát, hogy János király 1540 nyarán bekövetkezett halálát tekintsük az első szakasz végének, valójában nem a király halála, hanem Budának, az ország fővárosának az 1541. évi oszmán kézre kerülése jelenti az igazi cezúrát a korszakon belül. Buda elestével rohamléptekben épült ki az ország középső területein az oszmán hódoltság, és ennek hatására jelentősen megváltoztak a keretfeltételek, ez pedig a János király által vitt politika újragondolására késztette utódát, illetve annak környezetét. A legalább látszatfüggetlenséget fenntartó első tizenöt év (1526–1541) után a korszak második felében (1541–1571) a tényleges vazallusi helyzettel kellett szembenéznie és annak keretei között politizálnia a Szapolyaik kezén maradt kelet-magyarországi területek vezetőinek. E tanulmányban nem megyünk ilyen messzire, csupán János király országlásának diplomáciai jellegzetességeit tekintjük át. Azt sem a teljesség igényével, hanem a kezdeti illúzióktól a vazallitás valóságáig tartó út legfontosabb állomásainak felvillantásával.

Bár a Szapolyai-kor csupán első harmada esik I. János király uralkodásának idejére, aligha akad még egy olyan másfél évtizedes periódus, melyet változatosabb külpolitika, gyakoribb irányváltások jellemeznének, mint az 1526–1541 közé eső tizenöt esztendőt. Ha a legfontosabb törekvéseket nézzük, akkor is legalább négy szakaszra tagolható ez az időszak. Az első szakasz János megválasztásától, 1526 novemberétől 1527 júliusáig tart, amikor megindult Habsburg Ferdinánd támadása Magyarország ellen, és a tárgyalások, a kompromisszumos megoldások helyét átvette a nyílt polgárháború. Ez egy több évig, 1527 nyarától legalább

* Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék; petrusfalx@gmail.com.

1531 januárjáig, de bizonyos értelemben 1533 kora tavaszáig elhúzódó szakasz. 1533 és 1538 között – bár a felek és főleg híveik között fel-fellángolnak a harcok, és mindkét uralkodó igyekszik területileg előnyösebb helyzetbe kerülni – alapvetően újra a tárgyalásoké volt a főszerep, melyek eredményeként a felek 1538 februárjában végre kompromisszumos békét kötöttek Váradon. Az utolsó négy év 1538-tól 1541 augusztusáig a váradi béke kudarcának történeteként értékelhető. Nézzük kicsit közelebbről a különböző időszakok jellegzetességeit.

TÁRGYALÁSOK ÉS ILLÚZIÓK (1526. NOVEMBER–1527. JÚLIUS)[1]

Bár alighanem soha nem kerül elő egyértelmű bizonyíték arról, hogy Szapolyai János erdélyi vajda, az ország legtekintélyesebb zászlósura előre megfontolt szándékkal késett-e el a mohácsi csatából, a szándékosságot mégis szinte biztosan kizárhatjuk. Ha Szapolyai titokban áhítozott is a trónra, vagy számított arra, hogy a magyar sereg esetleg vereséget szenved, arra nagyon kicsi volt az esély, hogy Lajos király is áldozatául esik a küzdelemnek. Elég arra gondolni, hogy II. Lajost megelőzően (az ellenkirályokat nem is számolva) harminc uralkodó ült az ország trónján, és közülük csak egyetlenegy, Jagelló (I.) Ulászló (1440–1444) esett el csatában, ám ő is a messzi idegenben fekvő Várnánál.[2] Testőrségének még a mohácsihoz fogható muhi összeomlásból is sikerült kimentenie IV. Bélát 1241-ben. Arra tehát alig volt matematikai esély, hogy János vajda Lajos váratlan halála révén kerüljön a trón közelébe. De akár számolt erre Szapolyai János, akár (ami valószínűbb) nem, II. Lajos mégsem tért vissza a mohácsi csatamezőről, és ezzel törvényes utód nélkül maradt a magyar és a cseh trón.

János és hívei 1526 októberében, a tokaji részországgyűlésen hirdettek királyválasztó gyűlést Fehérvárra, nem is titkolva, hogy az erdélyi vajda személyében van jelöltjük a trónra. Szapolyai Jánost 1526. november 10-én királlyá választották, majd másnap megkoronázták. A három szokásos feltételből kettő adott volt: a koronázás Székesfehérváron történt, a Szent Koronával, igaz, mivel az esztergomi érsek elesett Mohácsnál, az új királyt Podmaniczky István nyitrai püspök kente fel. Az adott viszonyok között ugyanakkor minden a lehető legtörvényesebb keretek között zajlott.[3] János királyt a magyar köznemesség zöme és az arisztokrácia egy része is támogatta, de kezdettől világos volt, hogy trónja az állandó török fenyegetés árnyékában különösen ingatag, ha nem sikerül megválasztását külföldön is elfogadtatnia. Ennek érdekében azonnal diplomaták és követek indultak az európai udvarokba, hogy bejelentsék János trónra léptét és megszerezzék más koronás fők elismerését. János király mindenképpen számolt a pápa és volt sógora, a lengyel király támogatásával, valamint igyekezett kapcsolatba lépni az angol és a francia

1 Szapolyai János uralkodására máig kiválóan használható szakirodalom: Barta Gábor, Illúziók esztendeje. Megjegyzések a Mohács utáni királyválasztás történetéhez. *Történelmi Szemle* 20:1 (1977) 1–31; illetve: Uő, *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Budapest, 1983.

2 Kovaliczky Gergely, Lovagkirályok alkonya. II. Lajos a mohácsi csatában. *Rubicon* 30:4 (2020) 70–76.

3 Vö. Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História Könyvtár. Monográfiák, 27.) Budapest, 2010, 52–59.

királlyal is. A diplomaták legfontosabb feladata azonban a Habsburgok semlegesítése volt. Akármennyire igyekezett is később Brodarics István evidensnek beállítani János trónigényének jogosságát, a két Habsburg fivér, V. Károly német-római császár és spanyol király, valamint öccse, Ferdinánd osztrák főherceg számára több szerződés és közvetlen rokoni szál legalább ennyire megalapozta a Magyar Királyság és a Csehország feletti uralmi igényt.[4] Ferdinándnak pedig esze ágában sem volt lemondani az ölébe hullott lehetőségről.

János és hívei úgy vélték, a helyzet tárgyalásos úton rendezhető. A Jagellóörökség két országot tartalmazott, és Szapolyai csak a magyar trónra tartott igényt. Úgy vélte, ha a cseh trónt átengedi Ferdinándnak, azzal alapot teremt a megegyezésre. Követei ilyen értelemben keresték fel a bécsi udvart, és a felek megállapodtak abban, hogy lengyel közvetítéssel Olmützben folytatják a tárgyalásokat a helyzet rendezésére. Szapolyai diplomatái arra törekedtek, hogy Ferdinánd ismerje el a nőtlen és gyermektelen Szapolyai megválasztását, engedje át neki élethossziglan a magyar trónt, illetve Magyarországgal összefogva, közös erővel vegyék fel a harcot az osztrák tartományokat is fenyegető törökökkel szemben.

A tárgyalások 1527. június 1–15. között zajlottak és teljes kudarccal végződtek.[5] Utóbb világossá vált, hogy Ferdinánd az első perctől kezdve csak időnyerésre játszott, és ezt arra használta fel, hogy csapatokat toborozzon, amelyekkel támadást indíthat jogai érvényesítésére. Egy percig sem állt szándékában megegyezni a „vajdával". Jellemző a felek viszonyára, hogy amíg a Szapolyai-oldal diplomáciai leveleiben Ferdinándot következetesen mindig cseh királyként *(rex Bohemiae)* emlegették, addig a Habsburgok mindvégig megtagadták Jánostól a királyi címet, és csak vajdának titulálták. Miután Ferdinánd fivérének csapatai 1527. május 27-én bevették Rómát (Sacco di Roma) és ezzel megnyerték az itáliai háború aktuális menetét,[6] Ferdinánd elegendő harcedzett katonához jutott Közép-Európában, és 1527 júliusában csapatai átlépték a magyar határt. A tárgyalások évekre megszakadtak, kezdetét vette a két király közti polgárháború.

4 Vö. Pálffy, *A Magyar Királyság*, 42–48.

5 Az olmützi tárgyalások máig nincsenek kellő mélységben feldolgozva, és a korszakkal foglalkozó szakirodalom csupán pár sort szentel a témának. Pedig – bár kudarcba fulladt kezdeményezésről van szó – nagyon fontos lenne egy alapos munka erről, mert mind a Szapolyaiak, mind a Habsburg-oldal későbbi érvrendszere az olmützi tárgyalások idején kristályosodik ki. Egy majdani feldolgozáshoz levéltári anyag bőségesen rendelkezésre áll: az Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Länderabteilungen, Ungarische Akten (= UA), Allgemeine Akten (= AA), Fasc. 4. Konv D-ben számos részletes jelentést találunk Ferdinánd küldötteinek tollából. Egyikük, Beathus Widman utóbb külön kötetben foglalta össze a tárgyalások menetét. A kéziratban maradt munkát lásd: ÖNB Ms 1532 és Ms 8498.

6 Vö. legújabban: Michael Mallett – Christine Show, *The Italian Wars 1494–1559*. London–New York, 2014, 160–164.

A FEGYVEREKÉ A SZÓ (1527. JÚLIUS – 1532)[7]

A koronázás után János király elkötelezett híve, az itáliai harcokat is megjárt tapasztalt zsoldosvezér, Frangepán Kristóf állítólag azt javasolta, hogy János támadja meg elsőként Ferdinándot. Ám a törökökkel a hátában ez nemcsak roppant kockázatos, hanem az európai udvarok számára is nehezen magyarázható lépés lett volna, így az uralkodó elvetette az ötletet.[8] Az viszont némiképp meglepő, mennyire készületlenül érte János királyt a Habsburg-támadás 1527 nyarán. Csapatai harc nélkül feladták az egész Dunántúlt, kivonultak Budáról és egészen a Tiszáig hátráltak. Itt, Tokajnál került sor az első komoly ütközetre, amit végül a számbeli kisebbségben levő, de gyakorlott Habsburg-sereg nyert meg.[9] János király ezzel végképp az ország keleti felébe szorult. Az világos volt, hogy külső segítség nélkül nem boldogul Ferdinánd zsoldosaival. Ezért több irányba is tájékozódott: két vezető diplomatája, Brodarics István és Frangepán Ferenc Lengyelországba utazott, hogy katonai segítséget kérjen Zsigmond királytól.[10] Statileo János Franciaországba készült, hogy tető alá hozza János csatlakozását a Habsburg-ellenes cognaci ligához.[11] Ezek a Szapolyai-diplomácia hagyományos irányai voltak. János király a tokaji vereségig egy dolgot nem tett: nem keresett kapcsolatot a Portával. A vesztett csata után azonban jelentős fordulat következett be. A *Memoria rerum* ismeretlen lejegyzője szerint János királynak a ferences – a forrásban a ruhájuk színe után cseri – barátok azt olvasták ki az evangéliumból, hogy aki őt megsegí-

7 A magyar hadtörténetírás komoly adóssága, hogy a Szapolyai és Ferdinánd közti polgárháború nincs részleteiben feldolgozva. A bécsi levéltárak anyaga mellett kiváló narratív forrás Ferdinánd udvari történetírójának, Caspar Ursinus Veliusnak *De bello Pannonico* című műve (*De Bello Pannonico Libri Decem Ex codicibus manu exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati... illustrati, studio et opera* Adami Francisci Kollarii, Typis Joannis Thomæ Trattner, Vindobonae, 1762. – 2013 óta Szebelédi Zsolt jóvoltából magyarul is olvasható: Caspar Ursinus Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013.), valamint ezekre az évekre jó forrás Szerémi munkája is: *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, I.) Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. Magyarul: Szerémi György, *Magyarország romlásáról*, Budapest, 1961[2].

8 Vö. Barta, *A Sztambulba vezető út*, 119–120; lásd továbbá B. Szabó János e kötetben közölt tanulmányát.

9 Újabban B. Szabó János szentelt friss szemléletű tanulmányt a témának, amelyben idézte a korábbi, nem túl bőséges szakirodalmat is: B. Szabó János, János király döntő csatái. Tokaj, 1527 és Szina, 1528. In: Pósán László – Veszprémy László (szerk.), *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok a 6–16. században*. Budapest, 2016, 426–442.

10 Brodarics és Frangepán követi működésével kapcsolatban lásd: Stephanus Brodericus, *Epistulae*. Ed. Petrus Kasza. Budapest, 2012, 187–206, illetve Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István élete és működése*. Pécs–Budapest, 2015, 82–90.

11 Statileo (latinos alakban Statilius, horvátul Statilić) János (1472–1542) óbudai prépost, később Szapolyai János erdélyi püspöke (1528–1542). Életéről bővebben: Sörös Pongrác, Statileo János életéhez. In: *A pannonhalmi szt. benedekrendi főiskola évkönyve 1915–1916*. Pannonhalma, 1916, 3–56; illetve Domagoj Madunić, *Vinko Pribojevic and the Glory of Slavs*. MA-szakdolgozat, CEU. Budapest, 2003, 19. Diplomáciai működéséről újabban lásd Botlik Richárd átfogó, ám adataiban nem mindig pontos tanulmányát: Botlik Richárd, Statileo János diplomáciai küldetései János király (1526–1540) uralkodásának idejéből. *Századok* 147:4 (2013) 813–855.

ti, azt az atyjafiának kell tekintenie,[12] vagyis, ha hasznára van, a török szultánnal kötött szövetség sem elvetendő lehetőség. Hieronym Łaski lengyel kalandor 1527 őszén János király követeként elindult Konstantinápoly felé, és ez döntő fordulatot hozott a Szapolyai-udvar külpolitikájában. Magyar uralkodók sokat háborúztak a törökökkel, kötöttek velük számos fegyverszünetet és békét is, de szövetséget más keresztény uralkodó ellen még soha. Ez olyan hazárdjáték volt, aminek utóbb súlyos következményei lettek.

Volt sógora, I. Zsigmond lengyel király nem lelkesedett azért, hogy nyíltan katonai segítséget nyújtson Jánosnak. Hivatalosan még azt is megtiltotta, hogy engedélye nélkül bárki külföldre szegődjék katonának,[13] azt viszont nem tudta, talán nem is akarta igazán megakadályozni, hogy János király emberei lengyel, litván, sőt tatár csapatokat fogadjanak zsoldjukba, és királyuk velük lendüljön támadásba 1528 tavaszán.[14] Mire azonban a segítség útnak indult, János király Szina falu mellett 1528. március 8-án újabb, ezúttal döntőnek bizonyuló vereséget szenvedett. Ezt követően Jánost maradék hívei is elhagyták, így pár főnyi kísérettel elmenekült az országból és a lengyelországi Tarnówban húzta meg magát.

A lengyel emigrációban érte a hír, hogy Łaski kedvező feltételekkel alkudott ki számára török segítséget: a szultán formálisan sem követelt adót tőle, és mint szövetségesét szándékozott megsegíteni a következő évi hadjáratával.[15] A török szövetség mindenképpen kínos lehetett Jánosnak, ám a tarnówi száműzetésből még ennél is rosszabbul festettek az esélyek. Az ugyanis egy dolog, ha a koronás magyar király a szultánnal szövetségben védi meg trónját a Habsburgoktól. De az teljesen más, ha egy országából elűzött, vesztes trónkövetelőt ültet trónra a szultán. Így Szapolyai még látszólag sem lesz több, mint bármelyik moldvai vagy havasalföldi vajda, akiket kénye-kedve szerint váltogatott a Porta.

A tarnówi menekültek számára ezért kulcskérdéssé vált, hogy még azelőtt visszajussanak Magyarországra, mielőtt 1529 nyarán a török támadás eléri a határokat. Szerencséjük volt: Ferdinánd 1528 tavaszán visszatért Bécsbe, ezzel eldőlt, hogy formálódó birodalmának nem Buda lesz a valódi központja. Seregét szokás szerint nem tudta tovább fizetni, így a katonák nagy része szétszéledt. A határ menti oszmán csapatok folyamatosan dúlták a délvidéket, és tovább hó-

12 Vö. *1504–1566 Memoria rerum.* Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, 1981, 34.

13 A rendelet szövegét lásd: *Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Polonie, magni ducis Lithvanie, Russie, Prussie, Masovie domini …* per Stanislaum Gorski. I–X. Posnaniae, 1852–1899 (= *Acta Tomiciana*), IX. 228.

14 Brodarics levelezéséből tudjuk, hogy 1527 őszén már több ezer lengyelországi katona zsoldba fogadása zajlott a királyi tilalom ellenére: Brodericus, *Epistulae,* 192–196. Piotr Kmita marsallnak ugyanakkor maga Zsigmond adott felmentést a rendelet alól azzal a kitétellel, hogy mehet Magyarországra katonáskodni, csak Zsigmond hivatalosan ne tudjon róla; vö. *Acta Tomiciana,* IX. 283.

15 Łaski isztambuli működésére lásd: *Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronymus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásáról.* (Régi Magyar Könyvtár. Források, 5.) A kötetet összeállította Barta Gábor. A tanulmányokat és a jegyzeteket írta Barta Gábor és Fodor Pál. A dokumentumokat fordította Barta Gábor és Kun József. Budapest, 1996.

doltatták Bosznia, illetve Horvátország keresztény kézben maradt várait.[16] A magyar elit számára így hamar világossá vált, hogy bármit ígér császári bátyjára hivatkozva Ferdinánd, nemhogy az elveszett területeket nem képes visszaszerezni, de az ország maradék területeinek integritását sem tudja szavatolni. Így nem véletlen, hogy amikor 1528 szeptemberében Szapolyai frissen toborzott csapatai megjelentek a lengyel–magyar határon, alig ütköztek számottevő ellenállásba.[17] A magyar nemesség visszatért hűségére, a Habsburg-adminisztráció pánikba esett. János király Lippán rendezte be új udvarát, és a Tisza–Maros összefolyásánál, Tápé közelében találkozott az első török segédcsapatok parancsnokával, Mehmed béggel,[18] majd 1529 nyarán kézcsókra járult a Mohács mezején táborozó padisah elé.

Ekkor ismét úgy tűnt, hogy Szapolyai áll nyerésre. Az oszmán hadjáratot szemlátomást a Habsburgok sem voltak képesek feltartóztatni, így a magyar nemességnek a részleges függés vállalása tűnt a jobb megoldásnak, hiszen János területeit nem pusztította a török, sőt a Ferdinánd-párti Nádasdy Tamástól visszafoglalt Budát is visszaadta János királynak. Az oszmán hadak meg sem álltak Bécsig, ám a majdani császárvárost minden erőfeszítésük ellenére sem tudták bevenni. Hazafelé Szulejmán ugyan megerősítette Jánost királyságában, sőt az időközben kezére került Szent Koronát is átadta neki,[19] ám ezek a gesztusok alig fedték el, hogy a Habsburgok feletti döntő győzelem elmaradt.

Ferdinánd csapatai már 1529–1530 fordulóján visszafoglalták Nyugat-Magyarország legfontosabb várait. Szapolyait az V. Károllyal megbékülő VII. Kelemen pápa 1529 végén kiátkozta a törökkel kötött szövetség miatt, a magyar elitnek pedig be kellett látnia, hogy az ország megtartásának eddig kipróbált útjai járhatatlanokká váltak. A nemzeti királyság elbukott Tokajnál és Szinánál, a Habsburg-államszövetséghez való csatlakozás illúzióit pedig Szapolyai akadálytalan visszatérése, majd az 1529-ben Bécsig nyomuló oszmán hadak foszlatták szét.

---

16 Barta Gábor, Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. A török–magyar szövetség előtörténetéhez. *Történelmi Szemle* 37:1 (1995) 1–35; a horvátországi várak elvesztésével indokolja János visszatérésének szükségességét egy, a Verancsics-gyűjteményből nemrég kiadott dokumentum, az *Obsidio Budae* is: *„Miközben Ferdinánd itt, a király* [*ti. Szapolyai*] *birtokai körül hadakozott, hagyta, hogy amott Horvátországot, Jajcát, Szlavóniát és Magyarország déli részét feldúlják és el is foglalják. János, Magyarország istenfélő királya ezt a nyomorúságos pusztítást Lengyelországból szemléli, hűséget fogad a török szultánnak, adófizetést és engedelmességet ígér, nehogy egész Magyarországot feldúlják."* Vö. Csapó Fanni – Pesti Gábor, Ismeretlen forrás Buda 1541. évi ostromáról. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 25:2 (2018) 232.

17 A szórványos ütközetekről lásd Brodarics beszámolóját: Brodericus, *Epistulae,* 224–228.

18 Lásd erről Szerémi színes leírását. Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 222–223.

19 Az eseményekre lásd: Zermegh János, Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról. In: *Krónikáink magyarul. III/2.* Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Budapest, 2007, 151. Szapolyai szintén beszámolt az akkor már Ferdinánd pártján lévő budaiaknak Perényi Péter koronaőr és temesi ispán elfogásáról, a hűtlenségbe esett főúr példájával igyekezvén rábírni őket, hogy tartsák be neki tett hűségesküjüket. Vö.: ÖStA HHStA UA AA, Fasc. 12. Konv A, fol. 88. Perényi és Szapolyai kapcsolatáról újabban: Puskár Anett, Szapolyai János és Perényi Péter. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 295–315. A korona sorsára: Varga Szabolcs, Volt-e a Szent Korona Pécsett? *Pécsi Szemle* 12:1 (2009) 18–24.

Azonban ez a hadjárat megmutatta az oszmán sereg korlátait is, miután Bécset nem tudták bevenni és Nyugat-Magyarország is Ferdinánd kezén maradt. Hogy a törökbarát politika sem jelent megoldást, az 1532. évi újabb oszmán hadjárat során vált bizonyossá, amikor Szulejmán már Bécsig sem jutott el, és csatára sem vállalkozott az ott összegyűlt hatalmas keresztény sereggel. Világossá vált, hogy fegyverrel sem Ferdinánd és a Habsburgok, sem Szapolyai nem tudja birtokában tartani az egész országot. Így újra a diplomatákra hárult a feladat, hogy megoldást találjanak.

AZ ALKUDOZÁSOKTÓL A BÉKEKÖTÉSIG (1533–1538)

Az Olmützben megszakadt tárgyalások fonalát valójában már 1530-ban felvették a felek. Hosszas egyeztetések után lengyel közvetítéssel Poznańban ültek újra asztalhoz János és Ferdinánd követei. Sikerrel azonban nemigen kecsegtettek ezek az alkudozások, főleg mivel a tárgyalások ideje alatt Ferdinánd csapatai Budán ostrom alá vették János királyt. Amikor viszont a Wilhelm von Roggendorf vezette ostrom kudarcba fulladt, mégis a poznańi pontok képezték az alapját annak a Visegrádon kötött fegyverszüneti egyezménynek, mely időt biztosított a további tárgyalások számára.[20] Igazi eredmény azonban nem született. A felek az újabb török hadjáratig sem tudtak érdemi megállapodást kidolgozni, és eredménytelenek maradtak a magyar nemesség 1531–1532. évi önálló akciói, az úgynevezett király nélküli országgyűlések is, ahol megpróbáltak a két királytól független megoldást kidolgozni.[21] 1532 után világossá vált, hogy az ország pusztulását fegyveres úton nem lehet meggátolni. A frontok éppen az ország közepén merevedtek meg: Szulejmán csapatai elakadtak Kőszeg alatt, Szapolyainak pedig nem sikerült a Buda birtoklása szempontjából stratégiai jelentőségű Esztergom bevétele. E patthelyzet vezetett az újabb tárgyalási fordulóhoz. Szapolyai részéről a legtapasztaltabb diplomaták, Brodarics István és Frangepán Ferenc utaztak Megyerre, Óvárra, majd Pozsonyba, hogy 1533 első hónapjaiban ott alkudozzanak a Habsburg-követekkel.[22] János mindenképp el akarta kerülni az ország formális megosztottságának az elismerését, Ferdinánd viszont ekkor már a status quót tekintette tárgyalási alapnak. Ezért János követei továbbra is azon igyekeztek, hogy elismertessék a Habsburg uralkodóval uruk igényét az ország egészére azzal a kikötéssel, hogy halála után minden Ferdinándra száll. Azzal érveltek, hogy az újabb fenyegető török támadásokat csak úgy lehet elhárítani, ha az egész ország a portai támogatást élvező Szapolyai kezébe kerül. Ő alkalmas arra, hogy

20 A poznańi alkudozásról bővebben: Kasza Péter, „…hogy az lengyel király általa lenne köztek valami békissíg." Az 1530. évi poznańi tárgyalások anatómiája. *Történelmi Szemle* 55:2 (2013) 271–289.

21 Az ún. „király nélküli" országgyűlésekről bővebben: Fraknói Vilmos (szerk.), *Magyar Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Hungariae. Első kötet. (1526–1536.)* (Magyar Történelmi Emlékek, III; Magyar Országgyűlési Emlékek) Budapest, 1874, 311–363. Lásd még Fodor Pál és Oborni Teréz e kötetben olvasható tanulmányát.

22 Vö. Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 96–103.

az oszmánokkal kialakított kapcsolatai révén gátat vessen a pusztításnak és jobb időkre megőrizze az ország egységét.

A Szapolyai-követeket épp ezért érte hidegzuhanyként a hír, miszerint Ferdinánd követe, Zárai Jeromos Isztambulban fegyverszünetet kötött a szultánnal, így a Habsburg-diplomácia egyszerűen átnyúlt János király feje fölött. A sértett uralkodó rögvest hazarendelte követeit, és a diplomáciai viszony ismét mélypontra zuhant.

Az eseményeket egy gyilkosság mozdította ki a holtpontról. 1534-ben Szapolyai kormányzója, a török Portán is befolyással bíró Lodovico Gritti Erdélyben meggyilkoltatta Czibak Imre váradi püspököt. A felháborodott erdélyi nemesség üldözőbe vette a kormányzót, beszorította Medgyes városába, majd miután megadta magát, kivégezték.[23] A szultán emberének tartott Gritti kivégzése óriási pánikot keltett a budai udvarban, joggal tartottak a padisah bosszújától. Hogy egy esetleges török támadás esetére valamelyest biztosítva legyen, János király ismét tárgyalásokba bocsátkozott Ferdinánddal, a delegáció vezetője pedig újfent Brodarics volt, akinek fennmaradt 1535 márciusában Bécsben elmondott beszéde is.[24] Időközben Gritti legfőbb patrónusa, Ibrahim nagyvezír kegyvesztett lett, és 1536-ban őt is kivégezték, így a Gritti-ügy Isztambulban lekerült a napirendről. Mindezek dacára Szapolyai udvarában nem tettek le a tárgyalásos rendezésről. Okulva Ferdinánd módszeréből, aki 1533-ban Szapolyai feje fölött átnyúlva egyezett meg a szultánnal, arra jutottak, hogy most nem Ferdinánddal, hanem a valódi hatalommal bíró és a magyarországi helyzetet is más perspektívából megítélő V. Károllyal kell közvetlenül tárgyalni és megegyezni.[25] Szapolyai két csúcsdiplomatája, Brodarics és Frangepán ezért 1535 őszén Itáliába indult. Nápolyban érték utol Károlyt, és közel egy éven át utazgattak az udvarral Itálián át.[26] Fáradozásaik nem maradtak eredménytelenek. V. Károlynak számos fronton kellett helytállnia: Itáliában a franciákkal hadakozott, Németországban a terjedő protestantizmust próbálta megfékezni, spanyol és nápolyi királyként pedig a Földközi-tenger nyugati medencéjét is egyre jobban fenyegető törököket kellett visszaszorítania. Igencsak kedvére való volt egy olyan egyezmény, mely legalább átmenetileg békét teremt a távoli magyar hadszíntéren, főképp, ha a béke szavatolja, hogy öccse, ellenfelének halála után, szépszerével is Magyarország birtokába jut. Johann Wese lundi érsek a császár követeként már 1536 őszén felbukkant Váradon, ami Károly elszántságának biztos jele volt. Wese volt a császár legjobb válságkezelője: oroszlánrésze volt például a linzi szerződés tető alá hozásában,

23 Gritti életéről további részletes bibliográfiával bővebben: Szakály Ferenc, *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534*. Budapest, 1986. Kormányzói tevékenységének értékelése: Barta Gábor, Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). *Történelmi Szemle* 14:3–4 (1971) 289–319; életéről újabban: Adriano Papo – Gizella Németh Papo, *Lodovico Gritti: un principe-mercante del rinascimento tra Venezia, i turchi e la corona d'Ungheria.* Venezia, 2002.

24 Brodericus, *Epistulae,* 446–451.

25 V. Károly szerepéről: Korpás Zoltán, *V. Károly és Magyarország (1526–1538)*. Budapest, 2008, 155–203.

26 Vö. Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 120–123.

amivel végre nyugvópontra jutottak az ellenséges bajor–Habsburg viszonyok.[27] Wesenek tehát volt tapasztalata a kényes és nehéz ügyek elsimításában, ám még neki is több mint egy évébe került, míg több fordulót követően 1538. február 24-én, a császár születésnapján és fényes páviai diadalának 13. évfordulóján a felek megkötötték a váradi békét.[28] Ehhez kellett az is, hogy Ferdinánd csapatainak utolsó komoly fegyveres akciója csúfos vereséggel végződjön 1537 őszén,[29] illetve, hogy Szapolyai legjobb hívei, Brodarics és Frangepán is elpártolással fenyegetőzzenek, ha uruk nem hajlandó kompromisszumos békét kötni.[30]

János a váradi békével lemondott az ország egységének ideájáról, hiszen az egyezség eleve az ország megosztásán alapult. Mindkét fél megtarthatta az általa addig uralt területeket, kölcsönösen elismerték egymást legitim uralkodónak (a Habsburg diplomáciai levelekben ettől kezdve Jánost is királyként emlegették), és közös bizottságokat jelöltek ki a vitás kérdések, hatalmaskodások elbírálására. Hosszú távon a béke Ferdinándnak kedvezett, mert az öregedő és nőtlen Szapolyainak nem volt gyermeke, így lehetséges utóda sem, így kézzelfoghatónak tűnt a lehetőség, hogy a béke véget vet a polgárháború pusztításainak, majd pedig Szapolyai halála után automatikusan megoldja az utódlás és az országegyesítés kérdését. Az egyetlen bizonytalan tényező a szultán véleménye volt, aki elől egyelőre eltitkolták az egyezményt, pontosabban azon pontját, melyben János király a halála esetén a szultán tudta nélkül Ferdinándnak ígérte saját országrészét.

BUDA VESZTE

A váradi béke egyik záloga tehát értelemszerűen az volt, hogy Szapolyai nőtlen marad, így utóda sem születik, aki csak komplikálná a helyzetet. A legitimációt és a nemzetközi elismerést viszont a Szapolyai-udvar arra használta ki, hogy rangos feleséget szerezzen a királynak. A választás Izabella lengyel hercegnőre esett, aki Zsigmond második házasságából származott.[31] Az esküvőt 1539 kora tavaszán tartották Budán, a fiatal királyné pedig hamarosan teherbe esett, és 1540 nyarán fiút, vagyis potenciális trónörököst szült a királynak.

Első pillantásra joggal vádolható felelőtlen önzéssel János király, amiért engedve a dinasztialapítás csábításának megnősült, és az utód születésével veszélybe so-

27 A linzi egyezmény létrejöttének körülményeiről: Hans Martin Klinkenberg, Der Linzer Vertrag zwischen Bayern und Österreich vom 11. September 1534 nach Münchener Akten. *Historische Zeitschrift* 194 (1962) 568–598.

28 A békekötést megelőző diplomáciai tevékenység dokumentációját lásd: Károlyi Árpád, Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez 1536–1538. *Történelmi Tár* 3:1 (1878) 713–817.

29 Katzianer garai (gorjáni) veresége, noha a Mohács utáni évtized legjelentősebb Habsburg-hadjárata volt Magyarországon, máig nincs kellő alapossággal feldolgozva. Egyetlen rendszerezőbb összefoglalása: Leopold Kupelwieser, *Johann Katzianer's Zug gegen die Türken 1537*. Wien, 1899. Újabban: Varga Szabolcs, Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánsága (1537–1539). *Századok* 144:4 (2010) 810–815.

30 Brodericus, *Epistulae,* 515–516.

31 Izabella életéről bővebben: Veress Endre, *Izabella királyné (1519–1559)*. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1901.

dorta a nehezen kialkudott békét. Csakhogy a szerződésnek volt egy olyan pontja is, amelynek teljesítésében elsőként a Habsburgok vallottak kudarcot. Váradon megállapodás született, hogy ha Szapolyait és országrészét a török elől eltitkolt békekötés miatt retorzió érné, a Habsburgok kellő számú segédcsapattal sietnek a segítségére. A béke egyedül Buda biztosítására háromezer fegyverest írt elő.[32]

Nem sokkal a váradi egyezmény megkötése után Szulejmán megindult serege élén Magyarország felé. A hadjárat célja nem volt ismeretes, de nem lehetett kizárni, hogy Szapolyai ellen irányuló megtorló akcióról van szó.[33] János azonnal segítségért folyamodott Ferdinándhoz, aki nagy nehezen kiállított mintegy kétezer katonát, akik őszre éppen hogy a Tiszáig jutottak.[34] Addigra kiderült, hogy a hadjárat valódi célja Rares Péter moldvai vajda elűzése, és a szultán most nem indult személyesen az ország ellen. Ám addigra világossá vált az is, hogy ha a Porta a Magyar Királyság elfoglalását tűzi ki célul, váradi béke ide vagy oda, Ferdinánd továbbra is képtelen olyan haderőt kiállítani, amely érdemi támogatást tudna nyújtani a török szövetséget felrúgó Magyarország számára.

Ha innen nézzük, érthető, hogy János udvarában arra a következtetésre jutottak, hogy az ország legfőbb érdeke a János-féle hintapolitika fenntartása.[35] Ehhez viszont törvényes utód és trónörökös kell. Így került sor a lánykérésre, az esküvőre, majd az utód megszületésére is. Hogy az udvarban tisztán látták mindezt, jól mutatja, hogy a váradi béke egyik legfőbb kovácsa, Brodarics István maga vezette a lánykérő követséget, holott tisztában kellett lennie azzal, hogy ez a frigy súlyos csapást mérhet a békeműre.[36]

Minden addigi feltétel ismeretében Szapolyai környezetében jól számoltak: a szultán nem hódította meg Magyarországot, nem pusztított, vagy csak kivételesen[37] a Szapolyai uralta területeken, és nem volt annak jele, hogy ezen változtatni akar. Az is világos volt ugyanakkor, hogy a vágyott keresztény összefogás nincs azon a szinten, hogy eséllyel vehetné fel a harcot egy török támadással szemben.

---

32 Lásd erre vonatkozólag Brodarics Ferdinánd számára írt memorandumát 1538 júniusában: Brodericus, *Epistulae,* 528–531.

33 A hadjáratot Verancsics Antal örökítette meg az utókor számára: Verancsics Antal, Péter moldvai vajda elűzése (1538). Fordította: Gyulai Éva. *Gesta* 7:1 (2007) 46–56.

34 Lásd erre vonatkozólag Brodarics meglehetősen lehangolt leveleit 1538. szeptemberben és októberben: Brodericus, *Epistulae,* 567–573.

35 Verancsics Mihály János király és Izabella esküvőjére írt nászdalában a magyar urak buzdítják a királyt, hogy adja fel agglegényéletét és nősüljön meg. A költemény modern kiadását lásd Palotás György, "The Scythian–Sarmatian Wedding" and the Epithalamion of Michael Verancius (1539). In: Neven Jovanović – Branko Jozić – Francisco Javier Juez Gálvez – Bratislav Lučin (eds.), *Colloquia Maruliana XXIII: Anticka Bastina u Renesansom Tekstu*. Split–Marulianum, 2014, 99–118, illetve: Uő, Verancsics Mihály nászdala Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére (1539). In: Lengyel Réka – Ujváry Gábor (szerk.), *Lymbus 2012–2013.* Budapest, 2014, 25–43. További irodalom: Uő, Az 1539-es krakkói „nászdalverseny". *Corollarium* 1 (2013) 6–19.

36 Vö. Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 131–138.

37 1530-ban a Szapolyai segítségére érkező Mehmed bég váratlan ellenállásba ütközve az ausztriai területek pusztítása helyett a Vág völgyét dúlta végig. Ferdinánd követe, Peregi Albert 1530 októberének első napjaiban arról számolt be Krakkóban, hogy a török 40 000 embert hajtott el a morva határvidékről, és távozásuk után csak Thurzó Elek egyik birtokán ezer lekaszabolt fiúgyermeket találtak. Vö. *Acta Tomiciana,* XII. 309.

Bécset és előterét talán meg tudja védeni, ahogy 1532-ben is, de Magyarország nagy része, ha a török ellen fordul, török iga alá kerül.

Csak azzal nem számoltak, hogy János váratlan halála 1540 nyarán új helyzetet teremt. A Szapolyai-párt meghasonlott: egy részük a váradi béke értelmében Ferdinánd pártjára állt,[38] mások a királyné és a csecsemő János Zsigmond mellett maradva követni akarták János végakaratát és török védnökség alatt megkoronázni a királyfit.[39] A kiélezett helyzetben Ferdinánd megint fegyvert ragadott, és előbb Leonhard Vels, majd egy fél évre rá Wilhelm von Roggendorf vezetésével Buda ellen küldte seregeit.[40] A megerősített várost és várat ugyan nem tudta bevenni, de az ostromok arról győzték meg a szultánt, hogy magyarországi pozícióit csak közvetlen katonai jelenlét tudja garantálni. 1541-ben megszállta Budát és a Szapolyai-párt számára csak Kelet-Magyarország és Erdély birtoklását hagyta meg. Buda oszmán kézre kerülésével beteljesedett a középkori magyar állam bukása. A Szapolyai-pártnak pedig új feltételek között kellett megfelelnie a jövő kihívásainak.

38 A két legfontosabb pártváltó Frangepán Ferenc és Perényi Péter volt. Brodaricsnak ezt a döntést már nem kellett meghoznia, mert 1539 novemberében meghalt.

39 Az új helyzetben a Szapolyai által kinevezett gyámok, Fráter György, Petrovics Péter és Török Bálint kerültek kulcsszerepbe. Petrovicsra lásd Varga Szabolcs e kötetben olvasható tanulmányát.

40 Buda 1541. évi ostromáról újabban lásd a témáról a 475. éves évfordulóra, 2016-ban rendezett konferencia kötetének tanulmányait a régebbi irodalomra való bőséges hivatkozásokkal: Buda oppugnata: 1541 – egy korszakhatár a magyar történelemben. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42 (2017).

H. Németh István*

SZAPOLYAI JÁNOS VÁROSPOLITIKÁJA

A VÁROSFEJLŐDÉS BELPOLITIKAI KÖRNYEZETE

„Ebben az esztendőben az a hír jött, hogy Lajos magyar király, miután Mohács mellett szerencsétlenül csatát vívott a törökök óriási seregével, [...] megfutamíttatott, megverettetett és 20 éves korára állítólag egy mocsárba fúlt. [...] Ugyanebben az évben, Lajos király halála után Mária királyné Báthory Istvánnal és más országnagyokkal egyetemben Katalin napjára [november 25.] *gyűlést hirdetett Komáromba. Viszont Zápolya János szepesi örökös főispán és erdélyi vajda Székesfehérváron tartván gyűlést, ottan párthívei által Márton napján nagy sietve megkoronáztatott. Amiért megharagudtak az ország főurai és a Pozsonyban tartott országgyűlésen Ferdinándot választották meg királynak. A kassaiak mindazonáltal János vajda pártjára állván, mindjárt megválasztása után elmentek Esztergomba, ott letették a hűségesküt, értékes ajándékokat adván neki; ezen tettükkel pedig a legnagyobb kellemetlenségeket okozták a többi négy városnak. Mert ily módon a többi városok is kénytelenek voltak Boldogasszony fogantatása napján a királynak, ajándékok kíséretében, bemutatkozni – a hűségesküt mindazonáltal nem tették le.”*[1]

Így kommentálta a mohácsi csatavesztés hírét és a bekövetkezett bizonytalan politikai helyzetet a kortárs Conrad Sperfogel, akinek híradásait a 17. századi utód, Caspar Hain lőcsei tanácsos – a hír fontosságára való tekintettel – eredetiben, azaz latin nyelven építette be krónikájába. Az új korszakot megnyitó csatavesztés közvetlen következményeit főként a dunántúli városok érezhették meg, a többi város egyelőre csak a közvetett hatásait (az államhatalom összeomlását) tapasztalhatta meg. A királyságért kirobbant belháborút viszont már az ország északkeleti csücskében is érzékelték. Szapolyai János és a szabad királyi városok kapcsolatát éppen a kialakult polgárháborús helyzet miatt nehéz megítélni és megismerni. A 16. század elején az uralkodók részéről tudatos várospolitikáról csak csekély mértékben beszélhetünk. A városoknak kiadott parancslevelek leginkább az adó és más katonai terhek behajtásáról szólnak. A Szapolyai János és

* Történész-levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; nemeth.istvan@mnl.gov.hu.

1 Caspar Hain, *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung. Hain Gáspar Lőcsei krónikája. I.* Lőcse, 1910, 32–33.

Habsburg Ferdinánd által fémjelzett időszakban emellett leginkább az ellenségesnek számító városok sarcolása vagy adott uralkodó mellé állásának kérdése állt a városokkal folytatott politika előterében. A belháborúval terhelt belpolitikai helyzetben a városok és polgáraik állásfoglalása, valamint a polgárságnak a hadakozáshoz szükséges pénzügyi háttér megteremtésében játszott szerepe teremtett leginkább politikai kapcsolatot az uralkodókkal.

A mohácsi ütközetet követően a városok magatartását leginkább a tanácstalanság jellemezte. A Bécs felé menekülő Habsburg Mária és fivére, Ferdinánd eleinte csak az ország kis szeletét tudta fennhatósága alá vonni, így a szabad királyi városok többsége megjelent a Szapolyai János által összehívott gyűléseken. A tokaji részgyűlés határozatai szerint az alsó-magyarországi bányavárosok mellett más városok követei is részt vettek János székesfehérvári koronázásán, majd a kassai küldöttek még az Esztergomtól messze fekvő felső-magyarországi városszövetség nevében is ajándékokkal hódoltak Szapolyainak. A szabad királyi városok vezetésének döntése mögött sokszor valóban a tanácstalanság állhatott. A felső-magyarországi városok közül Kassa ekkor még egyértelműen János-párti volt, de a szövetség többi tagja (Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben) már kevésbé tűnt János elszánt hívének. Erre utal a városszövetség négy tagja nevében az eperjesi tanács által a Bártfán és Eperjesen állomásozó két Ferdinánd-párti kapitánynak írt levél, amelyben azt hangsúlyozták, hogy döntésükben a kassaiak akarata, valamint Szapolyai csapatainak közelsége játszott szerepet. Feltételezhetjük, hogy a többi város is hasonló megfontolások miatt fordult János felé. A városi magisztrátusok a bizonytalan politikai helyzetben minden lehetőséget megragadtak, hogy megtalálják valódi helyüket. Hiszen a fent idézett levél elküldését követően érhetett a felvidéki városokba Ferdinánd meghívója a Komáromba meghirdetett országgyűlésére.[2] A János-párti Kassa mellett a környék többi városa is készült az útra, ám többségük végül nem ment el a Komárom helyett időközben Pozsonyban megtartott gyűlésre.[3] A felső-magyarországi városok mellett a többi város távolmaradását támasztja alá Ferdinánd parancslevele is, amelyben a pozsonyi gyűlésen történő megválasztását követően szólította fel a városokat, hogy e választás megerősítéséről értesítsék őt.[4] A követek küldése helyett a felső-magyarországi városszövetség azonban inkább megpróbált megalkudni (és nem is sikertelenül) az ekkor még János-párti Perényi Péter temesi ispánnal a katonaság fenntartására fizetendő adó ügyében. 1527 első felében Ferdinánd hódolásra szólító levelei sem jártak eredménnyel a városokban. A Szapolyai által meghirdetett országgyűlésen viszont – Pozsony és az alsó-magyarországi bányavárosok kivételével – az összes szabad királyi város követei megje-

2 Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, Magistrat Mesta Bardejova (= MMB), Listy No. 5568. Pozsony, 1526. október 9.

3 H. Németh István, *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. I–II.* Budapest, 2004, I. 83–87.

4 Fraknói Vilmos (szerk.), *Magyar Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Hungariae. Első kötet. (1526–1536)*. (Magyar Történelmi Emlékek, III; Országgyűlési Emlékek) Budapest, 1874 (= *MOE*), 54–55.

lentek. Sőt, hogy János kegyét még jobban elnyerjék, a felső-magyarországi városok követei Ferdinánd nekik írt leveleit is átadták Szapolyainak.[5]

1527 nyarán azonban alapvetően megváltozott a politikai helyzet. Ferdinánd – a Jánossal eredménytelenül zárult olmützi tárgyalásokat követően és az ott meghatározott tűzszünet lejártával – júliusban megindította csapatait, s útban a Magyar Királyság felé körleveleket küldött ki, amelyekben (többek között) a városokat is hűségre szólította fel. Ferdinánd királyi biztosa, Baran von Bartsch, ennek ismeretében augusztus elején Krakkóból ugyanerre biztatta a felső-magyarországi városszövetséget. A Habsburg-csapatok felvonulása gyors cselekvésre ösztönözte a városok tanácsait, akik sokszor be sem várva a seregek megérkezését, sorra meghódoltak Ferdinándnak. A Felső-Magyarország sorsát eldöntő tokaji ütközet végül a kassai tanácsot is meggyőzte arról, hogy a többi városhoz hasonlóan hagyja el János pártját.[6] Ferdinánd koronázásán talán már az összes szabad királyi város részt vett,[7] és azt is tudjuk, hogy a felső-magyarországi városok Valentin Eck bártfai bíró dicsőítő versével köszöntötték az uralkodót.[8] A kassai polgárok megváltozott álláspontját nagyon érzékletesen mutatja be Szerémi György leírása. Ő a saját bőrén érzékelte az események változását, hiszen ezekben a napokban épp Kassán tartózkodott. A közelgő hadai miatt erősebbnek látott Ferdinánd mellé álló kassaiak a János királyhoz hű Szerémit elküldték a városból, majd Michael Kukkelbrecht kassai bíró egyórás beszédben ecsetelte a megváltozott politikai helyzetet a helyi polgárságnak. A Szapolyaiak címerét lerángatták, bepiszkolták, majd egy kutyára kötözve meggyújtották, és a fájdalmasan vonyító kutyát „Canis rex" kiáltásokkal űzték el. János király követét nem engedték be a városba, sőt a város polgárai a kassai pénzverő számára összegyűjtött ezüstöt is elkobozták.[9] A koronázást követően a szabad királyi városok rendben teljesítették adó- és katonai kötelezettségeiket Ferdinánd számára, emellett folyamatosan megjelentek az általa összehívott országgyűléseken.[10] Az ezt követő időszakban a szabad királyi városok többsége nyíltan vagy burkoltan kitartott Ferdinánd mellett. A felső-magyarországi városszövetség – annak ellenére, hogy a települések éppen a lengyelországi hadiút mentén feküdtek – folyamatosan együttműködött a Habsburg uralkodó csapataival, sőt a városok által fizetett katonák fegyveresen is felléptek a helyi Szapolyai-seregek ellen. Az együttműködés még akkor sem szakadt meg, amikor Szapolyai János Lengyelor-

5 H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 86–87.

6 Uo. 87–89.

7 Vö. Hain, *Lőcsei krónikája*, 34.

8 A városok hűségesküjéről: Archív mesta Košice (= AMK) Collectio Schwartzenbachiana (= Schw.) No. 1146. (1527), 1248 (1528), Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (= ÖSTA HHStA UA AA) Fasc. 7. 1527. s.d. fol. 3. A verset Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszeben és Késmárk városok nevében nyújtották át az uralkodónak.

9 Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1961, 149–152.

10 H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 88–90. Az alsó-magyarországi városok adózásáról: Štátny Archív v Banskej Bystrici, Pracovisko Archív Banská Štiavnica, Magistrat Mesta Banská Štiavnica (= MMBŠt), Spisy, No. 171. 1527. november 3. Az országgyűlésekről: *MOE* I. 190, 504, 507, 544, 547.

ság felől ismét elfoglalta az ország jelentős részét, és székhelyét áthelyezte Budára. A királyi csapatok oltalmát nélkülöző városok védelmük érdekében több alkalommal kötöttek szövetséget a környék Ferdinánd-párti főuraival, így egymást katonailag is segíthették. A fegyveres ellenállás mellett közös politikai fellépésükre is szükség volt, és időnként együttesen kötöttek békét vagy tűzszünetet az ellenségesen fellépő János-párti főurakkal, amivel kisebb-nagyobb időszakokra viszonylagos békét biztosítottak a városi polgárság számára.[11]

A Ferdinánd-párti városokat ebben az időszakban a János királyt támogató csapatok fosztogatásai miatt rengeteg kár érte. A felfordulást kihasználó és mind nagyobb számban feltűnő rablók szintén nagy gondot okoztak a városoknak.[12] A budai székhelyhez közelebb eső alsó-magyarországi bányavárosok esetében ugyanazokkal a jelenségekkel találkozunk, mint a felső-magyarországi városoknál. A bányák stratégiai fontossága miatt a bányavárosoknak az addiginál jóval ügyesebb politikát kellett folytatniuk, mivel a környék szinte teljesen a János-párti birtokosok kezében volt. A bányavárosok igyekeztek a Habsburg-oldalhoz csatlakozni, hiszen valójában Habsburg Mária birtokai voltak. Ám mivel a János által bírt országrész közvetlen közelében helyezkedtek el, ő a saját fennhatósága alá tartozó városoknak tekintette őket, és sorra küldözgette az adót, fegyvereseket és ellátást sürgető leveleit. A bányavárosok vezetése igyekezett megfelelni az elvárásoknak, de sok esetben egyáltalán nem biztos, hogy valóban kifizették az adót, elküldték a kért fegyvereseket, illetve elmentek a János által összehívott gyűlésekre. Ugyanis a városok az esetek nagy részében éppen ezek elmaradása miatt kaptak újabb és újabb sürgető parancsleveleket.[13]

A városok a két uralkodó közötti polgárháború idején mindvégig kiszámíthatatlan politikai környezetben működtek. A folyamatos hadjáratokat ugyan meg-megszakították a két király közötti fegyverszünet átmeneti időszakai, de a nyugat-magyarországi városokat leszámítva mind a bányavárosok, mind pedig a felső-magyarországi városok a közvetlen frontvonalon vagy még inkább annak belsejében, elszigetelve léteztek. A János haláláig és a Buda elestéig tartó trónviszály idején a legnagyobb változás a városok birtoklásában Kassa 1536 telén történt elfoglalása volt. Felső-Magyarország központjának elvesztése normális esetben a többi város Jánosnak történő behódolását is magával hozta volna. Ám nem így történt, ugyanis az eperjesi tanács bizonytalanságot és félelmet tükröző reakcióját követően Lőcse és a többi város egyértelmű Ferdinánd-pártisága győzedelmeskedett. Döntésükben jelentős szerepet játszott a Ferdinánd által a régióba vezényelt seregek parancsnokainak magatartása, akik rövid időn belül megfelelő nagyságú haderőt irányítottak a leginkább veszélyeztetett városok védelmére. Hamarosan megérkezett a Leonhard Freiherr von Vels főhadparancsnok vezénylete alá tartozó Habsburg-katonaság, amely Kassát ugyan nem tudta visz-

11 Hain, *Lőcsei krónikája*, 35. AMK Supplementum H, Listy a listiny, (= H I.) 1365/86, 1, 16, 42, 36, 75, 30, 11, 6. MMB, Listy No. 8332. Bártfa, 1536. november 23.

12 H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 90–94.

13 MMBŠt, Spisy, 1530. október 6; 1530. január 10; 1530. április 19. A Lodovico Gritti kormányzónak kifizetendő összegről: uo. 1531. január 23. Mária királyné és I. Ferdinánd hasonló tartalmú leveit lásd uo. passim. Az 1531. évi nagyszombati gyűlésről lásd uo. 1531. április 11.

szahódítani, ám a városokat leginkább veszélyeztető erősségeket (Makovica, Kapi, Sáros) elfoglalták.[14] Kassát a Felset váltó spanyol Tomaso Lascano 1539 nyarán ismét megpróbálta visszavenni az eperjesi polgárok segítségével, de János király katonasága még Kassa falai előtt meglepte a Habsburg-csapatokat. Lascanót és katonáinak egy részét – több eperjesi polgárral együtt – az ütközetben megölték. Mintegy százötven eperjesi lakos fogságba esett, és csak több mint egy év múlva szabadult nehéz rabságából.[15] Lascano balszerencsés kimenetelű vállalkozását követően Szapolyai katonai parancsnokai a városok kereskedőit fokozatosan harmincad-, sőt kilenced- és tizedfizetésre kényszerítették.[16] A városszövetség megmaradt tagjai igyekeztek Bécsben védelmet keresni, de helyzetük csupán akkor javult érezhetően, amikor megalkudtak Czeczey Lénárt kassai kapitánnyal, és „védelmi pénzt" fizettek neki annak fejében, hogy ne akadályozza a városi kereskedelmet, és ne rabolja ki kereskedőiket.[17]

ADÓPOLITIKA ÉS ÁLLAMI FELÜGYELET

A késő középkorban a mohácsi ütközetet megelőző évekig a két legnagyobb város, Buda és Pest adója a Magyar Királyság többi városához képest kifejezetten magas volt, általában 2000–2500 forintot fizettek külön-külön.[18] Ehhez képest a kettős királyválasztás és az oszmán fenyegetés következtében a városok katonai kiadásai alaposan megnövekedtek, és teljesítendő kötelezettségeik jellege is megváltozott. János király adópolitikájáról nagyon kevés adat áll rendelkezésre, hiszen a kincstartóság iratai teljesen elpusztultak. Csupán közvetett és igen kevés városból származó adatokkal rendelkezünk erről a témáról, ám ezekből úgy tűnik, hogy egyre nagyobb teher nehezedett rájuk. A korábbiakban igen jelentős adóösszegnek számított, ha a városonként kivetett taxa összege az ezer forintot meghaladta, ám II. Lajos halálát követően azt látjuk, hogy a városokra rótt terhek jóval felülmúlták ezt az összeget. Az alsó-magyarországi bányavárosok esetében 1529-ben János 2000 forintban szabta meg taxájuk összegét, a következő évben pedig 500 katona kiállítására kötelezte őket. Ezenfelül a katonaság ellátá-

14 Wick Béla, *Kassa története és műemlékei*. Kassa, 1941, 57–58; Takáts Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Budapest, 1922, 19–20; Hain, *Lőcsei krónikája*, 75; H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 97–103.

15 ÖStA HHStA UA AA 1539. június 23. fol. 75–84; 1539. augusztus 26. fol. 41; ill. Takáts, *Régi magyar kapitányok,* 22–23.

16 Takáts, *Régi magyar kapitányok*, 25–26; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 48. fol. 24–25. 1543. augusztus 30. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Mohács utáni gyűjtemény, R 314 (Városi iratgyűjtemény) Lőcse, Eperjes, 1543. december 16.

17 Az évente fizetett adónak is beillő pénzjuttatás eleinte 600, majd 1000 forint volt, amelyet a városokra egy összegben „vetettek ki". MMB Eperjes, 1540. december 31. Czeczey mihelyst megkapta a kialkudott összeget, kiállított egy menlevélhez hasonló iratot, amelyben szabad utat engedett a városok kereskedőinek. Uo. Kassa, 1540. december 23; 1541. szeptember 17; 1541. október 16; 1541. november 4; 1543. március 19.

18 Kubinyi András, Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László (szerk.), *Budapest története. II. A későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Budapest, 1975, 172.

sára különféle élelmiszerek szállítására kötelezték a bányavárosokat.[19] Piszkey Mihály, János király kamarása és főkapitánya csak Besztercebányától 150 katonát vagy 500 forintot követelt.[20] A bányavárosokra kirótt terhek nem számítottak egyedinek, ugyanis a mohácsi ütközetet követően a felső-magyarországi városok például 200 katonát küldtek Szapolyainak. Az ő zsoldjuk havonta 1000 forint többletkiadást okozott nekik. A következő évben János ismételten 200 katonát kért tőlük, ezt azonban ekkor már megtagadták. Az 1527-től Ferdinánd-párti Kassa városa 1528-ban összesen 4816 forintot költött hadakozásra, részben saját bevételeiből, részben pedig gazdagabb polgárai által adott kölcsönökből fedezve ezt a tetemes összeget.[21]

Szintén fontos változásnak számított, hogy a városok életébe Szapolyai egyre nagyobb erővel szólt bele. A folyamatos hadakozás miatt Budán és Kassán János király állandó helyőrséget tartott, egyben az addigiaknál jóval nagyobb mértékben kobozott el és adományozott városi házakat.[22] Ez magyarázható a zavaros belpolitikai helyzettel és a kettős királyság miatt a felségárulások megnövekedett számával. A városi önkormányzatok szempontjából rendkívül kedvezőtlen folyamat volt, hogy az uralkodó számtalan polgári fennhatóság alatt álló házat vont ki a magisztrátusok fennhatósága alól, és azt főként hozzá hű nemesi családoknak adományozta. Nem véletlen, hogy ezt a szokást még a Budának adott kiváltságlevelek sem tiltották el, hiszen János itt sem mondhatott le hívei megjutalmazásáról. Kassa esetében is hasonló változásokról tudunk, így e városokban biztosan megnövekedett a katonaság és a nemesség aránya.[23] Ez a jelenség, bár maga a gyakorlat hamar abbamaradt, erősen rányomta a bélyegét a későbbi évtizedek magyarországi várospolitikájára.

János király alatt a városi önkormányzatokat is szigorúbb ellenőrzés alá vonták. Budán a királyi hatalom a kincstartón és a várnagyon keresztül érvényesült, amit jól mutat a kincstári tisztviselő Turkovith Miklós budai bíróvá választása. Buda esetében több alkalommal a királyi udvar ellátását és a kincstartóságot egyszerre a kezében tartó budai várnagy volt az a tisztviselő, aki közvetlenül beavatkozott a városi önkormányzat jogaiba. A két pozíció összevonásának elsődlegesen financiális okai voltak. Kassán ugyanez a közvetlen beavatkozás Czeczey Lénárd kassai kapitány részéről nyilvánult meg. A város védelmének és ellátásának érdekében ő tartotta kézben a város minden ügyét, és az ő kezébe kerültek a város kulcsai is. Ez egyben a városi önállóság szimbólumainak tekintett városfalak feletti felügyeleti jog átvételével is járt, és Czeczey stratégiai okokra hivatkozva a városkapuk használatát is korlátozta.[24] Mindez előrevetítet-

19 MMBŠt, Spisy, 1529. november 30; 1530 január 10; 1531. február 9.
20 MMBŠt, Spisy, 1530. január 4.
21 H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 335–339.
22 Kubinyi, Budapest története, 224; Takáts, *Régi magyar kapitányok*, 20.
23 Végh András, *Buda város középkori helyrajza. 1.* (Monumenta Historica Budapestinensia, 15.) Budapest, 2006, passim; Kubinyi, Budapest története, 221–222, 224.
24 Kubinyi, Budapest története, 224; Takáts, *Régi magyar kapitányok*, 20.

te a későbbi felső-magyarországi főkapitányok hasonló gyakorlatát.[25] A budai várnagy és a kassai kapitány a városvezetők kiválasztásában is komoly befolyással bírt, így nem véletlen, hogy mindkét városban nagy számban szerepeltek a városi tanácsban a helyi katonaság tisztjei.

A városi önkormányzatok hatáskörének korlátozását figyelhetjük meg a szabad plébánosválasztás esetében is. A forrásokból kitűnik, hogy Szapolyai János erőteljesen fellépett a reformációval szemben. Ez a fennhatósága alatt álló városokban különösen szembetűnő. Erre mutat Szapolyai János és Kristóf bártfai plébános kapcsolata is, hiszen a bártfai pap János királyt kérte meg arra, hogy támogassa őt a lutheri tanok elleni fellépésében és az őt folyamatosan zaklató polgárokkal szembeni védekezésében. Szapolyai válaszlevelében arról biztosította, hogy amint lesz rá lehetősége, vissza fogja helyeztetni plébánosi tisztébe.[26] Mindez már előrevetítette János hatalmának egyre szűkülő határait. Budán sem nyomhatta el erővel a reformáció követőit, és ennek köszönhetően például Dévai Bíró Mátyás kezdetben szabadon prédikálhatott a városban. A döntően német földről érkező új irányzatok helyi hirdetői, a német papság tagjai azonban még az 1529. évi ostrom idején távoztak a városból. A budai német vallási társaságok tagjai is elmenekültek, így a Krisztus Teste Társulat és a Szent Katalin Társulat feltehetően nem is alakult újjá, Nürnbergbe kihelyezett vagyonukat pedig a Budáról 1541-ben elmenekült városvezetők kártalanítására használták fel.[27] A Buda környékén működő káptalanok és szerzetesrendek nagy többsége azonban átvészelte a Mohács utáni időszak ostromait, és többségük visszatért a fővárosba. Ahogy említettük, nem történt meg sem Budán, sem Kassán, hogy a város lakossága a lutheri tanokat egyöntetűen átvette volna és újhitű papot hívtak volna maguk közé. Jóllehet a budai bíró, Turkovith Miklós minden bizonnyal a lutheri irányzat hívévé szegődött, és a Budáról menekülni kényszerülő Dévait ő maga ajánlotta Nádasdy Tamás figyelmébe, a város nagyobb része megmaradhatott a katolikus egyházon belül. Legalábbis nem tudunk arról, hogy egyházi vagyonokat vettek volna városi tulajdonba.[28] A bizonytalan belpolitikai helyzet biztos jeleként és a helyi szerzetesség meggyengüléseként egyaránt értékelhetjük, hogy 1537-ben a kassai Szent Erzsébet-dóm és a városban működő mindkét kolduló rend összecsomagolta a monstranciákat, hogy elszállítsa azokat. Történt ez annak ellenére, hogy Kassán 1532-ben még volt oltárjavadalmas, igaz, az ő felekezeti identitása is erősen kétséges, hiszen *„gratiam et pacem in Christo Jesu"* kezdettel írta levelét Bártfa városának. Az oltárjavadalom vagyontárgyai azonban

25 Pálffy Géza, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995, 151–153; H. Németh István, Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. *Levéltári Közlemények* 68 (1997) 143–197; Uő, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 314–317.

26 AMK H I. 1113/81.

27 Bessenyei József, *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében*. Miskolc, 2007, 20–21.

28 Kubinyi, Budapest története, 163–164, 220–221, 223; Bessenyei, *Menekültek*, 20–21.

csak 1550 után kerültek a városi tanács tulajdonába.[29] A kassai felekezetváltás – ellentétben a környező városokkal, ahol erre már az 1530-as években sor került – szintúgy csak a század közepén történt meg, amiben nem kis szerepet játszhatott az, hogy a régió felekezetváltásakor a város még szilárdan Szapolyai János fennhatósága alatt állt.[30]

A VÁROSI POLGÁRSÁG GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEI A POLGÁRHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

Szapolyai János városokkal összefüggő gazdaságpolitikáját nehéz lenne egy rendszerben látni, hiszen sem a korszak, sem a polgárháborúval terhelt időszak nem volt alkalmas nyugodt és kiérlelt gazdaságpolitika bevezetésére. A Habsburg-fennhatóság alatt álló városokkal kapcsolatban nyilván gazdasági eszközöket is bevetettek annak érdekében, hogy kénytelenek legyenek átpártolni János oldalára. A szemben álló felek sorra dúlták fel a városi birtokokat és termőföldeket. A gyakori hadjárások ismert következménye volt a kereskedők fosztogatása és a kereskedelmi utak biztonságának megromlása. Jóllehet nem ezek képezték a magyarországi kereskedelem legfőbb akadályát a 16–17. században, éppen a két uralkodó közötti viszály idején súlyos teherként nehezedtek a városok polgárainak vállára. A bizonytalan politikai viszonyokkal terhes 1530–1540-es években gyakorta megesett, hogy az ellenséges katonák árukkal megrakott kereskedőket raboltak ki, és több ezer forintos károkat okoztak nekik. A rengeteg önkényeskedés miatt a városi követek mindkét uralkodónál és minden országgyűlésen sokszor panaszkodtak. A kereskedelmi útvonalak fenntartásában és a kereskedelem biztonságának helyreállításában azonban mindenki érdekelt volt. Jó példa erre, hogy mivel János király legszorosabb külföldi szövetségesének Zsigmond lengyel király számított, joggal gondolnánk, hogy a Habsburg-párti városok nem sok jót remélhettek, ha lengyelországi vásárra indultak. Ez azonban egyáltalán nem így volt, mert a zavartalan kereskedelemben érdekelt lengyel kereskedők nyomására viszonylag hamar lépéseket tettek a korábban virágzó forgalom helyreállítására. 1531-ben Krakkó és az annak környékén fekvő városok igyekeztek Ferdinánd és Zsigmond lengyel király között megegyezést kicsikarni,[31] majd a határ menti királyi kapitányok és a két ország rendjei is hasonló kompromisszumot javasoltak.[32] Ezek a problémák végül a két ország uralkodói közötti békekötések során rendeződtek.[33]

A kereskedelem biztosítása mindenesetre nemcsak a szövetséges lengyel király miatt volt fontos Szapolyai János számára, hanem a fennhatósága alatt álló

29 Štátny archív v Prešove, Magistrat Mesta Prešova, Spisy, No. 2779., MMB, Spisy, No. 6914.

30 H. Németh István, A rekatolizáció államigazgatási háttere a magyarországi szabad királyi városokban. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.), *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Pécs, 2018, 241–260.

31 H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, II. 10–28.

32 MMB sorszámozatlan, Żmigród, 1540. szeptember 14; *MOE* II. 567; III. 8–9, 14–15, 37, 40, 255.

33 MNL OL Családi fondok, levéltárak, Károlyi Levéltár, P 396 (Acta publica) 5. t. fol. 3–9, 790–793.

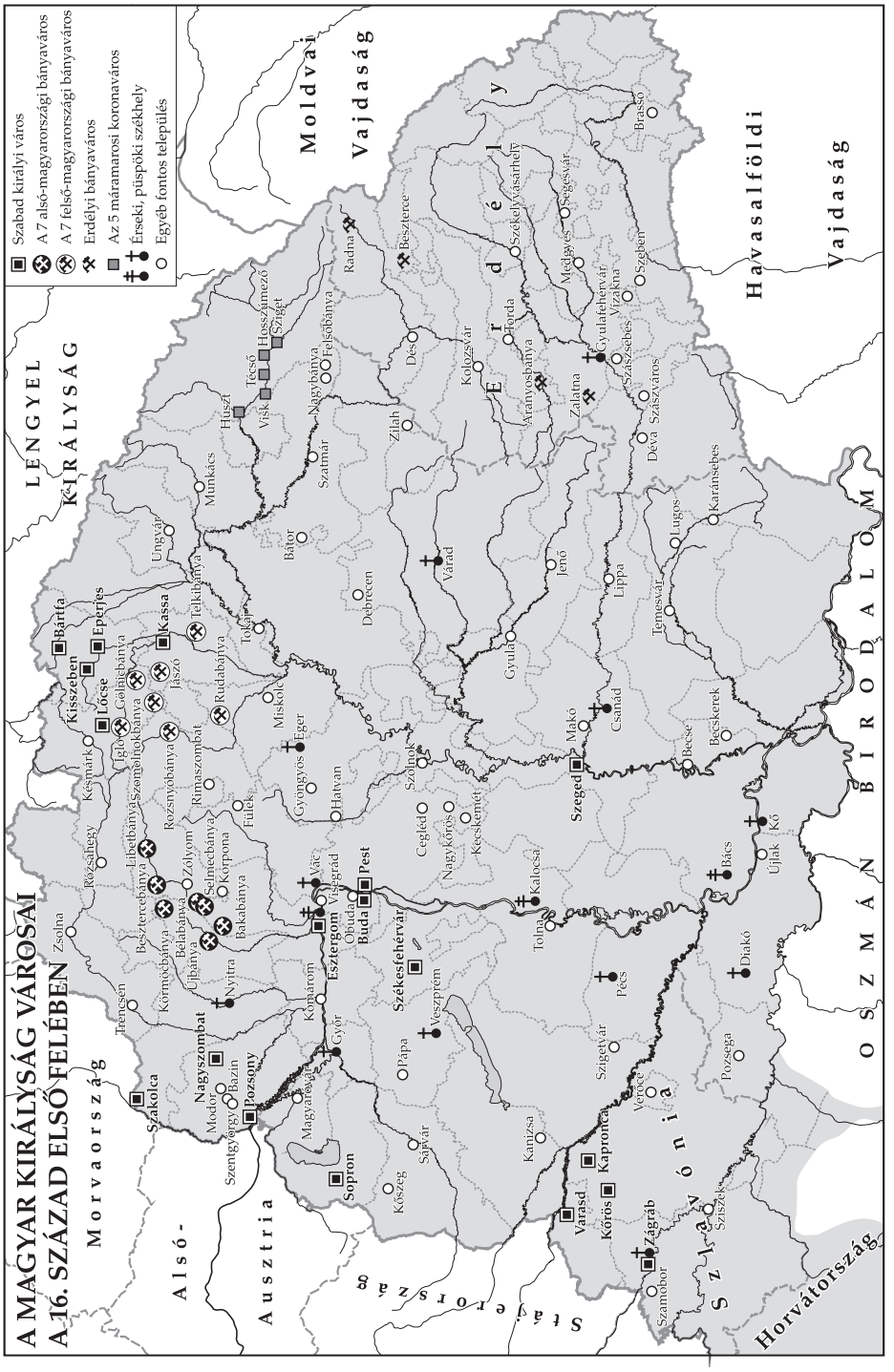
A MAGYAR KIRÁLYSÁG VÁROSAI A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
Szabad királyi város
A 7 alsó-magyarországi bányaváros
A 7 felső-magyarországi bányaváros
Erdélyi bányaváros
Az 5 máramarosi koronaváros
Érseki, püspöki székhely
Egyéb fontos település
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Morvaország
Ausztria
Alsó-
Stájerország
Moldvai Vajdaság
Erdély
Havasalföldi Vajdaság
OSZMÁN BIRODALOM
Szlavónia
Horvátország
Pozsony
Nagyszombat
Szakolca
Trencsén
Zsolna
Rózsahegy
Kesmárk
Igló
Lőcse
Kisszeben
Bártfa
Eperjes
Kassa
Telkibánya
Ungvár
Munkács
Huszt
Visk
Técső
Hosszúmező
Szeret
Radna
Besztercebánya
Libetbánya
Szomolnokbánya
Rozsnyóbánya
Rimaszombat
Jászó
Rudabánya
Miskolc
Tokaj
Debrecen
Bátor
Szatmár
Nagybánya
Felsőbánya
Zilah
Dés
Besztercze
Kolozsvár
Torda
Székelyvásárhely
Medgyes
Segesvár
Brassó
Gyulafehérvár
Vízakna
Szeben
Zalatna
Aranyosbánya
Szászsebes
Déva
Szászváros
Lippa
Lugos
Karánsebes
Temesvár
Jenő
Gyula
Várad
Makó
Csanád
Szeged
Becse
Becskerek
Szolnok
Eger
Gyöngyös
Halvan
Fülek
Korpona
Selmecbánya
Zólyom
Bakabánya
Nyitra
Ujbánya
Körmöcbánya
Belabánya
Besztercebánya
Zsolna
Trencsén
Modor
Bazin
Szentgyörgy
Magyaróvár
Komárom
Győr
Sopron
Kőszeg
Sárvár
Kanizsa
Pápa
Veszprém
Székesfehérvár
Esztergom
Visegrád
Vác
Obuda
Buda
Pest
Cegléd
Nagykőrös
Kecskemét
Kalocsa
Tolna
Szigetvár
Pécs
Verőce
Pozsega
Kaproncza
Varasd
Körös
Zágráb
Szamobor
Szisszek
Bács
Ujlak
Kő
Diakó

állam és a hadakozás finanszírozása okán is. A harmincad a korszak egyik legnagyobb és legbiztosabb állami/kincstári bevételei közé tartozott.[34] Az innen várható jövedelem kiemelkedően fontossá tette a szabad és háborítatlan kereskedelem biztosítását. Az uralkodók a kereskedelemből, pontosabban az élelmiszerkivitelből nem csupán közvetett módon, a vámok révén, hanem közvetlenül is nagy jövedelmekhez juthattak. A Szapolyai János és Ferdinánd által is kiadott árukiviteli tiltások csak részben szolgálták a Magyar Királyságban állomásozó katonaság ellátásának biztosítását.[35] A tiltások kiadásának másik oka egyrészt a kincstár által megszervezett „állami" kereskedelem volt, illetve azok a nyilván jó pénzért kiadott engedélyek, amelyek éppen a tiltás miatt váltak értékessé.[36] János király a városi kereskedők tevékenységét már uralkodása kezdetén támogatta, hiszen első parancsleveleinek egyikében éppen megerősítette a szabad királyi városok vámmentességét, és védelmébe vette őket a földesúri vámoltatás ellenében.[37] Mivel a gazdasági lehetőségeket az abban részt vevők döntően meghatározták, a Szapolyai János fennhatósága alatt álló városok polgárságát és gazdasági tevékenységüket egyszerre elemezzük.

Az ország vitathatatlanul legfontosabb és a többi város közül egyértelműen kiemelkedő, a Buda–Pest–Óbuda gazdasági egységből álló településcsoportja a mohácsi ütközetet követően gazdaságilag meggyengült. Ennek hátterében az állt, hogy a mohácsi ütközetvesztés hírére a fővárosból elmenekülő királynéval együtt távozott az udvarhoz gazdaságilag is erősen kötődő itáliai és német polgárság jelentősebb része. A Budára bevonuló szultán a teljes városi zsidóságot hajókon Konstantinápolyba szállította. Három évvel később, miután a várost Szapolyai János oszmán segítséggel elfoglalta, erőszakkal a maradék németséget is eltávolították. Egy részük a német helyőrséggel vonult el a Szulejmán szultán által vezetett sereg elől. Őket a várostól nem messze oszmán csapatok koncolták fel. Másokat a győztesen bevonuló Szapolyai János deportált. Döntésének hátterében egyszerre húzódtak hadászati és politikai megfontolások, hiszen a német polgárság tevékenyen vett részt Buda védelmében a Ferdinánd-párti helyőrséggel együtt, ezért megbízhatatlannak, potenciális kémeknek tekintették őket. Buda esetében a kiűzetés szinte teljesnek mondható (bár később egy-két német család visszatérhetett), Pest esetében azonban csak esetleges volt.[38] A családok nagy része oda menekült, ahonnan korábban Budára érkezett. A pozsonyi Kochaim, Harber és Gailsam családok tagjai visszatértek a Habsburg Ferdinánd

34 Kenyeres István, A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 74 (2003) 59–103; Uő, A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 541–568; Uő, A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. *Fons* 24 (2017) 3–67.

35 H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, II. 18–28.

36 Kubinyi, Budapest története, 210, 213–214; Bessenyei József, Szapolyai János gazdaságpolitikai törekvései, a magyarországi városok és az ország kereskedelmi útvonalainak összefüggésében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 38 (2013) 31–40.

37 MMBŠt, Spisy, 1527. március 30; 1529. október 18; 1530. április 19.

38 Kubinyi, Budapest története, 200–203, 208–209.

magyarországi székhelyévé váló városba, ahogy a Kretschmerek is. A tekintélyes budai Haller család tagjainak egy része szintén Pozsonyban talált menedékre, más tagjaik részben Kolozsvárra, részben Kassára költöztek. Helyüket a környéken lakó, főként pesti magyar polgárság töltötte be.[39] Az oszmán hadak pusztításait megtapasztalt jelentős dél-magyarországi városokból, mint például Pécsről, szintén nagy számban érkezett magyar polgárság, és valószínűleg ugyanúgy a németek által hátrahagyott házakban telepedett meg.[40] Az üresen maradt házak jelentős részét Szapolyai János hívei kapták meg, akik nemesként telepedtek meg a János király uralkodói központjává váló városban. A kitelepítés eszközét nem csupán itt, hanem minden olyan városnál alkalmazták, ahol erős német polgárság élt. Helyüket a környékről vagy pedig más, az oszmánok által elfoglalt városból rekrutálódott magyar kereskedő-polgári réteg töltötte be. Kassát 1536 decemberében foglalták el, és itt is hamar megszületett a döntés: a város német elitpolgárságát a Szapolyai János által ellenőrzött mezővárosokba (Szeged, Gyula, Makó, Csanád, Simánd, Nagyvárad, Temesvár, Lippa, Túr) telepítették át, a többieket pedig elvándorlásra kényszerítették. Utóbbiak száma oly nagy volt, hogy a lőcsei tanács 1537 januárjában már tiltakozott az ellen, hogy újabb menekülteket fogadjanak be.[41]

A német polgárság eltűnésével mindkét városban erősen visszaesett a kereskedelem volumene, hiszen velük együtt elvesztek a délnémet kapcsolatok, és a tőkeerős pesti marhakereskedő-polgárság csak részben tudta betölteni az elűzésükkel keletkezett űrt. Ha a kereskedők minőségét és mennyiségét a pesti marhakereskedésben érdekelt magyarok részben pótolták is, a kézműiparban mindez csak kevéssé sikerült. A budai iparosok számukban, tagozódásukban és az általuk megtermelt termékek minőségében is visszaestek az 1530-as években. Ennél sokkal látványosabb, hogy a luxusipar szinte teljes mértékben eltűnt. Mindössze az ötvösök jelenléte mutatható ki a Szapolyai János birtokolta Budán. Ez a királyi udvar fényének csökkenésével is magyarázható, hiszen a Jagelló–Habsburg-udvarhoz képest a Szapolyai-udvar jóval szerényebb, vidékiesebb lehetett. A német lakosság deportálása és részbeni megsemmisítése következtében helyükre egy tehetős, de a korábbi német vezető réteghez nem hasonlítható magyar polgári réteg került. Budán olyan személyekből tevődött össze a tanács, akik egyrészt a régi vezető réteghez tartozó magyarokból, részben pedig új, a

39 Bessenyei, *Menekültek*, 14–15; András Kubinyi, Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52 (1963–64) 80–128; Kubinyi András, A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez. In: Uő, *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. Budapest, 2009, 705–741.

40 Szakály Ferenc, Schreiber Farkas, pécsi bíró (1527–1542). (Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 20–21 (1975–1976) 75–102; Varga Szabolcs, *Írem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686)*. Pécs, 2009, 12–20; Uő, A püspök városa vagy az Oszmán Birodalom előretolt helyőrsége? In: Vonyó József (főszerk.), *Pécs története. II. A püspökség alapításától a török hódoltságig.* Pécs, 2015, 298–301.

41 AMK Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Súpis dedičských vkladov a závetí (Protocollum hereditatum) 1. fol. 11; Hain, *Lőcsei krónikája*, 78–79; Szakály Ferenc, *Makó a török hódoltság idején*. (Makói monográfia füzetei, 6.) Makó, 1993, 185.

középréteg középső-alsó rétegéből származtak. Ezek egy része a már oszmán fennhatóság alá eső városokból érkezett, más részük a korábbi középrétegből, akik általában a külvárosokban éltek, és csupán kisebb vagyonnal rendelkeztek.[42] Az új budai elit tagjait természetesen hiba lenne lebecsülni, hiszen gazdasági súlyuk a korábbi német polgárságéhoz képest volt csak csekélyebb. A legvagyonosabb kereskedők – például Bornemisza Tamás, a vele egy társaságban lévő Johann Paur és Pálczán Péter budai bíró – több tízezer forintnyi tőkével vettek részt a távolsági kereskedelemben. Ők a János király által támogatott állatexportban megszerzett üzleti tőkéjüket leginkább a posztóbehozatalba fektették, és ezzel töltötték ki a német kereskedők távozásával támadt űrt.[43] Egyeduralmukhoz a királyi támogatáson túl az is hozzájárult, hogy az utolsó német cég (a Fuggereké) már a harmincas évek elején elhagyta a várost. Az olasz kereskedők az itáliai exportot támogató János és főként Lodovico Gritti kormányzósága alatti gazdaságpolitika hatására Budán maradtak.[44] Buda így megtartotta a távolsági kereskedelemben betöltött országos vezető szerepét. A budai magyar polgárság részt vett mind a nemzetközi, mind a hazai kereskedelemben, a kereskedelemben betöltött szerepük azonban megváltozott: a korábban főként belkereskedelemmel, a marhakereskedelem belföldi szervezésével foglalkozó magyar kereskedők, Pálczán Péter, Turkovith Miklós, Bácsi Ferenc, Bornemisza Ferenc és Tamás, valamint Siri Imre állatkereskedelemmel már épp úgy foglalkoztak, mint a nyugati árucikkek forgalmazásával.[45]

Szapolyai ezt a Pestről beköltöző magyar polgári réteget igyekezett további privilégiumokkal támogatni az 1530. évi sikertelen Ferdinánd-párti ostromot követően. Buda összes polgárának nemességet adományozott, amely megerősítette a város kereskedőinek vámmentességét, illetve a város új címert is kapott, amely biztosította a város – egyébként erősen vitatható – helyét a rendek között. Ez azért is volt fontos, mert a késő középkorban a városokat nem minden esetben hívták meg a rendi országgyűlésekre. János király a budai magyar kereskedők gazdasági befolyását azzal igyekezett elősegíteni, hogy országosan állatkiviteli tilalmakat vezetett be, amely alól az uralkodó csak az őt támogató pesti és budai polgárságnak adott felmentéseket. Ezzel az intézkedéssel az új magyar polgárság tőkeerejét próbálta növelni, ellensúlyozandó a korábbi délnémet tőke kiesését. A jobbágyok költözési tilalmának feloldásával a városi népesség utánpótlását kívánta biztosítani. A gabonakiviteli tilalom szintén az élelmiszer-kereskedelemben érdekeltek számára teremtett monopolhelyzetet, másrészt Buda el-

42 Kubinyi, Budapest története, 209, 214–215, 218–221. A pesti elit marhakereskedelemben játszott szerepéről: Kubinyi András, Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–52.

43 Bessenyei József, Hans Paur budai kereskedő élete. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (szerk.), *Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére*. Miskolc, 2001, 67–78; Bessenyei, *Menekültek*, 61–84.

44 Kubinyi, Budapest története, 213–215; Bessenyei József, Szapolyai János és a magyarországi városok. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series*: *Sectio Historiae* 41 (2013) 111–119.

45 Bessenyei, Szapolyai János gazdaságpolitikai törekvései, 31–40.

látását is biztosította.[46] A Kassán megjelenő, főként a közeli mezővárosokból érkező polgári lakosság ehhez képest sokkal súlytalanabbnak tűnik, főként a Szapolyai János haláláig tartó időszakban. A kassai magyarság gazdasági tekintélye csak ezt követően, főként Buda 1541. évi eleste, valamint az alföldi nagy központok oszmán fennhatóság alá kerülése után nőtt meg ismét. A Budáról és Pestről érkező magyarok sokszor Szeged, majd még inkább Kolozsvár, illetve Nagyvárad érintésével érkeztek az akkor már János király özvegye kezén lévő felső-magyarországi régióközpontba.[47] Buda és Kassa esetében is azok a kereskedők szereztek központi szerepet a nemzetközi és regionális forgalomban, akik a 15. században kialakult új kereskedelmi lehetőségeket, módszereket, útvonalakat felhasználva korán és komoly tőkével kapcsolódtak be a századfordulón mind jobban megélénkülő marhakereskedelembe. A kora újkori Magyarország kereskedelme a kialakult politikai helyzet miatt gyökeresen átalakult. A legfontosabb kereskedelmi áru: a nagytestű magyar marha ausztriai és németországi kivitele kizárólag a hódoltságban rekedt mezővárosi polgárság (mint felhajtó-közvetítő) és a magyar királyságbeli városok kereskedőinek (mint megbízható kiszállító) hatékony közreműködésével jöhetett létre.[48] Az új kereskedelmi körülmények kínálta lehetőségeket azok a kereskedők tudták a leghatékonyabban kihasználni, akik a dél-magyarországi, immáron oszmán területeken fekvő településekről érkeztek. A kereskedelem módszereinek és személyeinek változását jól mutatja, hogy míg korábban az állatkereskedelmet más kör bonyolította, mint a nyugati áruk kereskedelmét, addig a 16. század első harmadától (ahogy ezt a főváros esetében is láthattuk) mindkét tevékenység ugyanazon csoport kezében összpontosult.[49]

A magyarországi kereskedők a Jagelló-korban leginkább az Alsó-Ausztrián, Bécsen keresztül a délnémet tartományokba vezető kereskedelmi útvonalat használták az állatok kihajtására, valamint a nyugat-európai termékek (textíliák, vasáru, luxustermékek stb.) behozatalára. Ezenfelül az élelmiszer-kivitel hagyományos célterületei voltak a kis-lengyelországi (Krakkó, Új-Szandec stb.), illetve délnyugatra a velencei területek. Amíg előbbiről jelentősebb szakirodalom áll

46 Kubinyi, Budapest története, 211–213.

47 Granasztói György, *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*. Budapest, 2012; Bessenyei József, Budai és pesti menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században. In: Bessenyei József – Fazekas Csaba (szerk.), *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Miskolc, 1994, 35–43; Bessenyei, *Menekültek*, 36–39.

48 Zimányi Vera, *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Budapest, 1976; Harald Prickler – Zimányi Vera, Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanuságai alapján. *Agrártörténeti Szemle* 1–2 (1974) 79–201; Gecsényi Lajos, Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. *Századok* 127 (1993) 469–485; Gecsényi Lajos, Az Edlasperg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 35 (1993) 279–295; Gecsényi Lajos, Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez. *Századok* 129 (1995) 767–790.

49 Szakály Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és Reformáció, 23.) Budapest, 1995, 33–91, továbbá 172–218, 388–412, a Szegedről a 16. század közepén elköltöző kereskedők pályaképe. Bessenyei, *Menekültek*, 34–52.

rendelkezésre, addig utóbbiról jóval kevesebbet tudunk annak ellenére, hogy a 16. század második felétől a Zrínyi család által kiszállított élelmiszerek végállomása is Velence és annak környéke volt. Szapolyai János velencei kapcsolataira építve igyekezett még szorosabbra fűzni ezt a hagyományosnak nevezhető gazdasági kapcsolatot. Megkoronázását követően szinte azonnal követet küldött Andrea Gritti velencei dózséhoz Jozefics Ferenc zenggi püspök személyében, aki december közepén adta át az új király üzenetét a dózsénak. János ígéretet tett arra, hogy a Magyar Királyságból kiszállított összes hagyományos kivitelre szánt árut (azaz főként marhahúst és bőröket) Velencébe és nem a német tartományokba szállíttatja, ami évente legalább 15 000 marha kivitelét jelentette volna. Ugyanezt az ajánlatát a következő évben megismételte, majd Lodovico Gritti kormányzói időszakában ezek a próbálkozások még erőteljesebbek lettek, noha a Velencébe vezető útvonal fontosabb csomópontjai (Horvátország, Pettau, Laibach) Ferdinánd kezén voltak.

Gritti Buda fejlesztését, kereskedelmi csomópont szerepét még inkább kiemelten kezelte. Szerémi szerint *„Gritti úr fejleszteni akarta a várost kereskedelemmel úgy, hogy nem lett volna párja Budának"*. Gritti halálát követően a kincstár kezelését Fráter György vette át, aki 1535-től egyúttal a budai várnagy tisztét is betöltötte. A kereskedelem fontosságát és annak módszereit jól ismerő György barát Szapolyai János államának bevételeit arra a jól bevált módszerre alapozta, amely a kereskedelmi termékek kivitelének tiltásával az uralkodót monopolhelyzetbe hozta. Ezzel jelentős áremelkedést ért el, az így felvert értékű termékeket részben saját hálózatán keresztül értékesítette, részben pedig a főként budai kereskedőknek adott egyedi engedélyekkel juttatta el a megfelelő piacokra. Az áruk többsége minden bizonnyal a hagyományos útvonalon, Bécsen keresztül a délnémet területek hús- és nyersanyagellátását szolgálta.[50] A budai János-párti kereskedők üzleti érdekei a hagyományos útvonalak felértékelődésével a harmincas évek végén már a Habsburgokkal való jó viszonyt követelték meg, így nem véletlen, hogy épp ezek a kereskedők vettek részt a budai városi tanács 1541. évi „árulásában".[51]

A MAGYARORSZÁGI VÁROSHÁLÓZAT HIERARCHIÁJÁNAK ÁTALAKULÁSA A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A kettős királyság időszaka a városhálózat átalakulása szempontjából igen izgalmas korszak. Az oszmán terjeszkedéssel a déli és a középső országrész nagy vonzáskörzettel rendelkező, hagyományos központjai a magyarországi kereskedelem szempontjából háttérbe szorultak, még akkor is, ha regionális jellegű központként tovább működtek.[52] A Buda–Pest–Óbuda gazdasági egység uralma az

50 Bessenyei, Szapolyai János és a magyarországi városok.

51 Bessenyei, *Menekültek*, 19–20.

52 Kubinyi András, Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 1–30; Granasztói György, A dunai térség városodása (XVII–XVIII. század). *Demográfia* 32 (1989) 157–187.

országos távolsági kereskedelem és ipar felett a német polgárság előzésével és részbeni megsemmisítésével megtört. Az ország gazdasági csomópontjaként funkcionáló városcsoportot maga Szapolyai János is fejlesztette, és igyekezett új célterületek bevonásával váltani a délnémet kereskedelmi központoktól az itáliai kereskedelem felé, de hosszú távon ez nem járt sikerrel. A Budáról elmenekült kereskedők már ekkor Bécs és Pozsony felé tették át székhelyüket, a főváros elestét követően pedig azokban a kereskedelmi központokban telepedtek le a Pestről elmenekült magyar polgárokkal együtt, amelyek ekkor emelkedtek ki véglegesen a magyarországi városhálózatból. Buda kereskedelmi szerepét végül nem is egy másik magyarországi város, hanem a Habsburg Monarchia székhelyévé váló Bécs vette át. A magyarországi települések közül a Bécs, majd onnan a német területek piacai felé irányuló nagy volumenű állatkereskedelmet és az onnan a Magyar Királyság felé áramló nyugati árucikkek importját közvetítő regionális központok emelkedtek ki. Az ország igazgatási és belpolitikai központjává váló Pozsony ekkor lett egyértelműen a legnagyobb magyarországi várossá.[53] Mellette Nagyszombat, Magyaróvár és Győr vált megkerülhetetlen partnerré ebben a kereskedelmi hálózatban.[54] A soproni kereskedők nem vettek részt a nagy hasznot hozó állatkereskedelemben, de jól szállítható borukkal a térség exportképes termékét állították elő és irányították annak kereskedelmét Alsó-Ausztria és Szilézia irányába. A soproni borvidék jelentőségét mutatja, hogy a soproni bor a 16. század második felében még Krakkóban is megjelent. Az itteni nedű azonban nem versenyezhetett a Tokaj-Hegyaljáról kiszállított borral, aminek a hasznát elsődlegesen a felső-magyarországi városok, különösen Kassa és Eperjes kereskedői fölözték le. A Kis-Kárpátok oldalában fekvő szőlőhegyek kisebb volumenű borkereskedelmére alapozták felemelkedésüket az itt fekvő városok (Modor, Bazin, Szentgyörgy), de jelentőségük nem mérhető a fentebb említett központokéhoz. A délvidéki kereskedelemben Pécs szerepe ugyan megmaradt, ám miután 1543-ban Székesfehérvárhoz hasonlóan oszmán fennhatóság alá került, a Magyarország és Velence között a Görz–Laibach–Pettau/Ptuj útvonalon folyó kereskedelemben Pettau vette át a főszerepet: a Velence felé irányuló magyarországi marhakereskedelem legfontosabb közvetítőhelyévé vált, ezzel az osztrák tartományok kereskedelmi csomópontjai között is különleges helyet foglalt el.[55] Pécs, de különösen Székesfehérvár helyét Pápa tölthette be regionális

53 Pálffy Géza, A Magyar Királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században. *Fons* 20:1 (2013) 3–76.

54 Gecsényi Lajos, Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. *Győri Tanulmányok* 13 (1993) 103–118; Granasztói György, *A barokk győzelme Nagyszombatban: tér és társadalom, 1579–1711.* Budapest, 2004.

55 Othmar Pickl, Der Funktionswandel der Stadt Pettau/Ptuj am Handelsweg zwischen Ungarn und Oberitalien vom Frühmittelalter bis zur Gegenwart. In: Franz Tichy – Jürgen Schneider (Hrsg.), *Stadtstrukturen an alten Handelswegen im Funktionswandel bis zur Gegenwart. Referate des 6. interdisziplinären Colloquiums des Zentralinstuts*. Neustadt a. d. Aisch, 1984, 57–70; Othmar Pickl, Pettau – ein internationaler Handelsplatz des 15. und 16. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 62 (1971) 87–109; Herbert Knittler, Städtelandschaften in Österreich im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit. In: Holger Gräf – Katrin Keller (Hrsg.), *Städtelandschaft, réseau urbain, urban network. Städte im regionalen Kontext in Spätmittelalter und früher Neuzeit.* (Städteforschung, A/62.) Köln–Weimar–Wien, 2004, 132; Erich Landsteiner,

szinten.[56] Az 1541-ben szintén oszmán fennhatóság alá került Buda és Pest szerepét a marhakereskedelem lebonyolításában a korábbi regionális háttérvárosok kiemelkedése révén Szeged, Gyula és Temesvár, ezek elestét követően pedig Debrecen vette át és vált interregionális központtá.[57] A felső-magyarországi régió településhálózata is megváltozott, ugyanis a régió két kiemelkedő tagja, Kassa és Lőcse mellett új, tartós szereplőként megjelent Eperjes. A Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelmi kapcsolatok változásai éppen ebben az időpontban egyáltalán nem kedveztek a szepességi Lőcsének. A korábban a lengyelországi rézkereskedelemben fontos szerepet játszó város kiesett a fő kereskedelmi csomópontok közül, mivel a legnagyobb forgalmat a Sáros és Abaúj megyéken át húzódó kereskedelmi utak mellett fekvő városok kereskedői – így a térség valódi fővárosává váló Kassa, valamint a mind jobban fejlődő Eperjes – bonyolították le.[58] Eperjes kereskedelmi szerepét növelte, hogy a Szapolyai János kezére került Kassa árumegállító jogát I. Ferdinánd Eperjesnek adományozta. Az adomány ideiglenes volt, de a gyorsan fejlődő Eperjes később is meg tudta tartani az ebben a hektikus időszakban elnyert előjogát. A felsőmagyarországi városok jelentőségét növelte, hogy a hegyaljai borkereskedelemben kiemelkedő szerepük volt, és a hagyományos lengyelországi piac mellett egyre nagyobb mértékben kapcsolódtak be az ausztriai külkereskedelembe is.[59] A régió közvetítő partnerei az Erdély peremterületén lévő nagyobb városok, mint Várad és Kolozsvár voltak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összegzésként Szapolyai János esetében leszögezhetjük, hogy a mohácsi csata utáni másfél évtizedben tudatos királyi várospolitikáról csak rendkívül óvatosan beszélhetünk. Az államigazgatás és az uralkodók adópolitikája sem volt még annyira átgondolt, mint akár néhány évtizeddel később. Szapolyai János esetében a pénzügyigazgatás megszervezésére a belháború miatt nem is nagyon volt lehetőség. Mindezek ellenére bizonyos tendenciákat és próbálkozásokat megfi-

Strukturelle Determinanten der Stellung Wiens im interregionalen Handel. In: Peter Csendes et al. (Hrsg.), *Wien. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert)*. Wien, 2003, 187–200; Varga, *Írem kertje*, 37–45.

56 Gecsényi Lajos, Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben. In: Hermann István – Somfai Balázs (szerk.), *Tanulmányok Pápa város történetéből 2.* Pápa, 1996, 75–80; Uő, Bécsi kereskedők memoranduma a kelet-nyugati kereskedelemről, 1615. In: Kalmár János (szerk.), *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Budapest, 1997, 79–88; Szakály Ferenc, Pápa a török korban. In: Kubinyi András (szerk.), *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Pápa, 1994, 125–200.

57 Bácskai Vera, *Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században*. Gyula, 1991; Gecsényi Lajos, Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 18 (1991) 25–35; Gecsényi, Az Edlasperg-ügy, 287.

58 Domanovszky Sándor, *A szepesi városok árumegállító-joga*: *Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570.* Budapest, 1922.

59 H. Németh, *Várospolitika és gazdaságpolitika*, II. 9–51.

gyelhetünk ezen a téren is. A két törvényesen megválasztott király, I. (Habsburg) Ferdinánd és I. (Szapolyai) János számára az elsődleges kérdés a városok esetében is a pártállás volt: az egyes városok önként vagy katonai fenyegetés hatására csatlakoztak egyik vagy másik oldalhoz. A városok részéről e kérdésben nagyfokú bizonytalanságot figyelhettünk meg, de ez nyilván a magyarországi belpolitikai helyzet egészére elmondható. A városi polgárság gazdasági érdekei e tekintetben megkerülhetetlenek voltak. Amennyiben valamelyik uralkodó lekötelezte az egyes városi tanácsokat különféle privilégiumokkal, abban az esetben ez szintén fontos szempontnak bizonyult. Mindezen túl az egyes uralkodóknak is érdekük volt a városi polgárság támogatása, mivel az országban dúló háborúhoz minden támogatásra – legyen az pénzügyi vagy katonai – szükségük volt. A katonai szempontok azonban sok esetben felülírták a gazdasági megfontolásokat: ez tűnik ki a budai vagy kassai német polgárság elűzéséből és a pesti magyar polgárok támogatásából. A német polgárság gazdasági kapcsolatait a beköltöző új elit tagjai ugyanis nem tudták pótolni, Buda gazdasági szerepe karakteresen, Kassáé pedig egyértelműen visszaesett. Szapolyai János megpróbált új kereskedelmi partnerek bevonásával ellensúlyt találni: a délnémet, egyértelműen Ferdinánd-párti kereskedelmi partnerek helyett Velence irányában tájékozódott. Az e célból kiküldött követek ugyanis nem elsődlegesen a hazai polgárság, hanem az uralkodó, illetve a Fráter György által működtetett saját kivitel megszervezése és támogatása végett tárgyaltak Velence vezetésével. A két uralkodó között folyó belháború pusztításai, valamint az oszmán haderő területfoglalásai miatt a magyarországi városhálózat ebben az időszakban jelentős mértékben átalakult, a súlypontok áthelyeződtek, új gazdasági központok alakultak ki.

Buda és Pest szerepét tulajdonképpen Bécs vette át, a magyar főváros polgárságának szétszóródott tagjai az új kereskedelmi csomópontokban (Kassa, Pozsony, Nagyszombat) próbálták működtetni régi hálózatukat. Az útvonalak áthelyeződése miatt, valamint annak következtében, hogy a hódoltsági és a magyar királyságbeli városok kereskedői között új hálózat és módszer alakult ki, e városok mellett új mezővárosok (Debrecen, Várad, Győr, Magyaróvár stb.) emelkedtek ki.

Gálfi Emőke*

SZAPOLYAI JÁNOS ÉS AZ ERDÉLYI VÁROSOK

Köztudomású, hogy a Szapolyai-ház uralkodói a Magyar Királyság válságos időszakában álltak az ország élén: alig fél évszázadnyi uralkodásuk alatt az ország előbb két, majd három részre szakadt. E kényszerpálya meghatározta az uralkodók lehetőségeit, és elkerülhetetlenül rányomta bélyegét Szapolyai János várospolitikájára is.

Szapolyai János városokkal kapcsolatos intézkedéseire már a királlyá koronázása előtti évekből is számos példát találunk. A szepesi örökös ispánként,[1] majd utóbb erdélyi vajdaként[2] kiállított irataiból látható, hogy jól ismerte az ország (legalább a szepességi és erdélyi) városainak helyzetét, másrészt vajdasága alatt, különösen a Dózsa vezette lázadás leverése idején, több ízben is szüksége volt az erdélyi városok pénzére és haderejére, ezért tisztában volt gazdasági és stratégiai jelentőségükkel.

Habsburg Ferdinánd királlyá választása után az ország nagyobb része továbbra is I. Jánosnak hódolt. Az ország vámhivatalai (a pozsonyin kívül), továbbá a bányakamarák és a pénzverő kamarák a nekik székhelyül szolgáló városokkal együtt (Buda, Besztercebánya, Körmöcbánya, Kassa, Nagybánya, Szeben) Szapolyai kezén voltak, bár a kincstári bevételek csak lassan folytak be.[3] János király

* Tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület; galfie72@yahoo.com.

1 Céhalapítási engedély a család birtokában levő Pápa város szabóinak 1510-ben, illetve a késmárki polgárok harmincad- és vámmentességének tiszteletben tartása 1511-ben. Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2012 (a továbbiakban: *Szapolyai oklt.*), 352, 357.

2 Pl. 1514. július 10. Szapolyainak a brassói tanácshoz intézett utasítása, hogy a Székely nevű rablót fogják el; 1515. június 5. Parancsa a besztercei tanácsnak: hadaik negyedét küldjék Hátszeg kerületbe, mivel kémei szerint jelentős török betörés készül; 1515. II. Ulászló mentesítő oklevele értelmében felmentette az abrudbányaiakat a hadba vonulás alól. *Szapolyai oklt*. 402, 412; Simon Zsolt, Az aranykitermelés kezdetei a középkori Erdélyben. In: Egyed Emese – Bogdándi Zsolt – Weisz Attila (szerk.), *Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában.* Kolozsvár, 2015, 226.

3 Barta Gábor, Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János kormányzása 1526. november – 1527. augusztus). *Századok* 111:4 (1977) 660–668.

hatalmának elismeréseként az 1527 márciusában tartott budai országgyűlésre mind az 53 megmaradt megye elküldte képviselőit, s a városok közül ott voltak Buda, Pest, Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszeben, Nagyszombat, Székesfehérvár, Esztergom követei, továbbá az erdélyi és szlavóniai szóvivők is.[4]

Köztudott, hogy a városi közösségek a jogaik védelmében koronázásokkor az új uralkodóval rendszerint átíratták és megerősíttették a saját kiváltságaikat tartalmazó okleveleiket, s ezt a szokást a mohácsi csata után kialakult helyzet még inkább indokolta. Jóllehet erre kevés adat van a kezdeti időszakból,[5] az 1526. november 10-én királlyá választott Szapolyai János – egykori vajdai pecsétjével megerősített – első oklevelei között más elintézendő ügyek mellett a városokra vonatkozó közigazgatási utasításokat és a közrend védelmét célzó rendelkezéseket is találunk (például, hogy Kassa adjon a hazatérő lengyel követeknek kocsit, illetve Gosztonyi János erdélyi püspökhöz is ment egy parancs, hogy tartsa tiszteletben Kolozsvár kiváltságait).[6] Az első hónapok rendelkezései jellegükben tehát egyáltalán nem tértek el a korábban megszokott utasításoktól.[7]

A helyzet 1527 júliusában változott meg gyökeresen, amikor I. Ferdinánd hadai megindultak I. János ellen.[8] Ferdinánd serege 1527. július 31-én átlépte a magyar határt, Szapolyai pedig kiürítette Budát, majd kelet felé húzódott, ahonnan a tokaji vereséget (1527. szeptember 27.) követően visszaszorult Erdélybe. Az 1527 nyarán kezdődő erdélyi események és végső soron János király német polgárokat illető várospolitikájának alakulása szempontjából döntő jelentőségű volt Georg Reicherstorffer személye és erdélyi tevékenysége.[9] Ő indította el ugyanis azt a mozgalmat, amelynek eredményeként az Erdélyben az egyik leg-

4 Fraknói Vilmos (szerk.), *Magyar Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Hungariae. Első kötet. (1526–1536).* (Magyar történelmi emlékek, III; Országgyűlési Emlékek) Budapest, 1874 (= *MOE*), I. 103; Barta, Konszolidációs kísérlet, 675.

5 1527. február 24. I. János a város kérésére megerősíti a kolozsváriak vámmentességét. Flóra Ágnes, Kolozsvár és a központi hatalom kapcsolata a Mohács utáni évtizedekben. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 8 (2013) 37; 1527. április 7. I. János Muzsna mezőváros elöljáróinak kérésére megerősíti azon jogukat, hogy gerébjüket szabadon válasszák. Arhivele Naţionale Române (= ANR) Sibiu. Fond Parohia evangelică C.A. Mediaş Seria 2. Acte. Nr. 153. F. 110.

6 Barta, Konszolidációs kísérlet, 650.

7 Pl.: 1527. január 7. Dés mezőváros lakói elpanaszolták a királynak, hogy Jakcsi Mihály familiárisai sóval rakott szekereiket és más áruikat mentességeik ellenére a vámokon törvénytelenül megvámolják, ezért a király tiltja Jakcsit a hatalmaskodás folytatásától. ANR. Cluj. Fond Primăria oraşului Dej. Nr. 116; 1527. február 15. I. János Bihar, Szatmár, Külső-Szolnok és Szabolcs vármegyék hatóságainak: Nagybánya elöljárói előadták neki, hogy jóllehet az előző királyoktól adott kiváltságaik alapján a vámfizetés alól mentesek voltak Bihar, Szatmár, Külső-Szolnok és Szabolcs vármegyékben, mégis sokan nem tisztelik e szabadságukat, és tőlük vámot szednek. Ezért elrendeli, hogy a nagybányai polgárok kiváltságait tartsák tiszteletben. ANR. Maramureş, Fond Primaria oraşului Baia Mare. Seria 2, Documente privilegiate. Nr. 35.

8 Barta Gábor, Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). *Történelmi Szemle* 20:1 (1977) 28–29.

9 Személyéről és művéről magyarul: Georg Reicherstorffer, *Chorographia Transilvaniae. Chorographia Moldaviae.* A szöveget gondozta, fordította, a kísérőtanulmányt és a magyarázatot írta: Szabadi István. Debrecen, 1994, 117–128.

főbb gazdasági erőt képviselő Szász Universitas elpártolt Szapolyaitól és I. Ferdinánd oldalára állt.

A magát nagyszebeninek valló Reicherstorffer először 1523-ban tűnt fel közjegyzőként szülővárosában, 1525-ben pedig már Mária királyné udvarában szolgált.[10] 1527. június 2-án I. Ferdinánd kinevezte királyi titkárrá, majd pár napra rá következként Moldvába küldte, hogy megnyerje számára Péter (Petru Rareș) vajdát.[11] Reicherstorffer június 27-én indult el Bécsből, és Lengyelországon keresztül érkezett meg Moldvába, ahonnan a moldvai vajdával történt rövid ideig tartó, de állítása szerint eredményes tárgyalás után augusztusban Erdélybe indult, hogy a szász városokat is I. Ferdinánd pártjára vonja.[12] Szapolyai idejekorán értesült Reicherstorffer szándékáról, és már augusztus folyamán megparancsolta a beszterceieknek, hogy Mária királyné titkárát, egy bizonyos Georg nevű személyt tartóztassák le és adják át az erdélyi vajdának.[13] Eközben mindkét király arra buzdította a szászokat, hogy maradjanak hűségesek hozzá, és ne álljanak át az ellenség táborába.[14]

Reicherstorffernek nem esett nehezére az erős családi, gazdasági és kulturális szálakkal a németekhez kötődő szászokat a Habsburg uralkodó pártjára állítani, és sikeres propagandája eredményeként Brassó tanácsa már 1527. szeptember 8-án meghódolt Ferdinándnak.[15] A szászok átállása azonban nem ment zökkenőmentesen. Egy hónappal később Reicherstorffer ugyanis még hűtlennek nevezte a szebenieket, és a szemükre vetette, hogy miért vettek részt a Macedóniai Miklós alvajda által Medgyesre összehívott országgyűlésen.[16] János király pedig ugyanebben az időben tüzes nyilakat kért a szebeniektől, a város tehát ekkor még hezitált a két uralkodó között.[17] Reicherstorffer azonban október 15-én fegyveres erővel vonult be a városba, és a polgárok inkább mellé álltak a János királyt támogató magisztrátussal szemben, így ekkortól Szeben is Ferdinándot támogatta.[18]

---

10 Joseph Trausch, *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. III.* Kronstadt, 1871, 86–87.

11 Friedrich Schuller, Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden von Grosswardein. Aus dem k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien (1526–1538). *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 26 (1894) 256–257 (9. okl.), 259 (11. okl.).

12 Johann Karl Schuller, Georg Reicherstorffer und seine Zeit. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 21 (1859) 233; Szabadi, *Georg Reicherstorffer*, 118.

13 ANR. Cluj, Primăria orașului Bistrița, seria 1, Nr. 894.

14 1527. augusztus 15. I. Ferdinánd kérése a szászokhoz, hogy ne támogassák semmilyen módon Szapolyait. ANR. Cluj, Primăria orașului Bistrița, seria 1, Nr. 898; 1527. augusztus 28. I. János a szászoknak: értesült arról, hogy ellensége, Ferdinánd hűségükben el akarja tántorítani őket, ezért fővesztés terhe alatt megtiltja, hogy elpártoljanak tőle, és részt vegyenek az általa összehívott országgyűlésen. ANR. Sibiu, Colecția de documente medievale. Seria U. IV. Nr. 323.

15 Szabadi, *Georg Reicherstorffer*, 118–119.

16 1527. október 5. ANR. Sibiu, Magistratul orașului și scaunului Sibiu. Colecția de documente medievale. Seria U. V. Nr. 297.

17 1527. október 8. ANR. Sibiu, Magistratul orașului și scaunului Sibiu. Colecția de documente medievale. Seria U. IV. Nr. 282.

18 Trausch, *Schriftsteller-Lexicon*, 90; Schuller, Georg Reicherstorffer, 239; Szabadi, *Georg Reicherstorffer*, 118–119.

A követ novemberben Medgyest is a saját pártjára vonta.[19] Az események láthatóan gyorsan követték egymást, és minden jel szerint októberben már Szászsebes is I. Ferdinánd oldalára állt, bár ideig-óráig még Szapolyai is uralta. Október 18-án ugyanis a szászsebesi városvezetés arról értesítette a szebenieket, hogy Szapolyai négyszáz katonája elfoglalta Gyulafehérvárt, katonái rabolnak és gyújtogatnak, a Ferdinánd pártján álló Gosztonyi János erdélyi püspököt pedig elfogták. Kérték, hogy haladéktalanul siessenek a segítségükre, mert a sereg még aznap éjszaka, de legkésőbb másnap már biztosan Szászsebesen lesz.[20] E levél alapján egyébként a püspök elhunytának pontos időpontja is megállapítható, hiszen Szerémi György leírásából tudjuk, hogy a főpapot megkínozták, és elfogatása másnapján belehalt sebeibe.[21]

Szeben elvesztése több szempontból fordulópontot jelentett az Erdélyben dúló polgárháború és I. János későbbi várospolitikája szempontjából. Az első fontos következmény, hogy 1527 októberében Szapolyai „elköltöztette" Szebenből a pénzverdét Kolozsvárra.[22] Az intézkedés leginkább egy Kolozsvár javára tett adomány jeleként szerepel a szakirodalomban,[23] és a városnak tett privilégiumban a király valóban a polgárok hűségét jutalmazta 300 forintnyi éves adójának elengedésével. Azonban Szeben átállása után az ottani pénzverde elvesztése nyomán nem annak elköltöztetése volt kérdéses, csupán annak helyszíne. Kolozsvár mellett szólt, hogy Szapolyai jól ismerte a várost, hiszen erdélyi vajdaként itt saját udvart tartott fent, melynek élén Tornaljai János személyében saját külön udvarmestere állt.[24] Jóllehet a Dózsa-féle parasztháború alatt 1514 nyarán Kolozsvár beengedte a falai közé Lőrinc papot és kíséretét, és biztosította a keresztes had élelemmel való ellátását, a szamosfalvi csata után a vajda katonái előtt is megnyitotta kapuit, a keresztesekhez csatlakozó polgárait pedig azonnal átadta Szapolyai emberének, az előbb említett Tornaljai Jánosnak.[25]

1527 végén, miután Szapolyai kiszorult Erdélyből, Kolozsvár is hűséget esküdött I. Ferdinándnak. 1527. december 18-án Reicherstorffer az erdélyi három nemzethez intézett levelében úgy rendelkezett, hogy a Ferdinánd királynak önként alávetett országrészben azokat, akik a rebellis János grófhoz *(comes)* csatlakoznak és viszályt szítanak, fogják el és javaikat kobozzák el.[26] Bizonyos jelek azonban arra utalnak, hogy Kolozsvár nem önszántából engedelmeskedett Rei-

19 Trausch, *Schriftsteller-Lexicon*, 91.

20 ANR. Sibiu, Colecția de documente medievale. Seria U. V. Nr. 1260.

21 Bunyitay Vince et al. (szerk.), *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából / Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I–II*. Budapest, 1902–1904 (= *ETE*), I. 351. (348. okl.)

22 ANR. Cluj, Fond Primaria municipiului Cluj-Napoca. Seria A. Privilegii și acte. Subseria A. Privilegiile orașului. Nr. 45; Flóra, Kolozsvár, 26, 38.

23 Flóra, Kolozsvár, 26.

24 Neumann Tibor, Dózsa legyőzője. In: Balázs Lajos (szerk.), *Dózsa. Dózsa György halálának 500. évfordulója alkalmából szervezett konferencia előadásai*. Csíkszereda, 2016, 88.

25 Neumann Tibor, Bulgária–Erdély–Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.), *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról*. Budapest, 2015, 140, 142.

26 ANR. Brașov, Fond Primăria orașului Brasov. Colecția de documente Schnell, vol. III. Nr. 78.

cherstorffernek, sőt komoly konfliktusai is voltak vele. 1528 elején ugyanis Reicherstorffer egy Brassó városához írott levelében arra kérte a magisztrátust, hogy Hirscher Lucas főbírónak és Benckner Johannesnek adjon a brassói huszadból 500 forint értékű árucikket. Ezzel kívánta ugyanis kárpótolni őket a Kolozsváron elkobzott javaikért, amelyet Kis Ferenc vett el tőlük a saját, Brassóban Reicherstorffer által lefoglalt javai miatt.[27] A szövevényes történet lényege, hogy Ferdinánd megbízottja önhatalmúlag lefoglalta egy gazdag kolozsvári polgár brassói javait. Bár mindez csupán gazdag kereskedők közötti szokványos konfliktus is lehetett, tény, hogy Kolozsvár az első adandó alkalommal visszatért Szapolyai hűségére, amit a király a közeli Bányabükk és Szentmárton falvak (Torda vm.) adományozásával hálált meg 1529. július 16-án,[28] s a későbbiekben még több alkalommal (1531, 1537, 1538) kinyilvánította kegyét hű városa felé.[29] Ugyancsak Kolozsvár átállásával magyarázható, hogy 1529 szeptemberében a városi kormányzat a minden bizonnyal Ferdinánd pártján álló Klein Johann városi plébánost fogságba vetette, majd Szapolyai híve, Somlyói Bátori István királyi helytartó kezére adta, ahonnan csak befolyásos polgárok közbenjárására szabadult, miután 4000 forint bírság terhe alatt kötelezte magát, hogy nem fog pert kezdeni a város ellen.[30]

A királyi támogatás megtette hatását: innentől keltezhető az a folyamat, amelynek eredményeként Kolozsvár töretlenül fejlődött a 16. század végéig és vált az országrész „első és leghíresebb városává"[31] olyannyira, hogy a város kereskedelmi volumene a század utolsó évtizedeiben már meghaladta a korábban két legjelentősebb erdélyi város, Brassó és Szeben áruforgalmát.[32]

Visszatérve Reicherstorffer személyéhez, elmondható, hogy tevékenysége eredményeképpen 1527–1528 fordulóján[33] a keleti tartomány már szilárdan I. Fer-

---

27 ANR. Braşov, Fond Primaria oraşului Brasov. Colecţia de documente Schnell, vol. III. Nr. 93.

28 Flóra, Kolozsvár, 38.

29 Itt jegyezzük meg, hogy Kolozsvár történetére vonatkozóan I. Ferdinánd itteni uralmának eddig nem került elő írásos bizonyítéka. Flóra, Kolozsvár, 30–31, 38.

30 Az ügy érdekessége, hogy a Klein Johann helyére kerülő Enyedi (Wolphard) Adorján előző állomáshelyét, Törpényt viszont Klein kapta meg éppen Wolphard közbenjárására 1530 januárjában. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). II. kötet.* Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Budapest, 1990 (= *KmKvJkv*), 4270–4271, 4275; Hegyi Géza, Kolozsvári plébánosok a középkorban. *Református Szemle* 99:6 (2006) 759–760; ANR. Cluj, Primăria oraşului Bistriţa Seria 1. Nr. 1091; Albert Berger, *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570. I.* Hrsg. von Ernst Wagner. Köln–Wien, 1986 (= Berger, *Urkunden-Regesten*), 1198.

31 Szamosközi István, *Erdély története [1598–1599, 1603]*. Budapest, 1977, 380.

32 Mária Pakucs-Willcocks, *Sibiu–Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*. Köln, 2007, 73; Flóra, Kolozsvár, 29–30.

33 1527. december 18. Reicherstorffer rendelete az erdélyi három nemzethez. ANR. Braşov, Primăria oraşului Brasov. Colecţia de documente Schnell, vol. III. Nr. 78. 1528. február 29. A Fugger cég képviselői Gerendi Miklós kincstartóval megegyeznek az erdélyi sóbányák átadásáról. Draskóczy István, *A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)*. Budapest, 2018, 110–111; 1528. március 3. I. Ferdinánd megerősíti a szebeni, körmöcbányai, kassai és nagybányai pénzverő kamarák kiváltságait. ANR. Maramureş, Fond Primăria oraşului Baia Mare. Seria documentelor privilegiate. Nr. 182.

dinánd pártján állt. A sikereket kihasználva eközben a Habsburg-ágens a személyes ellenfeleitől is igyekezett megszabadulni. Ezzel azonban inkább csak zavart keltett, mintsem hogy a királya ügyét szolgálta. Fivére, Nicasius, Pemfflinger Márk királybíró embereit, Morgondai Jánost és Thabiasi Geréb Pétert (utóbbi a királybírónak elhalt felesége révén rokona is volt)[34] 1528 márciusában János királyhoz való hűség ürügyén egy fürdőben[35] meggyilkoltatta, minden javukat elprédálta, feleségeiket és gyermekeiket a javaikból kiűzte. Ha Perényi Péter nem lépett volna közbe, Ferdinánd embere magát Pemfflinger Márkot és más szebeni elöljárókat is megöletett volna, tudósított minderről egy levélben a királybíró unokaöccse. Szapolyai a gyilkosság hírére a tetteseket fővesztésre ítélte,[36] Reicherstorffer pedig ennek hírére 1528. április 16-án elmenekült Szebenből, és Budán keresztül Prágába távozott.[37] A későbbiekben még több alkalommal (1531, 1535) kapott újabb és újabb megbízatásokat a Habsburg uralkodótól, sőt Ferdinánd 1532-ben nemesi adománylevéllel honorálta odaadó szolgálatait.[38] Az eset jól mutatja Szapolyai hatalmának korlátait, egyben a Habsburg politikai nyomásgyakorlás módszereit.

Az erdélyi városok lehetetlen állapotát mutatja, hogy Erdélyben a politikai helyzet a Habsburg-uralom alatt sem konszolidálódott. Bármelyik oldalra álltak is a két király közötti küzdelemben, egyik sem tudta megteremteni a nyugodt élet feltételeit. Jól bizonyítja mindezt, hogy Erdélyben a hatalmas európai hálózattal bíró német Fuggerek gazdasági működésének pénzügyi mérlege Ferdinánd idején is negatív lett.[39] Az is megállapítható, hogy a polgárháború az Erdély egyik fő gazdasági erejét jelentő szász népesség pénzügyi helyzetét erősen meggyengítette. 1529. május 2-án Gerendi Miklós kincstartó és Maylád István vajda a Szász Universitastól 22 000 forintot kért. 4000 forint a zsoldosok másfél havi zsoldjára kellett, a maradék 18 000 forintot azonban vissza kellett téríteniük a szászok felé, akiket a háború költségei rendkívül megviseltek.[40] Itt érdemes megemlítenünk Gerendi Miklós 1529. május 17-én kelt, Beszterce városának szóló parancsát, mely szerint haladéktalanul küldjék hozzá a medgyesi gyűlésen megállapított adót.[41] A helyzetet ékesen szemlélteti a szászsebesiek 1530 októberében íródott levele, amelyben Székely Sebestyén arra kéri Szeben városát, hogy küldjék el nekik a hópénzt, mert nagy a drágaság, és az új pénzek a régieknek immár csak harmadát érik, ezért büntessék meg azokat, akik nem fogadják el tőlük az új érméket.[42]

---

34 Fabritius Károly, *Pemfflinger Márk szász gróf élete különös tekintettel a reformatió elterjedésére az erdélyi szászok között*. Budapest, 1875, 12.

35 *„quem in balneo occidere fecit."* Schuller, Urkundliche Beiträge, 268.

36 Schuller, Urkundliche Beiträge, 19. (267–270.); Szabadi, *Georg Reicherstorffer*, 119.

37 Schuller, Georg Reicherstorffer, 246.

38 *ETE* II. 138. (151.), 165. (184.); Szabadi, *Georg Reicherstorffer*, 119; Schuller, Georg Reicherstorffer, 227, 274–276; Trausch, *Schriftsteller-Lexicon*, 94.

39 Draskóczy, *A magyarországi kősó*, 115.

40 ANR. Braşov, Fond Primăria oraşului Braşov, Col de doc Schnell, vol. 3, Nr. 106; ANR. Sibiu, Fond Magistratul oraşului şi scaunului Sibiu, Colecţia de documente medievale U IV, Nr. 335.

41 ANR. Cluj, Primaria oraşului Bistriţa. Seria 1. Nr. 1038.

42 ANR. Sibiu, Fond Magistratul oraşului şi scaunului Sibiu. Colecţia de documente medievale. U V. Nr. 1273.

A keleti országrész szempontjából a törökökkel szövetkező János király és a Habsburg-párti erők küzdelmében az 1529. június 22-én Brassó közelében lezajlott földvári csata jelentette a fordulópontot. Itt az I. János segítségére siető Péter vajda csapatai vereséget mértek a Ferdinánd hívének számító Török Bálint hadaira. Török Bálint, Thurzó Elek és Maylád István hiába biztatták a brassóiakat a vereség után, hogy álljanak ellen Szapolyai híveinek,[43] Brassó valójában elveszett Ferdinánd számára, s a város fölött ezentúl Szapolyai nevében Péter vajda rendelkezett.[44] János király csupán 1531-ben bocsátott meg a brassóiaknak,[45] amikor Medgyesen tartózkodva a városnak egyszerre öt kiváltságlevelét erősítette meg.[46]

Szapolyai a földvári győzelmet követően bőkezűen bánt Péter moldvai vajdával, és valamikor 1529. július 15. előtt neki adományozta Beszterce várost Bálványos várával együtt. Péter vajda emberei ezután naponta sarcolták és károsították a várost, ezért a moldvai vajda elküldte hozzájuk a problémák orvoslására Ioan nevű szervitorát. Ugyanakkor ráparancsolt a városra, hogy elkergetvén a kereszténység árulóit, többé ne hallgassanak Ferdinánd híveire.[47]

1529 második felében Brassó és Beszterce városok mellett – Vizaknát leszámítva – az erdélyi sókamarák is I. János birtokába kerültek,[48] a következő esztendő folyamán pedig Medgyes városa is visszatért hűségére.[49] Az 1531. év a rendteremtés jegyében telt, amikor a király huzamosabb ideig Erdélyben tartózkodott.[50] E munkáról számos rendelete tanúskodik, amely adminisztratív teendők mellett a közbiztonságot s a rend helyreállítását célozta. Így például Medgyesen megtiltotta hadserege vezetőinek, hogy a medgyesi dékánátus papjainak házaiba elszállásolják katonáikat, Gyulafehérváron megparancsolta az erdélyi hatóságoknak, hogy ne akadályozzák Teke mezőváros lakosait abban, hogy árucikkeikkel kereskedjenek, Déván pedig meghagyta Mesztegnyői Szerecsen Jánosnak, hogy a mezőváros lakosait régi szabadságaikban ne háborgassa.[51]

---

43 ANR. Braşov, Fond Primaria oraşului Braşov, Colecţia de documente Stenner. Seria II, Nr. 106.

44 1530. január 8. I. János Péter moldvai vajda közbenjárására, aki előtt a királynak hűséget esküdtek *(„iidem super observanda nobis fidelitate iuramentum eidem waywode prestitissent")*, menlevelet ad négy brassói polgárnak, hogy udvarába utazzanak, és ügyeiket elébe terjesszék. ANR. Braşov, Colecţia de documente privilegiate Nr. 392; 1530. január 14. Péter vajda Lucas Hirschernek és Brassó városának: tartsák magukat az 1529. november 3-án kelt egyezséghez. Kijelenti, hogy Erdélyt csak Szapolyainak fogja átadni. ANR. Braşov, Fond Primăria oraşului Brasov, colecţia de documente Stenner.

45 1531. április 2. Péter vajda kéri I. Jánost, hogy fogadja vissza kegyeibe a brassóiakat és Barcaföldet, mert már két éve hűségesek és elhagyták I. Ferdinánd pártját. ANR. Braşov, Fond primăria oraşuli Braşov. Colecţia de documente Fronius. Vol I. Nr. 230.

46 ANR. Braşov, Fond Primăria oraşului Braşov, Colecţia de documente privilegiale. Nr. 403.

47 ANR. Cluj, Primăria oraşului Bistriţa, seria 1, Nr. 1052; Berger, *Urkunden-Regesten*, 1159. Az oklevél adatait Hegyi Gézának köszönöm.

48 Vizakna 1531-ben kerül vissza Szapolyaihoz. Draskóczy, *A magyarországi kősó*, 126.

49 ANR. Braşov, Fond Primăria oraşului Braşov, Colecţia de documente Fronius, Vol I. Nr. 222.

50 *KmKvJkv* II. 4345.

51 1531. április 13. ANR. Fond episcopia Bisericii Evangelice CA. din Transilvania. Colecţia de documente episcopale Nr. 140; 1531. május 5. ANR. Sibiu, colecţia Brukenthal. Seria 40. RS. 1–10, Nr. 410; 1531. július 10. ANR. Cluj, Fond fam. Kornis. I. Documente medievale. Nr. 56.

Szapolyainak csak lassan sikerült mindenhol helyreállítania uralmát. Jóllehet Brodarics István 1534. november 12-én egy levelében azt írta, hogy egész Erdély visszatért János király hűségére, és még Szeben is meghódolt, ez nem teljesen fedte a valóságot. Szeben csupán 1536-ban tért vissza János király oldalára. A két király között 1535-ben kötött fegyverszüneti megállapodást ugyanis 1536 februárjában csak úgy sikerült meghosszabbítani, hogy Ferdinánd ígéretet tett arra, hogy nem támadja meg Erdélyt, ha cserében Szapolyai seregei nem sarcolják meg Szebent.[52] A város tehát a Szász Universitas központjaként fontos szerepet töltött be a két uralkodó közötti alkudozásokban.

A rendteremtés mellett Szapolyainak arra is volt gondja, hogy hűségükért megjutalmazza a mellette kitartó városokat. Kolozsvárról már volt szó, és mellette ki kell emelni örökölt birtoka, Lippa esetét, ahová visszatért lengyelországi számkivetése után. János király 1529-ben a szabad királyi városok sorába emelte Lippát, és Buda jogrendjét adományozta neki.[53] Ez azért különleges, mert később a keleti országrészben Marosvásárhelyen kívül egyetlen mezőváros sem kapott ilyen kiváltságot az Erdélyi Fejedelemség uralkodóitól. Szapolyainak azonban fontos volt ez a település, hiszen közel feküdt Váradhoz,[54] így nem véletlen, hogy az 1530-as évek közepétől kezdve mind gyakrabban a király egyik rezidenciájává vált. 1541 végén ideig-óráig Lippa adott otthont Izabella királynénak is, és talán ezzel is magyarázható, hogy a város 1551. évi eleste után a királyné a Gyulafehérvárra telepedett lippai és temesvári polgároknak megengedte saját önkormányzatuk létrehozását.[55]

Az erdélyi eseményektől és a szász városok pártállásától nem lehet függetleníteni Buda német polgárságának helyzetét. Szapolyai ugyanis láthatólag mind bizalmatlanabbá vált velük szemben, ezért az uralma alá kerülő városok német ajkú polgárságát több helyütt erőszakkal kitelepítette. Buda mellett így történt például Kassán is.[56]

Budát 1529-ben János király Szulejmán szultántól vette át, miután a német polgárság egy része Freiberger Wolfgang bíró vezetésével már elhagyta a várost a szintén távozó Habsburg-katonasággal. Sajnos nem jutottak messzire, mert a menetet a törökök hitszegő módon megtámadták és lemészárolták. A maradék német polgárságot Szapolyai „engedte" békében távozni. Ingatlanjaikat azonban elkobozta és saját híveinek adományozta, a város így elvesztette legvagyonosabb

52 Stephanus Brodericus, *Epistulae*. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Péter Kasza. Budapest, 2012, 235. (432–433.), 258. (466–467.)

53 1529. június 27. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*. (Erdélyi Történelmi Adatok, VIII/1.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006, 158.

54 Váradot nem véletlenül választotta székhelyéül a király 1534–1538 között. A várost és a várat Czibak Imre váradi püspök végig szilárdan a kezében tartotta, lakói nem hódoltak meg 1527-ben I. Ferdinándnak. Bunyitai Vince, *A váradi püspökség története. I.* Nagyvárad, 1883, 384.

55 Gálfi Emőke, A gyulafehérvári Lippa fertály és a lippai menekültek a 16. század közepén. In: Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor (szerk.), *Testimonio litterarum*. Kolozsvár, 2016, 143–150.

56 A budai, kassai és a felvidéki városok helyzetéről lásd H. Németh István „Szapolyai János várospolitikája" című, e kötetben olvasható tanulmányát.

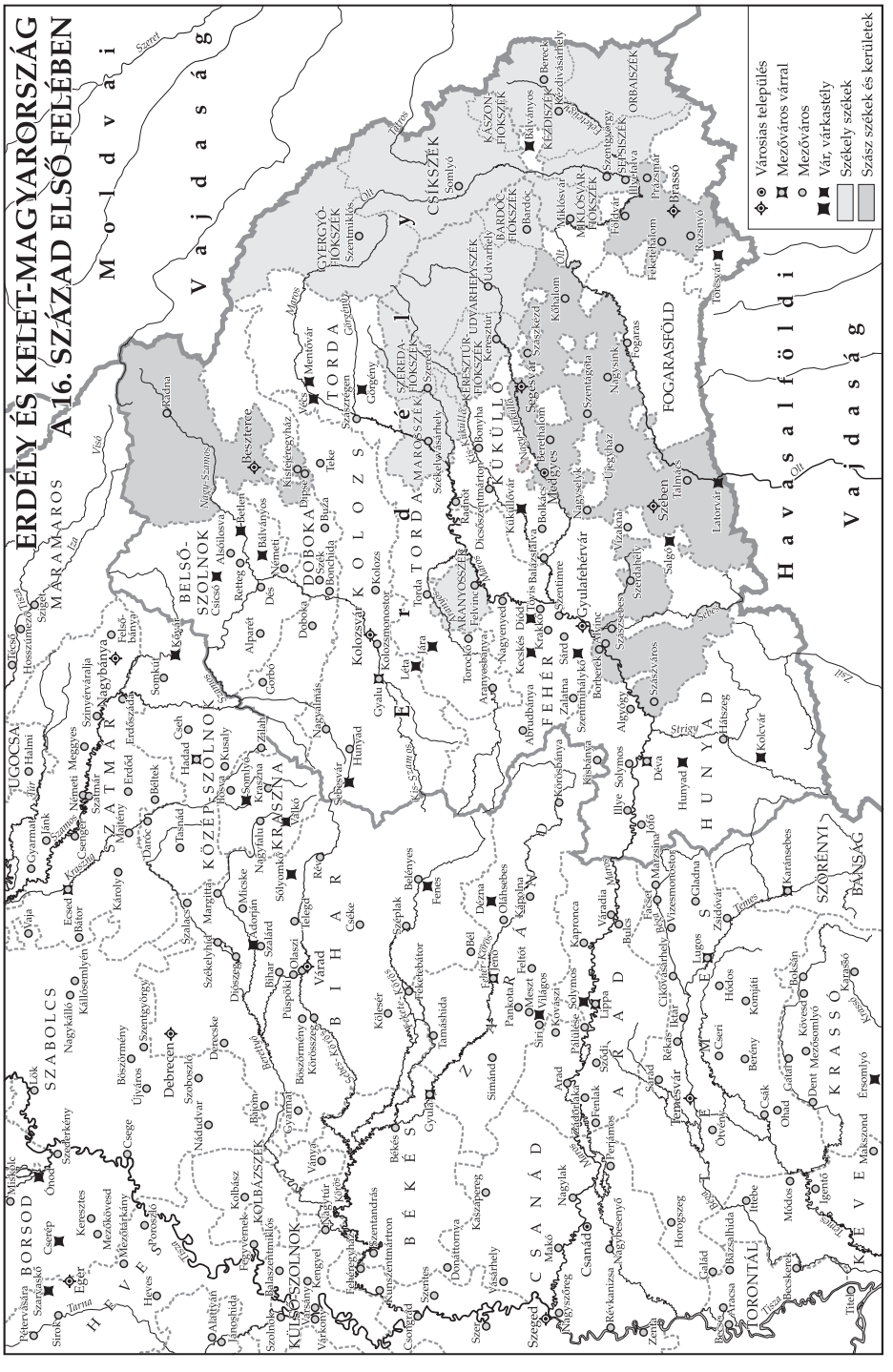
ERDÉLY ÉS KELET-MAGYARORSZÁG
A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
Városias település
Mezőváros várral
Mezőváros
Vár, várkastély
Székely székek
Szász székek és kerületek
Moldvai Vajdaság
Havasalföldi Vajdaság
ERDÉLY
MARAMAROS
SZATMÁR
UGOCSA
SZABOLCS
BELSŐ-SZOLNOK
KÖZÉP-SZOLNOK
KÜLSŐ-SZOLNOK
DOBOKA
TORDA
KOLOZS
BIHAR
KRASZNA
BÉKÉS
CSANÁD
ARAD
TEMES
TORONTÁL
KRASSÓ-SZÖRÉNY
SZÖRÉNYI BÁNSÁG
HUNYAD
FEHÉR
ARANYOSSZÉK
KÜKÜLLŐ
KIKSZÉK
CSÍKSZÉK
GYERGYÓ-FIÓKSZÉK
KÁSZON-FIÓKSZÉK
BARDÓC-FIÓKSZÉK
MIKLÓSVÁR-FIÓKSZÉK
ORBAISZÉK
KÉZDISZÉK
SEPSISZÉK
HÁROMSZÉK
FOGARASFÖLD
Szamos
Maros
Körös
Tisza
Duna
Olt
Ialomita
Prut
Szeret
Vaja
Halmi
Erdőd
Németi
Meggyes
Szinyérvárallja
Nagybánya
Felsőbánya
Somkút
Kővár
Csicsó
Retteg
Alsóilosva
Alparét
Gorbó
Bethlen
Bálványos
Kisteleregyház
Dés
Dabóka
Szék
Bonchida
Buza
Beszterce
Radna
Kolozsvár
Kolozsmonostor
Gyalu
Léta
Torda
Jára
Szentmárton
Szentkirály
Nagyenyed
Aranyosbánya
Felvinc
Torockó
Dicsőszentmárton
Bonyha
Kápolnok
Kis-Küküllő
Nagy-Küküllő
Segesvár
Szászkézd
Szászrégen
Görgény
Görgényi
Gyergyó
Szentmiklós
Udvarhely
Kőhalom
Nagysink
Fogaras
Feketehalom
Brassó
Rozsnyó
Tolvesvár
Latorvár
Szeben
Talmács
Vízakna
Szelindek
Gyulafehérvár
Balázsfalva
Szentimbrus
Keresztes
Kis-Sármás
Nagysármás
Hunyad
Kolozsvár
Kolozs
Gyalu
Léta
Jára
Torda
Aranyos
Felvinc
Torockó
Dicsőszentmárton
Bonyha
Kápolnok
Kis-Küküllő
Nagy-Küküllő
Segesvár
Szászkézd
Szászrégen
Görgény
Gyergyó
Szentmiklós
Udvarhely
Kőhalom
Nagysink
Fogaras
Feketehalom
Brassó
Rozsnyó
Tolvesvár
Latorvár
Szeben
Talmács
Vízakna
Szelindek
Gyulafehérvár
Balázsfalva
Szentimbrus
Keresztes
Kis-Sármás
Nagysármás
Hunyad
Déva
Illye
Solymos
Kishalmya
Alvinc
Szászváros
Zalatna
Sárd
Szentmihályfalva
Borberek
Kerpenyes

és legtekintélyesebb polgárait.[57] Ebbe a sorba illeszkednek a későbbi kassai[58] és gyulafehérvári események is. Kassán szintén távozniuk kellett a németeknek, míg az erdélyi városban a módszer volt ugyanaz, hiszen az 1556-ban végbement erdélyi egyházi javak szekularizációja során Izabella királyné a hűtleneket (főképp az erdélyi káptalan egyes tagjait) „engedte" eltávozni, ingatlanjaikat pedig udvartartása tagjainak adományozta.[59]

János király Buda 1530. évi sikeres megoltalmazása után, a következő év elején a város régi kiváltságait megerősítette, sőt újabbakkal látta el. A város polgárait – valószínűleg lengyel mintára – 1531-ben megnemesítette, amelyet 1533-ban kibővített címer és pallosjog adományozásával.[60] A nemesítés biztosította a város kereskedőinek vámmentességét, ám egyben azzal is járt, hogy a polgároknak kötelességük volt hadba vonulni. Ez volt a minta a későbbiekben Várad esetében is, midőn 1580-ban Báthory Kristóf az ország kapujaként szolgáló város és vár lakosait megnemesítette, valamint Kolozsvár esetében, amikor Várad eleste után (1660) ugyancsak végvári funkciót töltött be a város.[61]

További párhuzamokat kínál János király várospolitikájának a megértéséhez a király és Buda kapcsolata, továbbá Lodovico Gritti királyi helytartó, illetve Fráter György budai udvarbíró budai ténykedése. A gyakran távollevő uralkodó helyett legtöbbnyire ők képviselték Szapolyait, és bizony sokszor megesett, hogy figyelmen kívül hagyták a város korábbi kiváltságait.[62] A királyi hatalmat a város felé a kincstartó, Gritti és az udvarbíró, Fráter György képviselte. Ismeretes, hogy a király 1530 végén Lodovico Grittit nevezte ki helytartójává, akinek polgári származása magyarázatul szolgál arra, hogy miért támogatta erőteljesen a városokat. 1534-ben bekövetkezett halála után utóda az általa előzőleg budai udvarbíróságra emelt Fráter György lett, akinek ettől kezdve a kezében összpontosult a kincstartói, a várnagyi és az udvarbírói tisztség.[63] Szapolyai megkísérelt kiépíteni egy vártartományt Buda körül, melynek kezelését és irányítását az udvarbíróra bízta, és amelynek jövedelméből Fráter György el tudta látni a várat.[64]

A főváros és a központi hatalom viszonyának a fentiek alapján történő alakulása sok tekintetben megmagyarázza az Erdélyi Fejedelemség székhelyének, Gyulafehérvárnak a későbbi sorsát. Izabella királyné regnálásának első időszaká-

57 Kubinyi András, Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László (szerk.), *Budapest története. II. A későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Budapest, 1975, 208–209.

58 A kassaiak deportálását részletesen lásd e kötetben, H. Németh István tanulmányában.

59 Gálfi Emőke, The Society of the Residence of the Transylvanian Princes in the Second Half of the Sixteenth Century. *Hungarian Historical Review* 7:4 (2018) 767–770.

60 Kubinyi, Budapest története, 211–212.

61 MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár, A 57. Libri Regii, 5. kötet 451–454; *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. Báthory Kristóf Királyi Könyve (1580–1581)*. (Erdélyi Történelmi Adatok, VII/2.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2003, 41; Kiss András, Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XVI. századtól a XVIII. század végéig. In: Uő, *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994, 19.

62 Kubinyi, Budapest története, 221, 224.

63 Oborni Teréz, *Az ördöngös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Pécs–Budapest, 2017, 48.

64 Kubinyi, Budapest története, 213, 224.

ból (1542–1551) az egykori püspöki székhely és az uralkodó viszonyáról sajnos kevés használható adatunk van. Az viszont bizonyos, hogy az uralkodót a bíráskodás területén itt is a mindenkori udvarbíró képviselte. Igaz, ez korábban a püspökség idejében is így működött.[65]

A királyné 1556. évi visszatérése után viszont megvalósult az a tervezet, amelynek kivitelezését még János király kezdte el Budán. 1556-ban az Erdélyben levő egyházi javakat a rendek javaslatára szekularizálták, és a kincstár tulajdonába került az erdélyi káptalan Gyulafehérvár körül elterülő hatalmas birokállománya, amelyet kiegészítettek az erdélyi püspökség birtokai (ez egy körülbelül hetven települést magába foglaló hatalmas uradalmat jelentett). Utóbbit a királyné már előzőleg, 1542-ben megkapta udvara ellátására. A vártartomány élére a mindenkori udvarbíró került az uralkodó megbízottjaként, az ő feladata volt az udvar ellátása, és az igazságszolgáltatási rendszerben ő volt a vártartomány lakóinak fellebbviteli fóruma is.[66]

Az erdélyi fejedelmek nem emelték Gyulafehérvárt szabad királyi városi rangra, aminek okai részben szintén visszavezethetők Buda 1541 előtti helyzetére. Egy szabad királyi város autonómiája bizonyos mértékben megkötötte az uralkodó kezét és akadályozta akaratának maradéktalan megvalósulását. A mindenkori fejedelem birtokában levő város és uradalma azt jelentette, hogy az uralkodó szinte korlátozás nélkül élhetett földesúri jogával. Ez érvényesült a városlakók fejedelemnek teljesített szolgáltatásai terén is. Azonban a fejedelem mégsem bírta teljesen korlátlanul ezen birtokát, ugyanis jószágait nem adományozhatta el, hiszen az udvar szükségleteit innen kellett kielégíteni.[67] Ezt némileg ellensúlyozta, hogy örökös nélkül elhunyt alattvalóitól a koronára háramlott jószágokat (birtokrészeket, házakat, házhelyeket, szőlőket) szabadon adományozhatott az uradalom egész területén. A szabad királyi városokban az ilyen hagyatékok a városra szálltak, így a háramlási jog ugyancsak indokolta a fejedelmi székváros mezővárosi státusát.

Az uralkodó által gyakorolt jogok közül jelentősnek számított a beszállásolási jog. Ezt jól szemlélteti Beszterce város esete, amely 1542 elején nem engedte be az Erdélybe készülő királyné útját előkészítő Fráter György csapatait. A helytartó a környező települések szegénységére hivatkozva kért bebocsátást Beszterce városába, ám a város kijelentette, hogy a falakon belül nagy a zsúfoltság, ezért végül csak a külvárosba engedték be a katonákat.[68] Gyulafehérváron a fejedelem katonáit – minden jel szerint – a város polgáraihoz szállásolták be, kivéve azokat, akiknek házait ez alól az uralkodó felmentette. Ez az eljárás azonban a ké-

65 Gálfi Emőke, A gyulafehérvári udvarbírák és az általuk igazgatott uradalom a 16. század közepén. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.), *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Kolozsvár, 2016, 261–270.

66 Gálfi Emőke, A gyulafehérvári uradalom birtokainak mobilitása a 16. század második felében. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom – vállalat.* Budapest, 2019, 61–73.

67 Szilágyi Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. I.* Budapest, 1875, 189.

68 1542. március 13. ANR. Sibiu, Fond Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Colecția de documente medievale. U. V. Nr. 432.

sőbbiekben számos visszaélésre adott alkalmat.[69] Mindenesetre a fejedelmeknek érdekükben állt a városok rövid pórázon való tartása, hiszen mindvégig erősen rászorultak támogatásukra.

A tanulmányban összefoglaltam I. Szapolyai János erdélyi várospolitikájának főbb vonásait, felvázoltam azokat a folyamatokat, amelyeknek nyomán a későbbiekben az erdélyi városok fejlődése sajátos irányt vett, és válaszokat kerestem az ezek kapcsán felmerült kérdésekre. Rámutattam arra, hogy az erdélyi események a későbbiek során döntő hatással voltak János király német polgárokat illető várospolitikájára, részben ezzel magyarázható Kolozsvár felemelkedése; továbbá a budai és kassai eseményekre is, amikor e két város német lakosságát az uralkodó szülővárosuk elhagyására kényszerítette. Szintén bemutattam a szász városok visszaszerzése utáni rendteremtés folyamatát, továbbá elemeztem Buda és Gyulafehérvár viszonyát.

69 Gálfi, Residence of the Transylvanian Princes, 776.

B. Szabó János*

A SZAPOLYAIAK HADSEREGE SZAPOLYAI JÁNOS ÉS II. JÁNOS KORÁBAN

(MAGÁNFÖLDESÚRI, VAJDAI, KIRÁLYI HADAK, 1510–1571)

A SZAPOLYAI-CSALÁD FEGYVERES EREJE 1526 ELŐTT

Hunyadi (I.) Mátyás uralkodása (1458–1490) alatt a Szapolyaiak váltak az ország egyik legrangosabb famíliájává. A család előkelő pozícióját Szapolyai János egyik nagybátyja, Imre alapozta meg, aki 1487-ben bekövetkezett halálakor mintegy húsz váruradalmával már az ország második legvagyonosabb főura volt. Másik nagybátyja, István, 1494–1495-ben mintegy 11 ezer adózó jobbágyportával rendelkezett, jórészt a Felvidéken.[1] A család által felszerelt és mozgósított bandériumról – és egyéb katonaságról – azonban egyelőre vajmi keveset tudunk, mivel a Trencsénben őrzött családi levél- és irattárnak az 1528. évi Habsburg ostrom után nyoma veszett.[2] A töredékes adatokból Kubinyi András felvázolta a család bandériumának tisztikarát adó Szapolyai rokonok és familiárisok hálózatát. Közülük többen Szapolyai János 1526. évi királlyá választása után is fontos szerepet töltöttek be az új uralkodó kormányzatában és hadseregének parancsnoki karában.[3]

---

* A Budapesti Történeti Múzeum munkatársa, a BTK tudományos munkatársa; janos.bszabo2018@gmail.com; szabo.janos@btm.hu.

1 Engel Pál, A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: Uő, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003, 15, 52; A témára lásd Kenyeres István és Neumann Tibor e kötetben közölt tanulmányait.

2 Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.) Budapest, 2012 (= *Szapolyai oklt.*), 9; Kenyeres István, A Szapolyai család és Trencsén. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. (Studia Miskolcinensia, 5.) Miskolc, 2004, 184–185; az ostromra: Vlahovics Emil, Trencsén várának ostroma 1528-ban. In: *A trencséni kir. kath. Főgymnasium értesítője az 1882–83. tanévről*. Trencsén, 1883, 3–11; Kenyeres István, A trencséni vár a XVI. században. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 2 (1995) 8.

3 Kubinyi András, A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Bessenyei–Horváth–Tóth (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról,* 169–194.

A felvidéki birtokok, a családhoz kapcsolódó familiárisi hálózat, illetve a családtagok főispánsága alá tartozó vármegyék hadi kapacitása jelentős lehetett. Sigismund von Herberstein Habsburg követ szerint János gróf és anyja *„magukhoz vonták minden megyéből a legtekintélyesebbeket a nemesek közül províziókkal és jargalással, ami évi vagy szolgálati díj”*.[4] 1526-ban János vajda testvére, Szapolyai György *„háromszáz vagy valamivel több nehéz- és könnyűfegyverzetű lovaggal és körülbelül ezerkétszáz gyaloggal”* csatlakozott Tolnán II. Lajos király hadaihoz. Antonio Burgio pápai követ jelentése révén ezt az adatot is pontosítani tudjuk: a szepesi gróf csapata 200 nehéz- és 100 könnyűlovasból, valamint 1200 gyalogosból állt.[5] 1528-ban pedig a trencséni vár védelmére állítólag 2000 fős védőseregetet tudtak Szapolyai János tisztjei mozgósítani – s egy korabeli vélekedés szerint a legjobb gyalogosok éppen itt, a Felvidéken, a Vág mellett teremtek az országban.[6]

AZ ERDÉLYI VAJDA HADAI 1526 ELŐTT

Szapolyai János 1510-től viselte az Erdély vajdája, székelyek ispánja méltóságokat is, s így bekerült a déli határok biztonsága felett őrködő négy fizetett királyi főtisztviselő közé. Az 1498. évi törvény 21. cikkelye ugyanis – az ország történetében első ízben – rögzítette, hogy kik azok a hivatalviselő urak (az erdélyi vajda, a székely ispán, a temesi ispán és a horvát-dalmát bán), akik állandóan 400-400 lovast tartottak fegyverben.[7] Bár ez több esetben nem valósult meg, azt tudjuk, hogy Szapolyai János valójában ennél jóval nagyobb haderő felett parancsnokolt.

Erdély ugyanis a Magyar Királyság többi részétől némileg eltérő társadalomfejlődésének köszönhetően rendkívül nagy súlyt képviselt a teljes hadseregen belül. A becslések szerint a 15. század végén feltehetően csupán 500 000 lakossal rendelkező erdélyi vajdaság Európa egyik legmilitarizáltabb régiójának számított.[8] A modern kutatás ugyanis a 15. század végén 50 000 főre becsüli a tartomány maximális fegyverforgató népességét. Igaz, ennek az erőnek viszont csak

4 Idézi: Kubinyi, Szapolyaiak, 236–237.

5 B. Szabó János (szerk.), *Mohács*. (Nemzet és Emlékezet) Budapest, 2006, 142.

6 Kenyeres, A trencséni vár a XVI. században, 7. Habsburg Ferdinánd történetírója, Ursinus Velius ugyanakkor csak 800 védőről tudott: Caspar Ursinus Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról (De bello Pannonico libri decem)*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013, 62–63; Jászay Pál, *A magyar nemzet napjai a Mohácsi vész után. 1.* Pest, 1846, 341.

7 Márkus Dezső (szerk.), *Corpus Juris Hungarici. I.* Budapest, 1899, 607; Kubinyi András, Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Rácz Árpád (szerk.), *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján.* Budapest, 2000, 76–78; Neumann Tibor, Dózsa legyőzője – Szapolyai János erdélyi vajdasága (1510–1526). *Székelyföld* 18:11 (2014) 93–107.

8 András Borosy, The Militia Portalis in Hungary before 1526. In: János M. Bak – Béla K. Király (eds.), *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. New York, 1982, 71.

a töredéke volt mozgósítható a tartomány határain kívülre, így alapvetően védelemre lehetett őket használni.[9]

Az erdélyi tartomány speciális, a három erdélyi „natio", a magyar, a székely és a szász kiváltságaira épülő hadszervezetében[10] a legkisebb súlyt a magyar vármegyék nemessége képviselte. Ugyanis ha nem személyesen kellett hadba vonulniuk, a hét vármegye összesen csupán 300 katonát volt köteles kiállítani.[11]

II. András magyar király 1224-es kiváltságlevele nyomán jött létre a szász terület önkormányzata, mely 1486 óta a Szász Közösség *(Universitas Saxonum)* nevet viselte, s amelynek élén a szebeni ispán, a szászok grófja állt. Nagyszebennek és a hét szász széknek 500 katonát kellett az uralkodóhoz küldenie, amennyiben az ország határain belül maga a király vezette a sereget, 100 vitézt, ha a király egyik hadvezére parancsnokolt – s csupán 50 főt, ha a határokon kívülre irányult a hadjárat.[12]

Korszakunkban a nemesség mellett a szászokat is személyes hadkötelezettség terhelte, ezt azonban kiválthatták pénzzel vagy zsoldosok felfogadásával. Alkalmanként 500 és 5000 fő között szereltek fel különféle csapatokat. Jelentőségüket növelte, hogy ekkor még többnyire csak ők rendelkeztek lőfegyverekkel a tartományban, így ők gondoskodtak az erdélyi hadsereg utánpótlásáról és ágyúiról. Emellett gazdag városaik a saját gyalogosaik helyett igény szerint különféle (székely, havasalföldi) – akár lovas – zsoldosokat is felfogadhattak a szolgálatukba.[13]

A natiók közül a legerősebb fegyveres csoportot a székelység alkotta. Ők kollektív nemesi kiváltsággal bírtak, így a tartomány határain belül személyenként voltak kötelesek hadba vonulni.[14] Habár a székelyek fejenkénti hadkötelezettsége miatt egyes 16. századi beszámolók szerint akár 30–50 000 embert is hadba tudtak küldeni,[15] egy velencei követjelentés szerint Hunyadi Mátyásnak csupán 16 000 lándzsával, pajzzsal s kézi íjjal felfegyverzett székely lovasa volt, *„kik a keleten legjobb íjazókul vannak elismerve s igen sebes lovakkal bírnak"* – s feltehetően még ennek az erőnek is csupán kisebb része volt ténylegesen hadra

9 Kubinyi András, Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Uő, *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007, 201.

10 Erdély kora újkori hadszervezetéről: B. Szabó János – Somogyi Győző, *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege*. Budapest, 1996.

11 *„nobilitas Transsilvanie tota IIIc"*: C. Tóth Norbert, Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai. Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 125:4 (2012) 1009: 180. jegyzet.

12 Szende Katalin, Sub nostro vexillo regali: Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi és hospes-kiváltságlevelekben. In: Kincses Katalin Mária (szerk.), *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, 2018, 542–551.

13 Szokola László, *Magyarországi városok zsoldos-állításának társadalmi és gazdasági háttere a késő középkorban – Az erdélyi városok katonaállítása*. Kézirat.

14 Benkő Elek, *A középkori Székelyföld. 1–2.* Budapest, 2012, I. 176–179, 186–189, 450–452.

15 Egyed Ákos, A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.), *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei.* Bukarest, 1979, 50.

fogható.[16] A tartomány védelmén kívül azonban csak igen korlátozott mértékben lehetett a „natiók" haderejét más, a tartomány határain kívül eső hadicélok érdekében mozgósítani.

Szapolyai kinevezése után nem sokkal megélénkült a hadi tevékenység Erdély déli határain, s a vajda aktívan kivette részét a Jagelló-kor mindkét hosszabb török háborújából (1511–1519, 1521–1526), amelyekben agilis – és többnyire sikeres – határvidéki főparancsnoknak bizonyult.[17] Utóbb, királlyá választása után politikai ellenfelei ugyan visszamenőleg is megrágalmazták gyávasággal, árulással és hadvezéri alkalmatlansággal, ám még az oly gúnyosan emlegetett 1515. évi sikertelen zsarnói ostrom esetében is – amely egyébként az utolsó ilyen kísérlet volt a magyar oldalon – felbukkant egy oszmán-török forrás, amely az utókor ítéletéhez képest jóval árnyaltabban láttatja az eseményeket.[18]

JÁNOS KIRÁLY HADAI, 1526–1540

A mohácsi vereség után, 1526 őszén királlyá választott Szapolyai Jánosnak hamarosan két irányból is ellenséges hadakkal kellett farkasszemet néznie. Délen egy újabb oszmán-török invázió fenyegetett,[19] nyugatról pedig a trónkövetelő, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg készülődött a magyar korona megszerzésére. Ebben a helyzetben két, magyar viszonylatban tapasztaltnak és sikeresnek mondható vezér parancsnokolt az ország hadereje felett. Mindkettőt az oszmánok elleni háború fővezéreinek választották 1526-ban, ám egyikük sem érkezett meg a magyar táborba a mohácsi csata idejére. Az időközben királlyá választott Szapolyai (I.) János és a horvát Frangepán Kristóf gróf állt a magyar hadak élén 1526 végén.[20]

Az ország védelmének tervezésekor Frangepán régi reflex alapján megelőző csapást javasolt Ausztriára.[21] A kezdeményezés megragadása és az ellenség területeinek lerohanása és terrorizálása (mint Mátyás király 1477. évi osztrák hábo-

16 Kordé Zoltán (szerk.), *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről.* (Múltunk Könyvek) Csíkszereda, 2001, 139, 145, 148; Óváry Lipót, Jelentés olaszországi kutatásaimból. *Századok* 18 (1884) 509; C. Tóth, Szapolyai János, 1009: 181. jegyzet.

17 Például 1513–1514-ben: Neumann Tibor, Bulgária–Erdély–Temesvár. Szapolyai János és a paraszthábor. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.), *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2015, 103–154; 1522-ben: C. Tóth, Szapolyai János, 987–1014; Neumann, Dózsa legyőzője, 101.

18 Pál Fodor, Wolf on the Border: Yahyapaşaoğlu Bali Bey (?–1527). Expansion and Provincial Élite in the European Confines of the Ottoman Empire in the Early Sixteenth Century. In: Pál Fodor – Nándor E. Kovács – Benedek Péri (eds.), *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Budapest, 2019, 77–79.

19 Barta Gábor, Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528 (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez). *Történelmi Szemle* 37:1 (1995) 1–34.

20 B. Szabó János, *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában.* Budapest, 2015, 59–67; Györkös Attila, Magyar hadvezér a páviai hadjáratban? Adatok a Frangepán család történetéhez és Frangepán Kristóf I. Ferenc francia királyhoz fűződő kapcsolatához. *Turul* 85:2 (2012) 41–45.

21 Barta Gábor, *A mohácsi csatától a sztambuli egyezségig (I. János király története, első könyv)*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1983, 245, 258.

rúja bizonyította) mind katonai, mind diplomáciai téren komoly előnyöket hozhatott volna,[22] ám kockázatait – hogy a Német-római Birodalom szemében agresszorként tűnjön fel – János király most nem vállalta. Pedig a túlnyomó részben könnyűlovasságból álló hadereje egy ilyen típusú vállalkozásra alkalmas lehetett volna.[23]

Amikor az ellenség 1527. augusztus elején átlépte a nyugati magyar határt, I. János mozgósítható hadereje már a déli határvidéken harcolt a Ferdinándhoz pártolt szerb parasztvezér, Cserni Jován ellen.[24] A király így semmiféle érdemi segítséget nem tudott nyújtani az ellenség útjába kerülő erősségeknek, melyeket őrségük így néhány napi ostrom után feladott.[25]

Figyelemre méltó, hogy Ferdinánd udvari történetírója, Velius szerint mindkét fél igyekezett tömegesen bevetni felfegyverzett parasztokat a maga oldalán. Talán nem túl meglepő, hogy az 1948 utáni évtizedekben erről Magyarországon nem sok szó esett: aligha fért volna össze János király mozgósítása az állítólag lefegyverzett parasztság passzivitásáról táplált képzetekkel és a parasztháborút leverő véreskezű – sőt szadista – erdélyi vajda gondosan „ápolt" imázsával.[26] (Az sem tekinthető véletlennek, hogy épp az a Barta Gábor tárta fel ezeket a tényeket is, aki az 1514-es legendáriummal való leszámolásban is élen járt.)[27] Úgy tűnik, hogy János tapasztalt fővezére, Frangepán Kristóf sem becsülte le a honvédő harcokba bevonható parasztkatonák jelentőségét: *„Bizonyosra vehető, hogy mi azt a sereget* [Habsburg Ferdinándét] *szláv parasztokkal fogjuk várni, akik ugyan nincsenek oly sokszínű ruhába öltözve, mint a német lándzsások, de hazájukat mégis meg*

22 Bonfini így örökítette meg Mátyás könnyűlovasságának az 1477. évi ausztriai hadjáratban játszott szerepét: *„A könnyűfegyverzetű rácok engedélyt kapván, hamar lovaikkal máris beszáguldozzák az innenső Ausztriát; a lehetőséggel túlságos rosszindulattal élnek, mindent felforgatnak, felégetik a tanyákat, korra, nemre való tekintet nélkül dühöngenek, gyilkolják, aki elébük akad, jobb szeretik a vért, mint foglyot; azt hiszik mennél nagyobb pusztítással tombolnak, annál nagyobb a hasznuk; tűzzel-vassal rombolnak mindent, a templomokat kifosztják, mennyeit, földit embertelenül tönkretesznek. Emiatt a helybelieket akkora félelem szállja meg mindenfelé, hogy a környező községek önként felajánlják a megadást. Mivel a tábor Peterdorfnál állt, ki tagadhatta volna, hogy Bécset ostromolják? A huszárok öldökléseikkel olyan veszélyessé tették a környéket, hogy a városból senki sem merészkedett ki; sőt a külvárosok is annyira rettegtek, hogy állandó őrjáratokat tartottak fenn. Mivel mindenkit roppant félelem szállt meg, egyetlen napon tizennégy Bécs környékén fekvő, a várost koszorúként körülvevő község adta meg magát önként a királynak […] Ez a behódolás pedig olyannyira akadályozta a bécsiek élelmezését, hogy úgy látszott, mihamar végső ínségre jutnak […]."* Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995, 816–817.

23 B. Szabó János, *A honfoglalóktól a huszárokig A középkori magyar könnyűlovasságról*. Budapest, 2010, 172–178.

24 Szakály Ferenc, Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról.). *Történelmi Szemle* 22:2 (1979) 227–261.

25 Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról*, 5–14.

26 Egy ismeretlen Habsburg-párti kortárs feljegyzése is számolt a paraszti hadakkal János oldalán: Jászay, *A magyar nemzet napjai,* 341; A kérdés hátteréhez: Romsics Ignác, Dózsa György: haramia és/vagy népvezér? In: Uő, *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika.* Budapest, 2015, 134–158.

27 Barta Gábor – Fekete-Nagy Antal, *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973.

fogják védeni."[28] Figyelemre méltó, hogy az európai harctereket jól ismerő Frangepán fogalmazott így az irreguláris parasztkatonák értékéről, igaz, neki a pár száz fős bandériumán kívül más erőforrás nem is nagyon állt a rendelkezésére.

Habsburg Ferdinánd 1527. évi támadása elől János király meghátrált és kivárt – sőt még az előző évben felprédált királyi székhelyet, Budát is átengedte riválisának. Arra számított, hogy a Sajó mellett, a családi birtokközpontnak számító Tokaj közelében össze tudja gyűjteni az ország keleti és déli feléből érkező seregeket, és itt szerette volna bevárni a Lengyelországból várható erősítéseket is. A lengyel uralkodó azonban hivatalosan letiltotta a toborzást, így komoly segélyhad nem érkezhetett északról.[29]

János király a korábbi tapasztalat alapján talán abban bízott, hogy az idő inkább neki fog dolgozni. Úgy tűnt, hogy a szegény Habsburg főherceg még bátyja, V. Károly német-római császár pénzügyi támogatásával sem tudta számottevő hadát tartósan fegyverben tartani.[30] Amint arra Mátyás első osztrák háborúja és Miksa félbemaradt 1491. évi inváziója is számos példát mutatott már,[31] a lyukas zsebű Habsburgok jelentős hadi sikereik ellenére sem tudták tartósan fenntartani a katonai nyomást. Pénzük fogytával rendre kompromisszumos megegyezésre kényszerültek, és erre most is megvolt az esély. Beszámolók szerint 1528-ban a Felvidékre küldött hadoszlop a fizetetlenség miatt már a trencséni vár körüli hadműveletekben is teljességgel hasznavehetetlennek bizonyult.[32]

A János király pozícióit fenyegető Habsburg „fő" erőt – amely különben nem volt túl népes, mindössze 3000 *landsknecht*ből, 1000 német nehéz- és 1300 könnyűlovasból állt[33] – Niklas Graf zu Salm gróf, az itáliai háborúk veteránja irányította. Neki kellett megküzdenie a mindvégig fennálló komoly ellátási gondokkal, miközben emberei életét igencsak megnehezítették János király katonáinak veszélyes rajtaütései.[34]

Ursinus Velius szerint: *„az ellenség – mivel bízott a saját erejében és az alkalmas terepben, s egyebek mellett tudomást szereztek a mieink kis számáról és a tábor szűkösségéről – tanácskozás után úgy döntött, hogy szűkölködő mieinket éjszaka a tábor közelében megtámadják. Miután annak pontos idejét meghatározták, az éjszaka beálltakor – hogy a mieinket megrémítsék – hatalmas üvöltéssel rohamoztak. Miután az*

28 Frangepán Kristóf levele Jozsefics Ferenchez, Velika, 1527. július 11.: Thallóczy Lajos – Hodinka Antal, *A horvát véghelyek oklevéltára. I. kötet 1490–1527.* (Magyarország melléktartományainak oklevéltára, 1.) Budapest, 1903, 679.

29 *Acta Tomiciana. Epistole, legationes, responsa actiones, res geste ... Sigismundi ... I. Regis Polonie*. Ed. Adam Titus Dzialynski [Zygmunt Celichowski]. Posnaniae, 1872 (= *Acta Tomiciana*), IX. 288.

30 Korpás Zoltán, *V. Károly és Magyarország (1526–1538)*. Budapest, 2008, 69–79, 89–92.

31 Veszprémy László, „Reddidit amissum fugiens Germanus honorem." Az 1459-es körmendi ütközetek historiográfiájához. In: Uő, *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008, 43–49; Neumann Tibor, Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). *Századok* 144 (2010) 335–372; 145 (2011) 293–347.

32 Barta, *A mohácsi csatától*, 297.

33 Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról,* 20.

34 Barta, *A mohácsi csatától,* 252–253.

őrség első vonalát megtámadták, egészen az ágyúk állásáig jutottak el, és azokat hatalmas fejszékkel megrongálták."[35]

Ezek után került sor az 1527. szeptember 26–27-i tokaji ütközetre, amely egy újabb, ezúttal igazán balul elsült éjszakai magyar rajtaütésből bontakozott ki. Ezen összecsapás tehát a legcsekélyebb mértékben sem tekinthető előre eltervezett, szabályos ütközetnek, mégis komoly következményekkel járt.[36] Végképp elveszett az ország közepe, a Fehérvár, Buda és Esztergom által határolt rész, és vele a legfontosabb szakrális és politikai központok. Másrészt mindenki számára kiderült János király katonai gyengesége, hogy egyedül még egy szerény erejű Habsburg támadásnak sem képes ellenállni. E felismerés vezette az uralkodót arra, hogy mindenáron külföldi katonai támogatás megszerzésére törekedjék.

Lengyel segélyhadak

A tokaji verség után a visszavonuló János király a Tiszántúlon, debreceni birtokán rendezte be új főhadiszállását, és innen szervezte a tavaszi ellentámadást. Időközben Ferdinánd őszi offenzívája Tokaj közelében elakadt, és hadereje jelentősen megfogyatkozott. Így 1528 tavaszán már jóval kiegyenlítettebbek lehettek volna az erőviszonyok, ám János király ismét kiengedte kezéből a hadászati kezdeményezést: a stratégiailag és gazdaságilag rendkívül fontos Kassa városának visszaszerzésére indított támadása Szinánál ismét tökéletes kudarcot vallott, a Habsburg-hadsereg újfent felülkerekedett a csapatain.[37]

János király épp úgy érzékelte saját katonai parancsnokainak tapasztalatlanságát, mint 1526-ban a királyi haditanács. Sajnos már ekkor is fennállt az a probléma, amit Kelenik József a tizenöt éves háború birodalmi német, francia, olasz fővezérei kapcsán mutatott ki. A térség sajátos viszonyai miatt a helyi – a magyar, az osztrák vagy épp a cseh – katonai elit nem rendelkezett, de nem is rendelkezhetett a nagy háborúk megvívásához szükséges tudással, tapasztalatokkal, és ezt a hátrányt sokáig a Habsburgok is a hadvezérek „importjával" igyekeztek ellensúlyozni.[38]

Hiába volt magyar viszonylatban – Francesco Massaro jelentése szerint – Szapolyai *„igen értékes tábornok"*, azért a velencei ügyvivő is úgy vélte, hogy *„azért mégsem tud annyit, mint amennyit tudnia kellene egy ilyen ország tábornokának"*.[39] Ezt az értékelést alátámasztják a Szapolyai 1514. évi tevékenységéről, az 1515-ös

35 Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról,* 21.

36 B. Szabó János, A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529). In: B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.), *Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest, 2019, 88–90.

37 Barta, *A mohácsi csatától,* 265–275, 280–284.

38 Perjés Géza, Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664). In: Király Béla – Veszprémy László (szerk.), *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Budapest, 2003, 109–112; Kelenik József, Igaz képek a magyar múlt tarlójáról. Hadsereg és haditechnika a 16. század második felében. *Rubicon* 6:5 (1995) 16.

39 Francesco Massaro titkár jelentése 1523-ból: Balogh István, *Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány*. Szeged, 1929, LVIII–LIX.

zsarnói hadjáratáról és 1522. évi havasalföldi hadjáratról szóló beszámolók is.[40] János a magyar viszonyok között tapasztalt hadvezérnek számított, ám ez a szultáni fősereg és a Habsburgok ellen már kevés volt, és ezt ő is tudta. Ezért a tokaji kudarc után a hadviselés német módjában járatos vezért keresett külföldön. A megfelelő személyt némileg meglepő módon Hohenzollern Albert német lovagrendi nagymesterben vélte felfedezni, akinek a testvére, Kázmér brandenburgi választó vezette főparancsnokként az előző évben Habsburg Ferdinánd hadait Magyarországra János ellen. Albert viszont a lengyel király vazallusa volt, így nem volt akadálya a felkérésének.[41]

A siker másik tényezőjének a lengyel király kipróbált veteránjainak megszerzése tűnt. A diplomáciai erőfeszítéseknek hála, valóban érkezett is északról egy tekintélyesebb kontingens János király táborába, ám az iratokból sajnos csak annyi tűnik ki, hogy mekkora hadra számítottak: kezdetben 1000 lovast és 500 gyalogost reméltek, később már 2000 lengyel lovasra, 500 gyalogosra, 500 litván íjászra, valamint 1–2000 tatárra számítottak Lengyelországból.[42] Név szerint ismerjük a magyar diplomaták által „kikért" tekintélyes tiszti gárda tagjait is,[43] a lengyel kontingens élére pedig egy tapasztalt főtiszt, a Német Lovagrend elleni háború egyik veterán tábornoka – tehát a *landsknecht*ek elleni hadviselésben jártas személy –, Jakub Secygniowski hetman került.[44]

Ursinus Velius leírása szerint Szapolyai az újabb összecsapás előtt már ismét tekintélyes erővel rendelkezett: *„seregében kétezer könnyűfegyverzetű, háromszáz páncélozott és ötszáz tatár lovas, valamint ezer lengyel gyalogos és ugyanannyi hajdú, ezenkívül még kétezer sebtiben összegyűjtött katona volt."* A jól értesült Thurzó Elek szerint is körülbelül 5000 valódi katonája és ezeken kívül még valamennyi fegyverbe szólított parasztja volt a királynak.[45] Vele szemben Hans Katzianer Habsburg főhadparancsnoknak csupán 3000 német gyalogosa, 500 német nehézlovasa és 1300 magyarországi huszára volt, így János csapatai velük szemben már létszámfölényben voltak. Ám amint Thurzó Elek megfogalmazta, ezek a katonák mind tapasztalt és harcedzett veteránnak számítottak.[46]

---

40 Fodor, Wolf on the Border, 57–89; Lásd még Papp Sándor, A török béke kérdése a Dózsa-féle parasztháború idején. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.), *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában.* Kolozsvár, 2016, 239–240.

41 Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út*. Budapest, 1983, 177.

42 Botlik Richárd, *Szapolyai János lengyel szövetségesei*. Szilvásvárad, 2008, 106, 108–110.

43 A forrásban felsorolt lengyel tisztek életrajzára lásd Marek Plewczyński, *Obertyn 1531*. Warszawa, 1994, 118–145.

44 Marek Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. *Tom I. Lata 1500–1548.* H. n., 2011, 301; Marek Plewczyński, Jakub Secygniowski. In: Henryk Markiewicz (red.), *Polski Słownik Biograficzny*. *Vol. XXXVI/1.* H. n., 1995, 122–125.

45 Thurzó Elek levele Batthyány Ferenchez, Magyaróvár, 1528. március 4.: *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez) I. 1526–1532.* (Lymbus kötetek, 1.) Közreadja és a bevezető tanulmányt írta Erdélyi Gabriella. Budapest, 2005 (= *Bethlenfalvi Thurzó*), 122.

46 *Bethlenfalvi Thurzó*, 122; A Habsburg udvari történetíró lényegében megerősíti ezeket az adatokat: Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról*, 50.

„Az ellenséges tábor és a seregünk között rossz utakkal és járhatatlan, szűk tereppel egy sűrű erdő terült el – írta Velius –, *amelyen noha nehéz volt átkelni, és felállított hadrendben nem is lehetett, mégsem kételkedtek abban, hogy a mieink szétszóródva leküzdik azt. [...] Így a mieink épségben kijutva az erdőből, a síkságon az ellenség táborától két mérföldre álltak meg. Ott Katzianer tüstént megparancsolta, hogy a gyalogságot körbeállított szekerekkel minden oldalról erősítsék meg és zárják körül. Leonard von Vels, akire a gyalogságot bízták, és aki ebben a dologban annyira jártas volt, mint kevesen, gyorsan felállította a hadsorokat és kibontakoztatta a hadrendet, így nem szalasztották el a kedvező alkalmat és a legmegfelelőbb pillanatot arra, hogy célszerűbben és gyorsabban álljon fel az arcvonal. Hasonló gyorsasággal és szorgalommal állította fel három részben a csatára alkalmas lovas alakulatokat. Török Bálint és Pekry Lajos nem több mint háromszáz lovast vezettek. [...] Miután a dombot hatalmukba kerítették, egyszerre odavezetett minden csapatot és velük együtt a mezei ágyúkat, amelyek sűrű és hatékony tüzelésével az ellenséget elűzte a saját táborából. Azok óriási kiáltással a mieink első vonala ellen intéztek támadást, és lentről nem remélt bátorsággal küzdöttek. Az történt, hogy az ellenség gyalogsága megtámadta a német lovasokat, ezzel szemben a német gyalogságra az ellenséges lovasság rohant. A német lovast nem ijesztette meg a puskatűz és a sűrűn tüzelők kézifegyverei, sőt bátran szembeszállt velük, és – jóllehet nem egyenlő feltételekkel és előnytelen terepen – harcba bocsátkozott. Az ellenség kísérleteivel a körbeállított szekerek egy nyitott részénél Leonard von Vels elővigyázatosan szembeszállt, hogy a sebesen vágtató tatár lovasok a balszárnyuk felől és hátulról a lehető legkevésbé zavarják össze az arcvonalunkat. Ez nagy hasznot hajtott a mieinknek. Miután összecsaptak, mindkét oldalon különösen bátran harcoltak. Ám nemsokára a katonáink vitézsége feltartóztatta az ellenséges csapatokat, akiket minden erejükkel iparkodva azonnal szétvertek és elkergettek."*[47]

A leírás szerint a szinai ütközetben a lengyelek viselték a harc legnagyobb súlyát. Holott a cseh és lengyel zsoldosoknak hagyományosan nem a pikás gyalogosok elleni közelharc volt a „specialitása".[48] A korban inkább tradicionális védekező lövészgyalogságként alkalmazták őket. Számolnunk kell azonban a lengyel gyalogság arculatának fokozatos változásával is, amire a gyalogsági támadásban személyesen részt vevő Szerémi beszámolója is utal: a közelharcban addig szinte védtelen lövészek egyre nagyobb tömegeit szerelték fel valamilyen szálfegyverrel, amelyekkel már gyalogsággal vívott közelharcban is hatásosabbá válhattak, így pedig „támadókedvük" is növekedhetett.[49]

Az 1528. évi szinai csatában a lengyel segédhad határozottan támadó szellemben harcolt, míg a Katzianer vezette Habsburg-had gyalogsága egy szekérvár oltalmában inkább védekező taktikát választott. Pedig fegyverzetük, szokásos

47 Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról*, 50–52.

48 Ez lehetett a helyzet a 15. század második felében a magyarországi gyalogsággal is; lásd Nógrády Árpád, Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. In: Veszprémy László (szerk.), *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Budapest, 2008, 193–200.

49 Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a szövegmagyarázatokat írta Székely György. Budapest, 1979, 202; Szokola László, A Lengyel–Litván Államszövetség hadszerzete és hadserege. In: B. Szabó–Fodor (szerk.), *Új korszak határán*, 62–64.

harcmodoruk alapján elvileg ők lehettek volna alkalmasabbak a támadó fellépésre. Ennek a taktikának több oka volt. Egyrészt Katzianer krajnai nemes volt, aki az 1520-as években a horvát végeken harcolt az oszmánok ellen, így otthonosan mozoghatott a közép-európai térség hadászati szokásaiban. Másrészt a túlerőtől és az ellenfél hatékony könnyűlovasságától való félelem is okozhatta a védekező hadrendet. Mindenesetre a lengyelekkel érkező tatárok szokásos bekerítő manővere hatástalan maradt, és mindez nagyon is beleillett a kelet-közép-európai közeg katonai viszonyaiba.[50]

Szemtől szemben, a szekérvár nyitott oldalán folyó küzdelemben a közismerten harcedzett német zsoldosokat nehezen űzhették el János király kopjás magyar huszárai és lengyel lovasai. Sőt még a nehézlovasok támadása is megtört a német gyalogosok falán.[51] Az Ursinus Velius által emlegetett 300 magyar nehézlovas gyaníthatóan a király kíséretét alkothatta, aki – legalábbis a csata kezdetén – szintén kivette részét a harcból.[52]

Janicsárok Budán

A szinai vereség után Szapolyai kiszorult az országból. Lengyelországba menekült, ahonnan csak oszmán segítséggel tudott visszatérni 1529 elején. Ekkor János király 400 lovas és 600 gyalogos zsoldost küldött maga előtt az országba, akik mellett hamarosan felbukkant egy 6–700 fős oszmán-török lovascsapat is, jelezve, hogy a király immár – és a következő évtizedben mindvégig – rá van utalva az oszmán szultán katonai támogatására.[53] Miután Szulejmán 1529-ben bevette Budát és visszaadta az általa pártfogásba vett János királynak, a biztonság kedvéért mellette hagyta 3000 lovasát és a dunai török flottilla legénységét is.[54] Budán ekkortól beszélhetünk állandó oszmán helyőrségről. A következő bő évtizedben pedig már nem nagyon fordult elő olyan jelentősebb János-párti vállalkozás, amelyet ne támogattak volna fegyveresen a szultán alattvalói is.

1529-től kezdve János király politikai mozgástere végleg a Habsburgok és az Oszmán Birodalom közötti viszony függvényévé vált. A Bécs elleni sikertelen szultáni hadjárat után azonnal várható volt a Habsburg ellencsapás, és ezt János király is tudta. Már november 24-én meghagyta egyik udvari emberének, hogy lovas katonáival vonuljon Budára, mivel úgy hallotta, hogy Ferdinánd meg akarja támadni székhelyét.[55] Habár az ekkor várt offenzíva egyre késett, János oszmán segédcsapatokat is kért a biztonság kedvéért, s *„három őrt állíttatott* – írta

50 B. Szabó János, A huszita hadviselés hatása és adaptációja Kelet-Közép-Európában. In: Bárány Attila – Pósán László (szerk.), *„Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris." Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából.* Debrecen, 2014, 432–437.

51 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 203.

52 Uo. 202.

53 Uo. 225, 229, 241; a király lengyel zsoldosait Athinai Simon deák vezette Magyarországra. Sörös Pongrác, Athinai Deák Simon. *Századok* 39 (1905) 499.

54 Kretschmayr Henrik, *Gritti Alajos, 1480–1534*. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1901. http://mek.niif.hu/05700/05721/html/index.htm (hozzáférés: 2019. 06. 20.).

55 Iványi Béla, Buda és Pest sorsdöntő évei. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából 9* (1941) 41.

Szerémi –, *Mumin vajdát a vízre, Kászon vajdát a földre, harmadikul Bánffy Jánost Buda városába.*"[56]

Az összegyűjtött hadakkal a király hamarosan ellentámadásra indult, és a hadmozdulatokban fontos szerep jutott a szultán segédcsapatainak. Az események elébe menve Kászim vajda csapatai Nádasdy Tamás és Szerecsen János magyar hadaival a Dél-Dunántúlon lendültek akcióba az elpártolt Török Bálint ellen. A szigetvári vár védői által 2000 főre becsült sereg ostroma azonban kudarcot vallott.[57]

Mehmed – Szerémi leírásában Mumin – nem sokáig pihenhetett a babérjain, a bégnek hamarosan vissza kellett térnie Szapolyai mellé, mivel – az oszmánok megítélése szerint – *„a magas udvar által ama távol eső tartománynak kormányzása és őrzése végett budai királlyá tett János bátorságának nyelve erélytelensége miatt néma, maga pedig a félénkség lyukában lappangó egér volt. A hitetlen csehekkel folytatott harcban nem állta meg helyét, az ellenséggel való megmérkőzés dolgában tudatlannak mutatkozott. Mivel a hadi tudományban ostoba és tudatlan volt, nagy hajlandósága vala a futásra"*.[58] Ám Szapolyai most, ha akart sem tudott volna már tovább hátrálni, mert időközben egy 10 000 fős Habsburg-haderő fogta ostrom alá Budán.

Az ostromló sereg parancsnoka, Wilhelm von Roggendorf 1530. október 31-én zárta körül a várost, ám a kemény ostrom ellenére nem járt sikerrel. Hiába tartotta több mint ötven napig blokád alatt, midőn Mehmed bég 1500–2000 lovasa feltűnt Pest alatt, kénytelen volt eredménytelenül visszavonulni.[59] A várba szorult, éhező, 4000 főnyi vegyes magyar és török védősereg szemszögéből ez a küzdelem maga volt az élő hőskölteményi, amiből nemcsak az oszmán segédcsapatokat vezető Kászim vajda és Ocsárovics Péter, hanem maga János király, sőt a szultán követeként kétszáz katonával megérkező Lodovico Gritti is személyesen vette ki a részét.[60] Jahjapasa-oglu Mehmed, a szendrői bég portyázói ezután János király „színeiben" Ausztria ellen indulva hatalmas pusztítást végeztek a Felvidéken és a Csallóközben is.[61]

Mehmed bég és katonái az 1530-as években gyakran megjelentek a Magyar Királyság fővárosában. 1537-ben Kászim vajda 3000 emberrel biztosította Budát, míg Mehmed a Drávától délre vett részt a Hans Katzianer elleni garai (Gorjani) ütközetben. Kevéssé ismert, de ebben a csatában egy addig sosem látott méretű

56 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 249.

57 Istvánffy Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításban. I/1.* Budapest, 2001, 284–285; Bessenyei József, *Enyingi Török Bálint okmánytára*, Budapest, 1994, XIII. http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/ (elérés: 2019. 06. 15.); Varga Szabolcs, Szigetvár története 1526–1566. In: Bősze Sándor – Ravazdi László – Szita László (szerk.), *Szigetvár története: Tanulmányok a város múltjából*. Szigetvár, 2006, 45–93.

58 Dzselálzáde Musztafa, *Az országok osztályai és az utak felsorolása.* In: *Török történetírók II*. Fordította és jegyzetekkel ellátta Thúry József. Budapest, 1896, 188.

59 Iványi, Buda és Pest, 43–45; *Török történetírók*, II. 85, 188–189.

60 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 222–223; Dávid Géza, Kászim vojvoda, bég és pasa. I. *Keletkutatás* 1995. ősz [1997], 57–58.

61 Istvánffy, *Magyarok dolgairól*, 284–285; Peter Ratkoš, Die Slowakei während der osmanischen Expansion der Jahre 1526–1532. Der erste osmanische Feldzug in die Slowakei vom Jahr 1530. In: *Actes du Ier Congres international des études Sud-Est européennes. T. 3.* Sofia, 1969, 737–752.

Habsburg-hadsereg pusztult el, a veszteségek meghaladták a mohácsi csatában elesettek létszámát is.[62]

János király mozgástere 1529 után végzetesen beszűkült. A szultán akaratából kinevezte a portai bennfentes Grittit kormányzónak 1530 decemberében, ezzel rögtön Ibrahim nagyvezír belső bizalmasa lett a király után az ország második legfontosabb méltósága. Az új kormányzó 1532 elején ötszáz lovas és kétszáz gyalogos balkáni és török zsoldossal – köztük száz janicsárral – indult Konstantinápolyból Magyarországra, akik mellé útközben további katonákat toborzott, s Magyarországon még kétszáz huszárt fogadott fel a zsoldjába. Eközben János király udvari lovassága csupán 826 fegyveres és huszárt számlált,[63] így elmondhatjuk, hogy Gritti kezében jelentős katonai erő összpontosult.

Szulejmán szultán 1532. évi kőszegi hadjáratával egy időben Gritti vezette a Magyar Királyság csapatait Esztergom ellen. Állítólag mintegy 10 000 emberrel, köztük 3000 törökkel és a havasalföldi vajda által küldött segélyhaddal vette ostrom alá Várday Pál esztergomi érsek székhelyét, ám a Ferdinánd király által küldött ezer spanyol zsoldos és az érsek ötszáz fős katonasága végül sikerrel megoltalmazta a Duna felett magasodó erősséget.[64]

Gritti 1534 tavaszán ismét Magyarországra utazott, és ekkor mintegy 4000 katona kísérte. Ezer balkáni görög és török gyalogossal – köztük kétszáz janicsárral – és körülbelül nyolcszáz török lovassal érkezett az országba – akikhez az erdélyi határon még majd 800–1000 havasalföldi lovas csatlakozott, Brassónál pedig további 800–1000 magyar lovassal egészült ki a „kísérete".[65] A sereg létszámát tovább gyarapították azok a katonák, akiket Gritti kormányzóként és főkapitányként a királyi udvar lovasságából, illetve a király zsoldos gyalogostisztjei közül toborzott.

Grittit 1534-ben végül még ez a sereg sem volt képes megóvni Medgyesen a pusztulástól, ám ezek az adatok mégis megengednek néhány következtetést. Úgy tűnik, hogy a mohácsi csata utáni évtizedekben elsősorban nem a magyar állam, hanem az állami funkciókat is betöltő, egyfajta „hadúrként" működő vagyonos nemesek kísérete és a befolyásuk alatt tartott területekről mozgósított egyéb fegyveresek váltak a magyar haderő gerincévé. Sajnos a magyar király magyarországi csapatairól egyelőre még jóval szegényesebb és mozaikosabb képet alkothatunk, mint az idegen segélyhadakról, mivel a korszak okleveles anyaga még jórészt feldolgozatlan, az elbeszélő forrásokban pedig elsősorban a hűséges,

62 Iványi, Buda és Pest, 46–47; Dávid, Kászim vojvoda, 57–69; az 1537. évi összecsapáshoz lásd Leopold Kupelwieser, *Johann Katzianer's Zug gegen die Türken 1537.* Wien, 1899 (Separatdruck aus der *Neuen Armee-Zeitung*, Jahrgang 1899); Ive Mažuran, Turska osvajanja u Slavoniji (1526–1552). *Osječki Zbornik* 6 (1958) 97–103; Nada Klaič, Ostaci ostataka: Hrvatske i Slavonije u XVI st. (od mohačke bitke do seljačke bune 1573. g.). *Arhivski Vjesnik* 16 (1973) 255–257; lásd még Aleksandar Fotić, Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54:4 (2001) 440–441.

63 Kretschmayr, *Gritti Alajos;* Simon Zsolt, Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. In: Bessenyei–Horváth–Tóth (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról,* 320, 328–329.

64 Korpás, *V. Károly*, 232–233.

65 Szakály Ferenc, *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534.* Budapest, 1986, 18, 21.

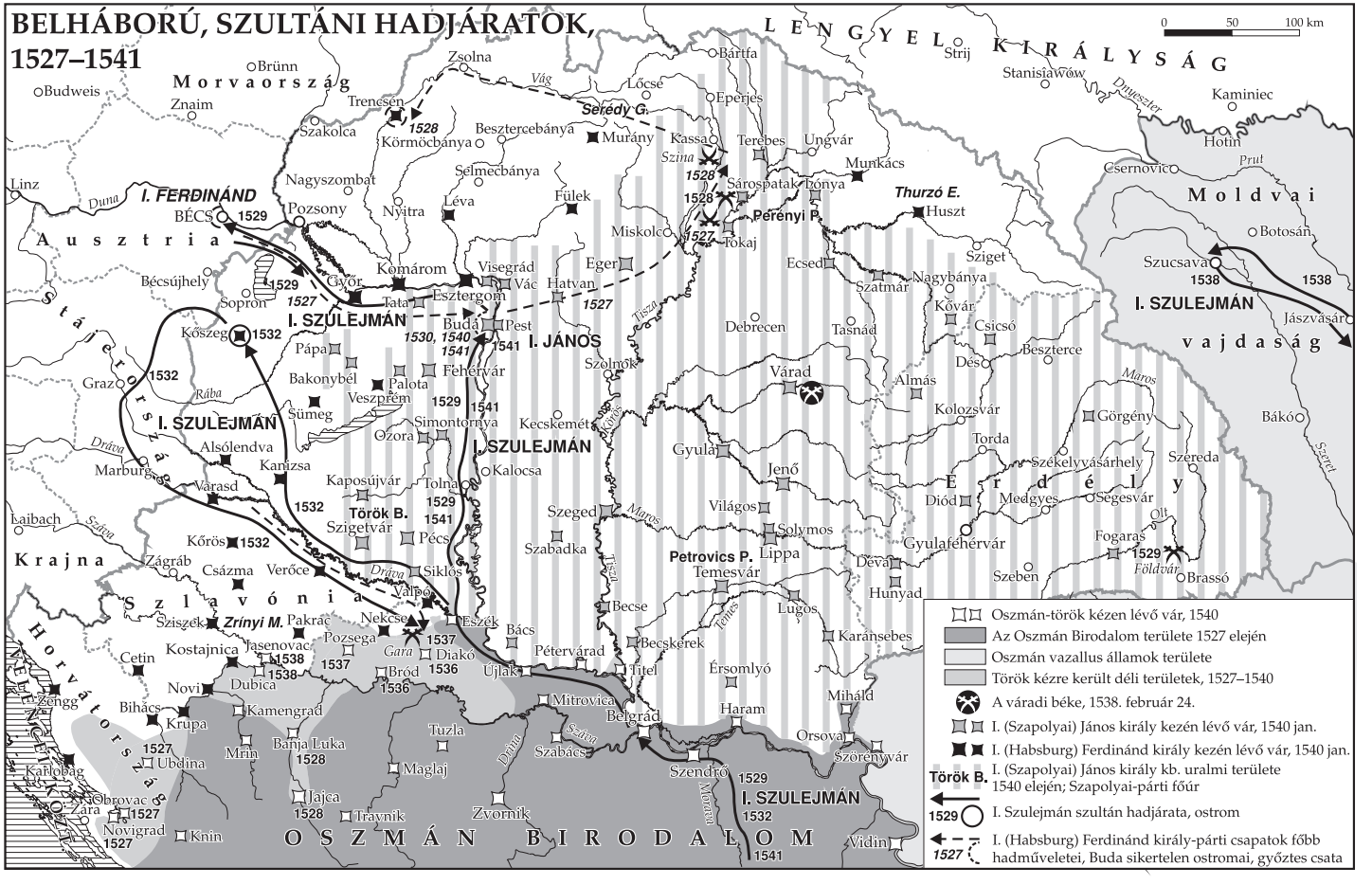
BELHÁBORÚ, SZULTÁNI HADJÁRATOK, 1527–1541
0 50 100 km
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Morvaország
Ausztria
Stájerország
Horvátország
Szlavónia
Krajna
Zengg
Moldvai vajdaság
Erdély
OSZMÁN BIRODALOM
I. FERDINÁND
I. SZULEJMÁN
I. JÁNOS
Thurzó E.
Perényi P.
Petrovics P.
Zrínyi M.
Török B.
Seredy G.
Brünn
Budweis
Znaim
Linz
Duna
Pozsony
BÉCS
Nagyszombat
Nyitra
Trencsén
Zsolna
Vág
Szakolca
Körmöcbánya
Besztercebánya
Selmecbánya
Léva
Fülek
Murány
Lőcse
Bártfa
Eperjes
Kassa
Szina
Terebes
Ungvár
Munkács
Sárospatak
Zónya
Huszt
Miskolc
Tokaj
Eger
Hatvan
Visegrád
Vác
Esztergom
Tata
Komárom
Győr
Sopron
Bécsújhely
Kőszeg
Graz
Mura
Mur
Dráva
Marburg
Laibach
Száva
Kőrös
Zágráb
Császma
Verőce
Varasd
Kanizsa
Alsólendva
Sümeg
Rába
Veszprém
Pápa
Bakonybél
Palota
Fehérvár
Buda
Pest
Simontornya
Gyora
Kecskemét
Kalocsa
Tolna
Kaposújvár
Szigetvár
Török B.
Pécs
Siklós
Valpó
Eszék
Vukovár
Szávya
Szlankamen
Szabadka
Szeged
Tisza
Maros
Becse
Pétervárad
Titel
Újlak
Bács
Becskerek
Temesvár
Lippa
Világos
Solymos
Lugos
Karánsebes
Ersomlyó
Haram
Mitrovica
Belgrád
Orsova
Szörényvár
Szendrő
Vidin
Zvornik
Tuzla
Maglaj
Banja Luka
Mrin
Ubdina
Krupa
Bihács
Kamengrád
Dubica
Novi
Cetin
Kostajnica
Jasenovac
Pozsega
Gara
Diakó
Bród
Dunav
Szávya
Drina
Morava
Tisza
Körös
Maros
Szamos
Szeret
Olt
Prut
Dnyeszter
Strij
Stanislawów
Kaminiec
Hotin
Csernovic
Botosán
Szucsava
Jászvásár
Kövár
Csicsó
Beszterce
Szatmár
Nagybánya
Ecsed
Sziget
Debrecen
Tasnád
Dés
Almás
Várad
Kolozsvár
Görgény
Torda
Bákó
Szereda
Székelyvásárhely
Jenő
Gyulaj
Diód
Medgyes
Segesvár
Gyulafehérvár
Fogaras
Földvár
Brassó
Szeben
Déva
Hunyad
Lippa
Kőrös
Kanizsa
Kaposújvár
Tolna
Kalocsa
Szigetvár
Pécs
Siklós
Valpó
Eszék
Vukovár
Szlankamen
Szabadka
Szeged
Becse
Pétervárad
Titel
Újlak
Bród
Pozsega
Jasenovac
Kostajnica
Cetin
Novi
Dubica
Kamengrád
Krupa
Bihács
Mrin
Ubdina
Banja Luka
Tuzla
Maglaj
Zvornik
Ujajca
Travnik
Jajca
Knin
Novigrad
Obrovac
Zára
Kanizsa
Kaposújvár
Tolna
Kalocsa
Szigetvár
Pécs
Siklós
Valpó
Eszék
Vukovár
Szlankamen
Szabadka
Szeged
Becse
Pétervárad
Titel
Újlak
Bród
Pozsega
Jasenovac
Kostajnica
Cetin
Novi
Dubica
Kamengrád
Krupa
Bihács
Mrin
Ubdina
Banja Luka
Tuzla
Maglaj
Zvornik
Ujajca
Travnik
Jajca
Knin
Novigrad
Obrovac
Zára
Oszmán-török kézen lévő vár, 1540
Az Oszmán Birodalom területe 1527 elején
Oszmán vazallus államok területe
Török kézre került déli területek, 1527–1540
A váradi béke, 1538. február 24.
I. (Szapolyai) János király kezén lévő vár, 1540 jan.
I. (Habsburg) Ferdinánd király kezén lévő vár, 1540 jan.
Török B. I. (Szapolyai) János király kb. uralmi területe 1540 elején; Szapolyai-párti főúr
1529 I. Szulejmán szultán hadjárata, ostrom
1527 I. (Habsburg) Ferdinánd király-párti csapatok főbb hadműveletei, Buda sikertelen ostromai, győztes csata

netán el- vagy átpártoló nagyurak (Török Bálint, Perényi Péter, Czibak Imre, Fráter György stb.) seregeiről esik inkább szó. Verancsics Antal leírása szerint például Bebek Ferenc – miután átpártolt János királyhoz –, hűsége jeléül *„küldött neki a saját zsoldosaiból háromszáz lovast és ugyanannyi archibusiummal*[66] *felszerelt gyalogost, valamint egy bámulatos nagyságú és ragyogó kivitelű ágyút is”*.[67]

Spanyolok Debrecenben

Megannyi diplomáciai kudarc és megaláztatás után János király az 1530-as évek második felében már aktívan törekedett a Habsburgokkal történő megegyezésre. Amikor 1537 táján körvonalazódni kezdett egy nagy európai keresztény összefogás V. Károly vezetésével, az 1538 februárjában megkötött váradi békékével ő maga is csatlakozott hozzá.[68] A szerződés keretében János és Ferdinánd 1538. május 19-én Buda védelméről külön megállapodást kötött. Ennek értelmében Ferdinánd hatszáz aknászt ajánlott Buda erődítéseinek kiépítésére, s ezen túl még 5000 német vagy cseh katonát is ígért Buda, Pest, illetve a Gellérthegyen lévő erősség őrzésére. János király cserében azt vállalta, hogy Buda és Pest védelmére 4000 embert fog tartani, és saját költségén további négyszáz csehországi, várépítésben jártas szakembert is hozat az erődítési munkálatokhoz.[69]

A nagy keresztény tervekből végül nem lett semmi. Mivel az eredetileg tervezett egyesített keresztény balkáni offenzíva elmaradt, a spanyol csapatok csupán egyetlen támaszpontot foglaltak el időlegesen az Adria partvidékén. A megállapodás nem maradt titokban Szulejmán előtt sem, ám 1538 nyarán a szultán nem Dalmáciában vagy Magyarországon, hanem Péter moldvai vajda ellen vonultatta fel szárazföldi haderejét, míg flottája 1538. szeptember 28-án Prevezánál csapott össze a keresztény hatalmak egyesült hajóhadával.[70]

János király mindenesetre felkészült Erdély határainak védelmére, az oszmán főserég támadása azonban szerencsére ekkor még elkerülte a Kárpát-medencét. A váradi megállapodás értelmében ugyanakkor megindult egy kisebb Habsburg-segélyhad a keleti országrészbe. Ennek fő erejét Ferdinánd magyar huszárai mellett Cristobal de Morales tábormester terciója adta, aki a királyi sereg részeként kétezer spanyol gyalogossal végül Debrecenig jutott.[71] A szultáni hadjárat elmaradása miatt ütközetre nem került sor, a spanyol csapatok visszavonultak, így nem tudjuk, mire lett volna képes ez a sereg Szapolyai magyar hadaival együtt.

66 Kulcsár ezt számszerűnek fordította, ám ez esetben sokkal valószínűbb, hogy kézi lőfegyverekről volt szó.

67 Verancsics Antal, Két könyv Szolimán moldáviai és erdélyi hadjáratáról. Harmadik könyv Erdély, Moldávia és Havasalföld fekvéséről (1538–1539). In: *Krónikáink magyarul. III./3.* Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 2008, 84–85.

68 Bárdossy László, *Magyar külpolitika a Mohácsi vész után*. Budapest, 1943, 175–232; Oborni Teréz, *Az ördöngős Barát. Fráter György (1482–1551)*. Pécs–Budapest, 2017, 50–60.

69 Iványi, Buda és Pest, 48–49.

70 Káldy-Nagy Gyula, *Szulejmán*. Budapest, 1974, 144–146.

71 Bárdossy, *Magyar külpolitika*, 222–223; Korpás, *V. Károly*, 454.

A megosztott Erdély

Az 1530-as években különlegesen alakult a katonai helyzet Erdélyben. A három „natio" közül a szászság Ferdinánd oldalára állt a Habsburgok ügynökeinek köszönhetően. Bár a legtöbb szász város 1529 után visszatért János király hűségére, Szeben még évekig ellenállt. Így a szászok katonai erejére János király nem igazán számíthatott.[72] Ezért Szapolyai a szászok féken tartására elsősorban a székelyeket használta fel. Hűségükért cserében többször is látványosan a tudtukra adta, hogy tiszteletben tartja szabadságukat és kiváltságaikat.[73]

A trónküzdelmek során rövid időre a székelység megosztottá vált. Egy részük csatlakozott az erdélyi Ferdinánd-párthoz, ám végül a két király hívei között vívott földvári csatában, 1529. június 22-én a székelyek a Jánost támogató moldvai vajda mellé álltak, és ezzel el is döntötték a harc kimenetelét.[74] Amikor 1531-ben János király személyesen jött Erdélybe, a székelyek már egyértelműen elismerték törvényes királyuknak, és zsoldosokat adtak neki a szászok elleni további harcokhoz.[75] 1535-ben pedig a marosvásárhelyi székely gyűlés népfölkelést rendelt el János király mellett, hogy a Ferdinánd pártjára álló moldvai vajda erdélyi birtokaira támadjanak.[76]

1536-ban ismét szükség lett a székely katonaságra, mert Ferdinánd király csapatai bevették a Tiszántúlon Szatmárt. János király az egyik legkiválóbb tisztjét, ozsdolai Kun Gotthárdot küldte a székelyekkel a vár visszaszerzésére.[77] 1538-ban a várható oszmán invázió ellen is mozgósították a székelyeket a tordai gyűlésen, akiket Maylád István erdélyi vajda vezetésével a legfenyegetettebb pontra, az Ojtozi-szoros védelmére küldtek. Az oszmán fősereg támadása azonban szerencsére ekkor még elmaradt.[78] 1540-ben János király oldalán, annak akkor már fellázadt vajdája, Maylád István ellen kellett fegyvert fogniuk: Kornis Miklós Udvarhelyszékről, Andrássy Márton pedig Csíkszékből küldött csapatokat a királyi sereg megerősítésére.[79] Mindez azonban kevésnek bizonyult Maylád leverésére, akit végül csak Szulejmán hadai voltak képesek kiiktatni az erdélyi politikai életből.

---

72 Karla Dolleschall, *Ferdinand I. und die Sächsische Nationsuniversität im Thronstreit gegen Johann Zápolya*. (Dissertation) Graz, 1951; Szabó Péter, V. Károly és az erdélyi szászok. *Hadtörténelmi Közlemények* 115:2 (2002) 375–380. Lásd még e kötetben Gálfi Emőke tanulmányát.

73 Balogh Judit, A székelyek Szapolyai Erdélyében. In: Bessenyei–Horváth–Tóth (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról*, 21; Neumann, Dózsa legyőzője, 93–107.

74 A csata leírása: Hieronymus Ostermayer, Chronik. In: Graf Josef Kemény (Hrsg.), *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. I.* Klausenburg, 1839, 14; Kőváry László, *Erdély történelme. III.* Pest, 1859, 26–27.

75 Kőváry, *Erdély történelme*, 33.

76 Szádeczky-Kardoss Lajos, *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927, 108.

77 Bethlen Farkas, *Erdély története. I.* Budapest–Kolozsvár, 2000, 126–127; Jakab Elek – Szádeczky-Kardoss Lajos, *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Budapest, 1901, 246.

78 Kőváry, *Erdély történelme*, 59.

79 Varga Szabolcs, A Maylád-féle lázadás történetének kritikai vizsgálata. In: Mátyás Balázs (szerk.), *Grastyán Endre Szakkollégium. Tanulmánykötet 2*. Szekszárd, 2001, 280; Oborni, *Az ördöngős Barát,* 63–67; Jakab–Szádeczky-Kardoss, *Udvarhely vármegye*, 247.

A KELETI MAGYAR KIRÁLYSÁG HADAI, 1541–1572

János király halála és Buda török kézre kerülése óriási törést jelentett az ország életében. 1541 után a Szulejmán szultán kegyéből Magyarország keleti területein kétszer is (1541, 1556) berendezkedő Szapolyai-dinasztia[80] szinte állandó katonai nyomás alatt igyekezett korszerűsíteni a fennhatósága alatt maradó területek hadszervezetét. 1550–1555 között ugyan helyreállt a Magyar Királyság egysége, ám Ferdinánd király rövid uralmának fejleményei megmutatták, hogy Erdély nem képes eltartani nagyobb létszámú idegen zsoldost, a vajdák mellé rendelt királyi katonaság pedig csupán egy jelentősebb sereg magvát alkothatta volna, önmagában kevésnek bizonyult. Így a tartománynak továbbra is belső erőforrásból kellett magát megvédelmeznie.[81]

Vármegyei hadak

A fő erőket elméletileg továbbra is a vármegyék biztosították. Ezek hadereje eredetileg három részből tevődött össze: a portális katonaságból *(militia portalis)*, a nemesi felkelésből és szükség esetén a népfelkelésből.[82] Hozzájuk csatlakoztak bizonyos időszakokban a nagybirtokosok bandériumai – saját zászlajuk alatt hadba vezetett csapatai – és a fejedelmi várbirtokok katonasága.

E három közül a nemesi felkelés volt a legrégibb eredetű: kiváltságai fejében minden magyar nemesnek személyesen kellett hadba vonulnia az ország védelmére, s ezt a kötelezettséget később az Erdélyi Fejedelemség országgyűlései is számos esetben megújították. A veszély nagyságától függően az uralkodó elrendelhetett részleges – azaz egyes megyékre kiterjedő – vagy általános felkelést *(generális insurrectio)*, de ha a fejedelem személyesen vonult hadba, minden nemes köteles volt csatlakozni hozzá. A hadkötelezettség kiterjedt a fejedelmek vagy nagyurak szolgálatában álló nemesekre és az erdélyi birtokkal rendelkező magyarországi nemesekre is, akiknek helyettest kellett állítaniuk a vármegyei hadba, valamint a nemesi kiváltságokat élvező, de csupán egyetlen telken élő „egyházi" nemesekre is.[83]

Ezek katonáskodásának módját többféleképpen szabták meg. 1552-ben úgy döntött az országgyűlés, hogy egy ilyen nemesi telekről csak egy személy vonuljon hadba az ott élő nemesek közül, ám ha a népfelkelést is hadba hívják, a telken lakó nemesek is annak mértéke szerint katonáskodjanak. Az 1565. évi törvény szerint

---

80 Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 13–119; Oborni Teréz, Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században. *Korunk* 18:7 (2007) 31–40.

81 Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt, 1552–1556*. (Fons Könyvek, 1.) Budapest, 2002; Korpás Zoltán – B. Szabó János, „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen." Az 1550-es országegyesítési kísérlet katonai hátteréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiák Európában. In: Bujdosóné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota (szerk.), *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568*. (Studia Agriensia, 35.) Eger, 2017, 106–108.

82 B. Szabó, A Magyar Királyság hadszervezete, 76–80.

83 1542: Szilágyi Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. I–XXI*. (Magyar Történelmi Emlékek, III; Magyar Országgyűlési Emlékek) Budapest, 1875–1898 (= *EOE*), I. 87; 1566: *EOE* II. 300.

viszont a nemesi telkektől függetlenül öt egyházi nemesnek kellett felszerelni egy lovaskatonát. 1566-ban ezt a szabályt úgy módosították, hogy akik ehhez szegények, azok egy puskás, szablyás, posztóruhás gyalogost állítsanak ki.[84]

Az országgyűlések törvényei megszabták a felkelő nemesek fegyverzetét is. Verancsics Antal leírása szerint az erdélyi nemesség már a 16. század első felében elhagyta a nehéz vértezetet, s átvette a huszárság felszerelését: *„fegyverzetük acélsisak, bőr mellvért, török kard, szablyának mondják, a balban pajzsa, amely az egész mellet és fejet takarja, a jobbon vaskesztyű, lándzsa, a csúcsára valami selyemzászlócska tűzve."*[85] A szegény, egytelkes nemesek annyi könnyítést kaptak, hogy a drágább védőfegyverzetet elhagyhatták.

A nemességet a személyes hadba vonulás mellett birtokaik arányában is terhelte katonaállítási kötelezettség, nagyrészt nekik kellett a vármegyei hadak másik alkotóeleme, a portális katonaság költségeit is fedezniük. 1551-től a nemesek Erdélyben tizenhat,[86] a Tiszántúl magyarországi vármegyéiben húsz jobbágyporta után[87] állítottak ki egy, a magukéhoz hasonló fegyverzetű, kopjás lovast. 1575-ben pedig a lovasok mellett már egy *„pásitzöld"* köntösű puskás gyalogost is kellett küldeniük a fejedelem táborába.[88]

Nagy veszély esetén azonban az ország minden férfilakosa – társadalmi helyzetétől függetlenül – személyesen is köteles volt táborba szállni, ha ősi magyar szokás szerint az uralkodó körbehordoztatta a véres kardot vagy nyársat. A jobbágyokat fegyverviselésre kötelezték, s az 1552. évi országgyűlés előírta, hogy minden egésztelkes jobbágy vásároljon magának puskát, ha ért a tűzfegyverekhez, ha nem, akkor íjjal, legalább 32 nyílvesszővel, emellett karddal és pajzzsal vonuljon hadba.[89] A tűzfegyverek gyors elterjedését jelzi a módosabb jobbágyság körében, hogy Magyarország tiszántúli vármegyéinek debreceni részgyűlése már 1545-ben is csak a féltelkes jobbágyoknak engedte meg, hogy íjjal, karddal, pajzzsal induljanak hadba, az egésztelkes jobbágyoknak pedig előírta a puskájuk és a hozzá való lőpor és golyók készenlétben tartását. Erdélyben a féltelkes jobbágyoknak karddal, pajzzsal, baltával kellett rendelkezniük, s még a legszegényebb jobbágynak is kellett, hogy legyen kardja és baltája a *„feje védelmére"*.[90]

A jobbágyok katonai erejét azonban nem csak rendkívüli esetekben vette igénybe az állam. Portánként egy gyalogost a fejedelem tetszés szerint bármikor hadba hívhatott, vagy szükség szerint a felnőtt férfi jobbágyság felét, negyedét. Ezekben az esetekben a portaszám csupán a létszámot szabta meg, nem feltétle-

84 1552: *EOE* I. 406; 1565: *EOE* II. 294; 1566: *EOE* II. 300.

85 Verancsics, Két könyv Szolimán moldáviai és erdélyi hadjáratáról, 132.

86 1551: *EOE* I. 391–392, 1557: *EOE* II. 75;

87 1545: Fraknói Vilmos (szerk.), *Magyar Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Hungariae. I–II.* (Magyar Történelmi Emlékek, III; Országgyűlési Emlékek) Budapest, 1874–1875 (= *MOE*), II. 609; 1565: *EOE* II. 287.

88 *EOE* II. 559–560; Borosy András, *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 60.) Budapest, 1971, 108–110.

89 *EOE* I. 405–406.

90 *MOE* I. 609; *EOE* II. 287.

nül az adózó jobbágyoknak kellett hadba vonulniuk, hanem inkább az arra legalkalmasabb személyeket válogatták ki a falvakból.[91] 1565-ben az országgyűlés a magyarországi területekre, azaz a Partiumra is kötelező érvénnyel előírta, hogy erdélyi szokás szerint a jobbágyok kapuszám szerint fejenként álljanak készenlétben, és tíz ember közül egynek legyen puskája, egynek íja, a többi nyolc pedig lándzsát viseljen.[92]

A kapuszám szerint kiállított katonaság létszámát az adóporták számából lehetne kikövetkeztetni. A 16. század közepén Erdélyben huszonnégyezer, a Partiumban tizenhétezer portát tartottak számon. Ezek után a nemeseknek Erdélyben ezerötszáz, a Partiumban nyolcszázötven lovast kellett volna tartaniuk. Az 1570-es évekre feltehetően kissé csökkent a partiumbeli porták száma, de még így is mintegy negyvenezerre lehet becsülni a fejedelemségben az adózó porták számát.[93]

A vármegyei hadak készültségét minden évben szemléken – úgynevezett mustrákon – ellenőrizték. 1549-ben az országgyűlés Fráter György helytartó feladataként határozta meg, hogy a három natio hadait évente egyszer megszemlélje, és ennek helyszínéül Torda városát jelölte meg.[94] Később a vármegyék vezetőinek, a főispánoknak kellett gondoskodni a megyei hadak megfelelő készültségéről. Mivel a vármegyék igen távol feküdtek egymástól, 1575-ben Torda helyett a déli megyéknek Gyulafehérvárt, az északiaknak Kolozsvárt jelölték ki az évi szemlék helyéül. A Partiumban Bihar megye nemessége Váradon, Közép-Szolnok és Kraszna népe Somlyón gyűlt össze.[95]

Ezeken a mustrákon évente egyszer-kétszer ellenőrizték a katonakötelesek fegyverzetét és ruházatát, s az összeírások – a lustrák – alapján megvizsgálták a nemeseket, hogy kiállították-e birtokaik után a megfelelő számú katonát. Aki nem tett eleget kötelességének, azt békeidőben kétszer megbírságolták, harmadszorra lefoglalták birtokait, háborús időkben azonban rögtön lefoglalták a nemesek azon birtokait, melyek után nem állították ki a megfelelő számú katonát.

Bandériumok

A Magyar Királyság hadseregének fő erejét a 16. század elején az ország bárói által – az urak saját zászlói alatt – hadba vezetett magánkatonaság adta. (Ezeket a csapatokat a főurak zászlója, a *banierum* után bandériumoknak nevezték.) Ez a szervezeti forma a mohácsi csata után is fennmaradt Magyarországon és Erdélyben egyaránt. 1558-ban az erdélyi országgyűlés előírta, hogy az urak *(domini)* ne csak jobbágyaikkal, hanem *„seregükkel, zászlóikkal, katonáikkal"* keljenek fel.[96] Az 1560-as években az itáliai Giovanandrea Gromo által készített feljegyzés szerint a fontosabb kormányzati posztot betöltő személyek és a jelentős várak parancsnokai általában háromszáz lovassal vonultak hadba, kivéve Maylád Gábort, Fogaras gróf-

91 1548: *EOE* I. 239; 1552: *EOE* I. 405, 419; 1565: *EOE* II. 287.
92 *EOE* II. 287.
93 Bíró Vencel, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése*. Kolozsvár, 1917, 34–38.
94 *EOE* I. 298.
95 *EOE* II. 560, 570–571.
96 *EOE* II. 95.

ját, aki állítólag négyszáz, és Bebek Györgyöt, aki pedig még ennél is több, ötszáz lovas felett parancsnokolt.[97] Mindez nem meglepő, hiszen másfél évtizeddel korábban Fráter György irányítása alatt több mint háromezer lovas és ezer gyalogos katona állt fegyverben.[98]

Várbirtokok

Szükség esetén a nagyobb várbirtokok népességének jelentős része is szolgálatot teljesített az erősségek körül. Fogarasföldön ennek igen régi hagyományai voltak. Ide érkeztek a legkorábbi román betelepülők a Kárpátok déli oldaláról, és itt – a besenyő és székely határőrök területei közé ékelődve – már a 13. század elején román határőrszervezet működött. A 14–15. században a vidék a havasalföldi vajdák magyarországi hűbérbirtokává vált, s ekkor szerveződött külön társadalmi réteggé az itt élő, bojárnak nevezett katonáskodó népesség. Ők katonai szolgálat fejében birtokot kaptak, ám annak tulajdonjoga továbbra is a földesúrnál maradt, és peres ügyeikben is az ő joghatósága alá tartoztak. Egyházi és világi birtokokon egyaránt akadtak ilyen partikuláris nemesek Erdélyben, akiknek egy része a 16. század második felében összeolvadt a várbirtokokon kiváltságok fejében szolgálatot teljesítő jobbágyokkal. Belőlük szerveződött a lőfegyverekkel felszerelt gyalogosok – a darabontok és puskások –, valamint a lovas szolgálatot teljesítő szabadosok csoportja.[99] Ennek megfelelően az 1551. május 8-i tordai országgyűlés is megerősítette, hogy a fogarasi uradalom is el szokta küldeni katonáit az ország zászlói alá.[100]

Fogarasföld mellett Kővár vidéke volt a másik jelentős kincstári birtok, ahonnan nagyobb számban állítottak ki katonákat. Ezt a területet a 14. század második felében az Anjou-dinasztiából származó I. Lajos magyar király a betelepülő Balk és Drág román vajdáknak adományozta. Az ő utódaik a Drágffyak, és a birtokukon élő katonáskodó szabad román és magyar népességből alakult ki a 16. században a legnevezetesebb kővárvidéki katonaréteg, a zöld puskások csapata.[101]

A szász székek

A szászok dolga elsősorban a saját városaik védelme volt, ám gyakran igénybe vették szolgálataikat a hadjáratok idején. Ilyen alkalmakkor személyes hadkötelezettség terhelte őket, vagy zsoldosokat kellett felfogadniuk. Alkalmanként öt-

97 Giovanandrea Gromo, Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno. Ford. Tima Renáta. In: Takács Péter (szerk.), *Fejedelmek, forradalmak, vasutak.* (Erdélytörténeti Könyvek, 3.) Debrecen, 2000, 59–60.

98 Oborni Teréz, Fráter György szervitorainak és familiárisainak jegyzéke a Castaldo-kódexben 1552. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 25:4 (2018) 435–451.

99 David Prodan, *Bojaren und „vecini" des Landes Fogarasen in 16. und 17. Jahrhundert*. Bukarest, 1967; Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691). Comitate şi domenii fiscale*. Cluj-Napoca, 2019, 223.

100 *EOE* I. 324.

101 Szentgyörgyi Mária, *Kővár vidékének társadalma.* Budapest, 1972, 11–102.

száz és ötezer fő között szereltek fel fegyvereseket. A század második felében már szinte állandóan két-háromezer puskás gyalogost küldtek a fejedelem hadseregébe.[102]

A 16. század folyamán a kereskedő és iparűző szászok, ha tehették, már nem feltétlenül személyesen szálltak táborba, ehelyett zsoldosokból állították ki a törvényben előírt számú katonát. Mivel sokszor nem akadt elég vállalkozó kedvű zsoldos, így magas fizetést ígérve a fejedelem udvari gyalogosait is magukhoz csábították. Ennek elkerülése végett 1566-ban az országgyűlés úgy rendelkezett, hogy ezután csak a városi polgárok közül toborozhassanak katonákat.[103]

A darabontok kiállításán kívül egyéb kötelezettségei is voltak az erdélyi szászoknak, ugyanis őket terhelte az erdélyi sereg tüzérségének a szállítása.[104] Mivel a szász lelkészek mentesek voltak a hadiadó alól, nem viseltek haditerheket, az 1558. évi gyulafehérvári országgyűlés arra kötelezte őket, hogy előteremtsék az ágyúk és a hozzájuk tartozó felszerelés szállításához szükséges szekereket. Bár ez egy-egy alkalom kivételével nem terjedt túl a fejedelemség határain, mégis súlyos terhet rótt a szász papságra, és kötelezettségük elmulasztása esetén még a hivataluktól is megfoszthatták a lelkészeket.[105]

Székelyek

A meg-megújuló állandó háborúskodás miatt a kormányzat fokozta a háborús erőfeszítéseket a Székelyföldön is, amivel sorozatosan megsértette a székelyek régi kiváltságait. Mivel nem mondhatott le sem a székelyek katonai erejéről, sem a székelység megadóztatásáról, ez a kettős tehertétel egyre nyomasztóbbá vált.[106] Az 1554. évi medgyesi részgyűlésen részletesen szabályozták a tartomány rendjei, köztük a székelyek hadi kötelezettségeit.[107] A személyes hadfelkelés mellett a székely főemberek *(primores)* két-három, a nagyobb falvak három-négy, a kisebbek két személyt otthon hagyhattak. A határozat azt is kiemelte, hogy *„a székelyek ugyanezen földjén lévő váraikban azoknak megóvására és őrzésére, amint a helyzet követeli, tizenhat vagy húsz személyt hagyhatnak".*[108]

Az évtizedekig elhúzódó háborúskodás idején a haditerhek egyre inkább a főnépekre és a lófőkre *(primipili)* hárultak, ezért cserében a vármegyei nemességéhez hasonló jogokat kaptak a fejedelmektől. Az 1550-es évek végén a székely társadalom elitjét képező főnépek a székelyekre kivetett adót is teljesen áthárították a köznépre. Ugyanakkor saját jobbágyaikat igyekeztek mentesíteni az

102 *EOE* II. 75, 96, 295.
103 *EOE* II. 301.
104 *EOE* I. 323–324, 525–526; *EOE* II. 75, 223.
105 *EOE* II. 104.
106 Oborni Teréz, A székelyek jogi helyzetének változásai a 16. század közepén. In: Tüdős S. Kinga (szerk.), *Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi székelyföldön. In memoriam Demény Lajos (1926–2010)*. Sepsiszentgyörgy, 2013, 73–79.
107 *EOE* I. 465, 526–527.
108 Uo.

adófizetés alól, és ezzel a kollektív kiváltságaik révén addig egységes székely társadalom erőteljesen felbomlott.[109]

Így hiába került vissza Erdély 1555 végén a Szapolyai-dinasztia fennhatósága alá, a köznép elégedetlenségét kihasználva a Habsburgok hívei 1562-ben fellázították a székelyek egy részét Szapolyai II. János Zsigmond (1540–1571 között választott magyar király) ellen. Az ifjú uralkodó uralma igen válságos helyzetbe került: miközben Erdélyben a székelyekkel kellett szembenézni, főkapitánya, Balassa Menyhárt elpártolt tőle, Habsburg Ferdinánd király hadserege megtámadta magyarországi területeit, és Moldvában rövid időre Habsburg-párti vajda került az ország trónjára.[110] A nehéz helyzeten végül sikerült úrrá lenni, de az események jelezték, hogy nem lehet tovább halogatni a „gyúlékony" székelyföldi viszonyok rendezését.

A kutatásban eddig kevés figyelmet kapott, hogy 1557 után az oszmán vazallus Erdély geostratégiai helyzete gyökeresen megváltozott. Ettől fogva a középkori Magyar Királyság külső határát védelmező székelység az Oszmán Birodalom két másik vazallusa (Moldva és Havasalföld) felé eső, azaz tulajdonképpen egyfajta „belső" határ mellett találta magát, ahonnan elvileg nem fenyegette komolyabb támadás az országot. Mindeközben a Szapolyai-kormányzat nyugaton, a Habsburg Ferdinánd és I. Miksa (1564–1576) uralta Magyar Királyság ellen szabályos élethalálharcot vívott.[111] Ennek következtében pedig a formálisan továbbra is a Magyar Királysághoz tartozó Partiumban egy – a királyi és az oszmán végvárakhoz hasonló – döntően várakra alapozott, gyökeresen új határvédelmi rendszer épült ki. Ha Erdély uralkodói tiszteletben tartják a székelyek régi kiváltságait, akkor ezen a határon alig egy-két ezer katonát tarthattak volna fegyverben, miközben az egész székely közösség adómentességet élvezett, így a hadiköltségekhez sem kellett hozzájárulnia. János Zsigmond számára nyilvánvaló volt, hogy ez a helyzet nem maradhat változatlanul, ám azzal is tisztában volt, hogy ha megsérti a székelyek privilégiumait, azok elpártolnak és a Habsburgok „ötödik hadoszlopává" válnak.

A székely kiváltságok felszámolása után a székelyek túlnyomó többsége fejedelmi jobbággyá lett, miközben katonai elitjük elvileg továbbra is képes volt a fejedelem számára egy kisebb létszámú haderőt kiállítani, akár a tartomány határain túl is.[112] Ez a „külföld" pedig immár nemcsak a magyarországi hadszín-

109 Oborni Teréz, Székelyföld a keleti Magyar Királyságban. In: Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.), *Székelyföld története. 1.* Budapest–Kolozsvár–Székelyudvarhely, 2016, 513–517.

110 Thallóczy Lajos, *Csömöri Zay Ferenc*. Budapest, 1885, 115–140; Demény Lajos, Az 1562. évi székely felkelés. In: Benkő–Demény–Vekov (szerk.), *Székely felkelés*, 59–70.

111 Demény Lajos, Báthori István és a székely gyalogpuskás rend felállítása. *Történelmi Szemle* 43:3–4 (2001) 161.

112 Az új szabályozás után a fejedelemnek mintegy 2000 jobbágyportája lett Udvarhelyszéken, ami mellett szinte eltörpült a 81 jobbágytartó nemes és lófő család összesen 368 jobbágyportája. Demény Lajos, XVI. századi kiadatlan székely összeírások. In: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.), *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1999, 151–158.

teret jelentette,[113] hanem a román vajdaságok területét is, ahová a Porta parancsára az oszmán vazallussá lett Erdély rendszeresen kénytelen volt „rendcsináló" expedíciókat küldeni.[114]

Ezért 1562 júniusában a segesvári országgyűlés úgy határozott, hogy a főnépek vagyoni helyzetük szerint három-öt lóval vonuljanak hadba, ennek fejében lovanként évi nyolc forint *jargalás*t, azaz évpénzt (és nem *nyargalás*t),[115] hadiszolgálatban pedig havonta két forintot húztak a kincstártól. A lófőknek előírták, hogy egy lóval egy hónapig ingyen kell katonáskodniuk, azon túl havonta egy forintot kaptak a kincstártól. A székely köznépek hadkötelezettségéről nem hoztak külön határozatot, jogállásukat viszont újra szabályozták, és közvetlenül a fejedelem fennhatósága alá rendelték őket.[116]

E szabályozás arra utal, hogy a nemesként kezelt székely primorokat és lófőket besorolták a fejedelem magánhadseregébe.[117] Azaz a székelyföldi berendezkedést a magyarországi – Erdélyben viszont jóval ritkább[118] – várbirtokok mintájára alakították át. A fejedelem ehhez még új várakat is építtetett Székelyföldön, ahonnan jobban lehetett ellenőrizni a térséget.[119] A magyarországi nagybirtokos urak más várbirtokaihoz hasonlóan Udvarhely,[120] Várhegy[121] és Görgény[122] fejedelmi várak körül is kiemelték és hozzárendelték a jobbággyá tett egykori gyalogosok közül a katonáskodásra, várőrzésre alkalmas tehetősebb, tapasztaltabb személyeket, s ezekből szervezték meg a várakban szolgáló puskások (*pixidarius*ok) csapatát, akiket ruházatuk előírt színe és a kapuőri, várőr-

113 Lukinich Imre, Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–1565. *Hadtörténelmi Közlemények* 14 (1913) 370–394, 584–605.

114 B. Szabó János, Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688). Kísérlet az erdélyi–török kapcsolatok egy kevéssé ismert területének feltérképezésére. *Hadtörténelmi Közlemények* 125:4 (2012) 1019–1026.

115 *„A felsorolt fizetések közül a jargalás az a szerződésileg külön kikötött díj volt, a mit az évi szolgálatra felfogadott gyalogok és lovagok, a hópénzen kívül, vagy egyszerre vagy két részien kaptak. E szerint a jargalás és a jargaló szók semmi összefüggésben sem voltak a mai nyargalás-sal, mert hisz azokat az évi fizetésre fölvett gyalogokat is jargalók-nak hívták, a kik lovon sohasem ültek."* – A szó a német „Jahrgeld"-ből eredhet. Takáts Sándor, Jargalás és jargaló. *Magyar Nyelv* 1 (1905) 207.

116 *EOE* II. 202–204.

117 Varga J. János, *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon*. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat, 94.) Budapest, 1981, 11–49; Czigány István, *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700*. Budapest, 2004, 85–195; Szatlóczki Gábor, *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén. I. A várak népe*. Szeged, 2016, 93–98, 162–167; Végh Ferenc, Zrínyi Miklós és Péter, a törökellenes határvédelem szervezői: a Muraköz védelmi rendszere a 17. század közepén. In: Bujdosóné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota (szerk.), *Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620–1664) korában.* (Studia Agriensia, 34.) Eger, 2017, 227–236.

118 Például Kővár: Szentgyörgyi, *Kővár vidékének társadalma*, 26–28, 53–77.

119 Jakó Zsigmond, A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Benkő–Demény–Vekov (szerk.), *Székely felkelés*, 27–29.

120 Sófalvi András, A székelyudvarhelyi Csonkavár. *Castrum Bene* 6:2 (2007) 63–80; Uő, A Székelyudvarhelyi – Székelytámadt vár (v. Csonkavár). *Castrum Bene* 16: 1–2 (2013) 158–163.

121 Karczag Ákos – Szabó Tibor, *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Budapest, 2010, 216.

122 Uo. 151–152.

zési feladatkör miatt később vörös darabontoknak is neveztek. (A magyar darabont és a más európai nyelvekben is felbukkanó rokonai valószínűleg a perzsa *derbend* [kapu] szóból eredeztethetők.)[123]

A félreértések elkerülése végett azonban le kell szögeznünk: ahogy a kor vármegyei jobbágyai, úgy a székely köznép jobbággyá lett része sem mentesült teljesen a hadakozás terhe alól. Az elhúzódó magyarországi háború arra kényszerítette a kormányzatot, hogy a hadakozásban kitűnő főnépek és lófők lojalitásának erősítésére további engedményeket tegyen nekik: 1566-tól János Zsigmond a darabontok kivételével jobbágyként kezdte eladományozni a székely köznépet híveinek,[124] ám a jobbágyok uraira és a jobbágysorba kerülő székelyekre ugyanazok a katonaállítási szabályok voltak érvényesek, mint a vármegyékben.[125]

A székely hadszervezet élén hagyományosan a székelyek ispánja állt, ám miután ez a cím bekerült az erdélyi vajdák, majd a fejedelmek titulusai közé is, katonai feladatait a székelyek főkapitánya vette át. Az 1562. évi felkelés után ugyan az összes szék fölé egy úgynevezett *hatszéki kapitány*t állított János Zsigmond, ám ezt a posztot Báthory István 1571-ben megszüntette, és visszaállította az egyes székek kapitányságait.[126]

A falvak katonáskodó népességét lakóhelyükön rendenként tizedekből álló századokba szervezték – a gyalogosoké általában valóban száz főt számlált, a lovasoké általában magasabb létszámú volt –, és ahol nem telt ki egy helyről a létszám, ott egy-egy században összevonták a környék településeiről a lófőket vagy a darabontokat. Közvetlen parancsnokaik, a hadnagyok háborúban és békeidőben egyaránt rendelkezhettek felettük, bármikor szemlét tarthattak harckészültségük ellenőrzésére, sőt még peres ügyeikben is ők jártak el bíróként.[127]

Az 1549. évi vásárhelyi országgyűlésen már biztosan törvénybe iktatták, hogy évente kötelező mustrát tartsanak a székelység körében.[128] A székely harcosok fegyverzetét minden katonáskodó családnak magának kellett beszereznie. Ha emiatt korábban netán voltak is valamiféle sajátosságai, a 16. század derekán Verancsics Antal már úgy számolt be a székely katonaságról, hogy *„semmilyen jellemző hadfelszereléssel, semmiféle felismerhető fegyverzettel, sem fel-*

123 Henri Grégoire, Aux confins militaires de l'orient byzantin. Hussards, Trabans, Tasnaks. *Byzantion* 13 (1938) 279–282.

124 Balogh Judit, A székely társadalom és a várháborúk: egy katonai társadalom új szerepekben. In: Bujdosóné Pap–Fejér–H. Szilasi (szerk.), *Mozgó frontvonalak,* 162–164.

125 *EOE* IV. 266, 300; Borosy, *A telekkatonaság és a parasztság szerepe,* 89–112.

126 Horn Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009, 64, 93–94.

127 Báthory Zsigmond kiváltságlevele a marosszéki puskásoknak Rákóczi Zsigmond által megerősítve: Szabó Károly – Szádeczky-Kardoss Lajos – Barabás Samu (szerk.), *Székely oklevéltár. VI.* Kolozsvár, 1897, 19–24; *Székely népesség-összeírások 1635–1653.* (Székely Oklevéltár; Új sorozat, VI.) Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Demény Lajos. Kolozsvár, 2000, 8–9; Demény Lajos, Székely szabadság, katonáskodás és fejedelmi politika. (1562–1648). In: *A székelység története a 17–19. században. Tanulmányok*. Válogatta és összeállította Egyed Ákos és Magyari András. Csíkszereda, 2001, 202–203.

128 *EOE* I. 254; *EOE* XXI. 231–232.

tűnő hadijelvényekkel nem bírnak", azaz felszerelésük ekkorra már azonos volt a kor más erdélyi és magyarországi hadakozóinak fegyverzetével.[129]

A 16. században a korábbi homogén könnyűlovas székely íjászlovasság helyébe – már ha valaha volt egyáltalán ilyen – vagyoni tagozódásának megfelelően a főemberek, a lovas- és gyalogoskatonák hármas szervezete (a *tria genera Siculorum*) lépett.[130] Adómentességük fejében továbbra is valamennyi székely férfi hadköteles maradt, ám a felszerelésükben jócskán akadtak különbségek. A 16. század első felében az előkelők, a főemberek lovon páncélban – azaz sodronyingben –, sisakban, karddal, kopjával, pajzzsal vonultak hadba. A lófők legalább két lóval, sisakban, kopjával – és csákánnyal vagy buzogánnyal, esetleg még íjjal és nyilakkal, pajzzsal, ám páncél nélkül szálltak táborba. A szegényebbek, a közszékelyek lándzsával, karddal, baltával harcoltak.[131]

Egy 1566. évi mustráról készült feljegyzés tanúsága szerint ez a fegyverzet és felszerelés ekkorra már lényegében elnyerte végleges formáját, s nem is változott a 17. század közepéig: a lovasokat *„lóval, lobogós kopjával, páncéllal, sisakkal, pajzszsal"*, a gyalogosokat pedig *„gyalog puskával, szablyával, veres dolmánnyal, mentével és minden puska szerszámmal"* írták össze.[132]

Miként feljebb már említettem, az 1560-as évektől a székely fegyverekre már nem annyira a határok védelmében, hanem a szomszédos vajdaságokban dúló zűrzavarok miatt volt inkább szükség. Az oszmán Portáról ugyanis majd minden második évben küldtek levelet Erdélybe, hogy annak uralkodói tartsák készenlétben csapataikat, mert Moldvában, Havasalföldön vajdacsere vagy kóborló kozákok portyái miatt felfordulás várható. 1563-ban János Zsigmond fejedelem Radák László vezetésével ezer lovas és ezer gyalogos katonát küldött Moldvába a II. János (Iacob Heraclides) moldvai fejedelem ellen lázadó Tomsa István (Ștefan Tomșa) segítségére. A magyarországi elbeszélő forrásokból az derül ki, hogy a harcok gyors befejezését és az ostromlott fejedelem elfogását

129 Kordé, *A középkori székelység*, 145.

130 Vekov Károly, Tria genera Siculorum. In: Tüdős (szerk.), *Kastélyok, udvarházak és lakóik,* 39–63.

131 *„Primipili singuli sint cum duobus equis, habentes facultatem duos equos. Si aliqui Siculi inferiores fuerint, habentes armenta, boves et bona mobilia in valore florenorum duodecim, tales habeant equum, clipeum, liastam et gladium, sintque bono apparatu instructi. Pauperiores autem Siculi singuli habeant lanceam, gladium et securim."* (Marosvásárhely, 1535. január 2.: *MOE* I. 612–614.); *„Coloni inter dominos Siculos hoc modo armis instructi esse deberent: primipuli res in valore quinquaginta florenorum habentes,equum, galeam, loricam et hastam habeant. Qui vero res in valore duodecim fllorenos habent, equum, clipeum, hastam habere teneantur."* (Marosvásárhely, 1545 november 2.: *Székely oklevéltár*, V. 60.); az íj bizonytalan korú említése: Ambrosii Simigiani, *Historia Rerum Ungaricarium et Transsilvanicarum ab anno 1490 usque 1606*. Nagyszeben, 1800, 140.

132 A székelyudvarhelyi hadiszemléről készült jelentés: Demény Lajos (szerk.), *Székely Oklevéltár*. (Új sorozat, VII.) Kolozsvár, 2004, 16–18. Lásd még: Benkő, *A középkori Székelyföld*, I. 191–193; Sófalvi András, *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*. Kolozsvár, 2017, 113.

ERDÉLY, KELET-MAGYARORSZÁG, 1556–1571
János Zsigmond és Izabella hazatérése, 1556
Az erdélyi hadak hadműveletei, 1556–1557
Moldvai, havasalföldi (János Zsigmond-párti) hadak hadműveletei, 1556
Erdélyi ostromzár, hadadi ütközet
János Zsigmond kezére került vár, 1556–1557
Bebek F.
János Zsigmond hűségére tért magyarországi területek, 1556–1557, János Zsigmond-párti főúr
Habsburg-hadak főbb hadműveletei
Magyar királyi végvár, 1557
Oszmán-török kézen lévő vár, 1556
Az Erdélyi Fejedelemség kezén maradt magyarországi területek (Partium) a speyeri szerződés alapján, 1571
A középkori erdélyi vajdaság területe
L E N G Y E L K I R Á L Y S Á G
M o l d v a i
v a j d a s á g
H a v a s a l f ö l d i
v a j d a s á g
Nowy Sacz
Sanok
Strij
Halicz
Buczacz
Skole
Stanisławów
Kamieniec
Hotin
Kołomyja
Cernăuți
Prut
Dnyeszter
Lubló
Bártfa
Tárczay Gy.
Késmárk
S Á R O S
Szeben
Lőcse
Szepesvár
Eperjes
S Z E P E S
Hernád
Homonna
Vereckei-hágó
Kassa
Perényi G.
Rozsnyó
Jászó
Füzér
Ungvár
U N G
Ung
T O R N A A B A Ú J
Bebek F.
Gönc
Szendrő
Patak
Munkács
B E R E G
Szolyva
Beregszász
1556. jan.
Huszt
U G O C S A
Visk
Técső
Sziget
Rădăuți
Botoșani
Suceava
Szeret
Siret
Vásó
Iza
M A R A M A R O S
Sajó
Szerencs
Tokaj
Kisvárda
Miskolc
Onod
Eger
B O R S O D
S Z A B O L C S S Z A T M A R
Balassa M.
Eseg
Bátor
Kálló
Szatmár
Erdőd
Nagybánya
Tasnád
Kővár
Debrecen
Margitta
1562
Hadad
B E L S Ő -
K Ö Z É P - S Z O L N O K
S Z O L N O K
Karcag
Diószeg
Somlyó
Zilah
Kraszna
Dés
Betlen
Beszterce
Radna
Németvásár
Tisza
Berettyó
Sebes-Körös
Sólyomkő
K R A S Z N A
Szamosújvár
1556. szept.–nov. 28.
Maros
Túr
Körös
1556. aug.– 1557. ápr.
Várad
Bonchida
D O B O K A
T O R D A
Szászrégen
Szentmiklós
Kolozsvár
K O L O Z S
Görgény
Hunyad
Gyalu
Kölesér
Belényes
Gyula
Fekete-Körös
Fehér-Körös
Temes
Torda
Székelyvásárhely
Szereda
T O R D A
Petrovics P.
Aranyosbánya
Maros
Jenő
Dézna
Z A R A N D
Nagyenyed
K Ü K Ü L L Ő
Kükülővár
Nagy-Kükülle
Udvarhely
Segesvár
Világos
Nagylak
Arad
Csanád
Solymos
Lippa
A R A D
Körösbánya
Gyulafehérvár
F E H É R
Medgyes
Kőhalom
Vásárhely
Nagysink
Szentgyörgy
Maros
Illye
Déva
Szászsebes
Szászváros
Szeben
Fogaras
F O G A R A S F Ö L D
Brassó
Temesvár
Béga
Lugos
Zsidóvár
H U N Y A D
Hátszeg
1556. febr.
Petrovics P.
Csákova
Becskerek
Bokcsa
Karánsebes
Temes
Versec
Krassó
Pancsova
Haram
Mihálda
Orsova
Szörényvár
Belgrád
Modava
Duna
Szendrő
Morava
Olt
Aranyos
Zsil
Zsilvásárhely
Tergovistye
Dâmbovița
Bukarest

az okozta, hogy Radák katonái gyorsan megállapodtak a szorult helyzetben lévő Heraclides – szintén magyar – zsoldosaival.[133]

Az udvari hadak

Az udvari hadak voltak az ország fizetett hadainak legkorábban felállított egységei. A lovas alakulatok a Jagelló királyok és Szapolyai János udvari lovasságának egyenes folytatásaként tekinthetők. Az ismert források 1557-ben említik a csapatot először, és 1562-ből már a létszámuk is ismert: a császári követ szerint ekkor ezer lovas szolgált János Zsigmond udvarában.[134]

Az alakulat katonáit nem közvetlenül az uralkodó fogadta szolgálatába; a különböző katonai, közigazgatási és udvari tisztségviselők fizetésük mellett további pénzösszegeket kaptak, hogy ennek fejében rangjukhoz mérten több-kevesebb lovast tartsanak fegyverben. Későbbi, 1586-ból ismert kimutatások szerint a kincstartó, a lovászmester, pohárnokok, asztalnokok, étekfogók, a fejedelmi tanács tagjai, várkapitányok, összesen kilencvenkilenc személy összesen hatszázhetven lovasért kapott külön fizetést, ezek közül viszont csupán kétszázötven tartózkodott állandóan a fejedelmi székhelyen, Gyulafehérvárott.[135]

Ezt az ellentmondást egyfelől talán a székely főemberek és lófők hadkötelezettségét szabályozó 1562-es törvények segítségével lehet értelmezni. A már ismertetett évdíjas rendszer bevezetése Székelyföldön valószínűleg nem volt egyéb, mint az udvari rendtartás kiterjesztése a székely főemberek és lófők körére. A katonatartásra kötelezett méltóságok – éppúgy, mint 1562-től a székely főemberek és lófők – a havonta fizetett zsoldnál alacsonyabb összegű évdíjat kaphattak az általuk készenlétben tartott hat-hétszáz katona után, s békeidőben ezek egymást váltva, mintegy kétszázan rendes hópénzért szolgáltak az udvarnál. Háború idején viszont az egész kontingenst mozgósították, s ilyenkor a kincstár minden lovasért teljes hópénzt fizetett.

Az udvari gyalogságnak nem voltak középkori előzményei. Első említésük 1557-ből származik, azaz már János Zsigmond trónra lépésekor létezett ez a csapatnem.[136] Egyenruhájuk kék színe után a 16. század utolsó évtizedeiben mind gyakrabban említették őket „kékek"-nek.[137] Lehetséges, hogy az alakulatot közvetlenül a Szapolyai-család visszatérése után lengyel mintára hozták létre. Érdekes egybeesés ugyanis, hogy Zsigmond Ágost lengyel király épp 1557 körül írta

133 Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt.* In: Kulcsár Péter (válogatás, szöveggondozás és jegyzetek, Kulcsár Margit közreműködésével), *Humanista történetírók*. (Magyar Remekírók) Budapest, 1982, 803–804; Istvánffy, *Magyarok dolgairól,* I/2. 345–346; Bethlen Farkas, *Erdély története. II.* Budapest–Kolozsvár, 2002, 238–239.

134 *EOE* II. 86; Szentmártoni Kálmán, *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza*. Székelyudvarhely, 1934, 277.

135 Sunkó Attila, Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 1:2 (1994) 192.

136 Sunkó Attila, Az Erdélyi Fejedelemség udvari hadai a XVI. században. *Levéltári Közlemények* 69:1–2 (1998) 100.

137 Uo. 102.

elő a kék színű ruházatot a gyalogsága számára.[138] Az alakulat szervezésének oka világos: Erdélyben is szükség volt olyan gyalogos katonákra, akik megfelelő kézi lőfegyverekkel voltak felszerelve, és ezeket szabályos alakzatban vívott harcban jól tudták használni. A szervezeti formájuk jól ismert. A legkorábbi adat szerint 1562-től kisebb megszakításokkal száz évig egy gyalogkapitány vezetése alatt általában öt zászlóaljból állt az udvari gyalogság.[139]

Külföldi zsoldosok – lengyelek

Mivel János Zsigmond anyja, Izabella, I. Zsigmond lengyel király lánya volt, 1556-ban a Lengyelországból visszatérő Szapolyai-család számos lengyel kísérőt hozott magával. A királyné ugyanis korábbi tapasztalataiból okulva nem kívánta többé a magyarok kényére-kedvére kiszolgáltatni magát. Így kezdetben főképp Lengyelországban toborzott zsoldosok álltak az erdélyi királyi-fejedelmi udvar szolgálatában. A gyulafehérvári udvarban szolgáló lengyel egységek legkorábbi biztos említése Giovanandrea Gromótól, János Zsigmond itáliai testőrkapitányától származik, aki szerint Erdélyben *„a negyedik nemzet a lengyel. Ennek nincs saját területe, se lakossága, de ott van a király házának hivatalaiban és testőrségében, és hogy mondjam udvaroncai és katonái között. Belőlük az udvarban sosincs ötszáznál kevesebb és sokszor, béke idején kétezren is vannak. Öltözetük magyaros, hasonló a fegyverzetük is: mind lovon harcolnak […].”*[140] Egy francia utazó, Pierre Lescalopier 1574-ben két lengyel lándzsás lovasszázadról írt, amelyek félévente váltották egymást a fejedelmi udvarban.[141]

Esetükben is jól látszik, hogy a név szerint ismert lengyel udvaroncok és katonák között jócskán akadtak olyanok, akiknek már az apjuk is Budára jött „lovagi mesterséget” tanulni, vagy épp a Szapolyaiak mellé álló Łaski családhoz fűződő rokonság miatt ismerték már korábbról is az országot. Sőt akadt egy csoport, akiknek a családtagjai már hosszabb idő óta szolgálatot vállaltak a Magyar Királyságban, mint például a Komorowskiak, a Rożenek (már Mátyás idejében), vagy a Gnoińskiek – utóbbiak kifejezetten a lengyel zsoldos gyalogság tisztjeiként már II. Lajos és Szapolyai János alatt.[142]

---

138 B. Szabó–Somogyi, *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege*, 42.

139 Uo. 101–102.

140 Tima Renáta, Az erdélyi udvar János Zsigmond uralma alatt Giovanandrea Gromo leírásának tükrében. In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak*, 42. Horn Ildikó értelmezése szerint ez a szám az udvarban vagy annak közvetlen környékén jelenlévő kontingens méretére vonatkozik, háborúban 500-ra csökkent. Lásd Horn Ildikó, *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2014, 109: 252. jegyzet.

141 Benda Kálmán – Tardy Lajos, *Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574)*. Budapest, 1982, 91.

142 Helena Kapełuś, Zápolya Zsigmond udvara Gruszcziński epigrammáiban. In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 1969, 154; Komorowski Péter szepesi sztaroszta volt, Miklós pedig Liptó, Árva, és Túróc ispánja a 15. században: Stanislaw A. Sroka, *A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal*. Budapest, 2016, 85. A két Gnoiński testvér, Lenard és Lambert az 1520-as évektől vállalt szolgálatot Magyarországon: Lenard Mohácsnál esett el (B. Szabó, *Mohács*, 25; Lenart Gnoiński, *Łzy smutne. Opracowała Aleksandra*

Külföldi zsoldosok – olaszok

János Zsigmond 1564-ben *„életének biztonsága és egyéb tisztes céljai elérésére"*[143] száz lovas és kétszáz gyalogos katonát toboroztatott Velencében. A csapat 1565. április végén Raguzából (a mai Dubrovnikból) oszmán területen keresztül érkezett Gyulafehérvárra. Egyes kortársak szerint az itáliai hadtoborzás ötlete János Zsigmond befolyásos tanácsadójától, a savoyai születésű Giorgio Biandrata doktortól származott, és fejedelmi őrségnek szánhatták a kis csapatot. A Magyar Királysággal folytatott állandó háborúskodás azonban szükségessé tette Gromo katonáinak igénybevételét a hadszíntéren is, ezért az északi határ közelében a Dés melletti Retteg mezővárost jelölték ki szálláshelyül az itáliai csapatnak.[144] További sorsukról jelenleg nincs információnk.

Az állandó hadsereg csírái: az ország presidiarius hadai

Az udvari hadak kötelékén kívül is voltak olyan alakulatok Erdélyben, melyeket időnként állandó zsoldoshadseregnek tekintettek a kutatók. Ezeket az úgynevezett *presidiarius*, azaz őrseregeket a 16. században vészhelyzetben vagy hosszan tartó háborúskodás esetén állították fel, hogy az ország addig se maradjon védelem nélkül, míg a vármegyei hadak, a székelyek és a szászok csapatai hadba szállnak. A három natiót, a magyarokat, a székelyeket és a szászokat először 1540-ben kötelezték arra, hogy egyenként ezer-ezer zsoldost tartsanak Maylád István főkapitány mellett.[145] 1543-ban, Szulejmán szultán ötödik magyarországi hadjárata idején ötszáz-ötszáz katonát kellett készenlétben tartaniuk.[146] 1548-ban, amikor Fráter György megkezdte az ország újraegyesítését, mivel *„különféle hírek különféle mozgalmakat kezdenek támasztani"*, a kormányzó hatezer fős sereget állíttatott ki a rendekkel, úgy, *„hogy minden nemzet 2000 embert tartson őrségül minden eshetőségre"*, s e sereg fenntartását 1552-ig évről évre megújította az országgyűlés.[147]

Mivel úgy tűnt, hogy Ferdinánd király nem lesz képes megoltalmazni Erdélyt a várható török támadástól, 1555. december 23-án a marosvásárhelyi országgyűlés elhatározta, hogy a maga kezébe veszi az ország sorsának intézését, és visszahívja a Szapolyai-családot Erdélybe. Ez alkalommal ismét egyenként ezer-ezer fős sereget állított fel a három nemzet.[148] Ezeket a csapatokat 1559-ben a Ferdinánd királlyal kötött fegyverszünet után is fegyverben tartotta az ország-

Oszczęda. Warszawa, 2014, 6–7.), Lambert pedig 1527 őszén a tokaji csatában vezette Szapolyai János lengyel gyalogságát: Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska*, 301.

143 Kárpáthy-Kravjánszky Mór, Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya. In: *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv.* Budapest, 1936, 97.

144 Aurel Decei, Giovanandrea Gromo. Compendio della Transilvania. *Apulum: Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia* 2 (1943–1945) 179.

145 *EOE* I. 40.

146 *EOE* I. 177.

147 *EOE* I. 239, 298, 305, 406.

148 *EOE* I. 305.

gyűlés, s azt is elrendelte, hogy ha létszámuk csökkenne, azt újra egészítsék ki háromezer főre.[149]

1562-ben megkísérelték állandó sereggé szervezni a presidiárius hadakat. Az erdélyi hadsereg ebben az évben súlyos vereséget szenvedett Ferdinánd jóval kisebb létszámú csapataitól a partiumi Hadadnál, s ennek következtében János Zsigmond számára végleg elveszett magyarországi területeinek nagy része.[150] A döntő vereség élesen rávilágított a hadszervezet korszerűtlenségére, ezért 1562 novemberében a gyulafehérvári országgyűlés azzal az indokkal, hogy *„a fölkelés elég nehézséggel, de kevés haszonnal jár",* elrendelte, hogy helyette a továbbiakban a magyarok és a székelyek ötszáz-ötszáz lovast, a szászok ötszáz gyalogost tartsanak állandóan fegyverben, s ezeket ott helyezzék el, ahol a fejedelem és az ország érdeke megkívánja.[151]

Ferdinánd 1564 őszén Erdélybe küldött követe szerint János Zsigmond hadseregének legértékesebb részét ez a kétezer-hatszáz huszár adta, akik zömét – hat-nyolcszáz lovast – Váradon állomásoztatták, míg a többi katonát a határvidék más pontjain, Tokajban, Munkácson, Huszton, Karánsebesen, a szászok földjén, valamint Tordán és Enyeden szállásolták el.[152] A különböző kísérletek dacára ezeket a hadakat nem sikerült állandó hadsereggé alakítani, és továbbra is csak válságos helyzetekben állították fel, mint például 1571-ben a János Zsigmond halála utáni interregnum idején.[153] Mindez azonban már átvezet bennünket a Szapolyaiak utáni korszakba.

Összességében elmondható, hogy nehéz lenne közös nevezőre hozni a magyar hadügy e változó, átmeneti korszakáról jelenleg rendelkezésünkre álló ismereteinket. Szapolyai János igen hamar megtapasztalhatta mind az oszmán, mind a nyugat- és kelet-közép-európai elemeket ötvöző, kompozit szerkezetű Habsburg-hadseregek fölényét a magyarországi hadszíntereken. Ezekkel szemben Magyarország tradicionális katonasága – más-más okokból ugyan – nem bizonyult elég ütőképesnek. Arra azonban az oszmánok által erőteljesen támogatott Szapolyai haderő mégis alkalmasnak bizonyult, hogy 1529 után is biztosítsa az ország túlnyomó részén János király uralmát, 1556 után pedig a Szapolyai-család kezén megmaradt keleti országrész jelentősen modernizálódó hadereje jelentett leküzdhetetlen akadályt Magyarország Habsburg királyainak.

149 *EOE* II. 111–112.

150 Oborni Teréz, A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563. *Történelmi Szemle* 45:1–2 (2003) 115–122; Virovecz Nándor, Kereszténység szolgálata vagy politikai árulás? Balassa Menyhárt 1562. évi pártváltása és az északkeleti várháborúk. In: Bujdosóné Pap–Fejér–H. Szilasi (szerk.), *Mozgó frontvonalak,* 260–269.

151 *EOE* II. 212–213.

152 Szentmártoni, *János Zsigmond erdélyi fejedelem*, 278.

153 1571: *EOE* II. 384–386; Horn, *Hit és hatalom*, 85–86.

Csepregi Zoltán*

EGYHÁZI IRODALOM ÉS REFORMÁCIÓ A SZAPOLYAI-URALKODÓK ORSZÁGRÉSZÉBEN (1526–1570)

Caspar Hain[1] 17. századi lőcsei krónikájának széljegyzete a következőképp idézi fel három magyarországi reformációs góc egy-egy meghatározó személyiségének emlékét: *„Azok közül a tudós férfiak közül, akik Luther idejében, Krisztus után 1540 körül Magyarországra jöttek, és az iskolákat meg az egyházakat reformálták, első volt a bártfai Leonhard Stöckel, aki az ottani iskolának lett rektora, 2. Johannes Honterus az erdélyi Brassóból, aki szülővárosa egyházának papja és azon kerület szuperintendense lett, 3. a magyar Dévai Mátyás, aki a debreceni egyházban lett lelkész."*[2]

Hármójuk közül ketten, Honterus és Dévai működtek a Szapolyaiak keleti országrészében, ezért az alábbiakban többek között velük foglalkozom.

---

* Egyetemi tanár, Evangélikus Hittudományi Egyetem; zoltan.csepregi@lutheran.hu.

1 Rövidítve idézett kiadványok: *Reformierte Bekenntnisschriften. I/1–III/1.* Neukirchen, 2002–2012 (= *BSRefK*); *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. 24*: *Siebenbürgen*. Hrsg. Eike Wolgast. Tübingen, 2012 (= *EKO* 24); Bunyitay Vince et al. (szerk.), *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából / Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I–V.* Budapest, 1902–1912 (= *ETE*); Heinz Scheible et al. (Hrsg.), *Melanchthons Briefwechsel: Kritische und kommentierte Ausgabe*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977– (= *MBW*); *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. 3–4.* Brassó, 1896–1903 (= *QGSK* 3–4); Szabó Károly – Hellebrant Árpád, *Régi magyar könyvtár. III.* Budapest, 1898; Dörnyei Sándor – Szálka Irma (szerk.), *Régi magyar könyvtár. III: Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. kötet.* Budapest, 1990–1996 (= *RMK* III); Borsa Gedeon et al. (szerk.), *Régi magyarországi nyomtatványok. 1–4. kötet: 1473–1670.* Budapest, 1971–2012 (= *RMNy*); *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. 1–25.* Stuttgart, 1983–2000 (= *VD* 16).

2 *„De Viris Doctis, qui sub Luthero circa Annum Christi 1540 ingressi sunt Hungariam et Scholas atque Ecclesias reformarunt, Primus fuit Leonhardus Stökelius Bartphensis factus Scholae Patriae Rector. 2. Johannes Honterus Coronensis Transylvanus factus in Patria Ecclesia Pastor et illius tractus superintendens. 3. Matthias Deway Hungarus factus Pastor Debrecinensis Ecclesiae."* Caspar Hain, *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung. Hain Gáspar Lőcsei krónikája. I.* Lőcse, 1910, 84–85.

A PAPOK HÁZASSÁGA MINT PROFETIKUS TETT

Dévai Mátyás volt az, aki a reformáció tanítását elsőként képviselte Magyarországon teológiailag rendszerezett formában, átütő erővel, a hit által való megigazulás tézisének és a *sola Scriptura* elvnek gyakorlati következményeit határozottan érvényesítve az egyházi és társadalmi élet számos területén.[3]

1533 nyarán Dévai Mátyás megszökött Ferdinánd király fogságából és János király országrészébe, Budára menekült korábbi patrónusa, Bebek Imre székesfehérvári prépost védőszárnyai alá.[4] A papi rendhez tartozó Bebek ugyanezen év karácsonyán lépett oltár elé jövendőbelijével, egy budai polgárlánnyal, hogy nyilvánosan eljegyezze.[5] E radikális, az egyházi kánonoknak fittyet hányó lépés hátterében nem annyira a szerelem kifürkészhetetlen hatalmát, mint a prépost házában nyilvánosan prédikáló Dévait sejthetjük, legalábbis a félreérthetetlenül demonstratív, figyelemkeltésre törekvő elemek ezt a gyanút erősítik meg. Az egész történet megkomponált prófétai-prédikátori tettnek hat. Bebek Imre tervezett házassága ugyan időben nem az első volt, melyre Magyarországon a reformáció korában papi személyek kapcsolatukat nyíltan, tudatos elvi döntésből vállalva vetemedtek, de a mágnás családból származó prépost rangja, ismertsége és hangos nyilatkozatai miatt egyértelműen ez az eset verte föl a legnagyobb port. János király nem tétovázott: Bebeket és Dévait egykettőre fogságra vetették. Az előbbi ugyan családja erőfeszítéseinek köszönhetően és különböző feltételek teljesítése után pár hét múlva visszanyerte szabadságát, de Dévai csak körülbelül egy év múltán szabadult. Erdődi Simon zágrábi püspök 1534. március 6-án a pápához intézett beszámolójában valószínűleg jól mérte föl a történtek hatását: *„Az a Bebek ugyanis, uramnak és fejedelmemnek a parancsára, még ha mágnások ősi családjából és a királyság előkelőinek sorából való és papi méltóságban állt is, mégis a tettleg megkötött házasság miatt letartóztattatott, majd óvadékos kezesség alapján szabadon bocsáttatott, de ítéletem szerint (ami Szentségtek tekintete előtt a legkisebb) az ilyen nézeteket támogatókat nemcsak figyelmeztetéssel, hanem a jog egész szigorával kellene az istentelen merényletektől visszatartani. Bizonyos legyen ugyanis Szentségtek, Legszentebb Atyám, abban, hogy ha csak hol szelíden, hol erővel ellen nem álltak volna az ilyenek vakmerőségének az én kiterjedt egyházmegyémben, a klérusnak már nagyobb része ettől a legveszélyesebb szektától megfertőztetett volna."*[6]

---

3 Zoltán Csepregi, Die Rezeption der deutschen Reformation in ungarländischen Städten und Herrschaften. In: Ulrich A. Wien – Mihai-D. Grigore (Hrsg.), *Exportgut Reformation: Ihr Transfer in Kontakzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*. Göttingen, 2017, 161–189; Pál Ács, *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*. (Refo500 Academic Studies, 52.) Göttingen, 2019, 85–95.

4 *ETE* 2. 269, 275; Zoványi Jenő, *A reformáczió Magyarországon 1565-ig*. Budapest, [1922], 97–98. Dévai és Bebek kapcsolatához 1531-ben: *ETE* 3. 30.

5 Augustinus Musaeus Erdődi Simonnak (1534. 01. 27.): József Bessenyei (ed.), *Litterae principum ad papam (1518–1578): Segreteria di Stato – Lettere di Principi.* (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma; Fontes, 3.) Roma–Budapest, 2002, 202–206: Nr. XXXIV/1; *ETE* 2. 321–323, 383–384; *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. kötet*. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, II.) Közli: Szalay László. Pest, 1857 (= Verancsics), 46.

6 Bessenyei, *Litterae*, 176–179: Nr. XXX/2.

A német reformációban 1522-től kezdve szaporodtak el a nyilvános és polgári jogilag érvényesnek tekintett házasságot kötő világi papok és volt szerzetesek. 1523-ban Strassburgban már a sajtó segítségét igénybe véve folytatott vitát hét nős pap a püspökkel és tollforgatóival (köztük Martin Bucer egykori domonkos barát, aki egy volt apácát vett feleségül), a küzdelemből önálló röpiratok szerzőjeként kivette a részét Katharina, Matthias Zell plébános és székesegyházi prédikátor felesége is.[7]

Magyarországról csak 1531-ből ismerjük az első hasonló, egyértelműen dokumentálható esetet, Sigismund Staudacher selmecbányai plébános házasságkötését, akinek emiatt távoznia is kellett hivatalából, úgyhogy Wittenbergig meg sem állt. Staudacher többek között azzal utasította el 1534-ben a selmeci plébániára szóló visszahívást, hogy nős voltával nem akarja kellemetlen helyzetbe hozni a meghívókat.[8] Erre jó oka is volt, hiszen Várday Pál érsek a bányavárosi klerikusokhoz intézett 1530. május 3-i utasításában az első helyen szólította fel őket mind a házassági, mind a házasságon kívüli kapcsolatoktól való tartózkodásra.[9] Brodarics Istvánnak 1533. augusztus 1-jén a pápához írott, a lutheranizmus terjedését panaszoló és a zsinatot sürgető levelében a klérus erkölcsi állapotát értékelve már hajlott is volna a papok törvényes házasságainak eltűrésére: *„Luther és az őt követők tanai lassan már szinte egész Magyarországon elterjednek, némely helyeken pedig – leginkább a még a legfenségesebb királynak, Ferdinándnak engedelmeskedő részeken – mindent az ő tanai szerint kezdenek végezni és prédikálni. A papok nyíltan megnősülnek, a búcsúk, a felmentések és más effélék, amelyek valamikor értékesek voltak, ma megvetésben részesülnek. Mi sem tudjuk, akik az Apostoli Székre figyelünk, mit válaszoljunk az ilyen dolgokra, vagy miképpen cáfoljuk meg vélekedésüket. Ha ugyanis azt mondanánk, szentebb és Istennek kedvesebb, ha a papok inkább kurvát tartanak (ami szinte mindenütt történik), mint feleséget (hogy a sokkal rútabb dolgokról ne is essék szó), nem tudjuk, mennyire komolyan állíthatjuk azt."*[10]

A Bebek Imre eljegyzéséről szóló két tudósításban csak annyi a különbség, hogy Antonius Musaeus eljegyzésről, Verancsics Antal pedig házasságkötésről

7 *VD* 16. Z 343–344, 349, 351, 354. Ezeket a röpiratokat feldolgozza: Thomas Kaufmann, Pfarrfrau und Publizistin: Das reformatorische Amt der Katharina Zell. *Zeitschrift für historische Forschung* 23 (1996) 169–218; Stephen E. Buckwalter, *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 68.) Gütersloh, 1998, 224–243; Elsie Anne McKee, *Katharina Schütz Zell. (Vol. 1.) The Life and Thought of a Sixteenth-Century Reformer. (Vol. 2.) The Writings: Critical Edition*. Leiden, 1999; Bernd Moeller, Wenzel Lincks Hochzeit: Über Sexualität, Keuschheit und Ehe im Umbruch der Reformation. *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 97 (2000) 293–318. A kérdés hazai vetületének új szempontú megközelítése: Gabriella Erdélyi, *Negotiating Violence: Papal Pardons and Everyday Life in East Central Europe (1450–1550)*. Leiden, 2018, 15–69.

8 *„[...] gemelter Herr Magister Sigmund Staudacher und Anna, seine Hausfrau, alhie, zusammen in den Stand der heil. Ee gegeben, und mit einander nach christlicher Ordnung zu Kirchen und Gassen gangen und auch beide in iren ehestande von uns herzlich abgeschieden und an ander Ort armsantlich sich begeben."* *ETE* 2. 182. Vö. Zoványi, *A reformáczió*, 46, 104; *ETE* 2. 327–328, 338–340. Az 1524-es körmöci eset annyiban más, hogy ott egy kiugrott (!) barát kötött nyilvános házasságot *(„matrimonium publice... contraxit")*: *ETE* 1. 177–178 (1524. 11. 03.).

9 *ETE* 2. 37–39.

10 *ETE* 2. 272–274; Bessenyei, *Litterae*, 104–107: Nr. XIV/12.

beszél, továbbá hogy Museaus szerint Bebek már az esemény előtt folyamodott diszpenzációért, míg Verancsics szerint erre csak szabadulása után került sor. A két tudósítás annyit mindenesetre egyöntetűen emlékezetre méltónak tartott, hogy a lutheri tanoktól megfertőzött prépost *(„Lutheranis dogmatibus imbutus*; *imbutus peregregie lutheriana persuasione")* valamiféle állítólagos evangéliumi szabadságra hivatkozva *(„stulta quadam, quam ipsi perperam vocant evangelicam, et sibi ficta libertate ductus*; *sequutisque praeceptis evangelicis, ut ipse aiebat")* a szertartást végző klerikus előtt a római egyház említésekor e szavakra fakadt: *„Ne a római egyházat emlegesd nekem, hanem az evangélium szerint beszélj, melynek szabadsága szerint ezt a lányt eljegyzem magamnak feleségül."*

Letartóztatása után mind a vőlegény, mind az ara számot adott komoly szándékáról és eltökéltségéről. Bebek úgy nyilatkozott, hogy *„a lányt teljesen a feleségéül akarja, vele mint feleségével akar élni, akár ha fejét veszik és minden vagyonát elveszti is"*. Míg a lány azt panaszolta, hogy: *„[...] amíg a legrosszabb perszóna volt és a legrosszabb módon élt, mindenki neki tapsolt, most azonban, amikor elkezdene megjavulni és Istennek tetsző életet élni, akkor rács mögé zárják és fogva tartják, és az egész világ felkel ellene."*[11]

Szerémi György szokott bennfentességével minderről így ír: *„Még ugyanabban az évben, Buda ostromlásakor, amikor 1536-ot írtak [!], Petrovics Péter közvetítésével Bebek Imre Buda várában nőül vett egy görög leányt. A király nagyon haragudott ezért, s rokonának, a nevezett Péternek sem tudta ezt megbocsátani. Őrizet alatt tartotta fogságban Bebeket a budai vár közepén. És én igen gyakran miséztem Bebek Imre előtt."*[12]

A SEGESVÁRI HITVITA

Heltai Gáspár izgalmas inkvizíciótörténetében, a *Hálóban* (Kolozsvár, 1570) beszámol az 1538-as segesvári hitvita lefolyásáról,[13] bepillantást nyújtva a reformáció kezdeti szakaszának vallási viszonyaiba – ezekről egyébként nagyon hézagos ismeretekkel rendelkezünk. Az eseményre Heltai az egyetlen forrásunk, aki ugyan kortársként számol be róla, de legalább 32 év távlatából és – ami a *Hálót* illeti – meglehetősen tendenciózus kontextusban. Ahol ellenőrizhetők, ott adatai ugyan pontosak, de Heltai meg sem próbálja elbeszélését azzal hitelesíteni, hogy forrását megnevezi. A részletgazdag, ám egyidejűleg novellisztikus elemekben és

11 Eddigi idézetek: Verancsics, 46; Bessenyei, *Litterae*, 202–206: Nr. XXXIV/1; *ETE* 2. 321–323, 383–384. A jegyespárnak a kortárs tanúk által megőrzött nyilatkozatait hitelesíti Dévainak 1535. május 16-án Sárvárról keltezett ajánlása Bebek Imréhez: *„Vale in Christo, una cum Tua consorte, pro qua, Verbo Dei eruditus, omnem paternam haereditatem maluisti amittere, quam more quorundam per vagos concubitus, ut modestissime loquar, volutari." ETE* 3. 31.

12 *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, I.) Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857 (= Szerémi), 292–293.

13 Kőszeghy Péter (szerk.), *Háló: válogatás Heltai Gáspár műveiből*. (Magyar tallózó.) Budapest, 1979, 130–135; vö. István Keul, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)*. (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 143.) Leiden, 2009, 54–55.

irodalmi toposzokban bővelkedő leírás alapján nehezen dönthető el, hogy szemés fültanúnak tekinthetjük-e a szerzőt.

Heltai elbeszéli, hogy *„akkoron kedig tiltúl [itt-ott] villámlani kezde mind Magyarországba, mind Erdélben az Úristennek Igéje"* – vagyis terjedni kezdett a reformáció. Ekkor a főpapok elérték János királynál, hogy disputára hívta ki Szántai István kassai magyar prédikátort és iskolamestert, akit a katolikusok a legveszélyesebb ellenfélnek tartottak. Segesváron Szántai ellenében nagy számban vonultak fel az egyház nagy hírű vezetői. Ezek a katolikus papok kiválóan képzett értelmiségiek, a kor irodalmának és művelődéstörténetének fontos szereplői voltak.

A vitában Martinuzzi Fráter György, váradi püspök és kincstartó volt a hangadó. Fráter György mellett a vita másik fő szervezője és szereplője Statileo János, gyulafehérvári püspök volt. A dalmáciai származású Statileo 1534-től 1542-ig ült az erdélyi püspöki székben, egyébként pedig János király hűséges híveként és diplomatájaként szolgált. Unokaöccsét és gyámfiát, Verancsics Antalt, a későbbi esztergomi érseket ő nevelte. Frangepán Ferenc kalocsai érsek és egri püspök szintén megjelent Segesváron. Frangepán nemzetközi kapcsolatrendszert ápoló, irodalomkedvelő humanista volt, maga is több könyv szerzője. Rómában tanult, s diplomáciai küldetésben eljutott Itáliába, Franciaországba és Spanyolországba is. Sokáig János király híve volt, később azonban átállt Ferdinánd pártjára. Szónoklatai és levelei az erazmusi humanizmus szellemében születtek. A segesvári hitvitán megjelenő három püspök sürgősen hívatta Váradról a ferences Szegedi Gergelyt, aki korábban már Dévai Mátyás műveiről jelentetett meg nyomtatott cáfolatot. A dispután valójában ő volt Szántai mester igazi ellenfele.

A gyulafehérvári kanonokok közül kijelöltek két bírót, akik a kor irodalmának kiválóságai közé tartoznak. Egyikük, Adrianus Wolphardus, az erdélyi humanizmus jeles alakjának számított. A másik döntnök Kálmáncsehi Sánta Márton volt, akit ma leginkább a zwingliánus reformáció és a képrombolás egyik élharcosaként ismerünk, ám 1539-ben még gyulafehérvári kanonok és iskolamester volt. A két kijelölt bíró rokonszenvezett a protestáns fél nézeteivel, ezért lelkiismeretükre hivatkozva megpróbálták elhárítani maguktól a döntés felelősségét. Szántai mester pártját fogta János király titkára, Bácsi Ferenc szepesi prépost is, aki három évvel korábban valószínűleg Dévait is kiszabadította budai börtönéből.[14]

Visszatérve a két döntnök magatartására: a magyar történetírói hagyomány hajlik rá, hogy a gyulafehérvári káptalan tevékenységét a későbbi reformáció felől nézze, s a vallásváltás előkészítőit keresse az erdélyi kanonokok között.[15] Tény és való, a káptalan tagjai közül jó néhányan később a reformáció oldalára álltak. Csáky Mihály például János Zsigmond fejedelem kancellárjaként egyenesen az unitáriusok támogatója lett, Károlyi Boldi Sebestyén 1555–1557-ben evangélikus

14 *ETE* 3. 71.

15 Például: István Juhász, Von Luther zu Bullinger. Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 81 (1970) 310.

szuperintendensként írt alá több dokumentumot, míg a már említett Kálmáncsehi Sánta Márton a reformáció helvét irányzatát terjesztette az 1550-es években Kelet-Magyarországon. Ezenkívül kimutatható a káptalan több tagjának, például Pesti Gáspárnak és Verancsics Antalnak, a brassói humanista reformátor Johannes Honterusszal ápolt baráti kapcsolata is.[16] Ez a retrospektív nézőpont azonban valószínűleg csalóka, és ugyanez a perspektíva befolyásolhatta Heltait is a bírák utólagos jellemzésében.

A segesvári dispután a János király pártján álló katolikus értelmiség jelentős erőket vonultatott fel Szántai István ellen, ám a vita egyik fél számára sem hozott győzelmet. János király végül mégis száműzte országából a protestáns tanítót, aki ezután szülővárosában, Abaújszántón működött 1541-ben bekövetkezett haláláig. Heltai beállításában a leginkább zavarba ejtő János király jellemzése. Szerinte János már a vita előtt megértette, hogy a pápaság „ördögi találmány", majd a püspököket zavarba hozta a keleti egyházról szóló humanista érvelésével, a Szántaival folytatott magánbeszélgetésében pedig Istenre bízta a hitvita eldöntését, végül a protestáns teológust elsősorban annak testi épségét féltve távolította el királyságából. Ez a karakter szöges ellentétben áll azzal, amit a mai kutatás gondol János királynak a magyarországi reformációban játszott szerepéről.

A „jó uralkodó – rossz tanácsadók" séma természetesen a szépirodalommal egyidős, amit az evangélium is felhasznál Poncius Pilátus bemutatásában, de Heltai esetében ennél többről lehet szó: úgy tűnik, tudatosan mosta egybe I. és II. János király, az 1540-ben elhunyt apa és 1571-ben elhunyt fia alakját, olyan vonásokat tulajdonítva az idősebbnek, melyek mai tudásunk szerint inkább az ifjabbat jellemezték. A segesvári vita leírása így egyidejűleg történeti emlékezés, irodalmi fikció és aktuális célokat követő manipulatív propagandairat.

A BRASSÓI–BARCASÁGI REFORMOK

A metszetei és térképei révén elismert Johannes Honterus hosszas regensburgi, krakkói és bázeli tartózkodás után 1533-ban tért haza „száműzetéséből" szülővárosába,[17] ahol néhány év lefolyása alatt nyomdászként, költőként, városi tanácsosként, iskola- és egyházügyi szakértőként hírnevet és befolyást szerzett magának. 1539-ben hagyta el az első kiadvány a sajtóját, ettől kezdve tudjuk pályáját közvetlen hitelű adatok segítségével nyomon követni.

Ez az időszak mind Magyarországon, mind a birodalomban fontos egyházpolitikai fordulatokat hozott magával. Ferdinánd király csak riválisa, I. János halála után (1540) tett szert nagyobb politikai mozgástérre, hogy vallási kérdésekben is aktívabban lépjen föl. Ugyanekkor III. Pál pápa diplomáciai erőfeszítései éppen a lutheránusok megnyerésére, visszahódítására irányultak, így kerül-

16 Ezen névsor összeállítása: Mihály Balázs, *Ungarländische Antitrinitarier. IV: Ferenc Dávid*. (Bibliotheca dissidentium, 26.) Baden-Baden, 2008, 11–12.

17 Oskar Netoliczka (Hrsg.), *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*. Wien, 1898, 209; *ETE* 2. 257–258; vö. Keul, *Early Modern*, 57–59.

hetett sor a wormsi és regensburgi dialógusokra.[18] A brassóiak ezeknek az eseményeknek a során lettek figyelmesek Wittenbergre, mint korábbi szemellenzős Habsburg orientációjuknak a megváltozott ideológiai környezetben immár nyíltan vállalható alternatívájára. Honterus legszemélyesebb hangú írásában, az *Apologiá*ban így emlékezik erre a folyamatra: *„Bizonyosságot szereztünk szavahihető tanúk beszámolójából és néhány nyomtatványból, melyek már Erdély szerte terjednek, hogy a császári felség, a pápai legátus és a többi fejedelem meg birodalmi város küldötteinek, valamint a keresztény világ képviselőinek jelenlétében, az egyetemes zsinatot nem kivárva, egyhangúlag elhatározták és elfogadták Regensburgban, hogy az Úr vacsorájának vétele ettől kezdve szabad legyen Krisztus szerzése szerint két szín alatt minden országnak, városnak, községnek és bármilyen rendű embernek."*[19]

1543 körül eseménydús volt az egyházi élet Brassóban és a Barcaságban.[20] A változások oka a külpolitikai körülményeken kívül elsősorban Johannes Fuchs 1541. évi bíróvá választása volt. Ennek az évnek a végén még azzal magyarázza Bartholomeus Bogner a reformáció brassói kudarcát, hogy a város Ferdinándtól vár segítséget a török és a Szapolyai-párt ellen: *„Ami a vallás ügyét illeti, a városunkban a tiszta tanítás bőségesebb termést hozott volna, ha nem lenne igen félő, hogy éppen azon a helyen ezt rossz néven veszik, ahonnan egyetlen segítségünket várjuk a pártoskodók ármányai és a török zsarnokság ellen; időközben mégis napról napra hullik Isten igéje, s az emberek szívében már szárba szökken a tiszta tanítás, melynek a földkerekségen való elterjedését kívánjuk."*[21]

Ám a politikai és vele a vallási orientáció is Fuchs alatt rövidesen megváltozott. 1542. május 14-én a brassói plébános, Jeremias Jekel megnősült, példáját hamarosan követte prázsmári kollégája is.[22] Ez év október 3-án bevezették Brassóban az új istentiszteleti rendet, majd a november 2-án tartott káptalani

---

18 *ETE* 3. 332, 364–366; Georg Pfeilschifter (Hrsg.), *Acta reformationis catholicae ecclesiam Germaniae concernentia saeculi. XVI: Die Reformverhandlungen des deutschen Episkopats von 1520 bis 1570. Bd. 6: 1538 bis 1548.* Regensburg, 1974, 21–88: Nr. 2); vö. Klaus Ganzer – Karl-Heinz Zur Mühlen (Hrsg.), *Akten der deutschen Reichsreligionsgespräche der 16. Jahrhundert*. Göttingen, 2000.

19 *„[...] compertissimum habemus ex relatione fide dignorum testium et ex quibusdam impressis libellis, qui iam per Transylvaniam circumferuntur, quod praesente Caesarea maiestate et legato summi pontificis ceterisque principibus ac imperialium civitatum legatis, omnium denique Christianorum statuum et ordinum hominibus, non expectato generali concilio Ratisbonae concorditer ab omnibus conclusum et susceptum fuerit, ut observatio cenae Domini iuxta institutionem Christi sub utraque specie omnibus provinciis, civitatibus, oppidis et cuiuslibet conditionis hominibus ab isto tempore debeat esse libera."* Netoliczka, *Honterus*, 40. Juhász szerint a mondatokban a dialógus zárszava (*Corpus reformatorum. 4.* Braunschweig, 1837, 622–630.) visszhangzik. Juhász, Von Luther, 310–314. Vö. Oskar Wittstock, *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator*. (Kirche im Osten. Monographienreihe, 10.) Göttingen, 1970, 219; Karl Reinerth, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen.* (Studia Transylvanica, 5.) Köln–Wien, 1979, 90–91.

20 A forrásanyag kényelmesen áttekinthető a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* és a *Monumenta ecclesiastica* köteteiben. Vö. Keul, *Early Modern*, 63–68; Ulrich A. Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit*: *Luther, Honter und die Wirkungen der Reformation*. Bonn–Hermannstadt, 2017.

21 Wittenbergi diáktársának, a későbbi bártfai rektor Leonhard Stöckelnek írt (1541. 11. 06.): *ETE* 3. 559–560.

22 *QGSK* 3. 600; *ETE* 4. 42.

gyűlésen megtárgyalták „az evangélium tiszta hirdetésének és a vallás reformálásának *(causa evangelii pure praedicandi et religionis hic reformatione)*" kérdéseit, azaz a brassói reformoknak az egész Barcaságra történő kiterjesztését.[23] Az egyházlátogatások decemberben folyamatosan zajlottak, ebben mind egyházi, mind világi személyek részt vettek, s a műveletlenségük vagy hanyagságuk miatt alkalmatlannak tekintett papokat elmozdították hivatalukból.[24] Hieronymus Ostermayer brassói orgonista krónikájának összefoglaló feljegyzése szerint: *„Ugyanebben az évben, október hónapban kezdtek a brassói egyházban evangélikus misét tartani, a pápistát pedig beszüntették, Isten és az ő szent nevének dicsőségére. Ámen. Továbbá Johannes Fuchs a nagy bölcsességű és tudós férfiú, Johannes Honterus segítségével megszilárdította az egyház reformációját a Barcaságban, és nyomtatásban is megjelentette egyházszervezeti programját."*[25]

A *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouinciae*[26] című iratban az addig leginkább az erazmiánusok táborába sorolható Johannes Honterus városi tanácsos igyekezett utólag igazolni a brassói egyházi reformokat, melyeket ekkor még a római reformtörekvésekkel is összeegyeztethetőnek gondolt. 1543 tavaszán hagyhatta el a nyomdát Honterus írása, mely azonban többfelé visszatetszést keltett. A könyvecskét a szebeni plébános, Mathias Ramser elküldte a wittenbergi reformátorokhoz, ezek azonban nem találtak benne semmi kifogásolhatót, sőt a szebeniek számára is ezt ajánlották vezérfonalul.[27] Másfelől a gyulafehérvári udvar felszólította egy személyes számadásra a brassóiakat,[28] akik félelmükben el sem engedték Honterust, ám a küldöttségnek (többek között Johannes Fuchs városbírónak és Jeremias Jekel plébánosnak) végül haja szála sem görbült, mert csak egy ártatlan teológiai eszmecserére került sor.[29]

Mert hogyan állt ehhez a folyamathoz a gyulafehérvári udvar? Izabella királyné vallásügyben meghökkentő módon először éppen ebben az ügyben cselekedett önállóan, amikor egyházi hívei heves ellenzése mellett jóváhagyta a brassóiak evangéliumi szellemű iratát. Bár semmilyen rokonszenvet nem érzett az új tanítások iránt, a szászok hitvallásának elfogadásával mégis magára vette

23 *QGSK* 3. 178; *ETE* 4. 118.

24 *QGSK* 3. 180; *ETE* 4. 131. *„[...] et qui ad docendum non probarentur idonei, ab ecclesiasticis officiis in posterum abstinerent [...]"* Netoliczka, *Honterus*, 13; *EKO* 24. 179.

25 *QGSK* 4. 504; *ETE* 4. 117: *„Eodem Anno. Hat man im Monath October angefangen Ewangelische Mess zu halten in der Croner Kirch, und die Papistische weggeschaft, Gott und seinen heiligen Nahmen zu Ehren. Amen. Item hat H. Johannes Fux durch den hocherleuchten und rechtgelehrten Mann M. Joannem Honterum die Reformation der Kirchen aufgericht in Burzenland, und in Druck lassen ausgehen."*

26 Coronae, 1543; *RMNy* Nr. 52. Második kiadás Melanchthon előszavával (*MBW* Nr. 3310): Wittenberg, 1543 (*VD* 16 H 4776). Kiadása: Netoliczka, *Honterus*, 11–28; *EKO* 24. 177–190; Bernhard Heigl – Thomas Sindilariu (Hrsg.), *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae*. Kronstadt, 2017.

27 *ETE* 4. 296–298; vö. Martin Luther, *Werke: Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel. 10.* Weimar, 1947, 391–393: Nr. 3910.

28 *ETE* 4. 567–568.

29 *QGSK* 3. 602–603; *ETE* 4. 324. Vö. Keul, *Early Modern*, 68–69.

az új egyház legfőbb világi kegyurának szerepét.[30] Péter Katalin szerint – kényszerítő külpolitikai körülmények mellett – e hozzáállás mintája valószínűleg Lengyelországból, Izabella apjától, I. Zsigmond király toleráns valláspolitikájából származott.[31]

1544-ben – utólag nehezen értelmezhető zavargások közepette – három városi prédikátor lemondott az állásáról. Közülük Jekel Prázsmárra távozott, a helyére Honterust választották brassói parókusnak, s immár az ő vezetésével a templomból egy kivételével eltávolították az oltárokat.[32] Bár az irodalom előszeretettel emleget képrombolást (egyes szerzők ezt Dévai feltételezett jelenlétével is kapcsolatba hozzák),[33] tény, hogy a mellékoltárok eltávolítása a magisztrátus és a plébános, Honterus együttműködésével, tehát az illetékes hivatalok szervezett eljárása és nem holmi spontán megmozdulás keretében történt. Gudrun Litz disszertációja részletesen mutatja be, hogy a képrombolás és a képtisztelet szélsőségei között a képekhez való elvi vagy gyakorlati viszonyulásnak milyen széles spektruma valósult meg a délnémet városokban.[34] Szegedi Edit arra figyelmeztet, hogy az 1548-as augsburgi interim előtt az ún. *adiaphora* kérdésében jóval rugalmasabb, elnézőbb és gyakorlatiasabb álláspontok fogalmazódtak meg, mint később.[35]

A brassói történések értelmezésében Szegedi Edit nem arra helyezi a hangsúlyt, hogy mi került ki a templomokból, hanem arra, hogy mi maradt bennük: ugyanis bölcs kompromisszumként a főoltár állhatott továbbra is a helyén.[36]

---

30 1557-ben pedig, amikor fia és a maga nevében hozzájárult ahhoz, hogy mindenki olyan hitet kövessen, amilyet akar, Izabella a magatartását mozgató elvet is nyilvánosságra hozta. Az országgyűlés színe előtt jelentette ki, hogy királyi tiszte szerint minden egyházat védeni tartozik. Katalin Péter, *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*. (Refo500 Academic Studies, 45.) Ed. by Gabriella Erdélyi. Göttingen, 2018, 91–92. Vö. Heltai Gáspár ajánlását az 1560-as zsoltárfordításokhoz: Zvara Edina, *„Az keresztyén olvasóknak": Magyar nyelvű bibliafordítások és kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 14.) Budapest, 2003, 118–120.

31 Péter, *Studies*, 91–97. Vö. Gábor Barta, Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen. In: Georg und Renate Weber (Hrsg.), *Luther und Siebenbürgen: Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. (Siebenbürgisches Archiv, 19.) Köln, 1985, 229–244.

32 *QGSK* 4. 505; *ETE* 4. 351. Ostermayer krónikája itt félrevezető. Vö. Erich Roth, *Die Reformation in Siebenbürgen: Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz. (1.) Der Druchbruch*. (Siebenbürgisches Archiv, 2.) Köln–Graz, 1962, 150–155.

33 Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter: Untersuchungen zur siebenbürgischen Geistes- und Reformationsgeschichte*. (Deutsche Akademie in München. Schriften, 22.) Hermannstadt–München, 1935, 266–268; Karl Reinerth, *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 173.) Gütersloh, 1956, 46–47.

34 Gudrun Litz, *Die reformatorische Bilderfrage in den schwäbischen Reichsstädten*. (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 35.) Tübingen, 2007.

35 Edit Szegedi, Was bedeutet Adiaphoron – Adiaphora im siebenbürgischen Protestantismus des 16. und 17. Jahrhunderts? In: Evelin Wetter (Hrsg.), *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 33.) Stuttgart, 2008, 57–74.

36 A vitatható hitelű krónikák és annalesek ellentmondásos adatait a tárgyi emlékekre vonatkoztatva értelmezi: Evelin Wetter, Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung

Ezzel a döntéssel szerinte a városi hatóság a képtisztelet kérdésében gerjedt konfliktust igyekezett kezelni, kifogni a képrombolók vitorlájából a szelet, egyben engedményt tenni azoknak, akik megszokásból vagy meggyőződésből ragaszkodtak a képek templomi használatához. Szegedi szakítani próbált azzal a történészi megközelítéssel is, hogy a brassói reformációt a teológiai források és a külföldi hatások szempontjából igyekeztek valamilyen típusba sorolni. Szegedi szerint a megvalósított reformok kulcsa a várost ért kihívásokban keresendő. A brassóiak nem kész recepteket követtek, hanem olyan kérdésekkel szembesültek, melyeket a hagyományos módon már nem tudtak megnyugtatóan megoldani, ezért folyamodtak külföldi mintákhoz, melyekből eklektikusan, mindig a hazai helyzetre tekintettel és a szükséghez mérten merítettek. Ezeknek a döntéseknek a pontos motívumait a városi levéltár elpusztulása miatt nem ismerjük ugyan, de az adott válaszokból rekonstruálni lehet a kríziseket és konfliktusokat. A fő probléma Szegedi felfogásában a szenátus és az egyházi szervezetek között abban a kérdésben nyilvánult meg: ki és hogyan reformáljon, majd a vita a laikusok egyértelmű győzelmével zárult, így iktathatták be a pappá soha nem szentelt Honterust a város plébánosának.[37]

A brassói teológiai és egyházpolitikai irányváltás Honterus költői életművében is nyomot hagyott. 1542-ben jelent meg Brassóban a *Rudimenta cosmographica* második, 106 verssorral bővült kiadása,[38] mely a várost a következőképpen dicséri: a felkelő nap elsőként ezt ragyogja be Európa azon városai közül, melyek Krisztus tanítását követik.[39] A brassóiaknak (mint az igaz, azaz a nyugati egyház keleti előőrsének) ez az öntudata, gondolom, ekkorra már nagy múltra tekinthetett vissza, s talán a felkelő nap képének költői alkalmazása sem Honterus leleménye. A téma reformátori átértelmezése mégis nyilvánvaló egy párhuzamos szövegből, hiszen maga e sorok költője Brassó felekezet-földrajzi fekvését pár hónappal később részletesen magyarázta a *Reformatio ecclesiae Coronensis*ben.

siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B.: Altarbildwerke – Vasa sacra – Abendmahlsgerät – Paramente. In: Ulrich A. Wien – Krista Zach (Hrsg.), *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*. (Siebenbürgisches Archiv, 37.) Köln–Weimar–Wien, 2004, 22–26; Evelin Wetter, Staging the Eucharist, Adiaphora, and Shaping Lutheran Identities in the Transylvanian Parish Church. In: Andrew Spicer (ed.), *Parish Churches in the Early Modern World*. New York–London, 2016, 119–146.

37 Edit Szegedi, Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext: Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550–1680). In: Jörg Deventer (Hrsg.), *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa: Vorträge und Studien*. (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, 2006/2.) Leipzig, 2006, 136–139.

38 *RMNy* Nr. 50. Szövegkiadás: Netoliczka, *Honterus*, 153–196; Johannes Honterus, *Rudimenta Cosmographica*: *Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*. Hrsg. von Robert Offner et al. Hermannstadt–Bonn, 2015, 140–342.

39 Netoliczka, *Honterus*, 166; Honterus, *Rudimenta*, fol. c2r, 235, 419–421 sorok: *„[...] praecipitique sitam sub monte Coronam / Quam primam Europae Christi documenta sequentem / Sol oriens radiis lustrat proprioribus urbem."* Vö. Paul Philippi, Christi documenta sequi: Eine Beobachtung die siebenbürgische Reformationsgeschichte betreffend. In: *Neue Beiträge zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde*. (Siebenbürgisches Archiv, 1.) Köln, 1962, 104–112; Wittstock, *Johannes Honterus*, 223; Reinerth, *Die Gründung*, 93.

Szerinte ez a kelet és nyugat határán álló kereskedelmi központ ki van téve a keleti kereszténység kritikus pillantásának, ezért különös gondot kell fordítani a visszaélések megszüntetésére, mert egyébként a brassói polgárok a keletiekkel folytatott mindennapos vitákban mindig alulmaradnának, a vásárokat látogató görögök, bolgárok és románok megütközhetnek a bálványimádás külső jelein, az emberi találmányként bevezetett szertartásokon, és a polgárokkal vitába bonyolódva megingathatják ezek hitét:[40] *„Nehogy megszokásaink miatt a keresztény hit rossz híre keljen azoknál, akik bármiféle saját rítusukat hitelesebbnek hirdetik és szemérmetlenül másoké fölé helyezik, ezért lelkiismereti okokból néhány kevésbé súlyos dologban kénytelenek voltunk engedni."*[41]

Szegedi Edit az egész brassói hitújítást annak az identitásválságnak a keretei között próbálja értelmezni, melyet a keleti kereszténység jelenléte, valamint az innen érkező folyamatos kritika keltett Brassóban. Eggyel több ok volt így a brassói istentiszteletet megtisztítani a bálványoktól és a visszaélésektől, de inkább csak a saját hívek nyugalma, a támadások megelőzése kedvéért és nem missziós szándékkal. A brassói polgárok saját önbecsülésük, lelkiismeretük miatt kerestek maguknak új vallási identitást, s a nyugati kereszténység teljes szellemi fegyvertárát, sőt a görög egyházatyák örökségét is felhasználva adtak választ a keleti ortodoxia teológiai kihívásaira.[42]

Honterus nyomtatványai számos érvet szolgáltatnak ehhez az értelmezéshez. De ennél is izgalmasabb megfigyelés, hogy a brassóiakkal csupán laza és közvetett kapcsolatban álló Philipp Melanchthon is teljesen tisztában volt a problémával, s ezt a *Reformatio Coronensis* wittenbergi előszavában a bibliai „maradék" (Is 37,4 par) fogalmával közelítette meg. Isten nem maximalista, számára a maradék is elég az új kezdethez: *„Kegyesen és bölcsen tesz néhány egyház Pannoniában, melyek a tanítás megtisztítására törekednek, részben azért, hogy a nép mostani megpróbáltatásaiban meggyőző vigasztalást kapjon, részben azért, hogy Krisztus neve ki ne töröltessék szívükből. Nem kétséges, hogy Isten ezeken a helyeken megőriz magának egynémely maradékot (reliquias), néhány gyülekezetet (coetus), valamennyi tudományt (studia), néhány iskolát (scholas), ahol a bálványok eltávolításával zeng az evangélium szava, és igazán hívják segítségül Istent a Fiúba mint közbenjáróba*

---

40 *„Et emporium Coronense in ultimis partibus ecclesiae occidentalis constitutum assidue frequentari videamus a Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis Transalpinis ac aliis orientali ecclesiae subiectis populis."* Netoliczka, *Honterus*, 12; *EKO* 24. 178. A brassói nyomda termése is mutatja, mennyire tudatában volt a város ennek a kivételes helyzetnek.

41 *„[...] ne fides Christiana propter nostras consuetudines male audiat apud eos, qui suos qualescumque ritus sinceriores gloriantur ac ceteris insolenter anteponunt, in quibusdam levioribus cedere coacti sumus propter conscientiam."* Netoliczka, *Honterus*, 12; *EKO* 24. 179.

42 Vö. Paul Philippi, Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität in Siebenbürgen. In: Georg und Renate Weber (Hrsg.), *Luther und Siebenbürgen: Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. (Siebenbürgisches Archiv, 19.) Köln, 1985, 71–76; Juhász, Von Luther, 322–324; Edit Szegedi, Die Reformation als „Krisenmanagement": Überlegungen zur Identität einer siebenbürgischen Stadt im Zeitalter der Reformation. In: Maria Craciun – Ovidiu Ghitta (eds.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj, 1995, 64–70; Ludwig Binder (Hrsg.), *Johannes Honterus: Schriften, Briefe, Zeugnisse*. Bukarest, 1996, 239.

vetett bizalom által. Az igazak ezért igyekezzenek mindenütt, hogy egyházaikról őszinte számvetéssel gondoskodjanak."[43]

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ REFORMÁTORI HITVALLÁS

A helvét teológiai irányzat magyarországi elterjedése csak az 1548. évi pozsonyi országgyűlés után kezdődött, s részben a bullingeri úrvacsoratanban, részben egyszerűbb szertartási formák bevezetésében mutatkozott meg. Ezen tanokat mind a királyi hatalom, mind a prelátusok igen hevesen elutasították és üldözték, a svájci teológia befolyása mégis évről évre több jelben mutatkozott meg. A *Consensus Tigurinus* kéziratát még nyomdába adása előtt egyes magyarok véleményezték. Heinrich Bullingernek[44] még az udvari kancellárián is akadt híve Fejérthóy János személyében, aki 1551-ben azzal a kéréssel fordult a zürichi reformátorhoz, hogy küldje el neki a keresztény hit cikkeiről szóló tanítását.[45] Bullinger válasza évekig terjedt másolatokban, míg végül 1559-ben egyszerre két helyen is megjelent, Huszár Gálnál Magyaróvárott és Heltai Gáspárnál Kolozsvárott.[46] Ugyancsak magyar kérésre jelent meg Zürichben 1559-ben Ludwig Lavater irata: *De ritibus et institutionibus ecclesiae Tigurinae opusculum*.[47] Ez a mű is jelentősen hozzájárult a magyarországi bullingeriánus közösségek istentiszteleti formáinak egységesüléséhez.

Ezek a későbbi szóval „református" nevezhető közösségek elsősorban a hódoltság és a végvári ütközőzóna területén tűntek fel, közvetlen külföldi minták nélkül, inkább a megváltozott körülmények hatására: a keresztény egyházi és világi hatóságok eltűnése, a korábbi jogi, szervezeti és kultikus normák megkérdőjeleződése folytán.[48] A zürichi teológia első jelentős magyar képviselői (Szegedi Kis István, Kálmáncsehi Sánta Márton és Melius Juhász Péter) mind a hódoltságból vagy a végvárakból jöttek.

Martinuzzi Fráter György váradi püspök halála után (1551) a Tiszántúlon is terjedni kezdtek a bullingeri eszmék, főleg Kálmáncsehi jóvoltából, aki debreceni plébános lett. Az 1554 márciusában tartott óvári (Oar, ma Románia) zsinaton, melyen a tiszántúli egyházvidék szuperintendenst is választott, a végzések egy kivételével istentiszteleti és rendtartási kérdésekkel foglalkoztak. Az első cikk

43 *MBW* Nr. 3310.

44 Bullinger Vadianushoz (1551.03.08). *Corpus reformatorum. 42.* Braunschweig, 1875, 71: Nr. 1461.

45 *ETE* 5. 499.

46 *RMNy* Nr. 152, 157. Kiadása: Barna Nagy (ed.), *Heinrychi Bullingeri Epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI = Sendschreiben an die ungarischen Kirchen und Pastoren 1551. Editio bilinguis*, Budapest, 1968; vö. Gottfried W. Locher, „Perseverantia in viis Domini": Bullingers Sendschreiben an die Glaubensbrüder in Ungarn unter habsburgischer und unter türkischer Herrschaft. *Zwingliana* 18 (1989) 62–68; Jan-Andrea Bernhard, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. (Refo500 Academic Studies, 19.) Göttingen, 2015, 286–327.

47 *VD* 16 L 828.

48 Mihály Bucsay, Die Lehre vom Heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung. *Deutsche Theologie* 6 (1939) 268.

éppen az úrvacsora kérdésében nyilvánította ki elég terjedelmesen az egybegyűltek álláspontját. Az első látásra felismerhető, hogy az artikulus az 1536-os *Wittenbergi konkordia* szövegét használja fel, ám azt a formai és tartalmi azonosságok mellett stilárisnak tűnő változtatásokkal és komoly értelemzavaró módosításokkal idézi.[49] A megfejtés kulcsára Bucsay Mihály jött rá: a *Wittenbergi konkordia* eredeti és megváltoztatott szövegét párhuzamosan kell olvasni, mert minden változtatás az eredeti megfogalmazással vitatkozik, azt fordítja ellentétébe. Az óvári mondatok önmagukban zavarosak, értelmet tehát csak az 1536-os egységformula tükrében nyernek. Az 1554-es cikk így pont cáfolja azt az állítást, hogy Óváriban a konzervatív szárny a *Wittenbergi konkordiá*t idézve próbálta volna Kálmáncsehiék radikálisabb irányzatának előretörését megfékezni, hanem pont fordítva: a zsinaton összegyűltek többsége már túl volt az 1536-os konkordiában rögzített kompromisszumokon, a buceri-melanchthoni közvetítő teológián, és éppen ezekkel a tanokkal szállt nyílt vitába.[50]

A helvét irányzat képviselői 1556-tól élveztek politikai támogatást Petrovics Péter temesi ispán személyében, aki 1556-ban kiverte Ferdinánd csapatait Erdélyből, s a Lengyelországba száműzött kiskorú János Zsigmondot ültette a trónra. Petrovics egészen haláláig (1557) igyekezett azt a felfogást érvényesíteni, amely aztán a 16. század végéig uralkodóvá vált az erdélyi politikában. Beletörődött abba, hogy az új erdélyi állam a török adófizetője lett, függetlenségéért cserébe azonban autonómiát kapott belső ügyei szabad intézésére. E felfogás képviselői szívesen képzelték el Erdélyt protestáns országnak, s semmiképpen sem kívánták politikai megfontolásokból korlátozni a reformáció újabb és újabb irányzatainak fellépését.[51] A szokatlanul toleráns és inkluzív erdélyi valláspolitika hátterében a kutatás egyrészt arra az ingatag hatalmi egyensúlyra szokott rámutatni, mely Erdély autonómiáját egyáltalán lehetővé tette, másrészt az ugyanebből a külpolitikai adottságból fakadó belpolitikai kényszerűségre, hogy a fejedelem kompromisszumok révén koncentráljon minél több erőforrást és nyerje meg céljainak minél több rendi csoportosulás támogatását.

Kálmáncsehi halála után (1557) utódai, Szegedi Gergely debreceni plébános és Melius Juhász Péter prédikátor álltak a tiszántúli helvét irányzat élére. Helyes helyzetértékelésükre vall az, hogy belátták, a keleti országrész politikai és kulturális centrumát képező, valamint gazdaságilag is rendkívül gyorsan fejlődő Kolozsvár támogatása nélkül képtelenek lesznek teológiai látásmódjukat érvényesíteni az egyházi tanítások egyre bővülő piacán. Kolozsvárott a század közepére egy nagyon erős protestáns közösség jött létre, és a város plébánosa, Heltai Gáspár 1550-től kezdően egy sor evangélikus tartalmú nyomtatványt tudott itt megjelentetni.[52] Hosszas tárgyalások árán sikerült Meliuséknak megnyerni a ko-

49 Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. (Humanizmus és Reformáció, 34.) Budapest, 2013, 461–462.

50 Bucsay, Die Lehre, 269–271; Juhász, Von Luther, 331.

51 Balázs, *Dávid,* 18.

52 Juhász, Von Luther, 328–329; Krista Zach, „...Eine kleine Biblia...": Rezeption und Resonanz des reformationszeitlichen Katechismus im historischen Ungarn (1530–1640). In: Wilhelm Kühlmann – Anton Schindling (Hrsg.), *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissen-*

lozsvári központú magyar egyházkerület püspökét, Dávid Ferencet[53] és Heltai Gáspárt a helvét szellemű – főleg bullingeri elemeket tartalmazó – úrvacsoratannak.[54] Hogy ez nem lehetett könnyű győzelem, az az erdélyi előzményekből derül ki.

Dávid már korábban felvette a küzdelmet azokkal, akik Zwingli, majd más svájci reformátorok tanaival megismerkedve egyre inkább eltávolodtak a lutheranizmustól,[55] sőt püspökként 1557-ben két zsinatot is összehívott, amelyek tévtanoknak minősítették Kálmáncsehi és követői tanításait.[56] A felforgatónak ítélt tanok ellenében Dávid nem habozott a városi tanács mint hatóság segítségére támaszkodni.[57]

A kolozsváriak 1557-ben a szászokkal együtt dolgoztak ki és fogadtak el egy melanchthoni szellemű *Consensus doctrinae* című dokumentumot,[58] melyet 1558 elején a tordai zsinaton a *Praeceptor Germaniae* levélben küldött jóváhagyásával be is cikkelyeztek.[59] Tordán Dávid Ferenc és hívei lutheránus szellemben kifejtették, hogy a képek és szobrok vitájában elegendő leszögezni, hogy nem szabad ezeket imádni. A továbbiakat az időre kell bízni, s erőszakos eltávolításukkal semmiképpen sem szabad zavargást előidézni. Esztelenségnek tartották azt is, hogy bárki felhatalmazás nélkül szabadon prédikáljon a gyülekezet előtt. Intézkedtek arról is, hogy a papok albában misézzenek. Dávid tehát határozottan szembehelyezkedett a kultusz radikális megtisztítását követelő Kálmáncsehivel,

---

schaftsbeziehungen während der Renaissance. (Contubernium, 62.) Stuttgart, 2004, 151–179; Pál Ács, Biblical Studies and Bible Translations in Hungary in the Age of the Reformation 1540–1640. In: Alberto Melloni (ed.), *Martin Luther: A Christian between Reforms and Modernity (1517–2017)*. Berlin, 2017, 1219–1240.

53 Juhász, Von Luther, 310–312; Balázs, *Dávid*, 19.

54 Juhász, Von Luther, 331–333; Balázs, *Dávid*, 16; Edit Szegedi, Konfessionsbildung in Klausenburg und Kronstadt. In: Wien–Grigore (Hrsg.), *Exportgut Reformation,* 191–201.

55 *RMNy* Nr. 127; *RMNy* App. 20; Balázs, *Dávid*, 149–159, 269–271; vö. Zoványi, *A reformáczió*, 354, 360–362; Erich Roth, *Die Reformation in Siebenbürgen: Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz. (II.) Von Honterus zur Augustana*. (Siebenbürgisches Archiv, 4.) Köln–Graz, 1964, 29–36; Juhász, Von Luther, 329–330.

56 Ludwig Binder, Die frühesten Synoden der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. In: Franklin Clark Fry (Hrsg.), *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung: Festschrift Friedrich Müller*. Stuttgart, 1967, 238–241; Béla Holl, Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck aus dem XVI. Jahrhundert. *Magyar Könyvszemle* 82 (1966) 376–385.

57 *RMNy* Nr. 148; Balázs, *Dávid*, 20–21, 164–167.

58 *Consensus doctrinae de sacramentis Christi pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferioris Pannonia et nationis utriusque in tota Transylvania*. Kolozsvár, 1557. *RMNy* Nr. 143; Balázs, *Dávid*, 17–18, 159–162. Kiadása: Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen. (2.) Die Synodalverhandlungen der evang. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert*. Hermannstadt, 1883, 7–20; *EKO* 24. 56–66. Vö. Roth, *Die Reformation,* II. 37–45; Ludwig Binder, Melanchthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche. *Theologische Literaturzeitung* 102 (1977) 2–22.

59 Sándor Szilágyi (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. I–XXI.* Budapest, 1875–1898 (= *EOE*), II. 93; *EKO* 24. 69; *MBW* Nr. 8498. *Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transylvania*. Kolozsvár, 1558. *RMNy* Nr. 147; Balázs, *Dávid*, 162–164. Vö. Wilhelm H. Neuser, Melanchthons Abendmahlslehre und ihre Auswirkungen im unteren Donauraum. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 84 (1973) 58.

bár a következő évek eseményeiből kiderül, hogy más irányú reformok egyáltalán nem álltak távol tőle. A zsinati aktákon az áll, hogy részt vettek rajta a később „Részeknek" *(Partium)* nevezett Alsó-Magyarország papjai mellett Erdély két nemzetének, a magyaroknak és a szászoknak a lelkészei, s az aláírók között Károlyi Boldi Sebestyén, Matthias Hebler és Franciscus Davidis neve mellett az is szerepel, hogy alsó-magyarországi, erdélyi szász, illetve erdélyi magyar szuperintendens.[60]

1557 körül Magyarországon zavarok származtak abból, hogy Melanchthon nem szólalt meg a vitás úrvacsoratanban. Huszár Gál 1557-ben azzal a kéréssel fordul Bullingerhez, hogy ösztönözze Melanchthont egyértelmű állásfoglalásra az úrvacsora kérdésében.[61] Ennek ismeretében várható volt, hogy Melanchthon 1558-ban mégis beleavatkozott az erdélyi úrvacsoravitába, véleménye azonban, úgy tűnik, nem volt elég határozott ahhoz, hogy a svájci irányhoz húzókat tekintélyével visszatartsa, míg a wittenbergi tanítás hívei Melanchthon levelében saját konzervatívabb véleményük igazolását látták. Melanchthon tanítványaiból mind a lutheri, mind a helvét irányzatnak jutottak lelkes támogatók, a wittenbergi mester egyidejűleg lehetett tekintély lutheránusok és a svájci hatás alatt állók számára.[62]

1559 augusztusában Nagyváradon mégis eredményre vezettek a tiszántúliak (Melius és Kopácsi István) és a kolozsváriak (Dávid, Heltai és Molnár Gergely) közötti tárgyalások.[63] Ez a magyarázata annak, hogy maga Dávid, akinek meghatározó szerepe volt abban, hogy 1557 júniusában még egy lutheránus szellemű iratban fejezték ki az erdélyi protestánsok egységét, 1559-ben már felhagyott a lutheranizmus védelmével, s egy a svájciakéhoz nagyon közel álló úrvacsoratant kezdett hirdetni.[64] A tárgyalópartnerek azt a forgatókönyvet választották, hogy a mindenszentek napján Marosvásárhelyen tartandó egyházkerületi gyűlés úrvacsorai hitvallásként fogja megállapodásuk tartalmát elfogadni és végső formába önteni. Hogy ki vállalta magára a megszövegezés feladatát, a kutatásban egyelőre nyitott kérdés. A *Marosvásárhelyi hitvallás* műfaját tekintve valójában egy úrvacsorai prédikáció.[65]

---

60 Teutsch, *Urkundenbuch*, 19–20; *EKO* 24. 64–66. Vö. Juhász, Von Luther, 332-333; Balázs, *Dávid*, 19.

61 *„Optime faceres si et D. Philippum Melanchthonem adhortaveris, ut suam iam tandem sententiam aperte ederet et publicaret tempestive de Sacramento Eucharistiae. Dissimulatio enim ipsius non parum discriminis peperit hactenus Ecclesiae Christi."* Friedrich Adolf Lampe – Pál Debreceni Ember, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria*. Utrecht, 1728, 115. Vö. Neuser, Melanchthons Abendmahlslehre, 53–54.

62 Zoványi, *A reformáczió*, 385; Mihály Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*: *Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*. *(I.) Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, I/3.) Wien–Köln–Graz, 1977, 97.

63 *Defensio orthodoxae sententiae de caena Domini ministrorum ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in ecclesiis Transylvanicis*. Kolozsvár, 1559. *RMNy* Nr. 153; Balázs, *Dávid*, 167–169.

64 Balázs, *Dávid*, 21.

65 *Az vrnac vaczoraiarol valo közenséges keresztyéni vallás, mellyet a keresztyéni tanitóc mind egész Magyar Országból s mind Erdélböl a vásárhellyi szent sinatba töttéc es kiattác a Christus Iesus szentegyházának épitéssere, MDLIX esztendöbe Mind szent napian*. Kolozsvár: Heltai, 1559, [8] fol.

A hitvallás német fordítása 1563-ban jelent meg Heidelbergben.[66] A magyar eredetihez képest ez rövidebb kiegészítéseket tartalmaz, melyek a teológiai mondanivalót igyekeznek a kálvini felfogás értelmében pontosítani. Fordítóként – nyelvismeretük révén – elsősorban Dávid és Heltai jöhetnek szóba. A fordítás azt igyekszik érvényre juttatni, hogy a *Marosvásárhelyi hitvallás* teológiája a *Consensus Tigurinus* nyomdokán halad. Ez az egységtörekvés pár évvel később Debrecenben is meghozta gyümölcseit, mikor az 1567 februárjában ülésező zsinat a *Heidelbergi kátét* és a *Második helvét hitvallás*t fogadta el a tiszántúli egyházvidék hitvallásaiként.[67]

A magyar nyelvű úrvacsora-hitvallás Bullinger és Kálvin között igyekszik egyensúlyozni a *Consensus Tigurinus* szellemében anélkül, hogy átvenné ennek jellegzetes fordulatait.[68] Ez ugyanaz a felfogás, mint amely a későbbi magyar református hitvallásokban az 1562-es *Confessio catholicá*tól az 1570-es csengeri vallástételig még erőteljesebben megjelent.[69] A vásárhelyi úrvacsoratan mégsem kompiláció, bullingeri és kálvini helyek összeférc elése, inkább egy sokévi teológiai munka vitákban kiérlelt eredménye. Kidolgozói Melanchthon iskolájából indultak el, majd termékeny ötleteket kaptak a buceri közvetítő vonaltól is, döntő hatást gyakorolt rájuk Bullinger krisztológiája, végül pedig Kálvin olvasása révén jutottak el a Melius által következetesen képviselt, stabilnak bizonyuló rendszerig.[70]

8°. *RMNy* Nr. 155; Balázs, *Dávid*, 22–23, 289–290. Kiadása: Csepregi, *A reformáció nyelve*, 425–430.

66 *RMK* III. 507; *VD* 16 B 2207; Balázs, *Dávid*, 23, 290. Kiadása: *BSRefK* II/1. 109–115: Nr. 52.

67 *„Inter reliquas vero confessiones recepimus et subscripsimus Helveticae confessioni anno D. 1566 editae, cui et ecclesiae Genevensis ministri subscripserunt. Et quicunque confessionem nostram in synodis confirmatam et hanc confessionem Helveticam Tiguri editam aut articulos hos ex verbo Dei temere reiecerit, solverit et contrarium docuerit, iurisdictione ecclesiastica puniendum statuimus. Finis. 22. Augusti an. D. 1567."* (Articuli maiores, *RMNy* Nr. 226, fol. H4v, hasonló megfogalmazás az ívjelzés nélküli ajánlás végén). Vö Tamás Juhász, Mirabilis est cursus verbi Dei! Die Entwicklung des Helvetischen Bekenntnisses in Ungarn und Siebenbürgen. In: Márta Fata – Anton Schindling (Hrsg.), *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155.) Münster, 2010, 63–78.

68 Lásd pl. [3] cikk. Csepregi, *A reformáció nyelve*, 427; németül: *BSRefK* II/1. 111. E mondatban a „csatorna" szó árulkodó, hiszen ez egy Kálvinra jellemző metafora. A másik oldalon a zürichi spiritualizáló teológia emléke az, hogy a vásárhelyi szöveg János 6-ot is az úrvacsorát megalapozó igehelyként értelmezi. A német fordítás az [5] cikkben ehhez még Kálvinhoz hű precíz igyekezettel azt is hozzáteszi, hogy Krisztus nemcsak javait közli velünk, hanem önmagát is.

69 *BSRefK* II/2. 55–62; III/1. 38–41; Peter F. Barton – László Makkai (Hrsg.), *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der evangelischen Kirchen A. und H. B. des Reformationszeitalters. III/1. 1564–1576.* Budapest, 1987, 154–158, 266–267; vö. Bucsay, Die Lehre, 277–281; Bernhard, *Konsolidierung*, 414–451.

70 Juhász, Von Luther, 329–331; Volker Leppin, Die Formierung des siebenbürgischen Luthertums zwischen Wittenberg, Zürich und Genf. In: Márta Fata – Anton Schindling (Hrsg.), *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen: Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 167.) Münster, 2017, 33–56.

Az 1930–1940-es évek irodalma szívesen aposztrofálta ezt a teológiát a magyar népiségből következő autochton tanításnak. Több évtizeden átívelő kontinuitása, egyéni, eredeti vonásai valóban felismerhetők ennek a felfogásnak, de tény, hogy a magyar reformátorok olvasták az európai teológiai szövegeket, élénk kapcsolatokat ápoltak német és svájci mestereikkel, ezáltal nyitottan mérlegelték a több felől érkező hatásokat.[71] A *Marosvásárhelyi hitvallás* történelmi jelentősége az, hogy szerves rendszerbe foglalta össze a helvét irányzathoz sorolható gondolatokat és egy táborba gyűjtötte ezek magyarországi képviselőit.

Erdélyben valóságos verseny indult meg a protestáns irányzatok között a nemzetközi elismerésért és támogatásért. Bár Petrovics Péternek köszönhetően Erdélyben született olyan országgyűlési határozat, amely teret adott a reformátusoknak is,[72] törvények által tartósan elismert vallásnak a katolikus mellett ekkor csak az evangélikus számított,[73] s a lutheránusok kiadványaikkal tudatosan hirdették, hogy a legnagyobb német szellemi és politikai központok támogatását élvezik.[74] A nemzetközi kapcsolatrendszer megteremtésére egyidejűleg ugyanilyen erőfeszítéseket tettek a helvét szelleműek is. Ennek legfontosabb dokumentuma *Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás* című magyar nyelvű hitvallás Heidelbergben megjelent említett német fordítása.

Mindkét fél külföldi tekintélyekre való hivatkozással akarta tehát eldönteni azt a küzdelmet, amelyben Dávid célja egy olyan protestáns egyház megteremtése volt, amely képes egyesíteni az új ország lakosainak jó részét. Ez ugyanakkor a Habsburg-fennhatóság alatt élőkkel való egyházi közösség fenntartását is jelentette volna, hiszen hasonló dogmatikai erjedés zajlott le egész Kelet-Magyarországon, s Melius debreceni püspöksége olyan egyházakat is felölelt, amelyek politikailag a Habsburgok uralta Magyarországhoz tartoztak. Az újabb összecsapásokban azonban Dávidnak meg kellett tapasztalnia, hogy a helvét úrvacsoratan nem képes magával ragadni a szász gyülekezetek többségét, s így az áhított egység még az Erdélyi Fejedelemség területén sem valósítható meg.

A helvét teológusok kitartó térítő munkával próbáltak híveket szerezni álláspontjuknak, hosszú ideig a fejedelmi hatalom ellenében munkálkodva, hiszen 1563-ig János Zsigmond katolikus maradt, s a protestáns felekezetek közül ő maga is csak az evangélikusokat tartotta elfogadhatónak. A helyzet 1563 táján azonban gyökeresen megváltozott. A helvét tábor fokozatos gyarapodása ekkorra vezetett el odáig, hogy immár megkerülhetetlenné vált helyzetük rendezése.

---

71 István Schlégl, Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn. *Zwingliana* 12 (1966) 330–377; Barna Nagy, Quellenforschung zur ungarischen Reformationsliteratur unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger. *Zwingliana* 12 (1965) 191–206; Uő, Bullingers Bedeutung für das östliche Europa: Ein Forschungsbericht. In: Ernst Kähler (Hrsg.), *Reformation 1517–1967: Wittenberger Vorträge*. Berlin, 1968, 84–119; Endre Zsindely, Bullinger und Ungarn. In: *Heinrich Bullinger 1504–1575: Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag. 2.* (Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte, 8.) Zürich, 1975, 361–382; Erich Bryner, Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen. *Zwingliana* 31 (2004) 179–197.

72 *EOE* II. 78; *EKO* 24. 52.

73 *EOE* II. 93, 98, 218, 223–224; *EKO* 24. 69, 74, 76.

74 *Approbatio refomationis ecclesiae Coronensis ac totivs Barczensis prouinciae*. Coronae, 1563. *RMNy* Nr. 190; Balázs, *Dávid*, 23.

Mindebben meghatározó szerepet játszott az is, hogy Erdélybe érkezett és a fejedelem udvari orvosa, tanácsosa lett az a Giorgio Biandrata, aki a megelőző években döntő hatást gyakorolt a lengyel protestantizmus fejlődésére is. Minden jel arra mutat, hogy Biandratát és Dávidot tekinthetjük az események fő mozgatóinak. Ők járták ki a fejedelemnél 1564 elején, hogy rendezzen országos hitvitát, majd az áprilisban Enyeden tartott összejövetelnek ők lettek a kulcsfigurái. Biandrata jelentette be még a zsinat megkezdése előtt, hogy a király a lutheránus Dionysius Alesiust megfosztotta a magyar egyházak püspöke címétől, majd az ő előterjesztésére választották meg másodszor ugyanerre a posztra Dávid Ferencet. Felolvasták a király Dávidot támogató levelét, majd maga Dávid olvasta fel azon levelét is, amely Biandratát az összejövetel moderátorává nevezte ki, s megfogalmazta a legfontosabb vitakérdéseket is.[75] A királyi előterjesztésből is világos, hogy a zsinat előkészítői már számoltak a megegyezés lehetetlenségével. 1564-ben Enyeden, majd az azt követő tordai országgyűlésen valójában azt mondták ki hivatalosan is, hogy Erdélyben két törvényesen elismert felekezet van, a szebeni vallásnak nevezett evangélikus és a kolozsvárinak nevezett református.[76]

A felekezetszerveződés azonban nem állt meg itt Erdélyben. János Zsigmond valláspolitikája következtében Európában egyedülálló módon erősödött meg a többi felekezet mellett az antitrinitárius (unitárius) irányzat is, mely 1568-ban elnyerte a jogi elismerést, és ennek köszönhetően egy valódi népegyházat tudott szervezni.

75 Az enyedi zsinaton elfogadott *Modus concordiae* (1564), mely Kálvintól hosszú passzusokat idéz: Balázs, *Dávid*, 271–273. Kiadása: Teutsch, *Urkundenbuch*, 78–101; Barton–Makkai (Hrsg.), *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften*, 25–34.

76 *EOE* II. 231–232; *EKO* 24. 78–79. Vö. Juhász, Von Luther, 332–333; Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. (Siebenbürgisches Archiv, Ser. 3, 11.) Köln–Wien, 1976, 57–88; Krista Zach, Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen. In: Volker Leppin – Ulrich A. Wien (Hrsg.), *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 66.) Stuttgart, 2005, 57–70; Balázs, *Dávid*, 23–24; Mihály Balázs, Tolerant Country – Misunderstood Laws: Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion. *Hungarian Historical Review* 2:1 (2013) 85–108.

Ács Pál*

MAGYAR NYELVŰ IRODALOM A SZAPOLYAIAK ORSZÁGÁBAN

„A mohácsi veszedelem után a politikai és vallási viszonyok átalakulása, a török betelepülése, az országnak részekre való szakadása mind alkalmatos volt arra, hogy nemzeti szerencsétlenségnek, általános hanyatlásnak legyen a forrásává. S vajjon csakugyan így történt-e? Nem! Nem hanyatlás, hanem nagy nemzeti visszahatás támadt nálunk! A nemzeti nyelv és irodalom virágzásnak indul s hódít mindenfelé" – írta Takáts Sándor, a török hódoltság korának egyik legjobb ismerője jó száz évvel ezelőtt.[1] Már a 16. század eleji humanisták – noha ők csak latinul írtak – a magyar nyelv és kultúra lerombolásával vádolták az országba betörő oszmánokat, tehát érzékelték a magyarságra leselkedő veszélyt, és igyekeztek valamiképp elhárítani azt. Nagyszombati Márton 1522-ben írt latin költeményében azért kárhoztatja a törököket, mert kiirtják a régi szokásokat és a „szegény anyanyelvet" is.[2]

Másfelől a későbbi, a 16–17. század fordulóján élő magyar írók (például Istvánffy Miklós és Pázmány Péter)[3] inkább már a mohácsi katasztrófa és a reformáció gyors elterjedése között próbáltak kapcsolatot találni. A 16. században élt protestánsok a bűnök eláradásában és a „bálványimádás"-ban (vagyis a katolicizmusban), míg a katolikusok a hittől való elszakadásban (azaz a protestantizmusban) vélték felfedezni az oszmán hódítás okait.[4] Az pedig mindig köztudomású volt, hogy a reformáció sürgette az anyanyelvű igehirdetést és tudatosan ápolta,

---

* Tudományos tanácsadó, BTK; acs.pal@btk.mta.hu.

1 Takáts Sándor, Batthyány Ferencné Bánffy Kata. In: Uő, *Régi magyar asszonyok*, Budapest, 1914, 30.

2 *„Pannonicos tandem ritus patriamque loquelam / Extinguat flammis perfidus ille vagis* (Végül a régi szokásokat és a szegény anyanyelvet / irtja ki – hittelen eb –, s tűzbe, zsarátba borít)." Nagyszombati Márton, Ad Regni Hungariae proceres [Magyarország főuraihoz]. Ford. Majtényi Árpád. In: Ács Pál – Jankovics József – Kőszeghy Péter (szerk.), *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. Humanizmus*. Budapest, 1998, 522–523.

3 Ács Pál, Katolikus irodalom a reformáció századában. In: Uő, *„Az idő ósága". Történetiség és történetszemlélet a régi magyar irodalomban.* Budapest, 2001, 226.

4 Ács Pál, Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius. In: Uő, *„Az idő ósága"*, 237–238.

gondozta a nemzeti nyelveket. Így nem véletlen, hogy a 19. században meginduló irodalomtörténeti kutatások gyakran hozták összefüggésbe a középkori állam széthullását és a vallási reformokat a magyar nyelv látványos fejlődésével, illetve az anyanyelvű irodalom kibontakozásával.[5] A modern kori művelődéstörténet természetesen már nem állítja közvetlen kapcsolatba ezeket a politikai, társadalmi folyamatokat. Az viszont tagadhatatlan tény, hogy az oszmán térnyerés, a reformáció és az anyanyelv megerősödése egyszerre, egy időben zajlott, ily módon a Jagelló-kor végét és a Szapolyai-korszak kezdetét joggal tekinthetjük egyszerre történelmi *és* irodalomtörténeti korszakhatárnak.

Eddig kevésbé vizsgált kérdés, hogy a „magyar nyelv felfedezése"[6] mint kulturális jelenség hogyan kapcsolódik I. János király (1526–1540) és János Zsigmond (1540–1571) fejedelem uralkodásához. Szembeötlő érintkezési pontok aligha jelölhetők ki a Szapolyai-udvar és a magyar nyelvű műveltség között. Hiba lenne azt képzelni, hogy I. János király uralma alatt szabadabban terjedt a reformáció, mint Ferdinánd király országában, vagy hogy a magyarnyelvűség erőteljesebb támogatást kapott volna itt, mint a Habsburg-országrészben. Végképp súlyos tévedés lenne visszavetíteni a Szapolyaiak korába az erdélyi magyar irodalom később, a 17. században kialakuló egyedi sajátosságait. Mégis, az ország megosztottsága magával hozott olyan, a politikai változásokkal párhuzamos vallási, irodalmi és kulturális mozgalmakat, amelyek nem függetlenek a Szapolyaiaktól. Találhatók tehát olyan jelenségek a kor irodalmában, amelyek erőteljesen és karakterisztikusan kötődnek a Szapolyaiak uralta keleti országrészből fokozatosan kialakuló Erdélyi Fejedelemséghez. Persze nehéz pontosan meghatározni ezeket a megnyilvánulásokat, hiszen nem beszélhetünk a Szapolyai-korszak irodalmi nyelvéről, stílusáról vagy műfajairól. Nem annyira formai, mint inkább tartalmi, szemléleti jellegzetességekről van szó. A bő fél évszázadig tartó Szapolyai-korban jelentős számú, fontos magyar nyelvű irodalmi mű keletkezett, ezeknek teljességre törő ismertetése mindenképp szétfeszítené összefoglalónk kereteit. Ezért csupán a Szapolyaiakhoz közvetlenül köthető alkotásokról szólunk. Ezeket olyan sajátos témák köré csoportosítjuk, amelyek (hol dicséret, hol vád formájában) a Szapolyai-családdal kapcsolatban a magyar nyelvű irodalomban (is) rendszeresen megfogalmazódtak. Ilyen fogódzók lehetnek a Szapolyaiak „magyarosságára", „lengyelességére", „eretnekségére" és „törökösségére" vonatkozó szellemi konstrukciók.

Az első és legfontosabb, egyúttal talán a legbonyolultabb kérdés tehát a Szapolyaiak úgynevezett „magyarosságával", „nemzetiességével" és ezzel szoros összefüggésben Habsburg-ellenességével kapcsolatos. A probléma politikai háttere messze visszanyúlik a Jagelló-korba. A magyar történetírásban régóta meglevő toposz, hogy az 1505. évi magyar országgyűlésen a Werbőczy István vezette „köznemesi párt" hitet tett a „nemzeti királyság" eszméje mellett, és az ide-

5 Voltaképpen ez volt Horváth János nagy reformáció-monográfiájának alapeszméje: Horváth János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad irodalomtörténete*. Budapest, 1957[2].

6 Thuróczi-Trostler József, A magyar nyelv felfedezése. In: Uő, *Magyar irodalom – világirodalom. Tanulmányok. I.* Budapest, 1961, 19–39.

gen trónkövetelőkkel szemben a „született magyar" erdélyi vajdát, Szapolyai Jánost nevezte meg királyjelöltjeként. Kulcsár Péter magyar irodalomtörténész megfogalmazásában az „idegenek által megvesztegetett arisztokrata hazaárulók erkölcstelensége és a szittya öntudattól fűtött köznemesség nemzeti szintű gőzölgése" állt szemben egymással.[7] A köznemesek korábban Corvin János királyságában reménykedtek, egészen a herceg 1504-ben bekövetkezett haláláig. Ily módon a Szapolyaiak a Hunyadi-család „nemzeti királyságának" folytatóiként, szellemi örököseiként léptek föl. A Szapolyaiak Hunyadi-kultuszát erősítette az a tény is, hogy mindkét családot szoros szálak fűzték Erdélyhez: Mátyás király Kolozsvárott született, Szapolyai János pedig erdélyi vajda volt, mielőtt megkoronázták. A Szapolyaiak Hunyadi-kultuszának látható emléke Hunyadi János gyulafehérvári síremléke, melyet I. János király állíttatott 1533-ban.[8] Ezt a Hunyadi-kultuszt még az a rosszindulatú mendemonda sem tudta beárnyékolni, amit a történetíró Forgách Ferenc terjesztett, mely szerint Mátyás királyt Szapolyai István, János király apja gyilkolta meg.[9]

Ehhez a „nemzeties" szellemiséghez kapcsolódik Görcsöni Ambrus históriás énekszerző 1567–68-ban szerzett versezete *Az felséges Mátyás királynak […] viselt dolgairól.*[10] A Thuróczy János krónikájából, Bonfiniből és orális forrásokból egyaránt merítő verses krónika úgy beszéli el Mátyás és „Friderik császár" küzdelmeit a hatalomért és a koronáért, hogy abban a Szapolyaiak könnyedén ráismerhettek saját küzdelmeikre a Habsburgokkal.[11] Görcsöni Mátyás krónikáját a jeles erdélyi költő, Bogáti Fazakas Miklós dolgozta át és fejezte be később, majd értelmezte azt egyértelműen a Szapolyaiakat dicsérő szellemben: „*Sok szó vagyon, tudom, János királyra, / Árulónak az német párt mondja, / Dicsíri bizonnyal az ki ezt írta, / Ki királlyal ott volt mohácsi csatába*"[12] – itt a versszöveg egyértelműen Brodarics Istvánra utal.[13]

Más módon, de szintén a Szapolyaiak nagyságát magasztalja a rendkívül termékeny erdélyi protestáns versszerző, Valkai András. Ő 1567-ben írta *Genealogia historica regum Hungariae […] azaz az magyar királyoknak eredetekről és nemzetségekről való szép históriáját,* amelyet II. János választott királynak, azaz János Zsigmondnak ajánlott.[14] Valkai a fejedelem nevelőjének, Csáky Mihály-

7 Kulcsár Péter, *A Jagelló-kor*. Budapest, 1981, 108.

8 Ritoókné Szalay Ágnes, Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.), *Történelem–kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24. Budapest, 2000, IV-16.

9 Vö. Pirnát Antal, Az ars historica és Forgách Ferenc. In: Uő, *Kiadatlan tanulmányok*. Szerk. Ács Pál. Budapest, 2019, 128.

10 Varjas Béla és mások (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei. Kilencedik kötet (1567–1577)*. Budapest, 1990 (= *RMKT* XVI/9). Görcsöni Ambrus Bogáti Fazakas Miklós által kiegészített históriás énekét sajtó alá rendezte [Szentmártoni] Szabó Géza, 219–359, 556–570.

11 Uo. 277–281.

12 Uo. 356.

13 Brodaricsra lásd Kasza Péter e kötetben közölt tanulmányát.

14 *RMKT* XVI/9, 22–116. Valkai verseit sajtó alá rendezte Varjas Béla.

nak[15] a kancelláriájához tartozott, ahol kiváló tehetségű értelmiségiek gyűltek össze. A genealógiai irodalomban járatos Valkai az Árpád-házból származtatja János Zsigmondot, egyenesen Taksony fejedelemtől vezetve le családfáját.[16] Az Árpádok vére anyján, Jagelló Izabellán keresztül jutott János Zsigmond ereibe, mondja az énekszerző, és a választott király szárnyaló dicséretével zárja hosszú versét. Természetesen ezt nem szabad történeti műként értékelni, hiszen Valkai egy későbbi kéziratában már Báthory István családját kötötte össze az Árpádokkal úgy, hogy csupán apróbb betoldásokat vitt végbe az eredetileg János Zsigmondra kialakított leszármazási táblán.[17] Szintén 1567-ben írta Valkai *Az nagyságos Bánk bánnak históriáját* is, amelynek aktualitását szintén az erős Szapolyai-pártiság és németellenesség adta.[18] Nem véletlenül volt oly népszerű ez a mű, hogy saját korában öt egymást követő kiadásban is megjelent. János Zsigmond tehát sokoldalú – a magyar nyelvű irodalomban is tükröződő – törekvéseket tett arra, hogy bemutassa: „dinasztiája, illetőleg a keleti országrész a középkori Magyar Királyság törvényes örököse és folytatója" – miként erre Balázs Mihály nemrégiben rámutatott.[19]

Hasonlóan dicsérő szellemben alkotta meg János Zsigmond életéről szóló históriás énekét (*Vita Joannis secundi, electi Hungariae regis,* 1571)[20] a Csáky Mihály vezette kancellária másik költője, Csanádi Demeter, a fejedelem titkára.[21] A szittya öntudattól áthatott Szapolyai-párti szellemi miliőre jellemző módon „schitico sermone", azaz „szkíta", vagyis magyar nyelven előadott uralkodó-életrajz egy kiváló, ám sorscsapásoktól sújtott személyiség rajza, és az egész mű a szerencse forgandóságának témájára van felfűzve. Mivel a szöveg konkrétan utal rá, hogy közvetlenül a fejedelem halálakor keletkezett, gyanítható, hogy a halotti szertartás és reprezentáció részét képezhette. Ezt támasztják alá a mű halotti búcsúztatókra emlékeztető formulái is. Csanádi már az anyaméhben nehéz sorsra rendeltetett, hányatott életű uralkodóként jellemzi az ifjú Szapolyait, akiről semmi rosszat nem mondhat: „*Én csudálom, ki gonoszt mondhat ű felőle, / Nem látom, semmi haszna, hogy jűne belőle.*"[22]

Csanádi Demeter János Zsigmond-életrajza voltaképpen folytatása, kiegészítése annak a históriás éneknek, amelyet korábban, az 1550-es évek elején szerzett a kor legnagyobb hatású krónikás versszerzője, Tinódi Sebestyén *Az János*

15 Horn Ildikó, *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2012, passim.

16 Szymon Brzeziński, Az utolsó király. János Zsigmond alakja az 1570-es évek erdélyi irodalmában. In: Uő, *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel–erdélyi–magyar kapcsolattörténetről*. Budapest, 2014, 83–95.

17 Mikó Árpád, Valkai András (1540–1586) Báthory-genealógiája. Báthory István király mint az Árpádok leszármazottja. *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013) 585.

18 *RMKT* XVI/9. 11–21.

19 Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: Uő, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* Kolozsvár, 2016, 59.

20 Dézsi Lajos (szerk.), *Régi Magyar Költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei. Hetedik kötet (1566–1577)*. Budapest, 1930 (= *RMKT* XVI/7), 213–219, 471–473.

21 Brzeziński, Az utolsó király, 95–105.

22 *RMKT* XVI/7. 214.

király fiáról szerzett szép krónika címmel.[23] Ez a mű János Zsigmond Lengyelföldre való kibujdosásáig (1551) követi nyomon Szapolyai János király fiának sorsát. Már ebben a verses históriában is a szerencse kiszámíthatatlanságával kapcsolódott össze a Szapolyai fiú sorsa: *„Szerencsének forgásáról nektök emléközöm, / jó János király fiát herczegöt beszéllöm, / Szerencséjét ha gondolom, szivemben kesergöm"* – így kezdi énekét Tinódi.[24] Ez a vers nem jelent meg nyomtatásban, legalábbis ma csak kéziratból ismeretes. Maga a szöveg úgy értelmezi önmagát, hogy ez a rövid krónika voltaképpen a nagyszabású történeti mű, az *Erdéli história* „derék krónikájának" afféle summája. Ám az *Erdéli história*[25] nem igazán János Zsigmondról, nem is apjáról, János királyról szól. A mű valódi főszereplője a Szapolyai-kor talán leginkább vitatott alakja, Fráter György.

Ez a tény önmagában is beszédesen jelzi Tinódinak azt a törekvését, hogy – kifejezve egyfajta közhangulatot – az állhatatlanság, a bizonytalanság, a kiszámíthatatlan pártváltások koraként jellemezze a szóban forgó történelmi korszakot. Tinódi *Erdéli históriá*ja ellentmondásos történelemképet rajzol fel. Egyfelől nagy rokonszenvvel viseltetik az országegyesítés eszméje iránt, ami György barátnak is a legfőbb célja volt.[26] Másfelől, a kortársak többségéhez hasonlatosan, alapjában véve elutasítja a János király szolgálatában álló váradi püspök követhetetlenül cikázó, machiavellisztikus politikai manővereit:[27] *„Nagy eszes emberből mely bolond támada, / Mindkét fejedelmet mely igen hordozá, / Véli csélcsapását hogy egyik sem tudná, / Ki miatt lőn néki szörnyű halála."*[28] Mindazonáltal, láthatjuk, Tinódi nem osztja a György baráttal ellenséges történetírók nézetét, akik szőrös fülű, tanulatlan, durva beszédű, udvariatlan embernek festették le őt, aki talán még írni sem tudott, hanem „nagy eszes ember"-ként emlegeti a barátot. Tinódi ír arról is, hogy a váradi püspök-kincstartó jó kapcsolatban állt korának humanistáival, kedvelte a szórakozást – Izabella királynéval és udvarhölgyeivel olykor táncra perdült –, a művészeteket is pártolta, építkezéseinek országszerte híre ment: *„királyénál szebb lőn az ő udvara"*,[29] mondja, s azt is megírja, hogy a szamosújvári várat *„olasszal csináltatá, / hogy egész Erdélyt azután abból bírná"*.[30] Mindent összevéve a két király közt általában kiegyensúlyozott politikai álláspontot képviselő, pályája kései szakaszában pedig már Ferdinánd-pártinak tűnő Tinódi szíve mélyén alighanem mindig a Szapolyaiak királyságának elkö-

23 Szilády Áron (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei. Második kötet. 1540–1555. Tinódi Sebestyén összes művei.* Budapest, 1881 (= *RMKT* XVI/2), 365–370.

24 Uo. 365.

25 Uo. 7–60. Modern kiadása: In: Tinódi Sebestyén, *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István, a bevezetőt írta Szakály Ferenc. Budapest, 1984, 93–158.

26 Oborni Teréz, *Az ördöngös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Pécs–Budapest, 2017, 112–124.

27 Tinódi, *Krónika*, lásd Szakály Ferenc bevezetőjét, 61.

28 *RMKT* XVI/2. 50.

29 Ez a szövegrész csak az *Erdéli krónika* 1574-es, második kiadásában, Heltai Gáspár *Cancionaléj*ában van meg. Lásd *RMKT* XVI/2. 386.

30 Uo.

telezett híve volt, miként ezt Varjas Béla Tinódi pártállásáról szóló tanulmányában kimutatta.[31]

Az állhatatlanság és „csélcsapás" Fráter Györgynél is hírhedtebb mintaképe volt a Szapolyai-kor „árultatásairól" nevezetes kalandor-katonája, Balassa Menyhárt. A három részre szakadt ország olykor szinte napról napra változó háborús viszonyai közt ügyesen forgolódó nagyúr politikai jelentősége és súlya birtokainak és társadalmi beágyazottságának geopolitikai helyzetéből fakadt. Sem a Habsburgok uralta Magyar Királyság, sem a Szapolyaiak vezette Erdély nem tudta tartósan önmagához csatolni azokat a területeket Szatmár környékén, ahol Balassa Menyhárt és családja igazán otthon volt, és ahol – a kor kedvelt kifejezésével szólva – sokszor „szabadon kóborolt", azaz rabolt, garázdálkodott, önkényeskedett. Mikor Balassa Menyhárt utolsó nagy „árultatásával" ismét átállt János Zsigmond oldaláról a Habsburgokhoz, országnyi területet vitt magával a Magyar Királyságba.[32] Voltaképpen ez az 1562-ben kialakult történelmi szituáció a Szapolyai-korszak egyik legérdekesebb irodalmi műve, az ismeretlen szerzőjű *Balassa-komédia*[33] alaphelyzete: Balassát akasztani való gonosztevőnek állítja be a mű. A *Komédia* szerint Balassa hitszegő kalandor, aki miatt egész Magyarország sorsa kockán forgott. A dráma címének állításával ellentétben (*„mellyel* [*Balassa*] *elszakada az magyarországi második választott János királytúl"*) nem Balassa Menyhárt utolsó nagy „árultatásáról" szól a darab, hanem az azt követő fiktív és valós történésekről. Mégis éppen ez az esemény húzódik meg a cselekmény hátterében. Balassa rögtön a darab elején odaveti, hogy *„könnyen elárulnám az királt, mint az előbb nagy sokszor, és ím utolszor az erdéli Vajdát"*, vagyis János Zsigmondot.[34] Virovecz Nándor határozta meg nemrégiben azt a Habsburg-udvarhoz kapcsolódó kancelláriai értelmiségi kört, akik között a darab szerzőjét keresnünk kell.[35] A szerző meglehetős ravaszsággal intézte el, hogy a mű az ellenséges Erdélyben lásson napvilágot, amint ez meg is történt. Ahogyan manapság „befúj a szél" egy-egy kompromittáló iratot a szerkesztőségi szobákba, úgy „került" a kézirat az erdélyi antitrinitárius nyomdász, Karádi Pál kezébe. Jól sejtette a szerző, hogy az erdélyiek kapva kapnak majd a pamfletnek beillő színdarabon, hiszen kiadásával nagyot üthetnek az áruló Balassa Menyhárton.[36]

---

31 Varjas Béla, A Cronica és Tinódi pártállása. In: Uő, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Budapest, 1982, 164–178.

32 Virovecz Nándor, A kereszténység szolgálata vagy politikai árulás? Balassa Menyhárt 1562. évi pártváltása és az északkeleti várháborúk. In: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – Szilasi H. Ágota (szerk.), *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568*. (Studia Agriensia, 35.) Eger, 2017, 255–283.

33 Kritikai kiadása: Kardos Tibor – Dömötör Tekla (szerk.), *Régi magyar drámai emlékek*. *I.* Budapest, 1960 (= *RMDE* I.), 615–644.

34 Uo. 617.

35 Virovecz Nándor, Egy hírhedt főúri imázs, és ami mögötte van. A Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról… a történeti források fényében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016) 373–401.

36 Ritoókné Szalay Ágnes, A Balassi Comoedia és Karádi Pál. *Keresztény Magvető* 86 (1980) 39–44; Balázs Mihály, Megjegyzések a Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról értelmezéséhez. In: Uő, *Felekezetiség és fikció – Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2006, 159–174.

Tinódi Sebestyén – aki persze nem érte meg Balassa Menyhárt utolsó, nagy árulását – több művében is elismeréssel szólt Balassáról mint vitéz katonáról. Ám ne feledjük, a lantos énekmondó elsősorban a végvári vitézek szószólója, érdekeinek képviselője volt.[37] Bizony a mindig igazmondó krónikás apróbb, de lényeges ponton a katonai hírnév védelmében még módosított is a hiteles tényeken, és ott is hősként szerepeltette a „nemzeti királyt" később többször eláruló főurat, ahol valójában jelen sem volt.[38] Tinódi látványos elfogultságát Balassa Menyhárt irányában az is indokolhatta, hogy Balassa akkor is a szűkebb értelemben vett Szapolyai-párt tagja maradt, amikor Fráter György barát-kincstartó háborúba bocsátkozott Jagelló Izabellával, János király özvegyével, János Zsigmond anyjával. Amikor Izabellának és fiának Lengyelországba kellett menekülnie, Balassa volt az, aki hűséges híveként egészen a határig kísérte Izabellát. Szakály Ferenc megállapítása pontos, miszerint Tinódi „furcsa mód nem hajlandó belátni, hogy az országegyesítést csakis az általa mélységes szimpátiával ábrázolt, valójában azonban önző és szeszélyes Izabella királyné eltávolítása révén lehet megvalósítani. Erkölcsi érzékét mélységesen sérti, hogy a János király által felemelt barát hajlandó segédkezet nyújtani egykori ura családjának »kisemmizéséhez«."[39]

A „nemzeti királyság" eszméje iránt elkötelezett írók számára tehát a Szapolyaiak „lengyelessége" nem számított idegenszívűségnek, a Szapolyai-családhoz sok-sok kibogozhatatlan szállal kapcsolódó Jagelló-dinasztiát[40] sokkal „magyarabbnak" ítélték a Habsburgoknál. Érzékletesen mutatja ezt a szemléletet Bocskai István erdélyi fejedelem egyik levele, amelyet Thurzó Györgyhöz írt 1605-ben. Ebben Bocskai felpanaszolja, hogy a Habsburg-zsoldosvezér, Basta katonái 1602-ben olyan rémtettet is elkövettek, mint *„az gyulafejérvári szent egyházban eltemetett böcsületes személyeknek séreinek feltörése, Hunyadi Jánosnak, Ivacskónak, János király fiának és az édesanyjának tagjai, csontjai kihányása"* (Hunyadi Jánosnak Szapolyai János állíttatott síremléket, erről már fentebb szóltunk).[41] Bocskai levelében (amelyet a költő Rimay János fogalmazott) a Hunyadi-, a Szapolyai- és a Jagelló-családok együtt képezték azt a „nemzeties" erdélyi hagyományt, amelynek védelmében ő maga kardot fogott a Habsburgok ellen. A levél különös érdekessége, hogy János Zsigmondot lengyeles becenevén „Ivacskónak" nevezi. Ezek a mély politikai és nemzeti beidegződések és tudatformák sokakban feledtetni tudták a Jagellók féktelen és elvtelen – a Habsburgokéval vetekedő – hatalomvágyát. Azt pedig még János Zsigmond belső embere, Csanádi Demeter is felemlegette versében, hogy Izabella – Lengyelországból visszatérte után – micsoda kegyetlenséggel gyilkoltatta le lengyel

37 Tinódi, *Krónika*, lásd Szakály Ferenc bevezetőjét.

38 Virovecz Nándor, *Tinódi hitelessége? Kortárs beszámoló a szalkai csatáról (1544)*. Előadás az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében (2017. november 28.).

39 Tinódi, *Krónika*, lásd Szakály Ferenc bevezetőjét, 61.

40 Kulcsár, *A Jagelló-kor*, passim.

41 Bocskai István, *Levelek*. Szerk. Benda Kálmán. Budapest–Bukarest, 1992, 165; vö. Kovács András, A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715). In: Diósi Dávid – Marton József (szerk.), *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Budapest–Kolozsvár, 2018, 16.

udvaroncaival a hatalmával elégedetlen erdélyi urakat, Bebek Ferencet és társait: [János Zsigmond] *„Lengyelországból azért anyjával béjöve, / Anyja három esztendőt azután élhete / Esztendő előtt három urat megölete, / Kit én nem dicsírhetek, asszony hogy mívele.”*[42] A szörnyű gyilkosságot nem mellékesen az előbb már említett Balassa Menyhárt, Izabella bizalmasa, fiának későbbi árulója szervezte meg.[43]

A Szapolyaiak és a Jagellók családi kapcsolatait a kortársak jól értették és igen nagyra értékelték. János király és Jagelló Izabella frigyét óriási várakozás előzte meg, különös tekintettel a házasságból várhatóan születendő gyermekre, az örökösre. Az 1539-ben Székesfehérvárott tartott lakodalmi ünnepségre írta Istvánffy Pál – a humanista történetíró Istvánffy Miklós (1538–1615) apja – *Voltér és Grizeldisz* történetét feldolgozó széphistóriáját (*Historia regis Volter*, „Egy krónikát mondok…”),[44] amely az első ismert magyar nyelvű alkotás ebben a műfajban. A *Voltér és Grizeldisz* valójában önmagán messze túlmutató alkotás. Azt a sok tekintetben mindmáig rejtélyes folyamatot példázza, amelynek során a magyar nyelv alkalmassá vált európai szintű irodalmi művek létrehozására. Népszerűségére jellemző, hogy bár csak évtizedekkel keletkezése után, 1574-ben jelent meg először nyomtatásban, kéziratban is gyorsan terjedt. Fejedelmi nászajándék[45] volt tehát a vers, nemcsak széphistória, hanem házasének *(epithalamium)* is. Valószínű, hogy a szerző maga adta elő a királyi pár lakodalmán, lantkísérettel. Rendkívül magas színvonalat képvisel ez a költemény, megelőzve és felülmúlva Tinódit is. Az Itáliában hosszú időt eltöltött, humanista műveltségű Istvánffy Pál egyébként jól ismerte Tinódit, és egyértelmű hatást gyakorolt annak költészetére.[46] A mű Boccaccio 100. novellájának Petrarca által készített latin nyelvű prózai feldolgozásán (*Seniles* XVII 1–4) alapul, szorosan követve forrását. A históriában Voltér szinte a kínzásig fajuló végletekig próbára teszi alacsony sorból származó hitvese, Grizeldisz hűségét. Petrarca fennköltt teológiai allegóriát alkot a történetből, melyben a férj Istent, a feleség az emberi lelket jelképezi. Voltaképpen Isten az, aki nehéz próbáknak teszi ki az emberek hitét. Istvánffy, visszatérve Boccaccio eredeti (alapvetően nőpárti) írói intenciójához, elítéli a „gonosz” Voltért, és inkább az erényes Grizeldisz dicséretét zengi. Az *epithalamium* kontextusában ez egyben a lengyel királylány-menyasszony, Jagelló Izabella magasztalását is jelentette.[47]

A magyar–lengyel frigyből fiú született, akihez a kortársak méltán fűztek rendkívüli reményeket. „János Zsigmond apja Magyarország törvényesen megválasztott és megkoronázott királya volt, anyja pedig lengyel királyleány. A len-

42 *RMKT* XVI/7. 216.

43 Veress Endre, *Izabella királyné 1519–1559*. Budapest, 1901, 458–464. Lásd még: Horn, *A hatalom pillérei*, passim.

44 *RMKT* XVI/1. 27–52.

45 Komlóssy Gyöngyi, Griseldis története: a királyi nászajándék. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009) 651–665.

46 Horváth, *A reformáció jegyében*, 101–102.

47 Ács Pál, Boccaccio Baranyában. Egy kivételes értelmiségi pálya a 16. század első felében: Istvánffy Pál. In: Ács Pál – Tóth Gergely (szerk.), *„A magyar történet folytatója.” Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. Budapest, 2018, 37–58.

gyel királyi családhoz fűződő rokonsága révén a Habsburg-diplomácia minden mesterkedése ellenére mindig volt bizonyos politikai tekintélye a keresztény Európában. Zsigmond Ágost lengyel király gyermektelen volt, és senki sem sejtette előre, hogy az erdélyi fejedelem előbb fog meghalni, mint jóval idősebb és beteges nagybátyja. János Zsigmondnak tehát mindig szép számmal voltak lengyel párthívei, akik az utolsó Jagelló halála esetén őt kívánták volna lengyel királlyá választani" – magyarázza Pirnát Antal.[48]

János Zsigmond európai jó hírét ellenségei azzal igyekeztek lerontani, hogy rámutattak: Erdélyben olyan felekezetet tűr, sőt támogat a fejedelem, amelyet máshol mind a katolikusok, mind a protestánsok veszedelmes eretnekségként tartanak számon. János Zsigmond az 1560-as évek közepétől valóban támogatást nyújtott a reformáció, majd a radikális reformáció szabad terjedésének.[49] Ez azonban új fejlemény volt a Szapolyaiak valláspolitikájában. Szó sincs arról, hogy a Szapolyai-család általában véve már korábban is híve lett volna a protestantizmus bármely formájának. Heltai Gáspár, a Szapolyai-kori Erdély legnagyobb hatású magyar nyelvű írója (a Luther-féle Biblia magyar tolmácsolója,[50] egyben sikeres nyomdász) izgalmas inkvizíciótörténetében, a János Zsigmondnak ajánlott *Hálo*ban (Kolozsvár, 1570) beszámol az 1538-as segesvári hitvita lefolyásáról, bepillantást nyújt a protestantizmus kezdeti szakaszának vallási viszonyai közé – melyekről egyébként nagyon hézagos ismeretekkel rendelkezünk. Heltai elbeszéli, hogy *„akkoron kedig tiltúl villámlani kezde, mind Magyarországba, mind Erdélben az Úristennek Igéje"* – vagyis terjedezni kezdett a reformáció. Ekkor a főpapok *„addig kalapálának a felséges János királyon, hogy végre nem tehetett egyebet"*,[51] disputára hívta ki Szántai István kassai iskolamestert, akit a katolikusok a legveszélyesebb ellenfélnek tartottak. Heltai beszámolójából – annak ellenére, hogy Szapolyai Jánost a reformáció titkos támogatójának állítja be[52] – kiderül, hogy valójában János király, György barát és Izabella egyaránt elutasította a vallásreformot.[53] Sőt az újabb kutatások arra is rámutattak, hogy maga János Zsigmond nagyon sokáig katolikus maradt.[54] Köztudomású, hogy a reformáció első nagy hatású, magyar nyelvű terjesztője, Dévai Mátyás, a „magyar

48 Pirnát Antal, Báthory István valláspolitikája. Hozzászólás Ferencz József Dávid Ferenc-életrajzához. In: Uő, *Kiadatlan tanulmányok*, 181.

49 Balázs, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, 47.

50 A magyar reformáció egyik legnagyobb bibliakiadói vállalkozása a Heltai Gáspár által Kolozsvárott vezetett fordítói műhely hét kötetben megjelent alkotása volt. A könyvsorozat kevés híján a Biblia teljes szövegét tartalmazza. A kiadást János Zsigmond és más erdélyi urak támogatták. Ám nemcsak erdélyi, hanem magyarországi terjesztésre is szánták a Szentírást – voltak olyan példányok, amelyből a fejedelemhez szóló ajánlást elhagyták. Szakály Ferenc, A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez. In: Balázs Mihály et alii (szerk.), *Művelődési törekvések a korai újkorban*: *Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997, 545–554.

51 Heltai Gáspár, *Háló*. (Millenniumi Könyvtár) Budapest, 2000, 31.

52 Balázs, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, 55.

53 Ács, Katolikus irodalom, 220–234.

54 Ebben komoly szerepe lehetett lengyel nevelőjének, Albertus Novicampianusnak (Wojciech Nowopolski) is. Horn, *A hatalom pillérei*, 44, 60.

Luther" 1533-ban János király börtönét is megjárta, nem csak Ferdinándét.[55] A reformáció tehát csak a 16. század második felében, meglehetős későn, erdélyi vonatkozásban Izabella és János Zsigmond lengyel emigrációból való visszatérte után, voltaképpen csak Izabella halálát követően (1559) bontakozott ki erőteljesen, ám ekkortól már valóban gyors változások történtek. A fejedelem 1565-től lett bizonyíthatóan a reformáció híve. 1566-tól kezdve az erdélyi vallástörvények elítélték a „bálványozást", és az országot határozottan protestáns irányba fordították. A debreceni reformátusok által 1567-ben kiadott *Rövid hitvallás*[56] János Zsigmond dicséretét zengi. Kétségtelen tény az is, hogy János Zsigmond uralma alatt – a lengyelországi vallási mozgalmaktól nem függetlenül – páratlan fejlődésnek indult az antitrinitárius (szentháromság-tagadó, későbbi kifejezéssel unitárius) felekezet, mely hivatalosan 1568-ban alakult egyházzá. Maga a fejedelem csak élete végén, 1569-től lett unitáriussá, és máig vitatott, hogy mikor és milyen mértékig fogadta el Lengyelországból hozott vallási tanácsadójának, az olasz Giorgio Biandrata (1515–1588) doktornak nézeteit.[57] Az bizonyos, hogy a korabeli Erdély az Európában üldözött nemzetközi radikális protestánsok mentsvára lett. Biandrata térítette át a szentháromság-tagadó irányzathoz Dávid Ferencet,[58] a kolozsvári lutheránusok püspökét. Dávid Biandrata révén ismerkedett meg azoknak a protestáns eretnekeknek az írásaival, akik racionális alapon kétségbe vonták a Szentháromság hagyományos dogmáját, hangsúlyozva, hogy annak nincsenek bibliai alapjai. Dávid számos magyar nyelvű értekezést jelentetett meg az 1560-as években, ezek közül most csak az 1567-ben nyomtatott *Rövid magyarázat*ot[59] és az ugyanekkor kiadott *Rövid útmutatás*t[60] említjük. Egymást érték a hitviták, melyeknek értékes irodalmi dokumentumai a hitvitázó drámák. János Zsigmond – a Dávid Ferenc által 1569-tól használt unitárius érvelési stratégia szerint – a szabad vallási fejlődés, a tolerancia hívének mutatkozott. Legalábbis – unitárius szempontból – jelképes értelmű, hogy e fontos kérdésben ő maga figyelmeztette a (szintén Dávid Ferenc által megszövegezett) váradi dispután (1569) az Isten juhai közt pápamód juhászkodó református prédikátort, hogy *„a ministereket* [értsd: lelkészeket] *az igaz vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittel az ő vallása mellé ne kötelezzen. Ez az oka, mert a birodalmunkban, miképpen arról ország végezés is vagyon, mü azt akarjuk, hogy szabadság legyen."*[61] Hogy János Zsigmond valláspolitikája mennyire volt valóban toleráns, azt a modern kutatás már erősen

55 Id. Révész Imre, *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*. Pest, 1863, 33–34.

56 Borsa Gedeon (szerk.), *Régi Magyarországi Nyomtatványok. I. 1473–1600*. Budapest, 1971 (= *RMNY* I.) 228

57 Pirnát Antal, Giorgio Blandrata működésének új értelmezése. In: Pirnát, *Kiadatlan tanulmányok*, 131–144.

58 Mihály Balázs, *Ferenc Dávid*. (Bibliotheca Dissidentium, 26; Ungarländische Antitrinitarier, 4.) Baden-Baden, 2008.

59 Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat*. Gyulafehérvár, 1567. Fakszimile kiadás, jegyzetek Pálfi Márton. Kolozsvár, 1910; *RMNY* I. 232.

60 Dávid Ferenc, *Rövid útmutatás*. Gyulafehérvár, 1567; *RMNy* I. 233.

61 *RMDE* I. 686.

vitatja.[62] 1566 és 1571 között sem a katolikusok, sem az ortodox románok nem gyakorolhatták szabadon vallásukat Erdélyben. Azt azonban mindenki elismeri, hogy uralma alatt Erdély bizonyos értelemben mégis a vallási béke szigetévé vált, miközben Európa más részein véres vallásháborúk dúltak.

A szabadságnak azonban súlyos ára volt. Már I. János király uralmát is török fegyverek biztosították,[63] és fia az 1565–1567. évi magyarországi török háborúban a szultán szövetségeseként vett részt. János Zsigmond Habsburg-párti, katolikus ellenfelei igyekeztek minden módon befeketíteni őt, hogy diplomáciailag elszigeteljék potenciális szövetségeseitől. Nem kevesebbet állítottak, mint hogy az unitarizmus támogatása valójában az iszlám felvételével azonos. Ily módon összekötötték a Szapolyaiak politikai értelemben vett „törökösségét" a szentháromság-tagadással, amit a mohamedanizmussal azonos lényegű hitként értelmeztek. Jól ismertek azok a propagandaművek, melyekben a katolikusok azzal vádolták a protestánsokat, hogy tanaik az iszlámhoz közelednek. Azt is tudjuk, hogy a Szapolyai-kor neves kálvinista véleményformálói, Melius Péter és Károlyi Péter szintén a „törökösség bűnében" marasztalták el Dávid Ferencet.[64] A kálvinista Túri Farkas Pál egy latin–magyar keveréknyelven még gúnyverset is írt a „Hodzsa Ferenc"-nek csúfolt Dávid mohamedanizmusáról.[65]

Ezek a vádak persze minden alapot nélkülöztek. Az unitáriusok Krisztus-hitű keresztények voltak és maradtak. Ráadásul maguk az oszmánok szinte semmi hajlandóságot nem mutattak a keresztényekkel folytatott vallási párbeszédre. Ennek ellenére ritka kivételként mégis megemlíthetünk egy magyar nyelven is író oszmán költőt, Murád dragománt.[66] Igaz, Murád Nagybányán született magyarnak, eredeti neve Somlyai Balázs volt. II. Lajos király apródjaként a mohácsi csatában foglyul ejtették, Isztambulba vitték, ahol áttért az iszlámra. Dragománként, azaz tolmácsként diplomáciai feladatokkal is megbízták. 1551-ben tagja volt annak az erdélyi török missziónak, amely a szultán János Zsigmondot támogató s a Habsburgokkal szövetkező Fráter Györgyöt elítélő parancsát közvetítette. A barát meggyilkolását követően az Erdélybe behatoló Habsburg-seregek foglyul ejtették Murádot, és igyekeztek őt visszatéríteni a kereszténységre. Ő azonban ellenállt. A vallatóival folytatott hitvita ihlette azt a rendkívül különleges, latinul, magyarul és törökül is megírt költeményt (himnuszt), amely az iszlámot olyan vallásként mutatja be, amelyet a szélsőséges dogmatizmustól eltávolodó egyistenhívők, így a keresztények is nyugodt lelkiismerettel elfogadhatnak. Szembeötlő a költemény egyértelműen protestáns érvrendszere: *„Mert az Írás azt mondja, hogy az Istent / Meg nem ismerhetjük, mígnem magunkat [meg nem ismer-*

62 Balázs Mihály, „A hit… hallásból lészön". Vallásszabadság és bevett vallások Erdélyben a 16. században. In: Uő, *Felekezetiség és fikció*, 11–36.

63 Barta Gábor, A törökös ideológia kezdetei Magyarországon. *Keletkutatás* 1987. tavasz, 8–19.

64 Ács Pál, Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002, 21.

65 Balázs Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998, 29–30.

66 Ács, Bécsi és magyar renegátok.

jük], / Ha esmerénk ilyen semmi voltunkat, / Csak ő vagyon, nincsen más, tudjuk őtet." Vagy: „*Nincsen üdvösség az cselekedetben, / De az Istennek ő adományában...*" stb.[67] Versének üzenete egyértelmű válasz a keresztény vallásegységesítési törekvésekre, vagyis Murád szerint csupán egyféle vallási univerzalizmusnak van helye a földön: az iszlámnak. A költeménynek (amely Murád állításával szemben nyilvánvalóan nem az 1550-es évek elején, hanem évtizedekkel később keletkezett) az volt a szándéka, hogy az iszlámot a magyarok és más keresztények számára népszerűvé, elfogadhatóvá tegye, s megírásához renegát isztambuli antitrinitárius szellemi környezetből kaphatott biztatást.[68] (Az 1550-es években természetesen még nem beszélhetünk magyarországi antitrinitarizmusról, ez is az alkotás későbbi keletkezése mellett szól.) Figyelemre méltó, hogy a Szapolyai-kor sorsfordító időszakára, Giovanni Battista Castaldo erdélyi hadjáratának idejére tett muszlim–katolikus hitvitában a János Zsigmond és Izabella oldalán álló Murád a magyar antitrinitáriusok (később) kialakított dogmatikai nyelvezetén védelmezi az „egyistenhitet" (az iszlámot) a „többistenhitű" Habsburg katolicizmus ellen.

Murád dragomán előszeretettel keveredett hitvitába keresztényekkel. Nemrégiben került elő egy eddig ismeretlen forrás, amely arról számol be, hogy a magyar származású török tolmács 1571-ben kardrántásig fajuló vallási disputát folytatott a Habsburg császári követség egyik tagjával Isztambulban.[69] Hihető tehát, hogy az iszlám felsőbbségéről szóló magyar nyelvű költeménye valóban hitviták tüzében keletkezett, miként ő maga is állítja. Bár a vers nem tartalmaz kimondott politikai utalásokat, közvetett módon (a keletkezés körülményeit is tekintetbe véve) mégis rezonál az aktuális vallási és politikai kérdésekre. Azt üzeni az erdélyieknek: a protestantizmus igazabb vallás a katolikusnál. A Szapolyaiak igazabb magyar uralkodók a Habsburgoknál. Egyszersmind azt is tanúsítja, hogy a Szapolyaiak célja a „nemzeti királyság" megvalósítása felé csakis a szultán segítségével érhető el. A Szapolyaiak útja – Barta Gábor klasszikus könyvének címét idézve – az irodalomtörténetben sem volt más, mint „a Sztambulba vezető út".[70]

---

67 Ács Pál (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli költők művei. Tizenegyedik kötet. Az 1580-as évek költészete*. Budapest, 1999, 139–153, 424–428; Ágnes Drosztmér, *Images of Distance and Closeness. The Ottomans in Sixteenth-Century Hungarian Vernacular Poetry*. PhD-dissertation. Budapest, 2016, 150–156.

68 Szakály Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és Reformáció, 23.) Budapest, 1995, 317–322; Martin Mulsow, Antitrinitarians and Conversion to Islam. Adam Neuser Reads Murad b. Abdullah in Ottoman Istanbul. In: Claire Norton (ed.), *Conversion and Islam in the Early Modern Mediterranean. The Lure of the Other*. London, 2017, 181–193.

69 Ács Pál – Petneházi Gábor, Késre menő vita 1571-ben Murád dragomán (Somlyai Balázs) és Arnoldus Manlius között. In: *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Budapest, 2016, 39–45.

70 Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Budapest, 1983.

Kasza Péter*

A SZAPOLYAI-KOR LATIN NYELVŰ IRODALMA

A Szapolyai-dinasztiának (1526–1571) nincs jó megítélése, különösen, ami az irodalomtörténet-írást illeti. Igaz, a magyar közgondolkodás már a Jagellók uralmát (1490–1526) is a fokozódó káosz és hanyatlás Mohácsba torkolló időszakának látta. A történettudomány az elmúlt másfél évtizedben szerencsére már sokat árnyalt ezen a sommásan negatív képen,[1] ám az irodalomtörténet talán sosem látta ennyire sötéten a „kancelláriai humanizmus" eme korszakát. Abban azonban konszenzus van a két tudomány művelői között, hogy 1526-ot követően az oszmán hódításnak és a polgárháború viszontagságainak egyaránt kitett országban, hiszen *inter arma silent Musae*, biztosan nem teremhetett sok babér az irodalomnak. Az értékelhető alkotások hiánya pedig fokozottan érvényesnek tűnhet a Szapolyaiak országrészére, amely így irodalmi értelemben egyfajta kulturális sivatagnak tűnik. Tanulmányomban alapvetően a latin nyelvű irodalom bizonyos jelenségeinek vizsgálata révén ezt a túlzóan egyoldalú képet kívánom árnyalni.

Az kétségtelen, hogy a Szapolyaiaknak, közülük pedig különösen János királynak, nem adatott meg, hogy békeidőben igazi udvari kultúrát teremtsenek vagy pártfogoljanak. János király uralmát szinte teljes egészében meghatározta a Ferdinánddal vívott polgárháború, udvarának helyszínét (Buda, Lippa, Várad) sűrűn kellett változtatnia a hadi helyzet függvényében, sőt egy ízben még az országból is menekülni kényszerült. Fiának sem jutott sokkal több *otium*: csecsemőként menekítették a török által megszállt Budáról, és alig múlt tízéves, amikor Erdélyt is el kellett hagynia. Évekkel később, 1556-ban térhetett csak haza, és anyja 1559-ben bekövetkezett halála után csupán bő egy évtized önálló, ám háborúktól és fokozódó felekezeti villongásoktól zaklatott uralom adatott neki. Mégsem mondhatjuk, hogy a Szapolyaiak udvara ne lett volna vonzó és egyben inspiratív közege az iro-

* Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék; petrusfalx@gmail.com. A tanulmány az NKFIH K 119237 pályázatának támogatásával készült.

1 Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás, Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.), *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 2019, 11–73.

dalomnak, különösen pedig a történetírásnak, mely ebben a korszakban Magyarországon túlnyomó részben latin nyelven való szövegalkotást jelentett. De mielőtt ennek részletesebb taglalásába bocsátkoznánk, érdemes röviden kijelölni azokat a kereteket, melyek vizsgálódásaink határait képezik.

Mindenképp fontos tisztázni, hogy mely szerzők és mely művek tartoznak definíció szerint a Szapolyai-kor latin nyelvű (humanista) irodalmához. Ha kötetünk időhatárát tekintjük kiindulópontnak, akkor Szapolyai-koron János király, illetve fia, János Zsigmond uralkodási idejét értjük, vagyis a korszak két határpontja 1526, illetve 1571. A korszakhatár felől közelítve tehát csak olyan szerzőkkel lehet foglalkozni, akik ezen időszakon belül éltek, vagy olyan művekkel, amelyek ekkor keletkeztek, esetleg valamiképpen a két Szapolyaihoz köthetők. Magyarán olyan szerzők műveiről lehet szó, amelyek kifejezetten az ő udvari közegükben születtek vagy kissé tágabb értelemben legalább abban az országrészben, Kelet-Magyarországon, illetve a formálódó Erdélyi Fejedelemség területén, amely a Szapolyaiak uralma alatt állt. Ezt a definíciót elfogadva kiesnek tehát azon humanista szerzők, mint például Oláh Miklós, akinek alkotói periódusa ugyan messzemenően illeszkedik a kijelölt korszakhatárok közé, viszont egész életében Mária királyné, illetve a Habsburgok híve volt, vagyis az ellentáborhoz tartozott. Időrendi okokból kell mellőznünk olyan tekintélyes szerzőt, mint Forgách Ferenc. Ő ugyan 1566-ot követően búcsút intve a Habsburg-udvarnak János Zsigmondhoz pártolt, tehát kvázi Szapolyai-párti humanista lett, viszont János Zsigmond korára nézve elsőrendű forrásértékű *commentarius*ait csak annak halála után, az 1570-es évek közepén írja meg, vagyis már Báthory István fejedelemsége idején. De még ha le is kell mondanunk ilyen elsőrangú írókról, a Szapolyai-kori humanizmus nem marad fontos egyéniségek nélkül. Aligha kérdőjelezhető meg ugyanis, hogy az 1526–1571 közötti közel fél évszázad Szapolyaiakhoz köthető szerzői közül mindenképpen megérdemli figyelmünket Brodarics István, a Verancsics fivérek, Antal és Mihály, a humanistának csak nagy jóindulattal tekinthető, de hatásában kifejezetten jelentős Szerémi György, az ellentmondásos pályát befutó dalmát humanista, Tranquillus Andronicus és a szász humanista, Christian Schesaeus.

Bizonyosan nem véletlen, és leginkább az ország felbolydult viszonyaival indokolható, hogy a korszak vezető latin műfaja a történetírás lett.[2] Az említett szerzők mind írtak ilyen művet: még a költő, Verancsics Mihály sem kivétel, aki elkészítette az 1536. év rövid krónikáját, és valójában ide sorolható Schesaeus eposza is, melynek tárgya Magyarország 1540–1571 közti története. Amennyiben tehát a szerzők felől közelítünk, a Szapolyai-országrész kontribúciója nemhogy csekély, hanem kimondottan tekintélyesnek tűnik: ugyanis a 16. századi történetírók mintegy fele alkotott vagy indult a Szapolyaiak környezetéből. Az impozáns sor élén pedig Mohács krónikása, Brodarics István (kb. 1480–1539) állt.

2 Kasza Péter, Főpap történetírók a 16. században. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.), *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueeclesiensis, XVII.) Pécs, 2017, 393–407.

Brodarics kétségkívül a Szapolyai-udvar humanistáinak egyik állócsillaga.[3] Nem csupán azért, mert tudatos, átgondolt és kivételes módon írásban is indokolt döntés eredményeként csatlakozott 1527 tavaszán Szapolyai udvarához.[4] Nem is azért, mert e pártváltásokkal sűrűn tarkított korban azon kevesek közé tartozott, aki haláláig (1539) híven szolgálta választott urát, és annak egyik legfontosabb, legelismertebb, európai látókörű diplomatája lett. Irodalmi jelentőségét evidens módon a mohácsi csatáról írt, páratlan forrásértékű beszámolójának köszönheti: ezzel a rövid szöveggel örök időkre beírta magát a magyarországi latin nyelvű historiográfia történetébe.[5] Érdemes leszögezni, hogy a *Historia verissima* esetében a „páratlan" nem a szokásos, némiképp mindig túlzó eposzi jelző. Brodarics ugyanis kancellárként személyesen vett részt II. Lajos király oldalán a tragikus mohácsi ütközetben, így szemtanúként tudósított a végezetes, a király halálával és a középkori Magyar Királyság bukásával végződő küzdelemről. Szövegének hitelességét, megbízhatóságát azóta hol támadta,[6] hol piedesztálra emelte a történeti kutatás, egyet nem tehetett: nem kerülhette meg, és soha egyetlen kor sem hagyhatta figyelmen kívül.[7] Egyszerűen azért nem, mert keresztény oldalról, Brodaricsot leszámítva, nincs egyetlen komolyan vehető narratív forrásunk sem, amely a szemtanú hitelességével bírna. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy a középkori magyar állam bukását, egyben a Habsburg–Szapolyai polgárháború nyitányát, az ország polarizálódását jelentő ütközet leghitelesebb leírása attól a humanistától származik, aki művével éppen ennek a kétpólusúvá váló történetírásnak lett első és egyik legfontosabb alakja.

Brodarics ugyanis, bár szemtanú, korántsem pártatlan. Nem arról van szó, hogy torzítaná vagy szándékosan másképp beszélné el a csata előzményeit vagy épp lefolyását. Ellenkezőleg: meggyőződésem, hogy művének épp ezek a legmegbízhatóbb részei. Sokkal inkább arról van szó, hogy a szöveg, bár a kutatás sokáig úgy tudta, hogy 1527 áprilisában megjelent, valójában csak egy évvel később, 1528 tavaszán íródott Szapolyai (és ezzel Brodarics) lengyelországi száműzetése

3 Életéről újabban: Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István élete és működése*. Budapest–Pécs, 2015.

4 Kasza Péter – Pálffy Géza, *Brodarics-emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után*. Budapest, 2011.

5 Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* (Bibliotheca Scripotum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, IV.) Ed. Petrus Kulcsár. Budapest, 1985. Brodarics szövegének több magyar fordítása is van, legjobb az 1977-es Kulcsár Péter-féle verzió. Brodarics István, Igaz történet. In: *Humanista történetírók*. Válogatta, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta: Kulcsár Péter. Budapest, 1977, 289–329. A *Historiá*ra vonatkozó irodalom áttekintését lásd: Kasza Péter, De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. In: David Thomas (ed.), *Christian-Muslim Relations 1500–1900.* megtekintés dátuma 2019. okt. 18. http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_26375. First published online: 2015.

6 Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979, különösen: 350–352.

7 A csatát vizsgáló legújabb hadtörténeti megközelítések, főleg B. Szabó János írásai, Perjésnél sokkal reálisabban ítélik meg Brodarics forrásértékét; vö. B. Szabó János, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006; Uő, *Mohács. Régi kérdések, új válaszok*. Budapest, 2015.

idején.[8] A mű valódi célja pedig nem az, amit a (had)történészek elsősorban számon kérnek rajta, hogy pontos részleteket közöljön a csata alakulásáról, hanem hogy megmagyarázza, ki és miben felelős a fiatal Lajos király tragikus haláláért. A Szapolyai-ellenes Habsburg-propaganda ugyanis minden eszközzel azt híresztelte, hogy a magyarok, azon belül is elsősorban ez erdélyi vajda, Szapolyai János cserbenhagyták urukat, aki így csekély számú, rosszul felszerelt sereg élén szállt szembe a nyomasztó oszmán túlerővel, majd törvényszerűen vereséget szenvedett, ami az életébe került. A bűnbakkeresés jól kitapintható a korabeli irodalomban: már a bécsi humanista, Johannes Cuspinianus árulással és uruk cserbenhagyásával vádolta a magyarokat.[9] Caspar Ursinus Velius, Ferdinánd udvari történetírója a nemrégiben előkerült Mohács-töredékében külön felsorolta, kik voltak azok, akik arra igyekeztek rábírni Lajost, hogy ne siessen az ütközetbe.[10] Velius utóda, Wolfgang Lazius egyenesen azt állította, hogy II. Lajost János vajda testvére, Szapolyai György fojtotta vízbe.[11] A király halálának körülményei tehát kulcskérdést jelentettek. És itt tapintható ki Brodarics igazi célja, egyben pártossága is. Az 1528-ban keletkezett és a jelek szerint 1568-ig kéziratban maradt művének egyik vezérmotívuma, hogy tisztázza a felelősség alól az erdélyi vajdát, aki a csata után alig három hónappal I. János néven magyar király lett. Brodarics kizárólag pozitív nyilatkozatokat enged meg magának Szapolyai Jánosról. Már az ország Mohács előtti tisztségviselőit felsorolva is megemlíti, hogy az ország egyöntetűen őt tekintette a trón várományosának. Ez azért finoman szólva is túlzás,[12] nem beszélve arról, hogy Brodarics szót sem veszteget I. Ferdinánd és a Habsburgok szerződésekkel garantált trónigényére. Még jellemzőbb azonban, ahogy a csatából ténylegesen elkéső Szapolyait tisztázza az árulás vádja alól. Míg az ellenpárt értelemszerűen azt állította, hogy Szapolyai János szándékosan késett el a csatából és így cserbenhagyta királyát, Brodarics a bennfentes udvari ember, a kancellár szavának hitelességével állította, hogy János annyi ellenkező értelmű parancsot kapott, hogy nem indulhatott időben a gyülekezőhelyre, így nem érhetett oda a csatába. De mégis hű alattvaló maradt, hiszen levélben üzente Lajos királynak, hogy ne kezdjen csatát nélküle és serege nélkül, és kárhoz-

8 Kasza Péter, Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István Históriájának első kiadásáról In: Tóth Gergely (szerk.), *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére rendezett konferencia előadásai*. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes) Budapest, 2014, 39–65.

9 Kasza–Pálffy, *Brodarics-emlékkönyv*, 32–36; Kasza Péter, Cuspinians Oratio protreptica und ihr Echo in Ungarn. In: Thomas Baier – Jochen Schultheiß (Hrsg.), *Würzburger Humanismus.* (NeoLatina, 23.) Tübingen, 2015, 175–185; Tóth Gergely, Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása). In: Fodor–Varga (szerk.), *Több mint egy csata,* 76–83.

10 Tóth, Bűnbakképzés és propaganda, 105–110; Kasza Péter, „Kézirat sosem ég el". Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban. *Magyar Könyvszemle* 135:1 (2019) 36–49.

11 Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett, *„Nekünk mégis Mohács kell..." II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest, 2016, 212.

12 Erre lásd Neumann Tibor e kötetben olvasható „Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig" című írását.

tatta azokat, akik a királyt ilyen elhamarkodottan a török közelébe vitték. Ilyen pozitív hőse még egy van a *Historiá*nak, mégpedig az a Frangepán Kristóf, aki Mohács után Szapolyai legelszántabb, harcos szlavóniai párthíve lett.

Mai fejjel kétségkívül nehéz magyarázatot találni arra, miért nem adták ki Brodarics vagy akár János életében ezt a fontos, a Szapolyai-érdekeket képviselő beszámolót, és miért jutott a megjelentetés dicsősége Habsburg II. Miksa udvari történetírójának, Zsámboky Jánosnak. Lehet vádolni bárdolatlansággal Szapolyai Jánost, hogy nem ismerte fel a műben rejlő lehetőségeket, de nem szabad elfeledni, hogy a Habsburg-udvar két emblematikus történetírójának, Caspar Ursinus Veliusnak és Wolfgang Laziusnak kortörténeti művei is mind kéziratban maradtak,[13] pedig Bécsben még nyomda is üzemelt. Kéziratosság ide vagy oda, az nem vitás, hogy a legfontosabb Mohács-szöveg egy olyan humanista tollán született, aki János király elkötelezett híve volt.

Hosszú ideig a Szapolyaiak mellett állt a másik jelentős, Itáliában iskolázott humanista, Verancsics Antal (1504–1573) is, még ha később más irányba fordult is az élete.[14] Verancsicsot nagybátyja, Statileo János taníttatta Itáliában, és ő hívta haza 1526 után. Mivel a nagybácsi János király töretlen híve volt és ennek megfelelően a Szapolyaiak biztos hátországát jelentő Erdély püspökeként halt meg 1542-ben, így nem lehetett kérdéses, hogy unokaöccse is János király mellé szegődik. A jól képzett, olaszul is kiválóan beszélő Antal pályája szépen ívelt felfelé: óbudai, majd erdélyi prépost lett, és számos diplomáciai feladattal bízták meg, így Brodarics és Frangepán Ferenc mellett maga is János király humanista műveltségű főpap-diplomatái közé emelkedett. A király halála azonban komoly törést okozott karrierjében. Levelezése az ezt követő évekre hiányos, az események nehezen rekonstruálhatók, de úgy tűnik, Verancsics nem találta a hangot a formálódó erdélyi udvar mindenható szürke eminenciásával, Fráter Györggyel. Végül 1549-ben elhagyta a gyulafehérvári udvart és a Habsburgokhoz csatlakozott. Kétségtelen, hogy igazán komoly karriert ezt követően futott be: pécsi, majd egri püspök lett, Oláh Miklós halála után esztergomi érsek, helytartó, élete végén bíboros. Közben számos alkalommal járt Habsburg-követként Isztambul-

13 Velius műve csak 1762-ben jelent meg: *De Bello Pannonico Libri Decem Ex codicibus manu exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati... illustrati, studio et opera* Adami Francisci Kollarii. Typis Joannis Thomæ Trattner. Vindobonae, 1762. 2013 óta Szebelédi Zsolt jóvoltából magyarul is olvasható: Caspar Ursinus Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról*. Máriabesnyő, 2013. Lazius monumentális Ausztria-története, a *Rerum Austriacarum Decades* csak részben készült el, de a Habsburg Ferdinánd korát tárgyaló V–VI. decas soha nem jelent meg. Az V. decas kritikai kiadása jelenleg Kasza Péter gondozásában készül az NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projekt keretében

14 Verancsicsról eddig egyetlen magyar nyelvű biográfia készült (vö. Sörös Pongrác, *Verancsics Antal élete*. Esztergom, 1898), történetírói tevékenységéről azonban szisztematikus feldolgozás nem készült, így még mindig Bartoniek Emma nagy historiográfiai művének Verancsics-fejezete ajánlható kiindulópontként: Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975, 35–56. A Verancsicshoz kapcsolódó irodalomról áttekintést ad: Gyulai Éva, Antonius Verantius. In: David Thomas (ed.), *Christian-Muslim Relations 1500–1900.* megtekintés dátuma 2019. okt. 18. http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_26230. First published online: 2015.

ban, és oroszlánrésze volt az 1568. évi drinápolyi béke előkészítésében. Irodalmi hagyatéka tizenkét nyomtatott kötetet tesz ki, ennek nagy része diplomáciai levelezés.[15] Hogy mégis joggal tárgyaljuk a Szapolyai-udvar humanistái között, az történeti művének köszönhető.

Verancsics azt tervezte, hogy megírja Magyarország történetét Mátyás halálától (1490) a saját koráig. Legalábbis az elkészült és fennmaradt töredékekből erre lehet következtetni, mert a vállalkozást soha nem fejezte be, abból ma csak többé-kevésbé összefüggő töredékeket ismerünk. Nem tudjuk, melyiket mikor írta, annyi egyértelmű, hogy mindössze egyetlen részlete van, az 1551. évi magyarországi eseményeket tárgyaló szöveg, melynek mindenképpen 1549, vagyis a pártváltás után kellett keletkeznie. A többi részlet mind időhatárában, mind tematikájában és főleg megközelítésében inkább az 1549 előtti évekről szól, azaz Verancsics Szapolyai-párti korszakához köthető. Mivel töredékekről van szó, csak nagy körültekintéssel lehet és szabad a koncepcióról beszélni, de a meglevő anyagból az rajzolódik ki, hogy Verancsics a Mohácshoz vezető út felvázolása után lényegében Szapolyai János király országlásának történetét írta meg, és annak jelesebb eseményeire, fordulópontjaira koncentrált. Az események gyújtópontja Buda 1541. évi eleste. Ide kapcsolódik Szulejmán Moldva elleni 1538-as hadjáratának bemutatása is, mely mintegy alapot adott a váradi béke majdani megszegésére. Így válnak érthetővé a János király halála, ezt követően a Buda elestével foglalkozó, Verancsics által írt vagy ez ügyben neki küldött, az ő gyűjtésében fennmaradt szövegek, illetve a Buda elvesztését véglegessé tevő 1543. évi harcok részletezése is. E töredékekben teret kapnak a korszak emblematikus Szapolyai-párti politikusainak életrajzai is: Fráter Györgyé, Athinai Deák Simoné vagy az énekszerző főúré, Batthyány Orbáné.[16] A töredékek része az a terjedelmes levél is, melyben Verancsics a kor legnagyobb hatású történetíróját, az itáliai Paolo Gioviót tájékoztatja Buda vesztének körülményeiről – a Szapolyai-udvar szemszögéből.[17] Már a Verancsics-életmű egyik legjobb ismerője, Gyulai Éva is felvetette, hogy a munka talán azért is maradt befejezetlen, mert a pártváltás után ebben a szellemben nem lehetett folytatni, Habsburg szempontok szerint átdolgozni pedig Verancsics egyre szaporodó más irányú kötöttségei mellett felettébb bonyolult lehetett. Így végül nem Verancsics Antal lett az, aki összefüggő narratívába foglalta a Szapolyai-ház történetét, hanem a korszak egyik legkülönösebb írója, Szerémi György.

De Verancsics közreműködése nélkül aligha íródott volna meg ez a sajátos szöveg. Szerémi művének végén maga írja, hogy *„Antal erdélyi prépostnak átadtam ezt kérésére írásban ajándékba."*[18]

---

15 Szalay László – Wenzel Gusztáv, *Verancsics Antal összes munkái. 1–12.* Pest, 1857–1875.

16 Batthyányról újabban: Sörös Borbála, Verancsics Antal Elogium Urbani Batiani (1548 k.). *Lymbus* (2012–2013) 40–50.

17 Kasza Péter, *Dialogue between Humanists. Paolo Giovio and Antun Vrančić on the Fall of Buda* (kézirat).

18 *„Et ad Anthonium praepositum Transilvaniensem me rogaturum in scriptis obtuli ei in donum." Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, I.) Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857, 401.

A röviden csak *Magyarország romlásáról* címen emlegetett munka lényegében egy irdatlan hosszú levél, egy *epistola flebilis*, melynek címzettje Verancsics Antal erdélyi prépost. A szerző, Szerémi György semmiképpen sem sorolható a század művelt humanistái közé. Klerikus volt, jól-rosszul megtanult latinul, és mivel élete java részét előbb II. Lajos, majd Szapolyai udvari káplánjaként élte le, testközelből ismerte az udvar működését és saját fülével hallhatta az ott terjedő mindenféle történeteket, szóbeszédeket, valamint a legvadabb híreszteléseket is.[19] Amikor Verancsics buzdítására, valamikor az 1540-es évek közepén úgy döntött, hogy megírja Magyarország történetét, nem fékezte tollát, hanem minden pletykát beleszőtt az elbeszélésébe, mely így valószínűtlen rémségek, vérlázító árulások és hűtlenségek, illetve az ezekért járó szörnyűséges, de igazságos isteni bosszú fekete krónikájává vált. Alig van olyan szereplője az általa előadott történelemnek, aki természetes úton halt volna meg, de előbb-utóbb minden gyilkost utolért méltó végzete. Szerémi szerint V. Lászlót a Dunába fojtják, Mátyást a főurak teszik el láb alól, II. Lajost a mohácsi csata után sajátjai szúrják halálra, Szapolyai Jánost megmérgezik, és akkor még csak a koronás fők végzetét említettük. A mentalitástörténetileg is fontos mű historiográfiailag igen nehezen besorolható, elképesztően zilált latinságú, épp ezért helyenként csak nagy nehézségek árán megérhető szöveg. A maga korában, talán emiatt is, soha nem jelent meg, egészen a 19. század közepéig kéziratban maradt. Megjelenését követően azonban egyből megragadta a kortársak, történészek és írók fantáziáját, és mindmáig számos regényes feldolgozás, merész teória bázisának számít. Jellemző, hogy míg Verancsics töredékeinek, de még a 16. századi történetírás legnagyobb magyarországi alakjának, Istvánffy Miklósnak sincs teljes és modern magyar fordítása, addig Szeréminek van.

Szempontunkból most nem csak az a fontos, hogy Szerémi élete végéig a Szapolyai-udvarhoz kötődött és ott írta különleges históriáját. Ennél is fontosabb, hogy a munka, még ha nem is bánik mindig kesztyűs kézzel János királylyal, bizonyos értelemben a Szapolyai-ház felemelkedésének története. Szerémi 1457-tel, Hunyadi László kivégzésével, majd Mátyás uralomra kerülésével kezdi a krónikát, de ez leginkább azért fontos, hogy bemutathassa Szapolyai István Mátyás alatt felívelő karrierjét. A Szapolyai-család, az apa, István, majd a két fiú, János és György tettei vörös, néha kifejezetten vértől vörös fonálként húzódnak végig a történeten, mely nem sokkal János halála után, az 1543. évi eseményekkel ér véget. János király aligha olvasta volna szívesen Szeréminek róla és családjáról írt sorait. De Justinianus császár sem derült volna Prokopios *Titkos történet*én. Az, hogy a Szapolyai-udvar is kitermelt egy ilyen művet, mindenképpen az ottani latin nyelvű kultúra erejét jelzi.

Csak három fontos szerzőt emeltünk ki eddig, ám a sort még hosszan lehetne folytatni. Nézzük most röviden a legjelentősebbeket. Bár a középkori magyar magánjog kodifikációja már Mohács előtt elkészült, nem szabad elfelednünk,

19 Szerémire vonatkozó irodalmat lásd: Szebelédi Zsolt, György Szerémi. In: David Thomas (ed.), *Christian-Muslim Relations 1500–1900.* megtekintés dátuma 2019. okt. 18. http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_26230. First published online: 2015.

hogy a *Hármaskönyv* szerzője, Werbőczy István, azaz a kor egyik legkiválóbb jogtudósa élete végéig a Szapolyai-udvar egyik központi figurája volt.[20]

A ferences szerzetes és humanista orátor Frangepán Ferenc olyannyira ragaszkodott a váradi béke (1538) pontjaihoz, hogy 1540 végén, János király halála után a törvényes utódnak tekintett Ferdinándhoz pártolt. Így Regensburgban elmondott és még az 1541. évben három latin, két német és egy olasz kiadást megért, nagy hatású török ellenes beszédét már Habsburg-szolgálatban mondta el, de szellemi hátországát az a közel másfél évtized jelenti, amíg Brodarics állandó társaként János király egyik csúcsdiplomatájaként szolgált.[21]

Évekig Szapolyai udvarához tartozott a velencei kalandor, Lodovico Gritti titkára, a hányatott sorsú dalmát humanista, Tranquillus Andronicus.[22] Gritti kivégzése után ugyan az ő talpa alatt is forró lett a talaj, ám elkerülte a végzet, és Gritti magyarországi éveiről írott emlékiratát még 1534 végén befejezte az erdélyi Radnóton.[23] Bár a mű egyértelműen Gritti-apológia, mégis fontos forrása az 1530-as évek magyar történelmének. Barta Gábor ugyan sikertelen humanistának látta Tranquillust, helyesebb talán, ha elégedetlennek nevezzük. Sikertelennek aligha tekinthető egy olyan szerző, aki előbb Jan Łaski lengyel prímás környezetéhez tartozott, megjárta vele Rómát, majd a Szapolyai-udvarba tett kitérő után I. Ferdinánd diplomatája lett,[24] és hosszú élete végéig jó kapcsolatot ápolt a magyar arisztokrácia vezető tagjaival. Személyében tehát korántsem egy csalódott, másodvonalbeli humanista csapódott a Szapolyai-udvarhoz.

A sorban mindenképpen meg kell említeni a fiatalabbik Verancsics testvért, Mihályt. Rövid lélegzetű, Caesart imitáló történeti műve az 1530-as évek belháborújának egyik legnagyobb, Szapolyai serege által elért sikerének, Kassa csellel történő elfoglalásának állít emléket. A mű tehát jól illeszkedik bátyja János király

20 Szapolyai udvarában töltött éveire lásd: Barta Gábor, Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: Ruzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986, 275–322.

21 Életére bővebben: Sörös Pongrác, Frangepán Ferencz, kalocsai érsek, egri püspök. *Századok* 51 (1917) 429–471, 545–576. Török ellenes beszédét legutóbb Csapó Fanni elemezte: Csapó Fanni, Oratio Francisci Frangepani, 1541. Egy török ellenes beszéd értelmezési lehetőségei. In: Gesztelyi Hermina – Görög Dániel – Maróthy Szilvia (szerk.), *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban. Fiatalok Konferenciája 2015*. Budapest, 2016, 199–207.

22 Életéről a régebbi szakirodalom bemutatásával együtt lásd: Barta Gábor, Egy sikertelen humanista a 16. században [Andronicus Tranquillus]. In: Zombori István (szerk.), *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988, 61–77.

23 *De rebus in Hungaria gestis ab illustrissimo et magnifico Ludovico Gritti deque eius obitu epistola.* Latin kiadása: Kretschmayr Henrik, Adalékok Szapolyai János király történetéhez. *Történelmi Tár* 26 (1903) 198–231. Újabban Kulcsár Péter fordításában magyarul is olvasható: Kulcsár Péter, *Krónikáink magyarul. III*. Budapest, 2008, 53–78.

24 Pártváltásának és útkeresésének irodalmi lecsapódásáról lásd: Kasza Péter, Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről In: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száraz Orsolya (szerk.), *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére.* Debrecen, 2016, 40–49.

korát megörökítő töredékei közé is.[25] Ennél a pároldalas, izgalmas beszámolónál is fontosabb azonban Mihály költői életműve. Igaz, bátyjától is ismerünk néhány verset, de Mihály egészen unikális figura, ugyanis ő egyedül művelte a harcos, Szapolyai-párti politikai költészetet. Fiatalon, 1528-ban írt *querelá*ival lép a porondra, és már ezekben a versekben markáns reakciók olvashatók az olyan, Szapolyai elleni versekkel jelentkező költők szövegeire, mint Georgius Logus vagy Valentin Eck.[26] A Szapolyai-dinasztia dicsőségét hirdeti Mihálynak János király és Izabella esküvőjére írt nászdala,[27] János Zsigmond születésekor készült verse,[28] illetve János király halálát elsiratója elégiája.[29]

Verancsics egyik versében élénken kikelt a német származású humanista, Valentinus Polydamus történeti művei ellen. Egyértelmű, hogy rivalizáltak egymással Szapolyai kegyéért, így Verancsics Mihály ítélete természetesen nem lehet pártatlan.[30] Ám még ha igaza volt is, és Polydamus valóban silány történetíróként próbált érvényesülni, akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy 1536-ban megjelentetett egy Magyarország korai történetét tárgyaló művecskét, és ezzel igyekezett János király és udvarának szimpátiáját elnyerni.[31] Polydamus soha nem élt a magyar udvarban, de figyelemre méltó, hogy Thuróczy krónikájának Mátyás által támogatott 1488-as kiadása után az első magyar tárgyú, nyomdába kerülő és ma szövegszerűen is ismert történeti munka annak a Polydamusnak az alkotása, aki ezzel Szapolyai János kegyét kereste. Azét a királyét, aki levelezett Paolo Giovióval, így aligha volt

25 Palotás György, Verancsics Mihály és a Liber de Rebus Hungaricis 1536. In: Bodnár-Király Tibor – Hende Fanni – Pataki Katalin (szerk.), *Szóra bírni az újkort: A III. KoraújkorÁSZ doktorandusz konferencia tanulmányai*. Budapest, 2016, 116–138.

26 E korai politikai elégiákról több elemzés is született. Lásd bővebben: Kasza Péter, Lupus in elegia: Verancsics Mihály Querelájának egyik motívumáról. In: Jankovics József – Jankovits László – Szilágyi Emőke Rita – Zászkaliczky Márton (szerk.), *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára.* Budapest, 2015, 69–80; Palotás György, „Őt, sarjam, őt emeld magatokhoz királynak!" Szapolyai Jánost dicsőítő querelák a 16. század első feléből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013) 437–463; Uő, Politics and Literature in the Elegies of Michael Verancius in 1528. In: Neven Jovanović – Branko Jozić – Francisco Javier Juez Gálvez – Bratislav Lučin (eds.), *Colloquia Maruliana XXIII: Anticka Bastina u Renesansom Tekstu*. Split–Marulianum, 2014, 55–83.

27 Modern kiadását lásd: György Palotás, The Scythian–Sarmatian Wedding and the Epithalamion of Michael Verancius (1539) In: Jovanović–Jozić–Juez Gálvez–Lučin (eds.), *Colloquia Maruliana XXIII,* 99–118, illetve: Uő, Verancsics Mihály nászdala Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére (1539). In: Lengyel Réka – Ujváry Gábor (szerk.), *Lymbus 2012–2013.* Budapest, 2014, 25–43. További irodalom: Uő, Az 1539-es krakkói „nászdalverseny". *Corollarium* 2013, 6–19.

28 Palotás György, Birth and Death in Michael Verancius' Poems Written to the Szapolyai Family in 1540. In: János Nagyillés – Attila Hajdú – Gergő Gellérfi – Anne Horn Baroody – Sam Baroody (eds.), *Sapiens Ubique Civis I. Proceedings of International Conference on Classical Studies.* Budapest, 2015, 407–424.

29 Palotás György, Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es epicediumában. *Corollarium* 2014, 18–29.

30 Bővebben erről: Palotás György, Egy 16. századi „volusiusi Annales" ellen: hogyan ne írjunk történelmet. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka (szerk.), *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Budapest, 2015, 109–118.

31 Valentini Polydami, *De origine et rebus gestis Hungarorum Liber I*. Cracoviae, 1536.

érzéketlen a történetírás iránt.[32] A polgárháborús viszonyok között, egy egyetem és nyomda nélküli országban, ahol még az udvar székhelye sem biztos, bizony nem kevés az, amennyivel a magyar kultúrához a Szapolyai-udvar hozzájárult.

Bár János Zsigmondnak még apjánál is kevesebb idő jutott, hogy önálló fejedelmi udvart építsen maga köré, uralkodása már témaként is hatást gyakorolt. Igaz, ahogy a bevezetőben említettük, Forgách Ferenc műve kívül esik szorosan vett korszakunkon, hiszen a mű jelen ismereteink szerint már Báthory István idején íródott, tárgya lényegében János Zsigmond uralkodásának időszaka. Forgách János király halálával, 1540-től indítja kortörténeti elbeszélését, és János Zsigmond haláláig, 1571-ig beszéli el az eseményeket. Forgách Brodaricshoz és Verancsicshoz hasonlóan művelt, Itáliában iskolázott humanista volt, mestere a latin nyelvnek, de szemléletében bizonyos módon inkább Szerémivel rokon: a műben talán kevesebb az abszurd pletyka, de hangvétele, tónusa, világlátása még amazénál is sötétebb. Az általa elbeszélt harminc év az árulások, az önzés, a magánérdek előtérbe helyezésének keserű krónikája.[33] Ha vannak is hősies pillanatok a szövegben, nincs olyan hőse, akiről Forgách ne tudna pár oldallal később rosszat is mondani. Nincs ez másként János Zsigmond esetében sem. Forgách ugyan 1566-ban személyes csalódottságától is vezettetve otthagyja magyarországi pozícióit és a választott magyar király hívéül szegődik, de annak vallási toleranciája mélyen felháborítja a katolikus főpapot. Képtelen megbarátkozni János Zsigmond unitáriusok iránti szimpátiájával, így hiába tapintható ki a mű német- és Habsburg-ellenes attitűdje, János Zsigmond sem lehet pozitív hős. Mégis, Forgách már 1571 előtt törekszik arra, hogy megnyerje az olasz humanistát, Gian Michele Brutót, hogy jöjjön Erdélybe, és tanult historikusként készítse el Bonfini művének folytatását. Brutus csak Báthory megválasztása után áll kötélnek, és írja meg mára részben elveszett nagy művét, mely a Szapolyai-országrész szemszögéből láttatja az eseményeket.[34] A talajt azonban Forgách készíti elő, és Brutus döntésébe talán az is belejátszott, hogy az erdélyi udvarnak valójában egyáltalán nem volt rossz híre az itáliai humanisták között.

---

32 Vö. Szende László – Szvitek Róbert József, Szapolyai János levele Paolo Giovióhoz a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Történeti Muzeológiai Szemle* 7 (2007) 265–270.

33 Egy modern szemléletű életrajzzal még adós az irodalomtudomány. Máig fontos kiindulópont: Sörös Pongrác, *Forgách Ferencz élete*. Budapest, 1896. Történeti munkáját kontextusba helyezve Bartoniek Emma vizsgálta: Bartoniek, *Fejezetek*, 222–250. Újabban Petneházi Gábor foglalkozik intenzíven Forgách commentariusával: Petneházi Gábor, Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben. In: Ács Pál – Tóth Gergely (szerk.), *„A magyar történet folytatója." Tanulmányok Istvánffy Miklósról.* Budapest, 2018, 141–164; Uő, Variációk Dánielre. Az isteni bosszú és gondviselés a 16. századi humanista történetírás nyelvében (Sleidanus, Budina és Forgách) In: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Lázár István – Molnár Dávid (szerk.), *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma.* Budapest, 2019, 57–72.

34 Brutus történetírói hagyatékának feldolgozása még várat magára. Néhány 19–20. század fordulóján készült tanulmányt leszámítva alig van mérvadó szakirodalom: Fraknói Vilmos, Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója. *Századok* 21 (1887) 793–797; Kovács Lajos János, Brutus magyar történetének forrásai. *Századok* 50 (1916) 42–61, 128–159.

Ha Forgách nem is számított János Zsigmond elkötelezett hívének, a szász Schesaeus azonban igen. Taurinus szintén Erdélyben befejezett paraszthábo rús eposza, a *Stauromachia* mellett Schesaeus tizenkét énekre tagolt műve, a *Ruinae Pannonicae* a latin nyelvű verses epika másik csúcsteljesítménye Magyarországon.[35] A laza tematikájú munka afféle hexameteres kortörténet. Schesaeus Forgáchhoz hasonlóan az 1540 és 1571 közti három évtized jelesebb magyarországi eseményeit mutatja be, és bár egész énekek szólnak Temesvár vagy Eger ostromáról vagy épp Szigetvár és Gyula 1566. évi bevételéről, melyeknek János Zsigmond se nem hőse, se nem főszereplője, az egész eposzon érződik, hogy a szász Schesaeus számára az igazi, törvényes magyar uralkodó II. János választott király. Csak az ő korai és váratlan halála miatt szól az 1571-ben kiadott részlet ajánlása Báthory István fejedelemnek.

Schesaeusszal tanult Wittenbergben Siegler Mihály, aki hazatérve két latin nyelvű művet is írt. Az egyik egy Melanchthon hatását mutató, disztichonos gyermeknevelési útmutató,[36] a másik azonban szintén egy történeti mű, amely *Chronologia Rerum Hungaricarum Transilvanicarum et vicinarum Regionum, Libri duo* címmel látott napvilágot.[37] Ez utóbbi a világkrónika és a kortörténet sajátos keveréke. Mert az első könyv 366-tól tárgyalja a Kárpát-medence történetét, de a második teljes egészében az 1550–1563 közti 13 év krónikája. Siegler iskolamester, majd több város lelkésze is volt, így közvetlenül nem kötődött János Zsigmond udvarához, de a történeti érdeklődését műve fényesen bizonyítja.

II. János választott király udvara még felderítésre váró terület. De az bizonyos, hogy a Báthory-kor kulturális virágzásának, a Brutus mellett Baranyai Decsi János, Kovacsóczy Farkas, Szamosközy István és Somogyi Ambrus nevével is fémjelzett kései humanizmusnak a gyökerei ebbe a korszakba nyúlnak vissza. Korántsem mondhatjuk tehát, hogy a Szapolyai-kor vagy a Szapolyai-udvar terméketlen időszak vagy tér lett volna az irodalom számára. Ellenkezőleg: számos fontos humanista találta meg a számítását János király, utóbb pedig fia környezetében. A 16. század vezető hazai műfaja, a történetírás kifejezetten virágkorát élte a korszakban, és még ha Brodarics vagy Verancsics nem is voltak hivatalosan kinevezett udvari historikusok, műveik a Szapolyai-ház érdekeit védték, így bizonyos szempontból a Habsburg oldal olyan történetíróival állíthatók párhuzamba, mint Caspar Ursinus Velius vagy Wolfgang Lazius. Sőt, mint láthattuk, Erdélyben készült el a magyarországi epika Taurinus utáni legkomolyabb műve a szász Schesaeus tollán, és kifejezetten Szapolyai János udvarához kötődött a politikai költészet jóformán egyetlen komoly hazai művelője, Verancsics Mihály is. A korszak és szerzői mindenképp megérdemlik tehát, hogy a közeljövőben szisztematikusabban foglalkozzék velük mind a történet-, mind pedig az irodalomtudomány.

35 Kritikai kiadását lásd: Franciscus Csonka, *Opera quae supersunt omnia*. Budapest, 1979.

36 Siegler Mihály, *Brevia praecepta de moribus puerorum recte formandis, carmine Elegiaco conscripta*. Brassó, 1556.

37 A művet Bél Mátyás adta ki 1735-ben: Mathias Bel, *Adparatus ad historiam Hungariae. Dec. I*. Posonii, 1735, 43–88.

Varga Szabolcs*

HATALOM ÉS REPREZENTÁCIÓ JÁNOS KIRÁLY UDVARÁBAN

BEVEZETÉS

A kora újkori uralkodói reprezentációnak mára komoly szakirodalma van, jellegéről, jelentőségéről sokan értekeztek Jakob Burckhardttól Norbert Eliasig.[1] Számos részkérdésben ma sincs egyetértés, azt azonban elfogadhatjuk, hogy a reprezentáció lényege a királyi hatalom demonstrálása, láthatóvá tétele a környezet, az alattvalók és a külvilág szemében. Erre szolgált az udvari élet jeles eseményeinek ceremoniális megünneplése (utód születése, házasság, koronázás, temetés), a mecenatúra, a reprezentatív építkezések, a cím- és címerhasználat, az egyházi intézményeknek tett adományok és a különböző liturgikus cselekményekben (ünnepi misék, körmenetek, búcsúk) való részvétel. E tanulmányban mindenről most nem lehet szó, csupán vázlatos áttekintést kívánunk adni Szapolyai (I.) János király uralmának jellegéről és ebből fakadó reprezentációs törekvéseiről.

János király udvaráról tudományos összefoglalás eddig nem készült. Ennek egyik fő oka az alapkutatások hiánya, hiszen ma sajnos még a legfőbb udvari méltóságok viselőinek névsorát sem ismerjük.[2] Másrészt sokáig tartotta magát

* Tudományos munkatárs, BTK Történettudományi Intézet; varga.szabolcs@btk.mta.hu.

1 A hatalmas szakirodalomból itt csak valóban két programadó írást említünk: Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien. Ein Besuch.* Basel, 1860 (magyarul: *Az olasz renaissance műveltsége*. [Új évfolyam, 24.] Budapest, 1895.); Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Band I. Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes*. Basel, 1939, *Band II. Wandlungen der Gesellschaft, Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation*. Bern–München, 1969. További szakirodalommal: Klaniczay Gábor, Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987, 17–52; R. Várkonyi Ágnes, Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.), *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2005, 60–117.

2 Ritka kivétel a királyi bandérium tisztjeinek névsora, melynek második, bővített kiadása: Simon Zsolt, Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 315–332. Másik alapvető tanulmány: Kubinyi András, A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről,* 227–265.

az a feltételezés, hogy 1526 után nem beszélhetünk magyar királyi udvarról. A Habsburg királyok székhelye ugyanis kívül esett az országon, és a középkori magyar kultúra a főúri udvarokban élt tovább a 16. század folyamán.[3] Ez a felfogás mára sokat változott, és a Jagelló, illetve a Habsburg királyi udvar kutatása jelenleg a virágkorát éli, ám a Szapolyaiak és ezen belül János király hatalmi reprezentációjáról továbbra is csak elnagyolt ismereteink vannak.[4] Pedig miképp Pálffy Géza megállapította, udvara töredékesen ugyan, de fenntartotta a késő középkori struktúrát és hagyományokat, így huzamosabb tartózkodásainak helyszínein (főként Budán és Váradon) joggal beszélhetünk magyar királyi rezidenciáról.[5] Sőt, ha számba vesszük a János király környezetében megforduló humanista írókat, művészeket, tudósokat, akkor udvarának – és rajta keresztül egész uralkodásának – még ennél is pozitívabb lehetne a megítélése.[6] Természetesen ettől még szegényesebbnek tűnhet a Hunyadi (I.) Mátyáshoz és a Jagellókhoz képest, de ez elsősorban nem Szapolyai János provincializmusának és igénytelenségének tudható be, sokkal inkább az ország állapotából és az ő – sokszor szinte kilátástalan – politikai helyzetéből következett. Mivel reprezentáció és hatalom szorosan összetartozik, így elsőként János uralmának főbb jellegzetességeit vesszük alaposabban szemügyre.

JÁNOS KIRÁLY URALMÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

„Egyetlen biztos nap sem ragyogott fel rám, az egyik baj előfutára lett a következőnek" – kiáltott fel egyszer kétségbeesetten János király az utolsó éveiben,[7] és a máról visszatekintve valóban a magyar történelem egyik legsúlyosabb időszakának tűnik uralmának tizennégy esztendeje. Némileg egybevág ezzel a jelmondata is, melyet hű diplomatája, Brodarics István alkotott. A farkast ábrázoló címer mellett ugyanis az alábbi szöveg lett a király impresája: *„Sua alienaque pignora nutrit"*, vagyis: „Sajátjai mellett más kölyköket is táplál."[8] Elsőre nehezen érthető ez a mondat, akár pozitív üzenete is lehetne. Ám valójában azt jelentette, hogy János olyanokat is a kegyeibe fogadott, akik inkább az ellenségei voltak. Mindez legjobb híveit is zavarta, és a gyengeség jelének tartották. Volt, aki ezt határozatlan jelle-

3 Lásd erre: Horváth János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Budapest, 1957, 81; Zemplényi Ferenc, A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban. In: R. Várkonyi (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra,* 85.

4 Kubinyi András, A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: G. Etényi–Horn (szerk.), *Idővel paloták...*, 13–33.

5 Pálffy Géza, Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: G. Etényi–Horn (szerk.), *Idővel paloták...*, 46–47.

6 Èrre lásd Barta Gábor, Humanisták I. János király udvarában. In: R. Várkonyi (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 193–217. Emellett lásd Kasza Péternek a latin nyelvű irodalomról szóló tanulmányát ebben a kötetben.

7 „*Nulla mihi dies secura affulsit, unius mali finis prodromus erat futuri*." Wolfgangus de Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda.* Cibinii, 1782–1793 (= Bethlen), I. 271.

8 Gyulai Éva, „Sua alienaque pignora nutrit" — Szapolyai János király impresája. In: Tüskés Anna (szerk.), *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Esztergom, 2009, 369–371.

mével magyarázta, mások szerint a körülmények miatt nem tudott élni a királyi hatalmával. Talán emiatt a mai magyar közgondolkodás sokszor csak ellenkirályként tekint Jánosra. Ám ez alapjában elhibázott felfogás, és ezt kívánom bizonyítani ebben a tanulmányban. János ugyanis az egész Magyar Királyság törvényesen megkoronázott uralkodójának számított, és így is kell rá tekintenünk, amikor mérleget vonunk vele kapcsolatban. A neki adatott közel másfél évtized ugyanúgy vizsgálható, mint Mátyás vagy éppen a Jagellók kora. Imázs, propaganda és udvari reprezentáció terén szerves örököse volt elődeinek, és mindent megtett azért, hogy a Hunyadiak méltó utódjaként tekintsenek rá. Természetesen az esetében nem lehetett a törökök vagy éppen a Habsburgok elleni katonai sikerekről beszélni, s ezzel ő is tisztában volt. Ám ennek elfedésére szolgált a reprezentáció. Folyamatosan úgy viselkedett, mintha hatalma az egész országra kiterjedne, és hallgatással kívánta palástolni, hogy 1529-től idegen hatalom hadserege segítette vissza a királyság élére. Riválisát, Ferdinándot következetesen cseh királynak nevezte, igaz, a Habsburg-diplomácia sem maradt adósa, amely csak vajdaként vagy szepesi grófként emlegette.[9] Először az 1538. február 24-én megkötött váradi békében ismerték be nyilvánosan, hogy egyikük sem képes az ország egészét a saját uralma alatt tartani, ám még ők is ideiglenesnek fogták fel a királyság megosztottságát. Ezt bizonyítja, hogy az ekkor még nőtlen és ezáltal gyermektelen János vállalta, hogy halála után az ország Ferdinánd jogara alatt egyesüljön.[10] Ám alig egy évvel később (1539. március 2.) az ifjú Jagelló Izabella már ott állt János hitveseként a fehérvári templomban, és ebből mindenki számára világossá vált, hogy a király – az okok most mellékesek – túllépett a megkötött szerződésen és valódi királyi dinasztiát kíván alapítani. Édesanyja, a Piast-házból származó Hedvig tescheni hercegnő biztosan örült volna ennek a lépésnek, hiszen az egész családból talán ő ambicionálta leginkább a trón (legyen az a lengyel vagy a magyar) megszerzését a Szapolyaiak számára. Így Jánosnak volt honnan magába szívni a kiválasztottság tudatát, és halála pillanatáig a Szent István koronája alá tartozó egész királyság urának tartotta magát.

JÁNOS KIRÁLYSÁGÁNAK KEZDETE

Szapolyai János 1490-ben a Magyar Királyság leggazdagabb családjába született bele, és miután Borbála húga 1512-ben Jagelló (I.) Zsigmond lengyel király fele-

9 Példák János király megnevezésére: 1527. augusztus 22. Wilhelm von Truchsess zu Waltburg Augsburg város tanácsához: *„der Wayda"*; 1527. november 4. Ferdinánd király Augsburg város tanácsához: *„Graf Hanns von Zyps."* Gecsényi Lajos, I. Ferdinánd udvarmesterének levelei Augsburg városához az 1527. évi magyarországi hadjárat eseményeiről. In: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.), *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. [A Történelmi Szemle CD-melléklete.] Budapest, 2007, 22–23.

10 A békekötés iratai: Roderich Gooss, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen*. Wien, 1911, 49–113. és Károlyi Árpád, Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez 1536–1538. *Történelmi Tár* 3:1 (1878) 713–817; Uő, *Adalékok a nagyváradi béke s az 1536–38. évek történetéhez.* Budapest, 1879. Lásd erre bővebben Fodor Pál és Oborni Teréz közös írását, illetve Kasza Péternek a diplomáciáról szóló tanulmányát ebben a kötetben.

sége lett, elérhető közelségbe kerültek számára a kor legelőkelőbb királyi dinasztiái. Ezért kellő öntudattal írhatta riválisának, Habsburg (I.) Ferdinándnak azt a Neumann Tibor által közölt levelet, melyben egyenrangúnak tartotta magát a császári családdal.[11] Miután 1526. augusztus 29-én II. Lajos meghalt, és ezáltal a magyar, illetve a cseh királyi trón is üresen maradt, János készen állt a hatalom megszerzésére a Kárpát-medencében. Birtokai, vagyona, személyes képességei, elismertsége és nem utolsósorban katonai ereje miatt kétség sem férhetett hozzá, hogy belföldön ő az egyetlen potenciális jelölt a magyar trónra. Erdélyi vajdaként másfél évtizeden át számtalanszor bizonyította vezetői rátermettségét, és határozott tetteivel csak megerősítette ezt a képet a mohácsi csata utáni hetekben. Seregét megőrizte, a túlélő nemesség javát maga köré gyűjtötte, gyűlést hirdetett, megkérte az özvegy Mária királynő kezét, és október végén többezernyi huszárja élén bevonult az ország fővárosába, Budára. Közben egyik hadvezére a koronázóváros Székesfehérvárt, a másik pedig a királyi birtok Tatát és Komáromot szerezte meg számára.[12] A vajda Budán értesült arról, hogy Lajos király holtteste Fehérváron van, és azonnal intézkedett, hogy az ő költségén egy száz aranyforint értékű halotti koronát készítsenek a számára. Ez fontos szimbolikus gesztus volt a részéről, hiszen a magyar jogszokások alapján csak a végtisztesség megadása után lehetett az utódlásról érdemben tárgyalni, a temetés megszervezése pedig általában az utód kiváltsága volt, aki ezzel is reprezentálhatta a hatalom folytonosságát.[13] Bár vannak viták azzal kapcsolatban, hogy pontosan kit is temettek el 1526. november 9-én a fehérvári bazilikában,[14] a kortársak szentül meg voltak győződve arról, hogy Lajos testét rejti a koporsó. Szerémi György káplán szerint *„felöltöztették őt a püspökök dalmatikába, lábára szandált húztak, fejére színarany diadémot tettek és ünnepélyesen megemlékezést tartottunk lelkéért, szerzetesek és papok áldozatot mutatva be érette. A vajda egy márkát adott, s elrendelte, hogy ajánlják fel érte a Kereszt oltáránál. Azután egy márvány sírba helyezték."*[15] Já-

11 *„Nam si quis annales maiorum tuorum revolveret, ex comitibus te oriundum, sicuti et nos ortos reperiet."* Neumann Tibor, *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Budapest, 2012, 7. Idézi Neumann Tibor, „Szinte királyi ház". A Szapolyai család reprezentációja, cím- és címerhasználata című tanulmány, 6. jegyzet.

12 Az eseménymenetre további szakirodalommal lásd: Barta Gábor, Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.) *Történelmi Szemle* 20:1 (1977) 20–22.

13 Szabó Péter, Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: R. Várkonyi (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 329; Barta Gábor, Meghalt a király, éljen a király. II. Lajos temetése. *História* 11:3 (1989) 9–10.

14 A probléma lényege, hogy az augusztus 29-ei halál és az október közepi megtalálás között a test túl sokáig pihent a vizes földben, hogy annyira épen megmaradjon, ahogyan azt az egyetlen leírásból ismerjük. Emiatt több elképzelés is felmerült a király halálával kapcsolatban, hogy esetleg később ölték meg. Valószínűleg azonban a király valóban a csatában vesztette életét, és vagy őt, vagy mást temettek el Fehérváron, további források híján és a sírok pusztulása miatt az igazság nem deríthető ki. Az jelzésértékű, hogy 1527-ben a testvére, Jagelló Anna és özvegye Habsburg Mária jelenlétében újratemették, és ekkor sem merült fel, hogy mást rejt a sír. További szakirodalommal: Farkas Gábor Farkas, Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 381–396.

15 *„…induerunt eum episcopi in dalmatica, et in pedibus sandaliam et in capite diademam de auro puro inponen., et solenniter commemoracionem fecimus pro anima ipsius religiosi, et sacerdotes sacrifican. pro*

1. kép. János király pecsétjének körirata: sigillum serenissimi principis. domini Joannis Dei gratia regis Hungarie, Dalmacie, Croacie

2. kép. János király nagypecsétje

nos tehát az első hetek versenyfutását megnyerte, és miután november 10-én az országgyűlés királlyá választotta, a következő napon a Szent Koronával Székesfehérváron a magyar törvényeknek megfelelően megkoronázták.

A koronázásról sajnos csak kevés forrás maradt fenn, részletesebben egyedül Szerémi György írt róla.[16] Szemtanúként tőle tudjuk, hogy a Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt templomot feldíszítették posztókkal és gyertyákkal. A mise során a sekrestyében felöltöztették a Szent Istvánnak tulajdonított ruhákba és vállára borították a koronázási palástot. Felövezték Szent István kardjával, kezébe kapta a jogart és az aranyalmát. Majd a templom közepén Podmaniczky István nyitrai püspök megkoronázta,[17] és végül trónra ültették. Ezt követően a templom bejáratánál lóra szállt, a városon kívül levő Szent Miklós-szoborhoz lovagolt, ahol régi szokás szerint a négy égtáj felé suhintott, ezzel jelezve, hogy megvédi az országot, akárhonnan érkezzék is a támadás. Az ünnepélyes ceremóniát koronázási lakoma zárta a fehérvári prépost palotájában, ahol a főemberek a király mellett étkeztek, míg a kevésbé rangosak a távolabbi asztaloknál kaptak helyet. Bár külföldi követekről nem tudunk, és királynéi udvartartás híján a szebbik nemet is kevesebben képviselhették, a lakoma a szokásoknak megfelelően zajlott, az est hangulatát pedig citera, dobok és sípok játéka emelte.

eo, et unam markam fecit ac mandauit, ut offerant ad aram crucis pro eo. Et posthec in una tumba marmorea condiderunt." Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli: Wenzel Gusztáv. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, I.) Pest, 1857 (= Szerémi), 135.

16 Az eseményről összefoglalóan: Pálffy Géza, Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138:5 (2004) 1010–1011.

17 Szerémi szerint Várdai Pál esztergomi érsek és Perényi Péter koronaőr koronázta meg, de rosszul emlékezett. Szerémi, 137.

A magyar mellett sokfelé szerb szó hallatszott, maga a király is így beszélgetett egyik alattvalójával, Radics Bosiccsal. Az egyetlen komolyabb incidenst az jelentette, hogy Perényi Péter koronaőr visszakövetelte a koronát a királyi asztalról, és János elszomorodva, kénytelen-kelletlen engedni kényszerült.[18] A következő napokban az újdonsült király Fehérváron maradt, és elkezdte kinevezni saját híveit a legfontosabb pozíciókra, közben pedig kialakította a saját udvartartását. Úgy tűnt, hogy minden rendben van, és János Isten kegyelméből, valamint a rendek akaratából egész Magyarország, Horvátország és Dalmácia királya, ahogy ezt halála pillanatáig a kiadott okleveleiben nem szűnt meg hangoztatni, és pecsétjein ott voltak a megszokott királyságok címerei.

Szinte zökkenőmentesen sikerült átvennie az ország pénzverőkamaráit, a kezében volt a budai királyi rezidencia, egyik legtapasztaltabb híve, Frangepán Kristóf pedig már az osztrák területekre való betörést tervezgette.[19] A viharfelhők azonban egyre gyűltek, és alig egy év múlva János hatalma romokban hevert. Most röviden tekintsük át ennek okait.

János egy hatalmas vereség és egy komoly tragédia után került hatalomra. Bár pontosan nem tudjuk a mohácsi csatában elesettek létszámát, becslések szerint 10 000 katonánál többen maradtak holtan a csatatéren, köztük számos főnemes és főpap, a magyar politikai elit jelentős része.[20] Ez óhatatlanul az addigi rend felbomlásával járt, és a helyzetet súlyosbította, hogy az oszmán seregek feldúlták az ország fővárosát, Budát, majd rabolva-fosztogatva távoztak az országból. János tehát egy olyan ország trónját szerezte meg, amelynek gazdag középső területeit korábban soha nem látott pusztítás érte, elitjét megtizedelték, mozgósítható hadseregét pedig felmorzsolták.[21]

János király valójában soha nem uralta az ország egész területét. A királyság nyugati határának nagybirtokosai kezdettől fogva elutasították a személyét, miként a horvát nemesség is. Utóbbiakat Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg már évek óta komolyan támogatta az oszmánok elleni küzdelemben, és nem bíztak abban, hogy János képes lenne megvédeni őket.[22] 1527 nyarán a Habsburg-hadsereg támadása kivetette Jánost Budáról és a Dunántúlról, a következő években pedig elvesztek a szepesi és trencséni birtokok, amelyek addig a Szapolyaiak magterületének számítottak.[23] Így a korábbi évtizedekben emelt reprezentatív egyházi és világi épületek már nem hirdethették tovább a család dicsőségét.

---

18 Szerémi, 137–139.

19 Zermegh János, Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról. In: *Krónikáink magyarul. III/2*. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Budapest, 2007, 139.

20 B. Szabó János – C. Tóth Norbert, „Árnyékboksz az árnyéksereggel" – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 287–320.

21 A csata utáni hetek háborús eseményeire máig alapvető: Jászay Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I.* Pest, 1846.

22 Varga Szabolcs, Az 1527. évi horvát-szlavón „kettős királyválasztás" története. *Századok* 142:5 (2008) 1127–1129.

23 Lásd erre Kenyeres István e kötetben olvasható tanulmányát. A szepességi területek eseményeire: Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacrii et profani*. *Pars II*. Viennae, 1774, 15. Ez alapján: Hradszky József, *Szepesvár és környéke*. Igló, 1884, 68.

Jó példa erre Kassa esete, ahol a városi polgárok megalázó módon tüntették el a Szapolyaiak címerét.[24] Miként Erdős Zoltán találóan megállapította, ezzel az aktussal nem egyszerűen a becsületében sértették, hanem a királyi méltóságától fosztották meg Jánost.[25]

Ma már tudjuk, hogy amíg a főpapok nagyobb része inkább János környezetében bukkant fel 1526 utolsó hónapjaiban, az udvari méltóságok közül számszerűleg többen keresték a Habsburg özvegy mellett a boldogulást.[26] Jánosnak tehát kezdettől fogva népes ellenzéke volt, a legnagyobb hiányzó kétségtelenül Bátori István nádor volt, aki pedig korábban kifejezetten jó viszonyt ápolt az erdélyi vajdával.[27] Ő II. Lajos halála után Mária királyné környezetében bukkant fel, és 1530-ban bekövetkezett haláláig a Habsburgok egyik legfontosabb magyarországi szövetségesének számított. Elévülhetetlen érdemei voltak, hogy a pozsonyi országgyűlés megválasztotta Ferdinándot magyar királynak 1526. december 16-án,[28] a következő évben pedig Fehérváron több ezres tömeg előtt egy órán keresztül beszélt arról, hogy János uralkodása valójában törvénytelen.[29]Mindez kimerítette a felségsértés fogalmát, ám János tehetetlen volt, és nem lépett fel ellene. Talán továbbra is bízott a nádor áttérésében. Mindenesetre öccsének, Andrásnak kisebb birtokot is adományozott, és egészen 1530-ig nem nevezett ki nádort, és ez még saját párthívei előtt is hatalmának szűkre szabott határait jelezte.[30]

Mária királynén még a nádornál is több múlt, hiszen egyáltalán nem volt mindegy az özvegy politikai szándéka. Az erdélyi vajda mindezt jól tudta, és követei útján még a megkoronázása előtt megkérte a kezét. Rangbéli akadály nem állt a frigy előtt, Habsburg dinasztikus érdek azonban annál inkább. Hiába tartotta még VII. Kelemen pápa is elképzelhetőnek a házasságot, Mária szinte azonnal visszautasította az ajánlatot, és minden erejével bátyja, Ferdinánd megválasztásán munkálkodott.[31] Mivel Lajos 1526 nyarán őt bízta meg a királyi kegyúri jog gyakorlásával, ő nevezhette ki a megüresedett egyházi tisztségekbe az új méltóságviselőket. Királynéi birtokai révén pedig az ország leggazdagabb birtokosai közé tartozott, így Jánoshoz való viszonya sokat nyomott a latban. Erejét mutatja, hogy az év utolsó hónapjaiban már egy önálló hatalmi centrum kialakí-

24 *„Interim armam suam super parietem aplicatam luppum retraxerunt et ad unum caniculum ligaverunt cum straminibus, et insuper mingerunt cum vrinis suis et destercoraverant postea eum humana stercora. Et insuper incenderunt strameam super canem et dicebant blasfeman*: »*Ecce Rex canis; ecce Rex canis*«." Szerémi, 197. Erre lásd H. Németh István e kötetben olvasható tanulmányát.

25 Erdős Zoltán, Farkas vagy kutya? Hatalmi jelképek és politikai program Zsámboky János emblémáján. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 17:2 (2010) 238–239.

26 C. Tóth Norbert, Ecsedi Bátori István pozsonyi tartózkodásának számadáskönyve. Adalékok Magyarország 1526 végi politikatörténetéhez. *Levéltári Közlemények* 80 (2009) 174.

27 C. Tóth Norbert, Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* 146:2 (2012) 461–462.

28 C. Tóth, Ecsedi Bátori István, 169–208. A királyválasztás pontos dátumára lásd: Gecsényi, I. Ferdinánd udvarmesterének levelei, 16.

29 Gecsényi, I. Ferdinánd udvarmesterének levelei, 17.

30 C. Tóth, Egy legenda nyomában, 462.

31 Barta, Illúziók esztendeje, 20.

tására is képes volt Pozsonyban.[32] Nem tudjuk, hogy mi lett volna, ha Mária igent mond Jánosnak. Valószínűleg ez sem jelentette volna a tragikus magyar politikai helyzet megoldását, hacsak a korábbinál komolyabb Habsburg segítség nem érkezik az országba, aminek az eshetőségét nyugodtan kizárhatjuk. A polgárháborút azonban minden bizonnyal el lehetett volna kerülni, és János más pozícióból tárgyalhatott volna nyugaton és keleten egyaránt. Mindez azonban csak feltételezés. A tény az, hogy Máriának köszönhetően Jánosnak még hatalma csúcspontján – 1527 első felében – is volt egy komoly ellentábora az országban. Erről pedig az országban, illetve külföldön is tudtak, és ez tovább rontotta a király megítélését.

A reprezentáció fontos színtere a diplomácia, és János ezen a téren már a kezdetektől fogva hátrányban volt. Ennek egyik legfőbb oka, hogy az ellenlábas Habsburgokkal – a franciákat leszámítva természetesen – senki nem húzott szívesen ujjat, hiszen a testvérpár, Károly és Ferdinánd az 1525. évi páviai győzelmet követően már nyilvánvalóan a kontinens legerősebb családjának számított. János elszigetelődésének másik előidézője, hogy az európai udvarok követei egyszerűen nem jutottak el Magyarországra, mert legtöbbször már Habsburg-területen feltartóztatták őket. Ez történt például 1527-ben VIII. Henrik király követével, John Walloppal, akinek megbízatása ellenére sem sikerült találkoznia a magyar királlyal.[33] Az a földrajzi tény, hogy Jánoshoz nyugatról csak Habsburg (V.) Károly és (I.) Ferdinánd országain keresztül lehetett eljutni, eleve megnehezítette a diplomáciai kapcsolatok ápolását, és szinte törvényszerűen lökte Jánost az óvatos hintapolitikát folytató Lengyelország mellett az egyetlen szabad irányba, az Oszmán Birodalom felé.

János kormányzatáról kétségtelenül a katonai kudarcai árultak el a legtöbbet. A késő középkori Európa számos példát szolgáltat arra, hogy lehet bármilyen ingatag egy uralkodói legitimáció, a katonai és kormányzati sikerek képesek ezt a hátrányt eltüntetni. Jó példa erre Hunyadi (I.) Mátyás esete, hiszen az alig tizenöt éves ifjú éppen a prágai börtönben ült, amikor magyar királlyá választották. Az első években meg sem tudták koronázni, politikai ellenfelei Habsburg (III.) Frigyes személyében ellenkirályt választottak, és származása miatt élete végéig hallgatnia kellett az európai udvarok lekicsinylő megjegyzéseit. Ám mivel ellenfeleit legyőzte, és képes volt a hatalmát a saját erejéből konszolidálni, senki sem kérdőjelezte meg legitimitását.[34] János király azonban a legfontosabb pillanatokban mindig vesztett, és alig két év alatt a korábban felépített hadvezéri nimbuszát teljesen lerombolta. Veszített 1527. szeptember 27-én Tokajnál és

32 A kegyúri jogra: C. Tóth, Ecsedi Bátori István, 170. A birtokokra: Kenyeres István: A királyi és királynéi „magánbirtokok" a 16. században. *Századok* 138:5 (2004) 1110–1112.

33 Angyal Dávid, Erdély politikai érintkezése Angliával (első közlemény). *Századok* 34 (1900) 311–312. Újabban: Botlik Richárd, Szapolyai János londoni váltója. Adalékok a mohácsi csata utáni angol–magyar szövetség pénzügyi hátteréhez. In: Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.), *Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Budapest–Miskolc, 2009, 71–72.

34 Mátyás uralmának legújabb értékelését lásd: Pálosfalvi Tamás, *Hunyadi Mátyás*. (Sorsfordítók a magyar történelemben) Budapest, 2018.

1528. március 20-án Kassa mellett a szinai csatában, utóbbi következtében még az országából is kiszorult.[35] Alig másfél évvel a koronázását követően fel kellett adnia az ország szakrális és politikai központját, az Esztergom–Székesfehérvár–Buda háromszöget, és saját erejéből nem is tudta visszaszerezni a régió feletti uralmat. Európában tisztában voltak János katonai gyengeségével, és senki nem kötötte össze szívesen a sorsát egy bizonytalan hatalmú királlyal.[36]

Végezetül pedig meg kell említenünk, hogy a szultánnal kötött szövetség szintén nem tett jót János megítélésének. Hiába ápolt több európai királyság élénk diplomáciai kapcsolatot a Portával, hiába küldött Velence hajbókoló szerencsekívánságot Szulejmánnak 1526 őszén a mohácsi csata, 1529-ben pedig János budai újrakoronázásának hírére,[37] a magyar királyi udvar presztízsét erősen rombolta az egykori ellenséggel megkötött szövetség híre. Ebben a folyamatban is kimutathatók fontosabb állomások, amelyek jelezték János politikai mozgásterének beszűkülését. Az 1528. február 29-én Isztambulban megkötött fegyverszünet távolról még tűnhetett két szuverén uralkodó szerződésének. A Szulejmán szultán és János között 1529. augusztus 19-én lezajlott mohácsi találkozó koreográfiája azonban már egyértelműen megmutatta a kapcsolat természetét. János és kísérete kezet csókolt a padisahnak az oszmán katonai védelemért és támogatásért cserében, azaz látványosan megalázkodott a szultán előtt. Bár a szultán kíséretében nem tulajdonítottak ennek az aktusnak különleges fontosságot (*„Udvaromba jött s szultáni trónom zsámolyát megcsókolván, padisahi kegyelemben részesítettem"* – szólt róla Szulejmán hadjárati naplója),[38] Európában jól ismerték e gesztus értelmét. A magyar király kíséretében tartózkodó Frangepán Ferenc ferences szerzetes, humanista műveltségű diplomata és kalocsai érsek hiába próbálta meg a pápa elé járuló keresztény alattvalók hódolatának párhuzamaként magyarázni János tettét, VII. Kelemen pápa 1529. december 21-én kelt bullájában kiközösítette János királyt és országát.[39] Persze a Habsburg-diplomácia is mindent megtett János befeketítéséért. Elterjesztették róla, hogy ő hívta a szultáni hadsereget Magyarországra, ami természetesen nem volt igaz.[40] Ugyanakkor mégis Szulejmán foglalta el Budát és szerezte vissza a koronázási ékszereket, melyeket aztán Jánosnak ajándékozott. Ezeknek a gesztusoknak azonban komoly ára volt. 1529. október végén Jánost újra megkoronázták, ám immár a szultán akaratából. A magyar királyhoz hű Zermegh János szerint mindez így történt: *„»Lám, ma a te kezedbe és hatalmadba adom e várat, Buda várost és Magyarország egész királyságát, téged Magyarország királyának nyilvánítlak és kihirdetlek […] emlékezz Istenre és az én jótéteményeimre. Így vedd a koronát és az összes többi királyi*

35 Erre lásd B. Szabó János e kötetben olvasható tanulmányát.

36 Erre lásd Kasza Péternek János király diplomáciai törekvésekről szóló tanulmányát ebben a kötetben.

37 Kropf Lajos, Történeti irodalom. *Századok* 34 (1900) 741–742.

38 Fethnáme az 1529-i hadjáratról. In: *Török történetírók. I.* (Török–Magyarkori Történelmi Emlékek) Ford. Thúry József. Budapest, 1893, 387.

39 Szabó Péter, Szapolyai János kézcsókja. In: Erdélyi–Tusor (szerk.), *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, 30–31.

40 Uo. 33.

ékességet, amelyekkel te és a te örököseid a jövőben szerencsésen éljetek«. Ezekkel a szavakkal a császár kivonult a várból, a hídon átkelt a Dunán, és Jánost Budán hagyva hazatért." [41] Ha mindez nem lett volna elég, a szultán itt hagyta János nyakán Lodovico Gritti velencei kalandort, akit 1530 végén kénytelen volt kinevezni kormányzónak, és mindez tovább szűkítette a király amúgy is kicsiny mozgásterét. János számára ekkortól kezdve az volt a kérdés, hogy a kétségbeejtő valóság ellenére miként tud kifelé úgy viselkedni, mintha továbbra is valóságos hatalma lenne, miként tudja megőrizni királyi méltóságát, és vajon mennyit tud visszaszerezni folyamatosan kopó szuverenitásából.

Meghúzva az 1527–1529 közötti két év mérlegét, tragikus a kép. Habsburg (I.) Ferdinánd személyében immár volt egy másik törvényes király, aki mögött ott állt testvére, a német-római császár. Hadserege romokban, királyi székhelye szintúgy, Budán pedig állandó oszmán helyőrség állomásozott. A család legfontosabb birtokai, a gazdag nyugat-magyarországi városok, a körmöcbányai pénzverő kamara mind elvesztek.[42]A pápa kiátkozta, és egyetlen szövetségese a mind leplezetlenebb világuralmi igényekkel fellépő Oszmán Birodalom volt. Ami az ország területéből maradt, azt is szinte csak a szultán jóindulatának köszönhette. Ebből látszik, hogy ami itthon kiemelkedő gazdagságnak és hatalomnak számított, az a nemzetközi küzdőtéren szövetségesek nélkül vajmi keveset ért. A Szapolyaiak minden vagyona és befolyása kevés volt ahhoz, hogy János megszilárdítsa a hatalmát.

Ennek ellenére a mérleg másik serpenyője sem volt teljesen üres. Jánosnak maradtak ügyes diplomatái, alkalmas szakemberei, és az ország nagyobbik része továbbra is őt tekintette királyának. Pénzét elfogadták, műveltségét pedig elismerték. 1530-ban sikerrel védelmezte meg Buda várát a Habsburgoktól, és a másfél hónapos ostromot követő győzelem némileg megerősítette híveinek beléje vetett bizalmát.[43] A következő években különböző városokban folytatott kisebb-nagyobb építkezéseket, és a hatalma alatt maradt területeken mind több helyen bukkant fel a Szapolyaiak jól ismert farkasos címere. Királyságának területe összeszűkült, ám ennek ellenére maradt ereje uralkodni és hatalmát megmutatni.

SZEMÉLYES MŰVELTSÉG, UDVARI MECENATÚRA

A középkori királyi udvarok értékelésében mindig fontos szempont a tudományok és művészetek képviselőinek támogatása, a mecenatúra. János király udvarának humanista tagjait Barta Gábor mutatta be évtizedekkel ezelőtt megjelent

41 Zermegh, *Emlékirat,* 151.

42 Ujszászi Róbert, Szapolyai János király elfeledett évszámú körmöci dénárja. *Az Érem* 67:2 (2011) 7–9.

43 Az ostrom utáni napokban került sor Gritti kinevezésére és oroszlánfejjel történő címerbővítésére, és hasonlót találunk a Buda polgárait megnemesítő címerlevélben. Ebben a régi címert egy zászlóval és három emberi fejet tartó oroszlánnal bővítette ki, mondván *„az oroszlán, a legnemesebb minden állatok között, nem jelent mást, mint azon oroszláni bátorságotokat, melyet az elmúlt ostrom alatt ellenségeink visszaverésében tanúsítottatok".* Varjú Elemér, János király czimerbővítő levele Gritti Alajos részére. *Turul* 19 (1901) 89.

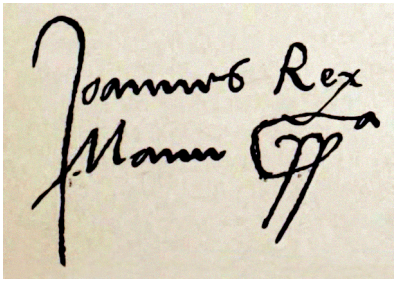

3. KÉP. SZAPOLYAI JÁNOS KIRÁLY KÉZÍRÁSA

tanulmányában.[44] Sajnos ma sem tudunk sokkal többet erről a közegről, de Brodarics István, Frangepán Ferenc, Verancsics Antal és Mihály egyházi részről, illetve a Padovában tanult Istvánffy Pál, valamint Batthyány Orbán a világi nemesség soraiból mind-mind kitűnő humanistának számították.[45] Ez alapján árnyalnunk kell Barta Gábor némileg lekicsinylő megállapítását János udvarának kifinomult voltáról. Hiszen művelt tudósokban és művészekben továbbra sem volt hiány, csupán annyiban tűnik szűkebbnek a kör, amennyiben maga az udvar mérete is szerényebb volt az elődökéhez képest.[46] Ugyanakkor híveinek szoros itáliai kapcsolatai, valamint a lengyel művelődés intézményeihez, különösen a krakkói egyetemhez és nyomdához való közelség biztosította János udvarának az európai kultúrához való akadálytalan hozzáférést.[47]

János kapcsán ritkán emlegetjük, hogy ő maga is kitűnően beszélt latinul, komoly irodalmi műveltséggel rendelkezett, és nem egy esetben saját maga vágott bele a levélírásba, illetve írta alá a nevében kiadott okleveleket.[48] Kaspar Winzerer bajor követ midőn 1527 májusában találkozott vele, feljegyezte, hogy a király előtt *„könyv feküdt az asztalon, s hadügyekről mindenféle kérdéseket tett föl nekem*: *a gyalogosoknak csatarendbe állításáról, mennyibe kerülne havonként tíz, húsz landsknecht élelmezése, tartása, milyen áron kaphatni nagyobb, s milyenen kisebb ágyúkat”*.[49] János tehát könyvből és beszélgetések útján is igyekezett minél többet megtudni a német hadviselésről, ami éppen élénken foglalkoztatta. Emellett újabb adalék, hogy személyesen levelezett a kor kitűnő itáliai humanista történetírójával, Paolo Giovióval, akit a barátjaként emlegetett. A viszontválasz is hasonlóan nagyvonalú volt, ugyanis a latinul olvasni és beszélni tudó Szapolyai Jánosról Giovio így ír: *„János király békés és kegyes lelkületű volt, erősen hajlamos a bőkezűségre és igazságosságra. Belőle ugyanis hiányzott a magyaroknál természetes katonai vitézség, mert minthogy az irodalmi tanulmányokban képezték ki, a kedvező és kedvezőtlen sorsfordulatokban nem erejére támaszkodott, hanem érett megfontolása érveire*; *nem is volt senki óvatosabb, sem éberebb az állam ügyeinek tárgyalásában, sem pedig, amikor teendőit abbahagyta, kellemesebb és emberibb, mint ő.”*[50] Talán nem

44 Barta, Humanisták I. János király udvarában.

45 Lásd Ács Pál és Kasza Péter tanulmányait ebben a kötetben. Brodaricsra: Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István élete és működése*. Pécs–Budapest, 2015, különösen 82–90. Batthyány Orbánra: Sörös Borbála, Verancsics Antal: Elogium Urbani Bathiani. In: Lengyel Réka – Ujváry Gábor (szerk.), *Lymbus 2012–2013.* Budapest, 2014, 45–49.

46 Barta, Humanisták I. János király udvarában, 193.

47 Kovács Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*. Budapest, 1964, 117–129.

48 Neumann Tibor, János király saját kezű levelei. *Turul* 85:3 (2012) 110–114.

49 Barta, Humanisták I. János király udvarában, 197.

50 Szende László – Szvitek Róbert József, Szapolyai János levele Paolo Giovióhoz. *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve* 7 (2007) 266.

járunk messze az igazságtól, hogy János szeretett olvasni, és ezt tudták is róla. Így nem tekinthető egyszerű humanista hízelkedésnek az itáliai vándorhumanista Valentinus Polydamus részéről, hogy 1536-ban János királynak ajánlotta a magyarok eredetéről írt történeti művét.[51] Az sem véletlen, hogy Johannes Honterus Brassóban kinyomtatott Szent Ágoston szentenciáinak címlapját János és felesége, Jagelló Izabella közös címere díszítette.[52] Sajnos a Szapolyaiak könyvtáráról szinte semmit sem tudunk, de van rá adat, hogy János használta Mátyás budai könyvgyűjteményét, és Izabella révén például került egy kötet Olmützbe is belőle. Izabellát dicséri, hogy gyermekük, II. János is kitűnő nevelést kapott, és később saját könyvgyűjteményt hozott létre Gyulafehérváron.[53]

A lengyel királyi udvar mellett Itália volt Európa másik területe, amellyel igazán élő kapcsolatai voltak János király udvarának. Velence volt Szapolyai diplomáciájának a központja, ahol a követek zavartalanul képviselhették a magyar érdekeket. Mindez a pápai kiátkozás után még jobban felértékelődött, hiszen a pápai udvarral az addigi szoros kapcsolatok megszakadtak. Csak III. Pál 1534. évi megválasztását követően érkezett ismét pápai követ Girolamo Rorario (Hieronymus Rörer) személyében Magyarországra. Ő ezt követően még egy alkalommal, 1539 végén kereste fel a budai királyi udvart pápai nunciusként.[54]

Az ellenséges területté váló német tartományok helyett János hívei Itáliában próbáltak kereskedelmi piacot szerezni, és ebbe a törekvésbe illeszkedett bele Gritti kormányzósága.[55] Bár joggal látjuk benne a Porta minden hájjal megkent szálláscsinálóját, ugyanakkor minden bizonnyal az ő velencei kapcsolatainak köszönhető, hogy az 1530-as években egyre-másra bukkantak fel itáliai művészek János király udvarában. Megfordult Budán Francesco Cherea (Francesco de Nobili di Lucca), a kor ünnepelt színésze, egyben a velencei dózse bizalmasa és ágense, akinek velencei háza János itáliai követeinek állandó szállásának számított.[56] Giovanni Antonio Pordenone manierista festő a már említett Rorario bíboros kíséretében érkezett hazánkba, és János király 1535. április 24-én nemesi címerlevelet adományozott számára, ami a kitüntetett elismerés jele volt.[57] Barta Gábor szerint egy megszerzett képet honorált ekképp a magyar uralkodó, bár

51 A mű címe: *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus*. Barta, Humanisták I. János király udvarában, 198. Újabban: Palotás György, Egy 16. századi „volusiusi Annales" ellen: hogyan ne írjunk történelmet, In: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka (szerk.), *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–16. századi Magyarországon*. Budapest, 2015, 110–111.

52 *Sententia ex omnibus operibus divi Augistini decerptae*. (Régi Magyar Nyomtatványok, 30.) Corona, 1539; Erdős, Farkas vagy kutya, 234, 236.

53 Monok István, *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században.* Budapest, 2012, 51.

54 Fraknói Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel. III. kötet*. Budapest, 1903, 43, 54–58.

55 Bessenyei József, Szapolyai János gazdaságpolitikai törekvései, magyarországi városok és az ország kereskedelmi útvonalainak összefüggésében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 38 (2013) 32–34.

56 Kardos Tibor, A Gritti játék keletkezése. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74:5–6 (1970) 556.

57 Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára. I. kötet.* (Művészettörténeti Füzetek, 13/1.) Budapest, 1982, 38. Ő tévesen 1533-ra datálta az oklevél kiadását. Ezt korrigálta: Barta, Humanisták I. János király udvarában, 198, 365: 14. jegyzet.

erről konkrét forrás nem került elő. Izabella királyné érkezése után immár egy állandó udvari festő élt Budán Desiderio Boninsegni személyében. Nem mellékesen a János kancelláriáján kiállított oklevelek szintén erőteljes itáliai hatásról vallanak. Ez egyrészt a késő középkori magyar udvar oklevélkiadási gyakorlatának továbbélését jelzi, másrészt megerősíti a Mohács után is létező itáliai–magyar kulturális kapcsolatok tényét.[58] János udvara kifinomult ízlésének bizonyítéka, hogy X. Leó pápa udvari zenésze, Matthias Marigliano 1538–1544 között Váradon élt, és a későbbi évtizedek Európa szerte híres lantművésze, Bakfark Bálint is az ő keze alatt kezdte pályafutását.[59] Sőt a Brassóban született Bakfarknak már az apja, Tamás is János király környezetében szolgált lantművészként. Összességében elmondhatjuk, hogy bár Jánostól távolt állt a humanista virtus, életmódjában és habitusában inkább a középkori ideákat követte, műveltségére, illetve művészetszeretetére nem lehetett panasz.[60]

KIRÁLYI ÉPÍTKEZÉSEK AZ 1530-AS ÉVEKBEN

Az uralkodói reprezentáció legfontosabb színtereinek a városok számítottak. A nekik adott privilégiumok biztosították a pozitív emlékezetet, a falaik közötti építkezések pedig „örök időkig" hirdették a donátor és tulajdonos hírnevét. János király esetében tudatos várospolitikáról nem, inkább a késő középkori városigazgatási mechanizmusok továbbéléséről beszélhetünk.[61] Ebben persze a kényszer is szerepet játszhatott, hiszen éppen az urbanizáltabb Dunántúl és Felvidék csúszott ki legkorábban a kezei közül, így például Sopron, Pozsony, Bártfa, Eperjes szinte kezdettől fogva kívül esett János befolyási övezetén, így értelemszerűen esélye sem volt építkezni vagy alapítványokat tenni ezekben a városokban. Volt róla már szó, de itt is meg kell említeni, hogy családi birtokainak zömét rövid úton elvesztette (Pápa, Trencsén, Szepesvár), és ez hatalmas csapást mért a család, illetve János uralkodói reprezentációs lehetőségeire. Valószínűleg a korban rengeteg helyen volt látható a család címere, ám ezeket a kassaihoz hasonlóan rövid úton eltüntették a Habsburg hatalomátvételt követően. Igaz, a kassai Szent Erzsébet-templom szentségházán átvészelte a nehezebb időket a Szapolyaiak farkast ábrázoló címere,[62] ám ez ugyanúgy unikális, mint a szepességi Márkusfalva

58 Donászy Ferenc, Az oroszlán ábrázolása a magyar heraldikában. *Turul* 52 (1938) 21. 1540-re azonban az utolsó miniátor is elhagyta az udvart, aki annak idején még a budai műhelyben tanulta a mesterséget. Nyulásziné Straub Éva, Festészet a magyar heraldikában. *Turul* 74:3–4 (2001) 91.

59 Barta, Humanisták I. János király udvarában, 199.

60 Varga Szabolcs – Oborni Teréz, A béke mint a hatalmi propaganda eszköze Jagelló (II.) Ulászló és Szapolyai (I.) János idején. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.), *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, 2012, 251–257.

61 Lásd Gálfi Emőke és H. Németh István e kötetben olvasható tanulmányait.

62 Csoma József, A kassai szentségházán lévő czimerek. *Turul* 7 (1889) 25; Gyulai Éva, Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 128.

(Markušovce) templomában fennmaradt címer.[63] A legfontosabb rezidenciák mellett a szepeshelyi Szent Márton-templom mellé épített Corpus Christi-kápolna, a család szakrális temetkezőhelye is elérhetetlenné vált a család számára. Ugyanez igaz a késmárki Szűz Mária-ispotálynak tett alapítványára és a régióban fekvő karthauzi és pálos kolostorokra, amelyek eddig a család támogatását élvezték.[64] Nem jártak jobban a János országrészében fekvő családi birtokok sem, hiszen a leggazdagabbakat, mint például Tokajt és Debrecent János már nagyon korán elzálogosította.[65] Utóbbi hiába volt ekkor már az ország egyik leggazdagabb mezővárosa, hiába fordult meg János többször a falai között, és hiába adott lakóinak vámmentességet, semmilyen reprezentatív építkezéséről nem tudunk.[66] Ugyanez igaz a gazdag bortermő vidéken fekvő Tokaj esetében, hiszen itt sem készült a család megrendelésére építmény. Hacsak pálos kolostorát nem tekintjük annak, ám az 1537-ben áldozatul esett Ferdinánd csapatainak, a környék többi rendházához, a sajóládihoz, diósgyőrihez, a regécihez és az újhelyihez hasonlóan. Ezekben a rendházakban a család szintúgy gyakran megjelent adományozóként, így kifosztásuk egyben a Szapolyaiak intézményrendszerének pusztítását is jelentette.[67] 1530-ban Szatmár mezőváros ugyan címerlevelet kapott Jánostól, és ez minden bizonnyal összefüggött azzal a törekvésével, hogy a hozzá hű családokat és közösségeket megjutalmazza,[68] ám itt sem következtek újabb lépések. A támogatásra épülő várospolitika tehát nem hozta magával a reprezentatív építkezéseket és adományokat.

János uralmának egyik fontos újdonsága, hogy kényszerűségből fakadóan nem tudott stabil, állandó udvart kiépíteni. A politikai helyzet változásának megfelelően Budán, Váradon, Lippán tartózkodott a legtöbbet, így itteni tevékenységéről tudunk inkább. Emellett persze hosszabb-rövidebb ideig elidőzött más városokban is, így a Dunántúlon Fehérváron és Pécsett, utóbbiban például

63 Hradszky József, A markusfalvi róm. kath. templom és síremlékei. *A Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyve* 1 (1885) 110–111; Bárczay Oszkár, A markusfalvi templom címeres emléktáblái. *Turul* 15 (1897) 93–94. Legújabban: Horváth Richárd, Mitől vár a vár? Márkusfalvi Máriássy István várépítési kísérlete 1507-ben. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.), *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, 2012, 421–430.

64 Erős Katalin Renáta, A Szapolyai Krisztus Teste temetőkápolna búcsúlevele. Egy kora újkori oklevélhamisítás. *Turul* 91:2 (2018) 42–44.

65 Bárány Attila, Adalékok az Ártándiak családi történetéhez. *Turul* 76:1–2 (2003) 26–27.

66 MNL OL P 419 A2. No. 23. 1531. 07. 25. Bajoni Benedeknek 2500 forintért adta János király zálogba a mezővárost. Előtte hűségükért még vámmentességet adományozott a debreceni polgároknak. Erről bővebben: Balogh István, Debrecen első jegyzőkönyvei mint történeti források (1547–1552). In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IX.* Debrecen, 1982, 108. Szendiné Orvos Erzsébet, Debrecen és Erdély kapcsolata a XVI. század közepén. (A nagyváradi béke és következményei 1538–1571) In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXVIII.* Debrecen, 2001, 9–11.

67 A sajóládi kolostornak tett adomány 1527. évi megerősítését lásd MNL OL DL 38863. A szöveg külön kitér a családtagok Boldogságos Szűz iránt tanúsított különleges tiszteletére *„quod nos ob spem et singulitatem devotionem quam ad beatam et gloriosam virginem Mariam gerimus"*, így megerősíti a Szapolyaiak körében meglevő Szűz Mária-kultusz létezését.

68 Varjú Elemér, Buda-Felhévíz mezőváros czimerlevele. *Turul* 20 (1902) 40.

ez alkalommal a helyi pálos kolostornak adómentességet is adományozott.[69] Alapkutatások híján nincs mód az uralkodó minden kiváltság- és adománylevelét számba venni, a szórványos adatokból úgy tűnik, hogy János királynak az állandó háborús állapotok ellenére maradt ereje néhány központban építkezésekre, máshol kiváltságok adományozására.

1526 októberében Buda még magán viselte Szulejmán hadainak a nyomát, ám azt senki sem gondolta, hogy a Magyar Királyság fővárosa a következő években folyamatosan frontvonalban marad, és újabb ostromokat kell elszenvednie. 1529 őszén német lakosságának egy részét kardélre hányták, mások menekülni kényszerültek, és a főváros elveszítette gazdasági kapcsolatrendszerének jelentős részét. A megpróbáltatások ellenére Buda továbbra is királyi rezidencia maradt, ahol János király 1530–1534, valamint 1538–1540 között különösen sokat tartózkodott. Az 1530. évi ostromot követően a vár körül új falrendszert alakítottak ki, az építkezések célja pedig a főváros megerősítése volt. A várhegy déli oldalán ekkor készült el a ma is látható nagy rondella, melyet széles árok védett, és a kaput is átépítették, amely fölött János király címerét láthatták az áthaladók.[70] A város északkeleti oldalán Domenico da Bologna itáliai hadmérnök[71] tervei alapján talán az 1530-as évek végén emelték az Erdélyi-bástyát, amely nem tekinthető olaszbástyás építménynek, mégis nagyban javította a település védelmi képességeit. Szintén Jánosnak tulajdonítjuk az északnyugati sarok védelmére épült rondellát, és nagy valószínűséggel a Nagyboldogasszony-templom mögötti bástya is az ő parancsára készült. Jánosnak köszönhetően alig húsz évvel Nándorfehérvár után egy új erőd állt az országban, igaz nem a határokon, hanem a királyság szívében. Az építkezésekből kitűnik, hogy az uralkodó az évszázados gyakorlat alapján továbbra is itt kívánta berendezni az udvarát, és erre utal a város polgárainak 1531-ben adott kiváltságlevele is. 1540-ben abban a tudatban halt meg, hogy utódainak hosszú időre biztosította azt, hogy Buda legyen legfőbb lakhelyük. A következő évek sikertelen ostromai jelzik, hogy az építkezések elérték céljukat, a falak komoly hadseregeknek is ellenálltak, a Habsburg-csapatok 1540-ben, 1541-ben és 1542-ben is sikertelenül ostromolták. Arról az építtető már nem tehetett, hogy a szultáni hadsereg csellel mégis elfoglalta a várat, a várost és a királyi palotát.[72]

Buda mellett János király leggyakrabban a királyság keleti területén fekvő városokban időzött. Bár a pontos itinerárium ma még nem ismert, Várad, Lippa, Kolozsvár, Gyulafehérvár számított legkedveltebb célpontjának. A Bihar vármegyében álló Várad püspöki székhely és egyben a régió fontos központja volt. A katedrálisban állt Árpád-házi (Szent) László (1077–1095) és Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) király sírja, így a templom fontos búcsújáró központnak

69 Varga Szabolcs, *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában 1526–1686*. Pécs, 2009, 27.

70 Végh András, A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenötéves háborúig. *Budapest Régiségei* 31 (1997) 298.

71 Újabban: P. Kovács Klára, Trident és Erdély között. Domenico da Bologna és Francesco Chiaramella de Gandio, két olasz építész a kora újkori Erdélyben. *Korunk* 26:1 (2015) 9–16.

72 B. Szabó János, Buda elfeledett ostromai (1529–42): egy hadtörténeti „kakukktojás" avagy a „Military Revolution" elmélet zátonya? *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42 (2017) 121–140.

4–5. kép. Szapolyai János aranyforintjának előlapja Szűz Máriával és hátlapja Szent László királlyal

számított. János maga is tisztelte Lászlót. Ezt bizonyítja, hogy középkori minták alapján ő is veretett olyan aranyforintot, melynek a hátlapján a szent király egész alakos képe szerepelt. János király 1534-ben beköltözött a püspöki palotába, miután kedvelt hívét, Cibak Imre váradi püspököt meggyilkolták, és az épület üresen maradt.[73] A döntése érthető, hiszen a város mindvégig kitartott mellette, egyben Erdély kapuja volt a Felvidék és a Dunántúl felé egyaránt. János Lippa közelsége miatt is kedvelte, hiszen ez volt a legjelentősebb családi birtoka a környéken, ahol szintén szívesen szállt meg hosszabb időre.[74] Ennek ellenére reprezentatív építkezéséről, egyházi alapításáról nem tudunk egyik városban sem,[75] és sokkal inkább Izabella királyné, II. János, valamint a Báthoryak támogatták Várad városát.[76] Báthory Kristóf előtt például kifejezetten János király budai polgárokat megnemesítő oklevele állhatott példaként, amikor 1580-ban hasonlót adományozott a váradiaknak.[77]

Az erdélyi városok közül kétségkívül Kolozsvár köszönheti a legtöbbet a Szapolyaiaknak. Alattuk és a támogatásukkal lett a „kincses város" Erdély központja. A Jánoshoz köthető első építészeti emlék is ebben a városban maradt fenn egy díszes ajtókereten, abban a házban, amelyet a hagyomány szerint a város hálából építtetett számára. A feliraton ez állt: *„a keresztes hadak idejében,*

73 Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története. I.* Nagyvárad, 1883, 384.

74 Lippára lásd Gálfi Emőke e kötetben olvasható tanulmányát, valamint Fodor Pál, Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. *Történelmi Szemle* 39:3–4 (1997) 314–316.

75 Balogh, *Varadinum*, 38–39.

76 Gálfi Emőke, Izabella királyné várospolitikája. Gyulafehérvár és Várad. In: Oborni Teréz (szerk.), *„Várad, Erdély kapuja..." Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában*. (Tanulmányok Biharország történetéről, 2.) Nagyvárad, 2015, 26–34; Szabó Péter, Várad, a három részre hullt Magyarország virtuális fővárosa. Egy oklevél olvasatai. In: Mikó–Péterfi–Vadas (szerk.), *Tiszteletkör,* 344–348.

77 Szabó, Várad, 347–348.

6–7. KÉP. JÁNOS KIRÁLY CÍMERÉT TARTÓ OROSZLÁNOK A SZAMOSÚJVÁRI BÖRTÖN KAPUÉPÍTMÉNYÉN

Zápolya János vajda úrnak, a szerencsés győzőnek, Bernárd festő. 1514."[78] 1527-ben a szebeni pénzverő kamarát immár királyként telepítette át Kolozsvárra, és ennek épülete az egykori Kornis utcában máig fennmaradt. Ugyanakkor az ilyen jellegű reprezentációt és városfejlesztést az 1530-as években nem követték újabbak. Kolozsvár ettől függetlenül töretlenül szépült és gazdagodott, és például Wolphard Adorján plébános és püspöki vikárius megbízásából valamikor 1534–1541 között elkészült a Fő tér keleti oldalán egy, a helyi építészek által reneszánsz stílusban emelt épület.[79] A város valódi virágkora azonban a század közepén kezdődött el igazán, János időszaka inkább csak megágyazott ennek.

János királynak köszönhetően készült el a Kolozsvárhoz közeli Szamosújvár erődje is, amely a Dés felé menő kereskedelmi utat őrizte. Az építkezések 1539-ben kezdődtek, és minden bizonnyal a már Buda kapcsán említett Domenico de Bologna irányította itt is a munkát. A várból már 1539-ben kelteztek levelet, azaz lakható volt, a következő évben pedig felkerült a Szapolyaiak farkasos címere a falakra. Egyszer oroszlánok tartották egymás felé fordulva a két címert, másszor pedig angyalok fogták közre a tekercses pajzsban jobbra néző farkast.[80] Azon el lehet gondolkodni, hogy vajon mennyire tekinthető ez a vár, valamint Buda néhány védműve modern olaszbástyás építménynek. Azonban az ma már vitán felül áll, hogy a Mohács utáni másfél évtized legjelesebb magyarországi építészét

78 Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance. 1. kötet. 1460–1541*. Kolozsvár, 1943, 257. Idézi: Jakab Albert Zsolt, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2011, 92.

79 További irodalommal: Kovács András, A kolozsvári Wolphard–Kakas-ház. In: Uő, *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. Budapest, 2007, 201–216.

80 P. Kovács Klára, *A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16–19. században*. Budapest, 2019, 12–15, 47–53.

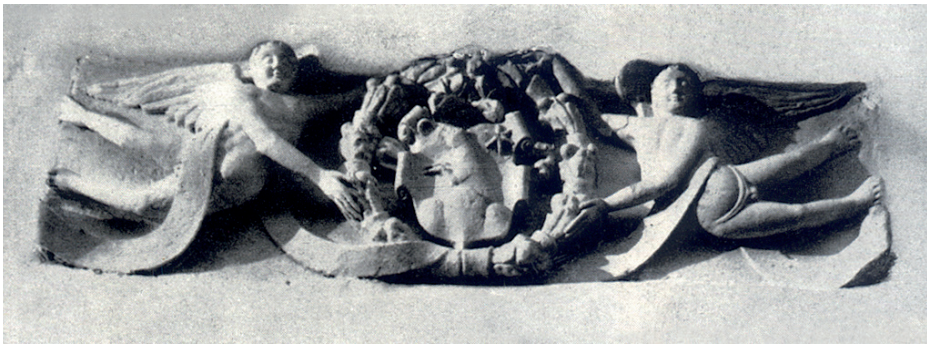

8. kép. Egykor a két oroszlán között volt az angyalok által közrefogott koszorús címerpajzs

tisztelhetjük Bolognában, akinek János adott megbízást ezekre a munkákra, és cserébe budai ingatlanokat adományozott neki.[81]

A Szapolyaiak és általuk az erdélyi fejedelmek új rezidenciája Gyulafehérváron jött létre. Igaz, ehhez Jánosnak vajmi kevés köze volt, hiszen uralkodása alatt ez még a gyulafehérvári püspök székvárosának számított. Statileo János püspök 1542-ben bekövetkezett halála után költözött be Izabella királyné a kíséretével, és valójában ekkortól beszélhetünk uralkodói udvarról a városban.[82] Mégsem mondhatjuk, hogy Jánosnak semmilyen köze nem volt a településhez. Ez a téma azonban már inkább az uralkodó politikai imázsához tartozik.

JÁNOS, A TÖRÖKVERŐ

Köztudomású, hogy Szapolyai János és Szulejmán 1528-ban szövetséget kötött egymással, és ettől kezdve az oszmán segédcsapatok jelenléte mindennapossá vált János király környezetében. A kortársak számára legkésőbb 1529-ben lett nyilvánvaló, hogy uralmát a szultán katonai segítsége tartja fenn, így több mint meglepő, hogy ugyanakkor reprezentációjában mindinkább előkerült a Hunyadiakra mint elődökre való hivatkozás és a török ellenes politika emlegetése. Ennek legemblematikusabb alkotásai a gyulafehérvári székesegyházban álló Hunyadi-síremlékek, amelynek feliratait sokáig sokféleképp magyaráztak a magyar művészettörténeti szakirodalomban. Az elmúlt évek kutatásai végül tisztázták, hogy Statileo János 1533-ban János akaratából állította fel Hunyadi János gyulafehérvári síremlékét.[83] János környezete ezzel demonstrálta a Hunyadiak török ellenes politikájának folytatását, és így próbálta elérni, hogy Hunyadi Mátyás méltó utódjaként tekintsenek rá. Ennek jegyében került a felemelt fedlapra a Hunyadiak hollója mellé a

81 P. Kovács, Trident és Erdély között, 9–16.

82 Gálfi, Izabella királyné, 21–26.

83 Ritoókné Szalay Ágnes, Üzenet a kövön. A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék mint politikai manifesztum. In: Uő, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. (Humanizmus és Reformáció, 33.) Budapest, 2012, 166–174.

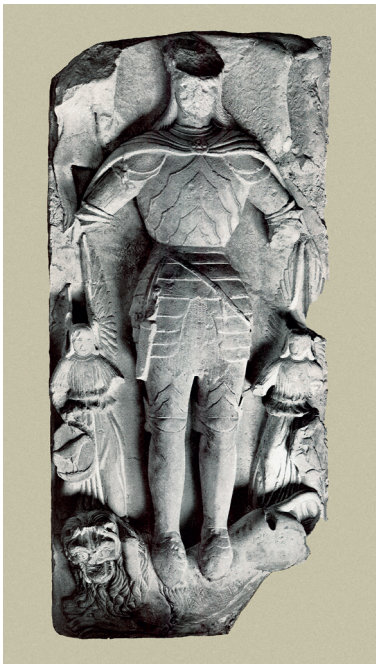

9. KÉP. HUNYADI JÁNOS SÍRJÁNAK EREDETI FEDLAPJA A SZAPOLYAI-CÍMERREL

10. KÉP. HUNYADI JÁNOS TUMBÁJÁNAK 1533-BAN KÉSZÍTETT OLDALLAPJAI ÉS A TÉVES FEDLAP

Szapolyaiak farkasos címere, a sír újonnan készített oldallapjaira pedig csatajelenetek és legyőzött törököket hajtó magyarok kerültek. A sírlap azt a politikai programot jelenítette meg, hogy János király a Hunyadiak szellemében ismét vállalja az „antemurale christianitatis" szerep folytatását.[84]

János nem ekkor hivatkozott először a Hunyadiakra. Miként Barta Gábor bizonyította, már 1527-ben Mátyás király politikájának folytatójaként tekintett magára. Az országhoz írt kiáltványában úgy fogalmazott, hogy őt is, miként a nagy elődöt, csupán a Habsburgok ármánykodása akadályozza meg abban, hogy az igazi ellenség, a törökök ellen harcoljon.[85]

Itt érdemes megemlítenünk a János kancelláriáján kiállított címerleveleket is, amelyeken nem egy esetben törököt levágó magyar vitézeket látunk. Ha csak ezek maradtak volna fenn az utókorra János udvarából, azt hihetnénk, hogy uralkodása idején katonái az oszmánokkal vívtak ádáz harcokat. Gávay Lukács és Imre 1540-ben adományozott címerképén például egy arany lószerszámos paripán vágtató magyar vitéz épp átdöfi lándzsájával az előtte álló turbános, kaftános törököt. Izabella királyné 1547-ben Somosdi Székely Balázsnak egy olyan címert adomá-

84 Uo. 173.

85 Barta Gábor, A törökös ideológia kezdetei Magyarországon. *Keletkutatás* 1987. tavasz, 10–11.

nyozott, amelyen egy harci csákány éppen egy fekvő török fejét találja el.[86] Valószínűleg a János szolgálatában állók többsége csak kényszerből fogadta el a törökökkel való szövetséget, és szívesen ábrándozott efféle vitézi tettekről. Az ő megnyugtatásukra készültek ezek az ábrázolások, egyben jól kiegészítették a Hunyadi-síremlékkel sugallt üzenetet.

E program részeként kerülhetett fel a Szapolyaiak címere a visegrádi királykútra és a budai domonkos kolostor kútjára is. Minél több helyen szerepelt egymás mellett a Hunyadiak hollója és a farkas, annál könnyebb volt kapcsolatot látni a két család között. Minden bizonnyal János környezetéből indult útjára az a szóbeszéd is, miszerint Mátyás király János keresztapja lett volna,[87] és az a csodás jövendölése, amellyel előre látta keresztfia megkoronázását.[88] Mindezek alapján érthető, hogy miért a gyulafehérvári templom déli hajóját szemelte ki végső nyughelyül Izabella királyné, valamint a fia, II. János.[89] A székesegyház előcsarnokának északi oldalán található Szapolyai-címer jelzi, hogy a család tudatosan választotta ki új szakrális építménynek a gyulafehérvári székesegyházat, és ezzel legalább a politikai propaganda szintjén nyíltan vállalta a Hunyadiak uralmának folytatását.[90]

AZ ESKÜVŐ

János uralmának és nemzetközi elismertségének csúcsa kétségkívül a Jagelló Izabellával kötött házassága volt. A meglevő családi kapcsolatok, a lengyel udvar politikai tervei, a Habsburgok elismerése és János diplomatáinak rátermettsége egyaránt szükségeltetett, hogy egy közel ötvenéves, az oszmán szultán vazallusának számító király rangban hozzá illő feleséget kapjon valamely jobb uralkodói házból. Mindez nem ment könnyen, és a tárgyalások során készülhetett János egyetlen hitelesnek tekinthető portréja Erhard Schön keze nyomán. Az alkotás úgynevezett mátkaportré lehetett, amely a lányos család számára készült, és minden bizonnyal az uralkodó legelőnyösebb vonásait emelte ki.[91]

---

86 Szálkai Tamás, Hadi viselet és fegyverzet ábrázolása magyar címeresleveleken a 16. század végéig. *Turul* 78:3–4 (2005) 91.

87 „*Et inter hec Stephano thezaurario Deus altissimus dedisset ac creasset de uxore sua unus masculus; et ad Regem cucurrit, et Regi referavit, quod sibi Deus unum propaginem dedisset, et Rex gravisus est. Et Regem Mathiam suplicavit et rogavit, vt esset compater, et Rex spopondit. Et baptizare fecit cum Rege et cum aliis magnatibus, vt esset Joannes nomen ejus.*" Szerémi, 26.

88 „*[t]um rex Matthias, ex Mathematicorum observatione compertum habens, quis effet tunc coeli et siderum situs, quidve ille designet, conversus ad Stephanum dixisse fertur: Hodie natus et Hungariae Rex; ac ut Deus ratum id esse velit, egregio voto illum cumulavit.*" Bethlen, I. 48.

89 Szabó Péter, Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározásához. *Ars Hungarica* 34 (2006) 22–23. Az viszont magyarázatra vár, hogy Fráter György miképp kapott helyet ugyanitt.

90 Bunyitay Vince, *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista.* Budapest, 1893, 13.

91 Buzási Enikő, Mátka-portrék – egy képtípus 16–17. századi története és példái. In: Ridovics Anna (szerk.), *A szépség dicsérete. 16–17. századi magyar főúri öltözködés és kultúra.* (Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum) Budapest, 2001, 43–45.

Az 1539. március 2-án Székesfehérváron megtartott esküvőt hosszas készülődés előzte meg. A vendégek meghívása egy politikai és protokolláris küzdelem része volt, és még magát a ceremóniát is azért kellett egy héttel későbbre halasztani, mert a Habsburg-követek felháborodtak az oszmán küldöttség meghívásán, és ezért első felindulásukban lemondták a részvételt. Az esküvő, majd a Budán tartott lakodalom végül békésen és pompás ünnepségsorozat közepette zajlott, melynek részeként a meghívott előkelők és a városok követei átadhatták nászajándékaikat. Az eseményen utoljára vett részt az ország egésze, és Izabella megkoronázása volt az utolsó ilyen természetű ceremónia a székesfehérvári bazilikában és a budai királyi udvarban. Emiatt érdemes egy kicsit részletesebben bemutatni az ajándékkal érkezőket: „*A battai apát egy aranyozott kupát hozván nászajándékul; az erdélyi püspök (Statilio) nevében Wolffard Hadrián* (ti. Wolphard Adorján) *vikárius, négy nagy kupával; az erdélyi szászok küldöttségeiként, a hét szék tanácsa nevében: Hutter György nagyszebeni királybíró, Horvát Mihály és orátoruk: Byrkner András, két szép mosdókészlettel, tizenegy aranyos kupával, egy ezüst hüvelyes »szablyá«-val s egy behajtható késsel, »minek neve bicsak«; Brassó tanácsa részéről Fuchs János és Hoch János két remek kupával, egy teljesen felkantározott drága hátaslóval és két nagy szőnyeggel; Kassa város bírája két, Lippáé egy közepes virágos, Temesváré egy kisebb sima kupával; Karánsebes vajdája két sima kupával s végül Lugos bírája kilenc cobolybőrrel. […] Ezenkívül kapott még János király esküvője alkalmából: a pécsi püspöktől két virágos kupát, a gyulafehérvári s a váradi káptalantól 3-3 virágos kupát, a budai polgároktól egy fedeles serleget, a karánsebesi nemesektől egy muskátdió alakjára készült ezüstös kupát; s megkésve, két héttel esküvője után: a kunoktól és jászoktól 2-2 virágos kupát.*” A Habsburg uralkodó képviseletében Niklas Graf zu Salm őrgróf jelent meg hatvanfőnyi díszes küldöttség élén, a magyar főurak közül pedig ott volt minden bizonnyal a teljes rokonság, a közéjük tartozó Drugethek, valamint Perényi Péter, Török Bálint, Fráter György, Werbőczy István, Brodarics István és az ifjú párnak magyar nyelvű verset szerző Istvánffy Pál is.[92] Az esemény nem vetekedhetett Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos esküvőjének pompájával, ugyanakkor János diplomáciája legnagyobb sikerének tűnik. Több évtized után újra családi kötelék kötötte össze az Európában is rangos királyi dinasztiának számító Jagellókkal, és a fiatal királyné révén valódi esély kínálkozott egy törvényes örökösre.

SZAPOLYAI PÉNZEI ÉS PECSÉTJEI

János király uralmának legitim egységét leginkább a pénzveretei bizonyították. Ezek egyrészt jó minőségűek voltak, így szívesen használták az országban. Másrészt, mivel a kamarák pénzverdéit megörökölte elődeitől, kinézetükben rendkívül hasonlítottak Mátyás, Ulászló és különösen Lajos érméire. Itt most nincs alkalom az ábrázolások részletes elemzésére, de nincs is rá szükség, hiszen János

92 Az esküvő leírása: Veress Endre, *Izabella királyné (1519–1559)*. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1901, 49–50. Újabban: Komlóssy Gyöngyi, Griseldis története: A királyi nászajándék. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113:6 (2009) 651–652.

11–12. kép. Az 1540-ben Nagyszebenben készült aranyforint előlapja a Szapolyai–Jagelló-címerrel, és hátlapja Szent Lászlóval

pénzeiről a közelmúltban kitűnő elemzés született, így e munka alapján foglalom össze az ismereteket.[93] Uralkodása első éveiben János még a legtöbb pénzverő kamara felett diszponált, ám 1527 után folyamatosan beszűkültek a lehetőségei, és tartósan csak Kolozsváron, illetve Nagybányán működött a fennhatósága alatt pénzverde. Ezekben leggyakrabban aranyforint és ezüstdénár készült.

János aranyforintjai uralkodása közel másfél évtizede alatt meglehetősen egységes éremképet mutatnak. Az előlapon holdsarlón ülő, koronás Szűz Mária látható, jobbjában a kis Jézussal. A hátlapon Szent Lászlót vértben, jobb kezében alabárddal, bal kezében országalmával ábrázolták (lásd 4–5. kép). Az 1530-as évek végén, egyes Kolozsváron vert aranypénzekre azonban a Szapolyaiak címere került Mária helyére. Sőt egy 1540-ben Nagyszebenben készített aranyforinton már János és Izabella királyné egyesített címere látható.[94] A tipológiai változás mögött Gyöngyössy Márton a nagy hatalmú kincstartót, Fráter Györgyöt sejti, aki ezzel talán az uralkodó presztízsét igyekezett növelni.[95] János király Madonnás aranyainak előlapi köriratában, a címerpajzsban farkas vagy egyszarvú szerepel. Uralkodása utolsó éveiben vert kolozsvári aranyforintokon látható Szapolyai-címer azonban már egy négyelt címerpajzs szívpajzzsal. Az első és a negyedik mezőben a vágások, a második és a harmadik mezőben a kettős kereszt látható. A szintén négyelt szívpajzsban farkas és egyszarvú tűnik fel váltakozva.

Az ezüstdénárok éremképe Magyarországon Mátyás óta állandó volt, és még II. Lajos pénzreformja során sem cserélték le a meglevő ábrázolásokat. Az előlapján négyelt címerpajzs volt szívpajzzsal, a hátlapon itt is a koronás Szűz Mária látható a kis Jézussal. Szapolyai ezüstpénzeinek többségén a szívpajzsban

93 Gyöngyössy Márton, Szapolyai János pénzverése (1527–1540). *Századok* 149:4 (2015) 959–972.
94 Gyöngyössy Márton, Különös Szapolyai-aranyforint. Adalék a Mohács utáni pénzverés és a dinasztikus politika kapcsolatához. *Az Érem* 69:1 (2013) 11–12.
95 Gyöngyössy, Szapolyai János pénzverése, 963–965.

13–14. KÉP. SZAPOLYAI JÁNOS EZÜSTDÉNÁRJÁNAK ELŐ- ÉS HÁTLAPJA, 1527

a farkasos családi címer látható, leszámítva az 1530–1533 között vert pénzérméket, ahol ez rövid időre eltűnik.[96] Érdekes újdonság, hogy némely 1531-ben készült budai és nagybányai érme hátlapi köriratában, Szűz Mária alakja alatt Lodovico Gritti Szapolyai János által bővített címere látható: a címerpajzs felső mezejében egyenlő szárú kereszt, alsó mezejében oroszlánfő.[97] Ez is jelzi Gritti hatalmát és befolyását, 1534. évi halála után azonban értelemszerűen abbahagyták a címerével díszített érmék készítését. Alig hat évvel később azonban János király nevével sem készülhetett több ezüstpénz.

TEMETÉS

János királyt 1540. július 22-én erdélyi hadjárata közben érte a halál hívei körében, Szászsebesen. Felesége és alig néhány hetes kisfia Budán tartózkodott, így nem lehettek tanúi az utolsó napoknak. Bár köztudott volt az uralkodó gyenge egészségi állapota, csak egy héttel a halála előtt kezdett el rohamosan romlani az állapota. Miután rövid szenvedés után elhunyt, nem volt kérdés, hogy a holttestet Székesfehérváron kell örök nyugalomra helyezni. A temetési menet lassan haladt a célja felé, és csak valamikor szeptember elején érkezett meg a magyar királyok ősi temetkezési helyére. A zűrzavaros helyzetet mutatja, hogy nem maradt fenn szemtanú beszámoló az eseményről, és még a pontos idejével sem vagyunk tisztában. Csupán annyi ismeretes, hogy *„János király testit Székesfejérvárra vevék, tisztessíggel eltemetik”*.[98] Az bizonyos, hogy a királyné az egészségi állapota miatt ezen az eseményen még nem vett részt, így elmulasztotta az utol-

96 Huszár Lajos, János király denárai. *Numizmatikai Közlöny* 50–51 (1951–1952) 38–47, különösen 45.

97 Varjú, János király czimerbővitő levele, 89; Soós Ferenc, *A magyar fémpénzek feliratai és címerei*. Budapest, 2014, 54–55.

98 *1504–1566 Memoria rerum.* Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, 1981, 50.

só magyarországi királytemetést. A menet ezek után Budára ment, és a rákosi országgyűlésen a csecsemőt II. János néven királlyá választották.

János király nem pihenhetett sokáig eredeti sírhelyén. 1545-ben, az akkor már oszmán fennhatóság alatt levő városban a megszállók felnyitották a királyok sírjait, és minden mozdítható értéket elraboltak. A maradványokhoz ekkor még egy kivétellel nem nyúltak. Ez az egy azonban éppen János király volt. A budai oszmán kincstárnok őt kidobatta a sírhelyről, és megbízta Szigethy Tamás magyar városbírót, hogy temettesse el máshol. A magyar elöljáró jóvoltából a test minden különösebb ceremónia nélkül a Sziget külvárosban álló Szent Mihály-templomba került át, és a templommal együtt pusztult el Fehérvár ostromainak egyikében.[99] Jelzésértékű, hogy amíg János király apjának és nagybátyjának a sírjai sértetlenül vészelték át az évszázadokat, ő maga hiába szerezte meg a koronát, sírhelye és teste örökre elveszett, így nem épülhetett be az örökösök reprezentációs törekvéseibe. Izabella királyné és II. János azonban fenntartották a Szapolyaiak hatalmát az ország keleti területén, így Jánossal nem ért véget a család befolyása.

KITEKINTÉS

1571. május 23-án hatalmas sokaság gyűlt össze, hogy szemtanúja legyen a Szapolyai nemzetség végleges sírba szállásának. E napon kísérték utolsó útjára II. János magyar választott királyt. A processzió elindulása előtt még utoljára felnyitották a koporsót, melyben a fiatal elhunyt már korántsem nyújtott méltóságos látványt. Arca eltorzult, fél szeme nyitva, bal keze pedig teljesen elfeketedett. A testet vörös karmazsinba öltöztették és fekete lepellel takarták le. A temetési menetben egy felfordított pajzsú, rozsdás fegyverzetű lovas haladt, ő szimbolizálta az összegyűlt sokaság számára, hogy az elhunyt a család utolsó férfisarja volt.[100]

A Szapolyaiak szimbolikus jelenléte azonban még a család kihalása után, a Báthoryak idején is megmaradt. 1574-ben a francia Pierre Lescalopier-nek büszkén mutatták meg a város mellett egy mezőn János Zsigmond díszes, kastélyhoz hasonló hadisátrát. Csipkés oromzatú vászonfalai voltak, melyek távolról kőfalnak látszottak, illetve elöl-hátul nagy kaput alakítottak ki rajta. Belül négy teremre oszlott, és további négy helyiség szolgált a ruhák és a felszerelés tárolására. A falaknál istállók és a lovászok szállásai voltak, és minden kötél selyemből készült. Másnap pedig megmutatták neki azt a vízvezetéket, amelyet szintén a néhai fejedelem készíttetett, és több kilométer távolságból szállította a vizet a palotába.[101]

---

99 Fodor Pál, A török hódítók és a királysírok. *História* 11:3 (1989) 11–12.

100 Szilágyi Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. I–XXI.* Budapest, 1875–1898 (= *EOE*), II. 396. Idézi: Szabó Péter, Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: R. Várkonyi (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 330, 333.

101 *Pierre Lescalopier utazása Erdélybe [1574].* (Bibliotheca Historica) Közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos. Budapest, 1982, 85–86. A sátorról sajnos közelebbi adatunk nincsen. Nem kizárt, hogy valamely oszmán főembertől kapta ajándékba. Dervisről, az első szegedi szandzsákbégről például tudjuk, 800 aranyforintot érő hadisátra volt, és ezzel vonult hadba a szultáni hadjáratok idején. Dávid Géza, Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14:4 (1999) 11.

A reprezentáció hatásának továbbélését bizonyítja, hogy Báthory István erdélyi fejedelem udvarában előszeretettel hivatkoztak az elődökre, Izabella és II. János sírja pedig mementóként állt a gyulafehérvári székesegyházban. Az is bizonyos, hogy Bocskai István fejedelem tudatosan temetkezett János Zsigmond mellé 1606-ban, felvállalva annak politikai örökségét.[102] A Szapolyaiak fénye, ha halványabban is, de tovább ragyogott, ez azonban már az emlékezet tárgykörébe tartozik, így nem lehet része e tanulmánynak.

A KÉPEK FORRÁSA

1. kép. Ars Hungarica, 2015, 166. nyomán
2. kép. MNL OL DL 38865.
3. kép. Szalay József – Baróti Lajos: A magyar nemzet története III. Budapest, 1896–1897, 34. nyomán
4–5. kép. Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár B, leltári szám: Jankovich. 718.
6–7. kép. Kovács András felvétele, 2008. P. Kovács Klára, A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16–19. században. Budapest, 2019 nyomán
8. kép. Kovács András felvétele, 2008. P. Kovács Klára, A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16–19. században. Budapest, 2019 nyomán
9. kép. Magyarország műemlékei, I. Szerk. Forster Gyula. Budapest 1905. VI. tábla, a 102. lap után
10. kép. Magyarország műemlékei, I. Szerk. Forster Gyula. Budapest 1905. II. tábla, a 60. lap után
11–12. kép. Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár
13–14. kép. Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár

102 Szabó Péter, Kultusz és kultuszhely. In: Uő, *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. (TDI Könyvek, 7.) Budapest, 2008, 139.

Bubryák Orsolya*

A SZAPOLYAIAK „HAGYATÉKA"

SZAPOLYAI-KINCSEK A FORRÁSOKBAN

Ifjabb Kemény Lajos 1888-ban tette közzé Szapolyai János ingóságainak 1538 körül készült összeírását, amely Kassa város levéltárában maradt fenn.[1] Mindmáig ez a legtöbb, amit a Szapolyai-kincstár tárgyairól tudhatunk. Nem ismert, hogy a jegyzék pontosan milyen körülmények közt készült, hiszen nemcsak Szapolyai kincsei szerepelnek benne, hanem az 1536-ban elhunyt Országh János váci püspök Váradra vitt javai is. Az is valószínűsíthető, hogy a listában nem a teljes Szapolyai-kincstárat írták össze. A díszfegyverek, ruhák, használati ezüstök felsorolása mellett „tényleges" kincstári darabot viszonylag keveset találunk benne, csak az első ládában regisztráltak nagyobb értékű tárgyakat, főleg ékszereket. A latin nyelvű jegyzék ezeket sajnos többnyire csak sommásan írta le: említ például értékes gyűrűket, kereszteket, függőket, régi pénzeket, erszényekben tartott „régiségeket" *(diversae antiquitates)* vagy „drágaságokat" *(diversae res preciosae)*, melyekről azonban e felsorolásból lényegében nem tudunk meg semmit.

Gyémántos unikornis

A néhány részletesebben leírt, tehát adott esetben később is felismerhető tárgy között alig van olyan, amelyet viszontlátnánk más forrásokban. Kivételt képez egy hegyes gyémánttal és más drágakövekkel díszített „unicornis", amelyet János király ingóságai közt egy kis tokban jegyeztek fel *(„in una scatula parva est unicornix cum lapide adamante spisso et aliis lapidibus ornatus")*. Az „egyszarvú" szarva a korabeli uralkodói-főnemesi kincstárak keresett darabja volt, hagyományosan a narvál hegyes, tekeredő agyarából készítették. Legismertebb példája a Habsburgok kincstá-

* Tudományos főmunkatárs, BTK Művészettörténeti Intézet; bubryak.orsolya@btk.mta.hu. A tanulmány készítését az NKFIH K 129362 sz. projektje támogatta, a bécsi levéltári kutatásokat az MTA Alfred és Isabel Bader művészettörténeti ösztöndíj tette lehetővé.

1 Ifj. Kemény Lajos, János király kincseinek s ruháinak összeirása. *Történelmi Tár* 11 (1888) 566–571. Az évszám nem az első lapon, hanem az Országh János váci püspök Váradra került kincseit lajstromozó oldalon található.

rának híres „Ainkhürnje", amely eléri a 243 cm hosszúságot.[2] Sok esetben megmunkálták: serlegeket, pásztorbotot, jogart, fegyvermarkolatot stb. készítettek belőle. Tekintettel azonban arra, hogy Szapolyai kincstárában az „unicornist" egy kis méretű tokban tartották, itt aligha lehetett szó egy teljes szarvról. Arra következtethetünk, hogy a tárgy viszonylag kis méretű volt. Mivel drágakövek is díszítették, leginkább valamiféle ékszerként képzelhetjük el, s ez esetben nem biztos, hogy az anyaga miatt nevezték unikornisnak. Gondolhatunk egy olyan egyszarvút mintázó függőre is, amelynek szarvát az említett hegyes gyémántból alakították ki.

A történetírói hagyomány szerint Szapolyai János „unicornisát" a fia, János Zsigmond örökölte meg, aki azt később bizalmasának, Bekes Gáspárnak adta, majd tőle Fogaras elfoglalásakor Báthory István birtokába jutott. Ő magával vitte Lengyelországba, és végrendeletében a következő erdélyi fejedelemnek, Báthory Zsigmondnak hagyta.[3] Bár Szamosközy István szerint a fejedelem többször is kérte, a lengyel kincstárból nem adták ki. Inkább 30 000 forintot ajánlottak helyette, ám úgy tűnik, végül ezt sem fizették ki.[4] Báthory István lengyel király végrendelete azonban ellentmond ennek a történetnek. Eszerint az uralkodó a nála lévő „unicornist" a fenti összeg ellenében eleve a lengyel koronakincstárból váltotta meg, azaz nem Bekestől vette el, és az ékszert az erdélyiek nevében az oszmán szultánnak hagyta. Fenntartotta azonban a lehetőséget a lengyel rendek számára, hogy a tárgyat, ha akarják, visszaválthassák.[5] Báthory szemében tehát méltó ajándék volt ez a szultán számára, ami arra utal, hogy egy „valódi" unikornisszarvról volt szó, amelynek értékét éppen mitikus ereje biztosította, és ez tette alkalmassá arra, hogy egy uralkodó kincstárát gazdagítsa. Azaz Szapolyai ékszere és Báthory hagyatéka valójában két különböző tárgy volt.

Szamosközy tehát tévedett a tárgyakkal kapcsolatban, de ettől még egyes információi lehetnek helytállóak. Jó példa erre, hogy elmondása szerint a tárgy János Zsigmondtól került Bekes Gáspárhoz, és ő valóban őrzött egy ilyen ékszert. Végrendeletében, mint legértékesebb ingóságát, egy unikornis (formájú?)

2 Wien, Kunsthistorisches Museum, Weltliche Schatzkammer, ltsz. Schatzkammer WS XIV 2.

3 Szilágyi Sándor (szerk.), *Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. IV. Vegyes följegyzések*. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, XXX.) Budapest, 1880, 64–65. 1583 és 1596 közt Báthory Zsigmond többször is érte küldetett.

4 Gyulaffy Lestár követségeiről, Szamosközy értesüléseit pontosítva: Bíbor Máté János, Gyulaffi Lestár lengyelországi követjárásai. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 12 (2005) 121–144.

5 A végrendelet vonatkozó passzusa: *„Et quoniam potentia Turcica est tanta, ut viribus sufficere nequeant, ad conciliandam imperatoris Turcarum benevolentiam unicornum illud, a Palatino Lublinensi propria mea pecunia redemptum, instituta solenni legatione in nomine Transylvanorum imperatori Turcarum protunc constituto, praesentandum committo*; *quod eo facilius regni Poloniae status et ordines concedent, si illis tritum illud in mentem venerit*: »*Tua res agitur, paries cum proxima ardet*«. *Verum, si tamen tanta esset aliquorum ingratitudo (quod non credo), ut illud exequi nollent, at saltem pecuniam triginta millia florenorum pro unicornu erogatum reddat, unde donationem eo nomine amplum Transylvani curebunt."* (Kelt: Niepołomice, 1585. május 12.) Közölte: Veress Endre (szerk.), *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. 1576–1586.* (Monumenta Transsilvanica) Kolozsvár, 1944, No. 805. A lengyel koronakincstárat 1658-ig Lublón őrizték, ezért említi a testamentum a lublói várnagyot. Vö. Divéky Adorján, Magyar–lengyel művészettörténeti adatok. *Művészettörténeti Értesítő* 2 (1953) 186.

függőt hagyott elsőszülött fiának, amelynek megőrzését a feleségére bízta. *„Az unicornis násfát hagyom öregbik fiamnak Békés Lászlónak. Az öreg gyémánt gyűrűt hagyom kissebbik fiamnak Békés Gábrielnek. [...] Mind az unicornis, mind az gyűrű, mind az ház lígyen az én felesígem keziben, míg az én nevemet viseli; ha fírhez menne, adja azokat is ücsém Békés Gábor kezében.”*[6]

Aranyozott ezüstoltár a budai várkápolnában

Nem az ingóságjegyzék az egyetlen forrás, amelyből a Szapolyaiak birtokában lévő műtárgyakról értesülhetünk. Szerencsére más adatokkal is rendelkezünk, sok esetben igen nagy értékű tárgyakról. Az egyik legkorábban említett – és vélhetően a legnagyobb anyagi és művészi értékkel bíró – alkotás egy zománcdíszes, aranyozott ezüst oltártábla volt, amely nagy valószínűséggel Szapolyai János tulajdonából került utolsó ismert őrzési helyére, a budai királyi palota Alamizsnás Szent János-kápolnájába.[7] A várkápolna kincseit és ereklyéjét a mohácsi csatavesztést követően Mária királyné 1526-ban elszállíttatta. Közülük néhány miseruhát Nádasdy Tamás a rákövetkező években visszajuttatott, a többi Pozsonyba, majd Nagyszombatba, illetve Bécsbe került.[8] Az értékeitől megfosztott kápolnát az új uralkodónak kellett királyi rezidenciához méltóvá tennie. Feltehetően ekkor hozatta ide Szapolyai a hagyomány szerint anyjától, Hedvig tescheni hercegnőtől származó paramentumot.

Buda 1541. évi ostromakor azonban újra kiürítették a kápolnát: ekkor Szapolyai hű embere, Péter káplán csomagolta össze az értékesebb kincseket – köztük ezt az oltárt is –, és a kétládányi klenódiummal Eperjesre menekült. Sógora, a korábbi budai főbíró, az 1541-ben I. Ferdinánd oldalára állt Pálczán Péter azonban az eperjesi városbíróval lefoglaltatta a kincseket, amelyeket aztán Werner György sárosi kapitány a király nevében zár alá vett.[9] A kincsekről ezután pár évig nincs hír, majd 1544-ben a városi tanács megpróbálta megvásárolni azokat. Azzal a kéréssel fordultak Ferdinánd királyhoz, hogy adósságainak elengedése fejében engedje át e paramentumokat Eperjesnek. Ő ekkor biztosokat

6 Barabás Samu, Békés Gáspár végrendelete. *Történelmi Tár* 14 (1891) 146.

7 A kápolnáról részletesen: Knauz Nándor, A budai királyi várpalota kápolnája. *Magyar Tudományos Értekező* 1 (1862) 41–63, 333–341; Kumorovitz L. Bernát, A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15 (1963) 109–151.

8 További sorsukhoz lásd Takáts Sándor, A budai várkápolna régi kincseiről. *Archaeologiai Értesítő* (Új Folyam) 23 (1903) 173–179; Knauz, *A budai királyi várpalota*; Boda Zsuzsanna, Alamizsnás Szent János kultusza és annak emlékei Magyarországon. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.), *Történelem–kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000/3.) Budapest, 2000, 220–230; Zuzana Ludikova, A budai egyházi kincsek sorsa Pozsonyban. In: Réthelyi Orsolya et al. (szerk.), *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapest, 2005, 115–121.

9 Takáts Sándor, A budavári királyi Szt. János kápolna kincsei. *Archaeologiai Értesítő* (Új Folyam) 21 (1901) 287–288; Bessenyei József, Ami a budai tanács „árulása” után következett. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29 (2001) 24.

küldött a kincsek felmérésére, akik részletes jegyzéket vettek fel a művekről, innen ismerjük az oltár leírását is.[10]

A zománcdíszes ezüsttáblán a leltár szerint a *Háromkirályok imádása* volt látható, a kompozícióban a Betlehemi csillagot egy hatalmas ametiszt jelenítette meg, a predellán pedig a *Betlehemi gyermekgyilkosság* kapott helyet. Az ezüst súlya 29 és ½ márka és két lat, tehát több mint 8 kg volt.[11] 1545 áprilisában Ferdinánd úgy rendelkezett, hogy a nemesfémtartalmú kincseket inkább olvasszák be, és értékét fordítsák a bécsi, valamint komáromi erődítések építésére, de a miseruhákat, illetve néhány kelyhet Eperjes megtarthat. Mégsem így történt, mert közel egy évtizeddel később, 1554. március 8-án Ferdinánd már azt nyugtázta, hogy a budai templomi kincsek hiánytalanul *(„totaliter et sine defectu")* megérkeztek Bécsbe. Teljesen egyértelmű, hogy a korábbi vélekedéssel szemben sem az ezüstoltárt, sem a többi nemesfém tárgyat nem olvasztották be: az ekkor kelt átvételi elismervényben felsorolt paramentumok közt ugyanis a Háromkirályok-oltár is felismerhető: *„[...] item tabulam argenteam cum imaginibus trium magorum"*.[12] Ez tehát a 16. század közepén bizonyosan Bécsbe került – és itt el is veszítjük nyomát: a Habsburgok kincstárának későbbi inventáriumaiban már nem említik.

A SZAPOLYAI-KINCSTÁR SZÓRÓDÁSA

A Szapolyai-kincstár nagyobb része nagy valószínűséggel 1540 után is egyben maradt, hiszen nem sokkal János király (1. kép) halála előtt megszületett fia, János Zsigmond (2. kép), aki apja vagyonának törvényes örököse volt. Bár minden bizonnyal kikerültek a kincstárból egyes darabok Szapolyai halála után is,[13] az ingóságok nagyobb arányú szóródásával általában inkább egy-egy család kihalását követően kell számolnunk, ami a Szapolyaiak esetében 1571-ben, II. János király, azaz ismertebb nevén János Zsigmond halálával következett be. Ezt iga-

10 Az ügyre vonatkozó iratok: Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (= AVA FHKA), Hoffinanz Ungarn (= HFU), r. Nr. 1. Konv. 1544. fol. 40; Uo. r. Nr. 4. Konv. 1553. Sept. fol. 5–16; Konv. 1554. s. d. fol. 3–14.

11 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 4. Konv. 1553. Sept. fol. 6v. *„Erstlich ist ein ganntz Silbern vergolt Tafeln, in Gestalt aines Altars. Im corpus ist ain Marien bilt silbern vergolt, unnd in geschmelztem glaßwerckh, die hailigen drey Khunig so dem kindlen Jesu das Opffer furbringen, darüber ain silbern vergolt (er) stern darinnen ain Amatistel ainer halben arbes groß: undten im fuess des Taffelins ist der unschuldigen kindlein mordt auch in geschmelztem Glaswerk. Dieses Taffeln, so des Khünig Hansen Muetter gewesen, silber sambt dem schmeltzwerckh, welches die goltschmidt von kunst wegen an Silbers stat geachtet, wigt hungerisch 29 ½ Mark, 2 Loth."* Szövegét (kisebb eltérésekkel) idézi: Takáts, A budai várkápolna, 178. Fontos különbség, hogy a forrásszövegben említett Mária-alak – szemben a Takáts által közölttel – nem „faragott" *(geschnitzt)*, hanem „zománcozott" *(geschmelzt)* volt.

12 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 4. Konv. 1554. s. d. fol. 3, 14. A rövid leltár szövegét más forrásból kiadta: Franz Kreyczi, Urkunden und Regesten aus dem K. u. K. Reichs-Finanz-Archiv. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses in Wien* 5 (1887) Reg. 4223. LXVII.

13 Ismertek például Izabella királyné Lengyelországba küldött ajándékai: Divéky, Magyar–lengyel adatok, 185.

1. kép. Erhard Schön: Szapolyai János portréja, 1539 körül, felirata: „Johans von Gottes gnaden König zu Hungern”
Fotó © commons.wikipedia

2. kép. Nicolo Nelli: János Zsigmond opuliai herceg képmása, 1566
Felirata: „Iohannes Sigism. Hung. Regis Filius Dux Opoliensis”
Fotó © Trustees of the British Museum

zolja János Zsigmond 1567-ben fogalmazott végrendelete is,[14] amelyben udvartartása tagjai, erdélyi hívei és anyja lengyel rokonsága közt osztotta szét igen bőkezűen kincstára darabjait. Ezek között még koronázási jelvények is voltak, melyek a krakkói királyi kincstárba kerültek. Állítólag maga Báthory István is egy János Zsigmondtól származó koronával koronáztatta meg magát, amely valamikor 1611 és 1669 között veszett el a kincstárból. Egy „magyar korona"-ként számon tartott, négy zafírral és négy rubinnal díszített felségjelvény viszont, amelyhez jogar és országalma is tartozott, bár 1669-ben már sérült volt, egészen 1794-ig kimutatható a királyi kincstárban.[15]

A fejedelem testamentumában nem feledkezett meg a két nagyhatalom képviselőjének, II. Miksa császárnak és II. Szelim szultánnak szóló tiszteletteljes ajándékokról sem. Közülük a II. Miksa császárnak hagyott tárgyak még egy darabig követhetők a forrásokban, mert azokról nemcsak a végrendelet szövegét, hanem a testamentum végrehajtóinak (Csáky Mihály, Hagymássy Kristóf, Stanisław Nieżowski, Bekes Gáspár, Andrássy Márton, Bornemissza Farkas, Miles Simon, Telegdi Miklós) az átadásról tanúskodó feljegyzését is ismerjük.[16] A legnagyobb értéket egy nagy méretű és széles, pogány pénzekkel (azaz antik érmekkel) kirakott színarany *patera* (csésze) jelentette, és emellett Miksára testált egy fekete bársony hüvelyű, gyöngyökkel díszített kardot, valamint azt a szintén gyöngyös díszítésű, bíborbársony hüvelyű szablyát, amelyet egykor a szultán küldött a fejedelemnek Tordára. A császárnéra pedig különféle aranyrögöket és ritka ásványokat hagyott.

János Zsigmond aranykeresztje

Szapolyai János ingóságjegyzékében szerepelt két (arany)kereszt, amelyeket az összeírók nagyon értékesnek gondolhattak, mert mindkettőt a jegyzék legelején tüntették fel. A kereszteket külön tokban őrizték, az egyiket *„in nomine domini"*, a másikat *„Navis"* névvel írták le, ezek talán rajtuk olvasható feliratokat jeleznek. Az előbbiről még annyit tudunk, hogy gyémántok díszítették, a másikról sajnos semmi egyebet nem árultak el. A leltárban elfoglalt kiemelt helyük viszont mindenképp arra utal, hogy nagy értéket képviseltek, tehát feltehetően színaranyból készültek. Mindez sajnos kevés ahhoz, hogy közvetlen összefüggésbe hozzuk őket az utóbb szintén Szapolyai János fia, János Zsigmond fejedelem birtokában

14 Az eredetileg magyar nyelvű testamentum latin átiratban maradt fenn, szövegét kiadta: Heckenast Gusztáv, János Zsigmond végrendelete (1567). In: Galavics Géza – Herner János – Keserü Bálint (szerk.), *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, 155–169.

15 Divéky, Magyar–lengyel adatok, 185–186.

16 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (= HHStA UA AA) fasc. 97. Konv. A. fol. 53; Konv. B. fol. 19–21. Szövegét kiadta: Szilágyi Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. I–XXI.* Budapest, 1876–1898 (= *EOE*), II. 480. Politikai hátterét részletesen elemzi: Szabó Péter, János Zsigmond végrendelete (1567) és végrehajtása (1571). A végrehajtásról szóló forráskiadás kérdése. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.), *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest, 2012, 325–332.

felbukkanó aranykeresztekkel, bár a köztük lévő kapcsolat egyértelműen nem is zárható ki.

A legjobban dokumentált, de tárgyi valójában szintén nem ismert klenódium az a János Zsigmond végrendeletében említett gyémántos aranykereszt, amelyet a fejedelem az „országnak” hagyott. Noha a darabról utóbb több forrás is említést tett, szűkszavúságuk miatt nehéz képet alkotni róla, ráadásul – mint arra már többen felhívták a figyelmet –, a híradásokban vélhetően különböző aranykeresztekről szóló információk keverednek.[17] János Zsigmond 1567-ben fogalmazott testamentuma mindenesetre elég pontos adatokat rögzített: *„Az aranykeresztet, amely Grittié volt, s amelyben kilenc nagy gyémánt és négy nagy rubin van, Őfelsége a három nemzet lakosainak és a magyarországi részben lakozó híveinek hagyja, hogy emlékezzenek rá, Őfelsége nemcsak éltében viselte gondjukat*: *hanem kegyesen halála után is becsben tartja őket. Éppen ezért, ezt az értékes keresztet annak kezébe, ki majd a jövőben uruk és fejedelmük lesz, ne adják, hanem az ország szükségleteire őrizzék”*.[18]

A fejedelem 1571-ben bekövetkezett halála után a végrendelet végrehajtói János Zsigmond végakaratának megfelelően jártak el. Az 1571. május 24–31-i országgyűlésen határozatba foglalták a kereszt tulajdonlásának feltételeit, s ezt Báthory István is megerősítette: *„[...] az mi megh holt kegyelmes urunk [...] hagyott volna nekünk országul egy arany keresztet, kiben kilencz örög gyémánt és négy rubint volna, kit minekünk országúl és nem a következendő fejedelmeknek hagyott volna, kit kezünkben is adának. [...] adtuk azt bátorságos tartásnak és őrizésnek okájért az tiszteletes bölcs személyeknek Miles Simonnak szebeni polgármesternek és az esküdt tanácsnak kezekbe, kiket erős hittel megketeleztünk, hogy ők ezt híven minden elváltoztatás nélkül épen ez országnak megtartják.”*[19] Ezt követően a keresztet letétbe helyezték Szeben város tanácsánál, ahonnan csak a rendek együttes akaratával lehet visszavenni. Az átvételről Miles Simon szebeni polgármester, Augustinus Hedwigk királybíró és Csukás György bíró, valamint az esküdt polgárok állítottak ki elismervényt 1571. június 4-én. Ennek során nemcsak az ékköveket számolták meg újra (és az előzőekkel egybehangzóan), hanem feljegyezték a tárgy

17 Az aranykeresztről szóló források első „szemléjét” összeállítva már Szilágyi Sándor is felvetette, hogy az adatok akár két-három tárgyra is vonatkozhatnak: Szilágyi Sándor, János Zsigmond aranykeresztje. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 392. Kruppa Tamás egy későbbi tulajdonos, Báthory Zsigmond felől vizsgálta a forrásokat, és a Báthory család birtokában összesen négy különböző kereszt adatait különítette el. Kruppa Tamás, Korona és kereszt. Báthory Zsigmond és a magyar koronázási jelvények. *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 87–91. Közülük mindazonáltal csak kettőnél valószínűsíthető Szapolyai-eredet, így jelen tanulmányban csak ezeket tárgyalom. A keresztről szóló forrásokat áttekinti még: Balogh Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár*. Budapest, 1966, 383–385.

18 *„Crucem auream preciosam, quae fuit Gritti, cui novem magni gemanti et quatuor magni rubini insunt, Mgtas [Maiestas] eius legat regnicolis tribus nationibus, vna cum fidelibus suis in Hungaria ditioni suae subiectis, vt agnoscant Mgti [Maiestati] eius non solum viuenti ipsos curae fuisse*: *verum post mortem quoque clementi in respectu eos habuisse. Ita tamen, vt hanc crucem preciosam in manus illius, qui dominus aut princeps futurus est, non dent, sed ad regni necessitatem conseruent.”* Heckenast, János Zsigmond, 159.

19 *EOE* II. 473.

súlyát is: két márkát és három pisetumot, tehát közel fél kilogrammot nyomott aranyban.[20]

Az ékszerről tehát annyit tudtunk meg, hogy rendkívül értékes volt, kilenc gyémánt és négy rubin díszítette. Származásáról pedig kiderült, hogy eredetileg nem a Szapolyaiak megrendelésére készült: János Zsigmondhoz feltételezhetően az apjától került, aki viszont a végrendelet szerint az 1534-ben Medgyesen meggyilkolt kormányzótól, Lodovico Grittitől jutott hozzá. A klenódiumot a későbbi leírások ennél lényegesen messzebbre vezették vissza.

Szamosközy István történetírói műve *(Rerum Vngaricarum Libri)* János Zsigmond halálát elbeszélve szintén említést tett a drágakövekkel díszített, színarany keresztről, amelyet a fejedelem az ország javára hagyott hátra azzal a kikötéssel, hogy azt csakis a rendek együttes akaratával, az ország érdekében lehessen a kincstárból kivenni.[21] A történetíró ezen a ponton több kiegészítő információval is szolgált a darabról: meghatározta egyrészt az értékét (tudomása szerint negyvenötezer aranyat ért), valamint jelentősen bővítette a tárgy eredetéről való ismereteinket. Értesülései szerint ugyanis a kereszt a magyar királyok örökéből, Zsigmond császárról szállt Mátyás királyra, akinek fia, Corvin János ajándékozta az apja temetési szertartását végző Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépostnak.[22] Ezután – nem részletezve az újabb tulajdonosváltás körülményeit – a drágaság János királyhoz került, akitől – ajándékképp vagy más úton – Lodovico Gritti szerezte meg. Miután Grittit meggyilkolták, a kereszt visszakerült Szapolyaihoz, majd pedig annak fiára szállt. A krónika készültekor Szamosközy a keresztet már Báthory Kristóf fiának, Zsigmond fejedelemnek a tulajdonában tudta, a tanács ugyanis hatályon kívül helyezte János Zsigmond végrendeletét, és a medgyesi országgyűlésen érdemei és erényei elismeréseképp a fejedelemnek adományozta azt.[23]

---

20 *„Crucem illam auream novem preciosos lapillos adamentes, item quatuor rubinos continentem et totaliter una cum lapillis et auro marcas duas et piseta tria ponderantem."* Uo. 476–477. Feltehetően szebeni márkában (219,45 g) mérték.

21 *„Crucem auream solidam, gemmisque preciosis spectabilem, ne pluris fiscum quam rempublicam faceret, regno uniuerso legauit testamento, hac lege, ut ea nonnisi difficili ancipitque discrimine imminente, in usum publicae salutis e gazophylacio depromeretur. Quadraginta quinque millibus nummum aureum aestimata fertur. Eam ex Sigismundi Caesaris et Regis Vngariae gaza ad Mathiam Regem deuolutam, Joannes Coruinus Mathiae filius, Dominico Albensis Basilicae antistiti, qui sacra expiatoria diui Regis Mathiae manibus peregerat, donauerat Bonfinio tradente. Inde in potestatem Regum, qui per seriem successerunt redacta*; *tandem ad Ludouicum Grittium thesaurarium, siue a Joanne Rege donata illi, siue fraude acquisita, peruenerat. Eo ad Megyes oppidum trucidato, iterum ad Regem Joannem, subinde uero ad filium heredem descendit. Nunc potitur ea Sigismundus Princeps, diui Christophori filius, abrogata ex senatus consulto testamenti cautione*: *in publicoque ordinum ad Megyes conuentu, bene merito Principi uirtutis et honoris ergo donata est."* Szilágyi Sándor (szerk.), *Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603. I. 1566–1586*. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, XXI.) Budapest, 1876, 113–114.

22 Ez utóbbi információja Bonfinitől származott, aki valóban említ egy éppen negyvenötezer aranyra értékelt, drágaköves keresztet *(„crux solida gemmataque, ex obrisa affabre facta")*. Hivatkozza: Szilágyi, János Zsigmond, 387.

23 Erre az átadásra a források szerint 1599-ben került sor, tehát a krónikának ezt a részét Szamosközy 1599 után írta.

Szamosközy ez utóbbi mondatát később valaki a kéziratban korrigálta, eszerint Báthory a keresztet hadi kiadásaiért kapta kárpótlásul: *„Váradot az török hogy megszállotta, azelőtt Várad oltalmára hogy praesidiumot fogadjanak, Bátori Zsigmondnak az ország pénzért úgy adta volt el, hogy pénzek nem volt.”* Lapalji jegyzetben a szerző további forrásokat is kapcsolt az aranykereszthez: *„de aurea cruce Epsilon 12. et in testamento Joannis Regis”*.[24] Az utóbbi forrásdokumentum egyértelműen János Zsigmond fejedelem már említett testamentumára vonatkozik, ahonnan azonban, mint láthattuk, sem a becsérték, sem a királyi proveniencia adatai nem származhattak.

A lapalji jegyzetben említett forrás, az „Epsilon” Szilágyi Sándor feltételezése szerint a gyulafehérvári káptalani levéltár egyik fondját jelzi, amely a hivatkozásokból ítélve portai ügyekkel kapcsolatos okleveleket tartalmazott.[25] Nem állítható biztosan, de a keresett irat talán az 1566-os zimonyi találkozóval, János Zsigmond II. Szulejmán sátrában tett látogatásával függhetett össze, legalábbis ennek leírásakor találkozunk még rendszeresen egy drágaköves aranykereszt említésével. Szamosközy elbeszélése szerint a fejedelem ekkor egy rendkívül értékes mellkeresztet viselt, igaz, az ékszer leírását nem részletezte. A Szamosközyt követő Bethlen Farkas (1639–1679) viszont saját történeti művében a jelenet leírásába beemelte mind az 1567-es végrendelet tárgyleírását (miszerint az ékszerben kilenc gyémánt és négy rubin volt), mind a Szamosközy történetírásában az 1571. évnél felbukkanó eredettörténetet (miszerint a végrendeletben említett, és Szebennek, majd Báthory Zsigmondnak átadott tárgy Luxemburgi Zsigmond kincstárából származott).[26]

Kérdés, vajon más forrásból megerősíthető-e, hogy a fejedelem a testamentumban hátrahagyott tárgyat viselte a zimonyi találkozón, illetve egyáltalán az, hogy a végrendelet aranykeresztje valóban mellkereszt volt, mert erre sem János Zsigmond testamentuma, sem a későbbi iratok nem utaltak.

Ez utóbbi mellett szólhatna Szamosközy István mára elveszett rajza: Szilágyi Sándor szerint ugyanis a történetíró nemcsak részletes feljegyzést készített a tárgyról, hanem még 1598-ban – tehát egy évvel azelőtt, hogy a szebeniek átadták volna Báthory Zsigmondnak – le is rajzolta azt. Sajnos a rajzot Szilágyi nem

---

24 Szilágyi, *Szamosközy,* I. XXIV.

25 Uo. XXVI.

26 *„[...] de collo appendit torquem eximii operis margaritis & gemmis adornatum, de quo pendebat crux aurea novem Adamantibus & quatuor Carbunculis ad angulos dictae crucis dispositis, qui non erant quidem ex arte politi, sed rudi tantum opera insiti, pulchritudine tamen a natura data, & pretio eximio in admirationem sui omnes rapiebant, (de qua inferius fusius) quae ex gaza Sigismundi olim Romanorum Caesaris simul & Pannoniae Regis ad illum devenerat, reliqua vero ornamenta ex gazis praedecessorum suorum tam Hungariae quam Poloniae Regum habuit.”* Bethlen Wolfgang, *Historia de rebus Transsylvanicis*. 2. kiadás. Cibinii, 1782, II. 108, az adatokat a Szamosközytől átvett részletes provenienciával kiegészítve megismételte az 1571. év elbeszélésénél is: Uo. II. 208. Az 1599. évnél pedig nyomatékosította, hogy a Báthorynak átadott kereszt azonos a János Zsigmond végrendeletében szereplővel. Uo. 1785, IV. 205; majd az ő nyomán Jankovich Miklós, A’ villogó Drága Köveknek Esmérete, és azokban lelt gyönyörködése Eleinknek. *Tudományos Gyűjtemény* 5 (1821) 45–46. Jankovich azonban vitatta a Zsigmond-eredetet, mondván, Corvin János csakis apjától származó tárgyat ajándékozhatott el, a királyi kincstár darabját nem.

publikálta, csak szöveges leírást adott róla, s a grafikát tartalmazó lap azóta elveszett. A kilenc gyémánt e leírás alapján nem közvetlenül a kereszten volt, hanem a rajta található, ám kivehető kilenc gyűrűn, a négy csiszolatlan rubin pedig a kereszt szárain. A kereszt értékét nyolcvanezer tallérra becsülték ekkor. A rajz hátoldalán 17. századi írással állítólag még az is szerepelt, hogy *„Lajos királyról maradt volt, azt irják"*.[27] Az ékkövek darabszáma és fajtája alapján szinte bizonyosra vehetjük, hogy a rajz a János Zsigmond által hátrahagyott keresztről készült, és a leírás inkább illik egy ékszerre, például mellkeresztre, mint egy oltárkeresztre. Feltűnő ugyanakkor, hogy a Zsigmond–Mátyás–Corvin János stb. leszármazás emlegetésével ekkor sem találkozunk: a 17. századi bejegyző mindössze (II.) „Lajos király" tulajdonlásáról tudott, ám ezt sem állította biztosan.

Az 1566. évi zimonyi találkozó részletes leírását – elméletileg – egy Bánffi Györgynek (vagy Gergelynek) tulajdonított naplóbejegyzésnek köszönhetjük.[28] Ő 1566. június 29-én állítólag személyesen is jelen volt, amikor János Zsigmond felkereste sátrában a szultánt, és részletes leírást adott a fejedelem ruházatáról: *„…volt egy lefüggő kereszt a' nyakában, melly új gyémánttal és négy öreg szépséges carbunculusokkal, a' mint híják, mindeneknél csudálatos a' mellyet is az ötvesek régen száz ezer aranyra becsültek volt."*[29] A szöveget közreadói, Kemény József és Nagyajtai Kovács István állítólag Rozsnyai Dávid (1641–1718), Apafi Mihály török tolmácsának kéziratából ismerték, ám az „eredeti", 1566 körül készült Bánffi-kézirat mindeddig nem került elő, így egyelőre a hitelessége nem igazolható.

Az ékszer díszítéseként leírt „új" gyémánt kifejezés viszont meglehetősen különös: a drágakövek értékét rendszerint a méretük és mennyiségük, de nem a koruk határozza meg. Mint láthattuk, a hitelesnek tekinthető, későbbi források – így például János Zsigmond alig egy évvel később készült végrendelete, az 1571. évi országgyűlés határozata vagy a szebeniek átvételi elismervénye – a kereszt leírásakor mindannyiszor „kilenc" gyémántot említettek. Az eltérés magyarázatát keresve adódik a feltételezés, hogy az állítólagos „szemtanú" a leírás elkészítésekor nem saját tapasztalataira, hanem egy latin nyelvű feljegyzésre támaszko-

27 Szilágyi, János Zsigmond, 385–386.

28 A szöveg szerzősége máig vitatott. A szerzőt Aranka György 1796-ban azonosította a János Zsigmond kíséretében utazó Bánffi Gergellyel: *„1556 [sic] Bánffi Gergely, Iffjabb János Király uttya Szulimánhoz"*. In: Aranka György (szerk.), *A' Magyar Nyelv-Mivelő Társaság' Munkáinak Első Darabja*. Szeben, 1796, 192; tőle vették át a napló közreadói is: Bánffi Gergely, Második János Magyarország' választott királyának második Szulejman török császárhoz menetele' rendje és módja (1566). In: Kemény József – Nagyajtai Kovács István (szerk.), *Erdélyország történetei' tára. I. 1540–1600.* Kolozsvár, 1837, 33–49. Történeti adatok alapján Bessenyei József arra a feltételezésre jutott, hogy az író inkább Bánffi György lehetett, ő ugyanis – szemben Gergellyel – valóban tagja volt János Zsigmond belső körének, és jelen volt a szultán sátrában tett látogatáskor is. Bessenyei József (szerk.), *Zay Ferenc*: *János Király árultatása, Kis Péter*: *Magyarázat, [Bánffy György]*: *Második János ... török császárhoz menetele*. Budapest, 1993, 115–116. Legutóbb Latzkovits Miklós újra Bánffi Gergely szerzősége mellett érvelt: Latzkovits Miklós, Második Jánosnak a török császárhoz, sultán Sulimanhoz való menetelinek megírása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010) 148.

29 Bánffi, *Második János*, 42.

dott, ugyanis a latin „novem” mindössze egy betű eltéréssel olvasható „novum”-nak, miközben a magyar nyelvben a „kilenc” és az „új” szó semmiképp nem keverhető össze. Mindez viszont ébreszt némi kételyt az iránt, vajon a naplóíró valóban járt-e a szultán sátrában, és személyes élmény alapján írta-e le az ékszert.[30]

Az 1566. évi találkozó leírásának egyébként számos más szövegváltozatát is ismerjük. 1793-ban Katona István kiadott egy latin nyelvű változatot, de sajnos nem a latin eredetit, hanem egy Thordai Sámuel (1731–1801) tulajdonában lévő, magyar nyelvű kézirat alapján készült latin fordítást.[31] Mivel Thordai rendszerint Rozsnyai Dávid kéziratairól dolgozott, így joggal várhatnánk itt is ugyanazon fordulatokat, ám ebből a változatból a fejedelem ékességeit leíró rész teljesen hiányzik.[32]

Egy latin nyelven írt eredeti mű létezését valószínűsíti az is, hogy a legkorábbi általam ismert – és Rozsnyaiétól eltérő – szövegváltozat, Kiss Zsigmond 1666-ból származó elbeszélése, amely Apafi Mihály leveleskönyvében maradt fenn *(Az Erdélyi Méltóságos Fejedelemnek, es Magyar Ország Választott Királlyának második Jánosnak a Török Csaszárhoz Szultán Szulimánhoz valo menetelinek meg irása. Mely volt Anno 1566)*,[33] kifejezetten állítja, hogy a szöveget latinból fordította: *„Méltóságos Fejedelem Apafi Mihály Ersek Ujvár alá menetelekor fordéttatott Deákból”*. Ebben

30 A naplószöveg egy nemrég előkerült, 1715-ben készült másolatát (OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 459) ismerteti: Latzkovits, Második Jánosnak, 138–148. A szerző – számos latinizmus mellett – egy a fentiekhez hasonló hibára is felhívja a figyelmet: a feljegyzés végén szereplő nevek közt itt nem Bánffi Gergely, hanem Bánffy György szerepel. Az 1837-ben kiadott szövegváltozat ezek szerint ebben az esetben is egy nagy valószínűséggel latin szó félreolvasásából származó hibát tartalmazott: míg ugyanis a magyar Györgyöt nehéz összetéveszteni Gergellyel, a Georgius könnyen olvasható Gregoriusnak; uo. 140. A szövegváltozatok eltéréseinek összehasonlításával végül Latzkovits egy latin „ősszöveg” feltételezéséig jut el, és határozottan tagadja, hogy a naplóíró ténylegesen „szemtanúként” lett volna jelen a szultán sátrában.

31 Az alábbi példányokat néztem át: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1130 (Thordai Sámuel által 1704-ben Fogarason készített másolat, II. Rákóczi Ferencnek szóló ajánlással); Fol. Hung. 2214 (Thordai Sámuel 1763 körül készült másolata, Szász Jánosnak szóló ajánlással); Fol. Hung. 2684 (19. századi másolat Bánffy György erdélyi gubernátornak szóló ajánlással, valószínűleg egy Thordai-féle kézirat alapján); Fol. Hung. 2685 (Thordai másolata, szintén Szász János királybírónak szóló ajánlással, dátum nélkül); Fol. Hung. 2688 (1776-ban Festetics Pál számára készült másolat egy 1701-re datált, Apor Istvánnak dedikált, Thordainak tulajdonított példány alapján, amely viszont saját bejegyzése szerint Rozsnyai Dávid 1697-ben készült, szintén Apor Istvánnak ajánlott fordítását vette alapul). Thordaiban tehát igen sok másolat készítőjét tisztelhetjük, de úgy tűnik, mindannyiszor Rozsnyai alapján dolgozott: az említett kötetek mindegyikében „új gyémánttal” vagy „új gyémántokkal” változat szerepel az ékszer leírásában. Rozsnyai eredeti kéziratának címe *(Vicissitudines rerum formidabilium)* latin volt, de a neki tulajdonítható ajánlásokban azt állítja, hogy a kötetben feltüntetett szövegeket konstantinápolyi tartózkodása idején, *törökből* (és nem latinból) fordította magyarra. További probléma, amelynek felfejtése már nem ide kívánkozik, hogy a Thordai nevével jelzettek közt két 18. század eleji (1701, 1704) kézirat is van, miközben ő 1731-ben született.

32 Thordai Sámuel, Profectionis serenissimi principis Joannis II. electi regis Hungariae ad Sulimanum, imperatorem Turcarum, modus et series, anno Christi 1566. factae et celebratae. In: Katona István (szerk.), *Historia critica Regum Hungariae, Stirpis Austriacae*. Budae, 1793, 207–220. A 215. oldalon kellene következnie, de ez a két bekezdés hiányzik.

33 OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 3987.

a változatban az ékszer leírásában csak egy gyémánt és négy rubin szerepel: *„A Nyakáb(an) vala egy Kereszt a benne valo Adamás Kő, és négy nagy Carbunculusok, – Szépségekkel, és tsudálatos fenyességekkel mindenektől csudáltat(na)k vala, ezt már az előtt az Ötvesek Száz Ezer Aranyra betsülték vala."*

Bár mint említettem, nem tudni, hogy a 17. századi magyar fordítók (Kiss Zsigmond, Rozsnyai Dávid) pontosan milyen latin forrást használtak, az jól látszik, hogy a szöveghelyek tartalmilag nem hordoznak semmi új információt Christian Schesaeus (1535–1585) erdélyi szász lelkész 1571-ben Wittenbergben megjelentetett, latin nyelvű történeti eposzának János király útját leíró részletéhez képest. A *„Regis Ungariae ad Imperatorem profectio"* kezdetű szövegrész a *Ruinae Pannonicae* négy énekének 1540–1552 közti elbeszélései után közreadott egyik – kronológiailag az előzőekhez nem kapcsolódó – énekében *(Historia de bello Pannonico)* található: *„Crux Adamante rigens circumdabat aurea collum / Hanc simul ambibat quadruplex Carbunculus, olim / Iuaicio, centum reputatus millibus aureis."*[34] Úgy tűnik tehát, a legkorábbi forrásokban még nem szerepelt a kilenc gyémánt említése, valószínűleg csak a 17. században, Bethlen Farkas munkája nyomán került bele, s ezt szövegromlással vitték tovább azok a Rozsnyaira visszavezethető fordítások, amelyek egyikét Kemény József és Nagyajtai Kovács István kiadta.

Szamosközy azt is állította, hogy a János Zsigmond által az országnak hagyott és a szebeni tanács őrzésére bízott aranykeresztet utóbb Báthory Zsigmond kapta meg. Erre a történeti források szerint 1599-ben, a medgyesi országgyűlésen került sor, amikor is a rendek visszakérték a klenódiumot Szeben városától, és Báthory Zsigmondnak adták kárpótlásként a saját vagyonából a török háborúkra áldozott negyvenötezer aranyért. A visszavételről 1599. március 26-án értesítették a szebeni tanácsot, s ez alkalomból ismét leírták a keresztet, csakhogy ezúttal nem gyémántos-rubinos, hanem gyöngyös-drágaköves díszítésűnek *(„margaritis gemmis et lapidibus pretiosis ornatam")* mondták. Éppen emiatt e tárgy esetében is felmerülhetne, hogy nem azonos a végrendeletben említettel.

Gyöngyökről eddig valóban nem volt szó, ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy ez alkalommal a szövegezők nem látták, nem is láthatták a keresztet, hiszen csak ekkor küldtek érte Szebenbe. Az ékszer négy nap múlva érkezett meg Medgyesre, 1599. március 30-án adták át Báthory Zsigmondnak.[35] A leírást készítők csupán annyit tudtak róla, hogy a tárgy nagyon értékes (legalább negyvenötezer aranyat megér), s így joggal feltételezhették, hogy igazgyöngyök és drágakövek díszítik. Ugyanakkor az itt is részletezett előtörténet, amely szerint a keresztet egykor az ország bízta a szebeni királybíró, polgármester és tanács őrizetére, és most együttes akarattal veszik vissza, véleményem szerint kétségte-

34 Schesaeus Christianus, *Ruinae Pannonicae Libri Quatuor*. Witebergae, 1571; Csonka Franciscus (szerk.), *Opera quae supersunt omnia*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, 4.) Budapest, 1979, 284. Liber IX. 547–549. sor.

35 *EOE* IV. 81.

lenné teszi, hogy ugyanarról a darabról van szó, amelyet 1571-ben Szeben városában letétbe helyeztek.[36]

Az eseményről Borsos Tamás (1566–1634) – ekkoriban Marosvásárhely főbírája – is beszámolt visszaemlékezéseiben. Ő is egyértelműen állította, hogy ez volt az a kereszt, amelyet az „ifjú János király” végrendeletileg hagyott az országnak, valamint azt is megerősítette, hogy negyvenötezer arany tartozást törlesztettek vele Báthorynak. Borsos a saját szemével látta a keresztet, sőt állítása szerint a kezében is tartotta azt, tehát hiteles szemtanúnak tekinthető. Mindazonáltal számításba kell venni, hogy a visszaemlékezéseit mintegy másfél évtizeddel az esemény után vetette papírra. Gyöngyöket ő sem látott, viszont szerinte öt gyémánt és nyolc rubin volt rajta.[37] Bár a drágakövek aránya nem pontosan feleltethető meg a korábbi forrásokban említetteknek (kilenc gyémánt, négy rubin), az ékkövek fajtája és összmennyisége (tizenhárom) egyezik, így ez a tévedés talán betudható annak, hogy ennyi év távlatából már nem emlékezett rá pontosan. Tenyérnyi méretűnek mondta, ami amellett szól, hogy a kérdéses tárgy valóban mellkereszt volt, s nem oltárra állítható talpas kereszt.

Más alternatívát rajzolt fel ugyanakkor a Báthory Zsigmondnak átadott kereszttel kapcsolatban a medgyesi születésű Mathias Miles (1639–1686) szebeni szenátor, aki 1670-ben írt művében említette. Miles tudósítása szerint ezt a „számukra haszontalan” kincset Báthory Zsigmond kérte el a várostól kiadásai fejében: a tárgy egy színaranyból készült, drágakövekkel díszített, kettős kereszt volt, amelyet nyolcvanezer forintnál is többre becsültek, és nem János Zsigmond végrendeletének köszönhetően jutottak hozzá, hanem Izabella és János király adta a szebeni szászoknak Isten tiszteletére, fogadalmi ajándékként. Miután Báthory kézhez kapta, a medgyesi templom oltárára helyezték.[38] Ő tehát egyértel-

---

36 Uo. 284: *„Ob hoc crucem illam auream margaritis gemmis et lapidibus pretiosis ornatam, quae alias apud manus prudentum et circumspectorum judicis regii magistri ciuium caeterorumque juratorum consulum civitates Cibiniensis tuitioris conservationis gratia in eadem civitate Cibiniensi per nos regnicolas reposita habebatur ad humillimae supplicationis nostrae instantiam a sua Serenitate pro omnimoda satisfactione acceptare eidem suae Serenitati deputavimus. Qua quidem cruce per eosdem judicem regium et magistrum civium et senatores Cibinienses ex comissione nostra, huc ad praedictam civitatem Megyes allata atque adducta, nobisque in (frequenti) regnicolari conventu nostro in ecclesia parochiali in eadem civitate fundata personaliter existentes manibus nostris assignata atque restituta. Super hujusmodi restitutione et assignatione dictae crucis aureae prefatos judicem regium et magistrum civium caeterosque cives et senatores Cibinienses quietos expeditos et modis omnibus absolutos commisimus atque reddidimus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.”*

37 Kocziány László (szerk.), *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek.* 2. kiadás. Bukarest, 1972, 46–47: *„[...] azmely arany keresztet ifjú János király az országnak hagyott volt testamentomba, az ország negyvenötezer arany forintért adá Báthori Zsigmondnak, ki felől izene az országnak, hogy meg nem érné, de elveszi. Ez az kereszt ifjú János király idejétől fogva Szebenben állott, onnat hozák ki s úgy adák Báthori Zsigmondnak. Az kereszt én kezemben is volt; nem nagy vala, mert egyik markába beléfért az embernek, de tizenhárom kő vala benne, az öte gyémánt vala, az nyolca rubintok; igen csudálatos szép marhák valának ugyanis; mint azki olyan kicsin marha – negyvenötezer aranyat megért.”* Korábbi kiadása: Kemény József – Nagyajtai Kovács István (szerk.), *Erdélyország történetei' tára. II. 1566–1613.* Kolozsvár, 1845, 22–23.

38 Miles Matthias, *Siebenbürgischer Würg-Engel oder Chronicalischer Anhang des 16 Seculi nach Christi Geburth, aller theils in Siebenbürgen, theils Ungern [...] fürgelauffener Geschichten*. Hermanstadt,

műen egy oltárra állítható keresztről beszélt. Noha Miles történetírása a leírt eseménynél jóval később készült, információi nem feltétlenül hiteltelenek. 16. századi adatainak többségét Schesaeustól vette, a *Ruinae Pannonicae* kiadatlan énekei is az ő átiratában maradtak fenn. Éppenséggel nem zárható ki, hogy Báthory Zsigmondhoz egy másik, drágakövekkel díszített, kettős keresztet formázó oltárkereszt is került, s még az sem lehetetlen, hogy a Szapolyaiak tulajdonából, bár a fentiek függvényében valószínűsíthető, hogy azt nem a medgyesi országgyűlésen kapta meg.[39]

Az eddig ismertetett forrásokból az következik, hogy János Zsigmondnak volt egy négy rubinnal díszített gyémántos mellkeresztje, amelyet magán viselt az 1566. évi találkozón, és amely talán azonos azzal a kilenc gyémánttal és négy rubinnal díszített aranykereszttel, amelyet végrendeletileg az országnak hagyott, s amelynek származását apján keresztül Lodovico Grittiig biztosan visszavezette. Emellett szól, hogy mindkét tárgy leírásában azonos a rubinok száma, valamint hogy gyémántok díszítik – még ha nem is mindegyik forrás jelzi pontosan az ékkövek számát –, és több körülmény (Szamosközy rajza, Borsos leírása) arra utal, hogy a végrendeletben említett kereszt ténylegesen ékszer volt. Annak ellenére, hogy a kereszteket a források eltérő becsértékkel jelezték, és az 1599-es országgyűlési okirat a klenódium leírásakor gyémántok helyett gyöngyöket említett, a tárgy előtörténetének ismeretében mégis amellett érvelnék, hogy a medgyesi országgyűlésen Báthory Zsigmondnak átadott kereszt azonos volt a végrendeletben szereplővel. Hozzátéve, hogy a szebeni tanács aligha tehette meg, hogy ha a rendek a János Zsigmond által hátrahagyott, átvételi elismervénnyel is rögzített keresztet kérik vissza, akkor egy *másikat* ad oda helyette. Mindemellett valószínűsíthető, hogy Báthory Zsigmond megszerzett egy nagyobb méretű oltárkeresztet is, amely kettős kereszt volt, és közelebbről nem ismert drágakövek díszítették.

Amire viszont egyik forrásból sem kaptunk magyarázatot, az az, honnan származhatott Szamosközy azon információja, hogy az aranykereszt a magyar királyi kincstárból, illetve magától Zsigmond császártól eredeztethető. Ez a proveniencia ugyanis más ékszerekkel/keresztekkel összefüggésben is felbukkant,

1670, 124: *„Es sey nehmlig bey den Möghafften H. Sachsen solche Ihnen vnnothwendige Kleynode verhanden / welcher Preiß villeicht so vill würde machen / daß er seine Schulden damit mögte entrichten. Dieselbe Kleinode aber war ein verduppeltes Creütz / sehr köstlig von klahrem Gold / vnnd villem Edelgestein außgeziehret / so über fl. 80000 / wurde geschetzet*; *Vnd war von Isabella vnd Johanne II. in Hermanstadt den Sachsen dahin gegeben / vnd zu sonderligen Danckmahl zu Gott / Ihrr viller Angst / vnnd außgestandenen Vnglücks in ihrem Elend vnnd Wallfahrt verehret worden*: *Dasselbe wurd damahls öffentlig dar gebracht / vnnd in der Medwischer Kirchen für den Altar niedergelegt von H. Alberio Hueth (so in allen Sachen Sigismundo willfährtiger / als gnug / war) daher hats Sigismundus empfangen."*

39 Mérlegelendő lehet az a 6 márka, 21½ pisetum, tehát több mint másfél kg súlyú aranykereszt is, amelyet Sándor vajda rendelt szebeni ötvösöknél, de már nem jutott el hozzá. Erről lásd G[ustav] Seiverth, Das goldene Kreuz Johann Sigismund Zapolya's. *Transsilvania. Beiblatt des Siebenbürger Boten, Wochenschrift für siebenbürgische Landeskunde, Literatur und Landeskultur* n. F. 2:4 (1862) 41–46. A János Zsigmond-féle arany mellkereszttel biztosan nem azonos, ezt már Balogh Jolán tisztázta: Balogh, *Művészet*, 385 – súlya alapján is inkább oltárkereszt lehetett.

méghozzá nagyjából akkoriban (1601–1603 körül), amikor Szamosközy a történetírásán dolgozott, csakhogy nem a János Zsigmond-féle mellkereszt kapcsán.

Hosszútóthy István két Rudolf császárhoz írt levelében is említett egy, a Csáky családtól megszerezni kívánt gyémántos ékszert, amelyet a hagyomány Zsigmond császárra vezetett vissza.[40] Bár ez a klenódium a legendáriuma szerint nem a már ismert (ugyanakkor igen kevéssé adatolt) Mátyás király–Corvin János stb. útvonalon, hanem Szapolyai István szepesi grófon keresztül szállt Szapolyai Jánosra, majd végül ugyanúgy János Zsigmond fejedelemnél kötött ki. Ő az ékszert állítólag Bekes Gáspárra bízta, hogy vigye el jegyajándékként Mária Anna bajor hercegnőnek, ám a fejedelem elhunyt, mielőtt erre sor került volna, az ékszer pedig Bekesnél maradt. Az ő halálával özvegye, Sárkándy Anna tulajdonába került, aki magával vitte Wesselényi Ferenccel kötött új házasságába, s végül lánya, Wesselényi Anna, Csáky István felesége örökölte meg. Az átadást hátráltatta, hogy az „antikvitás", melyet régisége mellett a benne foglalt gyémánt nagysága is különös értékűvé tett, éppen ekkor nem a Csáky családnál volt, mert – mint az Hosszútóthy leveléből kiderül – elzálogosították, s visszaváltani csak Csáky Istvánnak volt joga. Ígéretet tett azonban arra, hogy ha ez megtörténik, az ékszert – és még néhány más, a Csáky családnál található szép tárgyat – késedelem nélkül Prágába szállítják.

Sajnos Hosszútóthy maga nem látta a klenódiumot, így pontos leírást sem adott róla. Azt sem tudjuk, hogy a darab utóbb bekerült-e II. Rudolf kincstárába. A gyémántos ékszer története amúgy több ponton is összecseng a János király tulajdonából származtatott, s korábban már tárgyalt, szintén gyémántdíszű unikornis-násfáéval, amely – mint volt róla szó – szintén Bekeshez, majd annak özvegyéhez került, de mivel Hosszútóthy az ékszer kapcsán unikornist nem említ, így ezek az adatok egyelőre nem vonatkoztathatóak a Csáky-féle darabra.

Az imént ismertetett, előkelő proveniencia azonban nemcsak a Csáky-ékszer kapcsán bukkant fel. A magyar királyok kincstárára vezettek vissza egy 1601-ben feltűnő oltárkeresztet is, amelynek leírása tulajdonképpen pompásan összecsengene Mathias Miles korábban említett adataival, leszámítva, hogy ez nem Báthory Zsigmond, hanem Báthory István országbíró (1555–1605) tulajdonából bukkant elő. II. Rudolf császár ennek megszerzése ügyében is határozott lépéseket tett: 1601. október 20-án Prágából küldött levelében szólította fel Báthoryt, hogy azt a „kétség nélkül" a magyar kincstárból származó aranykeresztet, amelyben a szent kereszt maradványa és más szentek relikviái vannak, adja át Joseph Ganz tábori fizetőmesternek.[41] Valamint azt is kérte, hogy ha van nála más ritka és

40 ÖStA HHStA UA AA fasc. 144. Konv. C. fol. 10–102. és 112–113. (Dombrád, 1603. november 10. és Kassa, 1603. december 9. dátummal). A 2. levelet kiadta: Szilágyi Sándor, Egy régi ékszer történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 191–193.

41 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 71. Konv. 1601. november, fol. 107–111. A Báthorynak címzett, 1601. október 20-án küldött levél tartalmát ismerteti: Takáts Sándor, Régi királyi kincsek Báthory István birtokában. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 445–446. A kereszt leírása: *„[...] Crucem auream Sacro ligno, alijsq. reliquijs Sanctorum inclusis, preciosam, et proculdubio à praedecessoribus nostris, Hungariae Regibus, ex thesauro suo ad familiam tuam translatam [...]"*. ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 71. Konv. 1601. november, fol. 110r. Rudolf császár utóbb egy nagyon értékes

régi, királyokhoz méltó holmi, néhány hű emberével küldje el, hogy megszemlélhesse. Hozzátette, hogy ha a mű elnyeri tetszését, az árban meg fognak egyezni, ha nem, akkor visszajuttatja azt.

Két forrásból is tudhatjuk, hogy Báthory István valóban elküldte Prágába a keresztet. Tanúsítja egyrészt Hosszútóthy István 1602 júliusában Bécsben kelt levele, amelyben többek közt arról értesítette a császárt, hogy Báthory familiárisa, Bay Mihály Bécsbe érkezett az aranykereszttel, és pár napon belül Prágába ér vele.[42] Báthory István 1603-ban írt végrendeletéből az is kiderül, hogy az aranykereszt, amelyet a császár látni kívánt, még mindig Bay Mihálynál van Dévényben. A császár tehát vagy nem tartott rá igényt, vagy nem tudtak megegyezni az árban.[43] Báthory ekkor a tárgy további sorsáról is rendelkezett. A keresztet (amely egyébként Gyulaffy András gyermekeinél volt elzálogosítva) unokahúgának, Báthory Erzsébetnek, Nádasdy Ferenc feleségének szánta: *„[…] egi arani kereztem uagion, kit chazar fel keretett uala, Bay Mihalnal uagion most Deuenben, az kerezt az Giulaffi Andras germekje, mert en önekik harmadfel ezer forintall uagiok ados, atioknak uetettem uolt zalagbann, meli arani kereztet Nadasdi Ferencne hugomnak, Batori Örsebet azzonnak es germekinek hagiok […].”*[44]

Báthory Erzsébettől az aranykereszt nagy valószínűséggel a lányához, Nádasdy Annához, Zrínyi VI. Miklós (megh. 1625) feleségéhez került, aki azonban 1617 decemberében gyermektelenül hunyt el, és így a hozományként vagy örökségként korábban neki juttatott értéktárgyak törvény szerint visszajártak családjának. Ezen az alapon követelte azokat az özvegytől Anna fivére, Nádasdy Pál 1617. december 21-én.[45] A visszakövetelt darabok között több, felismerhetően a Báthory-kincstárból származó darab volt, a *„köves arany kereszt”* mellett például egy *„aranyas gyöngyös kárpit”* és egy *„aranyas oroszlán”* is. Nádasdy Pál valószínűleg meg tudott egyezni Zrínyivel a hagyaték klenódiumairól, és a tárgyak következő tulajdonosa is ő lehetett, mert fia, Nádasdy Ferenc 1663-ban kelt végrendeletében utóbb épp ezeket említette, mint őseiről maradt kincseket: *„Az mi pedig*

gyöngyökkel rakott kazuláról is értesült Hosszútóthytól, ezért 1601. november 14-én újra írt Báthorynak, értesítette Hosszútóthy érkezéséről, és utasította, hogy a kazulát mindenképp adja át neki. (Uo. fol. 108r–109v.)

42 A levelet közli: Kruppa, Korona és kereszt, 90.

43 A végrendeletből kiderül, hogy a keresztet Báthory már korábban zálogba adta Gyulaffy Andrásnak, tehát csak akkor ajándékozhatta volna a császárnak, ha előbb visszaváltja a Gyulaffy-örökösöktől. Ehhez azonban több ezer forint készpénzre lett volna szüksége, II. Rudolf viszont szívesebben „fizetett” adományokkal, privilégiumokkal.

44 Vadász Veronika, *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603.* (Fiatal filológusok füzetei. Kora újkor, 1.) Szeged, 2002, 68. A zálogösszeg nagysága nem mérvadó a tárgy értékét tekintve, mert általános gyakorlat volt, hogy a darabokat lényegesen a valós értékük alatt zálogosították el, ez is egyfajta garanciát jelentett arra, hogy a tulajdonosnak szándékában áll visszaváltani.

45 A *„Zrini es Nadasdi Urak dolga az Marha felöl”* jelzésű összeírást némileg félrevezető tanulmánycímmel közzétette: Reichardt Gabriella, Nádasdy Anna csejtei tárházának jegyzéke 1617-ből. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* (2014) 96–99. A jegyzék nem a csejtei tárház klenódiumait tartalmazza, hanem több korábbi jegyzék összemásolásával mindazokat, amelyeket Nádasdy Anna onnan már azt megelőzően – elsősorban hozományként – megkapott (illetve kisebb részben anyja halála után erővel elvitt), és amelyeket ekkor rokonai visszakövetelteltek.

az őstől maradt ingó marhát illeti […], az egy keresztnél és igen megtépett gyöngyös kárpitnál több az én kezemben nem jutott.”[46]

Mátyás király gyöngyös kárpitja

Az említett gyöngyös kárpit feltehetően szintén egy királyi kincstárból származó darab volt, és bár Szapolyai János tulajdonlása ebben az esetben sem zárható ki, elképzelhető, hogy e tárgy más úton került a Báthoryakhoz. A kárpit első említését Drágffy János országbírónak köszönhetjük, aki a mohácsi csata előtt pár nappal (1526. augusztus 27-én) végrendelkezett, részben megerősítve egy korábbi, Erdődön írt testamentumának rendelkezéseit, de ezúttal külön kitérve egy negyvenezer forint értékű „aranyos kárpitra”, amelyet még apja, Drágffy Bertalan kapott ajándékba Mátyás királytól. Ezt ekkor egy korábbi, még Budán tett szóbeli ígéretének megfelelően Szapolyai Jánosnak hagyta azzal a feltétellel, hogy ha meghal, Szapolyai védelmezze családját és őrizze meg jószágait gyermekei számára.[47]

Bár alapvetően nincs okunk feltételezni, hogy ne teljesítették volna az országbíró végakaratát, mégis úgy tűnik, hogy a Szapolyaiak tulajdonában utóbb nem tűnt fel hasonló kárpit, míg ellenben Drágffy egyik fiának, Drágffy Gáspárnak örököseinél igen. Drágffy Gáspár 1545-ben hunyt el, s egy évtized leforgása alatt követte a sírba két fia is, így családja fiágon kihalt. Özvegye, somlyai Báthory Anna János Zsigmond és Izabella kegyéből megtarthatta a férjétől származó vagyont, sőt magával vihette azt második, ecsedi Báthory Györggyel kötött házasságába is. Az aranyszálakkal szőtt, gyöngyökkel díszített kárpit Báthory György 1569-es végrendeletében tűnt fel újra: *„Eorsebetnek hagyom az gyöngyös karpitotis”*.[48] Azt, hogy ez a textília azonos a Mátyás király kincstárából származóval, egy pár évvel később kelt, Báthory Erzsébet hozományáról szóló jegyzék rögzítette: *„Item aulea Mathiae regis aurata et gemmata”*.[49] További sorsa egyezik a korábban említett aranykeresztével. Nádasdy Ferenc testamentuma szerint azonban 1663-ban már – mint láthattuk – igen rossz állapotban volt, későbbi említését nem ismerem.

---

46 Schönherr Gyula, Nádasdy Ferencz országbíró végrendelete (3. rész). *Történelmi Tár* 11 (1888) 582.

47 Mednyánszky Alajos, Drágffy Jánosnak 1526. esztendőben Mohácsi Táborból kelt utolsó rendelése. *Tudományos Gyűjtemény* 8 (1818) 30. *„Az aranyos kárpitot, mellyet Ő felsége Mátyás király ada Atyámnak, Drágffy Bertalannak vére hullásáért, és hűséges szolgálattyáért negyven ezer forintokban, hagyom az én Uramnak, atyámfiának Szepesi Jánosnak, erdélyi vajdának […] Budán Sz. György napján igértem vala neki illy ok alatt: hogy ha az Isten engemet előtte ki talál e’ világból venni, Feleségemnek, gyermekeimnek, házaimnak, és minden jószágaimnak gondját visellye […].”*

48 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL), E 148, NRA, Fasc. 843. No. 11. Kelt: Csicsva, 1569. április 3.

49 Balogh, *Művészet*, 395. szerint a kárpit apai ágról származott – emellett szólna, hogy Báthory György 1569-ben saját tulajdonaként rendelkezett róla, ugyanakkor olyan írott forrás eddig nem került elő, amely ezt megelőzően is Báthory-tulajdonban említette volna a kárpitot.

A TÁRGYAK UTÓÉLETE

Ahogy János Zsigmond fejedelem végrendelete is megmutatta, a Szapolyai-kincstár – törvényes fiúutód híján – szétszóródott. A testamentum legfőbb kedvezményezettje a fejedelem lengyel rokonsága volt, de magyar főurak is jócskán részesültek belőle, s némelyikük hagyatékában még később is fel-felbukkant egy-egy tárgy.

A dúsgazdag Dobó Ferenc, az erdélyi sókamarák egykori vezetője, Lodovico Gritti haláláig annak bizalmas embere (és a rossz nyelvek szerint a Gritti-vagyon megszerzője),[50] hagyatéki összeírásában (1603) feltűnt egy lavabokészlet, amely a leírás szerint János királytól származott: *„[...] pelvis ingens cum amphora sive infundibulo quondam Johannis regis, ut ex insignibus apparet."*[51] Mint azt a hagyaték összeírói is megjegyzik, Dobó Ferenc hátrahagyott javaiból nyolc darabot kiválasztottak II. Rudolf császár számára: minden bizonnyal e mosdó-medence is köztük volt. A hagyaték sorsának ismeretében azonban ennél jóval több került a császári kincstárba.[52]

Hagymássy Kristóf, János Zsigmond azonos nevű „testamentárius urának" unokája 1630. június 16-án fogalmazott pótvégrendeletében kisebbik fiának, Hagymássy Jánosnak rendelte *„János király szablyáját"* – míg idősebbik fiának a Ferdinándtól kapottat szánta.[53] János Zsigmond végrendelete egyébként valóban megemlékezett egy gazdagon díszített szablyáról, amelyet 1567-ben az idősebb Hagymássynak hagyott. Nem elképzelhetetlen, hogy ugyanez a fegyver bukkant fel később a leszármazottnál.[54]

A 17. század közepén is előfordult, hogy a Szapolyai-családtól származó egy-egy tárgyat számon tartottak: az 1645. szeptember 18-án Kassán végrendelkező Abafi Mária, Bojnicsics Horváth Mihály özvegye például unokaöccsének, Bekény Jánosnak hagyta János király zománcos hegyestőrét.[55]

A tárgyak továbbörökítésében megmutatkozó emlékezet azonban csak nagyon ritkán nyúlik túl két-három generáción, így minél később bukkan fel egy-egy tárgy

50 Barta Gábor, Ludovicus Gritti kormányzósága. *Történelmi Szemle* 14 (1971) 312–313; Draskóczy István, Az erdélyi sókamarák ispánjai, 1529–1535: az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai-korszakban. *Levéltári Közlemények* 75 (2004) 38.

51 Dobó Ferenc hagyatéka, 1603. január 29. Kivonatát közli: Vincze Gábor, A Dobó-család kincsei. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 77–78. A vagyoni összeírások az ötvösműveket rendszerint anyagi értékük sorrendjében, tárgytípusok szerint csoportosítva mutatják be. Mivel ez a készlet az elsők közt szerepel, közvetlenül megelőzve egy Mátyás-címeres korsót, ebből következtethetünk kimagasló értékére.

52 Lásd Takáts Sándor, Dobó Ferenc generális. In: Uő, *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Budapest, 1928, 379–432.

53 Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest, 1879, III. 258. A pontos szöveg így hangzik: *„János király szablyáját, kit én csináltattam"* – ez talán úgy értendő, hogy javíttatta a fegyvert.

54 Heckenast, János Zsigmond, 159: *„frameam pulchram, cuius vaginae ima pars, circui alligatorij, crux manubrij et bullae super zonam seu cingulum frameae ex auro sunt parati et colore nigro zamantz [zománc] ornati."*

55 MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 782. No. 19: *„10. Marat volt ennekem Janos kiraly hegyes tőre zomanczos, aztis hagyom Bekeny János Uramnak."*

3. kép. Korallszemes olvasó az Esterházy-gyűjteményből
Fotó © Budapest, Iparművészeti Múzeum

a forrásokban, annál nagyobb elővigyázatossággal kezelendő az adat hitelessége. Az Esterházy-kincstár 17. századi inventáriumai is nagy számban eredeztettek darabokat különböző uralkodóktól, fejedelmektől és főpapoktól, s mivel ekkor még a kincstár kialakulásának időszakában járunk, esetenként „provenienciaváltó” tárgyakra is felfigyelhetünk: ezeket a kincstár különböző időszakokban felvett jegyzékei különböző személyektől vezettek le. Közéjük tartozik például az a korallszemes olvasó (3. kép), amelyet 1685-ben Esterházy Pál még János királytól származtatott,[56] ám alig egy évtized múltán már inkább Báthory István lengyel király birtokából szerette volna a magáénak tudni.[57] A modern kutatás ezzel szemben a tárgyat Nádasdy Ferenc kincstárából eredezteti és – attól függően, hogy a Báthory-provenienciát elfogadhatónak tartja-e – az 1570 vagy 1640 körüli évekre datálja.[58]

56 Katona Imre, A fraknói kincstár 1685. évi leltára. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 17–18 (1983–1984) 470. Nr. 8: *„Edgy eöregh veörös Kláris, 10 szemeü olvaso, kinek edgyik végén edgy aranyas metallium edgy eöregh gombal edgyütt, másik végén arany teöreök forma gyeüreü vagyon, mely János királyé volt.”*

57 *„Rosarium Decennarium ex Corallis magnis, cum argenteo deaurato Pater Noster, Numizmateque simili Christi Domini, & uno Annulo dependentibus, condam Regis Poloniae Stephanj Bathory existens.” Inventarium Thesauri Cels. S. R. I. Princ. Pauli Esteras […], 1696*. Arm. 51–52. No. 23. MNL OL P 108, Esterházy-levéltár, Rep. 8. fasc. C. Nr. 38Nb.

58 Héjjné Détári Angéla, A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. In: Galavics Géza (szerk.), *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti Tanulmányok*. Budapest, 1975, 490; Szilágyi András, Adalék Nádasdy Ferenc (1623–1671) műkincseinek utóéletéhez. *Ars Decorativa* 16 (1997) 58–59; Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem–kép,* 439–440, kat. VII–13 (Szilágyi András); Szilágyi András (szerk.), *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. (Thesaurus Domus Esterhazyanae, I.) Budapest, 2014, 261–262, kat. V. 7 (Pandur Ildikó).

Szapolyai-serleg

Természetesen, ha az értéktárgyat címer is díszítette, akár évszázadokon át is fennmaradhatott az eredeti tulajdonos emlékezete. Különös módon ennek épp ellenkezőjére látunk példát: az egyetlen máig fennmaradt, Szapolyai-címert is viselő tárgynak, az Esterházy-kincstár krizopráz serlegének (4. kép) múltjában a 19. század végéig egyáltalán nem találkozunk János király nevének említésével.

Azt sem lehet teljes bizonyossággal meghatározni, mikor került be az ötvösmű a fraknói kincstárba. A feltételezések szerint az 1725. évi Esterházy-inventárium leírása *(„Nro 2o. Más egy kübül való Ezüstben foglalt aranyos födeles tok nélkül való Pohár")*[59] már erre vonatkozik. Sajnos az inventárium idézett tétele épp az ötvösmű feltűnő jellegzetességeiről nem tesz említést: tekeredő fatörzset imitáló száráról, a rajta látható csiga-, béka- és puttófigurákról, a ritka kőanyag (krizopráz) feltűnő zöld színéről, a fedél hólyagos díszítéséről, a gránátalmás zárótagozatról és a benne rejtőző, Szapolyai-címert tartó heroldról. Persze azonosságukat sem zárja ki semmi, hiszen a serleg valóban aranyozott ezüst foglalatú, a serlegtest tényleg kőből készült, és van fedele is, de ez adott esetben még sok más tárgyra is igaz lehet.

Nem sokkal jobb a helyzet a későbbi inventáriumokkal sem. Példának idézném azt az 1858-ban kelt kincstárjegyzéket, amelyben az edény az alábbi leírással szerepelt: *„No. 303. Eine silberne Vase mit Jaspis schalle. 12 Mark, 250 ft."*[60] A *„jáspiscsészés ezüstedény"*-t, amelyről még annyi sem derül ki, hogy aranyozott volt-e, feltehetően soha nem mernénk e tárgyra vonatkoztatni, ha nem tudnánk, hogy ez a jegyzék szolgált alapul az 1919. évi Iparművészeti Múzeummal kötött letéti szerződéshez, amelynek tárgyakat felsoroló mellékletében az új regisztrációs szám mellett a fraknói leltári számot is feltüntették. Abban a megfelelő helyen az alábbi leírást találjuk: *„No. 141-303. Fedeles serleg. Fatörzset ábrázoló szárral, teste jászpizból, fedelén gránátalma. XVI. sz. Zápolya J.-tól."*[61]

A legkorábbi, meglehetős biztonsággal erre a díszedényre vonatkoztatható leírás véleményem szerint egy 1778-as szállítási jegyzékben található. Ebben egy korábbi odaszállítást követően Eszterházáról Fraknóra visszavitt tárgyakat írtak össze, köztük egy zöld kőből készült, nagy méretű serleget, amelynek fedele és szára is aranyozott volt, és különböző alakok, valamint hercegi címer díszítették.[62] Ám az, hogy a címer a Szapolyaiaké lenne, még ekkor sem merült fel. Ezt

59 Katona Imre, A fraknói kincstár 1725-ös leltára. *Művészettörténeti Értesítő* 29 (1980) 136.

60 *Inventarium über die zur hochfürstlich Eszterházyschen Fideicomiss herrschaft Forchtenstein gehörigen Praetiosen und anderen historisch merkwürdigen Gegenständen, welches den 26ten May d. J. und den darauf folgenden Tägen aufgenommen worden ist*. Fraknó, 1858. Kasten XLV–XLVI. No. 303. MNL OL P 112, Esterházy-levéltár, Leltárak. No. 118.

61 *Az Országos Magyar Iparművészeti Muzeumnak Főméltóságu herceg Esterházy Miklós ur által megőrzés végett 1919 szeptember hó 30-án átadott műtárgyak jegyzéke*. Budapest, 1919, 40; MNL OL, P 112, Esterházy-levéltár, Leltárak. No. 118.

62 Rákossy Anna, Egy forrásértékű inventárium 1778-ból az Esterházy-kincstár „mobilis" darabjairól. In: Tüskés Anna (szerk.), *Ars perennis. Fiatal művészettörténészek II. konferenciája*. Budapest, 2010, 295: *„Ein grosser Bocal von einem grünen Stein mit vergoldten Deckel und Fuß, verschiedenen Figuren und Fürstlichen Wappen."*

4. kép. Szapolyai-címeres krizopráz serleg
az Esterházy-gyűjteményből
Fotó © BTK Művészettörténeti Intézet, Fotótár

először az 1884. évi ötvösmű-kiállítás katalógusa tette szóvá, szerzői a tárgyat feltételesen sziléziai eredetűnek tartották, abból kiindulva, hogy a krizoprázt Sziléziában bányásszák.[63] A készítés helye és ideje máig vitatott a szakirodalomban, a mű stílusjegyei alapján sokan érvelnek Nürnberg (Ludwig Krug műhelye) mellett is, ám a 16. század elején Sziléziában – éppen a Krug-műhely tevékenységének hatására – nagyon hasonló stílusjegyek mutathatók ki. A beütött mesterjegy máig feloldatlan, így sajnos az sem nyújt közelebbi támpontot.[64]

Mivel nem tudni, mikor került a tárgy az Esterházy-kincstárba, arról is nehéz nyilatkozni, milyen útvonalon jutott Fraknóra. Azt a feltételezést, hogy Szapolyai János a serleget unokahúga, Hedvig lengyel hercegnő Joachim brandenburgi őrgróffal kötendő házasságára küldte esküvői ajándékként Krakkóba, majd a serleget egészen az 1620-as évekig Berlinben őrizték, mígnem a 17. században visszakerült Magyarországra, egyelőre nem tekinthetjük többnek hipotézisnél, mivel írott források a tárgynak sem az oda-, sem a visszaútját nem dokumentálják.[65]

KÉTES PROVENIENCIÁJÚ TÁRGYAK

Míg a 17. században elsősorban olyan családok (vagy leszármazottaik) birtokában tűntek fel Szapolyai-tárgyak, akik vagy Szapolyai Jánossal, vagy János Zsigmonddal kapcsolatban álltak, láthattuk, hogy az említések a század második felében megritkultak, majd a következő században el is tűntek. A 19. században viszont a nemzeti királyok iránti nosztalgia fokozódásával (és Szapolyai negatív megítélésének enyhülésével)[66] egyre-másra bukkantak fel a Szapolyai-családtól származtatott ötvösművek. (II.) János király családi címerrel és 1561-es (máshol 1565-ös) évszámmal díszített mentekötője a magyar „delnők" által 1864-ben Bécsbe kiállításra küldött anyagban bukkant fel először (Prónay Gábor tulajdonából), majd pár évvel később, 1867-ben szerepelt a Képzőművészeti Társulat régiségkiállításán és 1876-ban az árvízkárosultak megsegítésére rendezett budapesti tárlaton is (ekkor már Prónay Dezső tulajdonaként).[67]

Szintén az 1867-es régiségkiállításon mutatták be először a nagyközönségnek, majd az 1873-ban Bécsben és 1876-ban a Károlyi-palotában rendezett tárla-

63 Radisics Jenő – Pulszky Károly (szerk.), *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma*. Budapest, 1884, 24–25, 3. terem, 2. szekrény, 7. serleg; Radisics Jenő – Pulszky Károly, *Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösműkiállításon*. Budapest, 1885, I. 7–8.

64 A datálás és lokalizálás kérdéseiről további irodalommal: Héjjné Détári, A fraknói Esterházy-kincstár, 500; Szilágyi, *Műtárgyak,* 56–62, kat. I. 3 (Szilágyi András). Layer Károly szerint a krizoprázcsésze és a gomb lombozatában lévő Szapolyai-címerpajzs is későbbi kiegészítés. Layer Károly, *Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma műtörténeti magyarázatokkal*. Budapest, 1927, 50.

65 Erről részletesen például: Szilágyi András (szerk.), *Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből*. Budapest, 2006, 58–59, kat. 3 (Szilágyi András).

66 Horváth Zita, A 19. századi történetírás Szapolyai-képe. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 3 (2008) 165–176.

67 A magyar delnők bécsi tárlata. *Hölgyfutár,* 1864. április 26., 393; Régiségek kiállítása a Képzőművészeti Társulat termeiben. *Nefelejts,* 1867. május 19., 240; Ipolyi Arnold, Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. *Századok* 10 (1876) 502.

ton is kiállították azt a Szapolyai Jánostól eredeztetett, Sz. J. kezdőbetűkkel és 1529-es évszámmal jelzett ezüstserleget (Andrássy Manó tulajdonából), amely a hagyomány szerint a szepesi várból került elő.[68]

Egy Jankovich-gyűjteményből származó aranyozott ezüstkupát, amelyet a Nemzeti Múzeum az 1867-es párizsi világkiállításra küldött, a *Fővárosi Lapok* ismertetője tévesen tartott János Zsigmondénak: *„Domborműves aranyozott ezüst edényt szemlélünk a billikomok mellett, melynek oszlopok által elválasztott négy osztályában a tékozló fiú története van ábrázolva. Gombját egy buzogányt tartó és karon ülő sas képezi; fülét pedig kihajló nő, mely lábát régi főre teszi. Német modor. Aranyozott ezüst kancsó, födelén Zápolya cimere látszik és 1565.”*[69] A tárgyon valójában sem címer, sem évszám nincsen, és a gyűjtő a Jankovich-inventárium bejegyzése szerint Salbeck Annától, Salbeck Károly szepesi püspök unokahúgától vásárolta meg.[70]

Azonban voltak Jankovich kollekciójában általa is a Szapolyai-családhoz kötött ötvösművek, így például egy aranyozott ezüstpohár, amely a felirata szerint (SRMO PPI STEFANO VRBS WARADINA VOVET 1540 VI. CYAT) János Zsigmond születésének emlékére készült.[71] Nála tűntek fel Izabella királyné vitatott eredetű evőeszközei és ékszere is.[72] Az előbbi tárgy lappang, az utóbbiak hitelessége pedig kérdéses. Nem is elsősorban a tárgyak minősége miatt (Izabella királyné opálos függője a Magyar Nemzeti Múzeum egyik legszebb és legtöbbet publikált ékszere), hanem azok datálása alapján: a Szapolyaiak koránál feltehetően mindegyik később készült.

*

Szapolyai János és fia, János Zsigmond kincstára 1571 után, a család fiági kihalásával szétszóródott, darabjait ma már csak írott forrásokból: végrendeletekből, jegyzőkönyvekből, inventáriumtöredékekből ismerjük. Bár közülük néhány kiemelkedően fontos darab még sokáig nyomon követhető a forrásokban, tárgyi valójában ma már egyik sem azonosítható. Mivel többségük nemesfémből készült, az idők során vélhetően egyik sem kerülte el a beolvasztást. A kincstárra

68 General-Direction (szerk.), *Welt-Ausstellung 1873 in Wien. Officieller Kunst-Catalog*. 2. vermehrte und verb. Aufl. Wien, 1873, 50. No. 28. – itt egyébként Z. J. (Zápolya János) monogrammal tüntették fel; Régiségek kiállítása, 240–241; Henszlmann Imre – Bubics Zsigmond (szerk.), *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gf. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett Műipari és Történelmi Emlék-Kiállítás tárgyainak lajstroma*. Budapest, 1876, 33; Ipolyi, Magyar mű- és történeti emlékek, 498.

69 Magyar Régiségek (Az „1867-diki világtárlat”-ból). *Fővárosi Lapok*, 1869. január 26., 20. sz., 76.

70 Mikó Árpád (szerk.), *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei*. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2002/1.) Budapest, 2002, 136–137, kat. 81 (Kiss Erika).

71 A Magyar Nemzeti Múzeum Jankovich Miklós gyűjteményével együtt ezt is megvásárolta, de 1941-ben elcserélték más tárgyakra: ebből arra következtethetünk, hogy a szakemberek a tárgyat nem tartották értékesnek (hitelesnek). Kiss Erika, Jankovich Miklós gyűjteményeinek leltárkönyvei a Magyar Nemzeti Múzeumban. I. Kora újkori ezüstművek. *Folia Historica* 27 (2011) 7.

72 Mikó, *Jankovich,* 168–169, kat. 132 (Kiss Erika); Uo. 179–180, kat. 148 (Kiss Erika); Uo. 190–191, kat. 163 (Kiss Erika).

vonatkozó forrásanyag kutatásának eredményeképp a Szapolyai-kincsekről való eddigi tudásunk paradox módon nem nőtt, hanem csökkent. Megbízhatónak és szemtanútól származónak vélt leírásokról derült ki, hogy szerzője az eseményeken valójában nem volt jelen, azonos művekről készült beszámolókról, hogy tulajdonképpen különböző tárgyakra vonatkoznak, évtizedekkel később keletkezett (és eddig épp ezért kevés figyelemre méltatott) iratokról pedig az, hogy információik meglepően pontosak. Láthatóvá vált, hogyan tapadnak a királyi eredetről szóló „mítoszok" egyik tárgyról a másikra. Jól követhető volt a forrásokban a Szapolyai-ház iránti tisztelet dinamikája is: míg a 16. században még gyakran bukkantak fel az írott forrásokban tőlük eredeztetett tárgyak, a 17–18. század fordulójától nincs többé nyomuk. Még olyan esetben sem, amikor a mű származását címer tanúsítja. A 19. században, Szapolyai megítélésének változásával viszont újra megszaporodtak említéseik.

Varga Szabolcs*

A SZAPOLYAIAK EMLÉKEZETE[1]

BEVEZETÉS

„A 16. század első harmadáig csupán a magyarországi reneszánsz művészet története volt szaggatott, újra és újra induló, ettől az időtől fogva azonban a tudomány hangja is akadozni kezd. A reneszánsz művészet történetét Buda eleste után ma még nem lehet ugyanolyan szempontok szerint, ugyanolyan részletességgel megírni, ahogyan át lehet tekinteni a Jagelló-korét. Az emlékek száma csekélyebb – megsemmisültek, vagy átalakították őket –, a korszakra vonatkozó írásos dokumentumok sora pedig oly nagy, hogy azokban még számtalan művészettörténeti adat rejtőzhetik.”[2] Bár Mikó Árpád itt közvetlenül a Mohács utáni korszak magyar művészettörténeti lehetőségeiről ír, ez teljességgel igaz a Szapolyaiak uralmára és annak megítélésére is. Amíg ugyanis a Hunyadiak kultusza évszázadok óta virágzik Magyarországon, és a Jagellók megítélésében is komoly változások történtek a különböző alapkutatásoknak köszönhetően,[3] addig a Szapolyaiakkal szemben ma is távolságtartó a magyar történelmi emlékezet. János király alakja köré nem szövődött kultusz, felesége és gyermeke megítélése sem lett különösebben pozitív. Inkább bukott emberként, intő történelmi példaként szerepelnek az életükből időről időre idézett történetekben Jánosnak a mohácsi ütközetből való távolmaradása, Izabellának a Budáról, majd Erdélyből megalázó módon való távozása és II. Jánosnak (ismertebb nevén) János Zsigmondnak az 1566. évi zimonyi találkozója a Magyar Királyság végzetét jelentő agg Szulejmán szultánnal. Megítélésük együtt járt Mo-

* Tudományos munkatárs, BTK Történettudományi Intézet; varga.szabolcs@btk.mta.hu.

1 A tanulmány az MTA „Kiválósági Együttműködési Program” (KEP-1/2017) „Mohács 1526–2016: Rekonstrukció és emlékezet” című projekt keretében készült. Itt szeretném megköszönni Pálosfalvi Tamásnak a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

2 Mikó Árpád, Reneszánsz. In: Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde, *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2001, 294.

3 Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás, Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.), *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 2019, 11–73.

hács emlékezeti rétegeinek változásával és elválaszthatatlanul összefonódott az ország három részre szakadásának traumájával.[4]

A HUNYADIAKKAL VALÓ PÁRHUZAM

A magyar királyi dinasztiák közül – a Jagellók mellett – a Szapolyaiakkal bánt a legmostohábban a magyar történelmi emlékezet, és ez a Hunyadiakkal összehasonlítva látszik igazán. Jelen tanulmánynak nem lehet célja a nagy magyar király, I. Mátyás (1458–1490) méltatása, ám amíg a családdal kapcsolatos „emlékezethelyek" *(loci memoriae, lieu de mémoire)*[5] egyaránt megtalálhatók a mai magyar országhatárokon kívül (Nándorfehérvár, Gyulafehérvár, Kolozsvár) és belül (elég csak a visegrádi királyi palotára, a budai várban álló Nagyboldogasszony- – 19. században adott romantizáló, ám mégis közkeletűbb nevén Mátyás- – templomra és a palota bejáratánál álló Mátyás-kútra gondolni), a Szapolyaiaknak ebből semmi sem jutott.[6] Erre persze joggal mondhatnánk, hogy a Hunyadiak megérdemlik, hiszen Jánosból katonai érdemei alapján lett „törökverő hős", míg idősebb fiából, Lászlóból egy koncepciós per ártatlanul kivégzett mártírja. Mátyás pedig tagadhatatlanul a késő középkori magyar birodalom legjelesebb uralkodója, aki egyszerre kitűnő politikus, győztes hadvezér és bőkezű mecénás. A történeti kutatások alapján azonban tudjuk, hogy Hunyadi János birtokpolitikájában sokszor csak mohóságában tűnt ki kortársai közül,[7] Lászlót a korabeli törvények alapján jogosan végezték ki 1457-ben,[8] és bizony Mátyás halálakor sem sokan ejtettek gyászkönnyet az elhunytért az országban.[9] A kép tehát árnyaltabb, ám mindez mit sem változtatott a Hunyadiak körül kialakult kultuszon, amely a 16. század középső harmadától folyamatosan gazdagodott, és a hozzájuk kötődő pozitív emlékanyag a magyar múlt dicsőségének fontos argumentumává vált. A kétségtelen politikai teljesítmény alapján a Hunyadiak törté-

4 Fodor Pál, Örök Mohács. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. *Rubicon* 30:1 (2020) 10–19; Tóth Gergely, Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban. In: Fodor–Varga (szerk.), *Több mint egy csata*, 75–149.

5 Pierre Nora, Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. (Fordította: K. Horváth Zsolt) *Aetas* 14:3 (1999) 142–157; Uő, *Az emlékezet helyei. Válogatott tanulmányok*. Szerk. K. Horváth Zsolt. Budapest, 2010.

6 Mátyás emlékezetére lásd: Csukovits Enikő (szerk.), *Mátyás és a humanizmus*. (Nemzet és Emlékezet) Budapest, 2008, 211–687, különösen (Nagy Lajos, A kolozsvári Mátyás-szobor története) 343–346. Az életműnek és történelmi megítélésének legjobb összefoglalása: Pálosfalvi Tamás, *A Hunyadiak kora 1437–1490*. Budapest, 2013; Uő, *Hunyadi Mátyás*. (Sorsfordítók, 11.) Budapest, 2018.

7 Engel Pál, A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.), *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) Budapest, 1984, 77–79.

8 Pálosfalvi Tamás, Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. 1. rész. *Századok* 149 (2015) 383–441.

9 Egy szileziai klerikus egyenesen Isten büntetéseként magyarázta a halálát. Kubinyi András, Mátyás király és a magyar püspökök. In: Uő, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek, 22.) Budapest, 1999, 69. Kiegyensúlyozott és árnyalt értékelés: Kubinyi András, Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. *Aetas* 22:3 (2007) 83–100.

nelme mára élő kulturális emlékezetté lett, melynek kialakultak a saját rítusai és helyei a Kárpát-medencében.

A Szapolyaiak esetében nem beszélhetünk élő emlékezetről, és ez nem magyarázható pusztán a család érdemtelenségével vagy az egyes prominens családtagok személyes alkalmatlanságával. Hiszen a Hunyadiak kegyéből felemelkedő família a 16. század elejére nemzetközi téren is fajsúlyos tényezővé vált. A Szapolyaiak dinasztikus kapcsolatai, birtokai, az udvarukban felbukkanó humanisták mind-mind kézenfekvően lehettek volna a Hunyadiakkal való párhuzam erősítői.[10] Azonban még a család által teljesen uralt Szepességben sem találjuk ennek nyomát. Pedig Trencsén, esetleg Szepes vára vagy a Mátyás uralkodói programját is hirdető szepeshelyi kápolna egyaránt lehetett volna a dinasztia kultuszának egy-egy egymással összefüggő, reprezentatív és szakrális központja, ám ez mégsem történt meg.[11] Hiába érezte az udvari kultúra hangulatát „a Zápolyák, a szepesi püspök és a káptalan székhelyén" a jeles művészettörténész, Horváth Henrik,[12] Kolozsvárral ellentétben – ahol Mátyás szülőházának 1851. évi azonosítása óta beszélhetünk az őt övező kultusz második nagy korszakáról[13] – Szepesváron ilyesmiről nincsen szó. Ez a kora újkor századaiban érthető, hiszen a régió már 1528-ban Habsburg (I.) Ferdinánd kezébe került, és az impériumváltás után igyekeztek a Szapolyaiak minden nyomát eltüntetni, miként ez Kassa esetében adatolható.[14] Itt letépték és meggyalázták a Szapolyaiak címerét, midőn egy kutyára kötözve meggyújtották azt. A 19. században így nem volt mire ráépülnie a magyar nemzeti romantikában megszülető modern történelmi emlékezetnek, amelyben a Szapolyaiaknak már nem egy *ab ovo* meglevő kultusz révén, hanem a magyar nemzeti királyság 19. század folyamán megszülető mítoszának részeként jutott némi hely.[15] Így került fel János király egész alakos

---

10 Jó példák erre Neumann Tibornak, Kenyeres Istvánnak, Kasza Péternek és Ács Pálnak e kötetben olvasható írásai.

11 A szepeshelyi kápolnára legújabban: Magdaléna Janovská – Vladimír Olejnik, A szepeshelyi (szepeskáptalani) Szent Márton-székesegyház. *Magyar Sion Új folyam* 12/54 (2018) 77–95. Idézi e kötetben: Neumann Tibor, „Szinte királyi ház". A Szapolyai család reprezentációja, cím- és címerhasználata Mohács előtt, 74. jegyzet. Oltárképeire: Poszler Györgyi, Az Árpád-házi szent királyok a magyar középkor századaiban. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.), *Történelem–kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* (Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000/3.) Budapest, 2000, 180–182.

12 Idézi: Poszler, Az Árpád-házi szent királyok, 182.

13 További szakirodalommal lásd: Miklósi-Sikes Csaba, *Fadrusz János és az erdélyi köztéri szobrászat a 19. században*. Székelyudvarhely–Sümeg, 2003.

14 Szerémi György leírásából tudjuk, hogy itt letépték és meggyalázták a Szapolyaiak címerét, midőn egy kutyára kötözve meggyújtották, majd a szerencsétlen állatot kiűzték a városból: *„Interim armam suam super parietem aplicatam luppum retraxerunt et ad unum caniculum ligaverunt cum straminibus, et insuper mingerunt cum vrinis suis et destercoraverant postea eum humana stercora. Et insuper incenderunt strameam super canem et dicebant blasfeman: »Ecce rex canis; ecce Rex canis«." Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, I.) Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857 (= Szerémi), 197.

15 Horváth Zita, A 19. századi történetírás Szapolyai-képe. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 165–176.

szobra a magyar parlament pesti, alsó rakpart felőli oldalára.[16] Nagyjából ezzel egy időben készült el Fadrusz János monumentális szoborkompozíciója Mátyás királyról, amely ma is Kolozsvár főterét díszíti. A mellékalakok egyike Szapolyai István, aki jobb kezével felemelte királyának lobogóját, míg baljával meghajtotta a legyőzött Habsburgok sasos zászlaját. Szimbolikus az alkotás üzenete, hiszen egy, a mellékalakokról szóló kortárs beszámoló szerint Fadrusz egy beszélgetés alkalmával meg sem említette a szoborcsoport történelmi személyei között a nádort, ellentétben a király balján álló Kinizsi Pállal és Bátori Istvánnal.[17] Ennek ellenére nem kérdés, Szapolyai itt a nemzet képviseletében Ausztria és Bécs kormányzójaként került megörökítésre.[18]

A Hunyadiak árnyékából azonban a Szapolyaiaknak az Osztrák–Magyar Monarchia idején sem sikerült kitörnie. Amíg a Hunyadiak családi rezidenciájaként ismert vajdahunyadi várkastély a magyar nemzet építészeti ereklyéjévé vált,[19] és mását Budapesten az 1896. évi millenniumi ünnepségekre felépítették, addig Szapolyai Jánosnak, ahogy a korban általánosan nevezték, Zápolyának néhány utcanév jutott. Budapest XIII. kerülete mellett Rákospalota, Dunakeszi, Kecskemét, Temesvár és Kolozsvár büszkélkedhetett néhány évtizedig Zápolya utcával. Ez sem tartott sokáig, hiszen Erdélyben az impériumváltást követően lecserélték őket, a XIII. kerületben pedig 1952-ben keresztelték át hivatalosan Gogol utcára a korabeli kommunista utcanévadási szokásoknak megfelelően.

A magyar országház homlokzatát leszámítva szobor János királyról nem készült, ezért több mint érdekes, hogy a magyar irodalomban mégis született egy novella Szapolyai János szoboravatójáról. Bánki Éva 2005-ben publikált alkotása egy elképzelt szoboravatás bulgakovi módon szürreális leírása, amely magába sűríti a magyar társadalmi emlékezet groteszk hozzáállását János királyhoz és személyén túlmutatóan mindahhoz, amit képvisel.[20] A történetet Izabella királyné szemüvegén át látjuk, de megjelenik benne Görgey Artúr is, a magyar történelem másik nagy árulója. Nem véletlen, hogy a szoboravatón feltűnő fiatalok egy csoportja így kiált János szobra felé: „*le ezzel a hazaárulóval, le ezzel a Görgeyvel*”. Szapolyai és Görgey eggyé válik, ám a szövegnek még ezen túl is van mélyebb jelentéstartalma. A „hős” méltatása szerint „*A mi Jánosunkat, ezt a jeles, eddig kellőképp nem becsült államférfit a nehéz, sorsfordító változások késztették arra, hogy elfoglalja a fejedelmi avagy királyi széket. Nemcsak a változások, hanem a körülmények. […] A mi Jánosunk józansága, demokratikus, bölcs belátása tette lehetővé az oszmán–magyar unió harmonikus fejlődését, a mi jövőnket. Nem kockáztatta hadseregét Mohácsnál, noha ellenfelei – akik ma is számosan vannak, és a sötétben bujkálnak – azzal vádolják, hogy lekéste a mohácsi csatát.*” Ezek a mondatok azonban

16 Kelecsényi Kristóf Zoltán, *Az Országház szobrai*. (Országházi séták) Budapest, 2017, 56–61.

17 Szabó Sámuel, A kolozsvári Mátyás-szobor négy mellékalakja és lobogói. *Történelmi Lapok* 8:5 (1902) 53.

18 Szádeczky Lajos, Mátyás király és Kolozsvár. *Erdélyi Múzeum* 19:8 (1902) 415.

19 Radu Lupescu, *Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában*. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2006, 3.

20 Bánki Éva, Szapolyai János szoboravatója. *Kalligram: Művészet és Gondolat* 14:9–10 (2005. szeptember–október).

átértékelődnek, ha tudjuk, hogy a török himnusz meghallgatása után, török katonák gyűrűjében hangoztak el. Ebből úgy tűnik, hogy Szapolyai János csak egy olyan világban kaphat szobrot, ahol Szulejmán szultán örökösei az urak. Ám létezik egy másik olvasat is: ha az évtizedeken át az 1848–1849. évi magyar szabadságharc legnagyobb árulójának tartott Görgeyt tisztázhatta a történettudomány, akkor miért ne sikerülhetne ez a vele párhuzamba állított János királlyal is? Valójában a magyar szakmai körökben mára konszenzus van abban, hogy Szapolyai János nem tekinthető a 16. századi magyar történelmi sorscsapások okozójának. Sokkal inkább az utókor szemében vált bűnbakká, nem utolsósorban a vele ellenséges Habsburg Ferdinánd sikeres politikai propagandájának köszönhetően.[21] Többek között ez vezetett oda, hogy miközben a magyar történelmi emlékezetben a Hunyadiak megítélése egyre pozitívabbá vált – és ebben a Szapolyaiaknak komoly szerepe volt –, addig János király alakja mind sötétebb tónusokkal telítődött. Az alábbiakban ezt a folyamatot kísérjük végig vázlatosan.

A 16–17. SZÁZAD

„János […] mélyen keresztény lelkületű, nagy tehetségű, egyedülálló bölcsességgel megáldott, ráadásul a hadügyekben is kiemelkedő jártasságot szerző fejedelem volt." Amennyiben csupán ennyi maradt volna fenn János királyról az utókor számára, akkor minden bizonnyal máshogy alakult volna a család megítélése.[22] Tudjuk, hogy nem így történt, hiszen szinte koronázásának pillanatától szembe kellett néznie a vádakkal, melyeket a vele ellenséges tollforgatók megfogalmaztak. Vagy egyszerűen elhallgatták a személyét, mint Cuspinianus,[23] vagy azt állították róla, hogy nyíltan örvendezett királyának halálán, mint Paulus Iovius, illetve a nyomdokaikon haladó Habsburg udvari történészek, mint Wolfgang Lazius és Zsámboky János. Ha pedig valakinek ez nem lenne elég, akkor olvasson bele Szerémi György emlékiratának gyilkosságokkal és árulásokkal tarkított fejezeteibe, amelyekben megtalálható a Szapolyaiakkal kapcsolatos bűnök teljes tárháza.[24] Szapolyai István rút módon megölte Mátyás királyt, hamisan esküdött az oltáriszentségre, János pedig sértettségében elárulta a hazáját és a királyát, már évekkel a mohácsi csata előtt lepaktált Ibrahim pasával, 1526-ban pedig mindent megtett az oszmánok győzelméért.[25] Egy gyáva Katalin király, melynél nagyobb sértés egy vitézségre és férfias virtusra épülő társadalomban aligha létezett.[26]

---

21 A Habsburg mítoszteremtésről Johannes Cuspinianus kapcsán: Tóth, Bűnbakképzés és propaganda, 82. János bűnbak szerepéről: Varga Szabolcs, Katalin király és a török szultán. Mérlegen Szapolyai János árulásai. *Korunk* 25:11 (2004) 5–12.

22 Verancsics Antal, Péter moldvai vajda elűzése (1538). Fordította és megjegyzetelte Gyulai Éva. *Gesta* 7:1 (2007) 52.

23 Tóth, Bűnbakképzés és propaganda, 78.

24 Uo. 95, 111, 113, 114–117.

25 Szerémi, 25–26, 29, 82, 120.

26 *„Vere bene nominaverat eum Georgius Siculus Cathalin vaida sub Sarno, quando, cum suo fratre sagardabat versus Nandor-Albam. Nunc est katalin kiral. Nos existimabamus, quod esset bonus pastor campi, ut defenderet agnelos a lupibus. Sub moli pastor lupus lanam kakat*." Uo. 142.

Szerémi szövege a csőcselék hangja, minden bizonnyal János király halála után keletkezett. A rosszindulatú szerzőnek a büntetéstől való félelem miatt sem kellett visszafognia magát, ám ettől még nem vethetjük el teljesen. A vadabbnál vadabb történetek bejárhatták a Kárpát-medencét, és úgy kaphattak erőre, ahogy János uralma gyengült. Példa erre az Ibrahimmal való titkos találkozója, amit a *Memoria rerum* ismeretlen szerzője is megemlített.[27] Azonban János megítélése még ebben a szélsőségesen negatív hangú szövegben is ambivalens, és a kritika oka leginkább a balul sikerült királyi kormányzás lehetett. Legalábbis határozottan erre utal Szerémi, amikor így szól: *„vajda korában vitéz és gondos, az ügyekben serényen eljáró volt, de királyságában semmire sem merészkedett, hanem reszketővé vált. Mindnyájan csodáltuk, hogy a mindenható isten elvette az ő vitézségét."*[28] Mindebből három dolog következik: 1. A Jánossal szembeni ellenérzések a Ferdinánddal vívott polgárháború idején nőttek meg, és ebben valóban komoly szerepe lehetett a Ferdinánd mellett kampányoló szerzőknek. 2. János királyságát a várakozások után valóban sokan kudarcként élték meg, és e csalódásból következett személyének mind rosszabb megítélése. Ám ez sem volt szélsőségesen negatív. 3. Szapolyai Jánosról élt egy sokkal pozitívabb kép is a kortársak szemében, melynek emléke később teljesen elhalványult. Ezek egymáshoz való viszonya és időbeli kapcsolata azonban csak alaposabb vizsgálat után rekonstruálható.

A korabeli emlékekből és történetírói szövegekből János kapcsán akár a jó király portréját is megrajzolhatnánk. Erdélyi vajdasága egyértelműen sikertörténet,[29] és ennek Kolozsváron látható emléke is volt sokáig egy díszes ajtókereten, abban a házban, melyet a hagyomány szerint a város hálából építtetett neki. A feliraton ez állt: *„a keresztes hadak idejében, Zápolya János vajda úrnak, a szerencsés győzőnek, Bernárd festő. 1514."*[30] A késő középkor legsikeresebb magyar hadvezére volt, aki sikerrel védte meg a rá bízott tartományt és több alkalommal vezetett hadjáratot a Kárpátoktól délre. Így a kortársak szemében aligha kelthetett megdöbbenést, hogy Statileo János 1533-ban az ő akaratából állította fel Hunyadi János gyulafehérvári síremlékét.[31] Ezzel kívánta demonstrálni a nyilvánosság előtt a Hunyadiak politikájának folytatását és meglovagolni a Mátyás-kultusz mindinkább szárba szökkenő népszerűségét. Egy jobb korban Jánosból akár egy új Mátyás is válhatott volna.

---

27 *1504–1566 Memoria rerum.* Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, 1981, 25.

28 *„Tempore vaiuodatu suo erat strenuos et curans, et velox in causis pergebat; hawd in Regietate sua nil ausus erat, sed tremulus erat. Nos admirabamur, quod Deus omnipotens acceperat ab hoc strenuitatem suam."* Szerémi, 144.

29 Lásd C. Tóth Norbert e kötetben közölt tanulmányát.

30 Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance. I. kötet. 1460–1541.* Kolozsvár, 1943, 257. Idézi: Jakab Albert Zsolt, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron.* PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2011, 92.

31 Ritoókné Szalay Ágnes, Üzenet a kövön. A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék mint politikai manifesztum. In: Uő, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből.* (Humanizmus és Reformáció, 33.) Budapest, 2012, 166–174.

János személyét leginkább egy halála után született magyar nyelvű emlékiratból ismerjük, melynek szerzősége ma még bizonytalan.[32] A minden bizonnyal katolikus író alapvető magatartása a nép körében általános népszerűségnek örvendő „»*istenfélő jámbor« János király iránti odaadó tisztelet*". Leírása szerint az állapotos Izabellát látva sok budai így kiáltott fel: „*Adja isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar királyfia, ne szoruljunk más nemzetre, és ne haljon ki magyar vér.*"[33] E magyar érzelmi megnyilvánulás nem lehet képzelgés, vagy egyszerű szófordulat, János udvarát valóban áthatotta valamiféle szittya öntudat, ami jól megfért a klasszikus latin műveltség mellett. Erre bizonyíték a János király kancelláriáján kiállított számos nemesítő oklevél, amelyben erre konkrét utalások olvashatók.[34] Az írni-olvasni tudó, Vergiliust fejből idéző János király udvara valóban sok szempontból volt a folytatása Mátyásének, és ez minden bizonnyal tudatos szembefordulás a Jagellók német és cseh dominanciájú „idegen" udvartartásának. Mindezt pedig sok ember szemlélhette elégedetten, akiket korábban valamilyen vélt vagy valós sérelem ért. Nem véletlenül írta a diárium szerzője, hogy „*szeretik vala nagyok, kicsinyek mind az királyt, urunk őfelségét, és sajnálják vala nyavalyás voltát*".[35] Elutazása előtt Budán „*igen nyájasan beszél vala az sok néppel, ki körülvevé őfelségét, hogy jámbor királyát elutazása előtt még megláthassa*".[36] Hasonló hangulatról olvashatunk, amikor elterjedt Szászsebesen a trónörökös megszületése. „*Vala is aznap nagy öröm városban, táborban, mert szeretik vala az népek az jámbor királyt, mü kegyelmes urunkat.*"[37] Ugyanakkor János király irgalmas is volt, amikor a fellázadó szászoknak megbocsátott, mondván „*nem taszíthatjuk el őket mütőlünk, légyen rajtok is irgalom*".[38] János Mátyás királyhoz hasonlóan jól ismerte a saját népét: „*Illyen volt ezelőtt is ez az pórnép; oda hajlik az, merre az szél fúv; ma jőjön az török, és megcsókolja kaftányát, holnap jőjön az magyar, annak hízelkedik; holnap után penig jőjön az német, azt áldja; örökké csak maga hasznát keresvén, hazáját ha kell, el is tagadja.*"[39] Mindez akár a király bölcs mondásai közé is bekerülhetett volna, ha készült volna ilyen alkotás.

Gábor deák naplóját joggal gondolhatjuk egy elfogult értelmiségi véleményének, ám Jánosról alkotott véleményével nem volt egyedül. A kor másik emlékírója, Zermegh János is feltétel nélkül elfogadta János királyt, személyében is becsülte, s „*mitis, christianus, bonus princeps*" jelzőkkel illette.[40] Farkas András az

32 Makkai László, Utószó. In: *Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról*. Budapest, 1977, 26. A szöveggel kapcsolatban felmerült, hogy esetleg későbbi hamisítvány, ám ezt az újabb vizsgálatok cáfolják. Így hitelesnek tekintjük. Minderre lásd: Fazekas Sándor, „Ez szomorú gyászhír megvitelére". Mindszenti Gábor emlékiratáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107:2–3 (2003) 243–260.

33 *Mindszenti Gábor diáriuma,* 6.

34 Barta Gábor, Humanisták I. János király udvarában. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987, 200–201.

35 *Mindszenti Gábor diáriuma,* 7.

36 Uo. 12.

37 Uo. 20.

38 Uo. 17.

39 Uo. 15–16.

40 Makkai, Utószó, 35.

1538-ban szerzett *A zsidó és a magyar nemzetről* című versében szintén pozitívan szól János királyról, és jövendölése szerint csak akkor ér véget a magyarságot sújtó isteni büntetés, ha az urak János, a *„jámbor király"* mellé állnak.[41] Érdemes a magyar nyelvű protestáns irodalom egyik alkotásába alaposabban beleolvasni:

> „Azért mi es kérjük istent mint atyánkat: / Igazgassa az kerált miközöttönk: / Magyari uraknak pártoló szűvöket / Igazgassa immár ah jámbor kerál mellé: / Adjon békességet minden népek között, / Hogy mi ő felségét egyetembe dícsírhessük.[42]
>
> Kik megmaradának ilyen nagy romlástól, / János királt királlá koronázák, / Ah királ meglátá hogy ő nem bírhatja / Pogán törököknek temérdek sokaságát: / Bölcsen cselekedék: frigyet vélek vete, / Hogy csak épölhetne ah megnyomorodott ország.
>
> Másfelől esmétlen ah magyari urak / Elhajlának koronás királoktól: / Pártokat ütének János királ ellen Királt emelének em az Németországból; / Ah sok pártolással felföldet elveszték, / És annál is inkább ez ország megnyomorodék."[43]

Több mint érdekes, hogy a haláláig katolikus uralkodót a protestáns Heltai Gáspár a *Háló* című regényében az 1538. évi hitvita leírása kapcsán szintén mint *„boldog emlékezetű"*, *„jámbor és eszes"*, illetve *„nagy János király"* jellemzi.[44] A történet szerint a király még bátorította is a prédikátorokat: *„Ne féljetek! Én is eszembe vöttem a dolgot, hogy igaz az István mesternek tudománya, és hogy a pápaság semmi! de nincs mit tönnem az urak ellen. Mindazonáltal módot találok hozzá."*[45] Ezek alapján nem tekinthetjük egyszerű *epitheton ornans*ként a jámbor és istenfélő méltatását a királynak, hanem el kell fogadnunk, hogy ezek a szerzők valóban ilyennek látták a királyt.

Tudjuk, hogy Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király udvarában létezett egyfajta nosztalgia a Szapolyaiak iránt. A katolikus fejedelem által támogatott jezsuita Szántó (Arator) István szerint János király volt a magyarok egyetlen legitim királya a mohácsi csata után.[46] Ezt a gondolatot folytatta a szász Christian Schesaeus, aki *Ruinae Pannonicae* című költeményében Zrínyi mellett

41 Makkai, Utószó, 37.

42 Farkas András, Az zsidó és magyar nemzetről. In: *XVI. századbeli magyar költők művei*. (Régi Magyar Költők Tára, II. kötet) Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1880, 24 (343–348. sor).

43 Farkas, A zsidó és a magyar nemzetről, 235–246. sor.

44 Heltai Gáspár, *Háló*. (Millenniumi Könyvtár) Budapest, 2000, 34. Lásd még: Kulcsár Péter, A történetíró Heltai. In: Varjas Béla (szerk.), *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. (Memoria Saeculorum Hungariae, 5.) Budapest, 1987, 113–135.

45 Heltai, *Háló*, 32.

46 Kruppa Tamás, *Tradíció és propaganda keresztútján. Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából.* Budapest, 2015, 32.

II. János királyt méltatta leginkább.[47] Ezt a vonulatot erősítette Gianmichele Brutus, akinek célja a Szapolyai-ház törökbarát politikájának az igazolása volt,[48] és követői, a török szövetséget szintén elfogadó Johannes Bocatius,[49] valamint Szamosközy István, aki szerint különösen a Habsburg-párti Zsámboky János volt az, *„aki János király ártatlan nevére, noha ez nem szolgálta meg, rásütötte a gonosz bűn bélyegét"*.[50] A Jánost pozitívan méltató 16. századi írások sora még folytatható lenne, és erre a következő évek kutatásának sort is kell kerítenie.[51] Azonban most talán ennyi adat is elég annak demonstrálására, hogy létezett János királlyal kapcsolatban egy igen pozitív kicsengésű tapasztalat, amely aztán mégsem lett az emlékezet része. Igazat adhatunk Makkai Lászlónak, aki szerint *„aligha lehet kétséges, hogy Szapolyai emlékét nem annyira az életében elkövetett tettei – a székelyek és a parasztok leverése, a törökkel való szövetkezése, a Gritti-incidens stb. – árnyékolták be a magyar történelmi köztudatban, mint inkább Buda 1541. évi török kézbe kerülése, amelyben neki ugyan már nem volt közvetlen része, de amelyhez sokak szerint ő készítette az utat."*[52] A változatos életútból az utókor azt használt fel, amit akart, és ennek tudható be az, hogy ugyanezekből a szövegekből a kitűnő irodalomtörténész, Bartoniek Emma már úgy fogalmazott vele kapcsolatban, hogy *„gyáva és gyenge, de kegyetlen, véreskezű ember, aki csak nagyurakat nem mert bántani."*[53] Az emlékezet torzulásának három fő okát látjuk: 1. A Szapolyaiak országa és ezzel a család emlékezeti tere lassan-lassan beszűkült az Erdélyi Fejedelemség területére. 2. Legkésőbb a 16. század végére mindenki számára nyilvánvalóvá vált a Szapolyaiak törökbarát politikájának a veszélye, ezért még a fejedelemség területén sem tartották szerencsésnek az alapítás körülményeit felidézni. A századfordulón felbukkanó új politikai-teológiai jelszavak – protestáns egyetértés *(concordia)* és keresztény egység *(Unio Christiana)* egyikébe sem fért bele a muzulmán birodalommal való szövetség.[54] 3. A magyarországi történetírás

47 Christianus Schesaeus, *Opera quae supersunt omnia*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, 4.) Ed. Franciscus Csonka. Budapest, 1979; Bitay Ilona, Christian Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.), *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1979, 75–76.

48 *Brutus János Mihály m. kir. történetíró magyar históriája, 1490–1552. 1–3.* (Monumenta Hungariae Historica, 2; Scriptores, 12–14.) Kiadja: Toldy Ferenc. Pest, 1863–1876.

49 Johannes Bocatius, *Hungaroteutomachia – Magyarnémetharc*. Közreadja: Kees Teszelszky – Tóth Gergely. Budapest, 2014, 193–195.

50 *„Nec audiendus est in hic Sambucus quoque ille semiteuto, patriarum historiarum teredo, qui innocenti regis Joannis nomini nefarii sceleris notam, nullo eius merito impingit."* Idézi: Balázs Mihály – Monok István, Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. In: R. Várkonyi (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra,* 254.

51 Erre példa Verancsics Mihály (Palotás György, Verancsics Mihály nászdala Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére [1539]. In: Lengyel Réka – Ujváry Gábor [szerk.], *Lymbus 2012–2013.* Budapest, 2014, 25–43.) és Tinódi Sebestyén (Varjas Béla, Tinódi politikai pártállása. In: Uő [szerk.], *Irodalom és ideológia*, 111.) költészete.

52 Makkai, Utószó, 41.

53 Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975, 90.

54 Lásd erre többek között Thúri Pál és Szenci Molnár Albert munkásságát: Imre Mihály, Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum"-a. In: Varjas (szerk.), *Irodalom és ideológia*, 235.

a 17. század folyamán már meghatározóan katolikus és Habsburg-hű, amelyben nem fértek meg a Szapolyaiakat dicsérő szólamok.

A kora újkor legfontosabb történetírói alkotása a Kárpát-medencében kétségkívül Istvánffy Miklós magyarok történetéről írt műve, amely megjelenése óta alapvető hatást gyakorol a magyar történelemszemléletre.[55] Az ebben található történetek szinte a magyar folklór részévé váltak, és ennek köszönhetően lett a 16. századi várháborúk kora a magyar nemzeti emlékezet kiemelt fontosságú korszaka.

Istvánffy jó humanista tudósként szisztematikusan összegyűjtötte a különböző forrásokat, és azokat kiegészítette a hallomásból ismert adatokkal, történetekkel, ám ezzel együtt nem *sine ira et studio* jellemzés került ki a kezei közül a Szapolyaiakkal kapcsolatban. Kritikai kiadás hiányában az alapos elemzés egyelőre várat magára, de Nagy Gábor kutatásaiból egy rövid összegzés elkészíthető. Istvánffy elsősorban Bonfinire támaszkodott a család felemelkedésének említésekor, és István nádorról kezdetben ellenségesen nyilatkozott Beatrix királynéval ápolt kapcsolata miatt, majd különösebb értékelés nélkül szólt az utolsó éveiről. János kapcsán már kezdettől fogva kiemelte a királyság iránti vágyát *(dominandi libido)* és ennek leplezését. János a hatalom igézetében él, akinek bűnökkel teli tervei majd az ország romlásához vezetnek.[56] Az 1514. évi események kapcsán azonban a gondos vajda képe tárul elénk. János a haza érdekében cselekszik, sereget gyűjt és időben megsegíti Bátori István temesi ispánt. A megtorlás során is inkább a tisztességet és nem a kegyetlenséget emlegeti vele kapcsolatban. Mindez azonban következmények nélkül maradt, mert a siker valójában tovább rontott János személyiségén. Elhitte a csőcselék dicsőítését, merényletet tervezett a királya ellen, és dicsvágyból megtámadta Zsarnó várát 1515-ben, ahol csúfos vereséget szenvedett a török seregektől.[57] A titkolt hatalomvágy végigvonul János életútján, és ez határozza meg minden tettét. Érdekes módon az 1526. évi hadikészülődés kapcsán újra kedvezőbb színben tűnik fel, aki mindent megtesz a tartomány védelméért. Úgy tűnik, hogy itt Istvánffy Brodaricsnak ad igazat az események elbeszélésében, így meg sem említi az árulással, illetve a szándékos késedelemmel kapcsolatos vádakat. Ám a vereség mindent megváltoztatott, mert Lajos halála után azonnal a trón megszerzésére tört. Istvánffynál érdekes módon alakul a karakterek ábrázolása. János ellenében nem Ferdinándot emeli ki, hanem inkább János híveit, Frangepán Kristófot és Bodó Ferencet dicséri, az ő hűségük és vitézségük a követendő példa. A szultánnal kötött szövetség kapcsán megjegyzi, hogy ez János számára hasznos, ám a kereszténységnek tragikus lépés volt, és innentől némi távolságtartással számol be a további eseményekről. A család lesújtó értékelésére majd II. János 1571. évi halála kapcsán került sor, hiszen szerinte Izabella királyné helytelen nevelése miatt a gyermek alkalmatlan és

55 Nicolai Isthvanfi…*Historiarum de rebus Hungaricarum libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622 (= Istvánffy, *Historiarum de rebus*); Nagy Gábor, Szapolyai István és János alakja Isthvánffy *Historiae*jában. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. (Studia Miskolcinensia, 5.) Miskolc, 2004, 195.

56 Nagy, Szapolyai István és János, 198.

57 Uo. 201.

méltatlan volt az uralkodásra.[58] Ahogy alább még lesz róla szó, ezek a jelzők és szófordulatok visszaköszönnek a későbbi korok jellemzéseiben is.

Mielőtt elhagynánk a 17. századot, mindenképp meg kell említeni egy másik alkotást, amely azonban leginkább az 1782. évi kiadástól kezdve gyakorolt komolyabb befolyást a Szapolyaiak megítélésére. Az erdélyi Bethlen Farkas az 1670-es években írta meg Erdély 1526–1609 közötti történetét. A komoly forrásbázist felvonultató alkotásban Bethlen a Szapolyaiak szemszögéből ismertette az eseményeket, és több kijelentést Jánosnak tulajdonított.[59] Szerinte sosem kívánta magának a királyságot, és mivel irtózott a házasságtól, 1539-ben is csak tanácsosai unszolására nősült meg, azaz nem vádolható a váradi béke megszegésével sem.[60] Halálának leírásakor különösen szép jellemzést adott a királyról. Kiemelte, hogy bár a király minden őse előkelő volt, neki az erénye és jelleme ragyogott igazán. Ifjúságától kezdve körültekintő volt, és kellő lelki nagyság lakozott benne, hogy jó- és balsorson egyaránt felül tudjon emelkedni.[61] Majd a 17. század elején alkotó Somogyi Ambrust követve így folytatta: János nyugodt, szelíd és méltányos volt, akiből hiányzott a magyarok szilajsága. A tudomány iránti vágy és a józan megfontoltság jellemezte, óvatos és éber volt, magánéletében pedig kulturált és emberséges. Azt mondogatta, hogy a jótettekkel szerzett barátok az ő legnagyobb kincsei, és ezekből a jelzőkből egy békés, művelt, jó szándékú uralkodó képe bontakozik ki. Ezen alig ront, hogy Bethlen Istvánffyt is idézi röviden, aki szerint János egész életében szelíd, nagylelkű és feddhetetlen erkölcsű volt, és legfőbb bűne, hogy török szövetséggel akarta a céljait elérni.[62] Bethlen művében János egy tragikus hős, aki szerencsétlen csillagzat alatt született, és így nem tudta megmutatni igazi képességeit. Nála nem az ember rossz, hanem a kor, melyben élt. Miként János király szájába adva megfogalmazta: *„Egyetlen biztos nap sem ragyogott fel rám, az egyik baj végre előfutára lett a következőnek."* Jobban belegondolva talán tényleg ez lehetett a Szapolyaiak uralmának igazi mottója.[63] Bethlen munkája azonban annak bizonyítéka, hogy Erdélyben még a 17. század végén is volt krónikása a Szapolyai-dinasztia kultuszának.

---

58 Uo. 212.

59 Wolfgangus de Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda.* Cibinii, 1782–1793 (= Bethlen, *Historia*).

60 *„Regnum, quod sibi deferrent, se quidem nunquam concupivisse"* Bethlen, *Historia*, I. 44. *„abhorreret a nuptiis, precibus tamen Procerum Pannoniae coelibatum abrumpere suadentium ad ineundum conjugium urgebatur…"* Uo. 274.

61 *„Joannes Rex illustri per omnes Majores prosapia oriundus, fed virtutis et ingenii laudibus omni nobilitate clarior; enim in illo Joannis a primis adolescentiae annis indoles enituit, ut et Regis. in recte sentiendo prudentia, et in faciendo animi celsitudo semper perluxerit, adeo ut tam in secundis quam in adversis rebus semper praesenti fortuna major fuerit habitus, semperque paratus, tam adverse fortunae grassantis in secafus excipere, quam secundæ fallacia gaudia contemnere."* Uo. 324.

62 Somogyi: *„Fuit Joannes Rex miti clementique ingenio, et ad beneficentiam aequitatemque maxime propenso; aberat enim ab illo innata illa Hungaris ferocia militaris, cum litterarum studio, et multis utriusque fortunae casibus, nunquam virium impetu, sed accurata consilii ratione regeretur."* Uo. Istvánffy: *„Joannem Regem fuisse in omni vita placido liberalique ingenio, ad ambitionem tamen prono, moribus autem inculpatis, praeterquam quod patrocinio Turcarum res suas promotum iverit."* Uo. 325.

63 *„Nulla mihi dies secura affulsit, unius mali finis prodromus erat futuri."* Uo. 271.

A 18. SZÁZAD

A 18. századi Szapolyai-hagyományról, ha egyáltalán létezett ilyen a magyarországi történetírásban, néhány elszórt adatunk van csupán.[64] Ez egyrészt biztosan köszönhető a történetírói műfajok megváltozásának, ugyanis a jezsuita történetírás révén előtérbe került az adatokat gyűjtő és forrásokat kiadó irányzat.[65] A század legnagyobb vállalkozásának a különböző okmánytárak megjelentetése számított, és bár a válogatásból lehet némi következtetéseket levonni, mindez csak áttételesen alkalmas a Szapolyaiak emlékezetének korabeli hagyományozódásának vizsgálatára. Másrészt maga a téma sem volt népszerű a korban. A Szapolyaiak által örökül hagyott Erdélyi Fejedelemség önállósága ugyanis 1690-ben megszűnt, és a Habsburgok alá került tartomány előtörténetét, különösen annak egyházi viszonyait általában kerülték a kitűnően képzett katolikus történetírók.[66] Ezzel együtt talán nem reménytelen néhány óvatos következtetés levonása.

Némileg önkényesen három szerző műveivel foglalkozunk kicsit részletesebben. Időrendben az első Timon Sámuel, aki jezsuita szerzetesként a 18. század első évtizedében komoly tudományos tevékenységet folytatott, és tudatosan törekedett egy új történeti szintézis megalkotására Az életmű megkoronázásának tekinthető az 1736-ben megjelentetett *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*, amelyben eredetileg 1576-ig tárgyalta a Magyar Királyság eseményeit.[67] A morva származású Timon a Trencsénhez közeli Tornyoson (ma Trenčianská Turná) született, így, mondhatni, a Szapolyaiak egykori földjén látta meg a napvilágot. Ennek ellenére nem tér ki a család eredetére, és Imrét először *in medias res* az 1464. évi boszniai események kapcsán említi, míg Istvánról az 1474. évi katonai események kapcsán szól Bonfini nyomán. Az 1487. év eseményeinél feljegyezte Szapolyai Imre halálát, temetésének helyét és közölte a sírfeliratát is – utóbbit talán maga is látta.[68] II. Ulászló 1495. évi hadjáratával kapcsolatban megemlítette, hogy Újlaki Lőrinc ekkortájt keserűen emlegette azt a mondást, amit ő Szapolyai Istvánnak tulajdonított, jelesül: az ökörnek, ahogy Ulászlót gúnyosan nevezni szokta, már kinőtt az egyik szarva, és a másik is napról napra növekszik. E szólást Bonfini is feljegyezte, és úgy tűnik, közszájon forgott a késő

64 Legújabban összefoglalóan a század történetírásáról további szakirodalommal: Soós István, Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon. In: Tóth Gergely (szerk.), *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2014, 227–251. Itt szeretném megköszönni Gőzsy Zoltánnak és Tóth Gergelynek a fejezet megírásához nyújtott tanácsokat.

65 Erős Vilmos, A XVI–XVIII. századi történetírás (II.). *Világosság* 30:3 (2009) 128–129.

66 A jezsuita, majd 1773 után ex-jezsuita történetírók öncenzúrájáról lásd: Tóth Gergely, Exjezsuiták. Önkép, önreprezentáció és a rend 1773. évi megszüntetésének emléke Palma Károly Ferenc, Pray György és Katona István történeti munkáiban. In: Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.), *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 11.) Pécs, 2019, 411–427.

67 Samuel Timon, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a nativitate divi Stephani primi regis apostolici, producta ad Annum MDCCXXXVI*. Claudiopoli, 1764[2].

68 Uo. 77–78, 85, 95.

középkorban, ám Timon kötötte elsőként Szapolyaihoz, valószínűleg tévesen.[69] A jezsuita tudóst érdekelte az epigráfia, valószínűleg ennek köszönhető, hogy az 1499. évnél, miután szép szavakkal méltatta az elhunyt Szapolyai Istvánt, az ő sírfeliratát is közölte.[70] Jánosról 1526-ban mint gazdag és befolyásos előkelőről ír *(„vir opibus ac clientilis potens")*, és a királyválasztás eseményeit Révay Péter *De Monarchia* című 1659-ben megjelent könyve alapján magyarázza,[71] ezenkívül pedig Istvánffy Miklós, Oláh Miklós, Zsámboky János és Petthő Gergely műveiből idéz. A Szulejmánnal kötött szövetséget ő egyszerűen azzal indokolta, hogy János nem volt képes lemondani a királyságról a lengyelországi száműzetésben,[72] és Hieronym Łaski személyében talált egy megfelelő embert, aki a Portán képviselte az érdekeit. A következő évek eseményeit vádaskodások nélkül, kiegyensúlyozottan meséli el, és az 1539. év kapcsán Jánosról mint valódi békeszerzőről beszél, aki miután mindkét nagyhatalommal megegyezett, kiépíttette Buda falait, amelyek még a 18. században is őrizték az emlékét.[73] Ez egyben János bemutatásának a csúcspontja is a műben, ám az igazi csattanó II. János 1571. évi halálának említésekor olvasható. Hiszen kihalt a család, amely Zsigmond királytól kezdve ismert volt, és a Hunyadiak elhalmozták kegyeikkel. Jánost azonban egyesek serénynek, mások tunyának mondták, ám abban mindannyian egyetértettek, hogy a szennyben és mocsokban senki nem képes a tudásának megfelelően cselekedni.[74] Ezzel az értékeléssel Timon valójában felmentette a Szapolyaiakat, és a kor számlájára írta az uralkodásuk idején történt szerencsétlenségeket.

A 18. század legnagyobb hatású történetírója kétségkívül Bél Mátyás volt, aki sok tekintetben példaképül szolgált a következő nemzedékek számára. Bél a német államismeret módszerei alapján akarta elkészíteni az ország földrajzi-tör-

---

69 *„Didicit tandem cum dolore Ujlakius verum esse, quod ei nunciarat Stephanus Zapolyaianus: bovem ille, quem per jocum appellare solebat, jam unum magnum cornu habere: alterumque modo enatum valde in dies crescere."* Timon, *Epitome chronologica*, 103. *„[l]ám, az ökörnek, ahogy őt gúnyosan nevezni szokta, máris van egy vastag szarva, a másik épp hogy csak kinőtt, és napról napra erősödik; hát legyen nyugodt, ellenségeit hamarosan kettős szarvval ökleli, szaggatja ízekre."* Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995 (5. 5. 5). Ifjabb Vitéz János veszprémi püspöktől biztosan fennmaradt ez az idézet: *„Dux Laurentius se cum rege concordavit non tamen sine iactura sua, et cognovit hunc regem certe – quem bovem vocaverat – etiam non parva cornua habuisse."* Ifj. Vitéz János veszprémi püspök 1495. ápr. 10-i levele Fuxmagen római királyi tanácsoshoz. MNL OL DF 258421. Kiadása: Sonnevend Gergely, Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. In: Kilin László – Rainer Pál (szerk.), *Veszprém reneszánsza 2008.* Veszprém, 2008, 162. Az adatot Neumann Tibornak köszönöm.

70 Timon, *Epitome chronologica*, 105; Mikó Árpád, Jagelló-kori reneszánsz sírkövekről. *Ars Hungarica* 14:1–2 (1986) 102.

71 Uo. 119–120; Tóth Gergely, Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben. Révay Péter Monarchiája. In: Uő (szerk.), *Clio inter arma*, 128–129.

72 *„Non potuit tamen Joannes cupiditati fuas imperare, quin magis magisque ad regnum aspiraret."* Timon, *Epitome chronologica*, 123.

73 *„Joannes Rex reconciliato sibi Solymano, et pace aliqua cum Domo Auftriacá facta, Budense castrum muniebat. Reliquitque memoriam sui in muris, quorum aliqui hodie supersunt."* Uo. 145.

74 *„Alii Joannem hebetis ingenii, alii acris fuisse ajunt; sed in ganeis et sordibus, educatum, nihil suo gradu dignum egisse, consentiunt."* Uo. 233.

téneti leírását.[75] Érdeklődése elsősorban földrajzi volt, ám kiváló tudósként valójában minden érdekelte. Így az egyes vármegyék kapcsán rengeteg forrást összegyűjtött a nagyobb településekről és a jelentősebb családokról. Munkája során különösen nagy figyelmet fordított a felvidéki vármegyékre, és így tért ki például Trencsén vármegye kapcsán több alkalommal a Szapolyaiakra. Alapvetően Bonfini alapján mesélte, hogy Szapolyai István miként kapta meg a cseh háborúban mutatott vitézségéért Trencsén várát.[76] Az István halála utáni esztendők kapcsán már Istvánffy Miklós volt a legfőbb forrása, és tőle idézte azt a történetet, miszerint János felkereste Ulászlót, hogy Anna lánya kezét megszerezze tőle. Mindennek csupán annyi köze volt Trencsénhez, hogy Szapolyai János itt tartotta az egyik udvarát, azaz nem tartozott szervesen a történethez. Élhetünk a gyanúval, hogy a vajda nagyravágyását kívánta ezzel demonstrálni.[77] A mohácsi csatát követő eseményeknél nem bocsátkozott mélyebb elemzésbe János királyságával kapcsolatban, ám – ugyancsak Istvánffy nyomán – részletesen leírta Trencsén ostromát és Ferdinánd hadai által való elfoglalását. Végül kitért a vár későbbi sorsára, és végül arra jutott, hogy jogilag ez egészen a család kihalásáig a Szapolyaiak kezén maradt.[78]

Hasonló adatokat találunk Bél Mátyás Sáros vármegyéről fennmaradt kéziratában is, amely néhány évvel korábban látott először napvilágot.[79] Sáros kapcsán megjegyezte, hogy mivel Perényi Péter birtoka volt, így átállása után ez is János fennhatósága alá került, és Leonhard von Vels csak hosszú ostrom után tudta visszaszerezni Ferdinánd számára.[80] Munkács váránál azt olvashatjuk, hogy a felsővár egy részében, ahol a helyőrség tisztjeinek és papjainak a lakásai voltak, a Rákóczi, Szapolyai és Zrínyi családok művészi képei tündököltek, ami némileg meglepőnek hathat.[81] Ismerve a vár történelmét a Zrínyiek és a Rákócziak említése nem meglepő. Az azonban kevéssé ismert, hogy a vár 1528-ban rövid ideig János király kezébe került, majd többszöri váltást követően 1551-től Petrovics Péter bírta, tőle pedig II. János örökölte meg.[82] A Szapolyaiak emléke-

75 Tóth Gergely, Bél Mátyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.), *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 2012, 495.

76 Matthias Bel, *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatuum ineditorum tomus primus, in quo continentur... Comitatus Arvensis et Trentsiniensis*. Szerk. Tóth Gergely; közrem. Glück László, Gőzsy Zoltán. Budapest, 2011, 271–277.

77 Uo. 273.

78 Uo. 277.

79 Matthias Bel, *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatuum ineditorum tomus quintus, in quo continentur... Comitatus Sarosiensis, Zempliniensis, Ungváriensis et Bereghiensis*. Szerk. Tóth Gergely István; közrem. Benei Bernadett, Gőzsy Zoltán, Jarmalov Rezső. Budapest, 2018. A vármegye összegyűjtött forrásaira lásd: Tóth Gergely, Bél Mátyás Sáros vármegyéről. *Gesta* 6:2 (2006) 30–50.

80 Uo. 69.

81 „*Partem superiorem commendans arcis, cuius conclave iconibus familiae Rákoczy, Zapolyai, Zrinyi, aff abre pictis superbit*." Uo. 329. A szöveg legkorábban a 19. század elején keletkezett, így utólagos betoldás.

82 Uo. 331; lásd még: *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. II. kötet*. (Fons Könyvek, 2.) Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kenyeres István. Budapest, 2002, 451–452.

zete felől vizsgálva mindenesetre izgalmas lehetett ez a kompozíció, ahol a Zrínyiek és Rákócziak mellett a Szapolyaiak képeit láthatták az érdeklődők. Ezek szerint a 17–18. század fordulóján még az sem volt elképzelhetetlen, hogy a család bekerüljön a magyar hősök panteonjába.

A 18. század végén Wagner Károly jezsuita tudós foglalkozott leginkább a Szapolyaiakkal. Munkájára komoly hatást gyakorolt Bél Mátyásnak a Szepes vármegyére vonatkozó gyűjtése, a *Historia comitatus Scepusiensis*, amely nagyon alaposan bemutatta a régiót.[83] Nála azonban a földrajzi érdeklődés mindvégig meghatározta a történeti látásmódot, míg Wagnert csak a történelem érdekelte. Ő a régmúlt eseményeket kereste a levéltári forrásokban, és Szepességről szóló munkájában is az ember állt a középpontban.[84] Műveiben különösen nagy hangsúlyt fektetett az egyes családok genealógiájára, és ezért műve rendkívül népszerű volt a következő évtizedekben. Nagy Iván módszeresen felhasználta családtörténeti munkájában,[85] és rá hivatkozik majd Bal Jeromos is Szepes vármegye történetéről írt munkáiban.[86] Wagner a negyedik kötetben a Thurzó, Thököly és Varkocs családok mellett megírta a Szapolyaiak történetét, és ezzel ez lett a családról ismert adatok legteljesebb gyűjteménye.[87]

Wagner okleveles források és Hans Dernschwam megjegyzése alapján írt a család pozsegai származásáról.[88] Ennek kapcsán érvként említette, hogy Szulejmán szultán serege az 1532. évi hadjárat idején János királyra tekintettel nem pusztította el a pozsegai szülőföldet.[89] Itt Istvánffyra hivatkozott, ám valójában ez nem teljesen fedi a valóságot. A nagy előd szerint ugyanis a visszavonuló oszmán csapatok nemcsak Zápolyát hagyták épen, hanem Kőröst, Csázmát és a többi környékbeli települést is, ahol áthaladtak, és nem azért, hogy Jánosnak kedvesedjenek.[90] Nem nehéz arra gondolnunk, hogy Wagner a törökbarátságot kívánta kihangsúlyozni ezzel az adalékkal. A következő oldalakon hosszasan olvashatunk a család eredetéről, amit Wagner különböző etimológiai megfontolások alapján egészen a 14. század első feléig visszavezetett, igaz, mindezt tévesen.[91] Ennek kapcsán közölte a család két ismert címerét, az egyszarvút és a

83 Matthias Bel, Historia comitatus Scepusiensis. In: Uő, *Hungariae antiquae et novae prodromus cum specimine*. Norimbergae, 1723, 69–124.

84 Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani. I–IV*. Viennae, 1774–1778. Legújabban Wagner munkásságáról: Szőke Kornélia, *Genealogia variabilis. Tanulmány a genealógia műfajairól a Thurzó-család példáján*. PhD-disszertáció. Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. Miskolc, 2017.

85 Szőke, *Genealogia*, 105.

86 Bal Jeromos, *Szepesvára története.* (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve, 13.) Lőcse, 1914.

87 Wagner, *Analecta,* IV. 1–46.

88 Hans Dernschwam, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. (Bibliotheca Historica) Közreadja: Tardy Lajos. Budapest, 1984, 112.

89 „*ab obsidione Ginsiensi reducem, quod patria Joannis Regis esset, ne evastaretur, pepercisse.*" Wagner, *Analecta,* IV. 2.

90 „*Crisium ac Gudocium, indeque Chasmam, ac montem Claudium, et Velicam, ac postremo Zapoliam, Johannis regis patriam, pacatis agminibus, praetervectus est.*" Istvánffy, *Historiarum de rebus*, 85.

91 Erre lásd Neumann Tibornak a család felemelkedéséről írt tanulmányát ebben a kötetben.

farkast.[92] Szapolyai Imre bemutatásakor megemlítette, hogy 1476-ban Tokajban pálos rendházat alapított, melynek a szokásos hegyvámon túl még Tardos falut is odaadományozta.[93] Haláláról pedig a családi szervitor Isép Pál Bártfa városának írt levelét közölte teljes terjedelmében.[94] István kapcsán kiemelte nagylelkűségét és katonai dolgokban való jártasságát, ehhez pedig Mátyás királynak egy 1462-ben szintén Bártfának címzett parancsát idézte teljes egészében. E korai oklevél szerint a városnak a még csak egregius Szapolyai számára száz-száz lovast és gyalogost kellett kiállítania a husziták elleni hadjáratra.[95] Néhány sorral alább azonban már azzal gyanúsította, hogy Bécs város parancsnokaként ő mérgezte meg Mátyást, igaz, a lábjegyzetben megjegyezte, hogy Forgách Ferenc szerint ez Bátori István műve volt.[96] Folytatva a bűnlajstromot, Mátyás kincstárának nagy részét ellopta, és a hollóval díszített edények egy részét még János királynál is látták négy évtizeddel később. Ehhez annyit fűzött hozzá, hogy mivel minden vád forrása Hans Dernschwam, aki több helyen is elítélően írt a Szapolyaiakról, így számára elképzelhetetlen, hogy István nádor így bánjon királyi jótevőjével. Inkább arról lehet szó – írta a történész –, hogy Corvin János kegyéből jutottak ezek a címeres tárgyak a birtokába. Wagner Bécs feladásának vádja alól is felmentette Szapolyait, mondván, a haza üdvéért cselekedett így,[97] és ugyanilyen okból segédkezett Ulászló megválasztásában.

István után a család néhány női tagja következett, majd rátért János életútjára. Rögtön az elején jelezte, hogy a születésével kapcsolatos információk bizonytalanok, mert Paul Eber szerint 1490. március 29-én született, Bethlen Farkas viszont azt állította, hogy 1540-ben 53 évesen halt meg.[98] Istvánffy és Révay Péter révén a szakirodalomban az utóbbi terjedt el, ám valószínűleg Eber állítása a helyes. A születés helyét illetőleg kijavította Bél, aki szerint Trencsénben látta meg a napvilágot,[99] és leközölte azt az anekdotát, miszerint István azt mondta a fiának, hogy *„[l]ennél csak idősebb, királlyá tennélek!"*[100] A Jan Łaski lengyel humanistának tulajdonított történet a család ambícióit volt hivatva érzékeltetni. János későbbi éveinél ismét Dernschwam a legfőbb forrás, és a fő gondolatmenet a királyság megszerzésének folyamata. Mivel a német humanista kereskedő és utazó kifejezetten ellenségesen viszonyult a Szapolyaiakhoz, nem kérdéses, hogy a forrásválasztással Wagner maga is ezen keresztül értékelte a családot. A mohácsi csatát követő időszakról meglepően szűkszavúan nyilatkozott. Levéltári for-

92 Wagner, *Analecta,* IV. 6.

93 A rendház épületét az 1960-as években megtalálták. Ribáry Zoltán – Joó Tibor, A tokaji páloskolostor nyomában. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 6 (1964) 49–53.

94 Wagner, *Analecta,* IV. 16–17.

95 Uo. 19.

96 *„Matthiam fuisse Viennae ab ipso Stephano veneno sublatum."* Uo. 20.

97 *„non tam periculi impendentis metu, quam patrie, cui se servare voluit, studio, Vienna descessit."* Uo. 22.

98 Uo. 33. Paulus Eber, *Calendarium historicum.* Vittebergae, 1573, 123; idézi Neumann Tibor e kötetben olvasható tanulmányában.

99 Bél, *Historia comitatus Scepusiensis*, 100

100 *„de creando novo Rege ageretur, filium suum Joannem »adhuc infautem complexum dixisse: Si tantulus esses Fili (modo corporis paulo majore ostenso) nunc Rex Hungaria esses.«"* Wagner, *Analecta,* IV. 34.

rás segítségével bizonyította, hogy Jánost nem Várday Pál esztergomi érsek, hanem Podmaniczky István nyitrai püspök koronázta meg, majd elhallgatta a szultánnal kötött szövetséget, és inkább a váradi békét, majd a halálát és 1543. évi újratemetését írta le röviden. Izabella kapcsán megemlítette, hogy a különböző művekben nagyon eltérő jellemzést lehet róla olvasni, majd visszatért Szapolyai Györgyhöz, akiről megjegyezte, hogy a mohácsi csatában 3000 katonájával vett részt és halt meg a király oldalán, miután sikertelenül próbált meg lovával felugratni egy Dunán menekülő hajóra.[101] Végül Istvánffy és Forgách alapján adott egy rövid összegzést János Zsigmondról, akit külső jellemzésében is elég előnytelenül – vékony lábszárakkal, ritkás vöröses szakállal, szomorú arccal – ábrázolt. Igaz, a családtörténet utolsó lapján Gianmichele Brutus Jánosról írt elogiuma némileg feloldja ezt a hangulatot, így némi pozitívumot is talált az olvasó az utolsó Szapolyairól.[102]

E rövid áttekintéssel korántsem merítettük ki a témát, még számos szerzőt és művet lehetne bevonni egy alaposabb kutatásba. Csupán érzékeltetni kívántuk, hogy a magyar tudományos történetírás megszületésének korában milyen módokon emlékeztek meg a Szapolyaiakról. Láthatóan a meglevő történeti szövegekből előszeretettel használták az inkább Habsburgokkal rokonszenvező szerzőket, különösen Istvánffyt, ám ezzel együtt egy sokszólamú regisztert hagytak a következő évszázad íróira.

A 19. SZÁZAD

A 19. századi magyar történetírás fokozatosan túllépett azon, hogy a történelmet erkölcsi példatárként kezelje, és művelői mindinkább a nemzetépítésben való aktív részvételt tekintették legfőbb feladatuknak. A művek nyelve is megváltozott, a szerzők az addig túlnyomóan latin nyelvű szövegek helyett mindinkább magyarul kívántak szólni olvasóikhoz. A nemzet történelmének megírásában kitüntetett szerepe lett az 1526. évi mohácsi csatának.[103] A 19. század eleji szerzők szemében sokszor ez lett az a meghatározó esemény, amely új pályára kényszerítette a magyar nemzet történelmét. A Szapolyaiak és ezen belül különösen János király uralmát szinte kizárólag azon keresztül vizsgálták, hogy mennyiben voltak felelősek a Jagelló-kor politikai „széthullásáért", az ebből fakadó mohácsi vereségben és végül az ország szétszakadásához vezető polgárháborúban. Ezt a felfogást vallották a magyar nyelven alkotó írók és költők, akik rendszeresen forgatták a történetírók műveit és olvasták az ezzel kapcsolatos irodalmat. Így a dicső magyar múlt építése egyszerre folyt a tudomány és a művészet eszközeivel.

101 Uo. 41.

102 Uo. 43, 45.

103 S. Varga Pál, „…keressetek alkalmat a hajdanra visszatekinteni…" Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. (Loci Memoriae Hungaricae, 2.) Debrecen, 2013, 244–249. Minderről legújabban: B. Szabó János, A mohácsi csata a modern kori történetírásban. In: Fodor–Varga (szerk.), *Több mint egy csata*, 339–340.

Mindez nem ment egyik napról a másikra, hiszen találunk azért szép számmal olyan irodalmi vállalkozást, amely továbbra is a humanista tradíció alapján készült. Közülük az egyik legnépszerűbb kétségkívül Kölesy Vincze Károly *Nemzeti Plutarkus* című életrajzgyűjteménye, amelyben kifejezetten pozitív leírás olvasható Szapolyai Istvánról. Ebben a nádor okos, belátó, állhatatos, fenséges és feddhetetlen, aki *„gyakran öntötte vérét szerette Hazájáért"*, s a csehekkel vívott háborúban *„mint egy második Agememnón"* harcolt.[104] Az egész életrajz egy tömény laudáció, melyben Szapolyai héroszként küzd királyáért és nemzetéért. Közel áll hozzá a virtus, és midőn az ausztriai háborúban elfogták, két fegyveres őrét megölte, úgy tért vissza övéihez. Kölesy újszerűen mutatta be Istvánnak a Mátyás halála utáni trónharcokban betöltött szerepét is. Szerinte az ő *„jól megfontolt"* döntésén múlt Corvin János ellenében Ulászló megválasztása, mert bölcs férfiúként a nemzet javát nézte. Nádorrá választása után azonban kevéllyé vált, így joggal érte el a király bosszúja. Ugyanakkor Bonfini nyomán részletesen leírta az 1494. lőcsei királytalálkozón Szapolyai fényűző magatartását.[105] Élete alkonyán ismét visszatért a bölcs államférfi képe, akinek sírfeliratát is idézte – talán Timon alapján – a szöveg legvégén. Arról pedig egy szó sem esett, hogy esetleg királyi ambíciókat dédelgetett volna fiával kapcsolatban, illetve hogy oligarchaként miként viselkedett a jobbágyokkal és a székelyekkel. Kölesy János a királlyal kapcsolatban inkább az elhallgatás módszerét alkalmazta, és helyette Nádasdy Tamás és Fráter György életrajza jelent meg a könyvben. Utóbbi kapcsán röviden szó esett Jánosról, és nem említette a vele kapcsolatos közkeletű vádakat.[106] E rendkívül pozitív kép azonban nem akadt követőkre és visszhangtalan maradt a következő nemzedék körében.

A századelő egyik legfontosabb vállalkozása Budai Ferencnek a magyar nemesség 16. századi történetét bemutató háromkötetes magyar nyelvű műve, melyben a szerző a kor összes elérhető forrását és irodalmát feldolgozta.[107] A mű rendkívül kedvelt olvasmány volt a 19. század folyamán, történetei visszaköszöntek a különböző irodalmi lapok hasábjain.[108] Így Budai Ferenc kétségkívül jelentősen befolyásolta a 16. századról és a Szapolyaiakról alkotott ismereteket. A harmadik kötetben található a Zápolya család története, melyet okleveles anyagból és korabeli történetírók műveiből rekonstruált. A családról kellő távolságtartással beszél, és felmenti a vajdát a mohácsi csatából való tudatos távolmaradás vádja alól. Ugyanakkor ő is megfogalmazza, valószínűleg Szerémi alapján, hogy János *„ez időtől fogva […] nem viselte úgy magát, mint illett volna egy*

104 Kölesy Vincze Károly, *Nemzeti Plutarkus vagy a 'Magyarország' 's vele egyesült Tartományok Nevezetes Férfiainak Életleírásaik*. Pest, 1815, 106.

105 Kölesi, *Nemzeti Plutarkus*, 112; Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, 5. 4. 35.

106 Kölesi, *Nemzeti Plutarkus*, 128–129.

107 Budai Ferencz, *Magyarország polgári históriájára való lexicon, a XVI. század végéig. I–III.* Nagyvárad, 1804–1805. A Szapolyaiakra (lásd Zápolya): III. kötet 532–569. Révész Kálmán, Budai Ferenc és a 'polgári lexicon'. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5:3 (1895) 325–329. Horvát István történetíró nem volt jó véleménnyel a műről. Idézi: Soós, Felzárkózás vagy lemaradás, 227.

108 Lásd például Bocskai Papp Lajos, Vágjad nekem is. *Vasárnapi Újság* 8 (1861) 458–459, melyben János Zsigmond székelyek elleni megtorló akcióját írja le Budai alapján.

erős és bátor szívű hazafihoz."[109] Szerinte mindezt bizonyította, hogy tétlenül szemlélte seregével a török pusztítást. Budainál hiányzik az a toposz, hogy a család mindvégig a koronára ácsingózott, úgy tudja, hogy a királlyá választás ötlete csak a csata utáni hetekben fogalmazódott meg benne.[110] A török szövetség lehetősége is elrettentette elsőre, így időt kért ennek átgondolására, és végül – miként Zermegh János alapján írja – Vergiliust idézve (*„Flectere si negueo Superos, Acheronta movebo"*[111] – azaz: *„Ha az égieket nem indíthatom, a poklot fogom megmozgatni"*) bólintott rá, hogy követeket küldjön a Portára.[112] Ezt követően részletesen beszámolt az 1529. hadjáratról, Szulejmán és János mohácsi találkozásáról – bár a kézcsókot nem említette –, a budai koronázásról a szultán jelenlétében, majd Gritti uralmáról. Az 1538. év kapcsán viszont dicsérően szól János királyról, mondván, a szultáni hadjárat hírére fellelkesítette híveit és sikeresen megszervezte a védelmet, sőt még diplomáciai téren is rászedte az oszmánokat.[113] János története a halálával, majd sírjának 1543. évi feldúlásával és újratemetésével zárul.[114]

Budai Ferenc Szapolyai Györgyről két pozitív történetet őrzött meg. Egyrészt, hogy 1515-ben a bácsi királytalálkozón megnyert egy lóversenyt, másrészt, hogy 1525-ben ő verte le a csőcselék zendülését Budán. Majd ezt követte János Zsigmond életrajza, melynek legrészletesebben bemutatott eseménye kétségkívül az 1566. évi zimonyi találkozója a szultánnal.[115] Fontos megjegyezni, hogy Budai Fráter Györgyről többször tett elítélő megjegyzést, az Izabellával való konfliktusban egyértelműen a királyné pártján állt. A kincstartó szerinte a királyi jövedelmeket a maga dicsőségére használta fel, és mindenkit megpróbált eltiporni, aki az útjába került.[116] Ebben a műben még a nyomait sem látjuk a Fráter körül később kialakuló kultusznak.

Budai Ferenc öccse, Budai Ézsaiás szintén sokat tett a kora újkorról alkotott kép formálásáért. Testvére halála után ő adta ki a *Polgári lexicon*t, majd annak adatait is felhasználva megírta tankönyvként Magyarország történetét, melynek második kötete szólt az 1526–1686 közötti időszakról.[117] A szerző valóban minden fellelhető forrást felhasznált, Heltai Gáspárt, Brutust, Istvánffyt, Bethlen Farkast stb., és a tőlük vett adatokkal és idézetekkel tarkította a Szapolyai Jánosról írt lesújtó ítéletét. Neki már képmutatásnak hatnak János szavai, amikor elveti hadvezérének, Frangepán Kristófnak azon javaslatát, hogy törjenek be gyorsan Ausztriába és pusztítsanak el mindent. János keresztény fejedelemként utasítja el, hogy keresztény vérrel szennyezze be a kezét, ám Budai nem hisz neki.[118]

---

109 Budai, *Magyarország polgári históriájára való lexicon*, III. 552.
110 Uo.
111 Vergilius, *Aeneis*, VII. 312. Idézi: Neumann Tibor, János király saját kezű levelei. *Turul* 85:3 (2012) 111.
112 Budai, *Magyarország polgári históriájára való lexicon*, III. 555.
113 Uo. 565.
114 Uo. 569.
115 Uo. 589–593.
116 Budai, *Magyarország polgári históriájára való lexicon*, II. 217.
117 Budai Ézsaiás, *Magyarország históriája a mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Debrecen, 1814[2].
118 Budai, *Magyarország históriája,* 6.

Pedig bátyja néhány évvel korábban még lekicsinylő megjegyzés nélkül idézte ezt a történetet.[119] Bár tagadhatatlan Budai Ézsaiás Habsburgok iránti elfogultsága, művében sok helyütt hitelesen nyilatkozott János királyról, nem kívánta mindenáron befeketíteni. A testvérpár népszerű műveiből egy kis leereszkedés érzékelhető a Szapolyaiak iránt, ám mivel számukra a mohácsi csata még nem a magyar történelem legnagyobb, mindent megváltoztató kisiklása, így fogalomhasználatban és értékítéletben inkább a 18. századi történetírást követték, a romantika korának változása csak alig olvasható ki belőlük. Hozzájuk képest sokkal elítélőbben szól a Szapolyaiakról az 1834-ben megjelent, szintén rendkívül népszerű *Közhasznú Esmeretek Tára*, amelyben a Zápolya szócikk alatt az egyes családtagok már számítók és csak a hatalom megszerzése motiválja őket. A szövegből nem derül ki a szerző kiléte, de nála Szapolyai Imre elveszítette a csatát Boszniában, István pedig *„alattomban"* támogatta Beatrix királynét a Mátyás király halálával kirobbant trónviszályban, és ellopta a nagy király ezüstkincseit. János király anyja naponta mondatott misét, amelyet mindig azzal a kéréssel fejezett be, hogy adja meg neki az Isten, hogy megláthassa királyként a fiát. János pedig erővel törte be Buda várának kapuját, hogy kikényszerítse a királytól, hogy Anna lányát neki adja feleségül.[120] A mohácsi csata utáni események kapcsán már nem ilyen negatív a megítélés, ám ugyanakkor semmi dicséret sem hangzik el János királlyal kapcsolatban.

A szemléletbeli változást jól érzékelteti Berzsenyi Dánielnek *A Magyarokhoz* című ódája, melyben Szapolyai Jánosra még csak korhatározóként tekint: *„Nem fojthatott meg Zápolya öldöklő / Századja, 's titkos gyilkosaid keze / A' szent rokon vérbe feröszto / Visszavonás tüze közt megálltál,"* – utalt a 16–17. századra.[121] Szintén ide illeszthető Kisfaludy Sándor *Somló* című verse, amelyben már konkrétan megjelenik János, méghozzá Hunyadival ellentétbe állítva. *„Eljött zúgva és ordítva / A sors vészes órája, / S kihanyatlik sarkaiból / A magyar szép hazája! / Mert Mohácsnál elvész Lajos, / mint Ulászló Várnánál; / És Zápolya – nem Hunyady – / Trónust lest és – hátul áll."*[122]

Kisfaludy Károly *Mohács* című verse mindenképp mérföldkőnek tekinthető ebben a folyamatban, még ha a kortársak ennek nem is voltak tudatában.[123] Bár motívumai nem formabontók, hiszen a vereség okaként előadott belső viszály már korábbi művekben, például Etédi Sós Márton *Magyar gyász* című eposzában is előkerült,[124] Kisfaludy *„Nem! Nem az ellenség, önfia vágta sebét"* verssora nagyban

---

119 Budai Ferencnél csak ennyi áll: *„Sokszor megkellett idővel azt siratni Zápolyának, hogy ekkor ezt a tanátsot nem fogadta."* Budai, *Magyarország polgári históriájára való lexicon*, III. 553.

120 *Közhasznú Esmeretek Tára* a *Conservations-lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva. XII. kötet.* Pest, 1834, 438–439.

121 Az eltérő szövegváltozatokra lásd: Vaderna Gábor, *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest, 2017, 411, 425.

122 Kisfaludy Sándor, *Somló,* 41. versszak.

123 S. Laczkó András, Új nap, régi fény. Kisfaludy Károly *Mohács*áról. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.), *A két Kisfaludy. Tanulmányok*. (Tempevölgy Könyvek, 21.) Balatonfüred, 2016, 147–149; Uő, *Új nap, régi fény. Mohács a reformkori magyar lírában*. Pécs, 2019.

124 Etédi Sós Márton, *Magyar gyász; vagy-is Második Lajos Magyar Királynak a Mohátsi mezőn történt veszedelme*. Pest, 1792. Legújabban: Csonki Árpád, Etédi Sós Márton műve Mohácsról (1792). In: Fodor–Varga (szerk.), *Több mint egy csata*, 259–279.

meghatározta a korszakról való közgondolkodást, és egyben kijelölte benne a Szapolyaiak megítélésének határait is. A „discordia", azaz a viszály és egyenetlenség perspektívájából János király és családja nem jöhetett ki jól, hiszen éppen ő alattuk veszett el Buda és szakadt szét darabokra a Magyar Királyság.

Berzsenyi előbb említett ódájának első változatában még egymás mellett szerepelt Szapolyai, Bethlen és II. Rákóczi Ferenc, mindegyikükről elítélően nyilatkozva. A kiadott szövegben közülük már csak János király maradt, míg a saját nemzettársai ellen lázító Bethlen *„'s Bethlen vérbe merűlt kora"*, valamint a lázadó kuruc fejedelem *„Rákótzi' vérengző haragján"* kikopott belőle, ám könnyű kiolvasni belőle a Habsburg-hű Berzsenyi történelemszemléletét, amelyet a kor ismert történelem tankönyveiből merített.[125] Ez az aulikus szemlélet érhető tetten a reformkor legszínvonalasabb történeti munkájában, Jászay Pálnak a mohácsi csata utáni hónapokról írott művében.[126] A hatalmas levéltári forrásbázison alapuló mű rendkívül sötéten ábrázolja János királyt. Különösebb magyarázat nélkül neki tulajdonítja Szulejmán szultán pesti vérengzését,[127] és a Székesfehérvárra meghirdetett koronázó országgyűlés kapcsán így ír róla: *„És így kezdte Szapolyay János, atyjáról öröklött hő vágyai teljesültének mindjárt hajnalán, elhányni a bizalmatlanság s idegenkedés üszkeit, melyek mihamar kitörő lángjokkal hirtelen felemészték azon fénykoszorút, mellyet a nemzet, önérzete melegében s vérségi vonzalmában olly buzgón fűzött halántéka körül."*[128] Azaz János király törvénytelen cselekedetekkel már a koronázása előtt méltatlanná vált a nemzet bizalmára.

Nem folytatjuk Jászay művének az elemzését, mert a Szapolyaiak megítélését az eddigi példák is elégségesen bizonyítják. Ez valójában szépen belesimult abba a felfogásba, amely a Habsburg-ház magyarországi regnálását, legkésőbb Mária Terézia uralkodásának időszakától kezdve aranykornak láttatja, és az országot a béke és a jólét idilli világaként mutatja be.[129] E dinasztia nyitánya pedig szintén a mohácsi csata, így ha Ferdinánd és utódai hozzák el az ország számára az egységet, akkor a Szapolyaiaknak nem jut más hely a történetben, mint az egyenetlenség, a discordia képviselete. Ez a szemlélet jelentősen megakadályozta a család pozitívabb emlékezetének szárba szökkenését, és valószínűleg az sem használt az ügynek, hogy 1840-ben megjelent nyomtatásban Szerémi György *Epistola de perditione regni Hungarorum* című műve, tele János királyra tett dehonesztáló megjegyzéssel.[130]

Azt gondolhatnánk, hogy a reformkori magyar nemesi ellenzék örömmel tűzte a zászlajára a Habsburgokkal harcba szálló nemzeti dinasztiának a dicsőí-

125 Vaderna, *A költészet születése*, 438–439.

126 Jászay Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I.* Pest, 1846.

127 Uo. 29.

128 Uo. 88–89.

129 S. Laczkó András, Tér és történelem. Eötvös József: Búcsú. *Verso. Irodalomtörténeti folyóirat* 2018/1, 56–57.

130 A mű létezéséről korábban is tudtak, ám tartalma ismeretlen volt. Jászay már használta, és ez is közrejátszott János negatív jellemzésében. Szebelédi Zsolt, *Szerémi György* Epistolájának *nyelvi elemzése*. PhD-disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba, 2017, 5.

tését, hiszen Erdély a nemzeti kultúra és alkotmányosság őrzőjeként jelent meg a kor politikai publicisztikájában.[131] Ennek azonban nincsen nyoma, a Werbőczy István nevével fémjelzett nemesi történelemszemlélet pozitív kisugárzásából nem sok minden jutott a Szapolyaiaknak. A közjogi kérdéseket minden bizonnyal felülírták a jobbágyfelszabadításért síkra szálló társadalompolitikai megfontolások. E korban élénkült fel ugyanis az 1514. évi parasztlázadás iránti közéleti és irodalmi érdeklődés, melynek nyomán a parasztokat leverő és Dózsa Györgyöt kegyetlenül kivégeztető Szapolyai János neve bizony egyáltalán nem lett közkedvelt. Jól mutatja ezt Eötvös József *Magyarország 1514-ben* címmel írt regénye, melyben az erdélyi vajda alakja többször is előkerült. Apjára már csak úgy hivatkoztak, mint aki elveszítette Bécset és Ausztriát, a család pedig minden idegszálával a korona megszerzésére koncentrált. János zsarnok, aljas és nagyravágyó, miként Eötvös jellemzi, majd egy helyütt kiszól a szövegből és megmagyarázza lesújtó véleményét. *„Én egyesek történeteit rajzolom; s Bakács, Zápolya, a király s mindazon büszke zászlósok, kik nagyravágyó aljasság s aljas nagyravágyás által e hazát megronták”,* s az egyéni érdeket a nemzet elé helyezni a legnagyobb bűn, mit politikus elkövethet.[132] Ez a magyarázata annak, hogy a Szapolyaiak kultuszát a magyar liberális ellenzék sem karolta fel a reformkorban.

1849 UTÁN

A szabadságharc leverését követően drasztikusan átalakult a Habsburgokról alkotott kép Magyarországon, és ez kihatott a Szapolyaiak megítélésére is. A Jagellókor és a mohácsi csata megítélése nem változott, ám Habsburg Ferdinánd trónra kerülése és uralma már igen. A dinasztia immár nem helyreállította a magyar egységet, hanem elmélyítette a Mátyás király halálával kezdődő válságot. Ez a történelemszemlélet megjelent az első nagy szintézisekben is, amelyek a magyar nemzet történelmét egészében kívánták bemutatni. A szabadságharc leverése után emigrációba kényszerült Szalay László és Horváth Mihály egyaránt elkészítette a saját összegzését Magyarország történelméről.[133] Mindketten források szintjén ismerték ezt a kort, és Szalay különösen sokat foglalkozott Werbőczy István pályafutásával, valamint János király európai diplomáciájával. Ő a *Magyarország története* című sorozat negyedik kötetében tárgyalta az 1526–1645 közötti eseményeket, és meglehetősen kiegyensúlyozottan értékelte a Szapolyaiak tevé-

131 Völgyesi Orsolya, Erdély kérdése és a hazai nyilvánosság az 1830-as években. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.), *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések; Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 2.) Budapest, 2016, 187. Idézi: Vaderna Gábor, Erdély – Identitás – Jókai. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.), *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. (Tempevölgy könyvek, 25.) Balatonfüred, 2018, 132.

132 Eötvös József, *Magyarország 1514-ben*. Buda, 1847, passim.

133 Áttekintően lásd: Horváth, A 19. századi történetírás, 167–171.

kenységét.[134] Néhol kijavította Jászay nyilvánvaló tévedéseit,[135] és megértőnek mutatkozott János törökbarát politikájával szemben is, hiszen a magyar nép és az európai királyi udvarok is ezt javasolták neki. Ám az igazi főhőse a „lánglelkű" Fráter György.[136] Szerinte nem a pártoskodás, nem is a belső viszály okozta az ország bukását, hanem éppen fordítva, a történelmi kényszer hozta a kettős királyválasztást. Számára az oszmánok és a Habsburg-dinasztia egyformán ellenség, így nem ítélhető el a magyar nemzet és ezen belül természetesen a Szapolyaiak sem, hogy kiutat kerestek ebből a szerencsétlen helyzetből. Ugyanakkor Szalay nem tagadta, hogy a Portával kötött 1528. évi megállapodással *„vált a' magyar korona János' képében, török hübérré; így jutott a' bolgár és oláh föld', Bosnia' és Szerbia' sorsára; igaz hogy a' lehet legkíméletesebb formában, mit János nem annyira Laski' ügyességének, mint azon elhaló fénynek köszönhetett, melly a' Hunyadiak' nimbusából még réa is sugárzott".*[137]

Horváth Mihály katolikus pap első összefoglalása már 1844-ben megjelent *Magyarok története* címmel, melynek harmadik kötetében a Habsburg királyok uralmát tárgyalta 1526–1790 között.[138] A bécsi Theresianumban is oktató Horváth 1847-ben még József nádort búcsúztatta a kapucinusok bécsi templomában, ám két év múlva már menekülnie kellett az osztrák megtorlás elől a szabadságharc melletti kiállása miatt.[139] Az emigrációban átírta a korábbi szintézisét, és immár *Magyarország történelme* címmel jelentette meg az 1860-as évek elején.[140] Ebben már szerepeltek azon gondolatok, melyeket majd az 1867. évi Habsburg–magyar kiegyezés kapcsán fejtett ki részletesen. Ennek lényege, hogy a magyar függetlenség nem 1849-ben, hanem 1526-ban veszett el, és ezt a hosszú, hányattatott kort zárta le az 1867. évi kiegyezés. Horváth számára a követendő példa a nemzetéhez hű Nádasdy Tamás, akinek már pályája elején monográfiát szentelt, illetve Fráter György, kinek életrajzát idős korában írta meg.[141] Horváth történeti érvrendszerében nem jut hely a Szapolyaiaknak, hiszen számára János király *„[f]élénk, erélytelen s azon egyen kívül, hogy a törököket gyűlölő közvélemény ellenére, a kereszténység ezen ellenségének pártfogásáért folyamodott, minden merészebb elhatározásra képtelen, minden gondját arra fordítá, hogy fondorlatok s kicsinyes cselszövények által tartsa fen magát a királyi széken, melyen méltósággal megállani, lelki ereje hiányzott, melyről leszállani, hiusága, nagyravágyása nem engedé".*[142] Ezt a gondolatot fűzte tovább a kiegyezés időszakának legjelentősebb magyar politikusa, Andrássy Gyula, aki szerint Habsburg Ferdinánd és János király küzdelme a magya-

134 Szalay László, *Magyarország története. IV. kötet. A mohácsi vésztől a linczi békekötésig 1526–1654*. Lipcse, 1854.
135 Uo. 28: 73. jegyzet
136 Uo. 66, 68–70.
137 Uo. 77.
138 Horváth Mihály, *A Magyarok története. III. szakasz. A magyarok története a Habsburg házból származott királyok alatt*. Pápa, 1844.
139 László Andor, Horváth Mihály a Magyar Történelmi Társulatban. *Valóság* 62:1 (2019) 14–30.
140 Horváth Mihály, *Magyarország történelme. I–VI. kötet*. Pest, 1860–1863.
141 Horváth Mihály, *Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára*. Buda, 1836; Uő, *Fráter György*. Pest, 1871.
142 Horváth, *Magyarország történelme*, III. 101. Idézi Horváth, A 19. századi történetírás, 171.

rok számára valójában a Nyugathoz vagy a Kelethez tartozást jelentette, így nem lehet kérdés, hogy az utóbbi a magyarság számára végső soron a pusztulást jelentette volna.[143] Számára az igazi erdélyi politikus Bocskai István volt, aki nem önmagáért, hanem az országáért küzdött, aki reális célokat tűzött ki maga elé, és a Habsburgokat nem megfosztani akarja a tróntól, hanem ki szeretne egyezni velük, mert tisztában van a nyugati szövetség jelentőségével.[144]

A János királlyal szembeni távolságtartás tehát a dualizmus idején is megmaradt, így nem véletlen, hogy életrajzát nem szakavatott történész, hanem egy kolozsvári ügyvéd, Kőváry Mihály írta meg a *Vasárnapi Újság* hasábjain 1861-ben.[145] A két irodalmi műfaj, a történeti monográfia és az ismeretterjesztő tárca között egyébként létezett kapcsolat, és óhatatlanul hatottak egymásra. Jó példa erre Mártonffy Károlynak a szintén a *Vasárnapi Újság*ban közölt több részes írása *Pontok Magyarország multjából* címmel, melynek alcíme (Emlékeztetőül költőinknek, művészeinknek) egyértelműen kijelöli a célközönséget. Ebben történetíróktól vett hosszabb-rövidebb, tanulságos, szórakoztató, esetleg fennkölt idézetek szerepeltek, hogy a *„nemzet múltjának tudása"* külön kutatás nélkül is elérhető legyen az ezeket használók számára.[146] Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a *Vasárnapi Újság* egyik főmunkatársa éveken át az a Jókai Mór volt, akinek történelmi regényei óriási hatást gyakoroltak egészen a 20. század végéig, akkor könnyen beláthatjuk, hogy a nagy példányszámú újságokban megjelenő történeti tárcák komolyan hatottak a történelmi emlékezet alakulására.

A CSALÁD NŐTAGJA: IZABELLA

Bár az első Szapolyaiak (Imre, István és János) továbbra sem örvendtek különösebb népszerűségnek, Izabella királyné mind gyakrabban került megörökítésre, és ez részben összefügg a kor nők iránt felélénkülő érdeklődésével.[147] A királyné élete ugyanis egyszerre példázta a történelem által hányatott sorsot és az asszonyi helytállást, utat mutatva ezzel a szabadságharc utáni nemzedéknek. Izabella lett a hazájáért és családjáért minden megaláztatást elszenvedő és hatalmas áldozatot hozó anya és özvegy, így alakja több helyütt visszaköszönt. A *Családi Kör* című lap már 1860-ban közölte Izabella királyné búcsújának jelenetét, melyet Wagner Sándor három évvel később megfestett. A rendkívül népszerű, pateti-

143 Andrássy Gyula, *Az 1867-iki kiegyezésről*. Budapest, 1896, 27; idézi: Tarafás Imre, *Rivalizáló történeti narratívák az Osztrák–Magyar Monarchiában. Történelemszemlélet és politika (1867–1914)*. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2019, 40.

144 Uo. 50. Andrássy ugyanakkor nem említi, hogy Bocskai István történetírója, Johannes Bocatius éppen Szapolyai Jánost említette meg ura politikai elődjeként. Bocatius, *Hungaroteutomachia*, 193–195.

145 Kőváry Mihály, Zápolya János király. *Vasárnapi Újság* 8 (1861) 313–315, 327–328, 338–340, 350–352, 363–365.

146 Mártonffy Károly, Pontok Magyarország multjából. Emlékeztetőül költőinknek, művészeinknek. *Vasárnapi Újság* 8 (1861) 2.

147 Minderről összefoglalóan: Révész Emese, Történeti kép mint sajtóillusztráció. In: Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem–kép*, 592, 597.

kusságot sem nélkülöző kép egyértelműen a szabadságharc bujdosóira asszociált.[148] Vizkeleti Béla ekkor készítette el az *Izabella királyné anyai áldozata* című festményt, Szemlér Mihály pedig az *Izabella és János Zsigmond a szultán követét fogadja* című alkotását.[149]

Mindezen ábrázolások konkrét irodalmi előképekre tekintenek vissza, ugyanis Izabella királyné romantikus története rendkívül népszerű volt ezekben az évtizedekben. Elsőként Jakab István *Izabella* című történeti drámája (1835) látott napvilágot, ám a legnagyobb hatást kétségkívül Péterfalvy Szathmáry Károly *Erdély vészcsillaga* (1857), illetve *Izabella* (1859) című regénye gyakorolta.[150] Utóbbiban megtalálhatjuk az összes közismert jelenetet vele kapcsolatban, így a kisded nyilvános megszoptatását és az 1551. évi Erdélytől való búcsúját, amint egy fatörzsbe épp az *S.F.V.* betűket vési a *Sic fata volunt* (a sors akarta így) rövidítéseként. A történet alapján megkomponált festmények kitapinthatóan alkalmaznak vallásos ikonográfiai elemeket, a követek jelenlétében gyermekét megszoptató királyné kompozíciója a „Királyok imádásával" rokonítható, ahol Izabella Mária, János Zsigmond pedig a kisded Jézus.[151] Hasonló elemeket fedezhetünk fel Than Mór *János király halála* (1862) című festményén, hol János arca a keresztről levett Krisztust mintázza, míg hű embereiben nem nehéz ráismerni az apostolokra. A halott feje fölött Fráter György tartja ura végakaratát, és a kompozíció egyszerre fejezi ki a tragikumot, valamint a folytatás lehetőségét. A szereplők népszerűségét jelzi, hogy Than Mór elkészített egy másik képet is *Izabella királyné lemondása* (1868) címmel.[152] Ezen a királyné kezét az előtte térdeplő agg bíboros vezeti a lemondó nyilatkozat aláírására, míg a háttérben – talán – a Ferdinánd követeként jelen levő Nádasdy Tamás áll a félhomályban. A festményen összhang van a szereplők között, ahol mindenki a haza üdvéért cselekszik, miközben tudjuk, hogy valójában ekkor már gyűlölték egymást. A főhős azonban egyértelműen a Mózesként ábrázolt György barát, így érdemes egy kicsit közelebbről megismerkednünk vele.

148 *„Izabella megáll a magyar határon, a hegy ormáról még egyszer visszatekint a mosolygó völgyekbe, még egyszer istenhozzádot int a népnek, melynek számára másutt nincsen hely – melynek e földön élni, halni kell."* N.N., Izabella királyné búcsúja. *Családi Kör* 1 (1860. november 4.) 57.

149 Kiss Bálint – Franz Kollarz, Izabella és János Zsigmond a szultán követét fogadja. Litográfia, papír, 50 × 60,5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, leltári szám: 4646.

150 Basics Beatrix, A magyar történelemábrázolás problémái. *Folia Historica* 10 (1982) 52.

151 Uo. 55.

152 160 × 126 cm. olaj, vászon, ma magántulajdonban. Idézi: Cennerné Wilhelmb Gizella, *Than Mór*. Budapest, 1982, 16. A művész mindhárom festményt (János halála, Izabella lemondása, Izabella búcsúja) Zichy Antónia, Batthyány Lajos 1849-ben kivégzett magyar miniszterelnök özvegyének rendelésére készítette.

A SZAPOLYAIAK HELYETT: FRÁTER GYÖRGY

A magyar kulturális és történelmi emlékezet érdekes megoldással talált magának pozitív politikai szereplőt a 16. századi történelemben. Láthattuk, hogy János király és családja a 19. században sem lett alkalmas arra, hogy példájuk viszonyítási pont lehessen. Az arisztokrata származás, az 1514. évi eseményekben való részvétel, Mohács és Buda révén egyszerűen túlságosan terhelt volt a Szapolyaiak múltja. Mindezt sokáig kompenzálta a Habsburg-dinasztia, melynek őseit fel lehetett mutatni felelős férfiakként, ám a szabadságharc 1849. évi leverése után erre hosszú évtizedekig nem volt mód.

Fráter György 19. századi történelmi emlékezete alapkutatás híján ma még csak vázlatosan ismert. Láttuk, hogy Budai Ferenc még elítélően nyilatkozott róla, és hogy Horváth Mihály már 1838-ban publikálta az életrajzát, majd Szalay László, illetve a millenniumi időszak meghatározó történészének számító Szilágyi Sándor is rendkívül pozitívan értékelte György barát politikai tevékenységét.[153] Ugyanez elmondható Károlyi Árpádról, aki összegyűjtötte és kiadta a főpap levelezését, és ezzel kellő forrást biztosított az élete iránt érdeklődőknek.[154]

Fráter alakja nem maradt meg pusztán a történészi értékelésekben, hanem amint láthattuk, megihlette a történelmi témák iránt érzékeny festőket, élete pedig a szépírókat is foglalkoztatta. A reformkorban Kovacsóczy Mihály publikálta először szélesebb körben az életrajzát, aki az adatok jelentős részét Budai Ferenc háromkötetes *Polgári lexicon*ából szerezte.[155] Évtizedekkel később Madách Imre is foglalkozott a személyével az 1855-ben elkezdett, ám végül be nem fejezett *II. Lajos* című drámájában. Bár a szöveg rendkívül torzó, a karakterre következtetni lehet az elkészült kéziratból. A Perényi Imre nádor halálával indító jelenetben János vajda több emberével együtt vitatja meg az eseményeket, közülük is kitűnik Fráter György – a szövegben Martinuzzi – az urának adott bölcs tanácsaival. Közben megérkeznek a királyi adószedők, akiket Szapolyai elkerget a birtokáról. Figyelemre méltó, hogy ebben a jelenetben a vajda rendkívül becsmérlőleg szól a köznemességről és annak vezéréről, Werbőczyről, és Madách számára a pálos szerzetes maradt az egyetlen igazán pozitív szereplő. Még izgalmasabb, ha tudjuk, hogy eredetileg Werbőczyről akarta megírni e történelmi drámát.[156] A György barátról szóló legjelentősebb mű azonban kétségkívül Jókai Mór 1893-ban megjelent regénye.[157] Ebben Corvin János udvarától egészen a

153 Életére lásd: Szilágyi Ágnes Judit, *Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban. 27 történészportré*. Budapest, 2007, 17–21. Petrovics Péterrel való összevetésben lásd Varga Szabolcs e kötetben megjelenő, Petrovicsról szóló tanulmányát.

154 Károlyi Árpád, *Fráter György levelezése 1535–1551*. Budapest, 1881.

155 Kovacsóczy Mihály, Martinuzzi György élete. *Felső Magyar-Országi Minerva. Nemzeti Folyó Írás* 3 (1827. március) 1097–1106. A szerző szerint nagy adósságot törleszt ezzel a művel, hiszen a sírfeliratán kívül senki nem írt még róla Magyarországon: uo. 1098.

156 Madách Imre, II. Lajos. In: *Madách Imre drámatöredékei*. (https://mek.oszk.hu/00800/00874/00874.htm) 27–32; *Madách Imre összes drámája. Kommentárok*. Kommentárokat írta: Bene Kálmán. Szeged, 2015, 191–202.

157 Jókai Mór, *Fráter György*. Budapest, 1893.

gyulafehérvári temetéséig követheti végig az olvasó a nagy formátumú főpap életét. A műnek köszönhetően ő lett a társadalom szemében Mátyás király törvénytelen fián keresztül a Hunyadiak méltó örököse, aki a nemzeti királyság eszméjét fenntartotta a 16. század első felében. Jókainak nem ez az első írása, amely a török korról szól. Korábbi művei azonban főként a 17. századi Erdélyben játszódnak Apafi Mihály fejedelemségének idején.[158] Jókai számára Erdély az árulás, a nemzeti történelemtől való eltérés és a renegátok terepe, ahol nincsenek pozitív hősök.[159] Ehhez képest Fráter György más kor, más műfaj. Az ifjú Martinuzzi egyedüliként siratja meg Corvin Jánost az opportunista haszonleső társai közül, és innen épül fel a pályája, mígnem Sajólád kolostorában egy éjjel összetalálkozott János királlyal, hogy innentől összefonódjon a sorsuk. *„– Futásban vagyok! – mondá Fráter Györgynek. – Nincs már se országom, se hadseregem, se koronám. Magam futok, amerre szabad még az út. Terád bízom, hogy rejtsd el a kolostorod pincéiben a kincseimet. Zápolya nagy társzekerekkel vitette maga után hírhedett kincstárát. – Nem úgy, uram – mondá Fráter György. – A kincseket nem rejtjük el, hanem haszonra fordítjuk. Nem futsz egyedül a hazából; én is veled megyek. S lesz még országod, hadsereged, koronád. Hanem most már én cselekszem! S e naptul fogva kezdődik Utyessenovics Martinuzzi Györgynek fényes, magas élettörténete. E naptól fogva ő volt Magyarországnak a vezére, a többi mind csak eszköz a kezében. Maga a király is."*[160] Jókai szerint Fráter politikai víziója Erdélyország önállóságának a megőrzése, mert ez lehet Magyarország újjáteremtésének az alapja. A pálos barát tudta, hogy fel kell szabadítani a jobbágyságot, és ezzel lehet társadalmi békét teremteni a magyarságon belül. Erre pedig csak ő képes, hiszen ő is közülük származik, és jól ismeri őket. Így nem véletlen, hogy a főpap szobra felkerült a magyar országház keleti homlokzatára, és tisztelete vitán felül állt a századfordulón.

A bárói családból származó Szapolyaiak alkalmatlanok voltak Jókai szemében történelmi küldetésük beteljesítésére, a magyarok közötti discordia megszüntetésére. János király alakja szánalomra méltó, hiszen ahelyett, hogy seregével üldözné az oszmánokat 1526-ban, ő inkább sír. Ám ehelyett miért *„nem ragadta akkor a kezébe az ország zászlaját? Neki akkor egy jól rendezett hadserege volt, s mögötte volt még egész Felső-Magyarország gyülekező hada; a török hadsereg a diadal után szétbomlott pusztító dandárokká, azokat Zápolya egyenkint felmorzsolhatta volna, ahogy tette a horvát vidéken a derék Frangepán Kristóf, az ő legjobb fegyvertársa. S akkor az egész nemzet hálája tette volna fejére a koronát. Ha Zápolya könnyhullatás helyett vérontást követ el, a honszeretet, a nemes harag, az elkeseredés vezette volna a hadseregét. De egy síró hadvezérnek a hadserege szalad. Amint Zápolyát kétségbeesni látta a serege, szétmállott, anélkül, hogy valaki űzte volna."*[161]

---

158 Jókai Mór, *Erdély aranykora*. Pest, 1851; Uő, *Török világ Magyarországon*. Pest, 1853. Jókai értelmezéséhez: Fodor Pál, Magyarország kelet és nyugat között: a török hagyaték. In: Uő, *Szülejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar–török érintkezésekről*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2014, 422–426.

159 Vaderna, Erdély – Identitás – Jókai, 132–133.

160 Jókai, *Fráter György*, XXIV. fejezet.

161 Jókai, *Fráter György*, XXIII. fejezet.

A 19. századi hatalmas kulturális változás dacára Magyarországon a Szapolyaiak megítélése keveset javult. Hiába irányult a reformkor értelmiségének a figyelme Erdélyre, az önálló fejedelemséget megalapító család ettől nem tűnt fel kedvezőbb színben a történettudományban és az irodalomban. A mohácsi vereség mind terebélyesedő kultusza, a Habsburgok egyre ambivalensebb emlékezete nem tette lehetővé, hogy János, Izabella vagy éppen II. János jelentősen előre lépjen a hősök sorában. Hármójuk közül talán Izabellának sikerült ez leginkább, akiben megtalálta a meghurcolt és özvegységre jutott magyar nemesi nőtársadalom a saját előképét. Nem véletlen, hogy Veress Endrének köszönhetően az ő életrajza készült el a századfordulón.[162] Jánosnak egy szobor jutott az Országház falán, ám a századforduló legjelentősebb történelmi regényébe, a Gárdonyi Géza által írt *Egri csillagok*ba Izabellával ellentétben már nem fért be. A Dózsa György felkelésének 400. évfordulójára készült irodalmi alkotások tovább rontottak ezen a képen. Hiszen a kortársak szemében mind szimpatikusabbá váló parasztvezér ellenpontjaként áll kivégzője, a hatalmi önkényt megtestesítő Szapolyai. Az évfordulóra Márki Sándor jóvoltából elkészült az egyszerű székely végvári vitézként szolgáló Dózsa életrajza, míg éles kontrasztként János király biográfiája mind a mai napig várat magára.[163]

1920 UTÁN

Gulácsy és Krúdy

Az 1920. évi trianoni békediktátum után a török kori magyar történelem és ezen belül a 16. század még az addigiaknál is sötétebb színben bukkant fel a magyar közgondolkodásban. Mivel kézenfekvő volt Mohácsot Trianonnal párhuzamba állítani, így az összes történeti szintézis és politikai látlelet a Jagellók és Szapolyaiak korában, illetve az azok metszéspontjában álló mohácsi csatában találta meg minden bajok ősforrását.[164] Szerintük a pártoskodás, basáskodás és a széthúzás vezetett el az uralkodói hatalom meggyengüléséhez 1526-ben és az állam széteséséhez 1920-ban. Ugyanakkor életre kelt egy Erdély iránti nosztalgia, amely szorosan összekapcsolódott Hunyadi Mátyás kolozsvári kultuszával és a Hunyadiak korának felmagasztalásával.[165] A Szapolyaiak pedig ismét a vesztesei lettek a nemzetkarakterológiai toposzok átértelmeződésének.

Nincs mód számba venni a témával foglalkozó teljes irodalmi termést, hiszen rengetegen nyúltak hozzá a mohácsi csatán keresztül a Szapolyaiak témájához. Közülük az egyik Gulácsy Irén, aki a *Fekete vőlegények* című regényében Tomori Pál kalocsai érseknek és Czibak Imre váradi püspöknek állít emléket,

162 Veress Endre, *Izabella királyné (1519–1559)*. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1901.

163 Márki Sándor, *Dósa György (1470–1514)*. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1913.

164 Neumann–C. Tóth–Pálosfalvi, Két évszázad a sztereotípiák fogságában; B. Szabó, A mohácsi csata a modern kori történetírásban, 348–349; Kovács Gábor – Mester Béla, Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben. In: Fodor–Varga (szerk.), *Több mint egy csata*, 320–321.

165 Lásd a Hunyadiakkal való összehasonlításról szóló fejezetet.

miközben mindenki más bárgyú, alkalmatlan és sötét alak a regényben. A Szapolyaiakat csak a hatalom érdekli, és a korona megszerzéséért semmi nem drága nekik. Tomori vállalja a mártíromságot, míg Czibak, az igazi főszereplő csak a körülmények nyomán válik hőssé, majd idegen orgyilkosok és áruló tettestársaik révén áldozattá.[166]

A mohácsi csata 400. évfordulójára kiírt pályázatok megihlették a kor elismert íróját, Krúdy Gyulát is, aki egy regénytrilógiában állított emléket a középkori Magyarország bukásának. A *Mohács*, a *Festett Király* és az *Első Habsburg* című regények nem tartoznak a szerző legjobban kidolgozott alkotásai közé, és a bennük megformált karakterek is meglehetősen sematikusak. Ám minden bennük van, amit az előző évtizedekben gondoltak ezekről a történelmi szereplőkről, közülük is a minket leginkább érdeklő Szapolyai Jánosról, a „festett királyról".[167] Krúdy rengeteg forrást elolvasott a regények megírása előtt, így megfelelő adatok alapján dolgozhatta ki János vajda alakját. Különlegessége a trilógiának, hogy a mohácsi csata előtti történésekben János csak két alkalommal jelenik meg, egyszer Mária királyné, másszor pedig Lajos király társaságában. A regényben a vajdának hatalmas testi ereje van, talán még vonzó is a nők szemében, ám hiányzik belőle a nagyvonalúság.[168] Büszke korlátoltságban él, és ezt csak tetézi valami titokzatos betegsége, ami időként rátör, és szinte őrületbe kergeti. Hiányoznak mellőle az őszinte társak és az emberi kapcsolatok. János magányos, akinek csak egy célja van, Mária királyné kezével megszerezni a Magyar Királyságot. Krúdy trilógiája sokkal inkább szól Mária királynéról, így inkább ő tekinthető az igazi főszereplőnek. Mária a férje halála után nőként, Habsburgként, sokkal rosszabb helyzetből indulva nyeri meg a koronát bátyja számára, és ez végképp bizonyítja János alkalmatlanságát.

Szekfű Gyula és a Zápolyák

A Horthy-korszak reprezentatív történészi szintézisében Szekfű Gyula hasonlóan írt a Szapolyaiakról. A Habsburgokkal szimpatizáló katolikus történész alaposan körbejárta a család birtokviszonyait,[169] kiegyensúlyozottan értékelte János királyt és felmentette a mohácsi vereség felelőssége alól. „*Az illúziók hőse, a hangulat hordozottja Zápolyai János. A mohácsi katasztrófáért nem volt felelős, ezzel alaptalanul terhelte meg vetélytársa, ausztriai Ferdinánd, kortársai előtt és századokon át a történet előtt is. Bűntudat nem nyomta lelkét, Lajos király halálát nem ő okozta, hisz ott pusztult Mohácsnál testvére is, Zápolya György, kiért gyászruhát öltött magára.*"[170] Jól látta, hogy János királyi ambícióit támogatta a köznemességben meglevő német-

166 Gulácsy Irén, *Fekete vőlegények*. Budapest, 1927.

167 Krúdy Gyula, *Mohács*. Budapest, 1926; Uő, *Festett király*. Budapest, 1929; Uő, *Az első Habsburg*. Budapest, 1930.

168 Horváth Anna, *Krúdy Gyula Mohács-trilógiája (Egy történelmi tényregény születése)*. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2010, 109–111.

169 Lásd Kenyeres István e kötetben megjelent tanulmányát.

170 Hóman Bálint – Szekfű Gyula, *Magyar történet. III. kötet*. Budapest, 1935, 13 (a fejezetet Szekfű Gyula írta).

ellenesség, a családi birtokok és familiárisok kiterjedt hálózata és kétségkívül meglevő népszerűsége.[171] Szekfű leginkább ott tévedett, amikor hiányolta János mellől a főúri támogatást, és emiatt Jánost a magyar köznemesi párt vezetőjeként ábrázolta. Ezen szemlélet azonban egyenes következménye annak, hogy ő a Mátyás király 1490. évi halálától kezdődő időszakot végig a nemesi anarchia állapotának látta, és a katasztrófa alapvető okaként értelmezte.[172] Szintén Szekfűnek köszönhető az a tézis, miszerint a Szapolyaiak uralmát és törökbarát politikáját az udvarában szolgáló „délszláv" előkelők tartották fenn.[173] Bár valóban szép számmal bukkantak fel a környezetében dalmát, horvát és szlavón származásúak – elég csak Fráterre, Verancsics Antalra és Mihályra, Brodaricsra és Frangepán Ferencre utalni[174] –, ennek túlhangsúlyozása elfedte azt a tényt, hogy János királyt egészen 1540-ben bekövetkezett haláláig az ország nagy része támogatta, nem csupán egy szűk délszláv érdekcsoport. Szekfűnél valójában a Jagelló-kori romlás továbbélését jelenti a Szapolyaiak királysága. *„Így esik vissza János kormánya alatt az ország igazgatása a középkorba, amikor erős központi hatalom nemlétében az ország önmagukat védő, csak önmagukkal törődő részekre hullott szét, s az állami hatalom képtelenné vált összefogó feladatok teljesítésére."*[175] Szekfű hőse Horváth Mihályhoz hasonlóan Fráter György pálos szerzetes, benne találja meg mindazt, amit egy uralkodóban látni szeretne. Erős, energikus, aki képes megszervezni egy államot, akár Izabella királyné ellenében is. A rendkívül elfogult, mindent az állami működés felől vizsgáló Szekfű számára János halála után sem vált jobbá a Szapolyaiak uralma, ugyanis az Oborni Teréz szavaival „országszervezés"[176] sikerei mögött egyedül a Barát teljesítményét látta. Így az ő szemében János király, Izabella királyné és a katolikusokat korlátozó János Zsigmond egyaránt alkalmatlannak bizonyult az uralkodásra.

1945 UTÁN

A Horthy-rendszer bukásával és a kommunista rendszer kiépülésével valójában a kora újkori magyar történelem megítélése nem változott meg alapvetően.[177] A hangsúlyok minimálisan eltolódtak, a retorika más lett, de paradigmaváltás nem következett be. A Mátyás halálával induló hanyatlás elméletét kiegészítette az osztályharcos ideológia és a nemzeti függetlenségért a Habsburgokkal vívott évszázados küzdelem mítosza. Mindez ismét jól körülhatárolta a Szapolyaiak emlékezetének területét, hiszen a Jagelló-kori rendi anarchiában vastagon benne voltak a családtagok, így a mohácsi vereség felelősségében mindenképp osztozniuk kellett a magyar politikai elit egészével. Elnyomó földesúrként és erdélyi

171 Uo. 14.
172 Neumann–C. Tóth–Pálosfalvi, Két évszázad a sztereotípiák fogságában, 68.
173 Hóman–Szekfű, *Magyar történet*, III. 27.
174 Lásd Kasza Péter latin nyelvű humanistákról e kötetben írt tanulmányát.
175 Hóman–Szekfű, *Magyar történet*, 29.
176 Lásd Fodor Pállal közösen írt, e kötetben megjelenő tanulmányát.
177 Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História Könyvtár. Monográfiák, 27.) Budapest, 2010, 13–31.

vajdaként Jánosnak komoly szerepe volt Dózsa parasztjainak a leverésében, és bár ez sem volt új keletű vád vele szemben, az 1950–1960-as években ezt rendre a fejére olvasták.

A teljes kétszáz év vádiratát Nemeskürty István készítette el az 1970-es években, és az ennek nyomán fellángoló polémiát ma Mohács-vitaként emlegeti a magyar történettudomány.[178] Bántóan leegyszerűsítve ennek az a lényege, hogy vajon elkerülhettük volna saját erőnkből a mohácsi vereséget és a késő középkori magyar állam bukását, vagy az ország sorsa immár nagyobb hatalmakon dőlt el. Bár a vita nem zárult le teljesen megnyugtató módon, úgy tűnik, hogy a korabeli magyar elitet, így a Szapolyaiakat nem terheli akkora felelősség ebben a kérdésben, ugyanis a kor nagyhatalmainak szándékai voltak lényegesek e kérdésben. Ez a nem is annyira új keletű felismerés tette lehetővé a korszak kiegyensúlyozottabb értékelését, melynek során Kubinyi András és tanítványai nagyon sok tekintetben módosítottak a Jagelló-kor történelmi megítélésén, és ma már jóval pozitívabban látjuk a két király, de különösen II. Ulászló uralmát.[179] Ugyanez elmondható a mohácsi csatáról, mellyel kapcsolatban ma azt valljuk, hogy a magyar kormányzat megtett mindent az oszmán támadás elhárításáért, és bár követett el hibákat a magyar hadvezetés, ezek nem befolyásolták érdemben az ütközet kimenetelét.[180]

A Szapolyaiak uralmával elsősorban Barta Gábor foglalkozott behatóan az elmúlt évtizedekben. Nincs hely felsorolni az e tárgyban írt publikációit,[181] de ő vetette fel elsőként az 1514. évi mozgalom átértékelésének a szükségességét, hozzászólt a Mohács-vitához, majd feltárta János király uralmának első hónapjait, és bemutatta az Erdélyi Fejedelemség megszületésének kezdeti szakaszait. Neki köszönhetően készen áll a megfelelő módszertan a további kutatások elvégzésére. Ismerjük János király udvarának humanistáit, legfőbb diplomatáit és kormányzatának legfőbb jellemzőit. Az elmúlt két évtizedben az európai udvar- és dinasztiatörténeti kutatások is érintették a Szapolyaiakat, igaz, eleddig inkább csak érintőlegesen. A Jagellókról szóló konferenciák anyagai, illetve a legújabban János király feleségéről, Izabella királynéról készülő angol nyelvű tanulmánykötet pedig már jóval mélyebben foglalkozik a Szapolyaiak közép-európai jelenlétével és jelentőségével. Az irány jó, de még az út elején járunk.

Erdélyben 1990 után láthatóan megmozdult valami, és a helyi magyar közösségek mind intenzívebben karolják fel a Szapolyaiak és a Szapolyai-kor emlékezetét. A székelyudvarhelyi Emlékezés Parkjában 2004-ben avatták fel a magyar történelmi személyeket megformáló alkotásokat, ahol többek között Hunyadi János, Báthory István és Bethlen Gábor mellett megtalálható Fráter György mellszobra is.[182] Gyergyóremetén pedig Fráter György kortársának, Kendeffy

178 B. Szabó, A mohácsi csata a modern kori történetírásban, 351–354. A vitára további szakirodalommal lásd: Erős Vilmos, Mohács-vita. *Magyar Szemle. Új Folyam* 23:5–6 (2014) 55–76.

179 Neumann–C. Tóth–Pálosfalvi, Két évszázad a sztereotípiák fogságában, 70–72.

180 B. Szabó, A mohácsi csata a modern kori történetírásban, 360–362.

181 Barta Gábor publikációi. *Történelmi Szemle* 37:1 (1995) 123–128.

182 Lukács Csaba, Új székelyudvarhelyi zarándokhely. *Magyar Nemzet* 2004. augusztus 4.

Bonifác szerzetesnek állítottak szobrot 2013-ban, akit a település közössége mitikus alapítójaként tisztel.[183]

Az Erdélyi Unitárius Egyház elsősorban II. János, illetve ahogy a szobrokon is szerepel: János Zsigmond emlékét karolta fel az elmúlt években. Ennek egyik jele a 2004. március 15-én a Maros menti Sárpatak településen állított mellszobor, amely az ökumenizmus jegyében jól megfér a református templomkertben Szent István szobra mellett. A választott király 2018-ban az 1568. évi tordai országgyűlés 450. évfordulójára Székelyderzsen is kapott egy bronz mellszobrot.[184] Ez esetben a reformáció élő öröksége lehetett az az alap, amelyen II. János közösségi emlékezete megszülethetett. Korai még ezekből a jelekből messzemenő következtetéseket levonni, de nem kizárt, hogy egy új emlékezeti tér megszületésének vagyunk szemtanúi Erdélyben, és ezzel a Szapolyaiak kultusza visszaér oda, ahol a 16. század folyamán elkezdődött.

183 Balázs Katalin, Remetén felavatták a remete szobrát. (https://szekelyhon.ro/aktualis/gyergyoszek/remeten-felavattak-a-remete-szobrat) (letöltés dátuma: 2020. március 9.).

184 Asztalos Ágnes, János Zsigmond Székelyderzsen. *Hargita Népe* 2018. nov. 13. (https://hargitanepe.eu/janos-zsigmond-szekelyderzsben/) (letöltés dátuma: 2020. március 9.).

NÉVMUTATÓ*

A, Á
Abafi Mária 328
Acsády Ignác 73
Ady Endre 8
Ahmed, I. Szelim szultán testvére 101
Albert, Hohenzollern 220
Alesius, Dionysius (Alesius Dénes) 260
Alexandra litván hercegnő 53
Ali (Hadim) budai pasa 165
András, II., magyar király (1205–1235) 215
Andrássy Gyula 357
Andrássy Manó 333
Andrássy Márton 166, 227, 316
Andronicus, Tranquillus 274, 280
Anna (Jagelló) királyné, II. Ulászló lánya 32–33, 57, 348, 354
Aragóniai Beatrix *lásd* Beatrix királyné
Athinai (Deák) Simon 278

B
Bácsi Ferenc 194, 247
Bajezid, II., oszmán szultán (1481–1512) 100–101
Bakfark Bálint 297
Bakfark Tamás 297
Bakics Pál 165
Bakicsok 150
Bakóc Tamás 34, 57
Bal Jeromos 349
Balassa (gyarmati) Imre 154
Balassa (gyarmati) Menyhárt 133, 167, 233, 266–268
Balassák (gyarmati) 148
Balázs Mihály 169, 264
Báli szendrői szandzsákbég 106
Balk román vajda 231
Bánffi Gergely 320
Bánffi György 320
Bánffy (alsólendvai) János 223
Bánfi (alsólendvai) Jakab 108
Bánki Éva 338
Baranyai Decsi János 283
Barta Gábor 74, 217, 272, 280, 294–296, 303, 365
Bartoniek Emma 343
Bartsch, Baran von 185
Basarab, V., (Neagoe) havasalföldi vajda (1512–1521) 110
Basta, [Giorgio] 267
Báthory Anna (somlyai) 327
Báthory Erzsébet 326–327
Báthory György 327
Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király (1571/1575–1586) 133, 136–137, 154, 235, 264, 274, 282–283, 309, 312, 316–317, 326, 329, 342, 365

* Készítette: Dorogi Ilona, a BTK munkatársa.

Báthory István országbíró (1555–1605) 325
Báthory Kristóf, Zsigmond apja 210, 300, 318
Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (1588–1602 között többször) 312, 318–319, 322–325
Báthoryak 300, 308, 327
Bátori (ecsedi) András 100, 291
Bátori (ecsedi) György 100
Bátori István (ecsedi) nádor, temesi főispán 35, 38, 40–41, 44, 55, 58, 100–101, 105, 107–111, 145, 183, 291, 338, 344, 350
Bátori István (somlyói) 205
Batthyány Orbán 157–158, 278, 295
Bay Mihály 326
Bazini Péter, 100
Beatrix királyné/Aragóniai Beatrix 10, 53, 82, 344
Bebek Ferenc 226, 268
Bebek György 231
Bebek Imre 152, 244–246
Bebekek 78
Bedekovich család 60
Bekény János 328
Békés (Bekes) Gábor 313
Békés (Bekes) Gábriel 313
Bekes Gáspár 312, 316, 325
Békés (Bekes) László 313
Bél Mátyás 347–350
Béla, IV., magyar király (1235–1270) 172
Benckner Johannes/Benkner János 167, 205
Benkner János *lásd* Benckner Johannes
Beriszló Péter 102, 108
Bernárd festő 301, 340
Berzsenyi Dániel 354–355
Bethlen Farkas 12, 121, 155, 158, 163, 319, 322, 345, 350, 353
Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) 365
Biandrata, Giorgio 240, 260, 270
Bocatius, Johannes (Bocatius János) 343
Bocskai István erdélyi fejedelem (1605–1606) 267, 309, 358
Bodó Ferenc 344
Bogáti Fazakas Miklós 263
Bogner, Bartholomeus 249
Bojnicsics Horváth Mihály 328
Bonfini, Antonio 20, 25, 48, 263, 282, 344, 346, 348, 352
Boninsegni, Desiderio 297
Bornemissza Farkas 316
Bornemissza Ferenc 194
Bornemissza János 41
Bornemissza Pál 146, 167
Bornemissza Tamás 194
Borsos Tamás 323–324
Bosics, Radics 290
Brandenburgi György 92–93
Brankovics György szerb fejedelem, despota (1427–1429, 1429–1456) 18
Brodarics István 112, 145, 173–174, 177–180, 208, 245, 263, 274–277, 280, 282–283, 286, 295, 305, 344, 364
Bruto, Giovanni Michele (Brutus János Mihály) 154, 282–283, 343, 351, 353
Bucer, Martin 245
Bucsay Mihály 255
Budai Ézsaiás 353–354
Budai Ferenc 352–353, 360
Bullinger, Heinrich 254, 257–258
Burckhardt, Jakob 285
Burgio, Antonio 214
Byrkner András 305

C

Castaldo, Giovanni Battista 131, 163–165, 272
Centorio degli Hortensii, Ascanio 131
Cherea, Francesco (Francesco de Nobili di Lucca) 296
Chertinger László 105, 107
Cilleiek 43, 62, 65, 71
Corvin Erzsébet 32, 34
Corvin János 24, 28, 32, 34, 41–42, 48, 55–56, 73, 75, 78, 263, 318, 320, 325, 350, 352, 360–361
Corvin Kristóf 32
Cuspinianus, Johannes 276, 339
Czeczey Lénárd 137, 159, 187
Czibak Imre 145, 178, 226, 300, 362–363

Cs

Csáky család 325
Csáky István 325

Csáky Mihály 140, 247, 263–264, 316
Csallóközi Mihály 86–87
Csanádi Demeter 264, 267
Csanádi György 84
Cserni Jován 217
Csobay Ferenc 91
Csukás György 317
Csulaiak 69

D
da Bologna, Domenico hadmérnök 299, 301–302
Darholtz Pál 84
Dávid Ferenc 256–260, 270–271
Demkó Kálmán 74
Dénesfi család 14
Dénesfi Péter 14
Derencsényi Miklós 107
Dernschwam, Hans 15, 25, 147, 149, 349–350
Dervis szegedi szandzsákbég 165
Dévai Bíró Mátyás 189, 243–244, 247, 251, 269
Dobó (ruszkai) Ferenc 328
Dobó (ruszkai) István 165, 167
Dóciak 148
Dózsa György 10, 38, 104, 145, 150, 201, 356, 362, 365
Drág román vajda 231
Drágffy Bertalan 327
Drágffy Gáspár 327
Drágffy János 327
Drágffyak 231
Drugeth (homonnai) János 56
Drugethek 56, 305

E
Eber, Paul 31, 350
Eck, Valentin 185, 281
Elias, Norbert 285
Engel Pál 75, 81
Eötvös József 356
Erdélyi (somkereki) István 148
Erdődi (monyorókeréki) Simon 244
Erdős Zoltán 291
Eschenloer, [Peter] 16
Estei Hippolit 34
Esterházy Pál 329
Eszéki János 154, 156
Etédi Sós Márton 354

F
Fadrusz János 338
Farkas András 341
Fejérthóy János 254
Fels *lásd* Vels, Leonhard von
Ferdinánd, I., (Habsburg) magyar király, német–római császár (1526/1556–1564) 10–11, 41, 52–53, 79–80, 113–114, 116–119, 121–125, 129–135, 137–138, 140, 144, 149, 152–153, 155–157, 161–163, 165–167, 171, 173–181, 183–186, 190, 192, 196, 198–199, 201–208, 216, 217–220, 222, 224, 226–228, 233, 240–241, 244–245, 247–249, 255, 262, 270, 273, 276, 280, 287–288, 290–292, 294, 298, 313–314, 328, 337, 339–340, 344, 348, 355–357, 359, 363
Ferenc, I., (Valois) francia király (1515–1547) 115, 155
Ferenc, II., Rákóczi, magyar és erdélyi fejedelem (1704–1711) 355
Filipec János 26
Forgách Ferenc 15, 146–147, 154, 162, 167, 263, 274, 282–283, 350–351
Forgách György 164
Forgáchok (gimesi) 148
Forró Miklós 166
Frangepán Ferenc 174, 177–179, 247, 277, 280, 293, 295, 364
Frangepán Gergely 57
Frangepán Kristóf 174, 216–218, 277, 290, 344, 353, 361
Fráter György 115–116, 121, 123–125, 130–131, 137–138, 145–146, 150, 154, 156–165, 167, 170, 196, 199, 210–211, 226, 230–231, 240, 247, 254, 265–267, 269, 271, 278, 305–306, 352–353, 357, 359–361, 364–365
Freiberger Wolfgang 208
Frigyes, III., (Habsburg) német–római császár (1452–1493) 21, 53, 292
Fuchs János *lásd* Fuchs, Johannes
Fuchs, Johannes/Fuchs János 249–250, 305
Fuggerek 194, 206

G
Gábor deák *lásd* Mindszenti Gábor
Gailsam család 192
Ganz, Joseph 325
Garai Jób 24, 78
Garaiak 53, 62
Gárdonyi Géza 362
Gávay Imre 303
Gávay Lukács 303
Georg, Mária királyné titkára 203
Gerendi Miklós 206
Gerlistyei Miklós 110
Giovio, Paolo/Iovius Paulus 278, 281, 295, 339
Gnoińskiek 239
Gosztonyi János 202–203
Görcsöni Ambrus 263
Görcsöni Mátyás 263
Görgey Artúr 338–339
Gritti, Andrea 196
Gritti, Lodovico 153, 178, 194, 196, 210, 223–224, 280, 294, 296, 307, 317–318, 324, 328, 353
Gromo, Giovanandrea 230, 239–240
Gulácsy Irén 362
Gúti Ország Mihály 24

Gy
Gyöngyössy Márton 306
György barát *lásd* Fráter György
György brandenburgi őrgróf 34, 41, 43, 57
György, II., Rákóczi, erdélyi fejedelem (1648–1660) 12
Gyulaffy András 326
Gyulai Éva 278

H
Habardanecz János 114
Habsburg Mária (Mária magyar királyné) 75, 110, 183–184, 186, 203, 274, 288, 291–292, 313, 363
Habsburgok 8, 10, 12, 53, 71, 79, 115–117, 119, 124, 129, 131, 144, 153, 156–157, 160, 165, 169, 173, 175–177, 180, 196, 218–220, 222, 226–227, 233, 259, 263, 266–267, 271–272, 274, 276–277, 287, 291–292, 294, 303–304, 311, 314, 338, 346, 351, 354–356, 358, 362–364
Hagymássyak 148
Hagymássy János 328
Hagymássy Kelemen 166
Hagymássy Kristóf 148, 316, 328
Hain, Caspar (Hain Gáspár) 183, 243
Haller család 193
Haller Péter 167
Haraszti Ferenc 148
Haraszti Katalin 148
Harber család 192
Haugvic, Jan 27
Hebler, Matthias 257
Hedvig lengyel hercegnő 332
Hedwigk, Augustinus 317
Heltai Gáspár 246–248, 254–258, 269, 342, 353
Henrik, VIII., (Tudor) angol király (1509–1547) 14, 292
Herberstein, Sigmund von 55, 214
Hirscher Lucas főbíró 205
Hoch János 305
Honterus, Johannes 243, 248–253, 296
Horváth Henrik 337
Horváth Mihály 305, 356, 360, 364
Hosszútóthy István 325–326
Hunyadi János 8–9, 17–20, 22, 39, 50, 61, 65–66, 76, 263, 267, 302–303, 336, 340, 365, 354
Hunyadi László 19, 279, 336
Hunyadiak 8–10, 13, 19–20, 43, 51, 62, 65, 67, 95, 287, 302–304, 335–340, 347, 357, 361–362
Hunyadi-család 65, 263, 267
Huszár Gál 254, 257
Hutter György 305

I
Ibrahim pasa, nagyvezír 116, 122, 178, 224, 339–340
Iovius, Paulus *lásd* Giovio, Paolo
Isép Pál 350
István, I., (Szent) magyar király (1000–1038) 11, 287, 289, 366
István király *lásd* János, II., (Szapolyai) választott magyar király

Istvánffy Miklós 15, 261, 268, 279, 344–345, 347–351, 353
Istvánffy Pál, Miklós apja 268, 295, 305
Izabella (Jagelló), magyar királyné (1539–1559) 7, 12, 121, 125, 131, 133, 138–140, 146, 153–157, 159, 161–167, 169, 179, 208, 210, 239, 250–251, 264–265, 269–270, 272, 281, 287, 296–297, 300, 302–306, 308–309, 323, 327, 333, 335, 338, 341, 344, 351, 353, 358–359, 362, 364–365

J
Jagelló Anna *lásd* Anna magyar királyné 117
Jagelló-család 267
Jagellók 8, 53, 71, 113, 117, 267–268, 273, 286–287, 305, 335–336, 341, 362, 365
Jakab István 359
Jaksics István 107
Jaksics Márk 107, 150
Jaksicsok 105, 150
Jakusith (Orbovai) család 18
Jankovich 333
János Albert lengyel herceg 27
János, I., (Szapolyai) magyar király (1526–1540) *lásd még* Szapolyai János 7–12, 14–17, 19, 25, 30, 41, 52–53, 55, 59, 79–80, 113–114, 116, 118–119, 121, 123–125, 129–130, 134–135, 144–147, 149, 151–156, 158, 160, 162, 164–166, 170–171, 173–181, 184–190, 192–199, 201–213, 216–220, 222–224, 226–228, 238, 241, 244, 247–248, 262–263, 265, 267–271, 273–274, 276–283, 285–287, 289–308, 311–316, 318, 322–323, 325, 327–330, 332–333, 335, 337–345, 347–365
János, II., (Szapolyai; török nevén: István király) választott magyar király (1540–1571)/János Zsigmond 7, 9, 11, 79, 116, 123–125, 127–129, 131, 133–140, 144–145, 155–157, 161, 165–167, 169–171, 181, 213, 233, 235–236, 238–241, 247–248, 255, 259–260, 262–272, 274, 281–283, 296, 300, 304, 308–309, 312, 314–320, 321–325, 327–328, 332–333, 335, 342–344, 347–348, 351, 353, 359, 362, 364, 366
János, II., (Iacob Heraclides) moldvai fejedelem (1561–1563) 236, 238
János király *lásd* János, I., (Szapolyai) magyar király
János Zsigmond *lásd* János, II., (Szapolyai) választott magyar király
Jászay Pál 355, 357
Jekel, Jeremias 249–251
Joachim brandenburgi őrgróf 332
Johanna Habsburg hercegnő 131, 133
Jókai Mór 358, 360–361
Jozefics Ferenc 196
József (Habsburg) főherceg és nádor (1796–1847) 357

K
Kállai Vitéz János 110
Kálmáncsehi Domonkos 318
Kálmáncsehi Sánta Márton 169–170, 247–248, 254–256
Kálvin János 170, 258
Karádi Pál 266
Károly, I., (Anjou) magyar király (1301–1342) 8, 11
Károly, V., (Habsburg) spanyol király, német–római császár (1516/1530–1556) 116, 118–119, 121, 131, 155–156, 176, 178, 218, 226, 292
Károlyi Árpád 360
Károlyi Boldi Sebestyén 247, 257
Károlyi Péter 271
Kászim temesvári beglerbég 165–166
Kászim vajda/Kászon vajda 223
Katharina, Matthias Zell felesége 245
Katona István 321
Katzianer, Hans 220–223
Kázmér brandenburgi választó 220
Kázmér, II., tescheni herceg (1477–1528) 53, 57
Kelemen, VII., pápa (1523–1534) 118, 176, 291, 293
Kelenik József 219
Kemény József 320, 322
Kemény Lajos ifj. 311
Kendeffy Bonifác 365–366
Kendi Ferenc 148, 165–166
Kinizsi Pál 338

Kis Ferenc 205
Kisfaludy Károly 354
Kisfaludy Sándor 354
Kiss Zsigmond 321–322
Klein, Johann 205
Kochaim család 192
Komorowskiak 239
Kopácsi István 257
Korbáviai György gróf 107
Kornis Miklós 166, 227
Kovacsóczy Farkas 283
Kovacsóczy Mihály 360
Kölesy János 352
Kölesy Vincze Károly 352
Kőváry Mihály 358
Kretschmerek 193
Kristóf bártfai plébános 189
Krisztina, Szapolyai István unokahúga 56
Krúdy Gyula 362–363
Krug, Ludwig 332
Kubinyi András 40, 84, 91–92, 147, 213, 365
Kukkelbrecht, Michael 185
Kulcsár Péter 263
Kun (ozsdolai) Gotthárd 227

L
Ládonyi Imre 32
Lajos, I., (Anjou) magyar és lengyel király (1342/1370–1382) 8, 14, 231
Lajos, II., (Jagelló) magyar és cseh király (1516–1526) 8, 10, 33, 41, 43–45, 47, 56–57, 83, 110–111, 150, 172, 183, 187, 214, 239, 271, 275–276, 279, 288, 291, 305–306, 320, 344, 354, 363
Lascano, Tomaso 187
Łaski család 239
Łaski, Hieronymus 113–114, 121, 175, 347, 357
Łaski, Jan 280, 350
László, I., (Szent) magyar király (1077–1095) 299–300, 306
László, V., magyar király (1440–1457) 17, 22, 82, 95, 279
Lavater, Ludwig 254
Lazius, Wolfgang 276–277, 283, 339
Leó, X., pápa (1513–1521) 297
Lescalopier, Pierre 239, 308
Lévai Anna 148
Lévai Dorottya 148
Lévai Fruzsina 148
Lévai Katalin 148
Lévai Zsigmond 56, 147–148
Litz, Gudrun 251
Logus, Georgius 281
Lőrinc pap 38, 204
Luther Márton 243, 245

M
Macedóniai Miklós 110, 203
Madách Imre 360
Mahmud csausz, dragomán 162, 165
Makkai László 343
Malvezzi, Johann 163
Manini, Angello 19
Margit, György brandenburgi őrgróf testvére 41
Mária Anna bajor hercegnő 325
Mária magyar királyné, II. Lajos felesége *lásd* Habsburg Mária
Marigliano, Matthias 297
Márki Sándor 362
Martinuzzi Fráter György *lásd* Fráter György
Mártonffy Károly 358
Massaro, Francesco 219
Máté Ágnes 7
Mátyás, I., (Hunyadi) magyar és cseh király (1458/1469–1490) 8–10, 13–14, 17, 19–27, 31–32, 44, 48, 52–53, 55–56, 59, 61, 63, 65–66, 68–69, 76, 78, 82, 85, 95, 213, 215–216, 218, 239, 263, 278–279, 281, 286–287, 292, 296, 302–306, 318, 320, 325, 327, 336–341, 350, 352, 354, 356, 361–362, 364
Maylád Gábor 230
Maylád István 117, 145, 153, 206–207, 227, 240
Mehmed szendrői bég (Mumin vajda) 151, 157, 176, 223
Mehmed szilisztrai szandzsákbég 110
Mehmed, II., (Hódító) oszmán szultán (1451–1481) 21, 115
Melanchthon, Philipp 253, 257–258, 283

Melius Juhász Péter 254–255, 257–259, 271
Mihály, I., Apafi erdélyi fejedelem (1661–1690) 320, 361
Mikó Árpád 335
Miksa, I., (Habsburg) magyar és cseh király (1564–1576) 32–33, 53, 55, 99, 117, 119, 135–136, 140, 144, 218, 233
Miksa, II., (Habsburg) német–római császár (1564–1576) 277, 316
Miles, Mathias 323–325
Miles, Simon 316–317
Mindszenti Gábor 154, 341
Molnár Gergely 257
Morales, Cristobal de 226
Morgondai János 206
Morone, Giovanni bécsi nuncius 119
Mumin vajda *lásd* Mehmed bég
Murád dragomán *lásd még* Somlyai Balázs 271–272
Musaeus, Antonius 245–246

N
Nádasdy Anna 326
Nádasdy Ferenc 326–327
Nádasdy Pál 326
Nádasdy Tamás 151, 176, 189, 223, 313, 352, 357, 359
Nádorispánfi János *lásd* János, I., (Szapolyai)
Nagy Gábor 344
Nagy Iván 349
Nagyajtai Kovács István 320, 322
Nagyszombati Márton 261, 313
Nelli, Nicolo 315
Nemeskürty István 365
Némethy Ferenc 133
Neumann Tibor 104, 288
Nevnai Treutel család 16
Nieżowski, Stanisław 316
Novicampianus, Albertus 167

O
Oborni Teréz 7, 364
Ocsárovics Péter 223
Oláh Miklós 274, 277, 347
Orbovai Jakab 61
Orbovai László 18, 61
Országh János 311
Ostermayer, Hieronymus 250

P
Paksi Gáspár 106–107
Paksi Mihály bán 105–107, 148
Pál, III., pápa (1534–1549) 248, 296
Pálczán Péter 194, 313
Pálffy Géza 286
Pálóci Antal 30
Patócsi Boldizsár 148, 166
Patócsiak 148
Paur, Johann 194
Pázmány Péter 261
Pekry Lajos 221
Pelei Tamás 107
Pelsőci Bebek Orsolya 24, 26, 52, 78
Pemfflinger Márk 206
Perényi Imre 33–34, 40, 42, 57–58, 66, 68, 99, 102, 105, 360
Perényi Péter 91, 122, 145, 151, 184, 226, 290, 305, 348
Perényiek 92
Perneszi Pál 19
Perneszi Pálné *lásd* Szapolyai Orsolya
Pesti Gáspár 248
Péter, IV., (Petru Rareş) moldvai vajda (1527–1538, 1541–1546) 153, 160, 180, 203, 207, 226
Péter káplán 313
Péter Katalin 251
Péterfalvy Szathmáry Károly 359
Petrovics Anna 56, 147–148
Petrovics György 147
Petrovics Mihály 147–148
Petrovics Péter 15, 116, 123–125, 145–154, 157–167, 169–170, 246, 255, 259, 348
Petrovicsok 15, 148–149
Petthő Gergely 347
Piast Hedvig tescheni hercegnő, Szapolyai István felesége 9, 27, 29, 31–33, 47, 49, 53, 55–57, 85–86, 94, 287, 313
Pio, Ercole 31, 34
Pirnát Antal 269
Piszkey Mihály 188
Podmaniczky István 172, 289, 351

Pókay Jakab 139
Polydamus, Valentinus 281, 296
Pordenone, Giovanni Antonio 296
Přemysl, II., tescheni herceg (1431–1477) 53
Prónay Dezső 332
Prónay Gábor 332

R
Radák László 235, 238
Radu, V., de la Afumaţi, havasalföldi vajda (1522–1529 között négy alkalommal) 110, 111
Radu, VII., havasalföldi vajda (1535–1545) 160
Rákóczi család 348
Rákócziak 348–349
Ramser, Mathias 250
Rangoni Gábor egri püspök 23
Rares Péter *lásd* Péter, IV., (Petru Rareş)
Reicherstorffer, Georg 202–206
Révay Péter 347, 350
Rimay János 267
Roggendorf, Wilhelm von 177, 181, 223
Rorario, Girolamo (Hieronymus Rörer) 296
Rożenek 239
Rozsnyai Dávid 320, 322
Rudolf, II., (Habsbug) német–római császár (1576–1612) 325, 328
Rüsztem pasa 162, 164

S
Salbeck Anna 333
Salbeck Károly 333
Salm, Niclas Graf zu 157, 218, 305
Sanudo, Marino 31
Sárkándy Anna 325
Schesaeus, Christian 274, 283, 324, 342
Schön, Erhard 304, 315
Secygniowski, Jakub lengyel hetman 220
Siegler Mihály 283
Siemowit, IV., mazóviai herceg 53
Siri Imre 194
Somi Józsa 99–100
Somlyai Balázs *lásd még* Murád csausz, dragomán 271
Somogyi Ambrus 283, 345
Somosdi Székely Balázs 303
Sperfogel, Conrad 183
Stancaro, Francesco 169
Statileo János 174, 247, 277, 302, 305, 340
Staudacher, Sigismund 245
Stöckel, Leonhard 243

Sz
Szakály Ferenc 267
Szakolyi János 107
Szakolyiak 105
Szalaházy Tamás 122
Szalay László 356, 360
Szamosközy István 283, 312, 318–319, 322, 324–325, 343
Szántai István 247–248, 269
Szántó (Arator) István 342
Szapolyai Borbála 9, 29, 31, 33, 37, 39, 47, 70, 94, 105, 287
Szapolyai György 9, 29, 31–32, 34, 38, 43, 47–50, 56–58, 66, 70, 79, 83, 86–87, 95, 100, 148, 214, 276, 279, 351, 353, 363
Szapolyai Imre 9–10, 15–26, 48, 50–52, 55, 59–64, 66–68, 76, 78, 82–83, 95, 213, 346, 350, 354, 358
Szapolyai István/Kincstartó István 9–10, 14, 16, 21, 24–33, 47–48, 51–53, 55–56, 59–61, 63–70, 73, 76, 78, 82–86, 95, 213, 263, 279, 325, 338–339, 346–348, 352, 358
Szapolyai János erdélyi vajda *lásd még* János, I. (Szapolyai) 9–10, 14, 27, 29–36, 38, 40–45, 47–48, 56–58, 66, 68–70, 74, 76, 78, 83, 85, 87, 89, 91, 95, 99–100, 102, 104–113, 147–148, 150, 172, 183, 214, 263, 276, 279, 287–288, 301, 304, 340, 360, 363, 365
Szapolyai Magdolna 29, 32
Szapolyai Miklós 21, 60
Szapolyai Orsolya (Perneszi Pálné) 19, 60
Szapolyai testvérek 16–17, 22, 32, 34, 43, 61, 70, 82–83, 95
Szapolyai-család 7–10, 12, 29, 43, 47–48, 51, 59, 69, 73, 75–76, 79, 83–84, 90, 138, 143, 213, 238–239, 240–241, 262, 267, 269, 279, 328, 332–333, 348, 352
Szatmári György 34, 42, 107

Szegedi Edit 251–253
Szegedi Gergely 247, 255
Szegedi Kis István 169, 254
Székely Sebestyén 206
Szekfű Gyula 74, 363–364
Szelim, I., oszmán szultán (1512–1520) 100–101, 104, 115
Szelim, II., oszmán szultán (1566–1574) 129, 137, 140, 316
Szemlér Mihály 359
Szentgyörgyi grófok 53
Szentgyörgyi Péter 34–35, 37, 42, 57–58, 100
Szerecsen (mesztegnyői) János 207, 223
Szerémi György 107, 147, 150–153, 185, 196, 204, 221, 223, 246, 274, 278–279, 282, 288–289, 339–340, 352, 355
Szigethy Tamás 308
Szilágyi Mihály 22, 50
Szilágyi Sándor 146, 319, 360
Szinán szendrői bég 106
Szokollu Mehmed pasa 164, 166
Szulejmán, I., oszmán szultán (1520–1566) 10–11, 106, 115–118, 123–124, 128–129, 132–133, 145, 149, 151, 153, 156–158, 162, 164, 166, 170, 176–177, 180, 192, 208, 222, 224, 226–228, 240, 278, 293, 299, 302, 319, 321, 335, 339, 347, 349, 353, 355
Szvinnai Albert 18

T

Tahy Ferenc 166
Takáts Sándor 261
Taksony fejedelem 264
Tamás fehérvári őrkanonok 156
Tarnówski, Jan lengyel hetman 114
Taurinus, [Stephanus] 283
Telegdi Miklós 316
Teodosie (Basarab) havasalföldi vajda (1521–1522) 110–111
Thabiasi Geréb Péter 206
Than Mór 359
Thordai Sámuel 321
Thököly család 349
Thuróczy János 263, 281
Thurzó család 349
Thurzó (bethlenfalvi) Elek 122, 151, 207, 220
Thurzó György 67–68, 267
Thurzók 67, 80
Timon Sámuel 346–347, 352
Tinódi Sebestyén 167, 264–265, 267–268
Tojgun budai pasa 166
Tomori Pál 38, 362–363
Tomsa István (Ştefan Tomşa) 236
Tornaljai János 32, 68–69, 204
Török Bálint 145, 151–155, 156–158, 207, 221, 223, 226, 305
Török Imre 105, 107
Tubero, Ludovicus 149
Túri Farkas Pál 271
Turkovith Miklós 188–189, 194
Turóci Miklós 104

U, Ú

Újlaki Lőrinc herceg 28, 37, 43, 346
Újlaki Miklós 22
Ulászló, I., (Jagelló) magyar király (1440–1444) 8, 172, 354
Ulászló, II., (Jagelló) cseh és magyar király (1471/1490–1516) 8, 10, 14, 27–29, 32–34, 39, 41–44, 47, 56–58, 82, 99, 102, 117, 305, 346, 348, 350, 352, 365
Ulászló, II., lengyel király (1386–1434) 53

V

Vajdafi László 14, 17
Valkai András 263–264
Várday Pál 145, 224, 245, 351
Varjas Béla 266
Varkocs család 349
Varkocs Tamás 165
Velius, Caspar Ursinus 217–218, 220–222, 276–277, 283
Vels (Fels), Leonhard von 156, 181, 186–187, 221, 348
Verancsics Antal 147, 154, 226, 235, 245–248, 274, 277–279, 282–283, 295, 364
Verancsics Mihály 274, 280–281, 283, 295, 364
Veress Endre 362
Virovecz Nándor 266
Vitovec János 22, 50
Vizkeleti Béla 359

W
Wagner Károly 349–350
Wagner Sándor 358
Wallop, John 292
Weichselberger, Sigmund 114
Werbőczy István 145, 154, 156–158, 262, 280, 305, 356, 360
Werner György 164, 313
Wese, Johann 178–179
Wesselényi Anna 325
Wesselényi Ferenc 325
Winzerer, Kaspar 295
Wolphard Adorján (Wolffard Hadrián) *lásd* Wolphardus, Adrianus
Wolphardus, Adrianus 247, 301, 305

Z
Zaberdius Mátyás 166
Zárai Jeromos 177
Zay Ferenc 133
Zell, Matthias 245
Zermegh János 293, 341, 353
Zrínyi család/Zrínyiek 196, 348–349
Zrínyi VI. Miklós 326
Zwingli, Ulrich 256

Zs
Zsámboky János 277, 339, 343, 347
Zsigmond, I., (Jagelló) lengyel király (1506–1548) 9, 33, 37, 42–43, 47, 57–58, 71, 94, 105, 114, 117, 149, 155–157, 161, 174–175, 179, 190, 239, 251, 287
Zsigmond, (Luxemburgi) magyar király (1387–1437) 8, 11, 85, 299, 318–320, 324–325, 347
Zsigmond Ágost (Jagelló) lengyel király (1548–1572) 238, 269

FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ*

(Rövidítések: A: Ausztria; BH: Bosznia-Hercegovina; H: Horvátország; PL: Lengyelország; Sz: Szerbia; SZL: Szlovákia; SZLO: Szlovénia; R: Románia; U: Ukrajna)

A, Á

Abaúj vármegye 76, 96, 198
Abaújszántó/Szántó 88, 248
Adriai-tenger 226
Almás (Almaşu, R) 154
Alsó-Ausztria 96, 195, 197
Alsó-Magyarország 257
Alvinc (Vinţu de Jos, R) 102, 162
Arad vármegye 96, 148
Árva 34, 67, 79, 95
Árva vármegye 95, 148
Ausztria 26–27, 39, 63, 66, 116, 151, 216, 223, 338, 353, 356

B

Bácska 161
Bajmóc (Bojnice, SZL) 78, 95
Bálványos (Torja, R) 207
Bányabükk (Vâlcele, R) 205
Barcaság 249–250
Barkó (Brekov, SZL) 95
Bars vármegye 148
Bártfa (Bardejov, SZL) 184, 189, 202, 297, 350
Bazin (Pezinok, SZL) 197
Bécs 11–12, 26–27, 31, 52, 55, 63, 81, 114, 116, 118, 124, 151, 155, 175–178, 181, 184, 187, 195–197, 199, 203, 222, 277, 313–314, 326, 332, 338, 350, 356
Becse (Bečej, SZ) 124, 152, 159, 161, 164
Becskerek (Zrenjanin, SZ) 159, 161, 164
Bécsújhely 27
Belgrád *lásd* Nándorfehérvár
Bereg vármegye 134
Berlin 332
Beszterce (Bistriţa, R) 206–207, 211
Besztercebánya (Banská Bystrica, SZL) 188, 201
Bihar vármegye 96, 133–134, 230, 299
Bizánc *lásd még* Isztambul és Konstantinápoly 115
Bodovaljcin (H) 14
Boldogkő 76, 78, 88, 96
Boroszló (Wratislavia) 63
Borsod vármegye 87, 96–97
Bosznia 14–15, 21–22, 147, 149, 176, 354, 357
Boszniai Királyság 16
Branyicska (Brănişca, R) 162
Brassó (Braşov, R) 110, 150, 165, 203, 205, 224, 243, 249, 252–253, 296–297, 305
Buda 7–8, 10–12, 22, 27, 33, 38, 49, 81, 85, 89, 91, 101–102, 109–110, 115–116, 118, 121, 123–124, 129–130, 145, 155–158, 160–161, 171, 174–177, 179–181, 186–189, 192–199, 201–202, 206, 208, 210–212, 218–219, 222–223, 226, 228, 239, 244, 246, 273, 278, 286, 288, 290, 293–294,

* Készítette: Dorogi Ilona, a BTK munkatársa.

296–299, 301, 305, 307–308, 313, 327, 335, 341, 343, 347, 353–355, 360
Budapest 338
Bukarest 110
Bulgária 38

C, Cs
Clejani (R) 110
Csáklya (Cetea, R.) 155
Csallóköz 223
Csanád (Cenad, R) 102, 124, 193, 124
Csázma (Čazma, H) 349
Csehország 109–110
Csesznek 76, 86, 96
Csetnek (Štítnik, SZL) 96
Csíkszék 227

D
Dalmácia 134, 226, 290
Debrecen 79, 88, 96, 165, 198–199, 226, 258, 298
Dés (Dej, R) 167, 240, 301
Déva (Deva, R) 102, 111, 163, 207
Dévény (Devín, SZL) 326
Didrih (R) 110
Diód (Stremţ, R) 154
Dob 91
Dráva 223
Dubica (H) 102
Duna 12, 104–106, 110, 159, 161, 164, 224, 279, 294, 351
Dunajec 78, 96
Dunakeszi 338
Dunántúl 12, 86, 118, 174, 223, 290, 297–298, 300

E, É
Ebenfurt 31, 55, 81–82, 96
Edelény 88, 96
Eger 283
Enyed *lásd* Nagyenyed
Eperjes (Prešov, SZL) 27, 184, 197–198, 202, 297, 313–314
Erdel vilayeti *lásd* Erdélyi vilájet
Erdély/Erdélyország 10–12, 32, 35–38, 40, 44, 58, 76, 80, 95, 101–102, 104–105, 108, 110–111, 116, 123–138, 141, 143–144, 146, 150–151, 153, 158–160, 162–167, 178, 181, 198, 202–204, 206–209, 211, 214, 216, 226–231, 233–234, 236–237, 239–241, 249, 255, 257, 259–260, 263, 265–266, 269–271, 273, 277, 282–283, 300, 335, 338, 345, 356, 359, 361–362, 365–366
Erdélyi Fejedelemség 11–12, 114–115, 142–144, 208, 210, 228, 259, 262, 274, 343, 346, 365
Erdélyi vilájet/Erdel vilayeti 124, 129
Erdélyország *lásd* Erdély
Erdőd (Ardud, R) 327
Érsekújvár (Nové Zámký, SZL) 321
Észak-Bosznia 21–22
Esztergom 151, 177, 183–184, 202, 219, 224, 293
Eszterháza 330

F
Fehérvár *lásd* Székesfehérvár
Fekete-tenger 115
Felsőlausitz 25
Felső-Magyarország 74, 133, 185–186, 361
Felvidék 213–214, 218, 223, 297, 300
Fogaras/Fogarasföld (Făgăraş, R) 155, 158, 230–231, 312
Földközi-tenger 115, 178
Fraknó (Forchtenstein, A) 330, 332
Franciaország 174, 247
Futak (Futog, SZ) 110

G, Gy
Gara (Gorjani, H) 223
Gellérthegy 226
Ghergiţa (R)110
Gölnic (Gelnica, SZL) 78–79, 96
Gömör vármegye 30, 96
Gönc 88
Görgény (Gurghiu, R) 104, 234
Görz 197
Grumazi 110
Gyergyóremete (Remetea, R) 365
Győr 197, 199
Gyula 92–93, 136, 193, 198, 283
Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) 9, 12, 136, 162, 165, 167, 204, 207–208, 210–212, 230, 238, 240, 296, 299, 302, 336

H
Habsburg Birodalom 12, 116
Hadad (Hodod, R) 241
Havala *lásd* Zsarnó
Havasalföld 12, 35, 41, 110–111, 233, 236
Heidelberg 258–259
Hernádnémeti 88
Horvátország 134, 176, 196, 290
Hunyad vármegye 69
Huszt (Huszt, U) 241

I
Ilcs (Valkó m) 96
Illyéd (Alioş, R) 101
Isztambul *lásd még* Bizánc, Konstantinápoly 10, 101, 118, 155, 160, 170, 178, 271–272, 277, 293
Itália 34, 169, 178, 247, 268, 277, 282, 296

J
Jablonkai-hágó 85
Jajca (Jajce, BH) 15, 21

K
Kalocsa 157, 161
Kapi (Kapušany, SZL) 187
Karánsebes (Caransebeş, R) 38, 104, 158, 163, 166, 241, 305
Kárpát-medence 11–12, 130, 156, 159, 226, 283, 288, 337, 340, 344
Kárpátok 231
Kassa (Košice, SZL) 156, 158–160, 164, 184–189, 193, 195, 197–199, 201–202, 208, 210, 219, 280, 291, 293, 305, 311, 328, 337
Kasza (Košeca, SZL) 78, 96
Kecskemét 338
Kelet-Magyarország 123, 125–126, 128, 181, 209, 237, 248, 259, 274
Keresztúr 88
Késmárk (Kežmarok, SZL) 51, 78–79, 83, 96
Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc, R) 144
Kis-Kárpátok 197
Kisnikápoly (Turnu Măgurele, R) 110
Kisszeben (Sabinov, SZL) 184, 202
Knin megye *lásd* Tinin megye
Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 12, 37–38, 104, 108, 112, 131, 145, 167, 169–170, 193, 195, 198, 202, 204–205, 208, 210, 212, 230, 246, 254–255, 263, 269, 299–301, 306, 336–338, 340
Komárom 183–184, 288
Konstantinápoly *lásd még* Bizánc és Isztambul 113–114, 163–165, 175, 192, 224
Körmöcbánya (Kremnica, SZL) 201
Kőrös (Križevci, H) 349
Körös 159
Kőrös vármegye 149
Kőszeg 177
Kővár (Berchezoaia, R) 16, 78, 96, 147, 231
Közel-Kelet 115
Közép-Szolnok vármegye 134, 230
Krakkó 139, 155, 160, 185, 190, 195, 197, 332
Krapina (H) 92–93
Kraszna vármegye 230
Krasznahorka (Krásna Hôrka, SZL) 88, 96

L
Laibach (Ljubljana, SZLO) 196, 197
Lajta 144
Lemberg (Lviv, U) 167
Lengyel Királyság *lásd* Lengyelország
Lengyelország 9, 12, 23, 71, 125, 131, 133, 138–139, 165, 167, 174, 198, 203, 218, 220, 222, 239, 251, 255, 265, 267–268, 270, 292, 312
Leva (Illava, SZL) 78, 96
Lietava (SZL)78, 96
Likava (Likavka, SZL) 34, 79, 96
Lippa (Lipova, R) 12, 42, 96, 105, 108, 132, 151, 158–159, 163, 165, 176, 193, 208, 273, 298–300, 305
Liptó vármegye 96
Liptóújvár (Liptovský Hrádok, SZL) 78, 82, 96
Lőcse (Levič̆a, SZL) 49, 51, 184, 186, 198, 202
Lugos (Lugoj, R) 105, 158, 163, 166, 305

M
Magyaróvár 197, 199, 254
Makó 193
Makovica (Makovice, SZL) 187

Máramaros vármegye 12, 133
Márkusfalva (Markušovce, SZL) 297–298
Maros 176
Maros mente *lásd* Maros-vidék
Marosvásárhely (Târgu Mureş, R) 104, 158, 208, 257
Maros-vidék/Maros mente 12, 38, 125, 366
Medgyes (Mediaş, R) 111, 178, 203–204, 207, 224, 318, 322
Megyer 118, 177
Milánó 22
Modor (Modra, SZL) 197
Mohács 43, 47, 58–59, 75–76, 80, 93, 108, 111, 116, 172, 176, 183, 189, 273–274, 276–279, 297, 301, 335, 338, 354, 360, 362–363
Moldva 12, 35, 108, 153, 166, 203, 233, 236, 278
Morvaország 151
Munkács (Mukacsevo, U) 164–166, 241, 348
Murány (Muráň, SZL) 80, 96

N, Ny
Nagybánya (Baia Mare, R) 19, 201, 271, 306
Nagyenyed (Aiud, R.) 38, 111, 155, 241, 260
Nagykereki 165
Nagylak (Nădlac, R) 38, 150
Nagyszeben *lásd* Szeben
Nagyszombat (Trnava, SZL) 28–29, 82, 197, 199, 202
Nagytaranya (Savino Selo, SZ) 109
Nagyvárad *lásd* Várad
Nánás 91
Nándorfehérvár/Belgrád (Beograd, SZ) 39, 41, 105–108, 110, 113, 116, 160, 299, 336
Németi (Hontianske Nemce, SZL) 82, 88, 96
Nevicke (Nyevickij zamok, U) 56
Nógrád vármegye 96
Nova Gradiška (H) 14
Nürnberg 189, 332
Nyitra vármegye 95
Nyugat-Magyarország 176–177

O, Ó
Óbuda 156, 192, 196
Ojtozi-szoros 227
Olmütz 173, 177, 296
Ónod 92–93
Oppeln hercegség (Szilézia) 79, 136
Orbász megye 81–82
Oszmán Birodalom 8, 10, 12, 28, 39, 102, 104, 128, 133, 144, 153, 158–160, 222, 233, 292, 294
Óvár 177
Óvári (Oar, R) 254–255
Ozdin (Ozdín, SZL) 96

P
Padova 295
Palocsa (Plaveč, SZL) 96
Pancsova (Pančevo, SZ) 161
Pápa 26, 29, 76, 78, 86, 91, 96, 197, 297
Partium *lásd* Részek
Passau 118
Pécs 109, 193, 197, 298
Pekrec (Pakrac, H) 102
Pelsőc (Plešivec, SZL) 96
Perzsa-öböl 125
Pest 187, 192, 194–199, 202, 223, 226
Pét (Dubova, R) 102
Pétervárad (Petrovaradin, SZ) 109, 164
Pettau (Ptuj, SZLO) 196, 197
Piteşti 110
Pojnár (Poienari, R) 111
Poznań 118, 177
Pozsega megye 14–18, 30, 61, 75, 82, 96–97, 147–149
Pozsony (Bratislava, SZL) 4, 11, 57, 105, 107, 160, 177, 183–184, 193, 197, 199, 292, 297, 313
Pozsony vármegye 97
Prága 206, 325–326
Prázsmár (Prejmer, R) 251
Preveza 226
Psunj-hegység 14

R
Radnót (Iernut, R) 280
Raguza (Dubrovnik, H) 240
Rákos (Rákoš, SZL) 96
Rákos mezeje 113, 121
Rákospalota 338
Ratibor hercegség (Szilézia) 79, 136

Regéc 76, 78, 88, 91, 96
Regensburg 249, 280
Részek/Partium 11, 131–132, 136, 144, 165, 230, 233, 257
Retteg (Reteag, R) 240
Rihnó (Richnava, SZL) 78, 96
Róma 115, 173, 247, 280
Rozgony (Rozhanovce, SZL) 118
Rucâr (R) 110
Rumélia 115

S
Sajó 218
Sajólád 361
Salgó 96
Sáros (Šarišský hrad, SZL) 28, 30, 78, 96, 187
Sáros vármegye 76 96, 198, 348
Sárpatak (Şapartoc, R) 366
Segesvár (Sighişoara, R) 247
Simánd (Şimand, R) 193
Slatina (H) 110
Solymos (Şoimoş, R) 42, 96, 151
Somló 76
Somlyó/Szilágysomlyó (Şimleu Silvaniei, R) 230
Sopron 297
Sopron vármegye 39
Staro Petrovo Selo (H) 14
Strassburg 245

Sz
Szabács (Šabac, SZ) 102
Szabolcs vármegye 134
Szádvár 76, 78, 88, 96
Szakolca (Skalica, SZL) 28, 30, 82
Szamosfalva (Someşeni, R) 38
Szamosújvár (Gherla, R) 301
Szántó *lásd* Abaújszántó
Szapolya *lásd* Zapolje
Szászsebes (Sebeş, R) 9, 104–105, 108, 111, 121, 154–155, 166, 204, 307, 341
Szászváros (Orăştie, R) 108
Szatmár (Satu Mare, R) 82, 88, 96, 227, 266, 298
Szatmár vármegye 96, 134
Száva 14, 16, 21, 149
Szeben/Nagyszeben (Sibiu, R) 111, 165, 167, 201, 203–206, 208, 215, 227, 306, 317, 319, 322–323
Szeged 102, 193, 195, 198
Székelyderzs (Dârjiu, R) 366
Székelyföld 143, 232, 234, 238
Székelyvásárhely *lásd* Marosvásárhely
Székesfehérvár/Fehérvár 155, 172, 183, 197, 202, 219, 268, 288–291, 293, 298, 305, 307–308, 355
Szendrő (Smederevo, SZ) 18, 102, 106, 160
Szentgyörgy (Svätý Jur, SZL) 197
Szentmárton (Sósszentmárton: Gligoreşti, R) 205
Szepes vármegye 30, 51, 69, 96, 349
Szepesföld *lásd* Szepesség
Szepesség 9, 49, 51, 67, 76, 86, 337, 349
Szepesvár (Spišský hrad, SZL) 9, 24, 26, 30, 48, 55, 76, 79, 83–86, 91, 96, 151, 297, 337
Szerémség 109, 113
Szigetvár 136, 283
Szilágyság 38
Szilézia 16, 25, 55, 63, 66, 85, 197, 332
Szina (Snina, SZL) 175–176, 219
Szklabinya (Sklabiňa, SZL) 78, 96
Szörény (Turnu Severin, R) 104, 110
Szrebernik (Srebrenik, BH) 21
Sztrecsény (Strečno, SZL) 97
Szúcsa (Súča, SZL) 97
Szuraklin (H) 148

T
Tállya 76, 78, 87–88, 97
Tápé 176
Tarcal 88
Tardos 350
Tarnów 151, 175
Tata 34, 288
Teke (Teaca, R) 207
Telkibánya 79
Temesköz 85, 116, 123, 149, 152, 158–161
Temesvár (Timişoara, R) 38, 110, 124–125, 132, 149–150, 152, 158–160, 163–165, 169, 193, 198, 283, 305, 338
Teschen 27, 55, 85
Tinin [Knin] megye 81, 97

Tîrgovişte 110
Tisza 11, 124, 130, 135, 138, 158–159, 161, 174, 176, 180
Tiszántúl 116, 123, 180, 219, 227, 229, 254
Tiszovc (Tisovac, H) 17, 97
Titel (SZ) 110
Tokaj 20, 52, 76, 78, 81, 83, 86–88, 91, 93, 97, 151, 174, 176, 218–219, 241, 292, 298, 350
Tokaj-Hegyalja 197
Toledó 121
Tolna 214
Torda (Turda, R) 143, 154, 230, 241, 256, 316
Torna (Turňa nad Bodvou, SZL) 76, 78, 82, 88, 97
Torna vármegye 30, 96–97
Tornyos (Trenčianská Turná, SZL) 346
Torony (Turnu, R) 169
Törcsvári-hágó 110
Trencsén (Trenčín, SZL) 9, 17, 26, 29–31, 33, 48–49, 55, 76, 78, 80–81, 84–86, 89, 91, 94, 97, 151, 213, 297, 337, 346, 348, 350
Trencsén vármegye 96–97, 348
Troppau (Opawa, PL) 57
Túr 193
Turóc vármegye 30, 96

U, Ú
Udvarhely (Odorheiu, R) 234
Udvarhelyszék 227
Ugocsa vármegye 134
Ugod 76, 78, 86, 97
Újlak (Ilok, H) 109
Új-Szandec (Nowy Sącz, PL) 195
Unac (BH) 97

V
Vág 214
Vág völgye 85
Vajdahunyad (Hunedoara, R) 9, 92–93
Valkó vármegye 75, 96
Vámos/Sajóvámos 88, 97
Vanna (Svetozar Miletić, SZ) 108
Várad/Nagyvárad (Oradea, R) 12, 38, 118, 158, 160, 165–166, 172, 178, 180, 193, 195, 198–199, 208, 210, 230, 241, 247, 257, 273, 286, 297–300, 311, 319
Várhegy (Chinari, R) 234
Várna 172
Velence 196–197, 199, 240, 293, 296
Verőce (Virovitica, H) 97
Verőce vármegye 97
Veszprém vármegye 76, 96–97
Vidin 38, 104
Visegrád 91, 177
Vizakna (Ocna Sibiului, R) 207
Vöröskő (Červený Kameň, SZL) 97

W
Wittenberg 31, 245, 249, 283, 322
Wrocław 121

Z, Zs
Zala megye 44
Zapolje/Szapolya/Zápolya (H) 14–16, 349
Zápolya *lásd* Zapolje
Zemplén vármegye 30, 76, 95, 97
Zimony (Zemun, SZ) 140
Zvornik (BH) 21
Zsarnó (Havala, Belgrád) 105–107, 344

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

A Szapolyai-család az 1460-as évektől kezdve több mint egy évszázadon keresztül meghatározó szerepet töltött be a Magyar Királyság történetében. A kötetben olvasható tanulmányokból elénk tárul az első nemzedék rendkívüli karrierje, melynek köszönhetően példátlanul gyorsan lettek az ország legnagyobb földesurai. A dinasztia vagyonára, presztízsére és katonai erejére támaszkodva a második generációhoz tartozó János másfél évtizeden keresztül sikeresen igazgatta Erdélyt, és 1526-ban a magyar alattvalók többsége előtt nyilvánvaló volt, hogy őt illeti meg a Lajos király halálával elárvult magyar korona. Az írásokból megismerjük a király kül-, város- és egyházpolitikáját, udvarának művelődési viszonyait, valamint neki és utódainak, Izabella királynénak és fiának, II. János választott királynak az Oszmán Birodalomhoz fűződő viszonyát. A szövegekből kirajzolódó kép alapján a Szapolyaiak története két részre osztható. A sikeres felemelkedés után magyar királyként már kevés volt a családi háttér az eredményes kormányzáshoz. Az ország világbirodalmak hadszíntere lett, és a kiszolgáltatott helyzettel a Jagellók után a Szapolyaiak sem tudtak megbirkózni. Bár az ország egységét nem sikerült megőrizni, a Kárpát-medence keleti területein megszervezett királyságuk így is nagy szolgálatot tett a magyar társadalomnak. Több évszázados felejtés után ez a kötet az utolsó magyarországi királyi dinasztia méltányos értékelésére vállalkozik.

Ára: 3900 Ft

9 789634 162209